

**КЫРГЫЗ
АДАВИЙ ТИЛИНИН
ГРАММАТИКАСЫ**

35

Фрунзе 1980

Редколлегиянын составы:

Филология илимдеринин доктору **С. Кудайбергенов** (башкы редактор),
филология илимдеринин кандидаттары: **А. Турсунов** жана **Ж. Сыдыков**.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР:

азерб. – азербайжан тили
хак. – хакас тили
алт. – алтай тили
тув. – тува тили
шор – шор тили
як. – якут тили
монг. – монгол тили
б. түрк – байыркы түрк тили
б. уйгур – байыркы уйгур тили
уйг. – азыркы уйгур тили
гаг. – гагауз тили
өзб. – өзбек тили
түрк. – түрк тили (эски осмон тили)
түркм. – түркмөн тили
каз. – казак тили
тат. – татар тили
баш. – башкыр тили
с. уйг. – сары уйгур тили
лобн. – лобнор тили
кырг. – кыргыз тили

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

// — катар, бирдей (параллель) колдонулуучу.

~ — алмашкандыкты билдирүүчү белги.

= — барабар келет, толугу менен туура келет, шайкеш келет.

< — (бирдемеден) чыккандык (бирдемеден), өнүккөндүк.

> — (бирдемеге) айлангандык (бирдемеге), өткөндүк.

* — теориялык жактан болжолдонгон уңгу сөз же форма.

// — түшүп калгандыкты, кошулгандыкты, сөздүн же мүчөнүн баштапкы формасын калыбына келтирүүдө алдыңкы сөз менен кийинки сөздү байланыштыруу үчүн алынган белги.

[] — бир нече жөнөкөй кашаанын же тыбыштын сыртынан алынган белги. Өзүнөн мурунку сөз менен кийинки сөздү байланыштыруу үчүн колдонулат.

БАШКЫ СӨЗ

I. Кыргыз тили — кыргыз элинин өз ара катнашуу куралынын оозеки формасы. Бул тилде Кыргызстандын территориясында жашоочу бардык кыргыздар сүйлөшөт. Кыргыз тили оозеки жана жазма түрүндө пикир алмашуу куралынын милдетин аткарат.

II. Кыргыз тили республикалык университетте, педагогиялык институттарда жана мектептерде атайын предмет катарында өтүлөт; Кыргыз Академиясынын Тил жана адабият институтунда бул тил боюнча лингвистикалык изилдөөлөр, республикалык кээ бир башка илим-изилдөө институттарында методикалык көрсөтмөлөр, иликтөөлөр жүргүзүлөт; башкача айтканда, биздин мезгилде кыргыз тили сабак берүүнүн жана атайын илим-изилдөөнүн предметине айланды.

III. Кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшүнүн толук системалуу курсу академиянын Тил жана адабият институту тарабынан жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеби катарында мындан 14 жыл мурда чыккан эле: Кыргыз тилинин грамматикасы (Морфология), Фрунзе, 1964-ж.

Окурмандарга тартууланып жаткан азыркы «Грамматиканын» мурдагыдан бир топ айырмасы бар: бул жолку басылышына «Фонетика» бөлүмү кошулду; морфологиянын кээ бир бөлүмдөрү, айрыкча этиштин жасалышы, кайрадан иштелип чыкты; башкалары оңдолду, толукталды, такталды; фонетика менен морфологияга байланыштуу кээ бир тарыхый маселелер, элементтерде «Грамматикадан» орун алды, бирок алар анча көп эмес жана өтө тереңдетилген жок. Тарыхый материалдардан талашсыз фактылар жана чечилген маселелер алынды; мындан башка морфологиялык жана фонетикалык айрым кубулуштар боюнча, тектеш тилдердин фактыларынын негизинде, салыштырылма материалдарга да аздыр-көптүр орун берилди. «Грамматика» негизинен азыркы кыргыз адабий тилинин материалдарына таянып жазылды, анын ушул мезгилдеги фонологиялык жана морфологиялык түзүлүшүн толук камтууга аракет жасалды. Грамматикалык материалдар орду жагынан түркологиядагы традициялык принцип боюнча жайгаштырылды.

IV. Октябрь революциясынан кийин орус тили кыргыз тилинин өнүгүү булактарынын негизгилеринин бирөөнө айланды. Улуу орус тилинин жагымдуу таасири, айрыкча, лексиканын байышына алып келди. Ушунун натыйжасында эне тили бизде татаал сөздөргө тиешелүү өтө көп жаңы терминдер, сөз айкалыштары жана мындан тышкары айрым айтылыштар (выражение), речтик обороттор пайда болду. Азыр алардын көпчүлүгү жалпы элдик мүнөзгө ээ болду. Ушуга байданыштуу жогоруда саналган кубулуштардын кээ бир жактары морфологиялык планда бул «Грамматикадан» орун алды.

V. «Грамматиканын» теориялык бөлүмдөрү кыргыз тилинин маселелерине атайын арналган илимий мүнөздөгү монографиялык эмгектердин жана изилдөөлөрдүн негизинде жазылды. Муну менен бирге, советтик түркологиянын жетишкендиктери да эске алынды. Тилдик фактылар, негизинен, кыргыз тилиндеги кооз адабияттардан, элдик оозеки чыгармалардан, макал-лакаптардан жана оозеки речтен алынды. Кыскасы, саналган теориялык эмгектерден жана факт материалдардан пайдаланып, кыргыз тилинин фонологиялык жана морфологиялык курулушун толук камтууга жана аларды илимий мүнөздө чагылдырууга аракет жасалды.

VI. «Грамматиканын» бөлүмдөрү төмөндөгү авторлор тарабынан жазылды:

Профессор **К. К. Сартбаев** — Сөз түркүмдөрү;

Профессор **Б. О. Орузбаева** — Сөз жасоонун ыкмалары, Зат атоочтун жасалышы, Татаал сөздөр, Өткөн чак;

Профессор **Т. К. Акматов** — Фонетика: Фонетиканын үч аспектиси (акустикалык, анатомо-физиологиялык жана лингвистикалык аспектиси), үндүү жана үнсүз тыбыштар, кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн мүнөздөмөсү, үнсүз фонемалардын мүнөздөмөсү;

Профессор **Б. Ж. Уметалиева** — Сын атооч;

Филология илимдеринин доктору **С. Кудайбергенов** — Морфологиянын кириш бөлүмү (Морфологиянын объектиси, Грамматикалык категориялар жөнүндө түшүнүк, Грамматикалык маани жана грамматикалык форма, Сөздүн составы), Сан категориясы, Таандык категориясы,

Ат атооч, Этиш жөнүндө жалпы маалымат, Этиштин морфологиялык жол менен жасалышы, Этиштин синтаксистик жол менен жасалышы (Атоочтук уңгулуу татаал этиш, Этиштик уңгулуу татаал этиш), Мамиле категориясы, Кыймыл-аракеттин өтүшүн билдирүүчү этиштик формалар, Жак категориясы (жакталыш), Табыш тууранды жана элестүү сөздөр, Сырдык сөздөр, Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу (субстантивдеши); Фонетикадан: Созулма үндүүлөр, үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингармонизм);

А. Турсунов — Зат атооч жөнүндө жалпы маалымат, Жөндөмөлөр категориясы. Жардамчы атоочтор, Учур чак, Келер чак, Чакчылдар, Бөлүкчөлөр жана модаль сөздөр;

М. Мураталиев — Атоочтуктар, Байламталар;

Ж. Мураталиева — Кызматчы сөздөр жөнүндө жалпы маалымат, Жандоочтор, Ыңгай категориясы;

С. Давлетов — Тактоочтор;

Б. Тойчубекова — Кыймыл атоочтор;

Н. Чечейбаева — Сан атооч;

Э. Абдулдаев — Үнсүз тыбыштардын өзгөрүшү (Ассимиляция, диссимиляция), Муун.

Д. Исаев — Үндүү тыбыштардын түшүп калышы, Басым.

Ж. Сыдыков — Интонация.

Окурмандарга тартуулап отурган «Грамматика» азыркы кыргыз тил секторунун сектор башчысы, филология илимдеринин доктору, С. Кудайбергеновдун жалпы жетекчилиги астында жазылды.

Филология илимдеринин кандидаты **Ж. Сыдыков** грамматиканын «Фонетика» бөлүмүн редак//иялоого катышты.

Кол жазманы басмага даярдоо ишине сектордун ст. лаборанты **Т. Болчурова** катышты.

Фонетика бөлүмдөрү кыргыз тилинде илимий планда биринчи жолу иштелип отургандыктан ар кандай кемчиликтердин болушу ыктымал. Ошондуктан авторлор коллективи байкалган мүчүлүштөр жөнүндө пикириниздерди төмөнкү адрес боюнча жиберүүңүздөрдү сурашат:

Фрунзе шаары, Ленин проспектиси, 265а. Кыргыз ССР илимдер академиясынын тил жана адабият институтунун азыркы кыргыз тил сектору.

Фрунзе шаары, 28-июнь, 1978-ж.

ФОНЕТИКА

Фонетика (грек. *phone* — тыбыш деген сөзүнөн алынган) — тилдин тыбыштык түзүлүшүн изилдеп, аны үйрөтө турган тил илиминин бир бөлүгү.

Тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн татаал табияты аны ар кандай көз караштын негизинде изилдөөнү талап кылат. Биринчиден, адамдын речи тыбыштардан түзүлгөндүктөн, башка бардык тыбыштык кубулуштар сыяктуу, физикалык жаратылышка ээ, ошондуктан ал физиканын бир бөлүгү акустикалык жактан изилденет. Экинчиден, речь адам тарабынан айтылып, адам тарабынан кабыл алынгандыктан, адамдын организмнин белгилүү даражадагы функциясы болуп эсептелет. Ошондуктан аны анатомо-физиологиялык жактан үйрөнүү талап кылынат. Коммуникация процессинде тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн аткарган функциясын лингвистикалык максатта үйрөнүү маанилүү. Фонетика лингвистикалык илим болгондуктан, тыбыштын лингвистикалык аспектин изилдейт.

Адамдын речинин тыбыштык түзүлүшүнүн бардык өзгөчөлүктөрүн, кубулуштарын, жаратылышын толук жана кеңири ачуу максатында акустика менен физиология тарабынан алынган жыйынтыктарды пайдалануу лингвистикалык аспектинин негизин түзөт.

Фонетика тилдин тыбыштык түзүлүшү менен катар сөздөгү басым, Интонация, муун жана анын типтерин да изилдейт.

Фонетиканын акустикалык аспектиси

Фонетиканын үч аспектиси

Речибиздеги тыбыштар бардык башка тыбыштар сыяктуу айланадагы абанын кыймылынын дирилдөөсү болуп саналат. Речтеги тыбыштар үн түйүндөрүнүн дирилдегени менен өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымынын сүйлөө органдарыбызга сүрүлүшүнөн пайда болот. Речтеги тыбыштар үндүн бийиктиги (тон), интенсивдүүлүгү, үн узундугу же спектри менен мүнөздөлөт. Акустикада тыбыштын үн узундугу секунддун миңден бир өлчөмүндө ченелет (миллисекунт).

Тыбыш физикалык жактан айланадагы серпилгичтин кыймылы болот. Үн кандай заттан (*камертон, кыл ж. б.*) чыкпасын айланага дирилдөөсүнүн толкунун таратат. Абага таралган үн толкуну биздин угуу органыбызга жетип, тыбышты билдирет.

Ар түрлүү заттан чыккан тыбышты угуу органыбыз аркылуу кабыл алганда, андан музыкалык тон менен шыбышты ажыратабыз. Муну термелүүнүн мүнөзү аныктайт. Ритмалуу термелүү белгилүү убакытта болгондуктан, музыкалык тонду пайда кылса, ритмсыз термелүү шыбышты пайда кылат. Адамдын речинде ритмалуу термелүүдөн үндүү, ритмсыз термелүүдөн үнсүз тыбыштар жасалат.

Тыбыштын бийиктиги үн түйүндөрүнүн дирилдешинин кыймылына байланыштуу. Дирилдөө канчалык ылдам болсо, үн ошончолук бийик (катуу угулат) чыгат. Дирилдөө канчалык жай болсо, тыбыш ошончолук пас чыгат. Тыбыштын бийиктигин өлчөө герц (гц) дирилдөөнүн бир секунддагы толук термелүүсүнө барабар. Эгерде тыбыш секундасына 250 жолу термелсе, анда 250 гц бийиктиктеги тыбыш пайда болот.

Адамдын кулагы секундуна 16 дан 20000 герцке чейинки термелүүнү кабыл алат. 16 гц бийиктик угулуунун төмөнкү чегин түзсө, угуунун жогорку чеги адамдын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык, бөтөнчө улгайган адамдарда төмөндөп, өзгөрүп турат. 16 гц бийиктиктен кем сандагы термелүү (мисалы, жер титирөө) *инфра тыбыш*, 20000 гц бийиктиктен жогору термелүү *ультра тыбыш* деп аталат. Речибиздеги тыбыштардын бийиктигинин өзгөрүшү Интонацияга тыгыз байланыштуу.

Речибиздеги тыбыштар белгилүү даражадагы интенсивдүүлүк (күч) менен мүнөздөлөт. Тыбыштын күчү термелүүнүн көлөмүнө (амплитудагы) байланыштуу. Термелүүнүн көлөмү канчалык чоң болсо, тыбыш ошончолук күчтүү, канчалык кичине болсо, тыбыш ошончолук алсыз болот.

Тыбыштын күчүн аны объективдүү мүнөздөгөн белги катарында үндү көтөрүңкү (катуу) сүйлөөдөн ажырата билүү зарыл. Үндү көтөрүп сүйлөө адамдын угуу органынын тыбыштын интенсивдүүлүгүн кабыл алышы. Тыбыштын интенсивдүүлүгү менен үн көтөрүп сүйлөөнүн карым-катышы тыбыштын бийиктиги аркылуу аныкталат. Күчү боюнча бирдей, бийиктиги боюнча ар башка тыбыштар түрдүү катуулукта сүйлөгөн сыяктуу кабыл алынат. Үндүн күчүнүн деңгээли ченөөнүн бирдиги децибел (дБ). Тыбыштын күчүнүн деңгээлин ченөөгө шарттуу түрдө нөлдүк деңгээл күч катарында алынат да, ал 1000 гц бийиктигинде угулат. Тыбышты үн көтөрүп (катуу) айтуу объективдүү түрдө өлчөнүшү мүмкүн эмес, ошондуктан ал тыбыштын күчү менен бирге өлчөнөт. Мисалы, адамдын речиндеги тыбыштардын бийиктиги 100 гцтен 8000 гцке чейинки диапазондо болот. Ошондуктан үн көтөрүп сүйлөө тыбыштын күчү аркылуу гана аныкталат.

Тыбыш жөнөкөй гана термелбестен, татаал термелүүнү да пайда кылат. Комузду черткенде анын кылы бүтүндөй, аны менен бирге анын бир гана бөлүгү: жарымы, үчтөн бири, төрттөн бири, бештен бири да термелет. Мындай татаал термелүүдөн өтө татаал тыбыш пайда болот. Татаал тыбыш бүтүн нерсенин термелүүсүнөн пайда болгон негизги тондон жана анын айрым бөлүктөрүнөн чыккан обертоңдон түзүлөт. Обертоң негизги тондон бүтүн бирдикке жогору турат. Негизги тон 100 гц термелсе, кылдын жарымынын термелүүсү 200 гц, үчтөн бири 300 гц, төрттөн бири 400 гц термелүүнү берет. Тыбыштын негизги тону баарынан күчтүү болгондуктан тыбыштын бардык сапатын негиздейт, обертоң тыбышка белгилүү даражада кошумча сапат берип турат. Негизги тондун күчүнүн катышы менен ага кошулган обертоң тыбыштын гармоникалык структурасын түзөт, ал тыбыштын тембрин (фр. *timbre*) аныктайт. Ар бир тыбыштын кандай затка, музыкалык инструментке таандык экендигин ажыратуу тембр аркылуу аныкталат.

Речибиздеги тыбыштар — үн түйүндөрүнүн дирилдөөсүнүн жыйынтыгы. Тыбышты айткан учурда сүйлөө органдарыбыздын кыймылына байланыштуу алкымдан жогору турган мурундун, ооз көңдөйүнүн көлөмү менен формасы өзгөрүп турат. Мурун көңдөйүнөн башкасы ар бир тыбышка жекече тийиштүү белгилүү абалга келет. Ал алкымда пайда болгон татаал тондун резонансын өзгөртөт. Бул учурда алардын айрымдары күчөсө, кээ бирлери начарлайт. Тыбыштык энергиянын интенсивдүү бөлүгү *формант* деп аталат. Тыбыштын форманттык структурасын анын спектри түзөт. Спектр тыбыштын негизги мүнөздөмөлөрүнөн.

Фонетиканын анатомио-физиологиялык аспектиси (Сүйлөө органдары жана алардын негизги милдеттери)

Сүйлөө органдарынын түзүлүшү. Речтеги тыбыштарды жасоого кекиртект, алкым, көмөкөй, ооз көңдөйү, тил, жумшак жана катуу таңдай, кичине тил, тиш, эрин жана мурун көңдөйү кирет. Тыбыштарды жасоого өпкө да катышат. Булардын кыймылын борбордук нерв системасы башкарып турат.

Дем алуу органдары. Дем алуу органдары негизинен өпкө болуп эсептелет жана ал көкүрөк көңдөйүнүн ичинен орун алган. Өпкө бронхолор менен биригип, эки бутакты пайда кылат, алар кекиртекке өтөт.

Тыбыштарды жасоодо дем алуу жана дем чыгаруунун ролу чоң. Дем алганда кабырганын арасындагы булчуңдардын кыскарышы өпкөнү өзү менен кошо тартса, диафрагманын (боор эттин) кыскарышы, төмөн түшүшү өпкөнү кеңейтет. Бул эки процесс аркылуу көңдөйдүн көлөмү кеңейип, аба өпкөгө кирет. Дем чыгарууда өпкө кичиреет да, абанын айрым бөлүгү кекиртект аркылуу сыртка чыгат. Кыймылды тартипке салып турган булчуңдардын иштеши аркылуу дем алуу тез, дем чыгаруу жайыраак болот. Бул речибиздеш тыбыштардын күчүнүн өзгөрүшүн, же басым түшүп жана басымсыз айтылышын белгилөө менен тыгыз байланыштуу.

Кекиртект. Трахеянын жогорку бөлүгү кеңейип кекиртектн пайда кылат (лат. *larynx*). Кекиртект трахея менен бирге абанын өпкөгө кирүү жана өпкөдөн чыгуу жолун түзөт. Кекиртект ыйлаакчалар менен капталган чемирчектерден түзүлгөн. Бул чемирчектин бирөө (калканча чемирчек) кекиртектин алды жагынан орун алып, анын алга чыгып турган урчугу *коко* деп

аталат. Коконун ички бурчундагы калканча чемирчекке бекилген эки булчуңча бар, аны *үн түйүндөрү* (лат. *chordal vosales*) дейт.

Кекиртектин чемирчектери булчуңдар менен капталып, ал бүтүндөй үн аппараттарын кыймылга келтирип, анын кыймылын башкарып турат.

Үн түйүндөрү. Үн түйүндөрү үндүн пайда болушуна активдүү катышат. Үн түйүндөрүнүн арасында жылчык орун алган, ал *үн жылчыгы* (лат. *glottis*) деп аталат. Калканча чемирчек жана ага бекитилген үн түйүндөрү үн жылчыгын ачып, абаны эркин өткөрөт, же үн жылчылыгын өтө кысып, өнкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы өтүшүн кыйындатат, үн жылчыгы таптакыр жабылса абанын сыртка чыгышы дээрлик токтолот.

Үн чыгарууда үн түйүндөрү негизги ролду ойнойт. Үн чыгардан мурун үн жылчыгы жабылып, үн түйүндөрү тартылып турат. Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба жабылып турган үн түйүндөрүнүн жылчыгын жарып, сыртка чыккан үн пайда болот. Үн жылчыгынын кыймылы ийкемдүү болгондуктан, тез эле кайра алгачкы калыбына келет, б. а. кайтадан жабылып калат. Ушундай жол менен үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдеп, ачылып жана жабылып турат. Аба кекиртект аркылуу мезгил-мезгили менен чыгып тургандыктан, сүйлөп жаткан учурда үн толкуну, б. а. үн пайда болот. Үн түйүндөрүнүн дирилдеши канчалык күчтүү болсо, үн ошончолук бийик чыгат. Дирилдөө күчү аз болсо, үндүн пас чыгышына алып келет, бирок бардык адамдардын үнү бирдей болбойт.

Речтеги айрым тыбыштарды айтууда үн чоң роль ойнойт. Үндүү тыбыштардын жасалышында үн түйүндөрү дайыма иштейт. Үн жалаң гана үндүү тыбыштарга катышпастан, кээ бир үнсүздөргө (жумшак үнсүздөргө) да катышат. Үн катышкан үнсүздөр *жумшак үнсүздөр* деп аталат. Каткалаң үнсүздөрдүн жасалышында үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдебейт, ошондуктан аларда шоокум, шыбыш гана пайла болот.

Шыбыш жана шоокум чыгарууда үнгө караганда үн түйүндөрүнүн абалы такыр башкача, бул учурда абанын агымы үн түйүндөрү аркылуу өтпөстөн, ачылып турган калкакча чемирчек аркылуу сыртка чыгат, экөөнүн ортосундагы (үн түйүндөрү менен калканча чемирчектин арасындагы) жылчыкчанын ички бетине аба сүрүлүүдөн шыбыш пайда болот. Бул шыбыш каткалаң үнсүздөргө катышып, каткалаңдоонун негизин түзөт.

Алкым. *Ооз көңдөйү жана эриндер.* Кекиртектин үстүнөн кулкун орун алган. Алкымдын алды жагы ооз көңдөйү менен жогору жагы мурун көңдөйү менен катышат. Алкым көңдөйү менен ооз көңдөйү жана мурун көңдөйү резонатордук кызмат аткарып, тыбышты үн жагынан кубултуп турат.

Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгү тиш менен эриндерге такалат. Эриндер алга жүткүнүп, төгөрөк же сүйрү формада болушу үндүүлөрдү артикуляциялоодо белгилүү ролду ойнойт. Ачык (эриндүү эмес) үндүүлөр жаак кең ачылып, тилдин үстүнкү бети менен катуу таңдайдын аралыгы кенен болуудан жасалат. Кууш үндүүлөр тилдин жогору карай бийик көтөрүлүү, катуу таңдайга өтө жакындашуусу менен жаактын кууш болушу аркылуу жасалат.

Таңдай жана тиш. Ооз көңдөйүнүн үстү жагы таңдай менен чектелет. Анын алдыңкы жана ортоңку бөлүгү кыймылсыз болгондуктан, *катуу таңдай* деп аталат, арткы бөлүгү кыймылдуу келет, ошон үчүн ал *жумшак таңдай* делет. *Ооздун* арткы бөлүгүндө катуу таңдай жумшак таңдайдан кийин (бери көздөй) жайгашкан жана анын чеги төмөн салаңдаган кичине тил менен аяктайт.

Ооз көңдөйү алды жагынан астынкы жана үстүнкү тиштер менен чектелген, кийинкилери болсо бүйлөлөргө бириктирилген. Речтеги тыбыштардын жасалышында тиштерибиз да, катуу таңдайыбыз да негизги ролду ойнойт. Тилдин тиш менен катуу таңдайга жакындашуусунан же тийишинен тыбыштардын ар түрдүү фонемалык варианттары (аллофондору) пайда болот. Мисалы, *тил* деген сөздөгү тыбышын айтканыбызда тилдин учу тишке же тиштин бүйлөсүнө тиет, жалпы [Т] тибиндеги үнсүздү пайда кылат, бирок алардын угулушу бир кыйла даражада ар түрдүү келет.

Тил. Ооз көңдөйүндөгү өтө маанилүү, абдан активдүү орган тил болуп эсептелет. Ал ар кандай багытка карай кыймылдап, ар түркүн формага келе алат, б. а. жооноёт, ичкерет, таңдайды көздөй көтөрүлөт, артка тартылат, алга жүткүнөт. Тилдин тигил же бул бөлүгүнүн

таңдайга, тишке, бүйлөгө жакындап же тийишүү менен жылчыкты, тоскоолду пайда кылышы үнсүз тыбыштарды жасалуу орду, жасалуу ыгы боюнча классификациялоодо негизги белги болуп эсептелет.

Мурун көңдөйү. Мурун көңдөйүнүн түзүлүш формасы абдан татаал. Өтө кыймылдуу келген жумшак таңдай жогору көтөрүлүп, алкымдын арткы керегесине тийип, ооз көңдөйү менен мурун көңдөйүн ажыратып турат. Мурун көңдөйүнө кетүүчү жылчыкты жана эриндерибизди да бекем жапсак, дем ала албас элек, анткени аба өтүүчү бардык жол жабылып калат. Ооз жабылып, бирок кичине тил төмөн түшүрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын ачса, дем алууну уланта берүүгө болот, себеби аба мурун көңдөйү аркылуу кирип-чыгып турат. Дем алуу учурунда оозубуз ачык болсо, анда аба ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу эки жол менен өтө берет.

Кыргыз тилинде мурун көңдөйү мурунчул уяң үнсүздөрдүн жасалышына катышат. Бул тыбыштар таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, абанын агымы мурун көңдөйү аркылуу сыртка чыгуусунан пайда болот. Кичине тил жогору көтөрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турса, мурунчул эмес таза тыбыштар жасалат, анткени ал учурда абанын агымы ооз көңдөйү аркылуу сыртка чыгат. Эгерде жылчык бир аз ачык калса, «киңкилдеген» (мурунчул) добушту пайда кылат.

Фонетиканын лингвистикалык аспектиси

Фонетиканын лингвистикалык аспектиси тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн коммуникация процессиндеги функциясын изилдейт. Ошондуктан лингвистикалык аспектини *функционалдык аспекти* деп да атоо мүмкүн.

Лингвистикалык изилдөөнүн бөтөнчө түрү катарында фонетиканын функционалдык аспектисин изилдөө өткөн кылымдын 70-жылдарында орус тил илиминде башталган. Буга көрүнүктүү орус лингвисти И. А. Бодуэн де Куртенэ (1845—1929) негиз салган. Бодуэн биринчиден, тыбыштардын материалдык жаратылышын (акустикалык жана физиологиялык аспектилерин), экинчиден, тыбыштардын функционалдык жагын (кийин муну психо-фонетика деп атаган) изилдеген. Муну көбүнчө морфология менен байланыштырган.

Бодуэндин фонетиканын эки аспектиси жөнүндөгү идеясы лингвистикада кеңири таанылган. Бодуэндин идеясына таянып, аны андан ары карай өнүктүргөн анын окуучусу Л. В. Щерба (1880—1944) болгон. Ал фонема жөнүндө оригиналдуу теорияны берди. Бул теориянын негизи тыбыш маани менен байланыштуу дегенде турат, анткени тыбыш морфеманын тыбыштык оболочкасын түзөт.

Тыбыштын маани менен байланыштуулугунан, биринчиден речти айрым тыбыштарга ажыратуу мүмкүнчүлүгү, экинчиден, фонологиялык карама-каршы коюу системасында фонема көз каранды эмес бирдик деген түшүнүк келип чыгат. Мына ошентип, фонеманы 1) потен//иалдык жактан маани менен байланышкан эң кичине тыбыштык бирдик; 2) фонема речтеги тыбыштарды бөлүштүрүүнүн чеги жана 3) фонеманы фонологиялык карама-каршы коюунун көз каранды болбогон бирдиги деп эсептөөгө болот. Тилибиздеги ар бир тыбыш фонема боло бербейт, бирок ар бир фонема өз алдынча тыбыш. Ошондуктан сан жагынан алганда тыбышка караганда фонема алда канча аз. Фонема морфеманы, сөздү, грамматикалык формаларды мааниси боюнча ажыратуучу касиетке ээ, тыбышта мындай касиет жок.

Фонема өз ара байланышкан жана бири-бири менен бекем шартталган аспектилерден (акустикалык, физиологиялык жана социалдык) турат, алар фонеманын материалдуулугу, объективдүүлүгү, коммуникативдик функциясы жана абстракцияланышы менен ишке ашат.

Фонеманын материалдуулугу тилибиздеги ар бир фонема тигил же бул конкреттүү артикулятордук, акустикалык жана структуралык жагынан андан ары бөлүнбөй турган дифференциалдык бирдик катарында фонетиканын белгилүү негизги аллофону түрүндө жашайт.

Тилдеги фонема бир тилде сүйлөгөн коллектив тарабынан түзүлгөн, коллектив иштеп

чыккан речтик тыбыш, анын коомдук мааниге ээ болушу фонеманын объективдүү жагы болуп эсептелет. Фонеманын объективдүүлүгү ошол тилде сүйлөгөн коллективдин эрки менен аң-сезимине багынбайт.

Фонеманын функционалдуулугу анын белгилүү даражада лингвистикалык, социалдык функцияны (милдетти) аткарышы. Фонеманын бул функциясы эки жактуу. Фонема речтеги конкреттүү тыбыш болгондуктан, сөздүн материалдык оболочкасын түзөт. Бул — фонеманын сөз жана форма түзүүчү функциясы. Муну менен катар фонемалар өз ара карым-катышта болуп, сөз менен сөздү, форма менен форманы бири-бирине карама-каршы коюу аркылуу сөз жана грамматикалык формалардын материалдык оболочкаларын чектейт. Бул фонеманын сөз жана форма ажыратуучу функциясы.

Фонеманын абстракцияланышы жана жыйынтыктоосу речте толук аныкталган конкреттүү көп сөздөрдү ажыратуу максатында карама-каршы коюлган тыбыштардын өзү гана болбостон, аны менен бирге речтеги тыбыштардын, анын аллофондорунун абстракцияланышы, ал аллофондорду жыйынтыктоо, б. а. тилдин ээси болгон коллективдик ар бир мүчөсүнүн аң-сезиминде айрым алынган түшүнүк түрүндө чагылышы.

Кыргыз тилиндеги кыска жана созулма үндүүлөрдүн ар бири өз алдынча фонема: *тан-таан, эн-ээн, кон-коон, жүн-жүүн, өн-өөн, ук-уук* ж. б. Мында карама-каршы коюлган ар бир сөз өз алдынча мааниге ээ болуп турат.

Ошондой эле *бал-тал-кал-сал-жал-чал* деген сөздөрдүн башкы тыбыштары фонемалык касиетке ээ болуп, ар бир сөздү мааниси боюнча айырмалап турат. Ушул сөздөрдүн аяккы тыбыштарын *бак-так-как-сак-жак-чак* же ортоңку тыбыштарын *бек-тек-кек-сек-жсек-чек* деп алмаштырсак, алардын ар бири өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөрдү пайда кылып, үндүү жана үнсүз тыбыштардын ар биринин фонемалык касиети бар экендиги ушундан айкын көрүнүп турат.

ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР

Тыбыштарды айтканыбызда өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы сүйлөө органдарыбыз тарабынан эч кандай тоскоолдукка учурабай сыртка эркин чыгып, үн түйүндөрүнүн дирилдөөсүнөн пайда болгон тыбыштарды үндүүлөр дейбиз. Үндүүлөргө *а, аа, е(э), ээ, и, о, оо, ө, өө, у, уу, ү, үү, ы* кирет.

Үнсүз тыбыштарды айтканыбызда өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы сүйлөө органдарыбыздын бирөөнүн тоскоолдугуна учурап, аны жарып чыгуудан, же ага сүрүлүп чыгуудан пайда болот. Жумшак үнсүздөрдү айтканда үн түйүндөрү дирилдесе, каткалаң үнсүздөрдө үн түйүндөрү дирилдебей, шыбышты гана пайда кылат. Анын үстүнө үндүү тыбыштар муун түзүү касиетине ээ болсо, үнсүз тыбыштарда бул касиет жок. Үнсүздөргө *б, г, ж, т, д, л, ш, р* сыяктуу тыбыштар кирет.

Үндүүлөр

Кыргыз адабий тилинин үндүүлөр системасы 14 фонемадан турат. Алар үн узундугу боюнча өз ара а) *кыска* (*а, е(э), и, ы, о, ө, у, ү*) жана б) *созулма* (*аа, ээ, оо, өө, уу, үү*) үндүүлөр болуп экиге бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги үндүүлөр эринге, жаакка жана тилге карата *эриндүү-ачык, кең-кууш, жоон-ичке* болуп айырмаланат. Үндүүлөрдү ушул белгилери боюнча схема түрүндө төмөнкүдөй берүүгө болот.

Тилге карай		Эринге карай		Жаакка карай	
жоон	ичке	эриндүү	ачык	кең	кууш
а аа	е(э) ээ	о оо	а аа	а аа	ы
о оо	ө өө	ө өө	е(э) ээ	е(э) ээ	и

у уу ы	ү үү и	у уу ү үү	а аа ы и	о оо ө өө	ү үү у уу
-----------	-----------	--------------	-------------	--------------	--------------

Үндүүлөр тилдин артка тартылышы же алга жүткүнүшү боюнча *жоон* жана *ичке* болуп бөлүнөт.

Жаактын ачылышына жана тилдин жогору көтөрүлүшүнө карай үндүүлөр *кең* жана *кууш*, эриндин алга жүткүнүп чормоюшу же бейтарап абалда турушуна карай үндүүлөр *ачык* (эриндүү эмес) жана *эриндүү* болуп бөлүнөт.

Үндүүлөрдүн мүнөздөмөсү

Дүйнө жүзүндөгү башка тилдер сыяктуу эле, кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштарды классификациялоо артикулятордук жана акустикалык өзгөчөлүктөрүнө негизделет.

Кыргыз тилиндеги үндүү фонемалар жасалышы боюнча төмөндөгүдөй мүнөздөлөт.

Кыргыз тилинде тилдин арткы бөлүгү менен жасалган ачык үндүү [а] фонемасын айткан учурда тилдин арткы бөлүгү кийин тартылып, тилдин учу тиштин бүйлөсүнө тийбейт, жаак кең ачылат да, мурун көңдөйүнүн жылчыгын таңдай көшөгөсү жаап турат.

[а] фонемасы башка тыбыштар менен айкашканда алардын таасири астында терең артчыл, орточул, ал гана эмес мурунчулдашкан түрдө да айтылат (*карган, мал*).

Кыргыз тилинде [э] фонемасынын жасалышында тилдин алдынкы бөлүгү катуу таңдайды көздөй көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы тиштердин ички бети менен бүйлөлөрүнө тийип, астыңкы жаак төмөн түшөт. Аталган фонеманын жасалышы да эриндер катышпайт, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турат.

[э] фонемасы түпчүл үнсүздөр менен айкашканда тил арты, мурунчул үнсүздөр менен

~

айкашканда мурунчул алло фондорго ээ болот (*кең, мен*).

←

[и] фонемасы айтылганда тил бүт бойдон алга жүткүнөт да, анын арткы бөлүгү катуу таңдайды көздөй көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы тишке жана анын бүйлөлөрүнө тиет.

Таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турат. Ушуга байланыштуу резонатор узарат, бирок ооз көңдөйүнүн борбордук жана алдынкы бөлүгүндө резонатор кыска да, кууш да болот. Жаак кууш ачылат, эриндер бир аз жыйрылгандыктан, маңдай тиштер көрүнүп, резонатордун алдынкы чегин ошол тиштер түзөт.

Кыргыз тилинде [и] фонемасы менен айкашкан үнсүз тыбыштар дайыма таңдайлашып (ичкерип) айтылат. Мурунчул үнсүздөр менен айкалышканда мурунчул жана орточул, түпчүл үнсүздөр менен айкалышында тил арты аллофонго ээ болот

~

(*кийик', к'илем, миң, эк'и ж. б.*).

Эриндүү үндүүлөр

Азыркы кыргыз адабий тилинде [у] фонемасын айткан учурда тил бүтүндөй артка тартылат, ушуга байланыштуу анын учу астыңкы маңдай тиштен бир кыйла алыстайт. Тилдин эң арткы бөлүгүнүн үстүнкү бети катуу таңдай менен жумшак таңдайдын чегин көздөй жогору көтөрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер чормоюп, тегерек формага келет.

Речте эринчил эмес үнсүздөр менен айкашканда аларга таасирин тийгизип, эриндештирет (*т°ук°ум, ук°ук*).

[о] фонемасы айтылган учурда тил бүтүндөй артка тартылып, арткы бөлүгү жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт, бирок таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап, эриндер чормоёт.

Уччул, орточул үнсүздөр менен айкалышканда алга жүткүнөт, мурунчулдар менен

айкалышканда мурунчул аллофондорго ээ болот. Өзүнөн мурда жана кийинки келген эринчил эмес үнсүздөргө таасири тийип, аларды эриндештирет (*т°око°й, к°он°ок*).

Кыргыз тилинде [y] фонемасы жасалганда тил бүт тулкусу менен алга карай жүткүнөт, анын ортоңку бөлүгү катуу тандайды көздөй жогору көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы маңдай тишке жана анын бүйлөсүнө тиет: тилдин эки капталы үстүнкү тишке такалат да, тандай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер чормоёт.

Тилибиздеги [ø] фонемасы айтылганда да тил алга карай жүткүнүп, тилдин эки жагы каптал тиштерге тиет да, ортоңку бөлүгү катуу тандайды көздөй жогору көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы маңдай тиштердин түбүнө жана бүйлөсүнө такалат, тандай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер чормоёт.

Бул фонема өзү менен айкалышкан үнсүздөргө таасирин тийгизип, аларды бүт эриндештирет. Мурунчулдар менен айкашып, мурунчул аллофонго ээ болот (*экөө, көк, төкмө, көмөлдүрүк ж. б.*).

Азыркы кыргыз тилинде [ы] фонемасы тилдин арткы бөлүгү жумшак тандай менен катуу тандайдын чегин көздөй көтөрүлүп, тилдин учу алга жүткүнүп, тандай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер бейтарап абалда турушу аркылуу жасалат. Бул фонеманы айткан учурда тилдин учу астыңкы маңдай тиштердин ички бети менен анын бүйлөсүнө тиет да, тилдин түбү артка тартылат. Жамажай артка бир аз жыйрылгандыктан, кең жалпак жылчыкты пайда кылат. Сүйлөө органдарынын ушундай абалдагы турушунан жасалган фонема [ы] да кууш. Жалаң гана артчыл (увулярдуу терең түпчүл) үнсүздөр менен айкалышкандыктан жоон үндүүлөр менен сингармонизмдик бир катарды түзөт. Мурунчулдар менен айкашканда, алардын таасири астында мурунчул аллофонго

~ ~
ээ болот (*мына, нык*).

Созулма үндүүлөр

Созулма үндүүлөр созулуп айтылат. Алар созулуп айтылышы боюнча кыска үндүүлөргө карама-каршы, мындайча айтканда, кийинкилеринин сан жагынан узартылган түрү болуп эсептелет. Созулма үндүүлөр фонемалык касиетке ээ, сөздөрдү маани жагынан ажыратып жибере алышат, салыштыр: *ор-оор, жон-жоон, эн-ээн, мал-маал, сан-саан, жан-жаан ж. б.*

Түрк тилдеринде созулма үндүүлөр шарттуу түрдө байыркы жана кийинки созулмалар болуп экиге бөлүнөт. Байыркы созулмалар аздап эски түрк жазма эстеликтеринде, азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринде жана өзбек тилинин Кара-Булак говорунда сакталган, фонемалык касиетке ээ, көбүнчө сөз башында жана сөз ортосунан учурайт, сөз аягынан кезикпейт;

б. түркчө: *аатлыг* — (баланча деп) аталуу, атынан айтуу маанисинде, *атлыг* — аттуу, аты бар маанисинде; *бааг* — зоолуу, байлама, түйүн, түйүнчөк, *баг* — кара, бак (башбак) (ДТСл.); *аал* — алдамчылык, *ал* — (бир нерсени ал) (этиш); *аат* — лакап, жашыруун ат, ысым, *ат* — жылкы (М. К) ж. б.;

түркмөнчө: *аак* — ак (өң, түс маанисинде), *ак* — этиш (мисалы, суу акты); *аач* — карды ачуу, ач болуу, *ач* — этиш (мисалы, эшик ач; *аарт* — арт, арка (дене мүчөсү), *арт* — этиш (мисалы, жүк арт) ж. б.;

якутча: *кыыс* — кыз, кыз бала, *кыс* — этиш (бычак менен жон, кыр маанисинде); *хаас* — каш (дене мүчөсү), *хас* — канча; *бишл* — бөл, *бил* — бил ж. б.;

гагаузча: *аара* — изде, *ара* — бир нерсенин арасы; *аарт* — бир нерсенин арты, *арт* — артып калуу, артык; *кааз* — каз. (канаттуунун бир түрү), *каз* (этиш) ж. б.

Кийинки созулмалар деп аталчу үндүү тыбыштар түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай, хакас, тува, шор жана гагауз тилдеринде бар.

Созулма үндүүлөр азербайжан менен түрк тилинде, негизинен, араб-иран тилдеринен кирген сөздөрдөн жолугат, оошкон сөздөрдөгү кээ бир тыбыштар алардын фонетикалык системасына

ылайык келбегендиктен созулма үндүүлөргө айланып кетишкен. Азербайжан, түрк, түркмөн адабий тилдеринде (төл сөздөрдө) созулма үндүүлөрдүн болушу мүнөздүү эмес.

Енисей топчосу деп аталчу тилдер менен (кыргыз, алтай, хакас, тува, шор) гагауз тилдеринде кийинки созулма үндүүлөрдүн бар экендиги жогоруда эскертилген эле. Бирок бул экөөнүн ортосунда созулмалардын жаралышы боюнча айырма бар. Башкалардагыдай эле, гагауз тилинде да созулмалар эки үндүүнүн ортосундагы «г» жана «h» тыбыштарынын түшүшүнөн пайда болот: *оолу* (<оглы) — уул; *боодай* (<богдай) ж. б.; гагауз тилинде мындан тышкары уңгу менен мүчөнүн айкалышкан жеринде да созулма үндүүлөр жаралат: (*баалыым* (<балыгым<балык + -ым) — *балыгым*, *танээр*// *таньэр* (<таны + -эр) — *тааныр*, *йазмаа*<*йазмага* (<*йазмак* + -а)<*жаз*, сөзмө сөзү: *жазмага* ж. б. Уңгу менен мүчөнүн айкалышынан жасалган созулма үндүүлөр кыргыз тилинде өтө эле аз; жекелик сандагы жактама ат атоочтордун жөндөлүшүнөн жана «п» тыбышы менен аяктаган бир муундуу этиштерге чакчыл -*ып* мүчөсү жалганганда гана кездешет: *маа*<*мага*, *чап* + -*ып*>*чаап* ж. б. (бул жөнүндө төмөндө кененирээк сөз болот).

Кыргыз тили азыркы кезде территория жагынан алтай, хакас, тува жана шор тилдеринен алыста тургандыгына жана тыгыз байланышынын жоктугуна карабастан, бир же эки муундуу уңгу сөздөрдөгү созулма үндүүлөр боюнча ошолор менен биримдикти түзөт, анткени кыргыз тилинин созулма үндүүлөр катышкан сөздөрү жана алардын тыбыштык курулуштары аталган тилдердикине жакын келет. Мына ушул окшоштуктун өзү эле тилибиздин, демек элибиздин, тарыхына байланыштуу көп нерселерден кабар берет. Баарынан мурда аталган тилдердин өкүлдөрүнүн бабалары качандыр бир убакта өз ара тыгыз карым-катышта болушканын көрсөтөт. Кыргыз тилинде бул жалпы окшоштуктар менен бирге аны енисей тобундагы кээ бир түрк тилдеринен айырмалай турган өзгөчөлүктөр да бар. Мындай бөтөнчөлүктөр катарында ачык муундагы эринчил созулмаларды (*суз*>*суу* ж. б.) жана мүчөдө да созулма үндүүлөрдүн орун алышын атоого болот. Бул жагынан жана үндүүлөрдүн эринге карата ээрчишүүсү боюнча да кыргыз тили сибирдеги түрк тилдеринин ичинен алтай тили менен биримдикти түзөт. Жогорудагыларга окшогон бирди-жарым бөтөнчөлүктөр енисей тобундагы түрк тилдеринин созулма үндүүлөр боюнча болгон негизги жалпылыктарын жокко чыгара албайт, ал эми аталган айырмалар болсо ошол тил топторунун өз ич ара тарыхый конкреттүү өнүгүшүнөн келип чыккан кийинки кездеги кубулуш.

Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр менен айтылуучу сөздөрдүн ичинде төл сөздөр менен бирге монгол жана араб-иран тилдеринен кирген сөздөр да бар. Монгол менен түрк тилдериндеги (маселен, кыргыз тилинде) созулма үндүүлөрдүн фонетикалык жасалыш шарты окшош. Монгол сөздөрү, негизинен, кыргыз тилине созулма үндүүгө айланган калыбында кирген, б. а. даяр түрдө кабыл алынган. Анткени монгол тилинин жазма эстеликтеринде кыска үндүүлөр менен айтылган сөздөрдүн ордуна азыр созулма үндүүлөр колдонулат. Тыбыштык ушул бөтөнчөлүккө карап, алар качандыр бир убакта, монголдор менен түрктөрдүн, маселен кыргыздардын, ар кыл карым-катыштары күчөгөн учурда, кабыл алынган дешке болот. Муну менен катар монгол сөздөрүнүн кээ бирөөлөрү, созулма үндүүгө айланчу шартка туура келгендери, енисей тобундагы тилдердин «лабораториясында» иштелип отуруп, созулмаларга өтүп кетиши да ыктымал. Мисалы: мон. *богоч*, кыр. *бооч*, *боочу*, эски мон. *сагат*, азыр *садга*, *саад*, кыр. *саат* (кырык маанисинде: *саат-сабырынан* сактаса...) ж. б.

Араб-иран тилдеринен оошкон сөздөр да, жалпы эле четтен киргендер сыяктуу, кабыл алган тилдердин тыбыштык системасына ылайыкташтырылган. Ушуга байланыштуу алардан кирген сөздөр кээ бир түрк тилдеринде кыска үндүүлөр менен айтылса, кайсы бирөөлөрүндө дифтонг формасында колдонулуп калган, кыргыз тилинде болсо созулма үндүүлөргө өтүп кеткен. Алар кыргыз тилине тектеш тилдердеги варианттарынан, биринчи кезекте, тыбыштык курулушу боюнча созулма үндүүлөргө айланууга жакын тургандарынан жасалган

Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү баштагы тыбыштык курулуштары боюнча төмөндөгүчө бөлүштүрүүгө болот:

1. Үч тыбыштык тизмектен пайда болгон созулма үндүүлөр.

Бул ыкма боюнча созулма үндүүлөр эки үндүүнүн ортосунда турган кээ бир үнсүз

тыбыштардын түшүп калышынан жаралган. Алар эрте кезде үндүү+үнсүз + үндүү тыбыштык тизмектери бар сөздөр болушкан. Муну схема боюнча мындайча көрсөтүүгө болот: $V+C+V$ [V —үндүү, C — үнсүз дегенди билгизет]. Ушул типтеги тыбыштык тизмектен, эки үндүүнүн ортосунан, адатта терең түпчүл [гь(q)], жакын түпчүл [гь (g)] жана уяң [й, ң] тыбыштар орун алышкан эле. Андан ары өнүгүшүндө эки үндүүнүн ортосундагы аталган тыбыштар түшкөн, анын эки жагындагы үндүү тыбыштар болсо да өз ара биригишип созулмага айланган. Эгерде үнсүз тыбыштын эки жагындагы үндүүлөр окшош, бирдей болушса, созулма үндүүгө өтүүгө оңой болгон, үндүүлөр өз ара бир муунга биригүү менен чектелишкен. Эгерде алар эки башка болушса, айталык, эриндүү-эринсиз же кең-кууш болушса, үндүүлөр өз ара алга же артка ээрчишүү жолу менен бир бирине окшошушкан да, тыбыштык курулушу жагынан мурдагы эки муундун ордуна созулма үндүү катышкан бир муунду түзүп калышкан. Мындан тышкары ортодогу үнсүз тыбыш түшкөн соң, анын эки жагындагы үндүү тыбыштардын арасы кээде пауза менен айтылган. Созулма үндүүлөр ушуга окшогон машакаттарды речтик практикада башынан өткөрүп отурушуп азыркы абалга жетишкен.

2. Эки тыбыштык тизмектен куралган созулма үндүүлөр.

Бул типтеги созулмалар башта үндүү, үнсүз тыбыштардын тизмектеринен турганда, аягы адатта терең түпчүл [гь] же жакын түпчүл [гь] менен бүткөн, муну схема боюнча мындай белгилөөгө болот: $[V + C]$. Тизмектин аягындагы түпчүлдөрдүн дифтонгдорго айланышынан улам созулма үндүүлөр келип чыккан. Бул ыкма кыргыз тилинде бир муундуу сөздөрдүн аягында же алардын биринчи муунундагы созулма үндүүлөрдүн пайда болушунда негизги жолдордун бири.

3. Созулма үндүүлөр кыргыз тилинде кадимки эле кыска үндүүлөрдүн созулушунан да пайда болгон.

Жогоруда аталган жолдор менен жаралган созулма үндүүлөрдүн ар бирине жекече токтололу.

ҮЧ ТЫБЫШТЫК ТИЗМЕКТЕН КУРАЛГАН СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР

Созулма [аа] тыбышынын чыгышы

1) $a+г + a \infty ы>aa$:

эски жазма мон. *багатур*, азыркы мон., бур. *баатар*; кыр., алт. *баатыр*, тув. *маадыр*; каз., к. кал. *батыр*, өзб. *ботир*, б. түрк. (ен. эст.) *батур*. Эски түрк тилдеринде созулма үндүүлөрдүн жоктугуна байланыштуу ал кезде бул сөз (*батур*) созулмага айлана албаган жана ошону менен бирге, ал тур гай, сөз ичиндеги үндүүлөрү да ээрчишүүгө үлгүрө алган эмес, тыбыштык түзүлүшү боюнча *багатур* сөзүнүн («га» деген муундук бөлүгү түшүп калгандагы) кыскарган эле формасы: *багатур*—*батур*;

эски жазма мон. *кагалга* (<*кага* — жап маанисинде), азыркы мон. *хаалга(н)* (<*хаа* — жап маанисинде), кыр., алт. *каалга*; тув. *хаалга*;

эски жазм. мон. *сагадаг*, азыр. мон. *саадаг*; кыр. *саадак* уйг. *саагидак*, алт., хак., өзб. *садак*;

түрк. *тагар*, уйг. *тагар*; кыр., алт., тув., мон. *таар*; кыр. *мага*∞ диа. *маа*, *сага*∞ диа. *саа*, *ага*∞ диа. *аа*, *буга*∞ диа. *боо*. Мында да сөз ортосунда турган [гь], барыш жөндөмө мүчөсүнүн башкы тыбышы түшүп калган. Ушунун натыйжасында созулма үндүү менен айтылат, бул сөздөрдүн созулма үндүү менен келген варианттары оозеки речте айтылат;

б. түрк. *сагым* (бир. *сагым* сүт), уйг. *сегим* (бир. *сегим* сүт), к. кал. *сауын*, каз. *сауын*; кыр. *саам* (бир. *саамы* калды) (үндүүлөр ортосундагы [гь] түшүп, *сагым*>*саам*);

2) $a+ң + a \infty ы>aa$;

б. түрк. *йаңак*, уйг., түркм., башк., с. уйг. *яңак* (өзб. *чакак*), түрк. *йанак*, к. бал. *джаяк*; кыр. *жаак*, алт. *йаак*, тув. *чаак*, хак. *наах*; каз., к. кал. *жак*;

каз, к. кал. *маңыра*, як. *маңыра*, *магыра*, кыр., алт. *маара*, хак. *мари* (тув. *эдер*), эски мон. *магара*, азыр. мон. *маара*.

3) а+й + а>аа:

б. түрк. *тагай*, уйг. *тага*, өзб. *тога*; түрк., түркм., к. кал. *дайы*; кыр. *тага* (гов.), *тайа* (орф. *тая*: *тая жеңе*, *тая жезде*), *тай* (*тая* сөзүнүн кыскарган формасы: *тай ата*, *тай эне*; жаман *тайын* тааныбайт).

Жогоруда үндүүлөр ортосундагы терең түпчүл [гъ] тыбышы, кээ бир башка тилдердегидей эле, кыргыз тилинде уяң [й] тыбышына өткөн да, *тага*>*тайа* га айланган (сал. уйг. *йыгын* — кыр. *жыйын*). Андан соң эки үндүүнүн ортосундагы [й] тыбышы түшүп, анын эки жагындагы [а] тыбыштары өз ара биригишип созулма үндүүгө айланып кеткен. Кыргыз тилинде азыр ушул сөздүн төрт варианты тең колдонулат. *тага* (говордо) ∞ *тайа* (орф. *тая*) ∞ *тай*∞*таа*: *тая жезде*//*таа жезде*, *тая жеңе*//*таа жеңе* ж. б.;

б. түрк. *йа*, түркм. *йайа*, башк. *йэйэ*, алт. *йаа*, кыр. *жах* (зат), як. *саа*, хак. *чаа* (тув. *ча*, түрк. *йай*, каз. *жак*); кыр. *тава*//*таа*.

Жогоруда айтылгандан, араб-иран тилдеринен кирген сөздөр түрк тилдеринин тыбыштык системасына ылайыкталган; үндүүлөр ортосундагы [h, x] жана [гъ] (кийинкисин тилине ылайыкташып, түрк элдери кошушкан) тыбыштарынын түшүшүнөн кыргыз тилинде созулма [аа] пайда болгон:

түркм. *сагат*, каз. *сагат*, башк. *сэгэт*; кыр., к. кал. түрк. *саат*; уйг. *саэт*, өзб. *соат* (<ир. *саэт*, көпт. түрү саат);

каз. *бага*, к. кал., түркм. *баха*, өзб. *бахо*, уйг., башк. *баһа*, кыр. *баа* (<ир. *бәһа*);

өзб. *шахар*, уйг., түркм. *шэхэр*, түрк. *шеһир*, кыр. *шаар* (<ир. *шәһр*);

уйг. *кәһриман*, түрк. *каһраман*, түркм. *гахрыман*, каз. *каһарман*, кыр. *каарман* (<ир. *каһраман*).

Созулма [ээ] тыбышынын чыгышы

Кыргыз жана башка кээ бир тилдерде сөз ортосундагы жана аягындагы [й] өзүнүн чыгыш теги боюнча кээ бир сөздөрдө байыркы [ɟ], [ð], [ɳ] тыбыштарына барып такалат:

б. түрк. *мүгүз* — кыр. *мүйүз*, *адгыр* — *айгыр*, *тод*//*тоз* — *той*, *тег* — *тий*, *тоң-той* (алт., хак., шор., тув., балчык маанисинде, *сөнүк* — кыр. *сөөк*, каз. *сүйек*. Түрк. тилдеринде аталган бул тыбыштар бир бирине туура келет, алар кийинкисинин түшүп калышынан кыргыз тилинде созулма [ээ] пайда болгон. [ɳ//ɟ//й] да (*меңе*//*меге*//*мейе*-мээ), [ð//ɟ//й] сыяктуу эле (*эдер*//*эзер*//*эйэр* -ээр), тыбыштардын бир бирине туура келиши болуп эсептелет.

Аталган созулма үндүү [ɳ], [ɟ] тыбыштары [й] га өтпөй эле, сөз ортосунда түшүп калышынан жасалышы да ыктымал.

Ошол тыбыштар катышкан тизмектерден созулма [ээ] пайда болгонун төмөндө келтирилген фактылардан көрүүгө болот:

1) э+г + э>* [эйэ] >ээ:

б. түрк. *йеген*, *йегин*, түркм. *еген*, түрк. *йеген*, уйг. *жыйэн*, өзб. *жиян*, к. кал. *жийен*, кыр. *жээн*, алт. *йээн*, тув. *чээн*, каз. *жиен*; эски жазм.

алт. *тегээк*, к. кал. *тийек*, кыр. *тээк*, каз. *тиек*. б. түрк. *эгэ*, *игэ*, *эйэ*, *ийэ*, б. а. үндүүлөр ортосундагы [ɟ] жана анын [й] ге өткөн түрлөрү сакталган; уйг. *эгэ*, өзб. *ага*, кыр, алт. тув., хак. *ээ*; башк. *эйэ*, тат. *ия*, түркм. *эйе* (орф. *е*), каз. *ие* (б.а. *еге*>*эйэ*>*ээ*).

Кыргыз тилинде бул сөздүн алгачкы формасы *еге* да бар: *ээси* эки кылам дейт, *эгем* бир кылам дейт (макал);

2) э+ɳ+э>* [эйэ] >ээ;

б. түрк. *меңе*, *меңи*, *мейи*; лобн. *меге*, уйг. *миңе*, башк. *мейе*, өзб. *мийэ* (орф. *мия*), кыр., алт., тув. *мээ*, хак. *миш* (каз. *мый*, к. кал. *мий*., тат. *ми*). Демек, бул сөз түрк тилдеринде [ɟ//ɳ//й] тыбыштарынын бир бирине туура келишине байланыштуу *меге*//*меңе*//*мейе* түрүндө колдонулган да, эки үндүүнүн ортосундагы [й] тыбышынын [<ɳ] түрүнөн созулма [ээ] пайда болгон. Эки үндүүнүн ортосундагы [ɳ>й] тыбышына өткөндүгүн байыркы түрк тилдеринин фактыларынын өзү эле көрсөтүп турат;

түркм. *эңек*, уйг. *иңек*, өзб. *ийэк* (орф. *ияк*), тат. *ийэк* (орф. *ияк*), к. кал. *ийек*, башк. *эйэк*, кыр.

ээк, каз, иек (б. а. *эңек* > *эйек* > *ээк*, ортодогу [й] түшүп калды);

3) *э+й + э>ээ*:

б. түрк. *эдэр, эзер* (j), тув. *эзэр*, хак. *изер*; түрк. *эйэр*, башк. *эйэр*, түркм. *эйер* (орф. *эер*), кыр., алт. *ээр*; уйг. *эгер*, каз. *эр*. Бул сөздө түрк тилдериндеги тыбыштык туура келүүлөр толук чагылтылган, ошону менен бирге кыргыз тилинде сөз ортосундагы «й» байыркы «д» тыбышынан өнүгүп чыккандыгы ачык болуп турат: *эдэр//эзэр//эйэр* > *ээр*, салыштыр: б. түрк (ен.) *адак*//тув. *адак*//хак. *азак*//шор. *азак*//кыр., алт. *айак*;

б. түрк. *эдэр, эзэр* (j), тув. *эдэр*, түркм. *эйэр* (орф. *эер*), башк. *эйэр*, тат. *ияр*, кыр *ээрчи*, к. кал. *эри* (б. а.) *эдэр//эзер//эйэр* > *ээрчи*);

к. кал. *жийек*, кыр. *жээк* < *жийек* < *йиңек*; салыштыр: *иңек* > *ийек* > *ээк* (калган тилдерде: *йака, йага*);

к. кал. *бийе*, каз. *бие*, өзб. *бийэ* (орф. *бия*), кыр., алт. *бээ*, хак. *пиш*; каз., кыр. (диа.) *кейде* > *кээде*.

Созулма [oo] тыбышынын чыгышы

1) *а+г + ы∞ у> [ow] >oo*:

Созулма [oo] катышкан сөздөрдүн кээ бирөөлөрү түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде эринсиз кыска үндүүлөр менен айтылган. Кийин үндүүлөр ортосундагы терең түпчүл [гъ] жана жакын түпчүл [гь] тыбыштары «жум шарып» эрин-эринчил чормогой [w] га айланган. Кыргыз тилинин говорлорунда]w[тыбышы туюк муундуу (бооз) жана жабык муундуу (тоо) дифтонг формасындагы сөздөрдүн составынан кездешет.

[w] ны айтканда астыңкы менен үстүңкү эриндер чормоюшуп тийишер-тийишпес болуп куушурулат. Аба толкуну эриндин ошо кууш жеринен сыртка чыгат. Түпчүлдөрдүн «жумшарышынан» пайда болгон [w] артикуляциясы боюнча чормогой эрин-эринчил жана кууш (жылчыкчыл) болгондуктан өзүнөн мурунку кыска жана ачык кең үндүүлөрдү эринчилдерге өткөрүп жиберген. Эгерде алдындагы үндүүлөр башта эле эринчил кууш болушса, алар ошол калыбында өзгөрүүсүз калтырылган. Эгерде эринчил кең үндүү болушса, алар эринчил кууш үндүүгө айланып кетишкен. Мына ошентип, дифтонгдордун составындагы [w] түпчүлдөрдүн «жумшарышынан» пайда болуп алып туруп, өзүнүн таасирин кайрадан үндүүлөргө тийгизген, б. а. анын алдындагы үндүүлөр тыбыштык сапаты жагынан мон. *жиге*, азыр. мон. *ээ* (н) (б. а. *йеген* > *жейен* *жээн*): комбинатордук өзгөрүүлөргө дуушар болушкан. Кыскасы, [w] тыбышы эрин-эринчил жана жылчыкчыл болгондуктан өзүнүн тегерегиндеги үндүүлөрдүн эринчилдерге айланышына түрткү болгон. Ошентип, терең түпчүл [гъ] катышкан эринсиз кыска үндүүлөрдүн эзелки кездеги тыбыштык тизмектери дифтонгуга айланган, [w] болсо эки муундуу сөздөрдө түшүп калган, анын тегерегиндеги үндүүлөр өз ара алга же артка ээрчишип отуруп, акырындык менен созулма үндүүгө айланып кеткен (кошумча иретинде «Созулма [уу]» бөлүмүн караңыз):

А. б. түрк. *агыр*, азерб., түрк., түркм. *агыр*, алт. *уур*, хак., тув. *аар*, кыр. *оор*, диа. *owур*, к.-бал. *awур* (орф. *auур*);

б. түрк. *багыр*, азерб., түркм., түрк. *багыр*; уйг. *бегир*, өзб. *багир*, башк., каз. *бауыр*; як. *быар*; тув. *баар*, хак. *паар*, алт. *буур*, кыр. *боор*, диал. *bowур* (б. а. *боор* < *bowур* < *багыр*);

б. түрк. *йагы*, азерб., түркм., түрк. *йагы*; уйг. *яв*, өзб. *ёв*, тат. *яв*, башк. *яу*, каз. *жау*; хак., тув. *чаа*, алт. *йуу*, кыр. *жоо*, диа. *жow* (сал. *бог* > *буу*).

В. б. түрк. *такагу*, *такыгу*, *такук*, *тагук*, кыр. *тоок*, алт. *такаа*, тув. *дагаа*; хак. *тагак*, түркм., өзб. *товук*, уйг. *тоху*;

б. түрк. *бузагу*, эски жазма мон. *бирагу*, түрк. *бузагы*, кыр. *музоо*, гов. *бузов*, тув. *бызаа*, алт. *бозу*, хак. *пызо*, өзб. *бузок*, Уйг. *мозай*, бур. *буруу*;

2) *о+г + у∞ а> [ow] >oo*:

А. уйг. *когун*, өзб. *ковун*, түркм. *гавун*, к. кал. *кауын*, башк. *кауын*, каз. *кауын*, кыр. *коон*, гов. *говун*;

б) түрк. *йогун*, *йоган*; азерб., түрк. *йогун*, түркм. *ёгын*, өзб. *йуган*, уйг. *йоган*; кыр. *жоон*, гов.

жогон, жовон; алт. йоон, тув., хак. чоон; як. суон, башк. йыуан, каз. жуан. Демек, кыргыз тилинде бул сөздүн баштапкы формасы жана анын өнүгүшүндөгү кийинки баскычтар болуп сакталган: жоон < жовон < жогон; сал. байыркы түрк. йогун, йоган;

Б. уйг., б. түрк. богаз, түркм. богаз, өзб. бугоз; кыр. бооз, гов. богоз, буваз; тув. боос, хак. пооз; к. кал. бууаз, каз. буаз. Эне тилибизде бул сөздүн да алгачкы түрүнөн тартып, созулма үндүүгө айланганга чейинки тыбыштык эволюциясы сакталган: бооз < буваз < богаз;

эски жазма мон. тогудак, азыр мон. тоодог, кыр. тоодак, түрк. жазма эстеликтерде тогдак;

Кырг. жооткот, гов. жовуткап, мон. эски эстел. йуга –ки//йогог –ки//ойрот, зогоо (көңүл ач), алт. йоок (демек, кыр. жооткот < жовуткат < його-т).

Созулма [өө] тыбышынын чыгышы

Аталган созулма үндүүнүн пайда болуш шарты, негизинен, ичке айтылчу [ээ], [үү] тыбыштарыныкы менен бирдей, жогоруда созулма [ээ] ге карата айтылган тыбыштык кубулуштарга байланыштуу. Эринчил ачык муундуу сөздөрдө гана [өө] тыбышынын чыгышы бир аз башкачараак (бул жөнүндө төмөндө айтылат).

Созулма [өө] төмөндөгүдөй тыбыштык тизмектерден жаралган:

1. а) э+г + ү > [əwə] > өө:

Алыскы тектеш тилдердеги сыяктуу эле, кыргыз тилинин айрым говорунда байыркы [гъ] тыбышы эки үндүүнүн ортосунда [w] га өткөн жана анын кыскарышы аркылуу созулма [өө] жаралган:

б. түрк. тебе, теве, тув. теке, түрк. дее, азерб. дэвэ, уйг. төгэ, башк. дөйэ, тат. дөя, түркм. дүйө (орф. дүе), өзб. туя; кыр. төө, гов. төгө, төвө. Бул сөздөрдүн фонетикалык өнүгүшү: тебе//теве//төгө//төвө//теге//түйе (б. а. кыр. төө < төве < төгө > төгэ (уйг.) > түйе (каз., к. кал.) //туя (өзб.) //дүйе (түркм.) //дөйэ//дөя башк., тат);

б. түрк. күдегу, тув. күдээ, хак. күзээ, кизө, кыр. күйөө, гов. күйөw, алт. күйү, баш. кийэу, каз. кийеу;

Жогоруда келтирилген сөздөрдүн «өгө», «егү» элементтери созулмага айланганда, мунун акыркы муунундагы ичке үндүүлөр көпчүлүгүндө түшүп калган; баштагы тыбыштык түзүлүш калдык катарында говорлордо бирин-экин сөздө сакталган: төвө (<теге), бүрөwү (<бирегү), сал. түркм. кесеву (<кезегү) — көсөө. Фонетикалык ушу кубулуштун өзү эки муундан турган сөздөрдүн аягындагы кээ бир эринчил созулмалар, сөз ортосундагы сыяктуу эле, байыркы тыбыштык тизмектин («егү» тибиндеги) эрин-эринчил болуп жумшарган түрүнүн дифтонгуга айлангандагы кыскарышынын пайда болууга мүмкүн экендигин көрсөтөт, б. а. өге > өwө > өө, өгү > өwү > өө;

б) ө+г+ү > ө¹өө;

эски жазм. мон. көгү, ойр. көгү, азыр. мон. хөө, кал. кө, ув хөө; кыр., алт. көө; хак. көйээ, уйг. күйэ, өзб. күйө;

эски жазм. мон. бөге (шаман, б. а. бакшы), азырк. мон. бөө кыр. бөө (сырдык сөз, жаш баланы коркутуу үчүн колдонулат);

б. түрк. сүгүл, уйг. сөгэл; кыр., алт., тув., хак. сөөл; өзб. сугал. түрк. сыгыл (орф. сигил), түркм. сиңил, каз. сүйел, к. кал. шүйел (кыр. сөөл < сө (г) ел);

эски жазм. мон. сөгөм, ойр. сөгөм, азыр. мон. сөөм, бур. һөөм, кал. сөм; кыр., алт., тува. сөөм, каз. сүйем, тат. сөям, башк. һөйэм;

эски жазма мон. өгеде, азыр. мон. өөдө & өөдэ, кыр. өйдө өөдө;

эски жазм. мон. эргүгө, азырк. мон. өргөө, кыр. өргөө;

эски жазм. мон. эрген, азыр. мон. өрөөл, кыр. өрөөлө.

Монгол тилинен оошкон бул сөздөрдүн ичинен өөдө дегендеги созулма үндүү гана түрк (кыргыз) тилдеринин чөйрөсүндө жасалган. Монголчо өгеде сөзүндөгү [г] кыргыз тилинде [й] га өткөн: [г > й], андан соң ой > өө, б. а. өг(е) де > ейде > өөдө. Калган сөздөрдүн кыргыз, алтай

¹ «г»нин тегерегиндеги үндүүлөр шарттуу белгиленген.

тилдериндеги созулма формалары эрте кезде монгол тилдеринен даяр түрдө кабыл алынган, а монголдордун өздөрүндө болсо эки үндүүнүн ортосундагы байыркы [гъ] тыбышынын түшүшүнөн пайда болгон: сөөм<сө (з) ем, көө<мон. хөө<кө (г) ү, бөө<бө(з)е ж. б.;

2) о + н+ү>өө:

Мурунчул уяң [н] тыбышы сөз ортосунда, кээ бир тилдерде өзүндөй эле, уяң [й]га өтүп кеткен, а енисей тобундагы тилдерде болсо созулма үндүүлөрдүн жасалышына катышкан; байыркы эки муундуу сөздөрдөн созулма үндүүлөрдү жасоого катышкан үнсүздөрдүн бири.

Созулма [өө] эки үндүүнүн ортосунда [н] тыбышынын түшүп калышынан жасалышына мисалдар:

б. түрк. сөңүк, азерб. сүмүк, түркм. суңк, уйг. сүңэк, сүйек, кыр., хак., тув., алт. сөөк (алт. сөөк — уруу, урук маанисинде); өзб. суяк, тат. сөяк, башк. һөйэк, каз. сүйек. кыргызча сөөк<сөңүк; сөз ортосундагы [н] түшкөн соң, анын алдындагы эринчил кең үндүүнүн таасири астында кийинки муундагы [ү>ө] өтүп, баштагы сөңүк кийин кыргызча сөөк формасын кабыл алып калган;

б. түрк. көңүл, хак. хөөл, тув. хөөн, кыр. көөн, көңүл, б. а. бул сөздүн баштапкы жана созулма үндүүгө айланган эки формасы тең сакталган;

б. түрк. мүнре, каз. мүнүре, як. меңире, кыр., алт. мөөрө, тув. мөөре, хак. мүүри, азыр. мон. мөөрө, бирок эски жазм. тилинде* мөгөре (б. а. кыр. мөөрө<мөңүрөII*мөгере).

3) ү + й+е>өө:

Кыргыз тилинде эки үндүү ортосунда [й] (жана [г, н] тыбыштары да катышкан тыбыштык тизмектерден жасалган созулма үндүү сөздөр анча көп эмес. Бул типтеги созулманын көпчүлүгү үндүү менен үнсүздөн турган тыбыштык тизмектен (V+C) пайда болгон.

Үч тыбыштык тизмектен курулган [өө]гө мисалдар:

к. кал. бүйен, кыр. бөөн, мөөн (сал. б. түркчө күден — мөөн маанисинде) (б. а. кыр. мөөнIIбөөн<бү(й) -ен);

б. түрк.йадаг, тув., хак. чадаг, азерб. йайаг, уйг. йайак (түркм. йайа, алт. йойу); башк. йэйэу, тат. жэяу, каз. жаяу, кыр. жөө, гов. жөйөw, жөw. Талдоого алынган сөздүн ортосундагы байыркы [д] тыбышы азыркы тилдердин көпчүлүгүндө [й]ге өткөн, сөздүн өзү болсо алардын фонетикалык системасына ылайыкталган. Кыргыз тилинде жогорудагы байыркы сөздүн аяккы муунундагы «аг» элементи дифтонгдошуу аркылуу созулма үндүүгө айланган: аг>aw>өw. Дифтонгдун аягындагы [w]нын таасири астында сөздөгү ачык үндүүлөр бүт бойдон эринчилдерге өтүп кеткен. Сөз ортосундагы [й] тыбышы артикуляция жагынан жылчыкчылдыгына, тарып айтыла тургандыгына байланыштуу анын алдындагы эринчил кең үндүү [ө] кууш [ү] гө өткөн, кээде оозеки речге жүйө түрүндө да колдонулат; сал. кыр. жөөлүү сөз//жүйөлүү сөз; тув. сөгле, кыр. сүйлө; тув. өг, кыр. үй. Ошентип, талдоого алынган бул сөз тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүнөн улам баштагы йадаг формасынын ордуна жөө түрүнө айланып кеткен.

Созулма [уу] тыбышынын чыгышы

Сөз ортосундагы созулма [уу] нун пайда болуш шарты жогортодо айтылган [оо] жана башка созулма үндүүлөрдү күндөй эле. Эки үндүүнүн ортосундагы терең түпчүл [гъ] түшүп, анын эки жагындагы үндүү тыбыштар өз ара биригишип, созулма үндүүгө айланып кетишкен. Ушунун натыйжасында сөз мурдагы муун түзүүчү тыбыштык тизмеги жагынан учураган, баштагы эки муундуу сөз бир муунга айланган; жанаша муундагы өндөөлүр окшош болушса, [гъ] түшкөн соң, алар ошо бойдон биригишкен, бирдей болушпаса, үндүүлөр алга-артка ээрчишүү аркылуу өз ара окшоштуруланган. Мисалы, б. түрк. тилиндеги огул деген бир эле сөздөн [оо], [уу] созулмалары пайда болгон: огул сөзүндөгү [гъ] түшкөн соң, биринчи муундагы [о] тыбышы өзүнөн кийинки [у] ну ээрчиген да, кыргыз тилинде уул пайда болгон; башка учурда [у] тыбышы өзүнөн мурунку [о]ну ээрчиген да, тува, хакас тилинде оол пайда болгон, б. а. уул<огул>оол.

Кыргыз тилинин айрым говорлорунда, эринчил-эринсиз жабык муундун дифтонгулашканы сыяктуу эле (*буудай<буwдай<бугдай, тоow<tow<*taw>tag*), сөз ортосунда [гъ] нын ордуна чормогой эрин-эринчил [w] колдонулганы учурайт. Булардын кийинкиси катышкан тыбыштык тизмек да, [къ]∞[гъ] сыяктуу эле, эки үндүүнүн ортосунда жана сөз аягында созулма үндүүлөргө айланган. Сөз ортосунда мындай тыбыштык процесс аз, бирок кездешет:

1) **a+г+y>[yw]>уу:**

б. түрк. *агу*, түрк. *агы*, уйг. *ога*, өзб. *агу*, башк. *агыу*, түркм. *авы*, кыр. *уу*, хак. *оо*, к. кал. *уу*, каз. *у* (алт. *коран*, тув. *хоран*). Бул сөздүн тыбыштык өнүгүшү: *уу<уw<агу*;

б. түрк. *йагук* (жакын маанисинде), кыр. *жуук* (кечке *жуук*, жанына жакын *жуутпайт*), алт. *йуук*, тув. *чоок* (б. а. *жуук<*жуwук<йагук*);

мон. жаз. тил. *хагур*, азыр. мон. *хуур*, кыр. *куур*; эски өзб. *каwур*, азыр өзб. *ковур* (б. а. кыр. *куур<куwур<кагур*);

2) **у∞o+г+y>*[yw]>уу:**

эски жазма мон. *бугурал*. ойр. *бугурул*, азыркы мон., бур. *буурал*, алт. *буурыл*, кыр., тув. *буурул*; башк., каз. *бурыл*;

мон. жазма. тил. *дугулга*, ойрот. *дуwулго*, түрк. *туwулга тугулга* (<мон.). кыр. *туулга*;

б. түрк. *согук*, түрк., уйг., *согук*; кыр. *суук*, алт., тув. *соок*, хак. *соох*, түркм., өзб. *совук*; башк. *һыук*, каз. *суык*, к. кал. *сууык* (б. а. кыр. *суук<суwук<согук*);

б. түрк. *богуз*, *богаз*; азерб., түрк., түркм., уйг. *богаз*; өзб. *бугиз*, тат., башк. *бугаз*; тув. *боостаа*, каз. *бауыздау*, кыр. *мууздоо*, гов. *богуздow*||*богуздох*||*богоздох*, *бугузда* — ад, т. *муузда*, б. түрк. *богузда*. Демек, кыр. *мууздоо< бугуздow < бугоздох*||*богуздох<б. түрк. богуз, богаз*;

б. түрк. *богун*, *богым*; уйг. *богум*, өзб. *богин*, түркм. *богун*; кыр. *муун*, гов. *буун*, *буwун*; каз. *буын*, к. кал. *бууын*, башк. *быуын* (алт. *үйе*; хак. *чул*, *уя*; тув. *чүс* (хол. буттуң). Демек, талдоого алынган созулма үндүүлүү бул сөз мындай өткөөлдөрдү башынан өткөргөн:

муун<буу'<буwун<богун;

б. түрк. *йогур*, түркм. *йогур*, кыр. *жуур*, хак. *чуур*, тув. *нугуур*, *хоюдар* (алт. *чейер*, *тудар*).

Созулма [үү] тыбышынын чыгышы

Кыргыз тилинде туюк муундуу сөздөрдөн созулма [үү] анча көп кездешпейт. Аталган созулма үндүү төмөндөгүдөй тыбыштык тизмектерден чыккандыгы байкалат, жана пайда болушу жагынан созулмалардын башка түрлөрүнөн айырмаланбайт.

1) **и∞ у+г+y>*[үү]>үү:**

эски жазма мон. *серигүн*, азырк. мон. *сэрүүн*, кыр., алт. *серүүн*, тув. *сериин*, як. *серүүн*, хак. *сөрөн*.

эски жазма мон. *сүгүсү*, халха мон. *шүүс*, азырк. мон. *шүүс*— (эн.), кыр. *шүүшүн*; сал, маньчжур. *шиги*. Бул сөздөр түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине, эртерээк кезде монгол тилдеринен даяр түрдө келип кирген;

жүүн: муун-жүүн. Мындагы кош сөздүн экинчи бөлүгү, жүүн, биринчи компонентинин муун түзүүчү баштагы тизмектери сыяктуу (<*бог -ун*), тыбыштык айкалыштардан куралган болуу керек;

мүүн (кемчил маанисинде: эч жеринен *мүүн* таппайсың); кыр. *куугум*, к. кал. *геугим*, уйг. *гүгүм*.

Жогоруда келтирилген сөздөр жана аларга окшогондор, башка созулма үндүүлөр сыяктуу эле, [үү] да эки үндүүнүн ортосундагы [г] жана мүмкүн [w] тыбыштарынын түшүп калышынан пайда болгонун көрсөтөт.

2) **ү+й + ү>үү:**

Башка созулмалардай эле [үү] да сөз ортосундагы уяң [й] тыбышынын түшүшүнөн жаралган. Азыркы кыргыз тилинде ортосунан [й] орун алган сөздөр өздөрүнүн созулмага өткөн түрлөрү менен катар колдонула берет. Бирок текшерип көрсөк, алардын айрымдарынын ортосундагы

[й]нын өзү та рыхий жагынан [г] же башка үнсүз тыбышгарга барып такалат:

шүүшүн<шүйшүн; кийинкисинин ортосундагы [й] монгол чо шүүс(эн) сөзү аркылуу байыркы *сүгүсү'* дөн пайда болгон: [г>й] (жогору жакты караңыз); салыштыр: жээрэн~*жейрен*, алт. *йегрен*; өөдөөөйдө, эск. мон. *эгеде*, азыр мон. өөд, өөдө; мында да [г>й], а [й] болсо созулма үндүүнүн жасалышына катышты;

жүйүр||*жүүр* (*жүйүр отур*||*жүүр отур*, *жүйүр төрөйт*||*жүүр төрөйт*) ж. б.;

үйүр//*үүр* (<*үйүр* б. түрк. *үгүр*): жаман айгыр үүрсөк ж. б.

Жогорудагыдай калыптанган, нормага келтирилгендер менен катар тез сүйлөгөндө кууш үндүүлөр ортосундагы [й] тыбышынын түшүрүлүп айтылышына жол берилет, адатта бул ыкма менен да үндүүлөр пайда болот. Кыргыз тилинде бул кубулуш азырынча жалпы элдик мүнөзгө ээ боло элек, бирок анын тенден//иясы бар. Ушуга окшогон «өткөөл» доорду башынан өткөрүп жаткан сөздөргө булар жатат:

түйшүн//*түүшүн*//*түшүн* (*ушуну түүшүнөсүңбү?*);

мүйүз//*мүүс* (*мүйүз*<б. түрк. *мүгүз*): *мүйүзгө чап*//*мүүскө чап*;

II. ЭКИ ТЫБЫШТЫК ТИЗМЕКТЕН КУРАЛГАН СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР

Жогоруда айтылгандай, кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн бир канчасы, айрыкча бир же эки муундуу *суу*, *буудай* сыяктуу сөздөрдөгү эринчил созулмалар, үндүү менен үнсүздөн турган тыбыштык тизмектерден пайда болгон. Аларды схема боюнча мындайча көрсөтүүгө болот: *v+c*. Ушул типтеги тыбыштык тизмектер, жогорто эскертилгендей, кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн чыгышында экинчи негизги ыкма болуп эсептелет. Көрсөтүлгөн тыбыштык тизмек түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде, өйдөдө белгилегендей, сөз башынан да, сөз аягында да кезигет, айрым учурда өзүнчө сөз катарында учурайт; мисалы, б. түрк. *аб*, аз:*аа асла* — аң уулоо; аз: *агды*-ооду, жогору чыкты, жогору көтөрүлдү маанисинде; кээ бир сөздөрдө гана болбосо (*сага*— *саа*, *тава* — *таа* ж. б.), адабий тилде көбүнчө эринчил созулма түрүндө колдонулат.

Созулма үндүүгө айланган [y+c] тибиндеги тыбыштык тизмектердин аягы байыркы убакта көпчүлүк учурда терең түпчүл [гъ] жана жакын түпчүлдөр [гъ] менен бүткөн: мисалы, жазма мон. *сага*, б. түрк. *саг* — (*саа*) ж. б.

Аталган түпчүлдөр менен үндүүлөрдүн айкалышынан куралган тыбыштык тизмек кыргыз адабий тилинде эринчил жана эринсиз (ачык) үндүүлөрдү жараткан.

1. Байыркы түрк жазма эстеликтеринин материалдары көрсөткөндөй [гъ] тыбышы эрте кезде бир муундуу сөздөрдө ачык, эринсиз, үндүүдөн кийин да келген, алгач «жылчыкчыларга айланып» жумшарган, андан соң «үндүүлөшүп кеткен». Натыйжада өзүнөн мурун турган кыска ачык үндүү созулуп айтылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, б. а. *a+g>av>aa* болуп, эринсиз созулмалардын жаралышына катышкан:

б. түрк. *йаг*, түрк., түркм., уйг. *йаг*, өзб. *ёг*, ту, в., хак. чаг; каз. *жау*, к. кал. *жау*, тат., башк. *йау*; кыр. *жаа*, алт. *йаа* (этиш: б. түрк. *йагмур йагды* — кыр. жамгыр *жаады*);

б. түрк. *саг*, түрк., уйг. *саг*, өзб. *сог*; каз. *сау*, к. кал. *сау*; ту, в., хак., алт., кыр. *саа*; эски жазма мон. *сага*.

2. Ачык же эринчил кыска үндүүлөрдүн соңундагы байыркы терең түпчүл [гъ] көбүнчө туюк муундуу сөздөрдө эринчил созулмалардын пайда болушуна түрткү болгон. Аталган тыбыш кыргыз адабий тилинде жана анын түндүк говорлорунда качандыр бир убакта дифтонгулашуу аркылуу эрин чил созулма үндүүлөргө айланган. Буларда түпчүлдөрдүн дифтонгулашуусу алда качан эле токтогон. Айрым говорлор до болсо, мисалы Талас өрөөнүндө жана түштүк диалектинин кээ бир говорунда, дифтонгулашуу про//есон али аяктай элек. Аларда эринчил созулмалар менен катар оозеки речте эринчил дифтонгдор созулма үндүүлөргө толук айлана албай, дифтонг түрүндө калып келе жатат. Мисалы: *ow ∞ өцсо uw ∞ ууw: тоо (ад. т.) — тою* (говордо) ж. б. Бул тизмектердин аягындагы [w] өз алдынча фонема эмес, өзүнөн мурунку үндүүлөрдүн тыбыштык ажырагыс элементи, байыркы терең түпчүл [гъ] менен жакын түпчүл

[гъ] тыбыштарынын «жумшарышынан» пайда болгон (w нин ролу жөнүндө созулма [oo] жана [уу] тыбыштарын да караңыз).

Үндүү менен үнсүз тыбыштардын тизмектеринен [v+c] дифтонгдошуу аркылуу көбүнчө эринчил созулма үндүүлөр пайда болгон. Ушул типтеги тыбыштык тизмектердин аягы байыркы убакта, бирин-серин сөздөн башкасы [гъ], [гъ] менен бүткөн, жана ал түрк тилдеринин эзелки кездеги тыбыштык түзүлүшүнүн калдыгы катарында азыркы кээ бир тилдер де сакталган:

1) a+г>ow>oo.

б. түрк. *ag* — жогору чыгуу; жогору көтөрүлүү; көкөлөө маанисинде: Ол *тагга* агдук — Ал тоого чыкты; салыштыр: кыр. ад. т. *oo* (жыгылган *оогонго* күлөт), говордо *ow*, өзб. *агдар*, кыр. *оодар* маанисинде;

б. түрк. *аглак*, мон. *аглаг*, кыр., ад. т. *оолак*, гов. *Оwлак*;

б. түрк. *баг*, уйг. *баг* (*баг багла* — *боо боола*), өзб. *бог*;

кыр. ад. т. *боо*, гов. *bow*; хак. *поом*, тув. *моожо*;

б. түрк. *саг*, кыр. ад. т. *соо*, гов. *cow* (*сал. сага, саг—саа*). Бул сөз кыргыз тилинде эки түрдүү өнүгүп кеткен: *соо*< <саг>сак (*сак-саламат* турасыңбы); сал. *бий*<.&i>бег>*бек, кыштоо* <*кышлаг*> *кыштак*;

б. түрк. *таг*, түркм. *даг*; уйг., хак. *таг*, өзб. *тог*, тув. *даг*; алт. *туу*, кыр. ад. т. *тоо*, гов. *тоw*; башк., каз. *тау*, к. кал. *тау*;

б. түрк. *саглык*, өзб. *саглык*; кыр. ад. т. *соолук*, гов. *сowлук*, (кой); тат. *саулык*;

б. түркм. *сагры*, уйг. *сагра*, өзб. *сагри*, хак. *сагырысы*; кыр. ад. т. *соору*, гов. *сохюру*; тув. *саар*, каз. *сауыр* (алт. аттың бели//байканы);

2) y+г>yw>уу:

б. түрк. *суг*, *суб*, *суш*; тув., хак. *суг*; кыр. ад. т. *суу*, гов. *суц*, алт. *суу*, к. кал. *суу*, башк. *һыу*, каз. *су*; өзб. *суб*, уйг. *су*, түрк. *су*;

б. түрк. *бугра*, эски жазм. мон. *бугура*, түркм., өзб. *бугра*, уйг. *богра*; кыр. ад. т. *буура*, гов. *буwра*; як., азыр мон., кал. *буур*; тув. *буур* (багыштын эркеги)=мон. *бойр*; алт., каз. *бура*;

түрк., түркм., уйг., өзб. *бугдай*, хак. *пугдай*; кыр. ад. т. *буудай*, гов. *бухюдай*, мон. *буудай*; каз., к. кал. *бийдай*;

б. түрк. *тог*, түрк. *дог*; уйг., өзб. *туг*; алт. *туу*, кыр. ад. т. *туу*, гов. *туга* (этиш).

Кыргыз тилинде түпчүл байыркы [гъ], [гъ] тыбыштарынын жумшарышынан пайда болгон [w] эриндер чормоюп куушурулуп айтылгандыктан өзүнүн алдындагы эринчил кыска кең үндүүнү эринчил кууш үндүүгө айландырып жиберген: *тог*>*тоги*>*туу*>>*туу*, *бог*>*bow*>*буw*>*буу* ж. б.

3) o+г>yw>уу:

тыбыштык бул тизмек дифтонгдошуу аркылуу созулма [уу]га айланган.

Дифтонг формасындагы [w]нын алдындагы үндүүлөрдүн сапатына карата тарыхый жагынан эки түрдүү созулма үндүүлөр пайда болгон. Сөздүн составындагы эринчил кең үндүү дифтонгдун аягындагы кууш жана чормогой эрин-эринчил [w]нын таасири астында эринчил кууш үндүүгө өтүп кеткен. Төмөндө келтирилген байыркы *бог* тибиндеги сөздөрдүн кыргызча *буу* (түй маанисинде) формасына айланышы фонетикалык жагынан ушул баскычтарды башынан өткөргөн: *бог*>*bow*>*буw*>*буу*.

Сөздүн составында эринсиз (ачык) кең үндүү болсо, жогоруда эскертилгендей, алар [w]нын шарапаты менен эринчил кең үндүүгө өтүү менен гана чектелишкен: *баг*>*bow*>*bow* (мындай учурда кууш үндүүгө өткөн эмес).

Тыбыштардын бул айтылган фонетикалык өнүгүшүн төмөндөгүдөй сөздөрдөн байкоого болот:

б. түрк. *бог*, өзб. *бог*, түркм. *богмак* (боола), кыр. *буу*;

б. түрк. *тогра*, уйг. *тогри*, хак. *тогыра*, түрк., түркм., *догра*; кыр. ад. т. *туура*. гов. *туwра*; к. кал. *туура*, каз. *тура*, б. а. *тогра*>*тоwра*>*туwра*>*туура* (этиш);

Уйг. *тогри*, түрк. *догру*, түркм. *догры*, өзб. *тугри*: кыр. ад. т. *туура*, гов. *туwра*; каз. *тура* (алт. чын. хак. сын, баш. дөрөс, тогры; к. кал. дурыс, рас);

б. түрк. *көг*, кыр. а. т. *күү*; гов. *күw*;

б. түрк. *огры*, түрк., түркм. *огры*, азерб. *огру*; уйг. *огри*, өзб. *угри*; хак. *огыр*; кыр. ад. т. *ууру*, гов. *уwру*; алт. *уурчы*, каз., к. кал. *уры*;

4) *ы+г>уw>уу*:

и + г>уw>уу: уйг. *коюк*, өзб. *куюк*, тув. *хоюг*, хак. *хойыг*, кыр. ад. т. *койуу* (орф. *коюу*), гов. *коюw*; алт., түрк. *койу*, түркм. *гойы*;

б. түрк. *себук*, *sevүг*, *sewүг*—сүйүктүү; *sevmek*, *sevүглүк*—сүйүү; түркм. *сөйги*, түркм. *севги*, өзб. *севги*, кыр. ад. т. *сүйүү*, гов. *сүйүw*; к. кал. *сүйиу*, башк. *һөйөү*, алт. *сүүш*;

б. түрк. *элиг*, уйг. *эллиг*, өзб. *элик*, кыр. ад. т. *элүү*, гов. *элүгю*; к. кал. *элли*, *элиу*, каз. *элу*.

Жогоруда аталган тыбыштык тизмектерден башка аягы эрин-эринчил [б] же чормогой эрин-эринчил [w] менен аяктаган байыркы бир муундуу сөздөр да кыргыз тилинде созулмаларга айланган:

б. түркчө *аб*, *ав*, өзб., түрк. *ав*, уйг. *ов*, тув. *агла* (аң уула маанисинде); кыр. ад. т. *уу*, гов. *уw* (*ууга* чыкты). Бул сөз чормогой эринчил [w]нын жогоруда айтылган касиеттери аркылуу созулмага мындайча айланган: *аб*, *ав>ow>уw>уу*;

б. түрк. *суг*, *суб*, *суw*, хак., тув. *суг*; кыр. ад. т. *суу*, гов. *суw*, алт. *суу*, к. кал. *суу*, каз. *су*, б. а. байыркы *суг*, *суб*, *суw>суу*.

Жогоруда көрүп өткөндөй, үндүү + үнсүз+үндүүлөрдүн тизмектеринен [б. а. v + c+v формасынан] жасалган созулмалар байыркы енисей тобуна кирүүчү бардык тилдер (кыргыз, алтай, хакас, тува, шор) үчүн мүнөздүү. Ушунун негизинде аталган тизмектерден жаралган созулма үндүүлөр эрте кезде, өйдөдөгү тилдердин өкүлдөрү территория жана тили боюнча кандайдыр бир жалпылыкты түзүп турушкан мезгилде, мындайча айтканда, енисей доору деп аталчу убакта, пайда болгон деп эсептелинет. Ал эми [v+c] тибинен дифтонг аркылуу жаралган созулма үндүүлөр болсо жогорудагыдай анчалык кеңири тарай алган эмес. Алар, негизинен, кыргыз, алтай тилинде бар, ошолорго мүнөздүү. Енисей тобуна кирүүчү тилдердин башкаларында — хакас, тува, шор тилдеринде — алдыдагыдай типтеги сөздөр, негизинен, кыска үндүүлөр менен айтылат. Башкача айтканда, аларда бул өңдүү сөздөр байыркы кездеги калыбында сакталып кала берген. Фонетикалык бул кубулуш аталган тилдердин байыркы экендигинин айкагы катарында эмес, ошол тилде сүйлөөчү элдин ата-бабалары качандыр бир убакта байыркы түрк уруулары менен — (тувалар жана хакастар) байыркы огуздар жана уйгурлар менен карым-катышта болушканынын, булардын этникалык составына ошол байыркы уруулардын катышкандыгынын лингвистикалык белгиси катарында каралат, муну тарыхый маалыматтар да жокко чыгарбайт. Мисалы: тув. *йаг*— түрк., түркм. *даг* (азыркы түрк., түркмөн жана азербайжан тилдери байыркы огуздардын «тукуму» деп эсептелинет); хак. *таг* — уйг. *таг*, өзб. *тог* ж. б. у. с. (мындай фактылар аз эмес, аларды созулма үндүүлөргө карата берилген материалдардан оңой эле байкоого болот).

[v+c] тибиндеги тыбыштык тизмектен жасалган созулма үндүүлөрдүн, негизинен, кыргыз менен алтай тилинде бардыгы алардын өз ара жакындыгын белгилейт, ошону менен бирге аталган жалпылык бул экөөнүн, енисей тобундагы башка тилдерден обочолонуп, бирге жашаган доорунда жаралгандыгын көрсөтөт.

III. Кыргыз тили созулма үндүүлөргө бай. Мунун көпчүлүгү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, үнсүз тыбыштардын түшүшүнөн же үндүүлөрдүн соңундагы түпчүлдөрдүн эволюциялык өнүгүшүнөн пайда болгон. Эне тилибизде аталган бул ыкмалар созулма үндүүлөрдүн пайда болушундагы негизги жолдорго жатат. Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр мындан тышкары кадимки эле кыска үндүүлөрдүн созулушунан да пайда болгондугу байкалат, жана мындай дублеттер аз эмес. Берки эки жол аркылуу пайда болгон созулмалардан булардан айырмасы мында турат:

1. Берки эки жол менен жасалган созулмалар фонемалык касиетке ээ, б. а. алар аркылуу сөздөрдүн мааниси кыска үндүүлөргө оппозициялуу (карама-каршы) келишет, салыштырыңыз: *мал-маал*, *сан-саан*, *жаан-жан*, *тоок-ток*, *сук-суук*, *ор-оор*, *тар-таар*, *тан-таан*; *уз-ууз*, *бо(бо-бо)*, *сырдык* сөз) — *боо*, *бу-буу*, *эле-ээле* ж. б. Кыска үндүүлөрдүн созулушунан пайда болгон созулмалар жогорудагыдай фонемалык касиетке ээ эмес, алар аркылуу сөздөрдүн мааниси өзгөрбөйт. Башка сөз менен айтканда, мындай созулма үндүүлөр кыска варианттарынын сан

жагынан гана (созулушу боюнча) өзгөргөн түрү болуп эсептелет: *деңгел—деңгээл, күнө—күнөө, дакы—даакы, далда—далдаа, дала—далаа, даба—дабаа, дабан—дабаан, булгары—булгаары, бет арчы—бет аарчы, бурчак—буурчак, тажал—тажаал, долбор—долбоор, бүлө—бүлөө (үй-бүлөө) ж. б. у. с.*

2. Берки эки жол менен жасалган созулма үндүүлөр, айрым говорлорду эсепке албаганда, негизинен, жалпы элдик мүнөзгө ээ, ошондуктан алар адабий тилдин нормасы катарында кабыл алынган. Кыска үндүүлөрдөн чыккан созулмалар болсо алиге говордук мүнөздө, жалпы элдик абалга же тише элек. Ошол себептүү адабий тилде алардын колдонулушу, жазылышы, азырынча чар жайытыраак, нормага салына элек. Ушул типтеги созулма үндүүлөрдүн айрымдары бара бара адабий тилде калыптанып кетиши мүмкүн.

Созулуп же кыска айтылчу дублеттердин айрымдары тарыхый жагынан алганда созулма үндүүгө айланчу тыбыштык тизмектен турган же ошого жакын сөздөр болушкан. Айрым говорлордо гана созулма үндүүгө айланган, бирок кандайдыр бир себептер аркылуу жалпы элдик мүнөзгө ээ боло алышкан эмес: кыр. ад. т. *көнүрө*, гов. *көнүрөө*, өзб. *куприк*; кыр. ад. т. *күнө*, гов. *күнөө*, өзб. *гунох*, түрк. *гунаһ*; кыр. ад. т. *далда*, гов. *далдаа*, мон. *далдавч*. ж. б.

Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр аягы [п], [м] менен бүткөн этиштерге чакчыл *-ып* мүчөсү жалганганда да жасалат. Ушул жол менен созулма [аа], [ээ], [өө] пайда болот, созулмалардын тыбыштык составы болсо уңгу этиштердеги үндүү тыбыштарга карата аныкталат; бул типтеги сөздөрдө да созулма үндүүлөр фонемалык касиетке ээ эмес: *теп + ып > тээп*, *өп + ып > өөп*, *көм + ып > өөмп*, *там+ып > таамп*, *кап+ып > каап* ж. б.

Алдыдагы сыяктуу сөздөрдүн созулма үндүүгө айлана электеги формаларын кыргыздын жазма адабияттарынан жана оозеки речинен кезиктирүүгө болот: *жер өбүб*, *туна чөгүп*; ...*Карагайдын бүчүрү менен көмүп* таштадык (Г. Брянь//ев, Тынчылардын тыйпыл болушу, кыр. котормосу, 2008-6).

Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр сөздөрдө гана эмес, мүчөлөрдө да кездешет, жана алардын пайда болушу, негизинен, созулма үндүүлөрдүн чыгышынын экинчи тибине — [v+c схемасына] туура келет. Үндүү менен үнсүздөн турган тыбыштык бул тизмек дифтонгдошуу аркылуу созулмага өтүп кеткен:

1) *-луу<-луw<-лыг* (сын атоочту жасоочу мүчө): б. түркчө *йарак -лыг* — кыр. *жарактуу* (куралдуу маанисинде), *атлыг* — *аттуу*, *йара-лыг* — *жарактуу* (жарайт маанисинде), *кедим+-лиг* — кийимдүү (ээрчен маанисинде), *йалын + лыг* — *жалындуу*, *оклуг кирпичи* — *октуу кирпичи* (б.а. кирпичечен);

2) *-оо// -өө// -уу// -үү// -ow// -өw// -уw < -үw < -ыз// -из, -г* — этиштик атоочторду жасоочу мүчө: б. түрк. *айаг* — *аёо*, *кечиг* — *кечүү*, *йайлаг* — *жайлоо*, *кышлаг* — *кыштоо*, *катыг* — *катуу*, *улаг* — *улоо* (байлаштыруу маанисинде) ж. б.

Кыргыз тилинде этиштик атоочторду жасоочу *-оо// -уу* мүчөлөрү мындан башка байыркы жана азыркы кээ бир тилдер деги *-гы// -ги// -гү// -гү* мүчөлөрүнө да туура келет Мындай бир эле түшүнүк үчүн эски жазма эстеликтерде *-ыз// -из* жана *гы// -ги* түрүндө эки мүчөнүн колдонулушу байыркы түрк тилдериндеги диалектилик өзгөчөлүк болушу керек:

кырг. *-оо// -уу < -гү// -гү// -гы// -ги*: б. түрк. *тургу* йер — *туруу* (*чу*) жер, киргү өд — кирүү (*чу*) *убак*; кайуда *йегү* болсо, *ичгү* керек — кайда *жеөө* (жаш) болсо, *ичүү* керек; такы *тегү-тегү* кергек — дагы *деөө-деөө* керек (деш, сүйлөш керек маанисинде); өзб., түрк. *севги*, түркм. *сейги* (<*сөй-сүй*) — *сүйүү*, сал. б. түрк. *сөүгү* — *сүйүктүү*, *сөүгүлүк* — *сүйүү*;

3 *-оочу// -уучу < -owчу < -гучу// -гүчу// -кучу// -күчи*—байыркы атоочтуктун учур-келер чактык формасы: б. түрк *күлгүчи*—*күлүүчү*, битиг *бититкүчи*—битик бититүүчү (кат жаздыруучу, сал. *битикке* жазган каты бар («Манас»), *айгучы* — *айтуучу*, *колгучы* — *сурамчы* (*кол* — *сура* маанисинде), *өлүр гүчи* — *өлтүрүүчү*, уйг. *самгучи* — *самуучу*;

4) *-оо// -өө* (жамдама сан атоочторду уюштуруучу мүчө) <*-агу// -егү; -гу// -гү*: б. түрк. *бирегүси* — *бирөөсү* (диа. *бирөw*), *икегү* (<*ики + гү*) — *экөө*, *үчегү* — *үчөө*, *алтагу* (*алты+гу*) — *алтоо* ж. б.

5) *-анаак < -гана+ак*: *кабанаак < кабаган+ак* (сал. *кабаган* ит), *качанаак < качаган-ак*; *тебенээк*, *сүзөнөөк* сөздөрү да ушу типте жасалган;

б) *-ооч* (<*-оо+ч*(у); *баяндооч* (<*баянда+оо+ч*), *жандооч* (<*жанда+оо+ч*), *айкындооч* (<*айкында+оо+ч*), *байлооч* (<*байла+оо+ч*); сал. *бооч-боочу* (*казык бооч*) ж. б. Бул сөздөрдүн аягындагы *-ч* — этиштин атоочтук формасындагы *-чы* (*-оочу*, *-уучу*) менен тектеш.

Үнсүздөр

Өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы сүйлөө органдарыбыздын тигил же бул жеринде кандайдыр бир тоскоолдукка учурап чыгышынын натыйжасында пайда болгон тыбыштар *үнсүздөр* деп аталат. Үнсүз тыбыштардын жасалыш негизин шыбыш түзөт да, алар бири биринен өздөрүнө мүнөздүү шыбыш аркылуу айырмаланат. Кыргыз тилинде 25 үнсүз бар.

Үнсүз тыбыштар жасалганда кездешчү тоскоолдуктар сүйлөө органдарыбыздын булчуңдарынын кыскарышынан келип чыгат. Анын үстүнө тыбыштардын тоскоолдукка учурашы, аны абанын агымы бузуп чыгышы да бирдей болбойт. Бир катар үнсүздөр сүйлөө органдарыбыздын булчуңдарынын күчтүү кыскарышынан пайда болгон тоскоолдукту, абанын атымы күч менен жарып чыгышынан (мисалы: *т, к, н*); бирөөлөрү сүйлөө органдарынын булчуңдарынын алсыз кыскарышынан пайда болгон тоскоолдукту жарып чыгышынан (мисалы: *б, г, з*); кээ бирөөлөрү булчуңдун абдан алсыз кыскарышынан пайда болгон тоскоолдукту жарып чыгышынан (*м, н, л, р*) жасалат.

Үнсүз тыбыштар ушул жасалыш бөтөнчөлүктөрүнө карата үчкө бөлүнөт:

- 1) *каткалаң* (күч менен айтылган) *үнсүздөр*: *п, т, с, ш, ч, к, н, х, ф, ц*;
- 2) *жумшактар* (алсыз айтылчулар): *б, в, д, з, ж, г*;
- 3) *уяңдар* (абдан алсыз айтылчулар): *л, м, н, р, й*.

Кыргыз тилиндеги үнсүздөр системасы артикуляциялык жактан *жасалуу орду* жана *жасалуу ыгы* боюнча бөлүштүрүлөт. Мындай бөлүштүрүү активдүү сүйлөө органдарынын (тил, эриндер) катышуусуна ылайыктуу жүргүзүлөт, анткени үнсүз тыбыштардын жасалуу орду жана жасалуу ыгы сүйлөө органдарыбыздын кызматы менен аныкталат.

Жасалуу ордуна карата үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

1. *Эрин* — *эринчилдер*: *б, п, м*;
2. *Эрин* — *тишчилдер*: *в, ф*. Бул үнсүздөр кыргыздын төл сөздөрүнүн составында

кездешпейт. Жалаң гана орус тилинен кабыл алынган жана интернационалдык сөздөрдүн составында келет.

3. *Уччулдар*: *т, д, с, з, ш, н, л, р, ц*.
4. *Орточулдар*: *й, ж* (*жол, жаңы*).
5. *Түпчүлдөр*: *к* (*көпөлөк*), *г* (*гүл*), *ц, х*.
6. *Артчулдар*: *к* (*кара*), *г* (*коргошун*).

Жасалуу ыгына карай үнсүз тыбыштарды төмөнкүдөй бөлүштүрөбүз:

1. *Жарылмалар*: *б, п, д, т, к*, (*көк*), *к* (*кар*), *г* (*гүл*).
2. *Жылчыкчулдар*: *з, с, ж* (*жюри*), *ш, й, г* (*карга*), *в, ф, х*.
3. *Мурунчулдар*: *м, н, л*.
4. *Капталчыл*: *л*.
5. *Дирилдеме*: *р*.
6. *Тааал үнсүздөр*: *ч, ж* (*жаңы*), *ц, ш*.

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар шыбыш менен үндүн катышына карата эки топко бөлүнөт:

- 1) *Шуулдама үнсүздөр*: *б, в, г, р* (*карга*), *ж* (*жаңы*), *ж* (*жюри*), *з, к*, (*кар*), *с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*.
- 2) *Уяң үнсүздөр*: *м, н, л, р, й, л*.

Үнсүз тыбыштардын классификациясы

Үн менен шоокум	Жасалуу Орду				Тилчилдер			
	Жасалуу ыгы	Үн түйүндөрүнүн	Кош эринчилдер	Эрин-тиш-	уччулдар	Орто чулдар	Артчылар	Түпчүлдөр

		иштерине карай		чилдер				
Шоокумчул тыбыштар	Жарыл- малар	жумшак	б		д		г	
		каткалаң	п		т		к	к (кь)
	Жылчык- чылдар	жумшак		в	з с			г (гь)
		каткалаң		ф	ж ш		х	
	Ширеш-кендер (аффрикаты)	жумшак				ж (дж)		
		каткалаң			ц	ч		
Уяң тыбыштар	Мурунчул жарылмалар		м		н		ң	
	Капталчыл жылчыкчылдар				л	й		
	Дирилдеме жылчыкчыл				р			

Үнсүздөрдүн мүнөздөмөсү

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын речтик агымда өзгөрүшү

Кыргыз тилинде [б] фонемасы жасалган учурда астыңкы эрин үстүңкү эринге тийип, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жабат да, үн түйүндөрү бири бирине жакындашып, кыймылга келет. [б] фонемасы — эрин-эринчил, жарылма, жумшак үнсүз. Өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ооз көңдөйүнө жеткенде, абанын басымынын күчү менен бири бирине тийишип турган эриндер ачылып, аба сыртка чыгат.

[п] фонемасы үстүңкү эринге астыңкы эриндин чыңалган булчуңдары бекем, тыгыз тийишип, өпкөдөн чыгып кележаткан абанын агымы ал тоскоолдукту күч менен жарып чыгышынан пайда болот. Эриндерди аба агымынын күч менен жана чыгышы анын күчтүү, жарылма, эринчил үнсүз экендигин билдирет. Бул тыбышты айтканда таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, тил катышпайт, үн түйүндөрү кыймылга келбейт.

Кыргыз тилинде [т] фонемасын айтканда тил алга жүткүнүп, учу үстүңкү маңдай тиштин түбү менен бүйлөсүнө тийип, тоскоолдук пайда болот. Бул тоскоолдукту абанын агымы күч менен жарып чыгат. Үн түйүндөрү кыймылга келбейт, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап турат. Тилдин учунун жогору кайрылышы анын эпикалдуу экендигин билдирет.

Кыргыз тилинде [д] фонемасы жасалышы боюнча өзүнүн түгөйү каткалаң [т] фонемасына окшош келет. Бирок муну айтканда үн түйүндөрү кыймылга келип, тоскоолдук кылган сүйлөө органдарынын булчуңдарынын кыскарышы алсыз болушу менен андан айырмаланат. Бул фонема да [т] сыяктуу эпикалдуу фонема.

[м] фонемасы астыңкы эрин менен үстүңкү эрин бири бирине тийишип, таңдай көшөгөсү төмөн түшөт да, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы эриндердин тоскоолдугун жарып жана мурун көңдөйлөрү аркылуу сыртка чыгышынан пайда болот. Бул фонеманын жасалышында тил катышпайт, бирок үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдейт.

[н] фонемасын айтканда тил алга жүткүнүп, анын учу үстүңкү маңдай тиштердин түбүнө жана бүйлөсүнө тиет, таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, мурун көңдөйүкүн жылчыгы ачылат да, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы тилдин тишке тийгендеги тоскоолдугун бузуп, ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу сыртка чыгат. Үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдейт.

[л] фонемасы тилдин арткы бөлүгү жогору көтөрүлүп, абанын агымы мурун көңдөйү аркылуу сыртка чыгышынан жасалат. Тилдин арткы бөлүгү жана жумшак таңдайдын (кичине тилдин) бири-бирине тийиши аркылуу жасала тургандыгы менен мүнөздөлөт.

[л] фонемасы жасалган учурда тил алга карай жүткүнүп, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерибиз менен анын бүйлөсүнө тиет, тилдин түбү таңдайдын арткы бөлүгүн көздөй көтөрүлүп, бир аз артка тартылып, тилдин орто жеринде кашык сыяктуу чуңкурча пайда болот. Тилдин ортоңку бөлүгүнүн капталдары төмөн түшүп, жылчыкты пайда кылат, өпкөдөн чыгып

келе жаткан абанын агымы ошол жылчыктар аркылуу сыртка чыгат. Тилдин учу үстүнкү маңдай тиштерибизге жана алардын бүйлөлөрүнө тийип тургандыгына карабастан, тилдин эки капталы аркылуу аба сыртка эркин чыгат. Үн түйүндөрү дирилдейт, тыбыш жасоочу органдарыбыздын булчуңдарынын кыскарышы абдан алсыз болот.

Кыргыз тилинде [й] фонемасы тилдин ортоңку бөлүгү катуу таңдайды көздөй бийик көтөрүлүп, тулкусу менен алга карай жүткүнүп, эки капталы каптал тиштерге, учу астыңкы маңдай тиштерге тийишинен пайда болот. Жасалышы жагынан көп учурда тилибиздеш үндүү [й̥] фонемасына өтө жакын келет.

[р] фонемасы айтылган учурда алга умтулган тилдин учу үстүнкү маңдай тиштерди көздөй көтөрүлөт да, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымынын басымынан дирилдейт, эриндер артка тартылып, маңдай тиштер ачылып, тилдин дирилдегени көрүнүп турат. Тилдин учунун дирилдеши [р] фонемасына тийиштүү шыбышты пайда кылат.

Кыргыз тилинде [с] тыбышы—күчтүү, каткалаң, уччул, эпикалдуу бир фокустуу үнсүз. Муну артикуляциялаганда өп көдөн чыгып келе жаткан абанын агымы тилдин учунда пайда болгон тегерек жылчыкча аркылуу сыртка чыгат. Тилдин капталдары тиштерге тийип турат. Ошону менен бирге тилдин учу астыңкы маңдай тиштин учуна жакын туруп, аба тегерек жылчыкка сүрүлүүдөн тыбыш пайда болуп, тилдин ортосу жана учу жогору көтөрүлгөндүктөн резонатор кууш болот.

Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгүндө бир фокустуу жылчык болушу менен үн түйүндөрүнүн кыймылга келбегендиги [с] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси болуп эсептелет.

[ш] фонемасы айтылган учурда тил алга карай умтулуп, анын учу үстүнкү маңдай тиштердин бүйлөсүнө жакындап, жылчыкча жасалат да өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ошол жылчыкча аркылуу күч менен сыртка чыгып, ыш кырык пайда кылат. Тилдин учунун үстүнкү маңдай тиштердин бүйлөлөрүнө жакындашы, анык эпикалдуу, бүйлөчүл, уччул, жылчыкчы, ышкырыкчыл болушуна алып келет.

[с] фонемасына салыштырганда тил бир аз арттараак болуп, анын түбү жумшак таңдайга жакындашат, фокусу да андан кеңири болот, үн түйүндөрү кыймылга келбейт, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнө кетүүчү жылчыкты жаап турат.

[з] фонемасы жасалышы боюнча каткалаң [с] фонемасына окшош, бирок андан үн түйүндөрүнүн дирилдеши, сүйлөө органдарынын булчуңдарынын кыскарышынын алсыздыгы менен айырмаланат. Азыркы кыргыз тилинде [з] — уччул, эпикалдуу, тегерек жылчыкчыл, бүйлөчүл, алсыз жумшак үнсүз. Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгүндө бир фокустуу жылчыктын болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдеши [з] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси болуп эсептелет.

Кыргыз тилинин тыбыштык системасынын составында өзүнчө өзгөчөлүктү түзгөн жумшак таңдайдын учу (кичине тил, увула) тилдин эң арткы бөлүгүнүн тийишүүсүнөн жасалган кь, ғь фонемалары бар.

Кыргыз тилиндеги [кь] тыбышын артикуляциялаган мезгилде жумшак таңдай менен кичине тил төмөн түшүп, тилдин арткы бөлүгүнө тийишет. Кичине тилдин түпкү бөлүгүнө тийишинен жасалгандыктан муну увулярдуу, жарылма, күчтүү, каткалаң үнсүз дейбиз. Бул өзгөчөлүк рентгенограммадан даана көрүнөт.

[кь] тыбышын артикуляциялаган кезде катуу таңдайга көп учурда тил изин калтырбайт. Айрым учурда калтырган из түпкү бир гана азуунун жарымына чейин келет.

Тилдин түпкү бөлүгүнүн кичине тил (увула) менен тийиши жана үн түйүнүнүн дирилдебегендиги [кь] тыбышынын фонетикалык белгиси болуп саналат.

Тилибиздеги [ғ] тыбышын айткан кезде жумшак таңдай менен кичине тил (увула) төмөн карай түшүп, жогору карай көтөрүлгөн тилдин түпкү бөлүгү менен абдан жакындашып, кууш жылчыкчаны пайда кылып, өпкөдөн чыгып жаткан абанын агымы ал аркылуу өткөндө бир аз добуш пайда болот, үн түйүндөрү дирилдейт.

Ошондуктан [ғ] тыбышы — увулярдуу, жылчыкчыл, жумшак, алсыз үнсүз.

Тилдин бүт артка тартылганы, анын учу менен ортоңку бөлүгү төмөн түшүшүнөн ооз көңдөйүндө эң чоң резонатор пайда болорун рентгенограммадан даана көрөбүз. Мында жумшак

таңдай менен кичине тил мурун көндөйүнө кете турган каналды жаап жана төмөн түшүшү шыбыш пайда кылуучу жылчыкчаны жаратуу аркылуу эки функцияны аткарат.

Жылчыктын эң эле кууш болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдеши, кичине тилдин катышы [ɣ] тыбышынын фонетикалык негизги белгиси болуп саналат.

Азыркы кыргыз адабий тилинде [к] тыбышы — артчыл, каткалаң, күчтүү үнсүз, артикуляциялык жактан орус тилиндеги [к] тыбышына жакындашат, бирок өтө таңдайлашып айтылгандыгы менен андан айырмаланат.

Бул тыбышты рентгенограмма боюнча талдаганда тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайга тийип, тилдин учу төмөн кайрылат да, ортоңку бөлүгү бир аз жогору көтөрүлөт.

[к] тыбышын артикуляциялаган кезде тил өзүнүн изин экинчи азуудан баштап, жумшак таңдайга чейин калтырат. Бул анын түпчүл экендигинин көрсөткүчү.

Тилдин түбүнүн катуу таңдайга тийиши жана үн түйүндөрүнүн дирилдебегендиги [к] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси болуп эсептелет.

Рентгенограмма менен палатограмманын көрсөткөнүнө караганда [ɟ] тыбышы артчыл, жарылма таңдайлашкан, жумшак жана алсыз үнсүз болуп саналат. Ал тилдин түпкү бөлүгүнүн жумшак таңдайды карай көтөрүлүп, ага өтө тыгыз жакындап, тилдин учу артка жыйнактуу тартылып, үн түйүндөрүнүн дирилдешинен пайда болот.

[ɟ] тыбышын артикуляциялаганда катуу таңдайда калган из [к] тыбышына салыштырганда өтө кууштугу менен айырмаланат да, из экинчи азуу тиштен башталып, түпкү азууга чейин жетип, жумшак таңдайга тийбейт. Ал эми катуу таңдайдын алды жагында жылчык өтө кеңеет.

Тилдин түпкү бөлүгүнүн жумшак таңдайга тийген абалга чейин көтөрүлүшү жана үн түйүндөрүнүн дирилдеши — [ɟ] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз тилине [х] тыбышы башка тилдерден кабыл алынган сөздөр менен келип кирди. К. К. Юдахиндин пикири боюнча революцияга чейин түштүк кыргыз говорлорунда [х] фонемасы болгон. Түндүк говорлордо революциядан кийин өздөштүрүлдү.

Бул тыбышты артикуляциялаганда тил артка тартылып, тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайды көздөй көтөрүлүп, капталдары түпкү каптал тиштерге тийип, тилдин түпкү, ортоңку бөлүгү менен жумшак таңдайдын арасында жылчык пайда болуп тилдин учу төмөн түшүп, ал алдыңкы маңдай тишке жакын турат. Аба жылчыктан өткөн кезде шыбыш пайда болот. Үн түйүндөрү дирилдебейт.

Жылчыктын ооз көндөйүнүн түп жагында пайда болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдебегени [х] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз адабий тилиндеги [ч] тыбышын артикуляциялаган учурда рентгенограмма менен палатограмманын берген маалыматына караганда тилдин алдыңкы, ортоңку бөлүгү үстүнкү тиштерибиздин бүйлөлөрүнөн тартып, тилдин капталдары түпкү азууга чейинки тиштер менен тийишип, учу төмөн кайрылгандыгын көрөбүз. Тилдин тийген орду уччул, дорсалдуу үнсүздөргө салыштырганда бир аз артта, кичине азуу тиштерден башталат.

Жарылуу болбостон акырындык менен жылчыкка өтөт. Тийишкен жердин ачылып, анын жылчыкка өткөн моментинде негизги артикуляцияга тилдин ортоңку бөлүгүнүн артикуляциясы кошулат.

Тил катуу таңдай менен ортоңку бөлүгү аркылуу тийишкендигин көрөбүз. Үн түйүндөрү дирилдебейт. Бул тыбышты айтууда адегенде тилдин ортоңку, алдыңкы бөлүгүнүн катуу таңдайга тийишип, андан жылчыкка өткөн татаал артикуляциясына ылайык *аффриката* дейбиз. Тилдин бүт ортосунун катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлүшү, анын дайыма таңдайлашкан үнсүз экендигинин көрсөткүчү.

Тийишүү менен жылчыктын пайда болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдебегени [ч] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз адабий тилинде [ж] тыбышы орточул, шыбышчыл, жумшак, алсыз аффриката болуп эсептелет.

Бул тыбышты айтканыбызда тилдин ортосу жогору карай көтөрүлүп, катуу таңдайга тиет, тилдин учу төмөнкү маңдай тиштерди көздөй кайрылат, бул анын дорсалдуу үнсүз экендигин билдирет.

Бул тыбышты артикуляциялаганыбызда адегенде тилдин ортоңку бөлүгү катуу таңдайга тийишип, ал акырындык менен жылчыкка өтүшү анын татаал артикуляциядагы тыбыш экендигинин көрсөткүчү болуп эсептелет.

Адегенде тилдин ортоңку бөлүгүнүн катуу таңдайга тийиши, анын акырындык менен жылчыкка өтүшү, үн түйүндөрүнүн кыймылга келип дирилдеши [жс] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз адабий тилинин тыбыштык системасында башка тилдерден болгон кабыл алуунун натыйжасында жаңыдан пайда болгон тыбыштар бар экендигин көрөбүз. Алар: *жс, в, ф, ц, иц* тыбыштары. Бул тыбыштар боюнча түрколог-фонетисттердин арасында бир түрдүү пикир, бирдей көз караш жок экендиги белгилүү. Айрымдары бул тыбыштарды фонема катарында карашса, айрымдары өз алдынча тыбыш экендигин көрсөтөт.

[жс] тыбышын айтканыбызда ооз көңдөйүнүн алдыңкы жана арткы бөлүгүндө тыбыш чыгуучу эки жылчык пайда болот. Мунун алдыңкы фокусу тилдин учу катуу таңдай менен тиштин бүйлөлөрүн көздөй жогору көтөрүлүшүнөн жасалат, ошондуктан [ж] какуминалдуу үнсүз; арткы фокусу тилдин арткы бөлүгүнүн жумшак таңдайды көздөй жогору көтөрүлүшүнөн түзүлөт. Тилдин ортоңку бөлүгү төмөн түшкөндүктөн, тил кашык сыяктуу формага келтирилет, эриндер бир аз алга жүткүнөт, үн түйүндөрү дирилдеп, үн катышат. Абанын агымы арткы жана алдыңкы жылчыктар аркылуу өткөндө ышкырык сыяктуу шыбыш пайда болот, мындай шыбыш ышкырыкчыл тыбыш экендигин көрсөтөт.

[ц] тыбышы айтылганда тил алга жүткүнүп, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерге, алардын бүйлөсүнө тиет да, кайра ачылгандыктан, жылчык пайда болот, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ошол жылчыкка аркылуу сыртка чыгып бара жатканда шыбыш пайда болот. Жасалышы татаал болгондуктан аффриката же болбосо татаал тыбыш деп аталат.

Башка тилдерден сөздөрдү кабыл алуу аркылуу өздөштүрүлгөн *в, ф, жс, ц, иц* тыбыштары кыргыз адабий тилинин төл сөздөрүндө дээрлик колдонулбайт. Булар көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдүн жана ал аркылуу өздөштүрүлгөн интернационалдык терминдердин составынан кездешет. Аталган тыбыштар кыргыз адабий тилинде фонема боло албайт, анткени алар төл сөздөрдө маани ажыратуучу касиетке ээ эмес, б. а. бул тыбыштар аркылуу сөздөр бир биринен маани жагынан ажырашпайт.

[иц] тыбышын айтканда орус тилиндегидей бирде *ицц*, же *ицч* түрүндө артикуляцияланат. Мунун биринчисинде жылчыкчыл болсо, экинчисинде жылчык менен башталып жарылмага, андан жылчыкка өтөт. Бул тыбыш кабыл алынган гана сөздөрдө кездешет. Орус тилинде да фонетикалык жактан так мүнөздөлбөгөн.

Эрин-тишчил үнсүздөр

Кыргыз тилинин тыбыштык системасында Октябрь революциясы жеңип, кыргыз элинде өзүнүн атайын басмасы түзүлүп, мектептер ачылып, окуу китептери, газета-журналдар чыга баштаганга чейин эрин-тишчил тыбыштар болгон эмес.

Революциядан кийин орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү өздөштүргөн убакта, ал сөздөр менен бирге кыргыз тилине кире баштады. Ошондуктан [в], [ф] тыбыштары кыргыздын төл сөздөрүндө дээрлик колдонулбайт. Натыйжада артикуляцияланышы боюнча орус тилиндеги [в], [ф] тыбыштарынан анчалык айырмаланбайт.

Тилибиздеги [в] тыбышын артикуляциялаганда астыңкы эрин үстүңкү маңдай тишибиздин учуна жакындап, өпкөдөн келе жаткан аба сыртка чыгып, үн түйүндөрү кыймылга келип, дирилдеши аркылуу жасалат. Бул көрүнүш рентгенограммадан ачык байкалат.

Кыргыз тилинде [в] тыбышы фонемалык касиетке ээ эмес. Себеби кабыл алынган сөздөрдө гана колдонулушу менен түшүндүрүлөт.

Тилибизде [ф] тыбышын артикуляциялаганыбызда өпкөдөн келе жаткан абанын агымы үстүңкү тиш менен астыңкы эриндин өтө жакындашкан жеринен катуу күч аркылуу сыртка чыгат.

Кыргыздын төл сөздөрүндө [в] тыбышы сыяктуу эле кездешпейт. Башка тилдерден кабыл

алынган сөздөрдүн составында гана колдонулат. Ошондуктан муну кыргыз тилинде өз алдынча фонема дешке мүмкүн эмес.

Башка тилдерден сөздөрдү кабыл алуу аркылуу өздөш түрүлгөн *в, ф, ж, ц, щ* тыбыштары кыргыз адабий тилинин төл сөздөрүндө дээрлик колдонулбайт. Булар көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдүн жана ал аркылуу өздөштүрүлгөн интернационалдык терминдердин составынан кездешет. Аталган тыбыштар кыргыз адабий тилинде фонема боло албайт, анткени алар төл сөздөрдө маани ажыратуучу касиетке ээ эмес, б. а. бул тыбыштар аркылуу сөздөр бир биринен маани жагынан ажырашпайт.

Азыркы кыргыз адабий тилинде сөз башында, сөздүн аягында үнсүз тыбыштардын колдонулушу боюнча айрым өзгөчөлүктөр учурайт.

Кыргыздын төл сөздөрүндө (тууранды сөздөрдөн башка сында) төмөнкү үнсүз тыбыштар сөз башында дээрлик колдонулбайт: *л, р, ң, й*.

Булардын ичинен *л, р, й* тыбыштары менен башталган сөздөр негизинен башка тилдерден кабыл алынган. Мисалы: *расписка, йод, лак* ж. б.

Кыргыздын төл сөздөрүнүн аягында *б, г, з, д, ж* тыбыштары келбейт. Кабыл алынган сөздөрдө келе берет. Мисалы: *муктаж, отряд, митинг, дуб, пуд* ж. б.

Үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингармонизм)

Соңку муундагы үндүү тыбыштар өздөрүнүн жасалышы боюнча алдыңкы муундагы үндүүлөр менен окшошот; биринчи муундагы үндүү тыбыштар соңку муундагы үндүүлөрдүн сапатын аныктап, кийинкиси алдыңкысына көз каранды келет. Ошентип, сөздүн составындагы үндүү тыбыштар сапаты жагынан бир кылка болот, бири-бири менен үндөшүп турушат. Тыбыштык ушул кубулуш, үндөшүү законунун (сингармонизмдин) маңызын түзөт.

Үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингармонизм) түрк тилдеринин бөтөнчөлүктөрүнүн биринен болуп эсептелет да, бир сөз ичинде болот, ал сөз морфологиялык түзүлүшү боюнча тубаса же туунду болушу мүмкүн. Тубаса сөздөрдө соңку муундагы үндүү тыбыштар биринчи муундагы үндүүлөр менен үндөшсө, туунду сөздөрдө мүчөдөгү үндүү тыбыштар уңгудагы үндүүлөр менен үндөшөт.

Сөздүн составындагы үндүү тыбыштар баштан аяк жоон, ичке же эриндүү-эринсиз (ачык) болот: *өн-дүр-үш-тө-гүлөр-үбүз-дөн* (өдүн), *кол-дон-мо-лор-дон* (одун) (сөз эрин үндүүлөр менен айтылды); *таң-дай-лаш-тыр-ыл-ган-ы-нан, ил-мек-теи-тир-ил-ген-и-нен* (сөз жоон, ичке үндүүлөр менен айтылды) ж. б.

Составындагы үндүүлөрдүн жоторудагыдай текши, бир кылка болушу аркылуу сөз тыбыштык курулушу жагынан ырааттуулукка жетишет.

Кыргыз тилинде үндөшүүнүн (сингармонизмдин) эки түрү бар:

а) тилдин күүсү (же тандай күүсү);

б) эрин күүсү.

1. Тилдин күүсү. Сөздүн биринчи муунунда жоон үндүү болсо, андан кийинки муундагы үндүү тыбыштар алар менен үндөшөт да, жоон үндүү болушат; эгерде сөздүн алдыңкы муунунан ичке үндүү орун алса, соңку муундагылар ичке болушат, б. а. сөз баштан аяк жоон же ичке үндүүлөрдөн куралат; биринчи муундагы үндүү тыбыштар соңку муундагы үндүүлөрдүн сапатын аныктайт, кийинкиси алдыңкысына көз каранды келет. Үндүүлөрдүн тил күүсүнө карата ээрчиши төл сөздөрдө негизинен сакталат. Төл сөздөрдүн составында жоон үндүүдөн кийин адатта ичке үндүү келбейт.

Сөздөгү *жоон үндүүлөр* төмөндөгүчө үндөшөт:

Үндүү «а» тыбышынан кийин «а» же «ы» келет: *ата, баба, саман, таман, зайпана, айда* (<ай+де); *самын, салкын, зайып, кайып, жалкы, чалкы, чакырык*.

Ошондой эле «ы» тыбышынан кийин «ы» же «а» келет: *кыркын, кыпын, тыпын, кыргыз, кырмызы, зымырык, кыйкырык, кыймыл, кырман, жыргал, сырга, жылаңач, жылаңайлак*.

Үндүү «у» дан кийин «у» же «а» колдонулат: *куйкум, куйрук, буйрук, кулун, куржун, курулуш*;

кумай, субай, куурай, куйка ж. б.

Үндүү о'нун соңунан «о» же «у» колдонулат: *отор, котор, коржогой, коргон, боконо, долоно, коломото, кокус, коолу, корутунду, комузчу* ж. б.

Эринчил кең үндүү о'дон кийин эринчил кууш «у» тыбышынын жанаша айтыла тургандыгы келтирилген мисалдардан ачык болуп турат. *кочкул, комуз, мойун, койун* (орф. *моюн, коюн*) ж. б. Бирок эринчил кууш у' дан кийин кыска о'нун колдонулушуна жол берилбейт; созулма «оо» менен аяктаган кыймыл атоочтор бул эрежеден сыртка чыгып келет: *бура-буроо, кура-куроо, доола* ж. б.

Жоон үндүүлөрдүн үндөшүн схема түрүндө мындайча көрсөтүүгө болот:

биринчи муунда	сонку муундарда
а	а же ы
ы	ы —»— а
у	у —»— а
о	о —»— у, кээде «а» (созулма «оо» дон кийин).

Сөздүн составында ичке үндүүлөр төмөнкүчө үндөшөт; «э» тыбышынан кийин «э» же «и» жанаша айтылат: *эрмен, эрешен, терме, эрмек; эриш* (эриш-аркак), *эрин, эрик, эпкин, элкин* ж. б.

э нин «өө» менен бирге айтылышы сейрек кездешет: *эрөөл* (жеке-жекеге чыгуу маанисинде); *Эрөөлгө* чыгып сайыш. Эрөөлгө чыгып эрендер («Манастан»); *демөөр* ж. б.

и ден соң «и» же «э» тыбыштары айтылат: *ийин, кийин, чийим, чимкирик, жсиник, билик, жилик, илик, кийлик, жип кир, китеп* (<ар. *китаб*), *ителги, искек, ичмек, ичиркен, ичкер, ичкери, ишен, ишенич, ишмер, ишмерлик* ж. б.

«у» тыбышынын соңунан «у» же «ө» колдонулат: *түйүн, түтүн, жүлүн, мүмкүн* (<ар. *мүмкүн*), *күйдүргү, күзгү, күлүк, күкүк, күкүм, күлдүр* (-шалдыр), *күмүш, күндүз, күнүн; күмөн, түмөн, күбө, күйкө* ж. б.

«ө» тыбышынан кийин «ө» же «у» жанаша айтылышына жол берилет: *көргөзмө, көөдөн, көөкөр, көпөлөк, көнөк, көп көлөң, көрпө, көшүл, көркөмдүү, көңүлсүн, көрүк, көптүр, көптүрмө, көкүл, көлкү* ж. б.

«ө» же «у» менен башталган көп муундуу сөздөрдүн аяккы үндүүлөрү кээде айтылганда эринсиз ичке үндүүлөргө өтүп кетет, бирок орфографияда аларга жол берилбейт: *чөмөлө/чөмеле, көзөнөк/көзөнөк* ж. б. (бул жөнүндө «Эрин күүсүндө» толугураак айтылат).

Ичке үндүүлөрдүн үндөшүн схема түрүндө мындай көрсөтүүгө болот:

биринчи муунда	сонку муундарда
э	э же и (кээде «өө»)
и	и — э
ү	ү — ө
ө	ө — ү (оозеки речте кээде «э»).

Кыргыз тили өзүнүн кылымдар бою өнүгүшүндө ар кандай системадагы тилдер менен карым-катышта болгон. Ушунун натыйжасында анын лексикасына башка тилдерден сөздөр кирген алар, негизинен, өздөштүргөн тилдин кыргыз тилинин, тыбыштык системасына ылайыкташтырылган, ошону менен бирге кээде кабыл алынган тилдин изи да калтырылган.

Үндүү тыбыштардын тилдин күүсү боюнча (жоон-ичкели гине карата) бузулушу, негизинен, араб-иран жана орус тилинен кирген сөздөрдөн кезигет: *маселен, ангеме, апиим, бейбаш* (булар араб-иран сөздөрү); *кино, газета* ж. б. (орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр).

Бир сөз ичинде жоон-ичке үндүүлөрдүн катар колдонулушу кээде кыргыздын төл сөздөрүнөн да жолугат, бирок кеңири тарай алган эмес: *байге, байтик* (буудайды боолап туруп, тикесинен чөк-чөк кылып жыйнап коюу), *кантип, канткенде, кечкурун, акырек, бирок* ж. б. Жалпысынан алганда кыргыз адабий тилинде тилдин күүсү (үндүүлөрдүн жоон ичкелигине

карата бир сөз ичинде ээрчиши) эрин күүсүнө салыштырган да бир топ туруктуу.

2. **Эрин күүсү.** Сөздүн составында баштан аяк эринчил үндүү тыбыштардын болушу эрин күүсүнүн өзөгүн түзөт. Башка түрк тилдерине салыштырганда кыргыз тили эрин күүсү боюнча айрыкча орунду ээлейт, түрк тилдеринин ичинен ага алтай жана тува тилдери гана тектеше алат.

Мисалы:

кыр. <i>колду</i>	тув. <i>холду</i>	кыр. <i>колдо</i>	алт. <i>колдо</i>
<i>көлдү</i>	<i>холдү</i>	<i>көлдө</i>	<i>көлдө</i>
<i>кудукту</i>	<i>кудукту</i>	<i>кудукта</i>	<i>кудукта</i>
<i>күлдү</i>	<i>хүлдү</i>	<i>көлдө</i>	<i>күлдө</i>

Сөздүн биринчи муунунда эрин үндүү болсо, андан кийинки муундарынан эрин үндүүлөр орун алат да, сөздүн составындагы фонемалар баштан аяк эринчил болушат. Кыргыз тилинде тыбыштык ушул бөтөнчөлүк төл сөздөрдө, негизинен, сакталат. Мисалы: *борбор*, *оңко*, *коломто*, *жоолук*, *түйшүк*, *түкүрүк*, *түкшүмөл*; *жуу-ру-л-уш-тур-гун*, *көр-сөт-күч-төр- бүз-гө*, *өн-дүр-үш-тө-гү-лөр-үбүз-дөн*, *үр-түк-тө-л-гөнү-н* ж. б.

Үндүүлөрдүн эрин күүсү боюнча үндөшүүсү бардык учурда эле сактала бербейт. Сөздүн биринчи муунунда эрин үндүү турса да, соңку бөлүгүндөгү үндүүлөр аларды ээрчибей калган учур кездешет. Мындай сөздөрдө эрин күүсү бузулат, ант кени сөздүн составынан эрин үндүүлөр менен катар ачык (эринсиз) үндүүлөр орун алышат. Бирок ошондо да үндүү тыбыштардын үндөштүгү сакталат. Анткени эрин күүсү ар Дайым тилдин күүсү менен бирге коштолуп жүрөт. Ушуга байланыштуу андай сөздөрдө эрин күүсү менен тилдин күүсү (көбүнчө ачык кең үндүүлөр катышат) жанаша орун алышат да, үндүүлөрдүн жалпы үндөштүгү (жоон үндүүлөр боюнча) сакталып, сөз тыбыштык курулушу боюнча ырааттуулугунан ажырабайт.

Кыргыз тилинде эрин күүсү төмөндөгүдөй учурларда бузулат;

1. Сөздүн биринчи муунундагы эринчил у өзүнөн кийинки муунда турган кең үндүү *а* га таасирин тийгизе албайт. Бул өзгөчөлүк уңгу сөздө да жана туунду сөздө да сакталат: *кумай*, *кумалак*, *улан*, *улар*, *упай*, *умай* (эне), *кундак* (мылтык тын кундагы), *тузак*, *узак*, *куюшкан* ж. б.

у'нун эринчилдигинин кең үндүү *а*'га тарабагандыгы байыркы тилдерге да мүнөздүү болгон: сал. б. *туркчө кулак* — кулак, *тумагу* — (сасык) *тумоо*, б. түрк. *туйгак*, *туяк*. ж. б.

2. Эрин күүсүнүн бузулушу биринчи муунда «о» катышкан сөздөрдөн да учурайт;

1) Эрин күүсүнүн бузулушуна тарыхый жагынан созулма үндүүлөрдүн чыгышы да таасирин тийгизген. Созулма үндүүгө айланган тыбыштык тизмекке көбүнчө алгач түпчүл [ɣ, ғ] тыбыштары катышкан; андан аркы өнүгүшүндө булар «жумшарып» эринчил чормогой [w]га өткөн; өзүнүн жаратылышы боюнча [w] тыбышы эринчил жана жылчыкчыл болгондуктан өзүнүн тегерегиндеги (алдындагы) ачык үндүүлөрдүн эринчилдерге айланышына түрткү болгон, өзү болсо созулма үндүүгө айланып кеткен, а сөздүн соңку бөлүгүндөгү ачык үндүүлөр мурдагы калыбында ачык бойдон кала берген. Ушунун натыйжасында сөздүн составынан эрин үндүүлөр менен катар ачык (эринсиз) үндүүлөр орун алып калышкан. Мисалы: байыркы түркчө *аглак*, кыр. (диа.) *оулак*, ад. т. *оолак*; уйг. *баг*, *багла* — кыр. *боо боола*, *боо байла*; өзб. *сов гат*, кыр. *соогат*; эски жазма монг. *тогудак*, кыр. *тоодак*; б. түрк. *йагыла* — *жоола*. Байыркы тилдерде эрин күүсүнүн начар өнүккөндүгүнүн калдыгы болуу керек, азыркы кыргыз -шлинде кээ бир эринчил сөздөр тилдин күүсү менен айтыла берет: *тоодо-тоода* (орф. *тоодо*) ж. б.

2) Эрин күүсүнүн бузулушу мүчөдө да кезигет, бирок аз: *доо-доола* (дооло эмес), *доолаш*, *оолаш*, *жоо-жоола* (жооло эмес), *жоолаш* ж. б.; сал. *доого* каласың. Демек, кыргыз тилинин азыркы өнүгүү этабында эринчил созулма «оо» катышкан сөздөрдө эринкүүсү («ө» катышкан көп муундуу сөздөрдү айтпаганда да) бир кылка эмес.

3) Башка түрк тилдериндеги сыяктуу эле, кыргыз тилинде да сөздүн аяккы муунундагы үндүү, үнсүз тыбыштар үндөшүү жана ээрчишүү үчүн чечүүчү ролду ойнойт. Мүчөлөрдөгү үндүү тыбыш сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбышты ээрчийт, алардын жоон-ичкелигине, эриндүү-эринсиздигине карата өзгөрөт. Кыргыз тилинде өзгөрбөй турган мүчөлөр да бар. Алар өздөрү жалганган сөздөрдөгү үндүүлөр менен үндөшпөйт, ошондуктан андай мүчөлөр

«ээрчибес» (кээде «кербес») мүчөлөр деп аталат. Ушул типтеги мүчөлөрдүн тыбыштык бул бөтөнчөлүгү да эрин күүсүнүн бузулушуна себеп болгон. Ээрчибес мүчөлөрдүн көпчүлүгү араб иран сөздөрү аркылуу кирген, алардын кайсы бирөөлөрү түрк сөзү, бир канчасынын теги али белгисиз. Ээрчибес мүчөлөр эрин күүсү боюнча да, тилдин күүсү боюнча да үңгудагы үндүүлөр менен үндөшпөйт: *-кор, -кер, -ман, -стан, -кеч* (иран тилдеринен кирген), *-ий* (араб тилинен кирген сөздөрдөн сын атоочту жасайт); *-тай, -ке, -ек* (эркелеткенде, урматтаганда колдонулуучу мүчө), *-бай* ж. б. Мисалы: *канкор, чайкор, кой чуман, уйчуман; аткеч, төөкеч, арабакеч, асылкеч; пахтакер, жоокер, жоопкер, талапкер; атаке, апаке, Тооке; акетай, Какетай, Ростай* (<Роза), *күлчөтай* (<күлчө + тай), *койонек* (орф коёнек), *кыргызек* (орф. *кыргызек*); *Түркмөнстан, Өзбекстан* ж. б.

4. Кыргыз тилинде эрин күүсү башка тилдерден кирген сөздөрдүн эсебинен да бузулууда:

1) монгол тилинен өздөштүрүлгөн сөздөргө: *жута* (мон. *зута*), *жунгак* (мон. *зунгак*), *кунан* (мон. *гунан*), *кунажын* (мон. *гунжин*), *куяң* (мон. *хуян*), *шумкар* (сал. мон. *шонхор*), *куда* (мон. *худ*), *кудагый, куйка* (мон. *хуйх*), *куйкала* (мон. *хуйхла*), *кулан* (мон. *хулан*), *куймак* (мон. *хуймаг*) *кула* мон. *хул*: *хул азрага* — кула айгыр, сал. түрк. *адгыр//азгыр// айгыр*) ж. б.

2) араб-иран сөздөрү аркылуу; *куса, убал, кумарпоз, курман, козопая, козек; Абди, Кожокмат, Муракмат, Муралы* ж. б.

3) орус жана интернационалдык сөздөрдө да эрин күүсү сакталбайт: пионер, вожатый, комитет, командир ж. б.

Жогоруда эскертилгендей, кыргыз тилинде сөздөгү үндүү тыбыштар тилдин күүсү (жоон же ичке), эрин күүсү (эрин үндүүлөр) боюнча эки түрдүү ээрчишет. Кыргыз тилинин азыркы мезгилдеги өнүгүш этабында эки-үч муундуу төл сөздөрдө тилдин күүсү да, эрин күүсү да, негизинен, сакталат. Бирок булардын ичинен көп муундуу сөздөрдө эринкүүсү боюнча, сейрек болсо да, бузулуу тенденциясы бар. Анткени кээ бир сөздөр үндүү тыбыштары боюнча, айрыкча ичке эриң үндүүлөр боюнча эки түрдүү айтылып жүрөт. Мисалы: *Үйлөрүбүзгө* дегендин ордуна *үйлерибизге* деп айтылган учурун угууга болот. Ушу сыяктуу эле *үмүткөрбүз* — *үмүткербиз//үмүткербиз* түрүндө айтылышына жол берилип жүрөт. Эрин күүсүнүн иреттүүлүгүнүн сакталбагандыгына дагы төмөндөгүдөй фактыларды келтирүүгө болот. Мындай сөздөрдүн оозеки речте эриндешүүсү олку-солку, бирок орфографиялык эреже боюнча аларды эринсиз (ачык үндүүлүү) варианттарына көбүнчө *жол берилбейт: чөмөлөлө—чөмөлеле, бузукулук—бузакылык, дүйшөнбү—дүйшөмби, жылуулук—жулуулук, күнөс—күнес, күмөндөр—күнемдер, өкмөт—өкмат, түгөй—түгей, чулгоо—чылгоо, чөгөлө—чөгеле, дөөпөрөс—дөөперес, доо рон—дооран, үйлөн—үйлөн, өйдөлө—өйделе, көкүрөк—көкүрек, ж. б.* (мындай дублеттер аз эмес).

Мүчөлөр грамматикалык табияты боюнча жардамчы морфема болгондуктан, алардын көбү сөздүн маанилүү бөлүгүнө өздөрүнүн үндүү менен үнсүз тыбыштары боюнча окшошууга аргасыз болушат.

Сөздүн жардамчы морфемалык бөлүгүнүн тыбыш жагынан өзгөрүүгө дуушар болушу мүчө менен бүтүн сөздүн негизги белгилеринин бири болуп саналат. Эгерде ал өзүнчө бүтүн сөз болсо, алдыңкы сөздү тыбыш жагынан ээрчибейт. Эгер ал мүчө болсо, тыбыш жагынан өзгөрүп кетет: б. түрк. сү *башы бен* — кыр. аскер *башымын* (мында *бен* — өзүнчө -сөз, алдында турган *башы* деген сөз менен тыбыш жагынан үндөшкөн жок; баяндоочтук орунда турган ошол ат атооч *бен* кыргыз тилинде, алдындагы сөзгө тыбыш жагынан өзгөрүп, *-мын* формасында мүчөгө айланып кеткен; же: каз. *-тын∞-тин, алт. -тан<∞-тен* (<*турган*):каз. *баратын* киси — алт. *Баратан* кижиге, кыр. *бара турган* киши; кыргыз тилинде *турган* сөзүнүн мүчөгө айлана электиги анын тыбыштык составынын өзгөрбөгөндүгүнөн эле көрүнүп турат.

Уңгу сөздөрдө тыбыштар өз ара көбүнчө үндүүлөрү боюнча үндөшсө, мүчөдөгү тыбыштар сөздү үндүү жана үнсүздөрү боюнча ээрчийт. Уңгу менен мүчөнүн айкалышындагы ээрчишүү эки жактуу (үндүү жана үнсүздөрүнүн өзгөрүшү боюнча) болот.

Сөздүн составындагы үндүүлөр да, үнсүздөр да ар бири өз ара эриш-аркакта болушат. Бирде алдыңкы тыбыш арткы тыбышка таасир этсе, бирде тескерисинче, соңкусу алдынкысына таасир этет. Тыбыштардын эриш-аркагы бир сөз ичинен же жанаша айтылган эки сөз ортосунан да

кезигет.

Соңку муундагы үндүү тыбыштар адатта алдыңкы муун дагы үндүүлөр менен үндөшөт, ошолорду ээрчийт. Кыргыз тилинде муну катар алдыңкы муундагы үндүүлөр арткы муун дагы үндүүлөргө карата өзгөргөн учур да кездешет. Бирок ошондо да үндүүлөрдүн үндөшүүсү сакталат, сөз үндүүлөрүнүн составы боюнча бир кылка болот.

Кыргыз тилинде мындай кубулуш анчалык өнүгө алган эмес, айрым туунду сөздөрдөн жана тарыхый бириккен сөздөрдөн кезигет:

бир + *өө* > *бүрөө*, *эки* + *өө* > *өкөө* (орф. *бирөө*, *экөө*), *заман* (<ар. *заман*), *сарай* (<пер. *сарай*);
үн + *чык* > *унчук*, *бу* + *күн* > *бүгүн*, *о* + *күнү* > *өгүнү*, (*күндөрдүн*) *бириси* + *күнү* > *бүрсүгүнү*,
(*күндөрдүн*) *биркүнү* > *бүргүнү* (орф. *бир күнү*), *бу* + *йыл* > *бийыл*, *бу* + *йылдыр* > *былтыр*,
о + *йүз* > *өйүз*, *бу* + *йүз* > *бүйүз* ж. б.

Үнсүздөрдүн өзгөрүшү

Үнсүз тыбыштардын бир сөз ичиндеги же жанаша айтылган эки сөз ортосундагы өз ара айкашуу абалына (комбинатордук шартына) жараша бири-бирине таасир этип өзгөрүшү негизинен *ассимиляция* (окшошуу) жана *диссимиляция* (окшошпоо) деп аталган эки түрдүү фонетикалык закондуулукка баш иет. Үндүүлөрдүн тилге жана эринге карай үндөшүп өзгөрүшү жалпысынан алганда сөздүн бардык муундарына текши тарай турган тыбыштык кубулуш экендиги белгилүү. Үнсүздөрдөгү өзгөрүү болсо бул сыяктуу кеңири аймакка тарай албайт. Ал негизинен бири-бирине катар келип айкалышкан эки тыбыштын чегинен чыкпаган тар чөйрөнү гана камтыйт.

Үнсүздөрдүн ассимиляциясы менен диссимиляциясынын ар бирине тиешелүү болгон ички айырмачылыктары бар. Ошондуктан бул эки маселеге айрым-айрым токтолууга туура келет.

Ассимиляция

Үнсүздөрдүн ассимиляциялык кубулушу жогоркудай шартта айтылган үнсүз тыбыштардын бирөө экинчисине таасир этүүдөн улам келип чыккан жана алардын белгилүү бир деңгээлде өз ара окшошуп калышын көрсөткөн фонетикалык өзгөрүү болуп саналат. Мындай өзгөрүү жалпысынан эки түрдүү болушу мүмкүн. Анын биринчиси *т о л у к*, экинчи бир түрү *т о л у к э м е с* (жарым-жартылай) *а с с и м и л я ц и я* деп аталат. Эгерде эки башка үнсүз тыбыштын бири экинчисине таасир этип, анын бардык белгилери боюнча абсолюттук окшоштугу бар (башкача айтканда, дал өзүндөй болгон) тыбышка өткөрүп жиберсе, мындай фонетикалык кубулуш толук ассимиляциялык өзгөрүү болуп саналат. Толук ассимиляцияга төмөнкүдөй тыбыштык өзгөрүүлөр мисал боло алат. Уңгу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөздүн орто сунда *з+с* же болбосо *н+м* сыяктуу тыбыштык айкалыштар учурап калса, бул тыбыштардын өз ара таасиринен улам *з>с* жана *н>л* болуп өтүшөт да, *сс* жана *мм* түрүндөгү эки окшош үнсүз катар колдонулуп калат: 1.) *тузсура* > *туссура*, *сөзсүз* > *сөссүз*, *азсын* > *ассын*, *жазса* > *жасса*, *көз сал* > *көс сал*, *муз сыяктуу* > *мус сыяктуу* ж. б.; 2) *жанмай* > *жаммай*, *тунма* > *тумма*, *карын май* > *карым май*, *күн мурун* > *күм мурун* ж. б.

Бирок кыргыз тилиндеги ассимиляциялык өзгөрүүлөрдүн бул сыяктуу толук түрүнө караганда, анын толук эмес (жарым-жартылай) деп аталган түрү басымдуулук кылат. Анткени ассимиляциялык кубулуштардын жалпы негизи үнсүздөрдүн бири-бирине толук окшошуп өзгөрбөстөн, айрым бир белгилери боюнча гана өз ара жакындашып, жарым-жартылай окшошуп калуу өзгөчөлүктөрүнөн турат. Мындай окшошууну, маселен, үнсүздөрдүн эриндешүү же мурундашуу жолу менен болгон өзгөрүшүнөн, ошондой эле каткалан үнсүздөрдүн жумшарып же жумшак үнсүздөрдүн каткалаңдашып кетүүсүнөн ачык көрүүгө болот. Буга төмөнкүлөр мисал боло алат: 1) *н+б* түрүндөгү тыбыштык айкалышта *б* тыбышы *н*

тыбышын эриндештирип, $n > m$ сыяктуу ассимиляциялык өзгөрүүгө алып келет: түмбү (<түн + бы), тумбады (<тун+ба+ды), мүмкүм бекен (<мүмкүн бекен); 2) тапан, тепин, буун, кабан сыяктуу бир катар сөздөрдөгү n , b тыбыштары сөз аягындагы мурунчул n аркылуу m тыбышына өтүп ($n > m$, $b > m$ болуп өзгөрүп), ал сөздөр таман, темин, муун, каман түрүндө колдонулуп калган; 3) каткалаң үнсүздөр менен аякталган сөздөргө айкашканда, мүчөнүн башындагы жумшак үнсүз тыбыш өзүнүн каткалаң түгөйүнө өтүп өзгөрөт: ташка (<таш+га), сууктан (<суук+дан), бышыкпы (<бышык+бы), (<бас+дыр) ж. б.

Үнсүздөр сөздүн алды жаккы багытын көздөй да жана арткы багытын көздөй да өзгөрүп айтыла берет. Эгерде үнсүз тыбыштар өзүнөн мурдагы тыбыштын таасири менен өзгөрүп айтылса (башкача айтканда, өзгөрүү сөздүн алды жагын көздөй багытталса), үнсүздөрдүн прогрессивдүү ассимиляциясы деп аталат. Өзүнөн кийинки тыбышка карата болгон өзгөрүү үнсүздөрдүн регрессивдүү ассимиляциясына жатат. Мындай учурда өзгөрүү сөздүн арткы багытын көздөй оойт.

Прогрессивдүү ассимиляция. Үнсүздөрдүн мындай багыттагы өзгөрүшү уңгу менен мүчөнүн айкалышкан жеринде же бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда каткалаң+ жумшак болуп кабатталып келген абалда өзгөчө айкын сезилет. Эгерде сөздүн аяккы тыбышы каткалаң үнсүз менен аяк талса, ага жалганган мүчөнүн же жанаша айтылган экинчи бир сөздүн башындагы жумшак үнсүз да өзүнүн каткалаң түгөйүнө өтөт. Мисалы:

1) $b > n$: жаш + бы—жашы, тарт+ба—тартпа, ук+ба—укпа, жооп бер—жооп пер.

2) $d > t$: жумуш+дан—жумуштан, түндүк+да—түндүктө, класс+да—класс-та, тарт деди—тарт теди.

3) $g > k$: бак+га—бакка, саат+га—саатка, ат+гыч—аткыч, тыш + гаары—тышкаары, көк гүл—көк күл.

Бирок мындай өзгөрүүлөрдүн бардык түрү тең эле адабий тилдин орфографиялык нормасынан орун ала берген эмес. Булардын ичинен уңгу менен мүчөнүн чегиндеги каткалаң+ каткалаң болуп кабатталган тыбыштык айкалыштар гана (ук-па, класс-та, ат-кыч) ушул турушунда жазылат. Ал эми сөз ортосунда учураган жогоркудай тыбыштык айкалыштар (жооп пер, тарт теди, көк күл) жазууда берилбестен, оозеки айтылышта гана боло турган тыбыштык өзгөрүүлөргө жатат.

Эгерде уңгу менен мүчөнүн же эки сөздүн өз ара айкалышкан чегинде жалаң жумшак үнсүздөр, же болбосо жумшак үнсүз менен кандайдыр бир үндүү тыбыш кабат келип айтылып калса, анда мүчөнүн да, ошондой эле бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн кийинки сөзүнүн да башкы үнсүз тыбышы өзгөрбөстөн кала берет. Жазууда да ал үнсүз тыбыштын ушул айтылган түрү толук сакталат. Мисалы: мал-+ бы — малбы, бар+бы — барбы, жаз+ба — жазба, сура+ба — сураба, жакшы бекен, жаан+дан — жаандан, шаар+да, кел деди, алма+га — алмага, карма+гыч — кармагыч, кызыл гүл ж. б.

Каткалаң түгөйлөрү жок болгондуктан, p , l , m , n , h , y сыяктуу уяң үнсүздөр өзүнөн башка жумшак үнсүздөр менен да, каткалаңдар менен да жанаша келип айтыла берет. Демек, уяң үнсүздөрдүн $лб-лп$, $лд-лт$, $лг-лк$, $рг-рк$, $рб-рп$, $рд-рт$, $мг-мк$, $мд-мт$, $йг-йк$, $йд-йт$, $нд-нт$, $ңг-ңк$, $ңд-ңт$ ж. б. сыяктуу болуп айкалыша берүүгө толук шарты бар. Мисалы: калбыр—калпак, жалгыз—жалкы, балдак—балта, коргон—коркок, чарбак—чырпак, жарды—жарты, тамга—томкор, сомдо—коломто, тайгак—тайкы, кайдан—кайтар, жандык—жантык, мөңгү—мөңкү, каңда—каңтар ж. б. Уяң үнсүздөр менен аякталган сөздөргө кээ бир мүчөлөр эки түрдүү болуп жалгана бериши да мүмкүн. Анын бирөө жумшак үнсүз менен башталса, экинчи бир түрү каткалаң үнсүз менен да келе берет. Мисалы: адамгерчилик—адамкерчилик, жайгар—жайкар, өңгөй—өңкөй, былтыргы—былтыркы, бейгүнөө—бейкүнөө, соңгу—соңку, таңгы—таңкы, балтырган—балтыркан, бир гыйла—бир кыйла.

Ал эми -дыр мүчөсүнүн $л$ тыбышы менен аякталган этиш сөздөргө жумшак же каткалаң үнсүз менен башталып, эки түрдүү жалганышы мындан алда канча кеңири. Буга этиштин төмөнкүдөй аркылуу мамиле формасы мисал боло алат:

ал-дыр	кал-тыр
бил-дир	кел-тир

күл-дүр
жул-дур

тол-тур
өл-тур

Регрессивдүү ассимиляция. Үнсүз тыбыштардын бул багыт боюнча өзгөрүшү да бир сөз ичинде (унгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда кездеше берүүчү тыбыштык кубулуштардан болуп саналат. Алар төмөнкүдөй тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот, бирок жазууда берилбей, оозеки айтылышта гана учурайт.

1) Уңгу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда $n+g$, $n+k$ болуп кабатталган үнсүздөрдүн кийинкиси (g , k) өзүнөн мурдагы үнсүзгө (n тыбышына) таасир этип, аны $n>ң$ түрүндө өзгөртөт: *көрүнгөн>көрүңгөн, муунга>мууңга, жуунган>жууңган, кубанган>кубаңган, кийин келди>кийиң келди, мен гана>мең гана, түнкү>түңкү, мурунку>муруңку, он гектар>оң гектар* ж. б.

2) Жогоркудай комбинациялык абалда $z+c$ түрүндө ка бат келип айтылган эки үнсүз тыбыштын каткалаңы (c тыбышы) өзүнөн мурдагы жумшак үнсүзгө (z тыбышына) таасир этип, $z>с$ түрүндө каткалаңдаштырып жиберет: *сөзсүз>сөссүз, тузсуз>туссуз, созсо>соссо, азсынт>ассынт, көз сал>көс сал, боз сымак>бос сымак* ж. б.

3) Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда $n+b$, $n+m$ болуп кабатталып айтылган үнсүз тыбыштардын экинчи түгөйү (b , m) кош эринчил болгондуктан, ал өзүнөн мурдагы n тыбышын кош эринчил m тыбышына өткөрүп, анын натыйжасында $nb>nm$, $nm>mm$ сыяктуу өзгөрүү пайда болот: *танба>тамба, тонбу>томбу, ынанбайт>ынамбайт, тунма>тумма, жуунмайынча>жууммайынча, түн бою, карын май>карым май* ж. б.

Кээде бири-бирине жанаша колдонулган эки сөздүн арасында үнсүз тыбыштардын алга карай (прогрессивдүү ассимиляция боюнча) жана артка карай (регрессивдүү ассимиляция боюнча) өзгөрүп айтылышы кабат келип калышы да мүмкүн. Маселен, бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн чегиндеги $n + k$ болуп кабатталган тыбыштардын кийинкиси мурункусуна жана мурункусу кийинкисине бир эле учурда өз ара таасир этүүнүн натыйжасында алар $ң+g$ сыяктуу башка тыбыштарга өтүп өзгөрөт. Бирок мындай өзгөрүү оозеки айтылышта гана учурайт, жазууда анын өзгөрбөгөн түрү толук сактала берет. Мисалы: *түң гирди* (<түн кирди), *амаң гелди* (<аман келди), *тоң гийди* (<тон кийди), *эң галды* (<эн калды) ж. б.

Диссимиляция

Кыргыз тилиндеги бир катар үнсүздөр артикуляциялык белгилери боюнча анча окшоштугу болбогон башка бир үнсүз тыбышка да өтүп өзгөрө берет. Бирок мындай тыбыштык кубулуштарды тил практикасында туш келди эле учурай берүүчү чаржайыт көрүнүштөр катары түшүнүүгө болбойт. Булар айрым гана үнсүздөрдүн бири-бирине кабат келип айкалышкан комбинациясында учурай турган жана ассимиляцияга караганда анча активдүү өнүкпөгөн тыбыштык кубулуштардан болуп саналат.

Үнсүз тыбыштардын мындай диссимиляциялык кубулуштары негизинен төмөнкүдөй учурларда байкалат.

1) Бир катар мүчөлөрдүн (мисалы: *-ла, -лар, -луу, -лык, -ны, -нын, -ныкы*) башкы $л$, $н$ тыбыштары сөз аягында колдонулган жумшак үнсүздөргө кабат келип айтылган учурда $л>д$ жана $н>д$ болуп өзгөрөт. Жазууда да булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрлөрү толук сактала берет. Мисалы:

а) *-ла, -лар, -луу, -лык* мүчөлөрүнүн $з$, $л$, $н$, $ң$, $м$ менен аякталган сөздөргө жалганышы:

-ла: көз+ла — көздө

пул+ла — пулда

жан+ла — жанда

кам+ла — камда

чың+ла — чында

-лар: кыз+лар — кыздар
жыл+лар — жылдар
сан+лар — сандар
кийим+лар — кийимдер
дөң+лар — дөңдөр

-луу: муз+луу — муздуу
мал+луу — малдуу
жан+луу — жандуу
ченем+луу — ченемдүү
жең+луу — жеңдүү

-лык: семиз+лык — семиздик
жыл+лык — жылдык
кенен+лык — кенендик
өкүм+лык — өкүмдүк
калың+лык — калыңдык

*** Бул терминди ред. мүчөлөрү кубатташпайт, фонетикалык кубулуштун өзү толук эмес ассимиляция катарында каралууга тийиш (ред.).**

Аягы *р* тыбышы менен бүткөн бир катар сөздөргө жогоркудай мүчөлөр жалганган учурда булардын башкы *л* тыбышы өзгөрбөй да жана өзгөрүп, *д* тыбышына өтүп айтылышы да мүмкүн. Мисалы:

түрлө — түрдө
карла — карда
барлык — бардык
жерлик — жердик
тарлык — тардык
карлуу — кардуу
түрлүү — түрдүү ж. б.

б) *-ны, -нын, -ныкы* мүчөлөрүнүн *й, з, л, м, н, ң, р* менен аякталган сөздөргө жалганышы:

-ны: карагай+ны — карагайды
кагаз+ны — кагазды
канал+ны — каналды
чыгым+ны — чыгымды
кулун+ны — кулунду
тоң+ны — тоңду
таар+ны — таарды

-нын: сарай+нын — сарайдын
кебез+нын — кебездин
курал+нын — куралдын
коом+нын — коомдун
кырман+нын — кыrmандын
кайың+нын — кайыңдын
жер+нын — жердин

-ныкы: уй+ныкы — уйдуку
каз+ныкы — каздыкы
айыл+ныкы — айылдыкы
балам+ныкы — баламдыкы
жээн+ныкы — жээндик
атаң+ныкы — атаңдыкы
шаар+ныкы — шаардыкы

Эгерде жогоркудай *л, н* тыбыштары менен башталган мүчөлөр каткалан үнсүздөр менен

бүткөн сөздөргө жалганган болсо, анда $л > д$, $н > д$ сыяктуу диссимилициялык кубулуштун орду ассимиляциялык кубулушка өтөт. Анткени $д$ сөз аягындагы каткалаң үнсүздөр менен катар келип айтыла албайт. Ошондуктан ал өзүнүн каткалаң түгөйү болгон $т$ тыбышына өтүп кетет. Мисалы: *кап + ла — капта, тоок+лар — тооктор, чөп+луу — чөптүү, көп+лык — көптүк, ат+ны — атты, куш + нын — куштун, көпчүлүк+нын — көпчүлүктүн* ж. б.

Диссимилициядан ассимиляцияга карай оогон мындай тыбыштык кубулуштун пайда болуу процессин проф. И. А. Батманов:

л

$>д \rightarrow т$

н

сыяктуу схема менен көрсөткөн².

2) Үнсүздөрдүн диссимилициялык кубулуштарынын дагы бир көрүнүшү бир сөз ичинде (унгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда учураган $ч+с$, $ч+т$, $ч+ч$, $ч+ж$ сыяктуу тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот. Мындай айкалыштарда $с$, $т$, $ч$, $ж$ тыбыштарынын таасири менен өзүнөн мурдагы $ч$ тыбышы $ч > ш$ болуп өзгөрөт. Бирок жазууда мунун өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилет. Мисалы: *чач+са > чашса, кач + сын + кашсын, ач + ты > ашты, кеч + те > кеште, уч+чул > ушчул, жыгач+чы > жыгаччы, кеч чыкты > кеш чыкты, күч сынады > күш сынады, үч түн > үш түн, үч жаш > үш жаш, үч жүз > үш жүз* ж. б.

Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн да жана үнсүз тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөргө көбүрөөк учурап айтылышы сөз мүчөлөрүнүн да ошончулук деңгээлде көп вариант туу болуп калышына алып келген. Бул жагынан алганда кыргыз тили кээ бир түрк тилдеринен (мисалы, өзбек, түркмөн, уйгур ж. б. тилдерден) белгилүү деңгээлде өзгөчөлөнүп турат. Бирок көп варианттуулуктун өлчөмү кыргыз тилиндеги бардык эле сөз мүчөлөрүндө бирдей калыпта эмес. Маселен, үнсүз тыбышы да жана үндүүсү да көп түрдүү болуп өзгөргөндүктөн, төмөнкүдөй мүчөлөр он эки варианттуу болуп колдонулат:

а) *-ла, -ле, -ло, -лө; -да, -де, -до, -дө; -та, -те, -то, -тө;*

б) *-лар, -лер, -лор, -лөр; -дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер, -тор, -төр;*

в) *-лык, -лик, -лук, -лүк; -дык, -дик, -дук, -дүк; -тык, -тик, -тук, -түк;*

г) *-ны, -ни, -ну, -нү; -ды, -ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү;*

д) *-нын, -нин, -нун, -нүн; -дын, -дин, -дун, -дүн; -тын, -тин, -тун, -түн.*

Бул келтирилген мүчөлөрдүн үнсүзү үч түрдүү, ал эми үндүүсү төрт түрдүү болуп колдонулган үчүн жалпы варианттарынын саны он экиге чейин жетет.

Үндүүсү төрт, үнсүзү эки түрдүү болуп колдонулган сегиз варианттуу мүчөлөргө $г$, $д$, $б$ тыбыштары менен башталган *-га, -да, -дан, -бы, -ба, -быз* сыяктуу сөз мүчөлөрүн кошууга болот. Булардын үнсүздөрү $г-к$, $д-т$, $б-п$, ал эми үндүүлөрү болсо *а-е-о-ө* жана *ы-и-у-ү* сыяктуу түрлөргө өтүп өзгөрө берет.

Үнсүзү *л-д-т*, үндүүсү *уу-үү* болуп өзгөрүп айтылган үчүн *-луу* мүчөсү алты гана вариантка ээ (*-луу, -лүү; -дуу, -дүү; -туу, -түү*). Үнсүз тыбышы өзгөрүлбөй айтылып, жалаң үндүүсү аркылуу гана төрт варианттуу болуп колдонулуп жүргөн сөз мүчөлөрүнө төмөнкүлөрдү кошууга болот: *-чы, -сыз, -мын, -сың, -ар, -ы (-сы)*. Булардын үндүүлөрү *ы-и-у-ү* жана *а-е-о-ө* түрүндө өзгөрүлө берген үчүн ар бири төрт вариант туу болуп колдонулат. Жалаң үндүүлөрдөн гана турган эки варианттууларга *-уу (-үү), -оо (-өө)* мүчөлөрү кирет. Ал эми *-гер (-кер)* мүчөсү болсо үндүүсү туруктуу айтылып, үнсүзү аркылуу гана эки варианттуу болуп колдонулат (*соодагер, кызматкер*), *-чу (-чү)* мүчөсү, мунун тескерисинче, үнсүзү туруктуу келип, үндүүсү өзгөрүлүп айтылган үчүн эки варианттуу болуп колдонулат (*барчу эле, келчү элек*).

Сөз мүчөлөрүнүн жогоркудай көп варианттуу болуп колдонулушу кыргыз орфографиясына да толугу менен чагылдырылган. Ошондуктан алар фонетикалык принципке негизделип, бардык варианттары толук бойдон жазыла берет. Орфографияда алардын белгүлүү бир вариантын гана калтырып, калгандарына орфографиялык укук бербей коюуга, башкача

² И. А. Батманов. Современный киргизский язык, вып. 1. Фрунзе, 1963, стр. 147.

айтканда, бардыгын бир формага келтирип, бириктирип жазууга эч мүмкүн эмес. Маселен, *-лар*, мүчөсүнүн 12 вариант та колдонулуп *-айтылышын* бир гана түргө келтирип коюуга туура келсе, анда *таштар, аттар, малдар, жолдор* деген сөздөр *ташлар, атлар, маллар, жоллар* болуп жазылууга тийиш эле. Бул тилдик норманы бузгандыкка гана жатмакчы. Ошондуктан *-лар* мүчөсүнүн сөзгө жалганып айтылган бардык 12 варианты жазууда толук берилүүгө тийиш. Мисалы: *аталар, энелер, тоолор, көчөлөр, айбандар, кийимдер, коёндор, үнсүздөр, балыктар, жемиштер, тооктор, бөжөктөр*.

Кыргыз тилиндеги бир катар мүчөлөр тыбыштык түрүн өзгөртүү гана эмес, кээде тыбыштык составын кыскартып, толук формада айтылбай калуу аркылуу да көп варианттуулукка ээ боло берет. Тактап айтканда, мүчөлөрдүн тыбыштык составынын бул өңдүү кыскарып кетиш өзгөчөлүгү жогоркудай варианттуулуктун санын дагы арттырат. Буга этиштин биринчи жак менен айтылган өткөн чагын уюштуруучу *-ган + мын (барганмын)* формасынын кээде *-гамын (баргамын), -гам (баргам)* түрүндө кыскарып кетүүсүн мисал кылсак болот. Кээде илик, табыш жөндөмөлөрүнүн формалары да таандык мүчөдөн кийин жогоркудай кыскарууга дуушар болот: атымдын//атымын//атымы ж. б. Ал эми барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү болсо ошол эле таандык мүчөдөн кийин *-га* эмес, *-а* түрүндө жалганып калат: *балама, үйүмө, инилериме, короомо*. Фонетикалык принцип сөз мүчөлөрүнүн мына ушундай өзгөчөлүктөрүн да толук камтып, буларды айтылышы боюнча жаза берүүгө жол берет.

Үнсүздөрдүн жумшарышы

Каткалаң үнсүздөрдүн жумшарышы алтай, хакас, тува сыяктуу бир катар түрк тилдеринде өтө эле кеңири өнүккөн. Аларда үндүү тыбыштардын таасири аркылуу бардык каткалаң үнсүздөр комбинатордук өзгөрүүгө учурап, өзүнүн жумшак түгөйлөрүнө өтүп айтыла берет. Түркмөн тилинде болсо *ш, к, п, т, ч* тыбыштары гана жумшарат, калган каткалаң үнсүздөр үндүүлөрдүн таасирине баш ийип өзгөрө бербейт. Ал эми кыргыз тилинде болсо үндүүлөрдүн таасирине карай жумшарып айтылуучу тыбыштардын саны өтө эле аз. Алар: *ш, к, п*. Бул тыбыштар казак тилинде да ушул сыяктуу комбинатордук өзгөрүүгө учурайт.

Булардын үндүүлөр аркылуу жумшарып өзгөрүшү көбүнчө регрессивдүү ассимиляциялык кубулуштарга жатат, прогрессивдүү ассимиляция боюнча өзгөрүшү анча кеңири өнүккөн эмес. Эгерде башкы тыбышы үндүү менен келген мүчөлөр жалганса, сөз аягындаты *қ, к, п* тыбыштары жумшарып, *қ>ғ, к>г, п>б* болуп өзгөрөт. Демек, мүчөдөгү үндүү тыбыштар өзүнөн мурдагы каткалаң үнсүздөргө таасир этет. Жазууда да булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрү сактала берет. Мисалы: *бак+ым>багым, жук + уу>жуугу, чык+ ар>>чыгар, тек+ы>теги, тик+уу>тигүү, көк + ар>көгөр, топ + ым>тобум, чап + уу>чабуу, сеп+ыл>себил* ж. б.

Бири-бирине катар келип айтылган эки сөздүн биринчиси каткалаң *қ, к, п* тыбыштарынын бири менен аяктап, андан кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, ал каткалаңдар өзүнөн кийинки үндүү тыбышка карата өзгөрүп, *ғ, г, б* тыбыштарына өтөт, бирок мындай өзгөрүү жазууда берилбейт. Мисалы:

айтылышы:	жазылышы:
<i>ағала</i>	<i>ақ ала</i>
<i>көгала</i>	<i>көк ала</i>
<i>турағүй</i>	<i>тураң үй</i>
<i>жогеле</i>	<i>жоң эле</i>
<i>бегекен</i>	<i>бек экен</i>
<i>тобойно</i>	<i>топ ойно</i>
<i>кебуқ</i>	<i>кеп уқ</i>
<i>чөбүймөк</i>	<i>чөп үймөк</i>
<i>сатыбал</i>	<i>сатып ал</i>

Бул айтылган тыбыштардын прогрессивдүү ассимиляция боюнча өзгөрүшүн төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот (бирок мындай өзгөрүү эки сөз ортосунда гана учурайт).

айтылышы:

алагийиз
 карагарга
 соогелди
 сууруйду
 барагой
 алдагачан
 эртегел
 карагүрөң
 тоогийик

жазылышы:

ала кийиз
 кара қарра
 соо келди
 суу қуйду
 бара қой
 алда качан
 эрте кел
 кара құрөң
 тоо кийик

Үнсүздөрдүн жогоркудай өзгөрүүсү эки сөз ортосунда уяң үнсүз+каткалаң үнсүз болуп кабат айтылып калган учурда да боло бериши мүмкүн. Жазууда булардын өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилет. Мисалы: таңгалды<таң калды, меңгим<мен ким, жөңгой<жөн кой, шамгүйдү<шам күйдү, қаргетти<кар кетти, тоңгийди<тон кийди ж. б.

Бирок жогоркудай каткалаң үнсүздөр бардык учурда эле үндүүлөрдүн таасирине баш ийип өзгөрө бербейт. Айрым учурда булар эки үндүүнүн ортосунда келип айтылганына карабастан, өзүнүн каткалаң абалында кала бериши да мүмкүн. Маселен бек, кек, шек деген сөздөр мүчөлөр аркылуу беки, бекем, кекен, шекин түрүндө айтылып калса, аяккы үнсүз тыбышы каткалаң боюнча кала берет. Аягы ң, к, п тыбыштары менен келген тууранды сөздөргө -ылда мүчөсү айкашкан учурда да бул каткалаң үнсүздөр жумшарбастан, мурдагы калыбынча колдонула берет. Мисалы: бак + ылда — бакылда, шаң+ылда — шаңылда, қаң + ылда — қаңылда, күңк+ылда, күңкүлдө, дүк + ылда — дүкүлдө, топ+ылда — тойулда, дүп+ылда — дүпүлдө ж. б.

Ушул каткалаң үнсүздөр менен аякталган адам аттарынан (Карылишак, Өмүрзақ, Жоробек, Жусуп, Жакып ж. б.) жасалган фамилияларда да қ, к, п тыбыштары эки үндүүнүн ортосуна келип айтыла бериши мүмкүн. Бирок мындай позицияда да бул каткалаң үнсүздөр жумшарбай, мурдагы турушунда айтылат. Мисалы: Карымишақов, Өмүрзақов, Жоробеков, Жусупов, Жакыпов.

Үндүүлөрдүн түшүп калышы

Кыргыз тилинде эки же андан ашык муундуу сөздөргө айрым сөз мүчөлөрү уланганда ал сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштын түшүп калуу учурлары кездешет. Бул, көбүнчө, басым башка муунга оошуп кетишинин натыйжасында келип чыгат жана түшүп калуу ы, и, у, ү кууш үндүү тыбыштарына гана таандык болот.

1. Аягы -йыл, -йын, -йин, -юн (-йун), -йим муундары менен бүткөн бир катар сөздөргө I, II, III жактын таандык мүчөлөрү уланганда бул муундардагы ы, у, и үндүүлөрү түшүп айтылат. Мисалы: айыл+ым — айлым, айыл+ың — айлың, айыл + ы — айлы, айыл + ыбыз — айлыбыз, айыл+ыңыз — айлыңыз.

Таандык мүчөлөр уланганда сөздүн аяккы муунундагы үндүүнүн түшүп калышы башка бир катар сөздөрдө да учурайт. Мисалы: кайын+ы — кайны, дайын+ы — дайны, ийин + ы — ийни, моюн + ы — мойну, оюн+ы — ойну, коюн+ы — койну, кийим + ы — кийми.

Орфография боюнча бул сөздөрдүн кууш үндүүлөрү түшүрүлгөн түрдө жазылышына да, түшүрүлбөй сакталган түрдө жазылышына да жол берилет: айлы—айылы, кайны—кайыны, дайны — дайыны, пейли — пейили, ийни — ийини, мойну — моюну, ойну-оюну, койну — коюну, кийми — кийими.

Бул сыяктуу муун түзүлүшүндөгү башка бир топ сөздөргө таандык мүчөлөр уланганда да ал муундагы кууш үндүүлөр мурдагыдай даана, ачык билинбей, жок катары айтылат, бирок жазууда түшүрүлүп ташталбастан толук сакталат. Мисалы: басмайыл + ы — басмайылы, тыйын + ы — тыйыны, союл+ы — союлу. Бирок булар: басмайлын тартты, тыйным жок,

сойлу менен бир чапты түрүндө айтыла бериши мүмкүн жана мындай айтуу орфоэпиянын нормаларына да каршы келбейт.

2. Аягы *-рын (-рин, -рун)* муундары менен аякталган сөздөргө жакчыл-таандык мүчөлөр уланганда бул муундардагы кууш үндүүлөр түшүп да айтылат. Мындай учурларда үндүү тыбыш түшүп айтылуу менен бирге үңгү сөздүн составында да өзгөрүүлөр пайда болот. Мисалы: *карын+ы — карды, эрин + ы —эрди, орун+ы — орду, мурун+ы — мурду.*

Бул сөздөр *карды—карыны, эрди—эрини, орду—оруну, мурду—муруну* болуп эки түрдүү айтылуу менен бирге, орфографияда ошол эки түрдүү жазылышына да жол берилет.

3. Жогоркуларга окшош типтеги муундар менен аякталган бир катар сөздөргө таандык мүчөлөр уланганда да кууш үндүүлөр түшүрүлүп айтылат. Мисалы: *ысым+ы—ысмы, жарым + ы—жармы, үйүр+ы—үйрү.* Мындай сөздөрдүн да эки түрдүү айтылып жана жазылышына жол берилет.

Таандык мүчөлөр уланганда аяккы муунундагы кууш үндүүсүн түшүрүп таштаган - сөздөрдүн бардыгында тең муун чеги өзгөрөт, башкача айтканда, үндүү тыбышын жоготуп жаткан туюк муундагы башкы үнсүз тыбыш өзүнөн мурдагы ачык муундун составына өтөт. Мисалы: *ка-йын, мо-юн (мойун), ки-йим, о-рун, му-рун, жа-рым.* Бул сөздөргө таандык мүчөлөр улангандан кийин муун составы бир аз өзгөрүшкө учурайт: *кай-ны, мой-ну, кий-ми, ор-ду, мур-ду, жар-мы.*

4. Аз болсо да, айрым сөздөрдү этишке өткөрүүчү *-а* мүчөсү уланганда бул мүчөнүн алдынкы муунундагы кууш үндүү түшүп калуу учурлары кездешет жана ал сөздөр ошол айтылышы боюнча жазылат: *орун+а—орно, оюн (ойун) + а—ойно, кыйын + а—кыйна, жыйын+а—жыйна, жумуш+а—жумша.*

5. Аягы *-ру* мууну менен келген ууру деген сөзгө этиш жасоочу *-ла* мүчөсү уланганда аяккы кууш үндүү түшүп калат да мүчөнүн башындагы *л* тыбышы *д* тыбышына өтүп айтылат жана жазылат: *ууру+ла—уурда.*

Кыргыз тилиндеги *балдар* деген сөздүн пайда болушун да *бала* деген сөздүн аягындагы үндүү тыбыш түшүп калып, ага көптүк *-лар* мүчөсү улануунун натыйжасында келип чыккан өзгөчө учур катарында кароо керек: *бала+лар>бал(а)лар>баллар>балдар.*

6. Аягы *-йыр, -йир, -юр, -йүр* муундары менен аякталган этиш сөздөргө чакчыл *-ып* мүчөсү уланганда ал муундагы кууш үндүү тыбыш түшүп да айтылат. Мисалы: *кайыр+ып— кайрып, ийир + ып—ийрип, буюр + ып—буйруп, чүйүр+ып— чүйүрүп.*

Жазууда мындай сөздөрдүн эки түрүнө тең жол берилет.

7. Башкы тыбышы үндүүлөр менен башталган же жалаң үндүү тыбыштан турган *-ым, -ың, -ыш, -ып, -оо, -уу* сыяктуу сөз мүчөлөрү аягы үндүүлөр менен бүткөн сөздөргө уланган да мүчөдөгү үндүү тыбыш түшүп айтылат жана жазууда да ошол түрү сакталат: *ата+ым—атам, ини + ым—иним, эне + ың—энең, сана+ыш—санаш, иште—ыш—иштеш, күрө + ып— күрөп, тире+ып—тиреп, алты + оо—алтоо, жети+оо—жетөө, карма+оо—кармоо, чене+оо—ченөө, оку+уу—окуу, калкы + уу—калкуу, чири+уу—чирүү.*

8. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси үндүү менен аяктап, ага удаалаш айтылган экинчи сөз да үндүү менен башталса, көбүнчө, биринчи сөздүн аяккы үндүү тыбышы түшүп айтылат. Бирок жазууда алардын толук формалары сакталат. Мисалы:

<i>айтылышы</i>	<i>жазылышы</i>
каруй	кара уй
кулат	кула ат
алөпкө	ала өпкө
баралбайт	бара албайт
колуналды	колуна алды
айталек	айта элек
көрөлөк	көрө элек

9. Кыргыз тилинде эки же андан ашык муундан турган сөздөрдө бир катар учурларда басым түшкөн муундан мурда келген кууш үндүүлөр өтө күнүрт, басмырт, жок катары начар айтылат, башкача айтканда, үндүү тыбыштар редукцияланат. Мисалы: *кызыл, билим, корутунду, көпүрө*

деген сөздөрдүн *кы, би, ру, ну* муундарындагы *ы, и, у, ү* кууш үндүүлөрү өзүнөн кийинки муундагы үндүүлөргө же жалпы эле бул тыбыштардын артикуляциялык катышы жагынан болгон нормага караганда күчсүз, начарланып: айтылат. Бирок жазууда ал кууш үнсүздөр сакталат.

10. Аягы кууш үндүүлөр менен аякталган бир катар сөздөргө *-кы* мүчөсү уланганда сөздүн аягындагы кууш үндүү түшүп калат жана ошондой түшүп калган түрү адабий норма болуп эсептелет. Мисалы: *тышкары+кы—тышкаркы, илгери+кы—илгерки, жогору + кы—жогорку, эми+кы—эмки*.

11. Орус тили аркылуу кабыл алынган кээ бир сөздөрдө ошол орус тилиндеги негизги формасы сакталуу менен бирге аяккы үндүү тыбышы түшүрүлүп айтылган түрү да бир кыйла кеңири колдонулат жана ошол түрүндө жазууга да жол берилет. Мисалы: *секунда—секунд—секунт, минута—минут—мүнөт*.

Орус тилинде көптүк санда гана колдонулган же аягы үндүү менен бүткөн *каникулы, макароны, октябрията, папироса, одеяло* деген сөздөр кыргыз тилинде аяккы үндүүлөрүн түшүрүп, *каникул, макарон, октябрият, папирос, одеял* формасында кабыл алынган жана жазууда ошол түрүндө берилет.

Сын атоочтук формада туруп аягы үндүүлөр менен аяк тап, зат атоочтук милдет аткарган *столовая, мастерская* деген сөздөрдүн аяккы үндүүсүн жоготкон *столовой, мастерской* деген формалары кабыл алынган. Сөз мүчөлөрү да ушул формаларга ылайык уланат: *столовойго, столовойдун, столовойдо, мастерскойго, мастерскойдун, мастерскойдо*.

Үндүүлөрдүн кошулуп айтылышы

Кыргыз тилинде сөзгө үндүү тыбыштардын кошулуп айтылышы сөздөгү үндүү тыбыштардын түшүрүлүп айтылышына караганда алда канча аз.

Кыргыз тили үчүн сөздөрдүн *р, л* тыбыштары менен, ошондой эле эки үнсүздүн айкалыша келиши менен башталышы мүнөздүү эмес, андай сөздөр дээрлик башка тилдерден кабыл алынган.

Ошондуктан *р, л* тыбыштары жана *ст, пл, пр, тр* сыяктуу эки үнсүздүн айкалыша келиши менен башталган сөздөрдүн колдонулушун кыргыз тилинин өнүгүш процессине жараша эки мезгилге бөлүп кароого туура келет. Кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн алгачкы мезгилинде мындай тыбыштар менен башталган сөздөрдүн алдында бир үндүү тыбыш кошулуп айтылып жана ошол түрүндө жазылып да келген. Мисалы: *ырадио* (радио), *ырайон* (район), *ыраскот* (расход), *ылампа* (лампа), *ыстыкан, ыстакан* (стакан), *ыстанок* (станок), *ыстанса* (станция).

Бирок, кийинчерээк, кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн бир кыйла калыптанган мезгилинде, ошол орус тилиндеги айтылышын жана жазылышын сактоо басымдуулук кылып, ушул күндө орус тилиндеги негизги формасы толук бойдон кабыл алынып кетти да Улуу Октябрь революциясына чейин эле кыргыз тилине кирип, эл арасына кеңири сиңип кеткен *орус, ирет* (ряд), *үстөл* (стол) -сыяктуу бирин-экин сөздө гана алдына үндүү тыбыш кошулуп айтылышы сакталып калды.

Ал эми кыргыз тилине *р, л* тыбыштары менен башталып араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдүн айтылыш жана жазылышында эки түрдүүлүк бар. *Ыраазы, ырай, ырайым, ырас, уруксат* сыяктуу басымдуу түрдөгү көпчүлүк сөздөрдүн ба шында үндүү тыбыш кошулуп жазылса, кийинки мезгилдер де *раис, рамазан, рухий, ракмат, лакап* деген сыяктуу сөздөр дө *р, л* тамгалары менен баштап жазуу сунуш кылынып жүрөт. Албетте, алардын кандайча окулушун жана айтылышын жөнгө салуу орфоэпиялык норманын маселелерине кирет.

Орус тили аркылуу кирип, аягы *-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд* тыбыштарынын же *-нск, -льск* сыяктуу үч үнсүз тыбыштын айкалышы менен бүткөн сөздөргө мүчөлөр уланганда, ал сөз дөр менен мүчөлөрдүн ортосунда алдынкы муундагы үндүүгө карай бир үндүү тыбыш кошулуп айтылып, жазууда да ошол түрү сакталып кала берет. Мисалы: *киоск—киоскиге, танк—танкага, танкыга, нефть—нефтиге, акт—актыга, митинг—митингиге, фонд—фондуга*,

Минск—Минскиге, Пржевальск—Пржевальскиге.

Бир катар сөздөрдүн негизгиси катарында аягы үнсүз менен аякталган сөздөр эсептелүү менен бирге, үндүү тыбыш кошулуп айтылган формалары да катар колдонула берет жана алар көбүнчө стилистикалык мааниге ээ болот: *дайым—дайыма, далбас—далбаса, тик—тике, наал—наалы* (өтүктүн наалы, өтүктүн наалысы).

Кыргыз тилинде өз алдынча турганда да, мүчө уланган түрүндө да, сөз ортосунда *р* тыбышы же *ст* айкалышы катышып үч үнсүз катар келген сөздөр бар. Мындай учурларда ал сөздөрдөгү *р* тыбышынан кийин жана *ст* айкалышынан мурун кууш үндүү тыбыш кошулуп айтылат, бирок жазууда берилбейт.

Мисалы:

<i>жазылышы</i>	<i>айтылышы</i>
арстан	арыстан
барскан	барыскан
барктуу	барыктуу
эрксиз	эриксиз
Кыргызстан	Кыргызстан

Үнсүздөрдүн түшүп калышы

Азыркы кыргыз тилинде уңгу сөздөрдө да, сөзгө мүчө уланган түрүндө да, үнсүз тыбыштардын түшүп калуу фактылары учурайт. Уңгу сөздөрдүн кайсы үнсүз тыбыштары түшүп калгандыгын тарыхый жол менен салыштыруу, ал сөздөрдүн диалектилик формаларынын сакталып калышы аркылуу гана билүүгө мүмкүн болсо, сөз мүчөлөрү уланганда түшүп калышы ошол фактынын өзүнөн эле көрүнүп турат. Мисалы, жалпы эле түрк тилдеринин азыркы өнүгүш деңгээлин де бир катар сөздөрдө *г* тыбышынын түшүп калгандыгы белгилүү. Бул факт ушул күндөгү кыргыз адабий тилинде *элек, орок, тарак* түрүндө колдонулуп жүргөн сөздөр айрым диалектилерде *элгек, оргок, таргак* түрүндө сакталып калгандыгы менен да ырасталат.

Эгерде кээ бир сөздөр бир үнсүз тыбышын түшүрүп коюп, азыркы мезгилде адабий тилде ошол түшүргөн калыбында гана кирип калган болсо, бир катар сөздөр ушул күнгө чейин үнсүз тыбышын түшүргөн түрдө да, сактап калган формасын да да, параллелдүү түрдө колдонула берет.

Үнсүз тыбыштары түшүрүлүп айтылган формада, толук сакталган түрдө же эки формада тең колдонула бериши, негизинен *г, к, л, м, н, т* тыбыштары катышкан сөздөрдө ар кандай позицияда турган абалында учурайт.

Үнсүз *г* тыбышы жогоруда айтылгандай *элек, орок, тарак* деген сөздөрдө түшүрүлүп айтылган формасында адабий тилдин нормасы катарында калыптанып кеткен. Бул сөздөрдүн *элгек, оргок, таргак* түрүндө айтылышы диалектилерде гана кездешет. Бул тыбыш эңгилчек деген сөздө сакталып калгандыгы байкалат, анткени адабий тилде бул сөздүн эңгилчек түрүндө айтылышы кабыл алынып кеткен. Ал эми кээ бир сөздөрдө *г* тыбышынын түшүрүлүп айтылган түрү да, сакталып айтылган түрү да колдонула берет: *эмиз—эмгиз, тамыз—тамгыз*.

Сөз ортосунда болсун, сөз аягында болсун *к* тыбышынын түшүрүлүп айтылган учурлары кездешет. Ошону менен бирге түшүрүлбөй айтылган формасы да колдонула берет. Мисалы: *жымыр—жымкыр, көмөр—көмкөр, көмөрөсүнөн—көмкөрөсүнөн, кыңай—кыңкай, тара—тарка, уруй—уркуй, чуму—чумку, телчи—телчик, чачы—чачык, тепке—тепкек*.

Ал эми сөз башында *к* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы, диалектилик көрүнүш катарында, өтө сейрек учурайт. Мисалы: *окус, окустан, окусуна*. Жазууда *кокус, кокустан, кокусуна* деген толук формасы гана колдонулат.

Бир катар сөздөрдө *л* тыбышынын түшүрүлүп айтылган түрү да, түшүрүлбөй айтылган түрү да бирдей эле даражада колдонула берет: *күлкүчү—күлкүчүл, күңкү—күңкүл, отур—олтур*. Ошондой эле *ал, ошол, тигил* деген ат атооч сөздөрдүн *л* тыбышы түшүрүлүп, *а, ошо, тиги* түрүндө да көп колдонулат.

Жекелик сандагы II жактын таандык мүчөсүнөн кийин көптүктү көрсөтүүчү *-лар* мүчөсү уланганда мүчөнүн башкы *л* тыбышы түшүп калат. Мисалы: *ат+ың+лар*—атыңар, *китеп + ың + дар*—китебиңер, *үй+ың+лар*—үйүңөр.

II жактын жак мүчөсүндө турган этиш сөздөрдөн кийин көптүк *-лар* мүчөсү уланса да мүчөнүн башындагы *л* тыбышы түшүп калат. Мисалы: *бар+а + сың + лар + бы*—барасыңарбы (барасындарбы болбойт), *ал + ды+ң+лар+бы*—алдыңарбы (алдыңдарбы болбойт).

Сөз ичинде үнсүз *м* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы бир кыйла аз учурайт. Ошону менен бирге анын түшүрүлбөй толук айтылган формасы да параллелдүү түрдө колдонула берет. Мисалы: *күлүңдө*—*күлмүңдө*, *оромпой*—*оропой*, *тырмыш*—*тырмыш*, *тытала*—*тытмала*.

Үнсүз тыбыштардын ичинен көбүрөөк түшүрүлүп айтылышы *н* тыбышына туура келет. Айрым диалектилерде, говорлордо сөз башындагы *н* тыбышын түшүрүп айтуу өтө күчтүү. Натыйжада *ачар* (начар), *ике* (нике), *өшөр* (нөшөр), *уска* (нуска), *айза* (найза), *асыя* (насыя) сыяктуу *н* тыбышынын сөз башында колдонулушу айкын болуп турган сөздөрдө да *н* тыбышын түшүрүп айтуу учурлары бар. Бирок булар диалектилик көрүнүш болуп гана эсептелет да адабий тилде *н* тыбышы толук айтылган формалары сакталат. Ошону менен бирге *ноопаз*, *нук*, *ноюбас*, *ноокас*, *нокто*, *ным* деген сыяктуу сөз дөрдө да башкы *н* тыбышын сактоо адабий тилдин нормаларына ылайык келет. Ал эми сөз башында *н* тыбышы түшүрүлүп да, түшүрүлбөй да айтылышынын бирдей өлчөмдө таралышына жараша бир катар сөздөрдө эки түрдө тең колдонулушуна жол берилет: *эбак*—*небак*, *эче*—*нече*, *эченчи*—*неченчи*, *уку*—*нуку*, *укуй*—*нукуй*, *укум*—*нукум*, *ыксыра*—*ныксыра*, *ыкыс*—*ныкыс*. *Ичке*, *оён*, *окоро*, *ыпта*, *эмне* сыяктуу бир катар сөздөрдүн *н* тыбышы менен *ничке*, *ноён*, *нокоро*, *ныпта*, *немне* (*немине*) түрүндө айтылышы адабий тилдин нормаларына туура келбейт.

Айрым сөздөрдө сөз аягында *н* тыбышынын түшүп айтылышы менен катар толук сакталган түрү да кездешет: *атайы* —*атайын*, *өрүү*—*өрүүн*.

Байыркы өткөн чактын *-ган* мүчөсүндө турган этиш сөздөрдөн кийин I-жактын жак мүчөсү уланганда *-ган* мүчөсүнүн аягындагы *н* тыбышы түшүп калып да айтыла берет. Мисалы: *өскөн+мын*—*өскөмүн*, *көргөн+мын*—*көргөмүн*, *уккан+мын*—*уккамын*. Жазууда *н* тыбышы түшүп айтылган түрүнө да, түшүрүлбөй толук сакталган түрүнө да жол берилет: *өскөнмүн*—*өскөмүн*, *көргөнмүн*—*көргөмүн*, *укканмын*—*уккамьт*.

Бир катар сөздөрдө эң аяккы *т* тыбышы сакталып айтылып да, түшүрүлүп да колдонула берет. Мисалы: *саргылт*—*саргыл*, *буйгат*—*буйга*, *соогат*—*соога*, *калдырт*—*калдыр*, *күлдүрт*—*күлдүр*, *дүбүрт*—*дүбүр*.

Диалектилик сөз жана кээ бир оозеки чыгармалардын, казалдардын тил өзгөчөлүтү катарында аягында *т* тыбышы сакталуу менен *дост* деген сөз учурайт. Бирок адабий тилде бул сөздүн *т* түшүрүлгөн *дос* деген формасы гана кабыл алынып, калыптанып кеткен.

Ал эми *ст* тыбыштарынын айкалышы менен бүткөн орус тили аркылуу кабыл алынган *артист*, *тракторист*, *машиинист*, *капиталист* деген сыяктуу оозеки речте аяккы *т* тыбышы жок сыяктуу *артис*, *тракторис*, *машинис*, *капиталис* болуп айтыла берет, бирок жазууда *т* толук сакталат.

Метатеза

Тилде кээде тыбыштардын орун алмашып айтылуу учурлары кездешет.

Бир сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашып айтылышы метатеза деп аталат.

Эгерде жанаша турган тыбыштар орун алмашып айтылса *жанаша метатеза* болот. Мисалы: *бөксө*—*бөскө*, *мыкчы*—*мычкы*, *чепкен*—*чекпен*, *чекмен*, *кешпир*—*кепиш*, *сарымсак*—*сармысак*, *кырымчык*—*кырымчык*, *курмушу*—*курумишу*.

Бир катар учурларда метатеза жанаша айтылган тыбыштардын орун алмашуу чегинен чыгып, аттамактап орун алмашып айтылышы мүмкүн. Мындай аттамактап орун алмашуу *обочо метатеза* болот. Мисалы: *кыргыз*—*кыйгыр*, *зоболо*—*золобо*, *кыйнал*—*кыйлан*, *мыйык*—*мыкый*, *күрткү*—*күртүк*, *телегей*—*тегелей*, *тегирмен*—*темирген*, *көңтөр*—*төңкөр*, *күмөн*—*күнөм*, *жылаңач*—*жыңалач*, *жылаңбаш*—*жыңалбаш*.

Муун

Биздин сүйлөө речибиздеги тыбыштар өз алдынча айрым айрым айтылып колдонулушу мүмкүн эмес, анткени сүйлөө процессинде алар бири-бирине кошулуп, ар биринин чеги так ажырап кете албаган абалда колдонулат. Бирок ошондон болсо да биздин сүйлөө речибиз эң эле кичине, артикуляциялык жактан алганда дагы майдаланып кетүүгө мүмкүн болбой турган айрым бөлүкчөлөргө ажырабай койбойт. Анткени сүйлөө органдары аркылуу өткөн аба үзгүлтүксүз эле бир калыпта агылып отурбастан, жогоркудай майда бөлүкчөлөргө бөлүнүп чыгат. Речтин бир же бир нече тыбыштык комплекстен турган мындай бөлүкчөсү муун деп аталат.

Ар бир муундун негизги өзөгүндө (борборунда) үндүү тыбыш турат, анткени үндүү тыбыштар гана муун түзүүчү касиетке ээ. Сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ал ошончо муунга бөлүнөт. Үнсүз тыбыштар өз алдынча муун түзө албайт, бирок алар муун түзүүчү фонемадан (үндүүдөн) мурун да, кийин да келип айтыла бериши мүмкүн. Үндүү менен бирге бир муундун чегинде турган үнсүз тыбыштын же ошондой бир нече тыбыштардын айтылыш өзгөчөлүгү муун түзүүчү фонемадан мурда жана кийин келип колдонулган позициялык шартына ылайык болот. Эгерде үнсүздөр ал фонемадан мурда келсе, анда алардын айтылышы белгилүү денгээлде күчтүүрөөк чыгат, андан кийин келип колдонулса, айтылышы басандап барып бүтөт. Булардын мындай артикуляциялык өзгөчөлүктөрү сүйлөө органдарынын (алардын булчуңдарынын) чыңалуу же бошоң тартып калуу сыяктуу ар түрдүү абалына жараша болот³.

Муундардын ачык жана жабык болуп бөлүнүшү алардын аяккы тыбышына карата болот: үндүү тыбыш менен аякталса, ачык муундарга жатат, жабык муундар үнсүз тыбыш менен аякталат. Мисалы: *а-га, ба-ла, те-ме-не, о-куу-чу, ку-ра ма* (ачык муундар), *кыр-гыз, тол-кун, кыч-кач, ач-кыч*, өткөр-гүч, *кат-тал-ган-дар* (жабык муундар).

Сөздөрдүн муундарга бөлүнүшү алардын морфологиялык бөлүктөргө ажыроо тартибине туура келе бербейт. Маселен, морфологиялык бөлүктөрү *кел-иш, чеч-им, жаз-уу, жай-ыл-т* болуп ажырай турган сөздөрдүн муунга бөлүнүшү *ке-лиш, че-чим, жа-зуу, жа-йылт* түрүндө болуп калат. Анткени үнсүз тыбыш менен аякталган жабык муундан кийин үндүү тыбыштан турган же үндүү менен башталган мүчө жалганып калса, анда сөздүн аягындагы үнсүз мүчөдөгү үндүүнүн алдына келип калат (*жа-зуу, че-чим*). Ал эми жалаң гана үнсүз тыбыштан турган мүчө, өз алдынча муун түзө албагандыктан, жанындагы үндүү тыбышка кошулуп кетет да, ал аркылуу түзүлгөн муундун составына кирип калат (*жа-йылт*).

Кыргыз тилиндеги муундар жалпысынан төмөндөгүдөй структуралык түзүлүштөрдөн турат.

1. Бир гана үндүү тыбыштан турган муундар: а-[то]⁴ э [гин], э-[не], п-[ни], ы-[сык], у-[лук]. Кыргыз тилинде мындай типтеги муундар анча кеңири эмес.

2. Үндүү+үнсүз тибиндеги муундар кыргыз тилинде өтө кеңири: *ат, аш, ай, ой*, оң, *от*, өт, *өч, өр, уй, ук, ун, үн, үч, ил, ич, ыш, ыр* ж. б.

3. Үнсүз + үндүү тибиндеги муундар кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдө сейрек учурайт: *да* (байламта), *де, же* (этиш), *же* (байламта), *ме, не?* *жаа, тоо, боо*. Бирок көп муундуу сөздөрдүн айрым бөлүктөрү же бардык бөлүгү ушул типтеги муундардан боло бериши мүмкүн. Мисалы: *жа-ңы-[лык], ке ли-{иш}, [жыр]-га-ды, ба-ла-сы-на, ке-ре-ге-ле-ри, ка-ра ба-ды* ж. б.

4. Үнсүз+үндүү+үнсүз болуп куралган муундар кыргыз тилиндеги бир муундуу жана көп муундуу сөздөрдө кеңири учурай берет: *бар, бер, кел, кет, там, төл, чөл, чөп, шам, шек, шок, кур-гак-тал, бор-бор-лош-кон* ж. б.

5. Үндүү+үнсүз + үнсүз түрүндө келген муундар *айт, ант, алп, аяк, арт, ойт, өрт, үрк, эрк, ырк* сыяктуу саналуу гана сөздөрдө бар. Чакчыл *-ып* мүчөсү *эм* деген этиш сөзгө жалганган учурда да жогоркудай типтеги бир муундуу сөз пайда болот (*ээмп*).

³ Булар жөнүндө М. И. Матусеевичтин “Современный русский язык. Фонетика” (М. 1976) деген эмгегинде толугураак маалымат берилген (166-170-беттер).

⁴ Ар бир сөздүн мисал катары алынган муундары чарчы кашаанын сыртында курсив менен берилди.

6. Үнсүз + үндүү + үнсүз + үнсүз болуп куралган муундар:

болк, булк, жулк, силк, корк, чылк, журт, жырт, кайт, карт, март, морт, тарт, түрт, төрт, шарт, черт, чорт. Мындай типтеги муундар төмөнкүдөй аркылуу мамиле этиштердин составынан да кездешет: *[баш]-тант, [жө]-лөнт, [ка]-рарт, [ку]-ралт, [су]-рант, [тер]-мелт* ж. б.

Эки үнсүз тыбыш катар келип аякталган бул сыяктуу муундар кыргыз тилинде кеңири учурайт. Булардын аяккы экн үнсүзүнүн биринчиси уяң, экинчиси каткалаң үнсүз болот. Бирок эки үнсүз тыбыш катар келип (үнсүз+үнсүз болуп) баш талган муундар кыргыз тилинин (ошондой эле башка түрк тилдеринин да) төл сөздөрүнө мүнөздүү көрүнүш эмес. Ошондой болсо да мындай типтеги муундар кыргыз лексикасына орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынып, бирок муун структурасы боюнча өзгөчөрөөк болуп көрүнгөн жаңы сөздөрдө көп эле кездеше берет. Маселен, *клуб, план, пленум, пролетариат, прогресс, спорт, станция, трактор, трико, штаб, штурман* деген сөздөр *кл, пл, пр, сп, тр, шт* сыяктуу үнсүз+үнсүз тибинде башталган муундардан турат. Кыргыз тилине кабыл алынган кээ бир советтик-интернационалдык сөздөрдөгү муундар үч үнсүз тыбыштын катар келиши менен башталат (*струк-тура, справ-ка, ис-кусство*), айрымдары ошончо үнсүз тыбыштын катар келиши менен аяктайт (*текст, пункт*). Бул жагынан алганда да алардын муун структурасы кыргыздын төл сөздөрүндөгүдөн өзгөчөлөнүп турат.

Басым

Сүйлөө процессинде, айрым сөздөрдү айтууда эки же андан ашык муундан турган сөздөрдүн бардык муундары тең эле бир деңгээлде айтыла бербейт. Алардын бир мууну башка муундарга караганда күчтүүрөөк эпкин менен айтылат.

Сөз ичинде бир муундун башка муундарга караганда күчтүүрөөк эпкин менен көтөрүңкү айтылышы басым деп аталат.

Сөздөгү басым түшүп турган муун басымдуу муун деп, калгандары басымсыз муун деп эсептелет. Кыргыз тилинде басым, негизинен, сөздүн аягында болот. Мисалы: *алма, кабар, дыйкан, азамат, шамдагай.*

Эгерде сөзгө сөз мүчөлөрү уланып турса, басым да канчалык сөз мүчөсү улангандыгына жараша улам сөздүн аяккы муунуна көчүп отурат. Мисалы:

жумушчу
жумушчулар
жумушчуларыбыз
жумушчуларыбызга

Басым -созулма үндүүлөргө да, кыска үндүүлөргө да бирдей эле даражада түшөт, анткени созулма үндүүлөр да өз алдынча фонема катарында муун түзүүнүн негизи болуп кызмат кылат жана анын созулуп айтылышы басымдын сөзсүз ошого түшүшүн талап кылбайт. Мисалы: *туура—таруу, катуу—катуулук—катуураак, окуу—окуучу, көрктүү—көрктүүлүк.*

Орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө басым ошол орус тилиндеги айтылышы боюнча сакталып, ар кандай орундарда боло бериши мүмкүн. Мисалы: *автобус, автомат, автор, агитатор, аптека, артиллерия, буфет, газета, галстук, гвардия, гимнастика, диктатура, зарядка, индустрия, калдрия, команда, лампочка, молотилка, номер, опера, пружина.*

Башка түрк тилдери сыяктуу эле, кыргыз тилинде да, басым алган орду боюнча сөздүн аяккы муунунда болуу менен бирге, кээ бир учурларда эмоциялык, грамматикалык функцияларда милдет аткарып, башка муундарда да кездеше берет.

3. Сөзгө суроолуу *-бы* мүчөсү уланып, аракет ким же эмне тарабынан болгондугун, кырдаалды, абалды тактап суроо иретинде айтылганда, басым *-бы* мүчөсүнөн мурдагы муунга түшөт, башкача айтканда, *-бы* мүчөсү -сөздүн аягына келгендигине карабастан, басым кабыл албаган муун болуп калат. Мисалы: *менби, сенби, барбы, жокпу, бардыбы, өттүбү, окудубу, иштедйби.*

2. I жана II жактын жак мүчөлөрү *-мын, -сың, -быз, -сыз* атооч сөздөргө жалганып, кимдигин, кандайлыгын баса бел тилеп көрсөтүүдө жана келер чакта турган этиштерге уланганда, басым бул муундарга түшпөстөн, алардын алдындагы муундарга түшөт. Мисалы: *жашым, жашсың, жашпыз, жашсыз, барамын, барасың, барабыз, барасыз*.

3. Каалоо этиштерди уюштуруучу *-айым, -алы, -алык* мүчөлөрү этиш сөзгө уланганда да басым эң аяккы муунга түшпөстөн, анын алдындагы муунга түшөт. Мисалы: *калайын, кетейин, угалы, берели, баралык, көрөлүк*.

4. Өтүнүчтү, сурагандыкты билдирүүчү *-чы* мүчөсү басымсыз муун болуп эсептелет. Бул мүчө уланган сөздөрдө басым андан мурдагы муунга түшүп айтылат: *барчы, окучу, көрчү, берчи, уктачы, иштечи, алдырчы, кажылдабачы, менчи, сенчи, Асанчы, Эрмекчи*.

5. Басым кээ бир омонимдеш формадагы сөз мүчөлөрүнүн маанисин айкындап ажыратууда жардам бере алат.

1) I жактын көптүк сандагы таандык мүчөсү *-ыбыз* менен I жактын көптүк сандагы *-быз* мүчөсү аягы үндүүлөр менен аякталган сөздөргө уланганда таандык *-ыбыз* мүчөсүнүн башындагы *ы* тыбышы, эки үндүү катар келгендиктен, сыйлыгышып түшүп калуунун натыйжасында эки башка маани берүүчү эки мүчө тыбыштык составы, формасы жагынан бирдей, окшош болуп калат да алардын мааниси басым аркылуу айырмаланат. Мисалы:

бала+ыбыз—балабыз (биздин балабыз)
 бала + быз—балабыз (биз, өзүбүз балабыз)
 койчу+ыбыз—койчубуз (биздин койчубуз)
 койчу + быз—койчубуз (биз, өзүбүз койчубуз)
 жылкычы + ыбыз—жылкычыбыз (биздин жылкычыбыз)
 жылкычы + быз—жылкычыбыз (биз, өзүбүз жылкычыбыз).

2) Экинчи жактын жекелик сандагы таандык *-ыңыз* мүчөсү менен экинчи жактын сылыктыкты көрсөтүүчү *-ыңыз* мүчөсү омонимдеш сөздөргө уланганда басым алардын маанисин ажыратуу милдетин аткарат. Мисалы:

ат+ыңыз—атыңыз (сиздин атыңыз, ат сиздики)
 ат + ыңыз—атыңыз (сиз атыңыз, атып жибериңиз)
 кат + ыңыз—катыңыз (сиздин катыңыз)
 ата + ыңыз—атаңыз (сиздин атаныз)
 ата + ыңыз—атаңыз (атын атап айтыңыз)
 ат+чы—атчы (ат кайтаруучу)
 ат + чы—атчы (атып жиберчи)
 кой+чу—койчу (кой кайтаруучу)
 кой + чу—койчу (токтотчу, тийбечи)

4) II жактын сылык түрүн билдирүүчү *-сыз* мүчөсү менен жоктукту көрсөтүүчү *-сыз* мүчөсү уланган сөздөрдө ал сөз дөрдүн мааниси басым түшкөн муундарга карай да байкалып турат. Мисалы:

ата+сыз—атасыз (сиз өзүңүз атасыз)
 ата + сыз—атасыз (атасы жок, атасыз жетим)
 эне+сыз—энёсиз (сиз өзүңүз энесиз)
 эне+сыз-энесйз (энеси жок, энесиз жетим)

6. Сын атоочтордун жана кээ бир тактоочтордун башкы ачык муунунан кийин *n* тыбышы кошулуп, андан кийик ошол сын атооч же тактооч толук бойдон бирге айтылуу менен ал сөздөр күчөтүлгөн мааниге ээ боло тургандыгы белгилүү. Мындай сөздөрдө басым башкы биринчи муунга түшөт: *кап кара, жапжашыл, көпкөк, кыпкызыл, мапмайда, жапжарык, туптунук, күпкүндүз, жапжакын, бепбекер*.

7) Кыргыз фамилияларында басым *-ов, -ев, -ова, -ева* мүчөлөрүнөн мурдагы муунга түшүп

айтылат: *Курманов, Кырбашев, Керимова, Бердибаева, Турдубеков, Асанкожоев, Биримкулова, Кайбылдаева.*

8. Көп муундуу сөздөрдө, ошондой эле орус тилинен кабыл алынып, андан кийин сөз мүчөлөрү уланган сөздөрдө күчтүү эпкин менен айтылган негизги басым менен катар дагы бир мууну башка муундарына караганда көтөрүңкүрөөк айтылган кошумча басымдын болушу да мүмкүн. Мындай учурларда негизги басым болуп сөздүн аягындагы басым кала берет. Негизги басым менен жардамчы басымдын өз ара катышы жана алардын орду жөнүндөгү маселелер дагы да кеңири изилдөө иштерин жүргүзүүнү талап кылат.

Фонетикалык жагынан басым негизинен динамикалык басым жана музыкалык басым болуп экиге бөлүнөт.

Эки же андан көп муундуу сөздөрдүн бир мууну башка муундарына караганда күчтүү эпкин менен интенсивдүү айтылышы динамикалык же экспиратордук басым деп аталат. Кыргыз тилиндеги басым динамикалык басым болуп эсептелет.

Бир сөз ичинде айрым муундарга түшкөн басымдан тышкары логикалык жана фразалык басымдын да чоң мааниси бар.

Сүйлөм ичинде негизги ой эмне жөнүндө экендигин көрсөтүү максатында бир сөздүн көтөрүңкү үн менен өзгөчө белгиленип айтылышы логикалык басым деп аталат.

Логикалык басым бир эле сүйлөм ичиндеги кайсы сөзгө айрыкча маани берилишине карай өзгөрүп отурушу мүмкүн:

Биз шаарга эртең жөнөйбүз (башка бирөөлөр эмес, биз).

Биз шаарга эртең жөнөйбүз (кайдадыр башка жакка эмес, шаарга).

Биз шаарга эртең жөнөйбүз (бүгүн же башка күндөрдө эмес, эртең).

Биз шаарга эртең жөнөйбүз (жөнөбөй койбойбуз, жөнөйбүз).

Сүйлөө мезгилинде өзгөчө маани берүү, айрыкча көңүл бөлүү, эмоциялык мүнөзүн көрсөтүү иретинде эки же андан ашык сөздөн турган сөз айкалыштары, синтагмалар, фразеологиялык айкалыштар чогуу бойдон бир эпкин, бир ыргак менен басым түшүрүлө айтылышы мүмкүн. Мындай эки же андан ашык сөздөрдүн биримдигине карай түшкөн басым фразалык басым деп аталат.

Мисалы: *Бүгүндөн калбай барып кел. Мен сени атайын издеп келдим. Анын айткан сөзүнө күйбөгөн жерим күл болбодубу!*

Интонация

Интонация (лат. тилинен *Intonare* — сүйлөө, көтөрүңкү сүйлөө) — тил илиминдеги азыркы учурга чейин кенири жана терең изилдене элек эң татаал тилдик кубулуштардын бири. Ошондуктан, бул проблема жөнүндө көптөгөн тилчи-окумуштуулардын бирдиктүү ой пикири жана аныктамасы жокко эсе. Бирок, интонация ооз эки кептин (речтин) реалдуу белгиси жана мүнөздөмөсү экендиги талашсыз. Ансыз ооз эки кептин реализацияланышы (айтылышы) мүмкүн эмес. Анткени интонация ооз эки кеп аркылуу айтылуучу ойду, ар түрдүү ички сезимди толук жана кылдат билдирүүдө өзгөчө ролду аткарат. Сүйлөмдөр интонация аркылуу гана фразага айланышат. Интонация ооз эки кептин эң маанилүү каражаты болуу менен бирге бир топ функцияларды аткарат. Биринчиден, ооз эки кеп интонациянын жардамы менен синтагмаларга ажырайт. Синтагмалар синтагматикалык (фразалык) басымдын, үн ыргагынын (мелодиканын), убакыттык (үн узундугу) жана динамикалык каражаттардын жардамы менен мүнөздөдүшөт. Синтагмалардын бөлүнүшүнө фразанын синтаксистик структурасы жана лексикалык мааниси менен бирге жогорудагы аталган интонациялык компоненттердин (өзгөчө синтагматикалык басымдын жана үн ыргагынын катышуусу жана алардын татаал байланыштары негизги ролду ойнойт. Синтагма интонациянын эң кыска бирдиги болуп эсептелет⁵. Мисалы: *Бүгүн//биздин «Алга» ойнойт. Стадионго//күйөрмандар көп чогулушат.*

⁵ Синтагмалар жөнүндө төмөнкү адабиттарды карңыз: шерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1955.

Ушул фразадагы синтагмаларды ажыратууда үн ыргагынын жана паузанын активдүү катышып жаткандыгын сезүү кыйын эмес.

Экинчиден, интонация синтаксистик бирикмелерди — сүйлөмдөрдү уюштурууга, бири-биринен айырмалоого жана аларга кошумча маани берүүдө негизги тилдик каражат. *Сен билесиң. Сен билесиң? Сен билесин!* Ушул бирдей синтаксистик структурадагы сүйлөмдөрдүн жай, илептүү же суроолуу экендиги ооз эки сүйлөөдө (кепте) тийиштүү интонация аркылуу гана билинет.

Үчүнчүдөн, сүйлөп жаткан адамдын ой-пикирин, чындыкка болгон мамилесин угуучуга кылдат билдирүүдө, интонация синтаксистик жана лексикалык каражаттар менен бирге негизги мааниге ээ. *Рахмат* деген фразаны ооз эки кепте интонация аркылуу ыраазычылыкты, нааразычылыкты, кубанычтуулукту, өкүнүүнү, какшыктоону жана мыскылдоону билдирүү маанилеринде айтса болот. Орус тилинде ушул сыяктуу интонациянын 20дан ашык түрү белгилүү⁶. Ушул себептен кээ бир тилчилер интонациянын өз алдынча мааниге ээ болуучу тилдик кубулуш экендигин өтө жогору баалашып аны лингвистиканын фонетика бөлүгүнө кошушпайт. Ал синтаксистин, психологиянын жана башка илимдердин изилдөө объектисине да кирет. Бирок интонациянын компоненттери тыбыштык кубулуштардын мүнөздөмөлөрү: бийиктик, интенсивдүүлүк, үн узундугу (убакыт) сыяктуу эле өзгөрөт, ооз эки кепте аларды өтө тыгыз байланышта изилдөө зарылчылыгы талашсыз.

Дүйнөнүн тилдеринде интонациялык кубулуштардын универсалдуу (жалпы) типтери жолугат. Мисалы, түрдүү эмоцияларды (кубануу, өкүнүү, таң калуу ж. б.) билдирүүчү интонациялар бардык тилдерде бар. Ошондуктан, чет тилдерде сүйлөгөн адамдар менен жолукканыбызда тилин билбесек да алардын ооз эки кебинин интонациясы аркылуу бир топ интонациялар бардык тилдерде бар. Ошондуктан, чет тилдерде сүйлөгөн адамдар менен жолукканыбызда тилин билбесек да алардын ооз эки кебинин интонациясы аркылуу бир топ информацияны (маанини) баамдайбыз. Бирок ушул эле универсалдуу интонациянын типтеринин реализацияланышында жана анын компоненттеринин өзгөрүшүндө тилдердин түрлөрүнө жараша айырмачылыктар аз эмес. Мисалы, орус тилиндеги интонациянын типтеринин өзгөрүшү басымдуу жана басымсыз муундардын түрдүү алтернацияларына байланышса, герман жана түрк тилдеринде синтагматикалык (фразалык) басымдардын, үн ыргактарынын (мелодикага) жана паузалардын таасирине негизделет. Демек, бардык тилдерге мүнөздүү болгон универсалдуу интонациялык кубулуштар менен бирге тигил же бул тилге гана мүнөздүү болгон интонациялык типтер (моделдер) бар⁷.

Интонациянын компоненттери

Интонациянын компоненттерине үн ыргагын (мелодика), синтагматикалык (фразалык) басымды, паузаны, интенсивдүүлүктү (күч), үн узундугун (темп) жана тембди кошууга болот. Интонациянын бул каражаттары ооз эки кепте бекем байланышта жана биримдикте айтылышат. Бирок, бул компоненттер интонациянын составында бирдей дэңгээлде кызмат (функция) аткарышпайт.

Интонацияны эксперименттик-фонетиканын ыкмалары менен изилдөөнүн натыйжасында үн ыргагы, синтагматикалык басым жана пауза интонациянын эң негизги компоненттеринен экендиги байкалган.

Үн ыргагы (мелодика)

Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963. Винаградова В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. Сеидов Ю. М. Словосочетание в азербайджанском языке. Автореф. д. дисс. Баку, 1965. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. Фрунзе, 1976.

⁶ Караңыз: Артемов В. А. К вопросу об интонации русского языка. “Уч. Записки ИМГПИИЯ”, т. VI. Экспериментальная фонетика и психология речи. М., 1953.

⁷ Караңыз: Артемов В. А. К вопросу об интоне и интонационном инварианте. Сб. материалы коллоквиума лаборатории экспериментальной фонетики и психологии речи. Вильнюс, 1966, 6-175.

Интонациянын көп кырдуу функциясына эң маанилүү жана негизги каражат болуп үн ыргагы (мелодика) эсептелет⁸. Ал негизги тондун сүйлөмдөгү же анын бөлүктөрүндөгү ар түрдүү (жогору (өйдө), төмөн (ылдый), жогору-төмөн, төмөн-жогору ж. б.) багытта өзгөрүшү менен мүнөздөлөт. Үн ыргагы ооз эки сүйлөмдү синтагмаларга (же сөз айкаштарына) ажыратат жана лексика, грамматикалык каражаттар менен бирге жалпы бир маанини билдирүүгө катышат. Сүйлөмдөрдүн коммуникативдик типтерин ажыратууда (мисалы, суроо, жай, илептүү), үн ыргагы эң негизги тилдик каражат. Ал синтагматикалык (фразалык) басым, тембр менен бирдикте ооз эки кептин логикалык мамилесин, анын эмоциялык жактарын кылдат билдирет. Үн ыргагы адамдардын ооз эки кебинин жекече (индивидуалдык) өзгөчөлүктөрүнө жараша өзгөрүлмөлүү болсо да белгилүү бир тилдик коллективге гана мүнөздүү болгон үн ыргагынын (мелодиканын) негизги түрлөрү кездешет.

Интонацияны фонетиканын объективдүү ыкмалары менен изилдөөнүн жыйынтыктары, үн ыргагынын негизги типтеринин калыптанышы түрдүүчө боло тургандыгын көрсөттү. Мисалы, айтылган ойдун аяктагандыгын билдирүүчү үн ыргагында (завершающая мелодика), акустикалык мүнөздөмөлөрдүн (тондун) синтагманын акыркы басымдуу муундарында төмөндөшү байкалса, суроо үн ыргагында (вопросительная мелодика) негизги тондун фразанын аягында жогору көтөрүлгөндүгү байкалат. Ал эми ойдун бүтө электигин билдирүүчү үн ыргагында акустикалык параметрлердин, өзгөчө негизги тондун азайышы суроо мелодикасындагыдай тенденцияга ээ болсо да, ага салыштырганда тондун көбүрөөк төмөндөгөнү көрүнөт. Белгилөө үн ыргагында (мелодика выделенности) негизги тондун эң маанилүү синтагманын басымдуу муунда эң бийик көтөрүлгөндүгүн атайын акустикалык изилдегич аппараттар көрсөтөт. Ушул үн ыргагынын түрлөрү кыргыз тилине, ошондой эле бардык тилдерге мүнөздүү болсо да, алардын калыптанышына жана айтылышына катышуучу тондун жана башка акустикалык параметрлердин (мүнөздөмөлөрдүн) диапозондору, орун алмашуулары ар бир тилде айырмалуу болот.

Синтагматикалык (фразалык) басым

Сөздөр басымдуу жана басымсыз муундардан турат. Сүйлөмдүн составындагы сөздөр да ооз эки кепте түрдүү деңгээлдеги басым менен же басымсыз айтылышат. Эң маанилүү сөздөрдүн бири же бир нечеси өзгөчө күчтүү басым менен белгилениши мүмкүн. Фразадагы маанилүү сөздү же сөздөрдүн айкашын (же синтагманы) баса көргөзгөн басым синтагматикалык же фразалык басым деп аталат. Мисалы, *Анын аты Асек. Асек менин бир тууганым.* Бул сүйлөмдөрдөгү «Асек» «бир тууганым» деген сөздөр синтагматикалык басым аркылуу бөлөк сөздөрдөн айырмаланат. Синтагматикалык (фразалык) басым фразанын лексика-грамматикалык структурасына андагы билдирилүүчү ойдун маанилүүлүгүнө жара ша коюлат. Бул басым айрым сөздүн басымы сыяктуу физи калык параметрлер (негизги тон, үн узундугу, интенсивдүүлүк) менен мүнөздөлөт.

Пауза

Ооз эки сүйлөө учурундагы тынымдар пауза деп аталат. Пауза ооз эки кепти (үн ыргагы менен бирге) фразага жана синтагмаларга (сөз айкаштарына) ажыратат. Бул паузанын лингвистикалык (тилдик) негизги функциясы болуп эсептелет. Паузанын физиологиялык функциясына дем алуу кирет.

Паузанын фразалар арасында же алардын элементтеринин (синтагмаларынын) арасында

⁸ Кээ бир лингвистикалык адабияттарда интонация деген терминдин ордуна мелодика (үн ыргагы) колдонулуп жүрөт. Караңыз: Матусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, 241-277-б.

кыска же узак болушу билдирилүүчү ойдун маанилерине байланыштуу болот. Пауза ойдун толук бүткөндүгүн билдирген фразалардан кийин созулат, ал эми бири бирине мааниси боюнча байланышкан фразаларда же анын бөлүктөрүндө кыска болот. Мисалы, Кыш. Балдар коньки (лыжа жана чана) тээп жүрүшөт. Биринчи фразадан кийинки пауза, экинчидеги паузаларга караганда узагыраак созулат.

Үн узундугу

Интонациянын түрлөрүн изилдегенде фразадагы же синтагмадагы тыбыштардын (көбүнчө үндүүлөрдүн) узундугун (айтылыш убактысын) эске алуу (эсептөө) менен синтагмалардын жалпы айтылыш темпин же алардын кайсы бөлүктөрүнүн көтөрүңкү айтылгандыгын аныктоого болот. Синтагматикалык (фразалык) басым түшкөн сөздүн тыбыштары бул параметр боюнча башка тыбыштардын көрсөткүчтөрүнөн бир топ жогору турат.

Интенсивдүүлүк (күч)

Синтагманын фразалык басым түшкөн муундарындагы тыбыштар интенсивдүүлүк көрсөткүчү боюнча башкалардан айырмаланышат. Үн узундугу менен бирге интенсивдүүлүк да үн ыргагынын түрлөрүнө жараша ар башка көрсөткүчтөргө ээ болот. Интенсивдүүлүк өз алдынча үн ыргагы же пауза сыяктуу кандайдыр бир тилдик функцияга ээ эмес. Ал жогоруда айтылган интонациянын компоненттеринин татаал биримдигинде гана белгилүү мааниге ээ.

МОРФОЛОГИЯ

Морфологиянын объектиси

Грамматика — сөз формаларынын өзгөрүшү, курулушу жана сөз айкашы менен сүйлөм жөнүндөгү илим, тил илиминин бир тармагы. Адам баласынын акыл оюнун узак убакыттар бою абстракцияланган ишинин жыйынтыгы тилдин грамматикалык түзүлүшүндө чагылдырылган. Тилдин грамматикалык түзүлүшү кылымдар бою түзүлөт жана жалпы элдик мүнөздө болот. Грамматика аркылуу тил адамдын ой-пикирлерин материалдык тил калыбына салууга мүмкүндүк алат. Грамматика менен лексика өтө тыгыз байланыштуу. Сөз сүйлөмдүн курулуш материалы болуп эсептелет. Сүйлөмдөгү сөздөр грамматикалык каражаттар аркылуу гана (б. а. грамматиканын карамагына түшкөндө гана) ой жагынан ыраат туулукка жетишет. *Нуруя класс таи курбуларына сабактан көмөк берет* деген сүйлөмдөгү сөздөрдүн мүчөлөрүн алып таштап, *Нуруя класс курбу сабак көмөк бер* десек, кийинки сөз тизмеги кыргыз тилинде маани бере албайт. Грамматика жеке жана конкреттүү нерселерди, кубулуштарды алып отуруп, аларды абстракциялап, андан эрежелерди түзөт, тилдик кубулуштарды типке бөлүштүрөт жана жалпылайт. Мисалы: *ат, эт, тоо, таи*. Булардын ар бири конкреттүү, жеке заттын аты жана бири биринен айырмаланат. Булардын ар бирине *-лар* мүчөсү жалганат да, алардын көптүк түрү жасалат. Ушунун негизинде жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракцияланып отуруп, *"-лар* мүчөсү аркылуу зат атоочтун көптүк түрү, жасалат" деген грамматикалык эреже келип чыгат. Мындай учурда жогоруда аталган конкреттүү ар бир нерсе эмес, ошолордон абстракцияланган заттык жалпы түшүнүк эске тутулат.

Грамматика морфология жана синтаксис бөлүмүнөн турат.

Морфология — сөздөрдүн грамматикалык топтору менен түрлөрү, сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон грамматикалык категориялар, алардын формалары жана система түрүндө

өзгөрүшү (парадигма) жөнүндөгү илим, грамматиканын бир тармагы. Морфологиянын милдети сөз формаларын, алар аркылуу берилүүчү грамматикалык жалпы маанилерди үйрөтүү жана сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окуу менен чектелбейт. Мындан тышкары, лингвистикалык традиция боюнча, кээ бир сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоо маселелери да морфологиядан орун алып келе жатат.

Морфология сөздүн грамматикалык табияты жана анын формалары жөнүндөгү окуу болгондуктан, ал баарыдан мурда грамматикалык категория, грамматикалык маани жана грамматикалык форма сыяктуу түшүнүктөр жөнүндө кабар берет.

Грамматикалык категориялар жөнүндө жалпы түшүнүк

Сөздөрдүн формалары, же сөздөрдүн сүйлөмдөгү айкашы аркылуу берилүүчү жалпы маани грамматикалык категориянын маңызын түзөт. Грамматикалык категориялар тилдин тип жагынан түзүлүшүн, аны башка тилдерден айырмалачу мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Грамматикалык категориялар тилдин узакка созулган тарыхый өнүгүшүнүн натыйжасы болуп эсептелет.

Сөздүн сырткы түрү (формасы) боюнча берилген грамматикалык жекече маанилер жыйылып, жалпыланып келип грамматикалык категорияларга бириктирилет. *Грамматикалык категория* дегенибиз сөздөрдүн конкреттүү маанилеринен алынчу жалпыланган мүнөздөгү маани. Тигил же бул сөз топторун (сөз түркүмдөрүн) мүнөздөөчү грамматикалык категориялардын жыйындысынан сөз өзү кирген топтук жалпы маани (категориялык маани) түзүлөт. Мисалы, ар бир жөндөмөнүн жекече маанилери жөндөмөлөр категориясына, этиштин ар бир чактык формаларынын маанилери чак категориясына бириктирилет. Грамматикалык категория — бир өңчөй грамматикалык маанилердин жыйындысы, буга сөз түркүмдөрүнүн лексика грамматикалык ири топтору да кирет. Мисалы, этиш категориясы, тактоочтор категориясы ж. б. Грамматикалык категория менен грамматикалык маанини бир бирине салыштырганда жалпы нерсени жекеге карата алгандай болуп калат.

Топтук жалпы маани сөз айкашындагы жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бири менен карым-катышын (жөндөмөлөр категориясы), сүйлөөчү жакка карата болгон мамилени (жак категориясы), окуянын убакытка карата болгон мамилесин (чак категориясы) ж. б. билдириши мүмкүн. Бул сыяктуу жалпыланган мүнөздөгү маанилер жана алардын жыйындысы грамматикалык категориялардын маңызын түзөт.

Грамматикалык категория менен грамматикалык форманы аралаштырууга болбойт. Грамматикалык форма көбүнчө кошумча маанини билдирүүчү мүчөгө негизделсе, грамматикалык категориялар жалпы мааниге негизделет. Мүчөлөр өз алдынча маани бербеген жана колдонулбаган сыяктуу, тилде грамматикалык категориялар да сөз түркүмдөрүнөн тышкары жашай албайт. Алар белгилүү гана сөз түркүмдөрүнө таралат. Мисалы, зат атоочторго, негизинен, сан, жөндөмө, таандык категориялары, этишке мамиле, ыңгай, чак жана жак категориялары мүнөздүү.

Тилдердин бир тобундагы грамматикалык категориялар тилдердин экинчи тобундагы грамматикалык категориялар менен туура келе бербейт. Мисалы, славян тилдеринде род категориясы бар жана алар зат атоочко мүнөздүү. Түрк тилдеринде болсо род категориясы грамматикалык жагынан өнүккөн эмес. Күндөлүк тиричиликке эң керектүү болгон кээ бир айбанаттардын аттары лексикалык (*айгыр-бээ*), синтаксистик (*эркек музоо-ургаачы музоо*) жана морфологиялык (*Калый—Калыйа, Сабыр—Сабира*) жолдор боюнча жыныстык жагынан ажыратылат. Бирок адам жана айбанатка байланыштуу болгон түшүнүктөрдү билгизген кээ бир заттардын аз да болсо жыныстык жагынан эркек жана ургаачы болуп бөлүнүшү түрк тилдеринде, славян тилдериндегидей, грамматикалык род категориясынын бардыгын көрсөтө албайт, түрк тилдеринде род категориясы жок. Анткени ал зат атоочтун башка категорияларына тарабайт. Грамматикалык категория болуш үчүн мындай кубулуш ат атоочтун калган түрлөрүн да ичине алышы керек.

Бир тилдеги грамматикалык категория экинчи тилде өз алдынча категория болбой калып, анын мааниси грамматика калык башка каражаттар аркылуу берилген учуру да кездешет. Мындай кубулуш тилдердин топторунун арасында гана эмес, бир эле топтогу тилдердин арасында да болушу мүмкүн. Мисалы, орус тилинде творительный жөндөмө бар. Кыргыз тилинде мындай жөндөмө жок. Бирок кыргыз тилинде мүнүн мааниси көбүнчө атооч жөндөмөдөгү зат атоочторго *менен деген* жандоочтун айкалышы аркылуу, синтаксистик жол менен берилет (*балка менен, балта менен*). Кээ бир түрк тилдерин де болсо жандооч *менен* мүчөгө өтүп кеткен, ал жөндөмөнүн өзүнчө бир түрүн уюштурат. Мындай факт, бир жагынан, жалпы эле тилдерде бир өңчөй категориялардын санынын ар түрдүү болорун көрсөтсө, экинчи жагынан, тектеш тилдердин грамматикалык түзүлүшү бирдей болгону менен, алардын өсүү темптеринин ар башкалыгын көрсөтөт. Мисалы, казакча көмөктөс жөндөмө: *атпен-ат менен, жесімен-акеси менен* ж. б.

Грамматикалык маани жана грамматикалык форма

Ар бир сөздүн керт башына тиешелүү болгон материалдык мааниси лексикалык маани деп аталат: *балапан* (канаттуулардын баласы), *балдак* (буту оорулуу, же буту чолок адам колтугуна такап басып жүрүүчү таяк), *балка* (бир нерсени ургулоо, же кагып киргизүү үчүн колдонулуучу сабы бар, ар түрдүү салмактагы асбап).

Сөз грамматикалык жагынан өзүнчө мааниге жана формага ээ. Сөздүн *грамматикалык мааниси* дегенибиз — сөздүн тигил же бул сөз түркүмүнө таандык экендиги менен аныкталып келип, анын парадигмалык карым-катыштарынын (б. а. сөздүн өзүнүн формаларынын өзгөрүш системасынын) жана синтагмалык байланыштарынын (б. а. сөз айкаштары менен сүйлөмдөгү байланыштарынын) негизинде түзүлгөн абстракттуу кошумча мааниси.

Грамматикалык маани төмөндөгүдөй эки нерсени ичине алат:

1) сөздүн *жалпы топтук мааниси*. Мындай маани сөз топторунун (сөз түркүмдөрүнүн) белгилүү бир тармагына мүнөздүү болгон маанини, мисалы, буюмдук-нерселик маани (зат атоочтордо), белгилик (сын атоочтордо), кыймыл-аракеттик (этиштерде) ж. б. у. с. жалпы маанини билдирет;

2) белгилүү бир топко кирүүчү сөз үчүн мүнөздүү келип, грамматикалык категориялардын бирөө аркылуу берилчү же *кече маанини да ичине алат*. Мисалы, зат атоочторго тиешелүү болгон жөндөмө, таандык, көптүк мүчөлөрдүн мааниси, этиштерге мүнөздүү болгон чак менен жактык маанилер грамматикалык жекече маани болуп эсептелет. Бир эле сөздө грамматикалык бир канча маани да болушу мүмкүн. Мисалга *бардык* деген сөздү алалы; сөз түркүмү жагынан этиш, кыймыл-аракетти билдирет; айкын өткөн чак (*-ды* мүчөсү), биринчи жактын көптүк түрү (*-к* мүчөсү). Ушу кошумча маанилердин баары грамматикалык мааниге жатат.

Сөз речъ тизмегинде башка сөздөр менен байланышта колдонулат. Мындай учурда сөздүн лексикалык маанисине грамматикалык ар кандай кошумча маанилер кабатталып жүрөт. Грамматикалык маани тилдик каражаттар аркылуу берилет. Мисалы, *эне-лер-ибиз*. Мында көптүк маани *-лар* мүчөсү аркылуу, таандык маанинин биринчи жагынын көптүк түрү *-ыбыз* мүчөсү аркылуу берилди. Грамматикалык маанилердин тилдик каражаттар аркылуу билдирилиши *грамматикалык форма* деп аталат. Башкача айтанда, сөздүн *грамматикалык формасы дегенибиз*—грамматикалык маанилерди билдирүү үчүн сөздүн тилдик системага ылайык грамматикалык жагынан өзгөргөн түрү, грамматикалык маанинин материалдык жагынан билдирилиши болуп эсептелет. Грамматикалык бир да маани грамматикалык формадан сырткары жашабайт.

Сөздүн формаларынын системасы *парадигма* деп аталат. Мисалы, бир сөздүн бардык жөндөмөлөр боюнча өзгөрүшү; бир сөздүн жак мүчөлөр менен баштан аяк өзгөрүшү ж. б. у. с. Сөздүн бардык формалары жана анын грамматикалык бардык маанилери парадигмага бириктирилет. Мисалы, *китеп-ти, китеп-ке, китеп-тен* дегендер бир эле сөздүн грамматикалык формалары: *-ты* —табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (формасы), *-тен*-чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (формасы) ж. б. Грамматикалык формалар универсалдык мүнөздө

болгон учурда гана грамматикалык категориялардын морфологиялык көрсөткүчтөрү боло алышат.

СӨЗДҮН СОСТАВЫ

Сөздөр морфологиялык түзүлүшү жагынан *тубаса* жана *туунду* болот.

Түзүлүшү жагынан составдык бөлүкчөлөргө ажыратылбаган сөз тубаса сөз деп аталат: *моо, таиш, суу, эл, ат, кой*, ж. б.

Сөздөрдүн тубаса жана туунду болуп бөлүнүшү анын азыркы кезде колдонулушуна карата аныкталат. Тубаса сөз болуш үчүн негизги белги: азыркы кезде толук мааниге ээ болушу, составдык бөлүкчөлөргө ажырабастыгы жана өз алдынча колдонулушу.

Составы жагынан морфемаларга ажыратыла турган сөздөр туунду сөздөр деп аталат: *кой-койчу, таиш-таишта, баиш-баишта* ж. б.

Туунду сөздүн мааниси адатта уңгунун маанисине байланыштуу болот да, ошондон келип чыгат: *ооздук* деген сөздүн мааниси анын *ооз* деген уңгусунун мааниси менен байланыштуу; уңгусу өзүнчө мааниге ээ, ошондуктан *ооздук*—туунду сөз.

Морфологиялык составы жагынан сөз уңгу жана мүчөдөн турат.

Сөздүн составдык бөлүкчөлөргө, морфемаларга ажырабаган маанилүү эң кичинекей жөнөкөй бөлүгү уңгу деп аталат. Сөздүн уңгусу, адатта, азыркы убактагы абалына карата аныкталат. Уңгу болушу үчүн азыркы мезгилде өз алдынча мааниге ээ болушу, өзүнчө жеке колдонулушу, туунду сөзгө морфологиялык жактан да, семантикалык жактан да база боло алышы шарт: *жүрөк* (<*жүр*), *баишта* (<*баиш*), *көлчүк* (<*көл*), *капчык* (<*кап*), ж. б.

Өз алдынча колдонулбаган, уңгуга жалганганда гана мааниге ээ болуучу морфема мүчө деп аталат. Мүчөлөрдүн мааниси уңгу билдирген маани менен байланыштуу: *күрө-к-чү-лөр-үбүз*. Мында *күрө-сөздүн* уңгусу, аракетти билдирет; калгандары—мүчө, өз алдынча колдонулбайт, бирок уңгуга жалганганда, аны менен бирдикте кошумча жаңы лексикалык жана грамматикалык маани берет: *-к* ушу аракеттин куралын, *-чу* ошол курал менен иштөөчү адамды, *-лар* алардын көптүгүнүн, *-ыбыз* иштеген адамдардын биринчи жакка таандык экендигин билдирет.

Мүчөлөр, адатта, белгилүү бир функциялык мааниге ээ. Мисалы, *-чы* мүчөсү кесиптенген адамды, *-гы* куралдык маанидеги затты көрсөтөт: *шыпыргы, чалгы*. Мүчөлөр жалганган сөзүнүн маанисине карата кээде башка да маанилерди билдирип калышат: *-лар* мүчөсү, негизинен, көптүктү көрсөткөнү менен, кээде болжолдоону, анча жакын эместикти да билдирет: *ат-аттар, ондордо* бар, бизге *агалар* болот ж. б. Кыскасы, сөздүн конкреттүү мааниси сүйлөмдө, же сөз айкаштарында аныкталган сыяктуу, мүчөнүн конкреттүү мааниси да ар бир сөзгө жалганганда билинет.

Мүчө уңгуга жалгануу менен бирге анын мазмуунуна ар кандай маанини кошуу үчүн кызмат кылат. Мүчө, адатта, тыбыштык составы жагынан туруксуз келет, өзү жалганган уңгу сөздүн тыбыштык составына карай фонетикалык жагынан өзгөрүп, бир канча варианттарга ээ болот; өз алдынча эмес, жалганган сөзү менен бирдикте турганда гана кандайдыр бир маанини билдирет; өзүнчө жалгыз колдонулбайт. Уңгу болсо, тескерисинче, өзүнчө жеке турганда да толук мааниге ээ.

Туунду сөздөр жана алардын грамматикалык формалары уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат. Ар бир грамматикалык маани дайыма бир эле мүчө аркылуу берилген сыяктуу, ар бир мүчө да сөз өзгөртүүчү бир эле грамматикалык маанини билдирет. Ушундай мүнөздөгү тилдер агглютинативдик тилдер деп аталат, ага башка түрк тилдери менен бирге кыргыз тили да кирет. Башка түрк тилдери сыяктуу, кыргыз тилинде да адатта мүчө уңгунун аягына жалганат да, биринин артынан бири уланып келе берет. Бирок сөздүн составындагы морфемалар, негизинен, өз ара так ажырайт жана мүчөлөр грамматикалык жагынан бир

маанилүү (флексивдүү тилдерде, тескерисинче, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр көп маанилүү жана аларда, мындан тышкары, уңгунун составындагы тыбыштардын өзгөрүшү аркылуу грамматикалык маанилер түрдүүчө болуп кетет), уңгу сөздөрдө ички флексия жок, б. а. грамматикалык маани уңгу сөздүн составындагы тыбыштардын өзгөрүшү аркылуу берилбейт. Ушу айтылгандар агглютинациянын ички маңызын түзөт: *малчы*—мал баккан адам; *-лар*—зат атоочтук көптүк мүчө; *-га*—барыш жөндөмөнүн мүчөсү. Ушул морфемаларды кошсок, *малчыларга* деген сөз куралат. Эгерде башка учурда да көптүк жана барыш жөндөмө мүчөлөрдүн мааниси керек болсо, жогорудагыдай эле тартипте ошол эле эки мүчөнүн ар бири өз алдынча кошулат (мисалы, *окуучу-лар-га*). Калган мүчөлөрдүн иреттүүлүгү да ушу сыяктуу: *китеп-тер-ибиз-ге*.

Азыркы кезде өз алдынча колдонулбаган жана мааниге ээ болбогон уңгу өлүү уңгу, *же сенек* уңгу деп аталат. Уңгу нун мындай түрлөрү аз эмес. Өлүү, же сенек уңгуларды табууда бир тилдин материалы жетишсиздик кылса, байыркы жана азыркы тектеш тилдердин фактыларын салыштыруу зор жардам берет. Кыргыз тилинде тыңша, тыңда, тыңчы д ген сөз бар. Булардын уңгусу тың экендиги жалганган мүчөлөрүнүн ар түрдүүлүгүнөн эле көрүнүп турат, бирок бул уңгу кыргыз тилинде өз алдынча маани бербейт; кара калпак тилинде болсо бүтүн сөз катарында колдонулат, өзүнчө толук мааниге ээ: тың—кабар деген маанини билдирет; тыңтын *ла*—лыңша маанисинде. Ушу сыяктуу эле, үйрөн, үйрөт жана үгүт сөздөрү жөнүндө да айтууга болот. Биринчи эки сөздүн аягындагы мүчөлөр—мамиле категориясынын грамматикалык формалары (-н-өздүк, -т-аркылуу мамиленин мүчөлөрү). Байыркы түрк эстеликтеринде алар туунду сөз болгон: ө-ойло маанисинде: өт-акыл, ой маанисинде; өглен-ойлонуп мурунку пишрден кайтуу, акылына келүү, эсине келүү маанисинде; өг *сире-тынсыра* — акыл эстен кетүү, акыл-эсин жоготуу маанисинде; өг уңгусу менен азыркы кыргыз тилиндеги үгүт деген сөз да тектеш; салыштырыңыз: байыркы түрк тилинде: *өгүт* кыргызча *үгүт* ж. б.

Сөздүн составдык бөлүкчөлөрү морфема деп аталат. Морфемаларга уңгу жана мүчөлөр кирет: *кой-чу-лар-ыбыз-дан*. Лексикалык маанини билдирип тургандыктан сөздүн уңгусу *негизги морфема* деп аталат да, ага жалганган мүчөлөр *жардамчы морфема* деп аталат. Анткени мүчөлөр өз алдынча жеке турганда эч кандай мааниге ээ эмес; мүчө сөзгө жалганган да гана маанини билдирет. Жогорку мисалдар негизги морфема *-кой*; жардамчы морфема ага жалганган мүчөлөр. Мындай сөздүн ар бир бөлүгү өз алдынча мааниге ээ: *кой*— майда жандыктын бир түрүн, *-чу* малдын ушу түрү боюнча кесиптенген адамды, *-лар* көптүктү, *-ыбыз* таандык мүчөнүн йиринчи жагынын көптук түрүн, *-дан* чыгыш жөндөмөлүк маанини билдирип турат.

Тарыхий жагынан алганда, бир фонемадан да турган, же экиден ашык фонемадан куралган сөздөр да болгон. Бирок алар фузиялык кубулуштардын натыйжасында улам барган сайын морфологиялык түзүлүшү жагынан татаалданып отуруп, азыркы калыбына жеткен. Түпкү уңгунун морфологиялык элементтер аркылуу толукталышы сөздүн морфологиялык түзүлүшүнүн өнүгүшүнө, демек, жаңы сөздүн пайда болушуна алып келет. Мүчөлөрү ар башка болгону менен, уңгусу бир жана өз ара семантикалык жалпылыгы сакталса, андай сөздөр тектеш, же уңгулаш деп аталат. Мисал катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: байыркы Енисей-Орхон эстеликтеринде *ы*-өсүмдүк деген маанини берген; *ы-ыгач* (кош сөз) — ар кандай өсүмдүк. Азыркы кездеги *жыгач* деген сөз тарыхий жагынан ушу бир фонемалуу *ы* сөзүнөн жасалгандыгын анын кош сөздүк экинчи компоненти көрсөтүп турат. Байыркы тилдерде *у*-уйку деген маанини берген: кыркызыг *ука* басдымыз—кыртызды уйкуда бастык (уңгусу-у, *-ка*—барыш жөндөмөнүн мүчөсү); атоочтук ушу уңгудан *уды//узы//уйу* этиши жасалган; байыркы тилдерде *уды*, азыркы тува тилинде *узы*—укта маанисинде колдонулат. *Ую* сөзү кыргыз тилинде да бар (кандын, сүттүн уюшу, бир нерсенин чогулушу). Мунун мааниси *укта* менен семантикалык байланышта экендиги азыр да болор-болбос сезилип турат: *укта* да, *ую* да статикалык түшүнүктү, тынч абалды туюндурат.

Сөздөр тарыхий жагынан эки фонемадан да куралган, улам барган сайын морфологиялык элементтер кошулуп, түзүлүшү татаалдана берген:

ба—байыркы тилдерде байла маанисин берген;

ба + г > баг — кишен, орогуч, таңгыч, түйүн, таңгак маанисиндеги атоочтук сөз;

баг+ла > багла (байла, байлаштыр, бириктирип байла, бириктирип таң маанисинде; бул сөз *багла*) кыргыз тилинде тыбыштык жагынан өзгөрүп, *байла* формасында колдонулуп калган; тарыхый жагынан *ба+г (> баг//бай)* +*-ла* элемент теринен түзүлгөн; *са*—байыркы жана орто кылымдык эстеликтерде сана маанисинде: эр койуг *сады*—киши койду санады;

са-н, са-н-а—жогорудагы *са* этишинин туунду формасы; ж. б.

*жа-н, жа-к, жа-л-т, жа-ры, жа-ры-к, жа-р-к < *жа*; *жа* азыркы кезде өлүү уңгуга айланган;

тү-к, тү-лө, тү-й-дө-к, тү-лүк < тү; байыркы тилдерде түчач, кыл; түр, өң маанисинде; сары уйгур тилинде гу-азыр да чач маанисинде. Бул уңгу менен түлөк (түлөгүң өссүн), түлүк (төрт түлүк мал) да тектеш;

*сө-з, сө-к < *сө*; салыштыр: тувача *сө*; *сө чаңчаар*—сөк, тилде маанисинде; сөс сөз; сөглс башка тилдерде сөзлө, кыргызча сүйлө маанисинде; демек, *сөзлө//сөглө//сүйлө*—бир эле сөздүн тыбыштык жагынан өзгөргөн түрлөрү: з~г~й.

Ушундай эки фонемалуу уңгунун (*сө*) болгондугу байыркы жазма эстеликтердеги материалдар менен да ырастала алат: байыркы уйгурча *са* сүйлө маанисинде; байыркы түрк эстеликтеринде: *саб (< са-б)*-сөз, речь маанисинде; сөз—сөз эле маанисинде; сөз—саб, сав—сөз (кош сөздөр). Демек, байыркы убактагы саб, сав (сөз, речь маанисинде) дегендердин уңгусу-са (сүйлө маанисинде) жана ал жогоруда айтылган сө (сө-з, сө-к) менен тектеш.

Уңгулары өлүү болсо да, азыркы кездеги бир катар сөздөр морфологиялык түзүлүштөрүнүн окшоштугуна карата морфемаларга оңой ажырайт. Жалганган мүчөлөрү ар түрдүү болгону менен, уңгулук бөлүгү бир жана өз ара семантикалык жалпылыгы болсо, анда алар тектеш, же уңгулаш сөздөрдүн тобун түзөт. Булардын уңгулары бир тилдеги өздөрүнө окшош морфемаларды, же тектеш тилдердин фактыларын салыштыруу аркылуу аныкталат;

кай-ык (кеме), *кай-ны, кай-мак, кай-кы* деген сөздөрдүн уңгусу *-кай*; салыштырыңыз: алтайча *кай*-калкы деген маанини берет; сары уйгурча каа-сууда сүзүү маанисинде;

кай-ра, кай-ра-к, кай-ыр, кай-ыр-мак, кай-ка-й, кай-кы, кай-кы-й, кай-ка-к-та, кай-ка-ла, кай-т, кай-тар дегендердин уңгусу *-кай*; салыштыр: байыркы уйгурча кай-тескери, тескери жакка; алтайча *кай*-кайра кайтуу маанисинде; чувашча *кай*-арт, арт жак; сары уйгурча кай-кайт маанисинде;

кай-ка, кай-на-р (кайнар булак) деген сөздөрдүн уңгусу да *кай*; салыштыр: хакасча *хай-ыл*, алтайча *кай-ыл*—эри, эрит маанисинде;

кат-ык, кат-та, кат-та-ш, кат-на-ш, кат-ыл, кат-ыш деген дердин уңгусу *-кат*; салыштыр: байыркы түркчө *кат* аралашуу маанисинде.

Кээ бир сөздөр тарыхый уңгу болгону менен азыркы кезде уңгулук касиеттеринен ажырашкан, анткени алар ар кандай себептер менен баштапкы маанисин жана өз алдынчалыгын жоготушуп, өздөрүнө жалганган мүчөлөрү менен бирге бөлүнгүс биримдикти түзүшүп, тубаса сөзгө айланып кетишкен. Ошентип, мындай сөздөрдө мурдагы уңгулук чек да өзгөргөн. Тилде буга окшогон кубулуш шарттуу түрдө уңгунун кеңейиши деп аталышы мүмкүн: *ыраа-к-та < ыраа*; салыштыр: алтайча *ыраа*—алыста, бир жерден башка жакты көздөй багыт алуу маанисинде; *шыкаа-ла > шыкаа*; салыштыр: тувача *шыгаа-мээле*, көздө маанисинде; монголчо *шагаа*-кара, байг бак, шыкаала, мээле маанисинде; *жет-еле < жет*; байыркы түркчө: Ол ат *йетти* Ал ат жетеледи; *сой-ло < сой*; салыштыр: тувача *сой* жыл маанисинде; *ол-жо < ол*; монголчо *ол-тап* маанисинде, *уй-па < уй* Пуз(й)Из); салыштыр: хакасча *уг*-уйпа ла, эз манисинде ж. б.

Уңгу сөздөр, жогоруда айтылгандай, өздөрүнүн баштагы чегин өзгөртүү менен гана чектелбейт. Кээде уңгунун аяккы тыбышы мүчө жагына ооп, мүчө менен ширешүүнүн натыйжасында анын составдык элементине айланып кеткен учур да кездешет. Ушул себептүү кээ бир туунду сөздөр составдык элементтерге мурдагысынан азыр башкача бөлүнөт; баштагы бир морфема эки морфемага, же тескерисинче, эки морфема бир морфемага айланып кетиши мүмкүн. Тилдеги мындай кубулуш морфологиялык кайра бөлүнүш (*переразложение*) деп аталат.

Кайра бөлүнүш жолу менен пайда болгон тарыхый татаал мүчөлөр катарында төмөнкүлөрдү

көрсөтүүгө болот:

-г, -ар. Азыркы кездеги *сары* деген сын атооч байыркы жазма эстеликтерде *сарыг* формасында колдонулган, мындан -ар мүчөсү аркылуу *саргар* (<*сар*)*ы(г+ар)* этиши жасалган. Бирок байыркы *сарыг* деген сөздүн аяккы «г» тыбышы азыр кыргыз тилинде түшүп, *сары* түрүнө айлангандыгына байланыштуу баштагыдай *сарыг+ар* деп бөлүнүүнүн ордуна ушу мезгилде *сары-гар* болуп бөлүнөт. Мына ошентип, уңгу сөздүн аягындагы «а» тыбышы мүчө жагына өтүп, -ар морфемасынын составдык элементин түзүп калган.

Ушу жол менен -гыч мүчөсү да түзүлгөн: *сарыг* (сары маанисинде) сөзүнүн аягындагы «г» тыбышы сөздүн мүчө жагына ооп, -ыч менен биригип кетишинин натыйжасында -гыч морфемасы түзүлгөн: *сары+гыч* мунун составындагы -ыч сын-сыпаттык белгинин жетишсиздигин билдирүүчү -ыш мүчөсүнүн фонетикалык өзгөргөн түрү: *ак-агыш, көк-көгүш* ж. б.

-ылда мүчөсү да татаал мүчө, -ыл + -да элементтеринен курулган; мындагы -ыл табыш тууранды сөздөрдөн атооч жасоочу мүчө болгон (салыштыр: казакча—кулакка *тарсыл* эшитилди, кыргызча-эл арасынан күңкүл-мыңкыл сөз чыкты), бирок ал атоочтон этиш жасоочу -ла менен биригип -ылда деген өзүнчө татаал мүчөнү түзүп калган.

-гы-ла мүчөсү да башта эки мүчө болгон, мунун биринчиси этиштен атооч жасаган: байыркы тилдерде *атгы*—жаатар туу маанисинде; азыр -ла мүчөсү менен ширешип кеткен (-гыла), кыймыл-аракеттин көп ирет кайталангандыгын билдирет.

Качандыр бир убакта айрым морфемаларга ажыроочу сөздөр уңгу менен мүчөнүн тыгыз ширешип кетишинин натыйжасында морфологиялык жагынан бөлүнбөй турган тубаса сөзгө айланып кетишет. Тилдеги мындай кубулуш ширелиш (*опрошение*) деп аталат. Мурдагы туунду сөздөрдүн ширешип, тубаса сөзгө айланып кетишинин себептери бар жана алар ар түрдүү.

Уңгу менен туунду сөздүн ортосундагы семантикалык байланыш жоголгон же бүдөмүктөлгөн учурда морфемалар өз ара ширешип кетет да, баштагы туундуу сөз тубасага айланат. Эгерде алардын түпкү уңгулары ошол тилдин өзүндө сакталган болсо, семантикалык байланыштары жок сыяктанышып, экөө (түпкү уңгу сөз менен анын туунду формалары) өз алдынча сөз катары жанаша жашай беришет. Мисалы: *чийкил, чийки* деген сын атоочтор качандыр бир убакта *чий* (<*чиг*) деген уңгудан жасалган. Бул сөз башта өз алдынча колдонулган жана өзүнчө мааниге ээ болгон; тува тилинде *чиг* азыр да чийки дегенди билгизет. Бул уңгу сөз кыргыз тилинде да бар, мисалы, *чий* көбүк (*чийки* көбүк маанисинде), бирок уңгу сөз (*чий*) менен андан жасалган *чийкил* (чүкө) жана *чийки* дегендердин ортосунда азыр семантикалык байланыш сезилбейт. Уңгу сөз баштагы *чиг//чий* кезиндеги өз алдынчалыгын жоготкондон кийин, андан жасалган туунду формалар составдык элементтерге бөлүнбөй калган.

Ушу сыяктуу эле жөнө, жөндө этиштери тууралу да айтууга болот. Булар да качандыр бир убакта туунду сөз болушкан, жөн + а, жөн+ла морфемаларынын кошулушунан жасалган, уңгусу жөн, жана ал казак менен кара калпак тилинде багыт, жак, бир нерсенин теги маанисинде; кыргыз тилинде бул сөз «багыт» маанисинде сейрек учурайт: *жөн тарт* багыт көрсөт, багыт бер дегенди билдирет; *жөн тарт*—бир жакты көздөй жөнө, баштануу маанисинде айтылат: Алагай көзү жумулуп, акырет көздөй жөн *тартып* (К. К. Юдахиндин «Сөздүгүнөн»). «Багыт» маанисиндеги бул сөз (жөн) менен жандооч жөнүндө да тектеш; салыштыр: *кайсы жөндө? кайсы жөндө болсо дагы*; төмөндөгү жөндөрдө келишим түзүлөт (аталган «Сөздүктө»). Уңгунун (жөн) жана менен жандоочу нун ортосунда азыр байланыш жок, кийинкисинин семантикалык түзүлүшүнөн атоочтун баштагы мейкиндик мааниси сезилбейт, составдык морфемалар ширешип тубаса сөзгө айланып кеткен.

Уңгусу менен туунду формаларынын ортосундагы семантикалык байланышы жоголгон же унутулуп бараткан жана ушул себептен тубасага айланган сөздөр аз эмес. Түпкү уңгусу кыргыз тилинин өзүндө болсо да, жогорудагы себептерге байланыштуу морфологиялык түзүлүшү боюнча составдык бөлүктөргө ажырабай, тубаса болуп жүргөн сөздөргө төмөнкүлөрдү да кошууга болот:

токто—уңгусу *ток*, мурда *орун* деген маанини билдирген (эски өзбек тилинде *ток*—орун). Азыркы кыргыз тилинде «*ток*» «сөз болуп жаткан маселенин эң негизги жери» деген мааниде

гана колдонулат: *ток этер* жерин айт;

күрөш—унгусу *күр*, бул сөз байыркы жазма эстеликтердин тилинде кайраттуу маанисин берген: *күр эр*-кайраттуу киши; азыркы кыргыз тилиндеги сөз айкаштарында күчтүү, кубаттуу деген сыяктуу мааниде учурайт: *күр жер* «көптөн бери айдалбаган семиз жер, дың жер» маанисинде; *күр жайлоо*—«оттуу, малга жайлуу жайлоо» маанисинде, жайлоонун *күр* болуп турган кези — «жайлоонун болуп турган кези» маанисинде;

мөлтүлдө, *мөлтүрө* этиштеринин жана *мөлтүр* сөзүнүн түпкү уңгусу—*мөл*; башта «жылтылдак, тунук» маанисинде болгон. Бул сөздүн ушуга жакыныраак мааниси кыргыз тилинде азыр да бар, бирок сейрек учурайт: *мөл-мөл*, *мөлт-мөлт*; *мөлт эт* —«жаштын, суунун тамчыларынын, же шүүдүрүмдүн жылт этип түшүшү, жылтылдап турушу» деген мааниде; *мөл булак* — «тунук булак» маанисинде; *мөл туз* «көк кашка таза туз» маанисинде; *мөл кашка суу* «таптаза тунук суу» маанисинде;

капкан сөзүнүн уңгусу-кал (<*ка*-байыркы тилдерде жап маанисинде) жана ал тектеш тилдерде сакталган, хакасча *хап*, алтайча *хапса*, *кама*, кыргызча *кап* (*ит капты*) да жогорудагы *кап* сөзү менен (*жап* маанисинде) тектеш, бирок баштагы семантикалык байланыш азыр сезилбейт;

кызыл, *кызар*, *кызанда*, *кызуу*, *кызылча*, *кызамык* (кийин ки экөө оорунун аты), *кызгылт* дегендердин уңгусу—*кыз* жана ал байыркы тилдерде «жалында, кызар» маанисинде колдонулган: *кыз* ат-кызыл ат (ак бос ат). Аталган уңгу кыргыз тилинде *кызы* формасында сакталган жана ал баштагы уңгу сөздүн морфологиялык өнүккөн түрү болуп эсептелет: *темир кызыды*. Үймөк чөп *кызыл* кетти. Казанга салган май *кызыл тырбы*, карачы, кызым.

Кээде ширешүү туунду сөздүн уңгусунун колдонулуудан чыгып калышынан да пайда болот. Сөз лексикалык составдан дароо эле түшүп калбайт. Ал адегенде улам убакыт өткөн сайын тилде сейрек колдонула баштайт. Ушунун натыйжасында андай сөздөрдүн айрымдары элдин кээ бир өкүлдөрүнүн речинде гана калдык катарында сакталат, берген мааниси бүдөмүктөнө баштайт. Ошол тилде сүйлөөчү жалпы эл үчүн белгисиз болуп калган соң андан жасалган туунду форма тубасага айланып кетет. Андай сөздөрдүн уңгулары кыргыз тилинин азыркы өсүш этабында жалпы элдик мүнөзгө ээ эмес:

жаңса этиши качандыр бир убакта туунду сөз болгон, жаң+-са морфемаларынан турат, уңгусу—*жан* (жаңсап түшүндүрүү маанисинде). Аталган уңгу кыргыз тилинде өтө сейрек кездешет, сенек уңгу болуп эсептелет: Анын кандай жаң кылганын байкабай калдым («Кырг.-орусча сөздүк»);

жалда, *жалчы* сөздөрүнүн уңгусу -*жал*, бул сөз кыргыз тилинде калдык катарында кээ бир сөз айкаштарында гана сакталган, сейрек учурайт; эмгек акы, маяна, таман акы маанисинде кезигет: *жал күчү*; *жалга бер* («Кырг.-орусча сөздүк»);

мушта, *муштум* дегендердин уңгусу—*муш*; бул уңгу да жалпы элдик мүнөзгө ээ эмес, бирок кездешет: *муш түй*, *муш же*, *муш жумша*;

кучак, *кучакта* деген сөздөрдүн уңгусу — *куч*, кучакта маанисинде фольклордо сакталган: «Ата» -деп, мойнум кучпады;

жаркыра, *жарык*<*жар*//*йа*; мунун морфологиялык өнүккөн формасы калдык катарында кыргыз тилинде сакталган: Чырак *жарып* турат. Таң *жарыса*, түн кетет («Кырг.-орусча сөздүк»).

Буга окшогон сөздөр менен катар уңгулары колдонулуудан таза чыгып калган жана ушунун натыйжасында тубаса катарында кабыл алынып кеткен сөздөр да бар:

токмок<*ток*; салыштыр: байыркы түркчө *току*, байыркы уйгурча *тоky*—ур, талкала маанисинде;

жетеле<*жет* (байыркы тилдерде жетеле маанисинде колдонулган): Ол ат *йетти*-Ал атты жетеледи (Махмуд Кашгариден);

көлөкө<*көлө*; салыштыр; алтайча *көлө*—калкала, көлөкөлө маанисинде;

кыска-<*кыс*; байыркы тилдерде кыскарт, азайт маанисинде колдонулган: Ол анын тонлукын *кысды*-Ал анын киймин кыскартты (ДТС).

Туунду форманын тубасага айланышына сөздүн баштагы тыбыштык составынын өзгөрүшү,

орун которушу да таасир этет:

жамгыр<йагмур<йаг-жаа;

муузда<мууз<богуз+богаз+ -ла; эски өзбек тилинде *богаз*—алкым, тамак; *богузла*—муузда.

Кыргыз тилинде ушу этиштин (богузла) фонетикалык өзгөргөн түрү—*муузда сакталган*;

муун этишинин баштапкы толук формасы —*богын*; бул сөз бог+ -ын элементтеринен куралтан; байыркы түркчө *бог* муунт, кыс маанисинде; итим богуз алып түкөл *богды*—итим (бөрүнү) мууздоодон алып муунтту; ат *богынды*—ат муунду; эр *богылды*—киши муунду. Богын этиши кыргыз тилинде ты быштык составы жагынан өзгөрүп, муун формасына өтүп, ту баса сөзгө айланып кеткен.

Кээ бир мүчөлөр тарыхый жагынан бүтүн сөз менен байланышат. Айрым сөздөр тиг.ил же бул себеп менен баштапкы маанисин жоготуп, мүчөгө айланышкан:

1) *-дай* /<-*даг*<-*тег*: байырк. түрк. *тег*-сыяктуу, окшош маанисиндеги сөз болгон, жазууда да бөлөк жазылган: *андаг андай*, *мындаг-мындай*, теңри *тег*-теңирдей, учук *тег-куштай* ж. б.

2) Азыркы кездеги жак мүчөлөрдүн биринчи зки жагынын жекелик жана көптүк түрү жактама ат атоочтордон келип чыккан:

-мын//*-мин*<*мен*<*бен*: б. түрк. сү башы *бен*-аскер башы мын; андаг күчлүг *мен* -мен ошончо күчтүүмүн (сөзмө сөзү: андай күчтүүмүн); мен сизге келгили *мен-мен* сизге келүүгө даярмын (сөзмө сөзү: мен сизге келгенмин); *мен...* буйрук *мен-мен* буйрукчумун; окусар жеи-окусам;

-сың<*сен*: сен барса *сен*—сен барсаң; сен кажан барса *сен*—сен качан барсаң.

Үчүнчү жактын жак мүчөсү *-т* байыркы атоочтуктун учур келер чагынын *-ыр* мүчөсү жалганган *турур* деген этиштен келип чыккан: *-т*<,-*ды*//*-ду*<-*дыр*//*-дүр*<.*турур*; байыркы тил дерде: Эдил суву *ака турур*—*Этил* (Волга) суусу агат. Бир нече киши келе *турур*—Бир нече киши келет.

3) Капыскы өткөн чактын мүчөсүнүн составындагы *-тыр*! *-ыптыр* жана күдүктүктү билдирүүчү *-дыр* мүчөсү да ушу *турур* этишинен чыккан: *-ыптыр*<*ып*+*тур*<*турур*: *-гандыр*<*ган*+*дыр*<*дур*<*турур*: *барып турурман*—барыптырмын, барып турамын;

4) Бүтүн сөздөн чыккан мүчөлөргө жатыш жөндөмөнүн грамматикалык формасын (*-да*) да кошууга болот. Аталган мүчө алтай тилдери үчүн жалпы; түрк тилдеринде жатыш жөндөмөнүн (байыркы эстеликтерде чыгыш жөндөмөнүн да ролун аткарган), монгол жана тунгус тилдеринин кээ бирөөн дө барыш, жатыш жөндөмөнүн мүчөсү катарында колдонулат. Бул мүчө эрте кезде өзүнчө сөз болгон, жана ал нанай тилинде сакталган; нанайча *да*—бир нерсенин ичи, ички мейкиндик деген мааниси билдирет. Тарыхый өнүгүшүндө, сөздөрдүн соңунан айтылып жүрүп, акыры мүчөгө айланып кеткен.

5) Биринчи эки жактын таандык мүчөлөрү сыяктуу эле, үчүнчү жактын таандык мүчөсү да тарыхый жагынан ат атооч тордон чыккандыгы алыскы тектеш тилдердин материалда рынан байкалат. Мисалы, маньчжур тилинде 3-жак үчүн кол донулуучу *и*, *чэ* деген ат атооч бар, кыргызча *ал* дегенге туура келет. Маньчжур тилиндеги бул сөздөр (*и* жана *чэ*) туңгус тилдеринин кээ бирөөндө, мисалы нанай тилинде, 3-жактын таандык мүчөсүнө айланып кеткен, түрк тилдериндеги *-ы* жана *-сы* да ушулар менен тектеш.

6) *-чык*<-*чак* (*чак-чо*// да, кичине да болбой туура келе турган, көлөмү жагынан туура, жетишерлик, ылайык маани синдеги сөз: мага чак: көлчүк (<көлчак), *боточук* (<*бото чак*), көнөчөк (<көнөк<көн-алт., өзб. иштетилген тери), *келинчек* (<*келинчек*);

7) *-ча*//*-че*//*-чо*//*чө*< *чак* (караңыз: 6-пунктту: *-ча*<*чак*)/ *аянтча* (<*аянт чак*), дөңчө (<дөң *чак*), *тоочо* (<*тоо чак*)/ салыштыр: хакасча *тагычак* (<*таг* -тоо), теңичек (<тең -дең); шорчо *тагчак* -тоочо, *уячак-уяча*/ алт. *уулчак-уулча* (энч. ат);

8) *-чар*//*-чер*<*чар* (*чар*, *шар* —алтай, тува, монгол тил деринде өгүз деген мааниси билдирет); *кулжачар* (<*кул жа*+*чар*), *букачар* (<*бука*+*чар*), *текечер* (<*теке*+*чар*);

9) *-даш*<(а) *даш* (байырк. түркчө *адаш*-жолдош маани синдеги сөз): *карындаш*, *курдаш*, *аталаш*;

10) *-ыраак*<араак; тувача *араак*—аз-маз маанисиндеги сөз жаиа ал алтай, шор, тува тилдеринде *арык*, *арак*, *аарак* түрүндө колдонулат да, башка тилдердеги *-ыраак* мүчөсүнө туура келет: кырг. *агыраак*—алт. *агарык*; кырг. көгүрөөк — алт. көгөрүк; кырг. *кызылыраак*—шор.

кызыл аарак, кызыл арак; кырг. карараак — шор. кара аарак, кара арык, кара арак;

11) -чы// -чу// -чу// -чү// -чин// -жин// -чин — киши; чув. жын (сын, син) — киши: кырг. малчы, — монг. малчин, кырг. кой чу — монг. хонъчин, кырг. темирчи — монг. төмөрч (ин), кырг. төөчү — монг. темээч (ин) <(темээ (н) —төө;

12) -мер (<фарсыча мерд — эркек киши; киши); ишмер, сөзмөр ж. б.;

13) -кеч (<фарс. кеш<кешиден — тартуу, сүйрөө): ара бакеч, мээнеткеч, зыянкеч ж. б.;

14) -көр (<фарс. хор<хорден — жеөө, ичүү: канкор, чайкор, жемкор;

15) -керек (<фарс. хорак (<хор + -ак) — тамак: чайко рок, ачкорок ж. б.

16) -дар (<фарс. дар<даштан—ээлөө, кармоо, сактоо): куштар, кабардар, кусадар, карыздар ж. б.;

17) -заада (<фарс. заада) <төрө маанисиндеги заден деген этиштен атоочтук формасы (-туулган): Ализаада, ханзаа да, бекзаада ж. б.

Бул сыяктуу бүтүн сөздөрдөн чыккан мүчөлөрдүн саны анча көп эмес. Мүчөнүн баары эле бүтүн сөздөн чыга бербеген; мүчөлөрдүн чыгышы үчүн башка жолдор да болгон. Көпчүлүк мүчөлөрдүн чыгышы фузия кубулушу менен байланыштуу.

Уңгу менен мүчөнүн, же мүчөлөрдүн өз ара тыгыз кошулушу, биригип кетиши, фузия кубулушу деп аталат. Фузиялык кубулуштардын натыйжасында морфемалардын ортосундагы мурдагы чек жоюлуп, биригип кетишет. Эгерде уңгу менен мүчө ширешкен болсо, жаңы «уңгу» сөз келип чыгат, мүчө менен мүчө ширешсе, татаал мүчө келип чыгат. Ширешкен мүчөлөр өз ара төмөнкүдөй карым катышта болушкан:

1) кызматташ же маанилеш бир өңчөй мүчөлөрдөн турушу мүмкүн; 2) кызматы жагынан ар башка болгон мүчөлөрдүн кошундусунан куралган да болушу мүмкүн.

Сөздүн составында бир эле мүчөнүн кайталанып жалганышына төмөндөгүдөй фактыларды келтирүүгө болот: Аттар отко киришишти. Ата-энелер өз ара сүйлөшүштү. Келтирилген мисалдарда -ыш мүчөсү эки жолу кайталанды жана бул жерде алардын маанилери түрдүүчө: бири кош мамилелик мааниде, экинчиси көптүк мааниде. Кайсысы сага жагат? Кимиси кыйын экен? дегенде таандык мүчөлөр (-сы+сы, -ы+сы) кайталанып жалганган, булардын ичинен кайсы дегендеги -сы мүчөсү кай деген ат атоочтун составдык элементине айланып кеткен. Бир эле мүчөнүн кабатталып колдонулушу түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринен да кезигет: Огуздантан көрүг келти. — Огуздан (уруунун аты) жансыз (тыңчы) келди. (Бул сөздө чыгыш жөндөмөсү эки жолу кайталанган: огуз-дан-тан).

Маанилеш, же мааниси жагынан жакын мүчөлөрдүн сөз составында кабатталып келиши төмөндөгүдөй сөз формаларынан учурайт: мурдатан (<мур-да-тан, түпкү уңгусу мурун), баиштатан (<баиш-та-тан). Бул сөздөргө жатыш (-та) менен чыгыш (-дан) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү уланган.

Көпчүлүк түркологдор чыгыш жөндөмөнүн грамматикалык формасы жатыш жөндөмөнүн мүчөсү (-да) менен байыркы биргелик куралдык жөндөмөнүн мүчөсүнүн (-<) айкалышынан куралган деп карашат: -дан<-да + -н.

Бир өңчөй, же маанилеш мүчөлөрдүн биригишинен жасалган татаал мүчөлөр баарыдан мурда сын-сыпаттык белгинин салыштырма даражаларын уюштуруучу формалардан кезигет:

1) -ылтыр — үч мүчөдөн куралган: -ыл -т-ыр — көк + үл

Түр-р; салыштыр: өзбекче (диалектилерде) көк+өл—көгүш, көгүлтүр маанисинде; көк+үм-ти-р-көк+үлтүр, сарг+ым ты-р—саргыч маанисинде;

2) -ымтык-үч мүчөдөн тузулгон: -ым-ты-к — боз+ом-ту-к, боз-ом-ук; салыштыр; өзбекче боз+ум-ту-к, боз + ум-ту-л — бозомук, бозомтук маанисинде; кара+м-ты-л, кара+м-ты-к—каралжын маанисинде; сары+м-ды-к — саргыч маанисинде;

3) -гылтым — төрт мүчөдөн түзүлгөн; -гы-л-ты-м—кыз -гы-л-ты-м;

4) -сымал, сымак — окшоштукту билгизүүчү -сы жана кичирейткендик маанисиндеги эки мүчөдөн (-ма жана -л, -к) турат: -сы-ма-л, -сы-ма-к: кара-сы-ма-л, кызыл+сы-ма-к; ,сал. өзбекче кара + сума-н ж. б.;

5) -чыл — кичирейткендик маанисиндеги эки мүчөдөн турат: -чы-л—ак-чыл, көк-чүл, коч-кул; салыштыр: ак+ча (байыркы түрк эстеликтеринде)—акчыл (ак+чы-л) маанисинде;

6) *-гыл*—кичирейткендик маанисиндеги эки мүчөдөн турат; *-гы-л* — *кыз-гы-л*; *коч-ку-л*;

7) *-накай* — кичирейткендик маанисиндеги үч мүчөдөн жасалган: *-на-ка-й*—*таты-на, таты-на-ка-й, жакшына, кичи-не-ке-й*; салыштыр: казакча *киш-ке-н-тей*;

8) *-гары* мүчөсү байыркы убакта багытты билгизүү маанисинде колдонулган да, барыш жөндөмөсүнүн өзүнчө бир формасы болгон: *уйгургару* — уйгурга (карай), бегкерү — бекке (карай), эбгерү — үйгө (карай). Морфологиялык жагынан маанилеш эки мүчөдөн куралган: (*-га*) барыш жөндөмөнүн мүчөсү, азыр колдонулат (*+ры*) бу да багытты билгизүү маанисинде болгон: баңару — мага; *асра* — астыга (карай), үсре — үстүгө (карай). Бул мүчө кыргыз тилинде *ары, бери* деген тактоочтордо сакталган. Бул эки мүчө фузиялык кубулуш боюнча өз ара биригишип, татаал мүчөгө айлангак, азыр *ичкери, тышкары, илгери, сырткары* жана *жогору* деген орун тактоочтордо калдык катарында сакталган. Булардын ичинен *жогору* тарыхый жагынан *йок+-гару* деген морфемалардан түзүлгөн, бирок уңгунун аягындагы тыбыш менен мүчөнүн башкы тыбышы окшош болгондуктан, фузиялык кубулуш боюнча мүчөнүн башындагы «г» тыбышы түшкөн да, уңгунун аягындагы «к» тыбышы жумшаруунун натыйжасында сөз *йогору* формасын кабыл алып калган. Уңгу сөз өз алдынчалыгын жоготкондугуна байланыштуу баштагы туунду сөз тубасага айланып кеткен. Бул сөздүн уңгусу качандыр бир убакта өзүнчө мааниге ээ болгондугун байыркы жана азыркы тектеш тилдердин фактыларынан байкоого болот: байыркы түркчө *йок*-бийик жер, бийик жай; *йок йер*-бийик жер, дөң, дөңсөө; *йокару*—жогору: *йуклатты*—жогорулатты; байыркы

уйгурча *йокла*—жогору көтөрүлүү маанисинде, хакасча—*чох та*—сууну өрдө, жогору маанисинде.

Фузия кубулушу *-гар*, *-гат* мүчөлөрү менен булар жалганган уңгу сөздөрдүн ортосунда да бар. Түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде *суг* жана анын дифтонгулуу формасы *суо, сув* деген сөздөр болгон. Булардын ичинен *суг* формасы хакас, тува тилдеринде азыр да бар жана андан *суггат* (<*суг+-гат*), *суггар* (<*суг+-гар*) деген туунду сөздөр жасалган. Бул уңгунун дифтонгулуу формасынан болсо байыркы уйгурча *суггар* этиши пайда болгон: Ол ат *суггарды*—Ал ат сугарды. Баштагы *суг* деген сөздүн аяккы үнсүз тыбышы дифтонгуга, андан кыргыз тилинде созулма үндүүгө айланган: *суг>сую>суу*. Бирок туунду этиштер атоочтук уңгу сөздүн созулмага айлана электеги түрүнөн жасалган: *сугат* су гар. Бул сөздөрдө уңгунун аягындагы «г» тыбышы (*суг*) менен мүчөнүн башындагы «г» тыбышынын ширешип биригип кетишинен морфемалардын алгачкы чеги жоюлуп, кошулуп кеткен: *суг+-гат>сугат, суг-(—гар>сугар*.

Төмөнкү татаал мүчөлөр да фузия кубулушу аркылуу пайда болгон:

1) *-лан<-ла-н*; куралдан, малдан, тамактан ж. б.

2) *-лаш<-ла-ш*; сырдаш, отурукташ, совхоздош ж. б.

3) *-чылык<чы-лык*; дыйканчылык, эскичилик, жылуучулук, эсенчилик, кыргызчылык ж. б.;

4) *-ылда<ыл-ла*; тарсылда, жаркылда, жалтылда, күрүлдө ж. б.;

5) *-ынды<-ын-ды*; казынды, күрөндү, тебинди, кесинди, чамынды (<чап-ынды);

6) *-гыла<-гы-ла*; аткыла, чапкыла, тешкиле, тепкиле, сай гыла ж. б.;

Кээ бир мүчөлөр айрым мүчөлөрдүн фонетикалык өзгөр гөн түрү болуп эсептелсе, кайсы бирлери алардын (мүчөлөр дүн) кыскарышынан чыккан:

-гын// -ган; качкын, туткун;

-ак<-гак; орок, хакасча *ор-гак*; *тарак<таргак* (б. түркчө); салыштыр: *элек*, алтай, хакасча *элгек*; *туяк*, алтай, хакасча *туйгак*; алтайча *туй-куйма*; *кайык<кайгык* (б. түркчө); *-а<-ка*: *тара//тарка, чура//чурка*;

-ма<-мак: көлмө-көлмөк, *кошмо-кошмок*;

-ыз<гыз: *эмиз-эмгиз*;

-ыр<-тыр: *ичир-ичтир* ж. б.

Кыргыз тилинин азыркы өнүгүш этабында, өтө сейрек болсо да, кайсы бир татаал мүчө бүтүн сөз катарында колдонулуп калган: *чылык* (<*-чы + лык*) — «кыргызчылык» деген сөздүн кыскарган бөлүгү: *Чылыкка* белчесинен баткан киши. *Чылык* бар жерде былык бар.

Мүчөлөр маанисине жана милдетине карата сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөз

өзгөртүүчү болуп үчкө бөлүнөт.

Сөз жасоочу мүчөлөр уңгуга жалганып, андан жаңы сөз жасайт; мында сөз бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтөт (*таш-ташта, камчы-камчыла*), же башка сөз түркүмүнө өтпөй калышы да мүмкүн (*мал-малчы, пахта-пахтачы*). Бирок эки учурда тең сөздүн лексикалык мааниси өзгөрөт. Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалган туунду сөздөр өзүнөн кийин жалгануучу мүчөлөргө карата негиз деп аталат (*койчулар, баштагы; кой, баш-уңгу; койчу, башта-негиз*).

Туунду сөздөрдүн баары эле уңгудан жасала бербейт. Кээ бир сөздөр уңгудан жасалса, кээ бирөө негизден жасалат да, составы боюнча туунду сөз болушу мүмкүн: *баш-башкар, башкар-башкарма, баркарма-башкармалык* деген сөздөрдүн баарынын уңгусу-*баш*, бирок бул уңгудан түздөн-түз *башкар* деген гана сөз жасалган; туунду сөздүн калгандары бири-бирине негиз болуп жасалышкан. Уңгуга сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр катар жалганганда, сөздүн лексикалык мааниси негиз бөлүгүнөн билинет.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр уңгуга жалганганда, сөздүн мааниси өзгөрбөйт, грамматикалык кошумча маани кийрилет. Бирок алар сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштырууда синтаксистик каражат катары кызмат кылышат. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө жөндөмө, таандык, жак жана сандык мүчөлөр кирет. *Малдын, малды, малга, малда, малдан* дегендер бир эле сөздүн ар кандай формасы; жалганган мүчөлөр сөз дүн маанисин өзгөрткөн жок. Бирок ушул эле сөздөн жасалган *малчы* деген сөздү *мал* деген сөздүн өзгөргөн формасы деп айтууга болбойт, анткени андан-чы мүчөсү аркылуу башка маанидеги сөз жасалды.

Форма жасоочу мүчөлөрдөн да сөздүн мааниси өзгөрбөйт, жаңы сөз да жасалбайт. Алар жалганган сөзүнө грамматикалык кошумча маани кийирүүчү сөз формалары болуп эсептелет, сөздөрдү байланыштыруу үчүн да кызмат кылбайт, кошумча маани мүчө жалганган сөздөрдүн синтаксистик колдонулушу менен да байланышпайт. Буларга мамиле мүчөлөрү, ыңгай мүчөлөрү, чакчылдардын, атоочтуктардын, кыймыл атоочтордун мүчөлөрү, чак мүчөлөрү, көптүк мүчө (*-лар*), сын-сыпаттын кемдигин, жетишсиздигин билдирүүчү мүчөлөр (*-ыш, -гылт* ж. б.), кичирейтип эркелеткендикти билдирүүчү мүчөлөр (*-ча, -чак*), жана *-ыраак* мүчөсү кирет. Жогорудагы мүчөнүн үч түрү жалганган сөзүнө ар бири өзүнүн салымын кийирет. Сөздүн лексикалык мааниси сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу берилсе, грамматикалык маани форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен берилет (*жылкы -чы-лар-ыбыз-га*). Маанинин мындай эки түрдүүлүгүнө байланыштуу жалпысынан мүчө да эки түрдүү: сөз жасоочу, сөз жасабоочу. Ушу белги боюнча сөз жасоочу мүчөлөргө форма жасоочу мүчөлөр карама-каршы коюлат да, кеңири мааниде алганда, ага сөз өзгөртүүчү мүчөлөр да кирет.

Сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн уңгуга жалганышында белгилүү тартип бар. Мүчөлөр дүн иреттүүлүк менен келиши лексикалык жана грамматикалык касиеттерге негизделген: башка маанидеги жаңы сөз жасап, лексикалык мүнөздө болгондуктан, сөз жасоочу мүчөлөр уңгуга биринчи жалганат. Анын артынан форма жасоочу, андан кийин сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганат. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн форма жасоочу мүчөлөрдөн кийин келиши синтаксиске байланыштуу. Анткени алар өздөрү жалганган сөздү башка сөздөр менен байланыштыруу үчүн кызмат кылат (*окуучу-лар-га* төлөндү. Менин *китеп-тер-им-ди* көрдү).

Ушинтип, сөздөр сүйлөмдүн составында колдонулганда морфологиялык түзүлүшү боюнча төмөнкүлөрдөн турат: 1) уңгу—тилдин азыркы мезгилинде составдык бөлүктөргө ажыратылбай турган сөздөр; 2) негиз—уңгу менен сөз жасоочу мүчөлөрдүн айкалышынан турган сөздөр—туунду сөздөр; 3) уңгу, негиз + форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр: *окуучуларга* (<*окуу-чу+лар-га*).

Лексикалык бир бүтүн сөз катарында жасалыш жагынан алганда сөз төмөнкү типтерден турат: 1) жөнөкөй сөз: а) уңгу сөздөр: б) уңгу менен сөз жасоочу мүчөлөрдөн турган сөздөр—негиз; 2) татаал сөздөр: кош сөздөр, бириккен сөздөр, кошмок сөздөр, кыскартылган сөздөр.

ТАТААЛ СӨЗДӨР

Эки же андан көп компоненттерден түзүлгөн сөздөрдүн туруктуу айкашы лексикалык бир мааниде колдонулса, алар *татаал* сөздөр деп аталат: *өнөр жай, мал чарба, бак-дөөлөттү атане, кыз-кыркын, төө тикен, ардак тактасы, үндөштүк закону, кошумча баа, ат кулак, чырчатак, ыпыр-сыпыр, кыжың-кужуң, өйдө-ылдый* ж. б.

Татаал сөздөр өздөрүнүн түзүлүш, маанилик дагы башка бир топ өзгөчөлүктөрү боюнча жөнөкөй сөздөрдөн айырмаланат (Алар жөнүндө «Сөз жасоонун аналитикалык ыкмасы» деген бөлүмдү караңыз).

Маани жагынан татаал сөздөр жөнөкөй сөздөй эле белги лүү бир түшүнүктү билдирет. Бирок татаал сөздөрдүн айрым дары, ошону менен бирге, маанини тактайт, сөздү экспрессивдүү кылып, ойду ачык, таамай айтууга мүмкүндүк берет: «*саламатпыз*» же «*аманбыз*» дегендин ордуна «*сак-саламатпыз*» деп айтуу тагыраак, ачыгыраак.

Татаал сөздөрдүн кээ бирөөлөрү маанини жалпылап көрсөтөт. «*мал-сал*» дегенде малдын бир түрү эмес, жалпы мал жөнүндө түшүнүк берилип жатат. Эгин-тегин, бала-чака, кыз кыркын да ушундай.

Татаал сөздөр кыргыз тилинин лексикасында басымдуу орунду ээлейт жана алардын мындан ары да арбуу мүмкүнчүлүгү чексиз. Социалисттик турмушка байланыштуу келип чыккан жаңы түшүнүктөрдү, жаңы заттарды, жаңы буюмдарды атоодо, аларды башка тилдерден (өзгөчө орус тилинен) өздөштүрүүдө татаал айкаштардын ар түрдүү типтери кеңири колдонулат.

Орус тилинен кыргыз тилине кирген бир кыйла жөнөкөй сөздөр жана терминдер которулганда татаал айкаштар аркы луу берилет: *ополчение* — «*баш кошуу*», *поведение* — «*жүрүш-туруш*», *прение* — «*жарыш сөз*», *восстановление* — «*кайра куруу*», *разногласие* — «*пикир келишпегендик*» ж. б.

Социалисттик турмушка, жаңы экономикалык, маданий өрчүүлөргө байланыштуу пайда болгон түшүнүктөр: 1) кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн жардамы менен которулат; *общественное производство* — «*коомдук өндүрүш*», *общественное дело* — «*коомдук иш*», *производительность труда* — «*эмгек өндүрүмдүүлүгү*», *производительные силы* «*өндүргүч күчтөрү*», *производственные отношения* — «*өндүрүш мамилелери*», *машиностроительный завод* — «*машина куруучу завод*» ж. б.

Кээ бир татаал түшүнүктөр даяр, б. а. которулбай да (*космос корабли, телефон-автомат, автоматтык агрегат*), же болбосо жарым-жартылай да которулуп алынат (*исторический материализм* — «*тарыхий материализм*», *социалистическое общество* — «*социалисттик коом*» ж. б.); которуусуз, даяр алынган сөздөр кыргыз тилинин морфологиялык каражаттары менен оформит этилет: *марксистский диалектический метод* — «*марксисттик диалектикалык метод*», *диалектический материализм* — «*диалектический материализм*», *марксистский философский материализм* — «*марксисттик философиялык материализм*», *партийный комитет* — «*партиялык комитет*», *машино-тракторная станция* — «*машина-трактор станциясы*», *сельский совет* — «*селолук совет*», *электростанция* — «*электр станциясы*», *электрический ток* — «*электр тогу*» ж. б.

Ошентип орус тилинин таасири менен кыргыз тилинин лексикасы, анын ичинде татаал сөздөрдүн саны аябай көбөйүүдө.

Татаал сөздөр лексикалык бөтөнчөлүктөрү жана түзүлүш өзгөчөлүктөрү жагынан төмөндөгүдөй мүнөздөлөт:

1) Лексикалык жагынан бүтүн бир маанини билдирет;

2) Грамматикалык жагынан жөнөкөй сөз сыяктуу эле сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: «*Адашкандын айбы жок, кайтып үйрүн тапкан соң*» — деп, өткөн-кеткенди унутуп таштап, тынч оокатыңды кылсаң, бүгүн ишиң оң эле (Т. Сыдыкбеков) деген сүйлөмдө «*өткөн-кеткенди*» — толуктооч. Сен асманга түкүргөнүңдү таштап, адамча жүрсөң, *кедей тобунун* башчысы бүгүн Шарше болбойт болчу (Т. Сыдыкбеков). Мында «*кедей тобунун*» — аныктооч. Мөлмүлдөгөн *Ысык-Көл Ала-Тоого* айкалышып жарашып турат (М. Жангазиев) деген сүйлөмдө «*Ысык-Көл*» — сүйлөмдүн ээси, «*Ала Тоого*» — толуктооч.

3) Жөнөкөй сөздөн татаал сөздөр составдуулугу менен айрылат (салыштырыңыз: жөнөкөй сөздөр — *ат, мал, көйнөк, тамак, келишим, отур, орусча, мен, алты, сары*. Татаал сөздөр — *жалпы чогулуш, Кара деңиз, үй-жай, КПСС, дан куурай, тамыры жемиш өсүмдүктөр ж. б.*).

Татаал сөздөр түзүлүш-структуралык жана маанилик грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча төрт топтон турат:

1. Кошмок сөздөр (азыркы татаал сөздөр);
2. Бириккен сөздөр (тарыхый татаал сөздөр);
3. Кыскартылган сөздөр (аббревиатуралар);
4. Кош сөздөр.

Кошмок сөздөр (азыркы татаал сөздөр)

Аныктоочтук (багынычтуу) байланыштын негизинде өз ара айкалышып, бир лексикалык мааниде колдонулган татаал тизмектер (алар өз ара аныктооч — аныкталгыч, толуктооч — толукталгыч ж. б. катышта болот) *кошмок* сөздөр деп аталат: *кызмат акы, шаардык совет, жаакшы көрүү, көз сал, кыл жуугуч, дан куурай, кошумча эмгек, социалисттик мелдеш ж. б.*

1. Кошмок сөздөр ыкташуу байланышынын негизинде түзүлөт: *жарыш сөз, өнөр жай, кол кап, ат кулак, эмгек акы*;

2) башкаруу байланышынын негизинде тизмектешет: *кол сал, көз көрсөт, тамыр жай, кол жалга, ойго бат ж. б.*

3) кыйышуу байланышынын негизинде түзүлөт: *ардак тактасы, тигүү фабрикасы*.

4) Кошмок сөздөрдүн ар бир компоненти өз басымы менен айтылгандыктан, алардын арасында тыным (пауза) сезилип турат. Ушуга жараша жана алар аныктоочтук мамилелердин негизинде түзүлгөндүктөн, эреже боюнча, бөлөк жазылат; *темир жол, ардак тактасы, төө куйрук, моюн сун, дем ал ж. б.*

Энчилүү географиялык атоолорду (топонимдерди) билдирген кошмок сөздөр гана дефис менен жазылат: *Чоң-Кызыл Суу, Көк-Жаңгак, Ысык-Көл, Баш-Кууганды, Орто-Нура ж. б.*

5) Кошмок сөздөр өз ара аныктоочтук мамиледе туруп, тизмектешкен бир эле сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөрдөн же ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөрдөн түзүлөт:

а) Алар зат атооч+зат атоочтон түзүлөт: *темир жол, ишеним кат, өнөр жай, эмгек күн, кызмат акы, бодо мал, жер бөлүмү, тап күрөшү ж. б.*

б) Сын атооч+зат атоочтон түзүлөт: *көк шибер, жергиликтүү совет, кызыл кырман, кара жыгач, сары май, ак тилек, көк бөрү, Чоң-Сары-Ой, кызыл үй, Ысык-Көл, Шамалды-Сай, Көк-Жаңгак, ак чөөлмөк, Карагул, Кеңкол, көк тап; Кызыл Жар ж. б.*

в) Зат атооч+этиштен түзүлөт: *күн көр, көз тийүү, баш тарт, так кат, үмүт эт (же үмүт кыл), жок кыл, сеп ал, жек көр, төө басты* (оюндун аты).

г) Кошмок сөздөр сан атооч+зат атоочтордун айкалышынан түзүлөт: *Беш көкүл, бирдин айы, тогуздун айы, алты ка нат (кереге), Он-Бир-Жылга, кырк аяк (курт), төрт амал, беш жылдык ж. б.*

д) Тактооч+зат атоочтордун айкаштарынан түзүлөт: *жөө күлүк, кошумча нарк, жеке менчик ж. б.*

в) Тууранды сөз+зат атоочтордун айкаштарынан түзүлөт: *шылк этме (мылтык), май болпоч.*

ж) Этиш+зат атоочтордун айкаштарынан да түзүлөт: *Келдибек, Турдукан, Токтогул, төө басты.*

з) Сан атооч+сын атоочтордун айкаштарынан түзүлөт: *эки жүздүү.*

и) Сан атооч + этиштердин айкаштарынан түзүлөт: *беш атар.*

й) Этиш + этиштердин айкаштарынан түзүлөт: *келе жатат, тура тур, окуп жибер* (оозеки тилде *ий/ир*), *келе элек, бара бер, айтып кал, ала кой, бара сал ж. б.*

б) Комшок сөздөрдүн компоненттери грамматикалык жагынан түрдүүчө түзүлүштө болушу мүмкүн:

а) уңгу+уңгу түрүндө: *өнөр жай, кол кап, жел боо, төө куйрук,*

б) биринчиси грамматикалык форма менен өзгөргөн + экинчиси өзгөрбөгөн түрдө: *атка минер, айыпка буюр*.

в) биринчиси өзгөрбөй, экинчиси грамматикалык форма менен өзгөрөт: *ардак тактасы, тап күрөшү*.

Кошмок сөздөрдүн ичинде бир компоненти жекече турган да лексикалык маанисинен ажыраган, белгилүү тизмектин составында гана колдонулган, бирок маанилүү компонентинен тыным менен ажыратылып, өз басымына ээ болгондор да бар: *сом темир, сом балка, сом жигит, сом таяк, сом эт, кара бороң, ак жолтой, ак сарбашыл, кур айгыр* (бээ, ат), *таш кордо, төрт түлүк, дүңгө кур, сон камчы, чар тарап* ж. б. Булардын кээ бирөөнү талдап көрөлү:

Сом: өз алдынча сейрек колдонулуп, «чулу, бүтүн жыл маланбаган буюм» деген маанини билдирет. Андан «*сомдол гон*», «*сомодой*» сыяктуу туунду сөздөр жасалган. Кошмок сөздүн компоненти катары жогоруда саналган туруктуу айкаштардын составында кездешет.

Бороң: *кара бороң* — көп майлуу эмес, алашем эт жөнүн дө айтылат. Анын биринчи компоненти «бороң» өз алдынча колдонулбайт; *боро+аң* морфемаларынан түзүлгөн туунду сөз. Бирок унгусу өз алдынча *боро кир* деген татаал айкаштын составында да учурайт, алгачкы мааниси — «*киргил, бозомук*» дегенге туура келет, *p//z* тыбыштарынын шайкеш келүү законунун негизинде тарыхый жагынан *боз* сөзүнүн түгөйү катары каралышы керек. Салыштыр: якутча — *боролуй* «күүгүмдөнүү», «ылайлануу», «карауу», «эттин кайнай баштаганда алашем тарта башташы»; *боролхох* — «боз, «күүгүм», бороң — боз», «бозомук» маанисинде; *борук* — *сарык* — күүгүм кез; бороңуй — таң заардагы үрүл-бүрүл мезгил; *бор йор* — караңгылануу, күүгүмдөнүү ж. б.; алтайча — *пора, боро* — «боз» маанисинде *боро ат* — «боз ат»; *боромтык* — «күүгүм»; *боромот* «кара карагат»; *бозом* — күүгүм кез». Булар менен кыргызча бүркөк, буурул, бүрүл (үрүл-бүрүл), бараң (үрүң-бараң) деген сөздөрдүн уңгуларын да жогорудагы (*боз//бор*) *боро* сөздөрү менен байланышта кароого тыбыштык жана семантикалык негиз бар.

Жолтой: бул түзүлүшүндө *ак* жана *кара* деген сын атоочтор менен ажыралгыс тизмекте гана (*ак жолтой, кара жол той*) колдонулат. *Сарбашыл*: бул «*ак*» деген сын атооч менен ажыралгыс тизмекте келип, *ак сарбашыл* деген айкаштын составында гана колдонулат.

Кур: *кур айгыр, кур ат, кур бээ*. Булардын жалпы мааниси «*семиз*», «*эттүү*», «*минилбеген*». Бул сөз кээ бир тектеш тилдерде кыргыз тилине салыштырганда бир кыйла кеңири жана өз алдынча колдонулуп, туунду сөздөрдүн түзүлүшүнө негиз боло алган. Мисалы, башкыртча — көрөй — «семирүү», «эттенүү», «эт байлоо»; тувача — *хур* — «ток», *хур кыш* — «ток кыш», *кур* — «кол тийбеген», жаңы баш; казакча *кур* — «семиз», «эттүү».

Кордо: *таш кордо* — жылкынын терисинен тигилген идиш; анын ичиндеги чийки этти бышыруу үчүн салынган аябай ысытылган таш жана ушундай ыкма менен бышырылган тамак; ал *кор* (коломтодогу чок аралаш өтө ысык күл) жана *-да* элементтеринен турат. Казакчада ушул эле мааниде — *таскорык*.

Түлүк: *төрт түлүк мал* — уй айбандарынын жалпыланган атоосу. Бул — өзүнчө жеке колдонулбай турган компонентинен жана *-лык* морфемасынан турган туунду сөз; байыркы түрк тилдеринде *-ту -тук*, «чырымтал» маанисинде. Салыштыр: М. Кашгарскийдин сөздүгүндө «*ту-жүп*» — «чач»; *бир ту сач* — «бир тал чач» (МК, 111, 207); *ат түлөди* — «ат түлөдү» (МК, 111, 270); Азыркы түркчө: *туг* — «чач», «жүн», «тыбыт», «түк», «канат»; якутча — «*туу*» малдын түтү, «жүнү», канаттуулардын майда жүндөрү, «тыбыт», «бир тутам жүн»; түүлээк — «барпагай», «саксагай»: Демек кыргыз тилиндеги түк, түлөк <тү+ла+к морфемаларынан түзүлгөн байыркы туунду сөздөр: дүңгө: дүңгө кур <уйгурча — *лөнгө* — «суу жоолук», жүз аарчы»;

сон камчы: украинча — *цобе, цоб* — өгүздү айдоо үчүн колдонулуучу сырдык сөз; *сан камчы* — шапалак.

Чартарап — иранча «чар» — төрт: төрт тарап.

2. Бириккен сөздөр (байыркы татаал сөздөр) сөздөрдүн аныктоочтук мамилесинин негизинде түзүлгөн, бирок тыбыштык (басым, тыбыштык составы жагынан) ширешүүгө

дуушар болуп, бүтүн бир жөнөкөй сөз түрүнө айланган айкаштар бириккен сөздөр (б. а. байыркы татаал сөздөр) деп аталат: өгүнү<ол//+күнү>: Өгүнкү көчкөн журтта эски көп кургак тезек калды эле (К. Баялинов). *Желаргы* (<.жел + аргы>): Анын үнүн жел аргы алда кайда учуруп, Чүкөбүйга угуз бады (К. Баялинов); *чугой* (чу+кой). Чүкөбайдын токулуу турган кер жоргосун мине салып, төмөн карай *чугойду* (К. Баялинов); *унчук*<үн+чык>: Биз уялганыбыздан унчукпай... баштарыбызды ийкеп койдук (Ч. Айтматов). *Колтурмач* (кол + тырмач): ...*колтурмачтап* таңылган чоң ала каптарды көтөрүп... (Ч. Айтматов). *Сокбилек* (<сок+билек>): Зылдай оор *сокби.гекти* энтишп өйдө көтөргөндө... (Ч. Айтматов); *таеже*, *таяке*, (<тай+эже, тай+аке>); ..мага *таякелик* жайы бар эле (Ч. Айтматов.); *башпак* (баш + бак — «көр», «кара» маанисинде): ...Эл чээнге кирип кеткенсип, сыртка *башпаккан* киши-кара жок (Ч. Айтматов). Мындай түзүлүштөгү бириккен сөздөр тилибизде өтө эле арбын.

Бириккен (байыркы татаал) сөздөргө төмөндөгүдөй белгилер мүнөздүү:

1. Эки же андан да көп сөздөрдүн биригүүсүнөн турат: *сарайгыр* (чымчык), *басмайыл*, төөмантек, *жамбаш*, *жарга нат*, *ошер*, *ушер*, *мобу*, *тетиногу*, *быйыл*, *карагат*, меңдубана ж. б.

2) Тыбыштык составы боюнча компоненттери жекече тургандагы түзүлүшүнө караганда орчундуу өзгөрүүлөргө учураган болот (тыбыштык өтүшүүлөр же ширешүүлөр, сыйлыгышып түшүп калуу, орун алмашуу сыяктуу кубулуштар): *жамбаш*<.жан («каптал» маанисинде) + *башунчук*<үн + чык (артка ээрчишүү жана эриндешүү кубулушу байкалат); *карагат*<кара+гат (салыш тыр: алтай тилинде *кат*—жемиш)>; *башпак*, *башпакта* (*баш*-; *бак*) («кара, көр» маанисинде), *кушмаш ээр* (*куш*+*баш*: б//м тыбыштарынын өтүшүү законунун көрүнүшү байкалат); *кай шаяк* (*кайша*+*аяк*) сыйлыгышма «й» тыбышынан кийин келген «а»нын сыйлыгышуусу. Ал эми экинчи компоненти өз алдынча колдонулбай калган туунду сөз (салыштыр: *айт*< ай+т, *айгак*<ай+гак, байыркы түрк тилдеринде ай-айтуу). Демек, бул салыштырууларга караганда, *аяк* — «айткак», «айткыч». Ошентип, *кайшаяк* — «кайшачы» деген маанидеги сөз.

3) Бириккен сөздөр, жөнөкөй сөздөрдөй эле, бир гана ба сымга ээ. Бул белги ички түзүлүшү жагынан тыбыштык ширешүүгө учурай элек эки составдуу татаал сөздөрдөн аларды айырмалап туруучу орчундуу белгилерден болуп эсептелет. Ушул эле белги эки муундан турган *мобу*, *быйыл*, *ошер*, *минт*, *тигинт* сыяктуу бириккен сөздөргө да мүнөздүү.

4) Аныктоочтук мамиленин негизинде түзүлгөндүктөн, бириккен сөздөрдүн компоненттери ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болушу мүмкүн: *колгабыш*<кол (зат атооч) + *кабыш* (этиш) — башкаруу байланышынын негизинде түзүлгөн; *басмайыл*<*басма* (зат атооч) + *айыл* (зат атооч) (каракалпак, памир кыргыздарынын тилинде «айыл» — басмайыл маанисинде колдонулат, *кайак*<*кай* (сурама ат атооч) + *жак*; *жарганат*—*жаргак* (зат атооч) + *канат* (зат атооч) — ыкташуу байланышынын негизинде түзүлгөн: *кечкурун*<кеч (мезгил тактооч) + *курун* (табыш жөндөмөсүндө турган сенек тактооч); *согончок*<соң (орун тактооч)+*ончок* (лексикалык маанисинен ажыраган зат атооч) (якут. *ончок* — со гончок, *ончиг* — бурч, чет); *ушул*<*ушу*+*ал*, *ошол*<*ошо*+*ал*, *мобу*<*мына*+*бу* (ат атоочтор); *ошер* же *ушер* (*ушу*, *ошо*+*жер*; *аяк*<*ал жак*, *быяк*<*бу жак*, *тыяк*+*тиги жак*; *деле*< *деги* эле, *бирдеме*, *бирнеме*, *бирденке*, *бирдеке*<*бир нерсе*; *ажер*//*аер*<(ал+*жер*; *тиер*<.тиги *жер*; *минт*<мындай *эт*; *тигинт* (*тигиндей* *эт*; *ошент*<*ошондой* *эт*; *каржылык*<*каруу* + *жилик* (моңголчо *гар* — «кол» деген маанидеги сөз); *Көкөмерен* (<монг. *көкө* — «көк» маанисиндеги сөз +*мерен*//*мөрөн* —«өзөн»); *көзбоочу*— (<*көз* + *боочу* «байлоочу» < байыркы түркчө *баг*—*боо*).

5) Татаал айкаштардан турган татаал энчилүү аттар (адам аттары) да бириккен сөздөргө кирет: *Сатыбалды*, *Тургумбай*, *Кудайберди*, *Токтогул*, *Мамбетакун*, *Гүлсара*, *Айымгул*, *Келдибек* ж. б.

Кыскартылган татаал сөздөр (аббревиатура)

Татаал сөздөрдүн айрым бөлүктөрүнөн түзүлүп, ошол эле мааниде колдонулган сөздөрдү кыскартылган татаал сөздөр деп айтабыз. Мурун кыргыз тилинин сөздүк составында

кыскартылган татаал сөздөр болгон эмес. Булар орус тилини түздөн түз таасири менен пайда болду. Ошондуктан алар кыргыз тилинде неологизмдердин катарына кошулат.

Кыскартылган татаал сөздөр төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөт.

1) Кыскартылуучу татаал сөздүн ар бир компонентинин биринчи арибинен түзүлөт: *МТС* (машина-трактор станциясы), *БК* (Борбордук Комитет), *СТФ* (сүт-товар фермасы) ж. б.

2) Кыскартылуучу татаал сөздүн ар бир компонентинин башкы муундарынан түзүлөт: *Обком* (обласгык комитет), *райком* (райондук комитет), *раймаг* (райондук магазин), универмаг (универсалдык магазин) ж. б.

3) Татаал сөздүн биринчи компонентинин башкы бөлүгүнө анын экинчи компоненти бүт кошулуу аркылуу түзүлөт: *сельсовет* (селолюк совет), *профсоюз* (профессионалдык союз), *парткабинет* (партиялык кабинет), *пединститут* (педагогический институт) ж. б.

4) Татаал сөздүн биринчи компоненти бүт алынып, ага калган компоненттеринин биринчи тамгалары же муундары кошулуу аркылуу түзүлөт: Кыргыз ССР (Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы), Кыргызмамбас (Кыргыз Мамлекеттик Басмасы), *селолюк универмаг* (селолюк универсалдык магазин) ж. б.

5) Кыскартылган татаал сөздөрдүн бир катары кыргыз адабий тилине орус тилинде кыскартылган бойдон алынган: *КПСС* (орусча—Коммунистическая Партия Советского Союза, кыргызча — Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясы). *ВЛКСМ* (орусча толугу — Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодежи», кыргызча — Бүткүл Союздук Ленинчил Коммунисттик Жаштар Союзу), *районо* (орусча — районный отдел народного образования, кыргызча — райондук эл агартуу бөлүмү), *райфо* (орусча — районный финансовый отдел, кыргызча — райондук финансы бөлүмү), *сельхоз институт* (орусча — сельскохозяйственный институт, кыргызча — айыл чарба институту) ж. б.

Кыскартылган татаал сөздөр окулушуна жана айтылышына карата төмөнкүдөй бөлүнөт:

1) Ариптердин аттары боюнча окулат: *СССР* — «ЭСЭСЭ СЭР» (Советтик Социалисттик Республикалар Союзу), *ВЛКСМ* — «ВЭЛКАЭСЭМ» (Жалпы Союздук Ленинчил Коммунисттик Жаштар Союзу, *МТС* — «ЭМТЭЭС» (машина трактор станциясы) ж. б.

2) Кыскартылган тыбыштары боюнча окулат жана айтылат: Мисалы, ТЮЗ (жаш көрүүчүлөр театры), *ВУЗ* (жогорку окуу жайы) ж. б.

3) Бир бөлүгү ариптердин аттары боюнча, башка бөлүгү тыбыштар боюнча окулат жана айтылат: *ЦДСА* (Советтик Армиянын Борбордук үйү) ж. б.

4) Кыскартылган татаал сөздөр орус тилинде кандай жазылса, кандай айтылса, кыргызча да ошондой жазылып, ошондой айтылат. Анткени, биринчиден, кыскартылган татаал сөздөрдүн жазылышы, айтылышы кыргыз тилинде жана орус тилинде бирдей:

1) *МТС* — «ЭМТЭЭС», *райком* (райондук комитет).

2) Татаал сөздөрдүн орусча кыскартылган түрлөрү кыргыз тилине өз калыбынча эле өздөштүрүлүп, адабий тилде көп учурайт. *БК* дегенди «Борбордук комитет» деп, *райком* дегенди «райондук комитет» деп, *вуз* дегенди «жогорку билим бере турган жай» деп түшүнөт. Мына ошондой эле *СССР*, *ВЛКСМ*, *ВЦСПС*, *РСФСР* деген сыяктуу кыскартылган татаал сөздөр кыргыздарга түшүнүктүү жана ошондуктан ушул бойдон колдонулуп жүрөт.

5) Татаал сөздөрдүн кыргызча да кыскартылып жасалгандары бар: *БК* («Борбордук Комитет»), *райатком* («райондук аткаруу комитети»), *АКШ* («Америка Кошмо Штаттары») ж. б.

6) Кыскартылган татаал -сөздөр да, башка татаал сөздөр сыяктуу, өз өзгөртүүчү мүчөлөр уланып өзгөрө берет; кыргыз тилинин закондоруна бул жагынан толук баш иет. Бирок кыскартылган татаал сөздөр кыргыз тилинде жаңы сөздөрдү түзүүгө негиз боло албайт.

Кош сөздөр

1) Эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкаштарынан түзүлүп, жалпыланган бир түшүнүктү берүүчү лексемалар кош сөздөр деп аталат: *үй-жай*, *кийим-кечек*, *бала-бакыра*, *алыш-катыш*, *келим-кетим*, *көйнөк-мөйнөк*; *көп-көп*, *узун узун*, *зың-зың*; *дүбүрт-дабырт*,

көптөн-көп, күндөн-күнгө, уламдан-улам, дир-дир, сорпо-шилең, кир-кок, келин-кесек, бала-чака, ата-эне, кийим-кечек ж. б.

2) Кош сөздөрдүн компоненттери өз ара тең (бирдей) байланыш аркылуу тутумдашат. Мисалы: *аз-аз, кийим-кечек, оюн-күлкү, уруш-кериш ж. б.* Мында компоненттер бирдей санда, бирдей сөз жа-соочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өз гөрүп турат. Демек, компоненттердин арасында грамматикалык жагынан өз ара багынычтуулук же багындыруучулук касиеттер жок, б. а. кошмок сөздөрдөгүдөй багынычтуу (аныктоочтук) байланыш буларга мүнөздүү эмес.

Бул өзгөчөлүк — кош сөздөрдү кошмок сөздөрдөн айырмалоочу негизги белги.

3) Кош сөздөр — речке көркөмдүк киргизүүчү тилдин стилдик каражаттарынын бири.

4) Төмөнкүдөй кайталоолор да (*күндөн-күнгө, уламдан улам, бирден-бир, айылдан-айылга* сыяктуу тизмектер) кош сөздөрдүн тобуна кириши керек. Анткени алар сүйлөм тизмегинде анын бир мүчөсүнүн гана милдетин аткарат. Мисалы: Сейде уядагы балапанын *киши-карадан коругансып*, элтең-элтең жүгүрүп, эки жагын каранат. Бышыкчылык келсин, эл тоюнсун, анан күздө жалпы журт болуп *аш-суусун* берип айлыбыздан чыккан баатыр эле деп, ошондо урматтап угузалы. Аскерге кеткенден бери Байдалыдан *байма-бай* кат келип туруучу эле, бир топтон бери кабар жок (Ч. Айтматов).

Жогорудагы сүйлөмдөрдө асты сызылган кош сөздөрдүн ар бирөө, сүйлөм тизмегинде бир гана суроого жооп берип, анын бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып жатат.

5) Кош сөздөр семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча кайталоо (кээде күчөтүү оттеногу менен: *кызыл-тазыл, кызарып татарып; узун-узун, чоң-чоң*), жалпылоо (*үй-жай, ата-бала, келим-кетим*) маанилерине ээ.

6) Кош сөздөр, аныктоочтук катнашта турган татаал сөздөрдөн айырмаланып, өтмө, идиомаланган мааниге ээ эмес; булардын семантикасындагы негизги өзгөчөлүк — жыйынтык тоо, речке кооздук, экспрессивдик маани киргизүү. Демек, кош сөздөр бул жагынан тилдин стилдик каражаттарынан болуп саналат.

7) Кош сөздөр көбүнчө эки составдуу.

8) Эки компоненти тең бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү; алардын арасында багынычтуу байланыш жок.

9) Кош сөздөрдүн ар бир компоненти өз алдынча басымга ээ жана экөөнүн арасы тыным менен ажыратылып айтылат. Жазууда алардын арасы дефис менен ажыратылышы мына ушул касиетине байланыштуу.

10) Кош сөздөр—сөз жасоонун аналитикалык ыкмасынын эң байыртан бери колдонулуп келе жаткан түрү экендигинин ачык далили.

11) Түзүлүшү жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча туруктуулугу: 1) белгилүү гана морфологиялык түзүлүштө (бирдей формада) туруп кош сөз боло алышы;

12) маанилүү компонентинин маанисиз уйкашынан мурда келиши, б. а. орундарынын дайыма туруктуулугу: *качкан-бозгон, азган-тозгон, жоро-жосун, илик-жарма, кир-кок, сорпо-шилең, төркүн-төз, уруш-кериш, жаан-чачын, кызарып-татарып, катын-калач, ушак-айың, күбө-танык, өгөй-кагай ж. б.*

Экиден көп компоненттен турган кош сөздөр жалаң гана тууранды сөздөргө тиешелүү: *маң-маң-маң баскан, дыр-дыр-дыр, тарс-тарс-тарс сыяктуу.*

Кайталама кош сөздөр

1) Бир эле сөз эки же бир нече жолу кайталанып айтылып, андай тизмек күчөтүү оттеногу менен жаңы лексикалык мааниге ээ болот. Алар уңгу сөздөрдөн (*аз-аз, чоң-чоң*) жана туунду (*миңдеген-миңдеген, улам-улам*) негиздерден болушу мүмкүн.

Кайталама кош сөздөрдү бир бүтүн лексикалык бирдик катары кароого мүмкүндүк берген жана аларды ар кандай эле кайталоолордон айырмалап турган негизги белги — алардын айтылышында байкалган интонациялык өзгөчөлүк жана ички семантикалык күчөтүү оттеногу. Ал эми жөнөкөй кайталоодо болсо мындай оттенок жок. Мисалы: *миндеп-миндеп, жаза-жаза чарчадым; бирден-бирден* киргиле; *күндө-күндө* келип тур сыяктуу кош сөздөр менен *«кел, кел! отур, отур! кызыл, кызыл кездеме»* сыяктуу жөнөкөй кайталоолордун арасында интонациялык

(тыным узагыраактай сезилет) жана семантикасында күчөтүү оттенктору боюнча айырма бар.

Кайталама кош сөздөр белгилүү гана грамматикалык формада турган же белгилүү сөз жасоочу морфема менен айкалышып турган сөздөрдөн жасалат да, эгерде ал мүчөлөр андай тизмектин составынан алынып ташталса, кош сөз боло албай калат. Мисалы: *улам-улам*—кош сөз, бирок «*ула-ула*» деген кош сөз жок; ошондой эле *бара-бара*, *барып-барып*, *бетме-бет*—кош сөздөр; бирок «*бар-бар*», «*бет-бет*» сыяктуу кош сөздөр жок.

Демек, кайталама кош сөздөрдүн күчөтүү, кыймыл-ара кетти бекемдөө, окуяга тактык киргизүү маанилеринин жасалышында кээ бир грамматикалык каражаттар айрыкча ролду ойнойт. Ал каражаттар төмөнкүлөр:

-*ма* — иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн составында кабыл алынган мүчө, кыргыз тилинде төл сөздөрдөн түзүлгөн кош сөздөрдүн биринчи компонентинин аягында келүүчү мүчө. Мисалы: *бетме-бет*, *башма-баш*, сөзмө-сөз, *оозмо ооз*, *тушма-туш*.

Кайталама кош сөздөр чакчыл этиштерден жасалат: *бара бара*, *уктай-уктай*, көрө-көрө, *барып-барып*, *окуп-окуп*, *жаза жаза*; *карай-карай*. Чакчыл моделдеги сөздөр кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын, бир нече ирет кайталангандыгын көрсөтөт. Эгерде бул мүчөлөр унгунун аягынан алынып ташталса, кош сөздүк жаңы лексикалык касиеттен ажырап, эркин гана кайталоо болуп калат.

-*дан*, -*га* — жөндөмө мүчөлөрү. Биринчи компоненти чыгыш жөндөмөсүндө, экинчи компоненти барыш жөндөмөсүндө турган сөздөрдүн тизмектешип, кош айтылышынан, кыймыл-аракеттин анын ордунун, мезгилинин өнөкөт болуп кайталана бергендигин билдирүүчү кош сөздөр жасалат. Мындай кош сөздөрдүн орун тартиби дайым туруктуу: күндөн-күнгө, *айдан-айга*, *үйдөн-үйгө*, *тоодон-тоого*. Бул жөндөмө мүчөлөр бир гана (бирдей) уңгуга жалганып, эки кайталанып айтылат.

II. Жалпылама кош сөздөр. Эки компоненти тең өз алдынча турганда толук маанилүү же бир гана компоненти маанилүү, экинчиси өз алдынча маанисинен ажыраган уйкаш сөздөрдөн туруп, бир семантиканы — жалпылоону билгизген тизмектер жалпылама кош сөздөр деп аталат: ойногон-күлгөн, *атты-жөөлүү*, *мал-сал*, *үй-жай*, *сорпо-шилең*, *ата-бала*, *бала-чака* ж. б. Мындай түзүлүштөгү кош сөздөрдүн жасалышында төмөнкү морфологиялык каражаттар маанилүү ролду ойнойт.

-*лы*. Байыркы түрк тилдеринде «жана» байламтасына маанилеш мүчө. Бул мүчө жалганган сөз да -*ма* мүчөсү уланган сөздөр сыяктуу, жекече айтылбайт. Алар кош айтылган туруктуу айкаштардын составында гана лексикалык мааниге, фразеологиялык касиетке ээ боло алат, жана сан жагынан мындай айкаштар көп эмес: *эртели-кеч*, *эрди-катын*, *бирди жарым*, *аталы-балалы*, *атты-жөөлү* (мында эң акыркы мисалдагы эки компонентине тең жалганган -*лы* мүчөсүн -*луу* мүчөсүнүн кыскарган варианты (мисалы, *Арчалы*, *Алчалы* ж. б.) менен чаташтырууга болбойт.

Чыгыш жөндөмөсүнүн -*дан* мүчөсү кайталама айкалыштын экинчи компонентине жалганып, өлчөм, топтоо, ажыратуу маанисиндеги тактоочтук кош сөздөрдү жасайт: *бир-бир ден*, көп-көптөн, *аз-аздан* ж. б.

Ошондой эле -*дан* мүчөсү биринчи компонентке жалганып, экинчиси уңгу түрүндө айтылган айкаштардан да тактоо, конкреттештирүү маанисиндеги кайталама кош сөздөр жасалат: көптөн-көп, *уламдан-улам*, *тикеден-тике*, *түздөн-түз* ж. б.

Ушул эле -*дан* мүчөсү эки компонентке тең жалгануу аркылуу кыймыл-аракеттин чегин ажыратуу маанисиндеги кайталама тактоочторду жасайт: *бирден-бирден*, *аздан-аздан*,

-*ы/-а* мүчөлөрү уланып турган тууранды сөздөрдөн жалпылама маанидеги кош сөздөр жасалат: *ызы-чуу*, *күрү-күү*, *тарса-тарс*, күрсө-күрс. Мындай түзүлүштөгү кош сөздөрдүн өзгөчөлүгү—жогорудагы мүчөлөр кош сөздүн биринчи компонентинин аягына гана жалганат.

Таандык уландынын үчүнчү жагынын жекелик түрүнүн -*ы* мүчөсү уланган карама-каршы маанидеги атоочтордон да кош сөздөр жасалат: *күнү-түнү*, *жайы-кышы*.

Байыркы түрк тилдерине мүнөздүү болгон табыш жөндөмөсүнүн -*ын* мүчөсү жалганып тургап *бирин-серин*, *бирин экин* деген сөздөрдүн айкалыштарынан да жалпылоо маанисиндеги кош сөздөр жасалат.

Ал эми ар кандай туунду негиздерге жалганып турган сөз жасоочу мүчөлөрдү (-ган: *ойногон-күлгөн*, -дыр: *жайдыр-кыштыр* ж. б.) кош сөздөрдүн түзүлүшүндө кызмат аткаруучу каражаттар катарында кароого болбойт.

-ар//-максан мүчөлөрү менен этиш сөздөрдөн карама-каршы маанидеги кош сөздөр жасалат: *сүйлөр-сүйлөмөксөн*, *басар-басмаксан*, *көрөр-көрмөксөн* ж. б.

Жалпылама кош сөздөрдүн компоненттеринин ички семантикасына карата аларды өз ич ара дагы төмөндөгү топторго бөлүүгө болот:

1. Толук маанилүү жалпылама кош сөздөр: *үй-жай*, *мал жсан*, *ата-эне*, *ага-тууган*, *отун-суу*, *оюн-күлкү*, *тамак-аш*, *жер суу*, *тоо-таш* ж. б. Алар маанилеш (синонимдеш) сөздөрдөн (*сорпо-шилең*, *уруш-кериш*, *кызарып-татарып*), жалпылама маанидеги сөздөрдөн (*отун-суу*, *койчу-колоң*), карама-каршы маанилүү сөздөрдөн (*өйүз-бүйүз*, *утуру-тетери*) түзүлүшү мүмкүн.

Бул топтогу кош сөздөрдүн ичинде компоненттеринин-ар биринин жеке мааниси сакталгандары да, бир компоненти маанисинен ажырагандары, ал гана эмес, эки компоненти тең жекече турганда маанисинен ажырагандары да бар.

Бул типтеги кош сөздөрдүн бардыгына жалпылоо, жыйын тыктоо семантикасы мүнөздүү.

Мындай типтеги кош сөздөр бардык сөз түркүмдөрү боюнча кездешет: *ар-кор* (зат атооч), *кызарып-татарып* (чак чыл) *бирди-жарым* (тактооч), *он-он беи*, *жети-сегиз*, *кырк* элүү (сан атооч) *бирин-экин* (тактооч), *ойногон-күлгөн*, *көргөн-билген* (атоочтук), *дүбүрт-дабырт*, *мелт-калт*, *күлдүр-шалдыр* (тууранды сөздөр).

Составдык компоненттери төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдөн да болушу мүмкүн: *заң-закон* (зан-төл сөз, закон-орус тилинен өздөштүрүлгөн); *ара-чоло* (ара-төл сөз; *чоло-монгол* тилдеринен өздөштүрүлгөн). Салыштырыңыз: *чолосуз*, *чолосу жок*: якутча *соло-боиш* убакыт, бурятча *сулоо*—«эркин»,— «бош»; монголчо чилуге—убакыт, бош убакыт», «иш кылбаган мезгил»; *ар-намыс* (эки компоненти тең арабчадан өздөштүрүлгөн). Мындай түзүлүштөгү кош сөздөрдүн ар бир компоненти өз алдынча турганда жеке мааниге ээ жана өз алдынча колдонула берет. Тизмектешип, кош сөз түзүп турганда жалпыланган мааниге ээ болот.

1) Жалпылама кош сөздөрдүн экинчи тобу — «сыңар маанилүү кош сөздөр». Булар өз ич ара экиге бөлүнөт:

а) Сыңар маанилүү уйкаш (рифмалашкан) кош сөздөр. Мындай кайталама айкаштардагы негизги өзгөчөлүк 1) биринчи — маанилүү компоненттерине, экинчи — уйкаш компоненттери тизмектешет. Натыйжада кулакка уккулуктуу, фонетикалык жагынан ырааттуу сөздөр жасалат. Мындай кош сөздөрдөгү негизги маани—топтоштуруу, жалпылоо (кээбирөөндө бир аз теңсинбөө мааниси бар).

б) Сыңар маанилүү кош сөздөрдүн экинчи компоненти м, п, с тыбыштарынан гана башталат: *кант-мант*, *эт-мет*, *сүт-мүт*, *көйнөк-сөйнөк*, *отун-сотун* ж. б.

в) Сыңар маанилүү кош сөздөр көбүнчө атооч, этиш сөздөрдөн жасалат: *кагаз-сагаз* (зат атооч), *эртең-мертең* (так тооч), *барам-сарам*, *алат-салат* (этиш). Ошентип сыңар маанилүү кош сөздөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү чектелбеген.

г) Түзүлүш өзгөчөлүгү жана тыбыштык-фонетикалык жагынан уйкаш компоненттер өздөрүнүн маани берүүчү түгөйлөрүнөн эч айырмаланбайт: муун составдары бирдей (кой сой, отун-мотун); маани берүүчү түгөйлөрү сыяктуу эле уйкаш компоненттери да интонациялык белгиге ээ, б. а. өз алдынча басымга ээ болуп, биринчи компонентинен тыным менен ажыратылып айтылат.

д) Уйкаш компоненттердин орун тартиби туруктуу — дайыма маани берүүчү түгөйүнөн кийин анын уйкашы катары экинчи орунда айтылат.

е) Уйкаш түгөйлөр лексикалык мааниге ээ эмес; дайыма жабык муундун тибине кирүүчү түзүлүштөр.

ё) Алардын түзүлүшүнө маанилүү сыңарларынын башкы тыбышы түшүп калган (эгер сөз үнсүздөн башталса) структура негиз болуп, ал үнсүз м, п, с тыбыштарынын бирөө менен алмашылат: *кашык-машык*, *сарай-марай*, *кулпу-сулпу*.

Эгерде маанилүү түгөйү үндүүдөн башталса, уйкаш компоненти ошол эле сөздүн башына м,

п, с тыбыштарынын бирөө келүү аркылуу жасалат: *атыр-сатыр, өтүк-мөтүк, орок-сорок, ийне-мийне, уук-суук, уйгак-суйгак*.

ж) Уйкаш компоненттүү сыңар маанилүү кош сөздөрдөгү ыраттуулук, уйкаштык жана түзүлүш—лексикалык туруктуулук уйкаш компоненттердин жогорудагы саналган тыбыштардан башталгандыгына байланыштуу. Анткени алар башка тыбыштар менен алмаштырылса, жогорку белгилеринен ажырап, кош сөз боло албай калат.

Тууранды сөздөрдөн турган: кээ бир кайталама кош сөздөр түзүлүш жана семантикалык өзгөчөлүктөрү жагынан сыңар маанилүүлөрдүн тобуна кириши керек. Алар *шылдыр-шулдур, шыңгыр-шунгур, жалт-жулт*. Мындай типтеги тууранды кайталоолорду (же кайталама тууранды кош сөздөрдү) күбүр *шыбыр, калдыр-күлдүр* ж, б. сыяктуу түзүлүштөгү тууранды сөздөрдөн айырмалап кароо керек, анткени булар эки компоненти тең маанилүү кош сөздөрдүн тобуна кирет.

Жогоркудай түзүлүштөгү тууранды сөздөрдү сыңар маанилүү кош сөздөрдүн тобуна киргизүүгө негиз — экинчи компоненти биринчисинин уйкаш рифмалашкан гана түгөйү; алар өз бетинче колдонулбайт. Бул жагынан башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сыңар маанилүү кайталама кош сөздөрдөн эч бир айырмасы жок.

Булардагы бирден-бир гана айырмалык — маани берүүчү сөздүн биринчи муунунда жоон, ачык үндүү болсо, уйкаш компоненттин биринчи муунунда жоон, кууш үндүү келет да, экинчи мууну аны менен ээрчишет: *шыңгыр-шуңгур, жылт жулт* ж. б. Эгерде маанилүү компонентинин биринчи муунун да кууш үндүү болсо, анда уйкаш түгөйүнүн башкы тыбышы *м, п, с* тыбыштары менен гана алмашылат (мыңк-сыңк).

2) Сыңар маанилүү синонимдеш кош сөздөр: жалпылама маанидеги кош сөздөр маанилеш сөздөрдүн (*шаан-шөкөт, кир-кок, катын-калач* сыяктуу) тизмектеринен да түзүлөт.

Адетте мындай түзүлүштөгү кош сөздөрдүн бир компотенти алгачкы лексикалык маанисинен ажырап, аны менен синонимдеш экинчи компонентинин маанисин толуктап, күчөтүү, жалпылоо маанисинде колдонулат: *кыз-кыркын*, <*кыр*—*байыркы* түрк, байыркы уйгур тилдеринде—«кыз» маанисиндеги сөз, *кир-кок*<*көк-якут*, алтай, монгол тилдеринде «кир» маанисинде; *уруш-кериш*<*кериш* — алтай тилинде «уруш» маанисинде. Мындай кош сөздөрдүн экинчи компоненттери бир кезде маанилүү компоненти менен синонимдеш, толук маанилүү сөздөр болгон. Бирок акырындап өз алдынча колдонулуу жөндөмдүүлүгүнөн ажырап, жогорку типтеги кош сөздөрдүн составында гана сакталып калган. Ушундай сыңар маанилүү кош сөздөр кыргыз тилинде бир топ, алардын айрымдары: *сорпо-шилең* (шөлөң — монголчо «сорпо»), *бала-чака* («чака» — түркмөнчө «бала»); *жорук-жосун* («жосун» — монголчо «адат, өнөкөт»); *жаан-чачын* («чачын» — монголчо — «жаан»); төркүн-төз (байыркы уйгур тилинде төз — «тек, негиз, түп» маанисинде); *торпок-тана*—музодон баштап, 2—3 жашка чейинкилеринин жалпы атын билдирүүчү маанилеш кош сөз, экинчи компоненти өз алдынча чуваш тилинде *тына* формасында («музоо» маанисинде) колдонулат; *күйүп-бышып* — «кайгылануу», «тынчсыздануу» маанисинде колдонулат. Бул мааниси бул сөздөрдүн өтмө маанилеринен келип чыккан. *Жат-жала* — «бөтөн» (тууган эмес), «душман», «кас адам».

Жок-житик — жалпылама маанидеги кош сөз. Компонент тери: жок 1) тике мааниде бир нерсенин жоктугун билдирүүчү атооч; 2) жоголгон нерсе +*житик*<*жит* — «жерге же башка бир нерсеге сайылып, ичине кирип кетүү», «жоголгон нерсе». Өз алдынча туунду формасында колдонулбайт.

Кош сөздөрдүн ичинде ар бир компоненти лексикалык маанисиз жана өз алдынча колдонулбай, кош сөз катары гана колдонула тургандары да бар: *ытыр-сытыр*, үрүң-баран, үрүл-бүрүл, илең-салаң, *жым-жырт* жана «*тым-тырс*, ызың кызың, *акыр-чикир* ж. б.

Биздин оюбузча, *жым-жырт* дегендин биринчи компоненти *тим* (*тим отур*) деген этиштин тууранды сөзгө айланган варианты. Ал эми *жырт* — «*тырс*» деген табыш тууранды сөздөн чыккан. Жалпыланган мааниси — тынчтыкты билдирген карама-каршы маанилеш сөздөрдөн турган кош сөз.

Бул топко кирүүчү кош сөздөрдүн кээ бирөөлөрү тууранды сөздөрдөн турса (*кыжы-кужу*), экинчи бир тобу ар бир компоненти материалдык-лексикалык маанисинен ажырап, азыркы

мезгилде өз алдынчалыгын жоготкон сөздөрдөн турат: *үрүң-бараң* — күн батып, күүгүм кирип, эл орунга отурганга жакындаган мезгил, салыштыр: монгол тилдеринде *үүр* — «таңдын атышы», «таң сүрүп келаткан мезгил»: *үүр цайх* — монголчо «таң сүргөн мезгил»; якутча *үрүн* — «ак», «агыш»; монголчо *үүрей бүрүүл* — «таң сүрүп келаткандагы караңгылык».

СӨЗДӨРДҮН ЖАСАЛЫШЫ (жалпы маалымат)

Морфологиялык жол менен жасалган ар кандай туунду формалардын мааниси уңгу сөздөрдүн семантикасына карата аныкталат, ошолордон келип чыгат. Мүчөлөр аркылуу жасалган туунду сөздөр семантикалык түзүлүшү жагынан татаал болушат: атооч менен этиштик маанинин кошундусунан турат (атооч + этиштик маани) же атооч менен атоочтордон кура лат. Эки сөз менен баяндалчу маани же түшүнүк мүчөлөр ар кылуу жасалган туунду формаларда бир сөз менен берилет. Бирок алар морфологиялык түзүлүшү жагынан жөнөкөй, бир составдуу болушканы менен, семантикалык курулушу боюнча эки составдуу келишет. Бул типтеги сөздөрдү үйрөнүүнүн, талдоонун маанилүүлүгү да ушунда турат.

Туунду сөздөрдүн маанисин түшүнүү, аныктоо үчүн төмөндөгүдөй эки учурга көңүл буруу зарыл. Бул жөнүндө А. А. Потебня мындай дейт: «Сөзгө карата эки суроо болушу мүмкүн: сөз эмнени билдирет жана кантип билдирет? Экинчи суроого алдыңкы сөздүн мааниси жана ал маанинин жаңы сөзгө карата болгон карым-катышы жооп боло алат».

Атоочтук уңгунун мааниси туунду сөздөргө карата курал жабдык, объект, материал ж. б. у. с. болуп салыштырыла келиши туунду сөздүн мааниси үчүн чечүүчү ролду ойнойт. Атоочтор этишке өздөрүнө мүнөздүү болгон функциялары боюнча өтөт; туунду сөздөр болсо ошол предметтерге мүнөздүү болгон функцияны билдирип калат. Мисалы: *балтала, араала, бетондо, капта, кийикте* этиштеринин жана *малчы, койчу* деген сөздөрдүн маанисинде атоочтук уңгудагы ушу заттардын негизги функциялары чагылтылган, атооч сөздөр өздөрүнүн этиштик туунду формаларына карата мындай карым-катышта: *балта, араа*—курал; *бетон* — материал; *кийик*—объект, *кап* — каражат, орун; булардан жасалган этиш болсо ошолордун колдонулушун билдирип турат; *кой, мал* — кайтарган, баккан адамдар үчүн объект ж. б.

Ошентип, атоочтук маани туунду сөздөрдүн (этиш менен атоочтун) семантикалык составынан жөн эле орун ала койбостон, жогоркудай функциялык ар түрдүү карым-катышка таянып барып чагылат да, алардын маанилеринин маңызын түзөт. Уңгунун функциялык-семантикалык ушундай карым катыштарына ылайыкталып барып, туунду этиш менен атоочтун маанилеринин типтери пайда болот.

Атоочтук уңгулардын туунду сөздөрдөгү маанилерине карата семантикалык ички табияты жагынан топтоштурулушу морфологиялык жол менен жасалган ар кандай туунду сөздөрдүн маанисин аныктай билүүнү жеңилдетет. Туунду сөздөрдөгү мааниге карата атоочтук уңгуларды функциялык-семантикалык жагынан өз ара топторго бөлүштүрүүнүн зарылдыгы да дал ошондо.

Туунду сөздөрдүн мааниси уңгу сөздүн материалдык маанисине карата аныкталардыгы, ошолордон келип чыга тургандыгы жогортодо белгиленди. Бирок жаңы сөздөр жасалганда түпкү маанинин туунду сөздүн семантикалык түзүлүшүндө чагылышы, сакталышы бирдей болбойт: бирде атоочтук маани менен этиштик маани бири-бирине өтө жакын болушуп, биригип кеткендей сезилет; кайсы бир учурда уңгунун мааниси туунду сөздүн маанисинин составынан кандайдыр бир бөлүнүп тургандай болуп байкалат; кээде уңгулук маани туунду сөздүк маанинин составынан эч бир сезилбейт, мындайча айтканда, жоюлуп кетет. Мисал үчүн атоочтон жасалган этиштерге карата чагылдырыштын үч түрүн белгилөөгө болот:

1. Атоочтук уңгу менен туунду этиш мааниси боюнча бири-бирине өтө жакын болгон учурда, биринчиси билгизген түшүнүк грамматикалык жагынан гана этишке айлангандай болуп туюлат; атоочтук түшүнүк менен этиштик түшүнүк биригип кеткендей сезилет: *иш-иште, кадыр-кадырла, ой-ойло, кабар-кабарла, соода-соода, бий-бийле, өрт-өрттө, тер-терде, буу-*

буула ж. б.

2. Кээ бир туунду этиштердин семантикалык составынан атоочтук уңгу билгизген түшүнүк ачык сезилип турат. Мындай учурда атоочтук уңгу курал-жабдык, аспап-шайман, буюм-теге, материал, объект маанисиндеги нерселердин аты болот да, материалдык мааниси конкреттүү келет; алар этиштин семантикалык составына өздөрүнүн ушул конкреттүү материалдык маанилери боюнча киришет да, анда сакталат. Туунду этиш болсо ошол заттын өз функциясында колдонулушун, иш анын жардамы аркылуу иштелгендигин билдирип калат. Уңгу сөздүн материалдык маанилери канчалык конкреттүү болсо, алар туунду этиштин семантикалык составынан ошончолук ачык сезилет: *кайчыла* — кайчы менен кесүү дегенди, *такала* — така кагуу, така уруу дегенди, б. а. уңгу сөз билгизген зат турмушта кандай функцияны аткаrsa, туунду этиш ошол нерселердин иш процессинде колдонулушун билгизди. Экинчиден, туунду этиштердин семантикалык составынан уңгу сөз туюндурган заттын маанилери даана, ачык сезилип турат.

3. Кээде туунду этиштин семантикалык составынан атоочтук уңгунун баштапкы конкреттүү мааниси түшүп калат. Ушунун натыйжасында «этиштин семантикалык түзүлүшүндөгү баштагы эки составдуулук бир составдуулукка айланат, туунду этиш жалпыланган маанини билдирип калат»:

ташта этиши азыркы кыргыз тилинде бир нерсени таштоо дегенди билгизет; башта мунун уңгусунун материалдык мааниси — сырт, тыш (мейкиндик маанисинде) болгон: б. түрк. *эр ташлады* — *адам тышкарыга чыкты* (МК, III, 309). Бирок азыркы кыргыз тилинде *ташта* этишинин атоочтук уңгусунда жогоркудай мейкиндик маани эч сезилбейт, ал туунду сөздүн семантикалык составынан түшүп калган; баштагы бир нерсени тышка таштоо, тышка чыгаруу, тышкарылатуу дегендин ордуна азыр жөн эле ташта (колдон жерге ыргытып коюу) дегенди билгизип, мааниси жалпылашып кеткен;

куйкала < *куйка* (баштын куйкасы). Атоочтук конкреттүү мааниси жоюлуп, түшүп калып, туунду этиш мурдагыдай «баштын жүнүн куйкалоо» дегенди гана эмес, түгү бар ар кандай нерсени (тоок, кой ж. б.) куйкалоо маанисин билдирип, жалпыланып кеткен.

Адатта ар бир сөздүн уңгу түрүндө экендиги, туундулугу жана мүчөнүн сөз жасоо жөндөмдүүлүгү, булардын тарыхый абалын эскерүү менен бирге, тилдин азыркы абалына карата аныкталат.

Мүчөнүн өнүмдүүлүгү баарыдан мурда жаңы пайда болгон сөздөрдөн туунду формаларды жасоо жөндөмдүүлүгү менен мүнөздөлөт: *сомоло* (<орус. сумма), *борумда* (<орус. форма), *турмуштан* (<турмуш), *дармандан* (<иран. дарман); *колхоздош* (<орус. колхоз), *электрлештирилди* (<орус. электр.), *отурукташтырылды* (<отурук), *жсоптош* (<ирак жсбаб), *амандаш* (<ар.-ир.) — *аман* (<аман-эсен) ж. б.

Байыркы убакта өнүмдүү мүчөлөрдүн кээ бирөөлөрү андан аркы өнүгүшүндө сөз жасоо касиетинен ажырап калышкан. Тескерисинче, кээ бир мүчөлөрдүн сөз жасоо жөндөмдүүлүгү арткан, жаңы типтеги маанини жаратуу абалына жетишкен: *аксерлеш*, *маданияттаги*, *машинелеш*, *кыргыздаш* ж. б.

Мүчөнүн биринин ордуна экинчисинин колдонулуп кетиши көбүнчө мурунку сөз жасоо жөндөмдүүлүгү жагынан начарланышка алып келет: б. түрк. *туза*, кыр. *тузда*; түркм. галңа, кыр. *калыңда*; *башар* (Рсл.) — *башта*, *жакшыр* — *жакшыла*, жаңыр — жаңыла ж. б.

Морфологиялык түзүлүшү боюнча туунду сөздөрдүн «тубасага» айланышы да мүчөнүн өнүмдүүлүгүнүн начарланышына, акырындап отуруп анын жоготулушуна чейин алын келет. Азыр ушундай абалды *-ра*, *-ре* мүчөсү башынан өткөрүп жатат.

Тилибизде уңгусу өз алдынчалыгын жоготкон өлүү уңгулар аз эмес. Мындай типтеги сөздөрдүн уңгусу жана андан жасалган лексикалык туунду формалардын кайсы бирөөлөрү алгачкы мезгилде тилде жанаша жашашкан. Тилдик практикада кийинкисинин (туунду формасынын) үстөмдүк кылып кетишине байланыштуу уңгу сөз акырындап отуруп өзүнүн жашашын токтоткон. Ушуга байланыштуу ал сөз бизге туунду формасында жеткен.

Азыркы мезгилде составдык бөлүктөргө ажырабаган сөздөрдүн кээ бирөөлөрү тектеш башка тилдерден келип кирген, ушунун натыйжасында алар кийин пайда болгон болушу да мүмкүн.

Уңгулары азыркы мезгилде өз алдынча колдонулбаган, бирок качандыр бир убакта алардын маанилүү бөлүгү жана туунду формалары жанаша жашап келген этиштерге мисал катарында буларды келтирүүгө болот: *жетеле*, *жетек* < *жет*; сал. с. уйг. *йет*, кыр. *жетеле*; тув. *чеде* — *жетеке ал*; б. түрк. *Ол ат йетти* — *Ал ат жетеледи* (МК.); *чапта* < *чап*; сал. б. түрк. *Ол эвин чаптурды* — Ал үйүн ылай менен чаптады (МК): *сыла* < *сы*: лобн. *сыла* — кыр. *сыла*; *суга* — кыр *сыла*: көсө < *көс*; сал. хак., тув. *көс* — *чок*; б. эстеликтерде да көз *чок* (МК); *токто* < *ток*; эски өзб. *ток* — *орун* (Рсл.) ж. б.

Азыркы кыргыз тилинде сөз жасоонун үч жолу бар: семантикалык ыкма, морфологиялык ыкма жана синтаксистик ыкма. Сөз жасоонун бул ыкмаларынын ар бирин кыскача төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот.

1. Сөздөрдүн семантикалык ыкма менен жасалышы. Сөздөрдүн түпкү маанисинен окшоштугу боюнча же башка кандайдыр бир карым-катыштардын негизинде өнүгүп чыгып, жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү белгилөө үчүн колдонууду семантикалык ыкмага жатат.

борбор — 1. ордонун хан, чүкө салуучу жери (тегерек сызыктын дал ортосу); 2. бир нерсенин чок ортосу, орто бөлүгү, тегеректин борбору; 3. өкмөт менен өкмөттүк мекемелер турган мамлекеттин негизги шаары, б. а. центр маанисинде;

мүчө — 1. адамдын денесинин бөлүктөрү (көбүнчө кол, бут жөнүндө);

2. бир уюмдун, коомдун, адамдардын тобунун составына кирген киши: *партиянын мүчөсү*, *колхоздун мүчөсү*; 3. грамм. өз алдынча колдонулбаган жана лексикалык мааниге ээ боло албаган жардамчы морфема: *жөндөмө мүчө*, *таандык мүчө* ж. б.;

уңгу — 1. балта, кетмен, керки ж. б. куралдардын сабы ашталып бириктириле турган бөлүгү; 2. грамм. сөздөрдүн мүчөлөргө ажырабаган маанилүү бөлүгү: уңгу сөз ж. б. Аталган ушул сөздөрдүн ар кандай маанилерди билдириши семантикалык ыкма менен жасалышка жатат.

2. Морфологиялык ыкма. Бул жол уңгуга мүчөнүн жалганышы аркылуу жаңы маанидеги сөздөрдү жасагандыгы менен мүнөздөлөт. Жаңы маанидеги сөздөр адатта сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу пайда болот. Морфологиялык ыкма сөз жасоонун негизги жолу болуп эсептелет. Буга мүчөлөр аркылуу жасалган сөз түркүмдөрүнүн баары кирет: *койчу* (<*кой*), *малчы* (<*мал*), *саанчы* (<*саан*), *саан* (<*саа*), *жамынчы* (<*жамын* < *жас*), *кийим* (<*кий*), *ойло* (<*ой*), *сүйлө* (<*сөг-*); сал. тув. *сөгле* — *сүйлө*; *уйку* (<*уйу*) ж. б.

3. Синтаксистик ыкма. Сөздөрдүн өз ара айкалышы аркы сөз жасоонун байыркы жолдорунун бири болуп эсептелет: *бүгүн* (<*бу+күн*), *эртең* (<*эр/и* + таң: сал. чув. *ир* — *эрте* маанисинде, *кулач* (<*кол+ач*), *улутун* (<*улу(г)+тын*), *окуп чык*, *ала кел*, *түш көр*, *кулак сал*, *көнүл бур*, *ала карга*, *чөкө таан*, *сөөлжасан*, *сок билек*, *туш кийиз*, *бел кырчоо*, *түндүк уул*, *Чоң-Сары-Ой* ж. б.

СӨЗ ЖАСООНУН ЫКМАЛАРЫ

Тилдин лексикасынын өсүшү ал тилде сүйлөгөн элдин коомдук турмушундагы өзгөрүүлөр менен тыгыз байланышта.

Кыргыз адабий тилинин лексикасы негизги эки булактын: ички мүмкүнчүлүктөрдүн эсебинен жана башка тилдерден өздөштүрүү жолдору менен байып келе жатат. Бул эки булак лексиканы байытууда өз ара тыгыз байланышта катышышат. Төмөндө кыргыз тилинде лексиканын ички мүмкүнчүлүктөрдүн эсебинен өсүшүн шарттаган ыкмалар жөнүндө сөз болмокчу.

Элдин күндөлүк турмушундагы өзгөрүүлөр тилде да жаңы сөздөрдүн пайда болушун шарттайт. Жаңы сөздөрдү жаратуу тилге мүнөздүү болгон белгилүү эрежелердин негизинде ишке ашырылат. Ал эрежелер сөз жасоо ыкмалары деп аталат.

1. Сөз жасоонун лексико-семантикалык ыкмасы.

2. Сөз жасоонун синтаксистик (же аналитикалык) ыкмасы.

3. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы (же аффиксация).

1) Сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасынын мазмунун сөздөрдүн көп мааниде (полисемия) колдонулушу жана семантикалары андан ары да обочолонуунун натыйжасында пайда болгон омоним сөздөр түзөт. Мындай ыкманын натыйжасында сөздүн мааниси гана өзгөрүп, тыбыштык түзүлүшү өзгөрбөйт. Сөздөрдүн мындай жол менен жасалышы түрк тилдери үчүн сөз жасоонун эң байыркы ыкмаларынан болгон.

Тилдеги лексикалык өзгөрүүлөр сөздүк составдын өсүшүн, анын өзгөрүшүн мүнөздөөчү кубулуштардан. Анткени лексикалык өзгөрүү жаңы сөздүн пайда болушуна алып келбейт. Мында белгилүү бир сөз алгачкы лексико-грамматикалык касиеттеринен ажырап, же ажырабай эле аны менен катарлаш башка жаңы грамматикалык касиетке ээ болот, б. а. кээ бир сөздөр бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтөт, же сүйлөм тизмегинде экинчи бир сөз түркүмүндөгү сөздүн милдетин аткарууга жөндөмдүү болуп калат.

Мындай жол менен кызматчы сөздөрдүн пайда болгондугу белгилүү. Мисалы: жана байламтасы <жан — «артка кайтуу» деген этиштин чакчыл -а мүчөсү менен өзгөргөн формасынын грамматикализациялануусунан пайда болгон. Жалпы эле чакчыл этиштердин арасынан кызматчы функцияга өткөндөрү көп. Мисалы: «Балдар жолду *ката* ырдап жүрүп отурушту». Мында өзүнчө турганда маани бере албаган жандооч *ката* > карата деген *чакчыл этиштин редуцияланган варианты*. Сырдык сөз *баса* («*Баса*, сен баягы китепти окуп чыктыңбы?») байыркы *ба* — «көр», «кара» маанисиндеги уңгу этиштин шарттуу -са мүчөсү менен айкалышынан жасалган. Бул сөздүн чакчыл формасы грамматикализацияланып, кызматчы функцияга ээ болгон: *Баса*, ал адамыңыз келдиби? (К. Жантөшев). Ушундай эле өзгөрүүгө *сала*, көрө сыяктуу кызматчы сөздөр да дуушар болгон: Биринен *сала* бири; «Андан көрө Чалгы эр экен — жаштардын арасындагы чалдарга окшоп, азыр да болсо катардан *кала* элек» (А. Токомбаев).

Ал эми сөздөрдүн семантикалык жол менен өзгөрүшү да (алгачкы мааниге байланыштуу жаңы маанинин пайда болушу) лексиканын өсүшүндөгү эң байыркы ыкмалардан. Анткени күндөлүк турмуштагы тынымсыз өзгөрүүлөргө, коомдогу алга жылыштарга байланыштуу пайда болгон жаңы түшүнүктөр мурдагы түшүнүктөр менен байланыштуу болушу да мүмкүн. Белгилүү тилде сүйлөгөн коомдун мүчөлөрү тилде мурда колдонулуп жүргөн нерселердин аттарын жаны кубулуштарга, окуяларга жана буюмдарга байланыштырып, жаңыча мааниде колдонушу да мүмкүн. Натыйжада бир эле сөз бири-бири менен байланыштуу, окшош же жакындык белгилери "бар жаңы мааниде да колдонула баштайт. Муну менен сөздөрдөгү көп маанилүүлүк (полисемия) жана өтмө маани келип туулат. Мисалы, *той* деген этиш (тамакка тоюу; тамакты тоё жеш ж. б.) менен ага маанилеш *той* деген зат атооч (*той* берүү) жогорудагы ыкма менен жасалган алгачкы омонимдер; күн (планетанын аты деген сөздөн анын кийинки маанилери: күн (күндүзгү мезгил), күн көрүү (жашоо, өмүр сүрүү) пайда болгон. Ошондой эле *жел* (сыдырым) деген сөз менен *жел* (орто жүрүү): чапсаң — чарчаарсың, желсең — жетерсиң өз ара маанилеш, семантикасы жагынан байланыштуу; көк (түстү билдирүүчү сын атооч) мындан бул сөздүн кийинки маанилери: көк (асман); көк («дат» маанисинде) жана көк—*кыйык* (эр болсоң, көк бол, убадага бек бол) өнүккөн. *Салым* (сиңирилген эмгек, үлүш): Байдамталды багынтып алууга кандайдыр кичинекей болсо да пайдалуу *салым* киргизгендей болду (Ч. Айтматов). Бул мааниси анын алгачкы тике маанисинен, бир нерсени экинчи бир нерсенин ичине салуу деген маанисинен келип чыккан. Бүткөн кыймыл-аракет тин аяктагандыгын билдирүүчү атоочтук. Ушуну менен бирге, бул сөз «катардан чыгып калган», «кишиликтен кеткен» деген мааниде да колдонулат: «Жок, мен бүткөн кишимин! Мени аяштын кереги жок, мени жазалаш керек!» (Ч. Айтматов). Өпкө — алгачкы маанисинде дем алуу органынын аты (анатомиялык термин). Мындан ага байланыштуу оорунун атын билдирүүчү өтмө мааниси пайда болгон: *Ак* өпкө болуп өлсө, жообун мен берем («ЛЖ»). Кемпир — картайып бүткөн, жөтөлгөндө өпкө койдой онтоп, колунан бир келгени эле кудайга сыйынат (Ч. Айтматов). Сөздөгү мындай семантикалык обочолонуу жүрө-жүрө алардын акырындап омонимдердин катарына өтүшүн шарттайт.

Сөздөрдөгү көп маанилүүлүк, б. а. улам жаны мааниге өтүү азыркы кезде да лексиканын өсүшүн шарттап жаткан кубулуштардан. Азыркы учурда илим-техниканын ар түрдүү

тармактарынын дүркүрөп өсүшүнө байланыштуу терминологиялык лексиканын түзүлүшүндө тилдин карамагындагы төл сөздөрдү жаңы мааниде колдонуу да белгилүү ролду ойнойт. Мисалы, кыргыз тилинин сөздүк составында *тап* деген сөз эзелден бери эле колдонулуп келген: бир *табы*—кызыл, бир *табы* — көк (шырдактын оюусу жөнүндө); *тап-табы* менен куроо (курак кураганда чүпөрөктөрдү өңдөш өөндөрдөн окшоштугуна карата жайгаштыруу). Ал эми азыркы кезде бул сөз жаңы (өтмө) мааниде коомдук катмарлардын (*жумушчулар табы*, *дыйкандар табы*, *интеллигенттер табы*) жалпы атын билдирүү үчүн колдонулат.

Уңгу деген сөз мурда темирден жасалган куралдын сабы орнотулуучу жеринин атын билдирген: *найзанын уңгусу*, *кет мендин уңгусу*, *балтанын уңгусу ж. б.*

Бул сөздүн ушул маанисинен атайын лингвистикалык терминдин семантикасы (уңгу — сөздүн бөлүнбөй турган, маани берүүчү бөлүгү) өнүгүп чыккан: уңгу *атооч*, уңгу *этии*, уңгу сөз, сөздүн уңгусу ж. б.).

Тамыр — көп маанилүү сөздөрдүн бири. Ал: 1) өсүмдүктүн тамыры, 2) кан тамырлар, 3) «антташкан дос» деген маанилерге ээ. Бул сөз жаңы мааниде математикалык термин катарында колдонулат. Анын бул мааниси жогорку семантикалары менен түздөн-түз байланыштуу.

Кеңеш — Совет бийлигинин алгачкы жылдарында «*совет*» деген сөздүн маанисинде (коомдук термин катарында) колдонулган. Алгачкы мааниси — «акылдашуу» деген сөз менен маанилеш.

Алкак — челекти сыртынан карматуучу атайын жасалган тегерек жыгачтын аты. Ушул маанисинен жер шарынын климаттык өзгөчөлүктөрү боюнча бөлүнүшүүчү ири тилкелерин билдирүүчү географиялык терминдик мааниси өнүгүп чыккан: *жылуу алкак*, мелүүн *алкак*, суук *алкак*.

Өрүш — кыштоодо же жайлоодо айыл орношкон жерге жакыш жайыт (конуш алганча, өрүш *ал*). Кийин бул сөз атайын математикалык термин маанисинде «мейкиндик», «белгилүү аянт» деген түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулуп, жаңы семантикага ээ болгон бурчтун өрүшү.

Ийрим — агын суунун айлампа болуп аккан терең жерн (көбүнчө «*ирим*» деп айтылат). Жаңы мааниде тилектештердин, кесиптештердин бириккен уюмун билдирүү маанисинде колдонулган: *комузчулар ийрими*, өздүк көркөм *чыгармачылык ийрими ж. б.* Азыркы учурда бул сөз анча көп колдонулбай, анын ордуна орус тилинен өздөштүрүлгөн «*кружок*» деген сөз колдонулуп жүрөт.

Баскыч — алгачкы мааниси «*тепкич*» деген сөз менен синонимдеш болуп, конкреттүү маанини билдирет. Жаңы мааниде абстракттык семантикага ээ болуп, коомдук ж. б. өсүштөрдүн мерчемдүү жерлерин атоо үчүн колдонула баштайт.

Жаныма — мурда кыймыл-аракетке байланыштуу заттын атын билдирген (б. а. «*бычак*» деген мааниде). Атайын математикалык термин катары (*жаныма сызык*, *жаныма мейкиндик*) «тийип туруучу», «тийип өтмө» деген маанилерди билдирүү үчүн колдонулат.

Жарыш — ат чабуу же жөө жүгүрүү мелдеш. Атайын: математикалык термин иретинде жаңы мааниде «катар кеткен», «катар жаткан» деген маанини билдирүүчү сөз (*жарыш сызык*).

Ээ — мурда кожоюн, бир нерсени өзүнүн менчиги деп эсептөөчү затты билдирүүчү сөз болгон. Лингвистикалык термин катары сүйлөмдүн *ким*, *эмне?* деген суроолорго жооп берүүчү баш мүчөсү, сүйлөмдүн ээси.

Чак — «учур», «мезгил» деген сөздөр менен синонимдеш. Жаңы мааниде лингвистикалык термин катары кыймыл-аракеттин болуу мезгилин билдирүү үчүн колдонулуучу термин.

Тыным — иш арасында же үзгүлтүксүз болуп турган окуянын арасындагы дем алышты билдирүү маанисиндеги сөз. Жаңы мааниде лингвистикалык термин катары сүйлөп жатканда сөздөрдүн арасындагы бош аралыкты (пауза) билдирүүчү термин.

Агартуу: 1) akka айландыруу, актоо; 2) өтмө (жаңы) мааниде билим берүү, сабатын ачуу;

Сунуш: 1) бир нерсени берүү үчүн колду сунуу, же алып берүү («*чай сун*», «*кол сун*» ж. б.); 2) өтмө (жаңы) мааниде пикир айтып, такилип киршзүү.

От ал: 1) алгачкы тике мааниси — күйө баштоо; 2) өтмө (жаңы) мааниси — тутанып, жүрө баштоо; машинаны от алдырып, короосунан айдап чыктым.

Сап: 1) бир нерсени колго кармап урунууга оңтойлуу кылуу үчүн кадалган экинчи нерсе:

күрөктүн сабы, калем сап;

2) сап, катар, узатасынан салынган бир нерсенин угу; *бир сап ыр, бир сап жазуу*.

Ушундай эле жаңы терминдик мааниде *жатыш, чыгыш, барыш*, сөздүк, *тамга, мүчө, кашаа, жак, ат, муун, басым* (лингвистикалык терминдер); *актоо, тыюу* (укук термини); сөгүш (коомдук термин); көрүнүш (сцена, акт); чечилүү («развязка»), күндөлүк (дневник), *кайырма* — (припев) (араб таануу термини) ж. б.

2) Сөз жасоонун синтаксистик (аналитикалык) ыкмасы. Эки же андан көп сөздүн ажыралгыс бир тизмегинен туруп, жаңы бир лексикалык маанини түшүндүрүүчү татаал сөздөр сөз жасоонун аналитикалык (синтаксистик) ыкмасы менен түзүлгөн сөздөр болуп эсептелет.

Бул жолдун «синтаксистик ыкма» деп аталышы — татаал сөздөрдүн жасалышы да сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги бири бири менен болгон эркин байланышынын негизинде түзүлүшү менен түшүндүрүлөт. Ал эми «аналитикалык ыкма» делиниши — мындай сөздөрдүн өз ара ажыратып жиберүүгө мүмкүн болгон эки же андан да көп сөздөн түзүлүшү менен байланыштуу. Ушул эки кырдаал мындай сөздөрдү татаал сөздөр деген термин менен атоону шарттайт.

Татаал сөздөрдүн компоненттери да бири-бирине ыкташуу, мисалы: *кеп такыя* (элечектин астынан кийиле турган баш кийим) *көк шибер, бодо мал, кош ооз (мылтык), беш көкүл, жарыш сөз, ишеним кат, өнөр жай, эмгек күн, кызмат акы, сом темир, кошумча эмгек), кыйышуу, бирдин айы (февраль), тогуздун айы, окуу жылы, жер бөлүмү (земотдел), шайлоо комиссиясы, тап күрөшү, шаардык совет, жергиликтүү совет жана башкаруу (күн көр, көз сал, кол жалга, күйөөгө чыгуу, кыр жар, жан талаш, ооз ач, баш тарт, карт байлоо, көз боёо, үмүт эт, үмүт кыл, дем бер, айыпка буюр, колго сал, сеп ал, күчкө сал) байланыштарынын негизинде тутумдашат. Татаал сөздөрдүн бул үч тобунун арасындагы негизги жалпылык — компоненттеринин арасындагы байланыш багынычтуу же же аныктоочтук мамилелерге негизделген.*

Ал эми татаал сөздөрдүн «кош сөздөр» деп аталган экинчи тобу сөздөрдүн арасындагы тең байланыш мамиленин негизинде түзүлөт. Анткени кош сөздөрдүн компоненттери бири-бирине синтаксистик жагынан тең (бирдей) мамиледе. Башкача айтканда, компоненттер өз ара бири аныктоочтук, экинчиси аныкталгычтык катышта болбостон, экөө морфологиялык жана лексико-синтаксистик катышта бирдей сапаттагы сөздөрдөн туруп тутумдашышат. Мисалы: *ата-эне, ага-тууган, илгери-кийин, келим-кетим, оюн-күлкү, келин-кесек, кокуй-алат* ж. б.

Аналитикалык катнаштагы компоненттерде түзүлгөн туруктуу сөз айкаштарын лексикалык бир единица (бир сөз) катары кароого кандай себептер бар?

1. Татаал составдуу компоненттерден турган айрым айкаштар лексико-семантикалык жагынан, жөнөкөй сөздөрдөй эле, бир мааниге ээ.

2. Татаал сөздөрдүн компоненттери бири-бири менен структуралык тыгыз бирдикти түзүп турат. Анткени:

1) алардын ордун алмаштырып жиберүүгө мүмкүн болбогондуктан, компоненттеринин орду дайыма туруктуу: *кара* бороң (көп семиз эмес эт жөнүндө айтылат), *кол-кабыш, келин-кесек, оюн-күлкү; бирок, бороң кара, кабын-кол, кесек келин, күлкү-ойун* дешке болбойт.

2) Грамматикалык категориялар (жөндөмө, сан, таандык ж. б.) боюнча, жөнөкөй сөз сыяктуу эле, бир гана — акыркы компоненти өзсөрөт: *кара* бороңураак, *кара* бороңдон, *ата-балалуу, ойногон-күлгөндөр* ж. б.

3) Алар аныктоочтук мамиледеги айкаштар болгондуктан, кош сөздөрдөн башкалары, биринчи компоненти экинчисинин белгисин көрсөтүп, аныктап турат; *кызыл кырман, кыл жуу гуч, төө куйрук, жөө жомок* ж. б.

4) компоненттеринин арасындагы туруктуулуктан өтмө (жаңы) маани пайда болот: *жарыш сөз, жан талаш, моюн алыш, кызыл үй, ала шалбырт* (бу белги кош сөздөргө мүнөз дүү эмес).

5) Эки компоненти тең ушул гана айкашта колдонулуп, экөөнүн бирөөн башка сөз менен алмаштырууга болбойт. Татаал сөздөрдүн бул өзгөчөлүгүн далилдөө үчүн төмөндөгүдөй мисалдар келтирип көрөлү: *кыр жап* — эгиндин баш ала баштаган мезгили ушундай деп аталат. Мунун эки компонентинин бирөө башка сөз менен алмашылса, көрсөтүлгөн түшүнүктү бере албай калат. Бирок «*кыр*»: *кыр аока* сыяктуу таптакыр башка маанидеги татаал сөздөрдү

түзүүгө да катышат. Де мек, татаал айкашты түзүп турган кандай гана сөз болбосун, анын экинчи бир сөз менен тизмектешип, дагы башка татаал сөз түзүү мүмкүнчүлүгү чектелген эмес. Мында татаал сөз дүн ар бирине өз алдынча лексикалык касиетти берип турган өзгөчөлүк — эки компоненттин айкашуусунан келип чыккан жаңы өтмө маани, б, а. жаңы лексико-семантикалык касиет.

6) Айрым сөздөр бир нече татаал сөздү түзүүгө катыша алат: көз *сал*, кулак *сал*, колго *сал*; күн көр, *жакшы* көр, *жсек* көр; өмүр сүр, *доорон* сүр; бет *ал*, сеп *ал*, дем *ал*. Ал эми айрымдарын экинчи бир сөз менен алмаштырууга болбойт. Анда алар өз алдынча лексикалык касиеттен ажырап калат.

7) Компоненттеринин ар биринин өзүнө тиешелүү басымы бар жана экөөнүн арасы, эгер тыбыштык ширешүүгө учура баган болсо, тыным (пауза) менен ажыратылып турат.

8) Эки сөздүн айкалышуусунан түзүлгөн жаңы мааниси эки компонентинин маанисине байланыштуу, тике, же болбосо алар менен байланышсыз өтмө мааниде да болушу мүмкүн. Мисалы: *ат кулак*, *таш бака*, *айры куйрук*, *эчки маарак*, төө *бастыс*, бирок *ак* чөөлмөк (компоненттеринин тике маани сине жакын), *кызыл обоз* (өтмө маани жарым-жартылай га на сезилет); *ардак тактасы*, *ишеним кат*, *өнөр жай*, *таш кордо*, *эмгек күн*, *кызмат акы* ж. б. Булардагы жаңы маани компоненттеринин бирин башка сөз менен алмаштыруу мүмкүн чүлүгүнүн жоктугу менен шартталган.

9) Татаал сөздөр, жөнөкөй сөздөрдөй эле, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: тамыры жемиш өсүмдүктөргө картошка, кызылча, чамгыр, сабиз кирет («*тамыры жемиш*» — сүйлөмдүн аныктоочу); Ажар ошол жылы Таабалды деген жигитке күйөөгө *чыгат* («*күйөөгө чыгат*» — сүйлөмдүн баяндоочу); *Ат-Башы* өрөөнү малга жайлуу жер («*Ат-Башы*» — ээнин аныктоочу).

10) Кээ бир татаал сөздөрдүн составындагы айрым компоненттери өз алдынча лексикалык мааниден ажырап калгандыктан, алар жеке колдонулбайт. Бирок өз маанисинен ажыроого анын татаал сөзгө компонент болушу себепчи болгон эмес. Тескерисинче, биринчиден, мындай сөз лексиканын эң байыркы катмарларына тиешелүү болушу ыктымал. Ал өз бетинче колдонулуу касиетинен ажырап, татаал айкаштын гана составында сакталып калган болуу керек. Же болбосо, мындай сөздүн башында эле колдонулуу масштабы чектелген болуу керек. Айрым учурларда андай сөз башка тилдерден өздөштүрүлгөн болушу да мүмкүн.

Мындай өз бетинче колдонулбай, жалаң гана татаал сөздөрдүн составында учуроочу лексикаларга төмөнкүлөр мисал боло алат: *Сом*: *сом темир*, *сом балка*, *сом таяк*, *сом жигит*, *сом эт*. Бул сөздөрдүн биринчи компоненти «*сом*» уңгу түрүндө өз алдынча колдонулбайт. Ал «чулу, бүтүн, жылмалан баган, туюк» деген мааниде болуу керек. Ал «*сомодой*», «*сом догон*, *сомдолгон*» деген туунду сөздөрдүн түзүлүшүнө негиз болгон.

3. Сөз *жасоонун морфологиялык ыкмасы (аффиксация)*. Кыргыз тилинде илгертен бери мүнөздүү жана кеңири масштабда колдонулуп келе жаткан ыкмалардын бири жаңы сөздөрдү морфологиялык каражаттардын (куранды мүчөлөрдүн) жардамы менен жасоо.

Кыргыз тилинин морфологиялык каражаттарынын карамагында өзү жалганган лексемага жаңы маани киргизүү касиетине ээ морфемалардын саны жүздөн ашуун. Мындай морфемалар сөз *жасоочу* (куранды) мүчөлөр деп аталат.

Кандай гана мүчө болбосун, анын этимологиялык төркүнүн табууда жана мүчөлүк касиетин аныктоодо негизги үч белги эсепке алынышы керек.

1) Ал мүчө жалганган сөздүн уңгусун ошол морфемадан ажыратса, өз алдынча мааниге ээ болуп турушу; эгер мааниси ачык болбосо, анын салыштыруу жолу менен аныкталыш мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу (б. о. уңгу жана кызматчы морфеманын жиктелип ажыратылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу).

2) Ошол мүчө менен айкалышуунун натыйжасында ал уңгунун (б. а. жасалган туунду сөздүн) жаңы же кошумча семантикага ээ болушу, ал семантиканын сезилип турушу.

3) Кандай гана тыбыштык айкаштар болбосун, ал өз алдынча грамматикалык каражат (сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү мүчө) болуп эсептелүү үчүн тыбыштык закондорго ылайык сыяктуу варианттар менен өзгөрүү касиетине сөзсүз ээ болушу зарыл: *-лык*, *-лик*, *-лук*, *-лүк*, *-дык*, *-дик*, -

дук, -дук, -тык, -тик, -тук, -тук.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн негизги касиети:

1) Жаңы маанидеги сөздөрдү жасоо жөндөмдүүлүгүнө ээ.

2) Булар морфологиялык (грамматикалык) гана каражаттардан болгодуктан, аларда лексикалык өз алдынча, колдо «улуу жөндөмдүүлүгү жана жекече лексикалык маанилери жок.

3) Орун тартиби боюнча уңгудан кийин гана жайгашкандыктан, жаңы сөздөрдү жасоо зарылчылыгына жараша мүчөлөр уңгудан кийин тизмектешип катар келе берет.

4) Сөз жасоочу мүчөлөр өз алдынча колдонулбаганы менен, аларда ички семантикалык (функциялык) маани бар. Анткени ар бир мүчө тиги же бу сөзгө жалганып, алардан жалпыланган маанидеги туунду негиздерди жасайт, мисалы, кесипчилик маанисиндеги өөздөрдү жасайт (*отунчу, көмүрчү, атчы, комбайынчы, элчи, сугатчы*).

-ма — кыймыл-аракеттин мүнөзүнө байланыштуу атоолорду билдирет: *басма, оймо, чийме, сызма, тизме*;

-даш — көз карашы, келип чыгышы, кызыкчылыгы ж. б. боюнча бирдейликти, жалпылыкты билгизүүчү атоочторду түзөт: *замандаш, жердеш, айылдаш, жолдош*;

5) Өз алдынча маанисиз болуп, жекече колдонулбагандыктан, алар толук маанилүү сөздөргө мүнөздүү касиеттерге (басым, тыным, лексикалык маани ж. б.) ээ эмес.

6) Мүчөлөр түзүлүшү жагынан бир эле (үндүү) тыбыштан жана ар кандай муун типтерине окшош үндүү жана үнсүз тыбыштардын айкаштарынан турат. -а: *жааш-а*; -ык: *жол + -ук*; *ата: кыдыр + -ата*; -ла: *боо+ -ла*; -чык: *көл+ -чүк*; -кана: *ат+ -кана*; -гылт: *кыз+ -гылт*; -чаак: *уруш+ -чаак*; -ынжы: *күрө + -ынды* ж. б.

7) Сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганган сөзүнө семантикалык жаңы маани киргизүү касиеттерине байланыштуу, алардын колдонулуу масштабы грамматикалык (уланды) мүчөлөргө караганда тагыраак, сөз жасоочу мүчөлөрдө грамматикалык жалпылоо касиети жок.

8) Колдонулуу масштабы боюнча бардык мүчөлөр бирдей эмес. Кээ бир мүчөлөр өтө жыш колдонулса, кай бирлери өтө сейрек колдонулат. Ал гана тургай, уңгунун ажыралгыс эле ментине айланып, сенек болуп калган мүчөлөр да бар.

Демек, сөз жасоочу морфологиялык каражаттардын ичин де активдүүлөрү да, таралуу масштабы чектелгендери, ошону менен бирге, сөз жасоо каражаттарынын составынан чыгып калгандары да бар. Тилдин морфологиялык сөз жасоочу каражаттарынын мындай салааланышы анын тарыхый өсүш өзгөрөлүктөрү менен шартталган.

Сөз жасоочу мүчөлөрдө маанилештик (синонимия) касиеттер да кеңири өнүккөн. Мындай абал мүчөлөрдүн жалпы санынын бир кыйла көптүгү менен жана алардын тилдин тарыхый өсүш процессинде бир калыпта сакталбай, улам өзгөрүүлөргө дуушар болуп, толукталып отурушу менен шартталган. Ал гана тургай, айтылуучу бир гана пикирди угуучуга ар кандай каражаттардын, маанилеш ар башка сөздөрдүн жардамы менен берүү тилдин көркөмдүк сапатын, уккулук туулугун арттыраары белгилүү. Мындай каражаттарды жара тууда тилдеги кызматчы морфемалар да катышкандыктан, аларга да маанилештик (синонимия) мүнөздүү. Алардын бир даары тыбыштык составы жана пайда болуу булактары ар башка, бирок бирдей же мааниси бири-бирине жакын сөздөрдү жасашат.

Мисалы: -чыл, -чы мүчөлөрү белгилүү өлчөмдө бири-би рине маанилеш: *суучул//суучу, -ыш// -уу: жазуу//жазыш; окуш//окуу; көрүш//көрүү*;

Синонимдеш мүчөлөрдүн экинчи бир тобун келип чыгуу теги боюнча жакын маанилеш мүчөлөр түзөт: -газ// -аар: *ат кар//атказ, куткар//кутказ, өткөр//өткөз, жуткур//жуткуз* ж. б. -анак// -аган (*кабаган//кабанак, тебеген//тебенек, качааган//качаанак*).

-гар// -ар: *көмкөр//көмөр: -гы// -ы: чумку//чуму; ар//ай: сар гар//саргай, карар//карай* ж. б. -мак// -бак: (*жашынбак//жа шынмак* ж. б.).

10) Жогоруда көрсөтүлгөндөй, сөз жасоочу мүчөлөрдүн арасында башка тилдерден оошуп келип өздөштүрүлгөндөрү да бар. Ошондой эле ар бир тилдин өзүнө тиешелүү мүчөлөрүнүн арасында болгон аралашуулар, түзүлүшүндө болгон өзгөрүүлөр аткарган милдети боюнча жаңы сапаттагы мүчөлөрдү жараткан. Натыйжада сырткы түзүлүшү окшош, аткарган милдети ар түрдүү мүчөлөр (омоним мүчөлөр) пайда болгон. Кыргыз тилинде мүчөлөрдүн арасындагы

омонимия жалаң гана сөз жасоочулардын арасында эмес, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен сөз жасоочу мүчөлөрдүн арасында да бар, Мисалы: монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр менен бирге кирип, биздин тилдин сөз жасоочу каражатына айланган *-га//ылга* (*тулга, токулга, агылга*) менен барыш жөндөмөсүнүн көрсөткүчү *-га* (*шаарга, үйгө*) омонимдеш.

Атооч сөздөрдү жасоочу *-даш* мүчөсү менен этиштик *-ла* жана *-ыш* мүчөлөрүнүн айкалышуусунан жасалган *-лаш* мүчөсү омонимдеш. Атоочторду жасоочу *-лык* (*балалык, жааштык*), атоочтуктарды жасоочу байыркы *-дык* (*калдык, кес тик*) жана этиштин буйрук формасын жасоочу *-дык* (*чалдык, соктук, сүрдүк, кийлик, кактык*) мүчөлөрү омонимдеш.

Зат атоочтордун кичирейтүү формасын жасоочу *-ча* (*кудача, моюнча, көкүрөкчө*), тактоочторду жасоочу *-ча* (*орусча, кыргызча*) жана этиштин буйрук формасын жасоочу *-ча* (*чарча, курча*) мүчөлөрү омонимдеш.

Атоочтуктарды жасоочу байыркы *-да//ты* (*жарты, бышты, алды-берди*) жана топонимикалык аттарда жолугуучу өлүү *-ды//ты* (*Чырпыкты, Жылгынды*) мүчөлөрү түзүлүшү жагынан окшош.

11) Сөз жасоочу мүчөлөр—сөз түркүмдөрүн бири-биринен айырмалоочу морфологиялык белгилердин бири. Сөз түркүмдөрү бири-биринен өзүнө гана тиешелүү морфологиялык каражаттары менен айырмаланат. Ушул абал сөз жасоочу мүчөлөрдүн, сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө караганда, колдонулуу масштабынын тардыгын көрсөтөт. Мүчөлөрдөгү мындай белги, экинчи жагынан, ар бир мүчөдөгү ички семантикалык (кошумча) маанинин бардыгына байланыштуу. Башкача айтканда, сөз жасоочу мүчөлөрдөгү аткарган милдети боюнча семантикалык топторго жиктелүү мүмкүнчүлүгү алардын ушундай өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Мисалы: *-луу* мүчөсү зат атоочторго жалганып, алардан затта бир нерсенин бардыгын, бир нерсеге ээ экендигин билдирген сын атоочторду жасайт: *балалуу, аттуу, аялдуу, үйлүү, суулуу, тоолуу*, *-Ча* мүчөсү атооч сөздөргө жалганып, алардан белгилери боюнча окшоштуруу маанисиндеги тактоочторду уюштурат: *орусча, кишиче, балача, малча, атча, төөчө*.

-чыл мүчөсү атооч сөздөргө жалганып, белгилүү сапаты боюнча экинчи бир нерсеге окшош же өзгөчө белгиси менен айырмалануу маанисиндеги сын атоочторду жасайт: *кишичил* буура, *улутчул* адам, *кайгычыл* кемпир, *чайчыл* киши.

-ма этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанидеги атоочторду жасайт: *басма, сызма, куурма, сүзмө, тизме*.

-ла атоочторго жалганып, алардан кыймыл-аракетти экинчи жакка буйрук, кылуу маанисиндеш этиштерди жасайт: *байла, шайла, ойло, сүйлө, ыйла, ырда, жайла, атта, кышта, башта* ж. б.

Бирок мындан бардык эле сөз жасоочу мүчөлөр сөз түркүмдөрүнө тиешелүү деген түшүнүк келип чыкпайт. Тескерисинче, мүчөлөрдүн колдонулуу шарты, алардын жаралуу чеги тилде белгилүү маанидеги түшүнүктөрдү тилдик каражаттардын жардамы менен берүү (жасоо) зарылчылыгына түздөн-түз байланыштуу. Анткени тиги же бу түшүнүктүн коомдо пайда болушу, анын же ошол категориядагы түшүнүктүн абстракцияланышы, сөзсүз, бирдей каражаттардын жардамы менен жасалган сөздөрдүн көп болушун шарттайт. Эгерде андай түшүнүктөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү бир топ сөз түркүмдөрүнө таралса, анда ал сөздөрдү жасоочу каражаттардан мүчөнүн колдонулуу чеги андан бетер кеңийт. Тескерисинче, түшүнүк конкреттүү, тар мааниде болсо, аны жасоочу мүчөнүн да жыйылуу чеги тарыйт. Натыйжада мүчөлөрдө колдонулуу чеги боюнча бир кылка эместик пайда болот. Мындай абал, экинчиден, мүчөлөрдүн белгилүү категорияга тиешелүү сөздөрдү гана жасоого жарактуулук белгисин шарттайт. Ошентип, сөз жасоочу мүчөлөр белгилүү гана же жалпы белгиси боюнча окшош түшүнүктөрдү жасоо касиетине ээ болгондуктан, алар чар-жайыт колдонула бербейт.

Мүчөлөрдүн жогоруда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөрү менен алардын өнүмдүүлүк (кеңири масштабда колдонулуу), б. а. дайыма жаңы сөз жасоочу потенциалык мүмкүнчүлүгүнүн болушу, аз өнүмдүүлүк (колдонулуу чегинин өлчөлүү гана масштабга таралышы) жана өнүмсүздүк (бир эки сөздүн составында гана учурашы) белгилери түздөн-түз байланыш туу.

Тилдин азыркы өсүш этабында көп сөздөрдүн жасалышында модель катары колдонулуп,

тилдин лексикасынын өсүшүнө орчундуу салым киргизип турган мүчөлөр өнүмдүү мүчөлөр деп аталат: *-чы, -лык, -луу, -дай, -ла, -ыт, -ынчы, -ыш, -ма*. Өнүмдүү мүчөлөр сөздүн уңгусунан же негизинен дайыма оңой ажыратылат. Аларды сөздүн негизинен же уңгудан ажыратканда, уңгу же негиз өзүнүн алгачкы лексикалык маанисин жоготпойт.

Сөздөрдүн составында анча көп кезикпей, өнүмдүү мүчөлөргө караганда азыраак сандагы сөздөрдү жасоочу мүчөлөр аз өнүмдүү мүчөлөр деп аталат: *-чан, -чак, -ак// -ык, -ан// -ын* ж. б. Аз өнүмдүү мүчөлөр өздөрү жалганып турган сөздөрүнөн негизинен кээде ажыратылса, кээде алардын ажыралгыс составдык элементтерине да айланып калгандыгы байкалат: *бычак, көнөк, мурун, моюн, жалын, кемирчек* ж. б.

Бирин-серин гана сөздөрдүн жасалышына катышкан, көбүнчө азыркы мезгилде тилдин тирүү сөз жасоочу каражаттары болуудан калган мүчөлөр өнүмсүз *же сенек* (өлүү) мүчөлөр деп аталат. Алардын ичинде кээде бир эки эле сөз жасагандары да кездешет: *-ша (тыңша), -ы (сылты, үңү, өрү, жашы); -ра (сайра, маара, кайра), -ырка (ташырка, түшүркө, сонурка)* ж. б.

Өнүмдүү жана аз өнүмдүү мүчөлөр тилдин азыркы мезгилинде сөз жасоодогу жөндөмдүү каражаттарынан болуп саналат. Ал эми өлүү же өнүмсүз мүчөлөр болсо, тарыхый жагынан гана сөз жасоонун каражаттары катарында каралат.

Анткени тилдин бардык элементтерине мүнөздүү болгон бир кылка эместик, составдык жана функциялык жагынан өзгөрүүлөр, ал каражаттардын жаңы формалар менен толукталышы сөз жасоочу мүчөлөргө да мүнөздүү.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн пайда болуу, жасалуу жолдору жана толукталуу булактары төмөндөгүдөй:

1. Мүчөлөрдүн бир тобу маанисинен ажырап, тыбыштык составы деформацияланган сөздөрдөн пайда болгон. Жалпы эле кызматчы каражаттардын (жандоочтордун, байламталардын, бөлүкчөлөрдүн) маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөрдөн пайда болгондугу тил илиминин теориясында талаш туудурбайт (мисалы, *менен<бирлэн, жана<жан «кайтуу»* маанисинде *+а кийин<кэдин, дейин<тий +ын* ж. б.).

Ошентип, айрым лексемалардын адегенде грамматикалык мааниси өзгөрүп андан кийин алгачкы мааниси менен жаңы функциясы обочолонот.

Айрым сөздөрдүн белгилүү грамматикалык формага өтүп туруп, кайра лексикалашкан учурлары да кездешет:

кайта же *кайра* — деген этиштерге *-а* мүчөсү жалганып, чакчылга өткөндөн кийин, лексикалашып, тактоочтук касиетке ээ болгон. Ушундай эле процесстин натыйжасында *чейин/дейин (<чек//дей+ын* (байыркы табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү) деген сөздөр да жасалган.

Сөздө өтмө же грамматикалык жаңы маанисин пайда болушу менен анын тыбыштык түзүлүшү да өзгөрүүлөргө (түшүп калуулар, кыскартуу, айкашуу ж. б. кубулуштары) дуушар болушу ыктымал. Сөздүн семантикалык маанисинен ажырап, акырындык менен грамматикалык каражатка айланышы аны мүнөздөөчү белгилеринен да акырындык менен ажыроого алып келет (басымын жоготуу, эки лексеманын арасындагы тынымдын жоюлушу, акыркы муун элементинин кыскарып, айтылууга көбүрөөк жөндөмдүү боло башташы сыяктуу). Натыйжада алардын кээ бирөөлөрү жалаң гана кызматчы формантка айланып, жаңы сапатка өтөт, айрымдары грамматикалык каражатка айланып, сөз мүчөлөрүнө чейин өзгөрөт. Мисалы: *туруп>тур>дур -ды-т, эрди>эдел/эди//эле, чак>>-ча* ж. б. Бул мүчөлөрдүн чыгышына негиз болгондор *тур*. Так ошол жазуунун оң жагындагы эки мамыга керилил тартылган чоктой кызыл чүпүрөктө «Балдарыбыздын бактысы үчүн эмгектене берели!» деген ураан *турат* (М. Жангазиев). Эле: Эмнеден ууланмак *эле* (М. Жангазиев). Таң атканы менен күндүн күлкүлүү шооласы бийик тоолордун башына жарыгын чача *элек* (М. Жангазиев). *Чак* (*бала чакта; жаш чак; учур чак* ж. б.) деген өз алдынча маанилүү сөздөр.

Бирок мындан мүчөлөрдүн бардыгы баштан аяк бүтүн сөздөн пайда болгон деген жобо келип чыкпайт. Тескерисинче, мүчөлөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн келип чыгышы тилдеги таптакыр башка кубулуштар менен түшүндүрүлөт. Алар:

1. Бир эле мүчө функциялык жана тыбыштык өзгөрүүгө учурап, ар башка милдет аткаруучу бир нече мүчөгө ажыроодон пайда болот. Ошондуктан алар *тектеш мүчөлөр* деп аталат.

Мисалы: -чак//-чык (оюнчук, көлчүк); -ча (мончо); -гач//гыч (чалгыч, кескич); -гы//га (сүлгү, чалгы); -луу (аттуу, малдуу) жана -лык (балалык, элдик) мүчөлөрү байыркы -лыБ атлыБ; будунлыБ мүчөсүнүн жиктелишинен келип чыккан.

2. Айрым мүчөлөр эки мүчөнүн айкашуусунун натыйжасында бөлүнбөс бир туруктуу морфемага айланган: -ынды< -ын + -ды; -макчы<-мак+чы; ылыр<-ыл+ -дыр (көгүлтүр); -ылт (кызгылт) + -ыр.

3. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен тектеш мүчөлөр. Айрым бир грамматикалык формада турган -сөздөр лексикализациялашуунун натыйжасында башка сөз түркүмүнө өтөт да, алардын составындагы уландылар сөз өзгөртүүчүлүк касиетинен ажырап, сөз жасоочу мүчө катары кабыл алынат. Мисалы: -ын (күнүн, түнүн, кышын); -гару (илгери, ичкери, тышка ры); -да (ошондо, мурда); -дан (мурунтадан, илгертен, баштатан) ж. б.

4. Тыбыштык туура келүү (соответствие) жана алмашуу (чередование) закондору менен шартталып пайда болгон тектеш мүчөлөр:

-ла//-на, -бак//-мак ж. б.

p//z (ротацизм кубулушу) тыбыштарынын бирине бири туура келүү закону менен шартталып пайда болгон маанилеш (түгөйлөш) мүчөлөр: -ар//-ай (саргар//саргай); -гар//

-гыр//газ//гыз (аткар//атказ; куткар//кутказ; жеткир//жеткиз; жаткыр//жаткыз).

5) Тыбыштардын бир сөз ичинде орун алмашуу (метатеза) законуна негизделип пайда болгон мүчөлөр: -ыт//-ты, -ык//-ак-кы, -аган//-анак, -ык, -ак//гач.

6) Жылышуу (приразложение) законуна ылайык пайда болгон мүчөлөр: -гар, -ар (саргар<сарыг+-ар).

7) Сөз жасоочу мүчөлөрдүн кээ бирөөлөрү (-кор, -кеч, -поз, -кана, -стан сыяктуу морфемалар башка (тектеш эмес, башка системадагы) тилдерден өздөштүрүлгөн.

8) Чыгышы жана тыбыштык составы боюнча башка мүчөлөр менен тектештик катнашы жок мүчөлөр: -ым (басым, кесим), -чан (атчан, өтүкчөн), эң байыркы тыбыштык түрүндө сакталган -ты (Алматы, Сөгөтү), -лы (атты-жөөлүү), бирди жарым, эрди-катын, эртели-кеч (жана этимологиялык жагынан келип чыгышын аныктоого мүмкүн болбогон -гак: (туңгак, жаргак) сыяктуу мүчөлөр да бар.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Грамматикада негизги орунду сөз түркүмдөрү жана сүйлөм мүчөлөрү ээлейт. Сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон маселелерди морфология ичине ал-са, сүйлөм мүчөлөрүнө тиешелүү болгон маселелерди синтаксис ичине алат. Грамматикалык категориялардын ичинде орчундуу орунду айрыкча сөз түркүмдөрү ээлейт. Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнө тиешелүү болгон маселелердин татаалдыгы тил илиминде эчак эле айтылып келе жатат. Сөз түркүмдөрүнө илимий жактан кароо тарыхый жактан кароого негизделет. Демек, ар бир конкреттүү тилдин сөз түркүмдөрүнүн маселеси ошол тилдин тарыхы менен байланыштуу каралууга тийиш. Тил илиминде айтылып келе жаткан көз караштар боюнча, сөз түркүмдөрүнүн бардыгы бир мезгилдин ичинде пайда болбойт, ар бир сөз түркүмү татаал өнүгүү процессинин негизинде белгилүү тарыхый мезгилде пайда болуп өнүгөт. Мисалы, башка сөз түркүмдөрүнө караганда тактоочтор, байламталар кийинчерээк пайда болуп кийинчерээк өнүккөн. Мына ошондой эле грамматикалык категориялар тарыхый өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бир өңчөй эмес предметтер, түшүнүктөр категория боло албайт. Бир өңчөй предметтер же бир өңчөй түшүнүктөр гана «категория» деген түшүнүктү ичине алат. Тилдин түзүлүшүн аныктоочу же мүнөздөөчү сөздөрдүн өзгөрүшү жөнүндөгү жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышы жөнүндөгү грамматикадагы жалпы түшүнүктөр грамматикалык категория болуп аталат. Ошондуктан сөз түркүмдөрү биринчи кезекте тилдеги негизги грамматикалык категорияларга жатат. Дүйнөдөгү чындыкты акырындык менен тааный билүү адам баласын предметтердин, көрүнүштөрдүн өз ара байланышын, алардын түрлөрүн жана бир-биринен

айырмаланган касиеттерин, бөтөнчөлүктөрүн ажырата билүүгө алып келди. Бул жагынан алганда сөз түркүмдөрү грамматикалык категориялар катарында адам баласынын чындыкты тааный билүү процесстерин көрсөтөт. Сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүн тилдин единицасынын негизи болгон сөздөрдүн табияты менен, сөздөрдүн семантикалык жана грамматикалык жактары менен тыгыз байланыштуу кароо керек. Мына ошондо гана сөз түркүмдөрүнүн өз алдынча грамматикалык категория экендиги ачыгыраак байкалат.

Түрк тилдериндеги сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө карата бөлүштүрүү түркологиядагы кийин гана колго алынган жаңы маселеге жатпайт. Чындыгында, бул маселе түркологияда мындан бир жарым кылым мурда башталып, традициялык классификация боюнча түрколог-окумуштуулар тарабынан түрк тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн саны 8ден 9га чейин же традиция боюнча 8 сөз түркүмү бар экендиги ачык эле белгиленип келген. Ырас, түрк тилдери боюнча алгачкы түзүлгөн грамматикалык эмгектерде түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн маселеси атайын талданып берилбестен, ар бир сөз түркүмүнүн кыскача мүнөздөмөсү берилген. Албетте, XIX кылымда түрк тилдери боюнча жазылган грамматикалык эмгектерде түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон маселелерди кеңири планда кароону авторлор өздөрүнүн алдына милдет кылып коюшкан да эмес.

Сөз түркүмүнүн маселеси XX кылымда, айрыкча совет бийлигинин жылдарында түрколог-окумуштуулар тарабынан кеңири планда каралып келе жатат. Анткени совет бийлигинин жылдарында эне тилинин грамматикасы боюнча окуу китептерин түзүү, мектептерде эне тилинде сабак жүргүзүү сыяктуу олуттуу маселелер сөз түркүмдөрүн илимий жактан тагыраак иштеп чыгууну талап кылган болучу.

1930-жылдардан мына ушул күндөргө чейин колдонулуп келе жаткан окуу китептеринде, окуу куралдарында, атайын илимий макалаларда кыргыз тилинде сегизден он экиге чейин сөз түркүмү бар экендиги жөнүндөгү пикирлер орун алат. Бул жерде бир маселени айрыкча эске алуу керек. Маселе кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн санын көбөйтүүдө же азайтууда эмес, маселе сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык категорияларга жата тургандыгын тиешелүү фактылардын негизинде туура тааный билүүдө.

Түркологиялык изилдөөлөрдө сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө негизинен, семантикалык принцип колдонулуп жана ал принцип сакталып да келе жатат. Андан кийинки негизги принцип катарында синтаксистик принцип колдонулуп келди. Кээ бир түркологдор сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүүдө синтаксистик принципти чындыгында тиешелүү даражада далилдей алышпады. Кээ бир тилчилер кийинки кездерде морфологиялык белгилерди биринчи орунга коюп келе жатышат.

Кийинки кездерде илимий эмгектерде болсун, мектеп грамматикаларында болсун түрк тилдериндеги сөздөрдү үч түрдүү принцип менен бөлүштүрүү кеңири орун алып бара жатат жана бул көз караш көпчүлүк тилчилер тарабынан кубатталууда.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө семантикалык принцип традициялык принцип болуп эсептелет. Ал принцип айрым окумуштуулар тарабынан тиешелүү даражада сынга алынып келе жатса да, түрк тилдери үчүн бул принцип негизги принциптерден болуп эсептелет, анткени түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн маанисин четке кагууга же анын ролун төмөн саноого болбойт. Сөздүн мааниси менен формасындагы бирдиктүүлүктү эске алуу керек. Чындыгында да сөздүн маанисине жараша анын грамматикалык формалары болот. Жалаң гана семантиканы биринчи орунга койгондо сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу жана синтаксистик жол менен түзүүчү көп сөздөр классификациядан тышкары калышы мүмкүн. Мына ошондуктан маселеге бир жактуу кароого болбойт, атап айтканда, сөз түркүмдөрүн жалаң гана лексика-семантикалык топ катарында кароо туура эмес.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө морфологиялык белги негизги белгилердин бирине жатат. Сөз түркүмдөрү лексика-грамматикалык категория катарында каралууга тийиш деген көз караш жалпы эле тил илиминде, ошондой эле түркологияда көпчүлүк окумуштуулар тарабынан кубатталууда.

Түрк тилдеринде сөздөр башка сөздөр менен ар түрдүү синтаксистик байланышта болуу аркылуу субстантив дешет жана адвербиализацияланышат, демек, сөздөрдүн мындайча кубулуп

турушунун өзү синтаксистик белгинин ишенимдүү эмес экендигин көрсөтөт. Бирок бул айтылгандан синтаксистик белгини таптакыр эске албоо деген түшүнүк келип чыгууга тийиш эмес. Ырас, тиешелүү даражада сөздөрдү сөз түр күмдөрүнө бөлүштүрүүдө синтаксистик принцип да эске алынууга тийиш. Синтаксистик белги катарында сөздөрдүн сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышын гана эсепке албастан, бир сөз менен экинчи сөздүн (бир сөз түркүмү менен экинчи сөз түркүмүнүн) бир-бири менен айкалышын, айтылуу мүмкүнчүлүгүн же алардын өз ара айкалышпай тургандыгын эске алуу керек. Мисалы, тактооч менен зат атоочтун өз ара айкалышып колдонулушу толук мүнөздүү көрүнүш эмес, «*бат жазды*» (тактооч, этиш), бирок «*бат киши*» (тактооч, зат атооч түрүндө колдонулбайт).

Сын атоочторду жана ат атоочторду ажыратууда алардын синтаксистик критерийлери эске алынууга тийиш. Жогорудагы көрсөтүлгөн принциптер же критерийлер—кыргыз тилиндеги сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө колдонулуучу негизги белгилер (же критерийлер). Кыргыз тилиндеги сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө бир эле белгиге таянбастан (мисалы, семантикалык), бардык белгилерге (семантикалык, морфологиялык, синтаксистик) таянып, ар бир белгини жеке алып карабастан, алардын бардыгын бирдиктүү түрдө алып кароо керек.

Жогоруда аталган белгилерге карата азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр биринчи кезекте чоң эки топко бөлүнөт:

1. маани берүүчү же ненизги сөздөр;

2. кызматчы сөздөр. Маани берүүчү же негизги сөздөр өз ара төмөнкүдөй сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт: 1) зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч.

Кызматчы сөздөр тобу өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр. Өзгөчө сөз түр күмү катарында сырдык сөздөр менен тууранды сөздөр эсептелет. Бул жагынан алганда, жогоруда көрсөтүлгөн сөз түр күмдөрүнөн тышкары, башка түркүмдөрдө катарында кыргыз тилинде да өзүнчө бир топ болуп эсептелген модалдуу сөздөр да бар. Жогоруда көрсөтүлгөн негизги сөз түркүмдөрүнүн ар бири өзүнчө категория катарында эсептелинет, алардын ар бирине таандык болгон семантикалык, грамматикалык белгилери бар.

Зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч бардыгы биригип, сөз түркүмдөрүнүн чоң бир тобу атооч сөз түркүмүн түзөт. Тилде зат атооч кеңири орунду ээлейт, анын лексика-семантикалык мааниси кең, ар түрдүү грамматикалык категорияларга ээ болуп эсептелип, өзүнчө ири грамматикалык категориянын бирине жатат. Зат атоочтор семантикасы жагынан ар түрдүү топторго (энчилүү, жеке, ар түрдүү буюмдар, нерселер, жаратылыштык, коомдук кубулуштар ж. б.) бөлүнөт.

Зат атоочтун өзүнө таандык сөз түзүүчү жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү бар. Жалпы эле мүчөлөрдү алып айтканда сөз түзүүчү мүчөлөрдүн кээ бирлери зат атоочтун негизги маанисин сактап калса (*темир-темирчи*), кээ бирөөлөрү зат атоочтун маанисин өзгөртүп, аны башка сөз түркүмдөрүнө жиберет (кулкү—кулкүчүл, булардын биринчиси — зат атооч, экинчиси — сын атооч). Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдүн маанисин өзгөртпөстөн, башка сөз менен болгон мамилесин (синтаксистик карым-катышын) гана өзгөртөт (бала-балага).

Зат атоочтун сөз түзүүчү мүчөлөрү эки түрдүү:

1. Атоочтордон зат атооч түзүүчү мүчөлөр (-чы, -лык, -лаш, -лык ж. б.).

2. Этиштерден зат атооч түзүүчү мүчөлөр (-ак, -гы, -ым, -ма, -ыш, -гын ж. б.).

Зат атоочтун сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү сан, жөндөмө жана таандык категориялары менен байланыштуу.

Зат атооч синтаксистик жагынан сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн милдетин аткара берет, бирок башка сөз түркүмүнө өтүп кетпейт.

Үй тургузулуп жатат (үй—зат атооч, сүйлөмдүн ээси). *Бул үйдү жумушчулар үчүн тургузуп жатышат* (үй—зат атооч, толуктооч). *Бул үйдүн кишилери мыкты иштешет* (үйдүн — зат атооч, аныктооч). *Бул—шаардагы эң бийик үй* (үй—зат атооч, баяндооч). *Бул чоң үйдө жаш жумушчулар турушат* (үйдө— зат атооч, бышыктооч).

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалдардан зат атооч сүйлөм мүчөсүнүн ар түрдүү кызматын аткарганы менен, өзүнүн зат атоочтук касиетин сактап кала тургандыгы даана байкалат. Бирок

синтаксистик белги да зат атоочтун түзүлүшүндө тиешелүү даражадагы мааниге ээ боло алат.

Сөз тизмеги менен татаал сөздөрдүн айырмасын даана ажырата билүү керек. Кыргыз тилинде кээ бир татаал зат атоочтор синтаксистик жол менен түзүлөт. Мындайча жол менен түзүлгөн сөздөрдүн ар түрдүү лексика-семантикалык мааниси бар. Алардын формалдык жагына карата, б. а. сөз түркүмдөрүнө карата айрым топторго бөлүштүрүүгө мүмкүн:

зат атооч менен зат атоочтон түзүлгөн татаал зат атоочтор (*калем уч*); сын атооч менен зат атоочтон түзүлгөн зат атоочтор (*ак сакал*—улгайган киши деген мааниде); сан атооч менен зат атоочтон түзүлгөн зат атоочтор (*беш бармак*—тамак аш маанисинде); зат атооч менен атоочтуктардан турган зат атоочтор (*орун басар*) ж. б.

Татаал зат атоочтордун башка да толуп жаткан түрлөрү кезигет: *Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиуму, Москва Университети* ж. б. ар түркүн типтеги татаал зат атоочторду сөз тизмектеринен өтө кылдаттык менен ажыратып, зат атоочтордун синтаксистик жол менен жасалышын туура тааный билүү зарыл.

Лексика-семантикалык белгилери боюнча сын атоочтор заттардын (предметтердин) белгилерин, сапатын жана башка касиеттерин билдирет.

Сын атоочтун зат атооч менен, айрыкча тактооч менен кээ бир жакын жактары да бар. Лексика-семантикалык жагынан сын атоочту өзүнө жакын деген сөз түркүмдөрү менен салыштырып караганда, эгерде зат атооч предметти билдирсе, тактооч белгинин белгисин билдирсе, сын атооч предметтин белгисин, сапатын жана башка касиеттерин билдирет. Ошону менен бирге сын атооч сүйлөмдүн аныктоочтук милдетин аткарган учурда сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрбөстөн, өз калыбын сактайт. Бул жагынан сын атооч, мисалы, үч түрдүү изафеттик конструкциянын биринчи жана экинчи түрүнө туура келет.

Изафеттик конструкциялар

1- түрү темир жол

2- түрү колхоз малы

3- түрү колхоздун малы

сын атооч

жакшы көйнөк

жакшы көйнөгү

сын атооч түрүндө айтылбайт.

Изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүн берүү үчүн, сын атоочту субстантивдештирип (заттык мааниге айландырып) колдонуу керек болот («*жакшынын көйнөгү*» түрү сыяктуу).

Сын атооч өз маанисинде колдонулган учурда көптүк, таандык жана жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Сын атоочко көптүк, таандык, жөндөмө мүчөлөр жалганса эле, ал субстантивдешип, өзүнүн маанисинен ажырап, заттык мааниге өтүп кетет (*кызыл — кызылдар, кызылга, кызылым*).

Сын атоочтун тышкы жагынан өзүнө таандык морфологиялык белгилери да бар.

Ырас, сын атоочко улануучу кээ бир мүчөлөр башка сөз түркүмдөрүндө да колдонулат. Мисалы, *-луу, -ыраак, -омук* ж. б. мүчөлөр сын атооч үчүн -мүнөздүү. Ошентип, лексика-семантикалык мааниси жагынан, айрым морфологиялык белгилери жагынан сын атооч сөздөр өзүнчө сөз түркүмү катарында эсептелет. Көптүк, таандык жөндөмө, мүчөлөр менен өзүнүн маанисинде колдонулган учурда сын атоочтун өзгөрбөй тургандыгы да анын башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган бөтөнчөлүгүн көрсөтөт.

Сын атоочтор морфологиялык белгиси жагынан сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Сын атоочтордун негизги морфологиялык белгилеринин бири өздөрүнө таандык даражалардын болушунда (*жакшы — жакшыраак, эң жакшы*).

Ошону менен бирге сын атоочтор гана күчөтмө сындын өзгөчө түрүн түзө алат (*кызыл — кыпкызыл, жаш — жап жаш*).

Синтаксистик жагынан сын атооч, негизинен, аныктоочтук, баяндоочтук милдетти аткарат. Субстантивдешкен түрдө гана, башка сөз түркүмдөрү сыяктуу, мисалы, зат атооч сыяктуу, бардык сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Бирок ал башка сөз түркүмүнө, мисалы, тактоочко өтүп кетпейт, сын атооч түрүндө эле сакталат: *Жакшы уста ишти жакшы аткарды* (эки учурда тең «*жакшы*» — сын атооч, биринчи учурда — аныктооч, экинчи учурда — бышыктооч).

Синтаксистик жагынан сын атоочтун сүйлөм ичинде кандай сөз түркүмдөрү менен

айкалышпоо мүмкүнчүлүгү эсте болууга тийиш. Сын атоочтогу эң эле орчун маселенин бири — анын заттык мааниде колдонулушу.

Ар түрдүү -сөз түркүмдөрүнөн сөз түзүүчү мүчөлөрдүн жардамы менен сын атоочтор түзүлөт. Алардын кээ бирлерин төмөндөгүдөй экиге бөлүп берүүгө мүмкүн: 1. Атооч сөздөрдөн сын атооч түзүүчү мүчөлөр (-луу, -лык ж. б.); 2. Этиштерден сын атооч түзүүчү мүчөлөр (-гыч, -гын ж. б.).

Сын атоочто эң эле чаташкан да, талаш да маселе — татаал сын атоочтор маселеси.

Татаал сын атоочтор ар түрдүү сөз түркүмдөрү аркылуу жасалат. Кээ бирлери төмөндөгүдөй: түп жана туунду сын атоочтор аркылуу (узун чачтуу кыз, терең ойлуу киши ж. б.).

Зат атооч менен сын атооч аркылуу; биринчи комплексти таандык мүчө менен колдонулуп (тили кооз, бою бийик); сан атоочтор менен туунду сын атоочтор аркылуу (жети жылдык план); зат атооч менен атоочтук аркылуу (эки иш билген киши).

Сын атоочтун өзүнчө сөз түркүмү экендиги көбүнчө анын сапаттык сын атоочтордун салыштырма даражасы аркылуу ажыратылат. Салыштырма сын атоочтун негизги белгиси — *раак* мүчөсү. Күчөтмө сын ар түрдүү жол менен түзүлүп (өтө жакшы, капкара, чоң-чоң) жалпы жонунан күчөтмө маанисин берген менен, анын ар башка түзүлүштөгү түрлөрү ар башка кошумча мааниге ээ.

Кызматчы сөздөр аркылуу түзүлүүчүлөрү («эң жакшы» сыяктуулары) бир заттын экинчи заттан абсолюттук түрдөгү артыкчылыгын же кемчилигин көрсөтөт.

Мына ошондой эле мааниде «и» тыбышы улануу аркылуу түзүлүүчүлөрү («кыпкызыл» түрүндөгүлөр) колдонулат. Кайталанып айтылуу аркылуу түзүлүүчү (мисалы, «майда-майда» сыяктуу түрлөрү чындыгында күчөтмө сын эмес (мисалы, *аз-аздап*, *көп-көптөн* деген түзүлүштөгү сөздөрдүн маанилерине көңүл бурса болот). Буларга караганда «Агыш» (ак эмес), «каралжым», «кызгылтым», «көгүлтүр», «саргыч» түрүндөгү сын атоочтордо чындыгында салыштырма маани бар. Эгерде «*раак*» формасы заттарды күчөтүп да, бошондотуп да көрсөтсө, бул аталган формадагы сын атоочтор заттардын белгилерин бошондотуп көрсөтөт.

Сан атоочтор лексика-семантикалык жагынан заттардын санын, иретин көрсөтөт. Өзүнчө сөз түркүмү болуу менен бирге, сан атоочтордун зат атоочко, айрыкча сын атоочко, жакын жактары да бар. Сан атоочтор бул айтылган сөз түркүмдөрүнөн, албетте, өзүнө гана таандык бөтөнчөлүктөр менен айырмаланат.

Сан атооч да белгини, бирок сын атоочтон айырмаланып, сандын белгисин, сандык белгини көрсөтөт. Синтаксистик жагынан, башка сөз түркүмдөрүнөн, албетте, өзүнө гана таандык бөтөнчөлүктөр менен айырмаланат.

Сан атоочтордун өздөрү башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлбөйт, бирок башка сөз түркүмдөрүн түзүүдө колдонулат (*бир—бирдик, бирдиктүү*). Бул—сан атоочтун негизги лексика-грамматикалык бөтөнчөлүгү. «Жарым», «чейрек» сыяктуу сөздөр сан атоочко кирбейт, зат атоочко кирет. Башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган морфологиялык белгиси катарында иреттик жана жамдама сан атоочтордун жасалышы эсептелинет.

Синтаксистик жагынан сан атоочтор зат атоочтордон өзүнчөлүгү менен айырмаланат, атап айтканда, сан атоочтор зат атоочтордон мурда колдонулуп, аныктоочтук милдетти аткарган учурда, алар зат атоочко баш ийбестен, синтаксистик байланыштын ыкташуу жолун түзөт. Заттык мааниде колдонуу аркылуу сан атооч сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлүк милдетин аткара берет. Сан атоочтор субстантивдешпестен, өз маанисинде колдонулган учурда сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт; субстантивдешкен учурда зат атооч сыяктуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрө берет.

Ат атооч — тилде эртерээк пайда болгон, речибизде кеңири колдонулуучу сөз түркүмдөрүнүн бири. Лексика-семантикалык жагынан ат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнүн ордуна колдонулуп, ошол сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон бөтөнчөлүктөргө ээ. Мисалы, сын атоочтун ордуна колдонулуп, сүйлөмдө аныктоочтук кызмат аткарган учурда ат атоочтор сөз түзүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Ошону менен бирге алар өздөрүнө гана тиешелүү болгон семантикалык, морфологиялык, синтаксистик белгилери аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат.

Башка сөз түркүмдөрү сыяктуу, ат атоочтор да сүйлөмдүн ар кандай мүчөлүк милдетин аткара берет. Лексика-семантикалык жагынан ат атоочтун башка атоочтор үчүн «орун басарлык» милдетин аткарышы—чындыгында так эмес маселе. Башка атоочторго салыштыра караганда ат атоочтор айтылуучу ойду же түшүнүктү жалпы мааниде билдирет. Бул жагынан ат атоочтордун чыныгы маанилери өзүнөн мурда айтылган сүйлөмгө же сүйлөмдүн жалпы контекстине карай белгилүү болот. Ошентип, ат атоочтор предметти же бир жакты (кишини), предметтин белгинин, санын түз атап көрсөтпөстөн, кандайдыр кыйыр түрдө көрсөтөт. Ат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлбөйт. Бул—ат атоочтун лексика-грамматикалык жагынан болгон негизги бөтөнчөлүктөрүнүн бири.

Бирок тиешелүү мүчөлөрдүн жардамы менен ат атоочтордон башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышы мүмкүн. Маани жактан ат атоочтор өз ара бир нече топко бөлүнөт (жактама, шилтеме, сурама ж. б.).

Сөздөрдүн лексикалык мааниси туруктуу болот. Тактоочтун лексикалык мааниси аны башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнө таандык болгон бөтөнчөлүктөр менен айырмаланып турат. Тактоочтун семантикалык мааниси болуу менен бирге, анын морфологиялык белгилери да бар, анткени тактоочтор өзүнө таандык болгон сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу түзүлөт, жана морфологиялык жактан тактоочтор өзгөргөй турган же жарым-жартылай өзгөртүүчү сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелет. Башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон синтаксистик критерий тактоочко да тиешелүү.

Синтаксистик жагынан тактооч, негизинен, сүйлөмдүн бышыктоочтук милдетин аткарат, бирок ал сын атоочтон кескин түрдө айырмаланып, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарбайт. Бул — тактоочтун синтаксистик жагынан болгон негизги бир бөтөнчөлүгү. Мисалы, «*Кеч келди*» сыяктуу тактооч менен этиштен турган айкалыштар тактооч үчүн мүнөздүү; ал эми «*кеч китеп*» деген сыяктуу тактооч менен зат атоочтон турган айкалыштар тактооч үчүн мүнөздүү эмес. Ырас, «*кечээ-жумушчу, бүгүн-инженер*» сыяктуу айкалыштар кезигет. Бирок булардын бөтөнчөлүктөрү бар. «*Мүмкүн*», «сөзсүз» деген сыяктуу сөздөр тактооч да, модалдуу сөз да болуп колдонулат. Тактоочтор маани жактан ар түрдүү (мезгил, орун ж. б.).

Тактоочтордун өздөрүнө гана таандык болгон сөз түзүүчү мүчөлөрү (-ча, -лата, -лай ж. б.) бар.

Морфологиялык ыктан тышкары, тактоочтордун синтаксистик ык менен сөз, түзүлүшүндө да бөтөнчөлүктөр бар. Так тоочтордун даражалары менен сын атоочтун даражаларынын арасында да маани жактан айырмачылыктар орун алат. Эгерде сын атоочтун даражалары заттын сапатын, белгисин ажыратуу үчүн колдонулса, тактоочтун даражалары кыймыл-ара кеттин белгилерин ажыратуу үчүн колдонулат.

Сөз түркүмдөрүнүн ичинен зат атооч менен этиш сөздөр тилде кеңири орунду ээлейт. Мына ошондуктан этиш сөздөр тилдеги ири грамматикалык категориялардан болуп эсептелет. Ал лексикалык мааниси жагынан да, морфологиялык түзүлүшү жагынан да, синтаксистик кызматы жагынан да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, калыпташкан негизги сөз түркүмдөрүнүн бири.

Зат атооч жалпы жонунан заттардын атын билдирет деген сыяктуу, этиш жалпы заттардын кыймыл-аракетин билдирет деп, этиштин лексикалык мааниси жөнүндө жалпылап айтуу, традициясы бар.

Ырас, мына ошондой жалпылап айтканда, лексикалык мааниси жагынан этиш сөздөр кыймыл-аракетти (ал окуп жатат), ал-абалды (ал уктап жатат) билдирет.

Бирок чындыгында этиш сөздөр лексикалык мааниге эң эле бай, алардын лексикалык мааниси айтылып жүргөн «кыймыл-аракет», «ал-абал» деген түшүнүктөр менен чектелбейт. Ошондуктан бул түшүнүктөрдү кеңири мааниде, этиш сөздөрдүн жалпы эле процессти билдирүү маанисинде кароо керек. Лексикалык мааниси, морфологиялык түзүлүшү, синтаксис так кызматы жагынан болгон бөтөнчөлүктөргө карата этиш сөздөр атооч сөздөр менен антитеза (карама-каршы) түрүндө каралат. Этиш сөздөр грамматикалык жактан атооч сөздөрдөн өзүнө таандык терс түрүнүн (жаз-жазба) болушу менен айырмаланат. Башка сөз түркүмдөрүнө караганда этиш сөздөр сүйлөмдөрдү түзүүдө айрыкча мааниге ээ болот. Бир жагынан, этиштин

өзү ири грамматикалык категория болуп эсептелсе, экинчи жагынан анын ар түрдүү грамматакалык категориялары (чак, жак, ыңгай, мамиле) бар.

Таза этиштерден башка, этиштердин тобуна атоочтуктар (*жазган*) менен чакчылдар (*жазып*) кирет. Ошону менен бирге этиштер менен атоочтордун аралыгындагы этиштик атоочтор (*жазуу*) бар. Этиштен этиш жасоо же башка сөз түркүмдөрүнөн этиш жасоо жолдору этиш категориясынын өзүнө гана мүнөздүү касиети болуп саналат.

Кызматчы сөздөр менен негизги сөздөрдүн табияты бирдей эмес. Кызматчы сөздөрдүн тобуна байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр кирет.

Байламталар—сөздөрдүн, сөз тизмектеринин жана сүйлөмдөрдүн арасын байланыштыруу үчүн колдонулуучу, өзүнчө лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр. Алар, башка кызматчы сөздөр сыяктуу, өзүнчө жеке колдонулбайт. Бирок колдонулган байламталарга карата сүйлөмдөгү ойдун кырдаалы ар башка болушу мүмкүн. Бул жагынан байламталар татаал сүйлөмдө тең байланыштык жана багынычтуу байланыштык мамилелерди билдирет.

Түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал байламталар болуп бөлүнөт.

Кызматчы сөздөрдүн башка түрлөрү сыяктуу, жандоочтор да өзүнчө лексикалык мааниге ээ эмес, ошондуктан алар өзүнчө жеке колдонулбайт. Жандоочтор лексика-грамматикалык мааниге ээ сөздөр менен бирге колдонуу аркылуу жөндөмөлөрдүн синтаксистик кызматын толуктоо, тактоо жолу менен ойдун ар түрдүү кырдаалын билдирет. Жандоочтор өзүнөн мурда колдонулган сөздүн тиешелүү жөндөмөдө турушун талап кылат. Бул жагынан алар башкарып турган сөздөр менен бирдикте гана лексикалык единица катарында каралат. Жандоочтор синтаксистик мамилени билдирүүдө мезгил, мейкин (*чейин, дейре*) максат, себеп (үчүн), салыштыруу, окшоштуруу (*жараша, көрө*) жана башка ар түрдүү мааниде колдонулат. Жандоочтор тактооч (*кийин, мурун*) жана этиш менен (көздөй, *карата*) карым-катышта болушат.

Жандоочтор сан жагынан анчалык көп болбогон менен, тилде кеңири колдонулат.

Бөлүкчөлөр жана модалдуу сөздөр лексикалык мааниге ээ болгон сөздөрдү жандап айтылат да, айтылуучу ойдун кырдаалын кубаттайт, бышыктайт, тактайт, чектейт, божомолдойт жана башка жактарынан кошумча түрдөгү модалдуулук менен берүүнү билдирет. Функционалдык жагынан бөлүкчөлөр бирдей эмес, алардын кээ бирлери сөз мүчөлөрүнө жакын (*-чы, -бы,*) кайсы бирлери тактоочко жакын (*эң, өтө*). Төмөндөгү сүйлөмдөрдүн маанисине көңүл буралы.

1. Асан барсын. Асан *эле* барсын.
2. Сен бар. Сен *барчы*.
3. Сиздер жакшы иштедиңиздер. Биз *эң* жакшы иштедик.
4. Март келди. Март келген *зо*.

Албетте, мүмкүн, балким, тийиш, кажет, ырас, бар, жок, экен, дейт, керек жана ушул сыяктуу бир топ сөздөр бар. Бул сөздөр модалдуу сөздөр болуп аталып жүрөт. Модалдуу сөздөр сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун ар түрдүү кырдаалын билдирет, атап айтканда, модалдуу сөздөр аркылуу сүйлөмдөгү айтылган пикирге карата кишинин мамилеси же көз карашы көрсөтүлөт.

Модалдуу сөздөр негизги сөздөр сыяктуу заттын атын, сын-сыпатын, санын, кыймыл-аракетин сыяктуу түшүнүктөрдү билдирбейт. Кызматчы сөздөргө салыштыра караганда модалдуу сөздөр — көп учурда өзүнчө мааниге ээ боло ала турган сөздөр (*бар, жок, ырас, кажет* ж. б.).

Ошентип, лексикалык мааниси жагынан булар негизги сөздөргө да, кызматчы сөздөргө жатпайт.

Модалдуу сөздөр синтаксистик жагынан көбүнчө кириңди сөз катарында же составдуу баяндоочтун бөлүгү катарында кезигет: *Албетте*, китепти көп окуу керек. Иш өз убагында аткарылууга *тийиш*. Ал бүгүн келген *жок*. Модалдуу сөздөр форма жагынан бирдей эмес, ар түрдүү: алардын кээ бирлери сөз мүчөлөрү менен өзгөрөт (*бар-барын, керек-керегинче*), кээ бирлери өзгөрбөйт (*албетте, балким*).

Модалдуулук мааниде айтылуучу ойдун кырдаалына карата этиш сөздөр да, бөлүкчөлөр да колдонулат. Бирок ал жалпы эле модалдуулукка тиешелүү маселе.

Сырдык сөздөр менен тууранды сөздөрдүн өздөрүнө гана таандык болгон бөтөнчөлүктөрү

бар.

Сырдык сөздөр мааниси жагынан адамдардын эмоционалдык сезимдерин (өкүнүү, кайгыруу, чочуу, жактырбоо, кубаттоо ж. б.) билдирет.

Маани жактан жандуу жана жансыз заттардын табышын тууроо аркылуу чыккан сөздөр тууранды сөздөргө жатат. Алар маани жактан өз ара *табыш тууранды* сөздөр жана элестүү сөздөр болуп бөлүнөт.

ЗАТ АТООЧ

Зат атооч жөнүндө түшүнүк

Зат атоочтор заттардын жана жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн атын билдирет. Зат атоочтордун бере турган маанилери өтө бай. Алар жаратылыштагы көрүнүштөрдүн (*чагылган, шамал, өрт*), конкреттүү заттардын (*бала, эне, казан, элек, көгүчкөн, түлкү, токой, суу*) жана коомдук турмуштагы көрүнүштөрдүн (*революция, социализм*) аттарын билдирет. Ошондой эле абстракттуу түшүнүктөрдү (*кыял, даңк, береке, жыт*), абстракттуу маанидеги сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт (*жаңылык, каармандык, кайраттуулук, күрөш, окуу*).

Сулуулук, жаңылык, көркөмдүк, жакшылык, жана жарыш, уруш, козголоң, оруу-жыйуу, айланна, агым деген сыяктуу зат атоочтор морфологиялык жол менен сын атоочтордон жана этиш сөздөрдөн жасалгандыктан, алар билдирген заттык маанинин ичинде сапаттык жана кыймыл-аракеттик маанинин да аздыр-көптүр үлүшү бар экендиги ачык көрүнүп турат. Бирок бул өңдүү сапаттык, кыймылдык маанини да кошо чагылдырган зат атоочторду сын атооч менен этиш сөздөрдөн ажырата билүү керек. Алардын ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар бар: сын атоочтор кандайдыр бир затка тиешелүү болгон сапатты, белгини билдирет. Мисалы: *жаман үй, караңгы көчө, кооз туш кийиз*. Зат атоочтор болсо мындай сапатты белгилүү бир зат менен байланыштуу көрсөтпөстөн, сапаттык белгинин өзүн зат катары атап көрсөтөт: *жамандык, караңгылык, кооздук, тазалык*. Ошондой эле, этиш сөз билдирген кыймыл-аракет дайыма белгилүү бир мезгил, убакыт менен жана ал кыймылды аткаруучу жак менен байланыштуу айтылат: *Биз окуу жылын ийгиликтүү аяктадык. Султан адабият кружогуна катышып жүрөт. Пионерлер эртен экскурсияга чыгышат*. Зат атоочтор болсо бул сыяктуу кыймылды абстракттуу түрдө, аткаруучу субъект жана убакыт (чак) менен байланышсыз, алардан тышкары көрсөтөт: *учуш, жүрүш, дүрбөлөң, азгырма, басма*.

Бул сыяктуу сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү атап көрсөтүүчү сөздөр заттык мааниде болгондуктан, алар менен ар түрдүү маанидеги сын атоочтор, атоочтуктар байланышып айтыла берет: *Зор кайраттуулук керек. Чоң жакшылык кылды. Тунжураган караңгылык каптады*. Сүйлөм ичинде, башка маанидеги зат атоочтор сыяктуу эле, ээлик, толуктоочтук милдетти аткара беришет: *Революцияга чейин кыргыз жергесинде караңгылык өкүм сүргөн. Тазалыкты сактагыла. Учушту уланта бердик*.

Зат атоочторго *ким? эмне?* деген суроолор берилет. *Ким?* деген суроо адамга, адам менен байланыштуу сөздөргө (кесипчиликти көрсөтүүчү сөздөргө) берилет; *эмне?* деген суроо адамдан башка бардык жандуу, жансыз заттарга берилет. Айрым учурларда *эмне?* деген суроо адамга да берилип калат:

Ал жигит эмнең? — *Иним*. Салый эмне төрөдү?

— *Кыз*.

Синтаксистик функциясы жагынан зат атоочтор негизинен ээлик, толуктоочтук милдетти аткарышат: *Токтогул далайга чейин козголбой турду* (А. Токомбаев). *Койчу элендеп тоону карады* (С. Сасыкбаев). *Туткундарды айдап келип калышты* (К. Жантөшев). *Уялбай нандан тоё же, сүттөн ич!* (К. Бектенов). Ушуну менен бирге, зат атоочтор аныктоочтук, бышыктоочтук,

баяндоочтук милдетти да аткара берет: Ал *темир* дарбазаны ачты. Сен акылдуу, билимдүү жигитсиң (К. Каимов). Мен азыр *мектепке* барамын (К. Баялинов).

Зат атоочко төмөнкүдөй грамматикалык категориялар мүнөздүү: *сан категориясы, таандык категориясы, жөндөмөлөр категориясы*. Өзүнчө сөз жасоочу каражаттарга ээ: сөз жасоочу мүчөлөр жана сөздөрдү кошуп айтуу жолу.

Кыргыз тилиндеги зат атоочтор орус тилиндешдей род категориясына жана ал категорияны билдирүүчү грамматикалык белгилерге ээ эмес. Бирок сөздөрдүн айрым катмарлары мааниси боюнча эркекти, же аялды, эркек жаныбарды, же ургаачы жаныбарды билдирип турушат: 1) Көпчүлүк зат атоочтор лексика-семантикалык жагынан эле заттардын кайсы жыныска таандык экендигин билдиришет: *эркек-аял, ургаачы, ата-эне, апа, ага-эже, ини-сиңди, уул-кыз, балдыз, жеңе, чал-кемпир; бука-уй, кочкор-кой, теке-эчки, корооз-мекия, буура-иңген, айгыр-бээ, кунан-байтал, борук, канчык* ж. б. 2) Жыныстык айырмачылыкты билдирүүчү айрым сөздөр экинчи бир сөз менен айкашып айтылып, ал заттын кайсы жыныска тиешелүүлүгүн көрсөтөт: *кайни* (кайын ини) — *кайын сиңди, кайын ата* — *кайын эне, кайын ага* — *кайың эже, ургаачы ит, ургаачы музоо* ж. б.

3) Совет доорунда кыргыз тилине орус тилинен айрым сөздөр роддук маанисин билдирүүчү мүчөсү менен кошо ошол киргендипи белгилүү. Ошондуктан андай сөздөрдүн кайсы родго тиешелүү экендиги ошол аягындагы мүчөдөн белгилүү болуп турат: *акушерка, артистка, комсомолка, машинистка, лаборантка, студентка* ж. б. Ошондой эле, азыр кыргыз тилинде да эркектин, же аялдын фамилиясы аягындагы -ов, -ова, -ев, -ева мүчөлөрү аркылуу билинип турат: *Султанова, Керимбаев* ж. б.

Зат атоочтун бере турган мааниси өтө бай жана ар түркүн: Адамдын аттарын, фамилиясын билдирет: *Айша, Эрмек, Кенжеев, Кубаныч, Сайра, Осмон, Султан*.

Айбандардын, канаттуулардын, ар түрдүү жаныбарлардын аттарын билдирет: *аяу, тоок, балык, аркар, тил, мышык, көгүчкөн, элик*.

Адамдын, айбандардын, курт-кумурскалардын дене мүчөлөрүнүн аттарын билдирет: *кол, бут, баш, чач, арка, жамбаш, канат, туяк, тумшук, мүйүз*.

Ар түрдүү өсүмдүктөрдүн, жемиштердин, жашылчалардын аттарын билдирет: *сулуу, таруу, жүгөрү, кызылча, пахта, арпа, буудай, алма, өрүк, алча, коон, дарбыз, жүзүм, капуста*.

Буюмдардын, ар түрдүү куралдардын аттарын билдирет: *өтүк, пальто, стол, жууркан, сандык, балта, кылыч, соко, трактор, комбайн, мылтык, керки, жаздык, машина, найза*.

Ар түрдүү заттардын аттарын билдирет: *алтын, күмүш, май, сүт, кум, айнек, болот, темир*. Мезгилди атап көрсөтөт: *жаз, жай, күз, кыш, түш, жума, түн*.

Географиялык жана астрономиялык аттарды билдирет:

Нарын, Чүй, тоо, деңиз, көл, ойдуң, Күн, Жер, Ай, Үркөр, Чолпон, Жетиген.

Жаратылыштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү билдирет: *бороон, шамал, жамгыр, кар, мөңдүр, чагылган, куюн*.

Коомдук көрүнүштөрдү, окуяларды, мекеме, уюмдарды билдирет: *колхоз, совхоз, парад, революция, демонстрация, пединститут, айыл чарба министерствосу*.

Коомдук-саясий иштерди, илимдин аттарын билдирет: *чогулуш, кеңешме, конференция, съезд, марксизм-ленинизм, физика, тарых, биология, математика, химия, адабият*.

Сапатты, белгини, ар кандай сезимди зат катары атап көрсөтөт: *жакшылык, жамандык, сулуулук, тазалык, жалкоолук, сүйүнүч, өкүнүч, кубаныч*.

Кыймыл-аракетти атап көрсөтөт: *жүрүш, күрөш, согуш, басым, секириш, көтөрүлүш*.

Абстракттуу түшүнүктөрдү билдирет: *уйку, ой, кыял, оору, азап, муң, кайгы, мүнөз, ырыс, ырым*.

Зат атоочтор морфологиялык составына карай тубаса зат, туунду зат болуп бөлүнөт.

Тубаса зат атоочторго түзүлүшү жагынан морфемаларга ажыратууга мүмкүн болбогон түп зат атоочтор кирет: *тоо, таш, суу, сөз, ат, жел, кум, киши, кол, көз, чака*.

Туунду заттарга сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу, же синтаксистик жол менен тубаса заттардан жасалган зат атоочтор кирет: *жумушчу, кызматкер, кескич, чалгы, басма, чыгым, эгин, куурдак, жакшылык, ала карга, кол кап, күн карама, сары май*.

Зат атоочтор составына карай жөнөкөй жана татаал зат болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй заттар бир гана сөздөн туруп, өзүнчө маанини берет: *ата, эт, май, чөп, каз, өрдөк, көмүр, чака, койчу, жылкычы, тердик, соку, милиционер.*

Татаал заттар эки, же андан артык сөздөрдүн өз ара айкашынан түзүлүп, лексикалык бир түшүнүктү билдирет. Татаал зат атоочтор бириккен түрдө, кош жана кошмок түрдө, кыскартылган түрдө кездешет: *бүгүн, бүрсүгүнү, быйыл; жел боо, баш сөз, жем баштык, бака жалбырак, Осмонаалы, Осмонкул, төө куш, кум шекер, беи жылдык, бет аарчы, кара май; аң-сезим, чыр-чатак, ата-эне, келим-кетим, бала-бакыра, эт-мет, кир-кок, колхоз, совхоз, МТС, БК, Кыргызмамбас, районо, райзо, СССР.*

Зат атоочтун лексика-грамматикалык тобу

Зат атоочтор маанисине жана айрым грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай энчилүү жана жалпы аттар, жамдоо маанисиндеги (собирательные) заттар, буюмдук (вещественные) зат атоочтор, конкреттүү маанидеги зат атоочтор, абстракттуу (жалпы) маанидеги зат атоочтор болуп бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги зат атоочтор да маанисине карай эки чоң топко бөлүнөт: *жалпы аттар* жана *энчилүү аттар*.

Жалпы аттарга бир түрдүү, бири-бирине окшош заттарга, кубулуштарга, жан-жаныбарларга жалпылана коюлган аттар кирет: *жылкы, уй, бак, бала, мектеп, табак, жаздык, чыны, күрөш, кубаныч, сезим, көл, дарыя ж. б.*

Энчилүү аттарга жеке адамдардын, буюмдардын, жаратылыштагы көрүнүштөрдүн ар биринин керт башына энчиленип берилген аттар кирет. Энчилүү аттар бир затты өзүнө окшош башка заттардан айырмалап, бөлүп көрсөтөт: *Айша, Нарын суусу, Фрунзе шаары, Алтын казык, Кумайык.* Зат атоочтордун басымдуу бөлүгү жалпы аттарга кирет да, энчилүү аттар ага караганда сан жагынан азыраак келет.

Энчилүү аттарга төмөнкүлөр кирет:

1. Адамдардын аттары, фамилиясы, атасынын аттары, өзүнү чыныгы атынан башка коюлган ат (прозвище), жашыруун аттар (псевдоним) кирет. Адамдын аттары жалпы аттардан, же сын атооч, сан атоочтордон, же болбосо ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн айкаштарынан жасалат: *Темир, Жибек, Ширин, Алтымыш, Чолпон, Балтабай, Айнур, Айсулуу, Темирбек, Бердибай, Токтобүбү, Жаңыбай, Миңбай, Түнкатар, Таабалды, Абдракман, Аалы, Отунчу, Токтосун, Турду, Тоголик Молдо, Балык Ооз, Балка* (Аалы Токомбаев).

2. Айбандарга, жаныбарларга коюлган аттар кирет. Булар да жалпы аттардан жана башка сөз түркүмдөрүнөн, сөздөрдүн айкалыштарынан түзүлөт: *Жолборс, Каракулак, Бөрүбасар, Учар, Карала, Короочу, Чалкуйрук, Телтору, Аккула, Тайбуурул, Койкүрөң.*

3. Географиялык энчилүү аттар (тоо, суу, көл, жер, шаар, район, колхоз, совхоз, каналдардын ж. б. аттары) кирет: *Сары-Челек, Чатыр-Көл, Соң-Көл, Чүй суусу, Нарын суусу, Тянь-Шань тоолору, Суусамыр, Кегети, Алай, Токмок, Ош, Ак-Талаа району, «Кеңеш» колхозу, Чүй каналы.*

4. Астрономиялык аттар: *Чолпон, Үркөр, Жетиген, Алтын казык, Ай, Күн, Жер, Марс.*

5. Китеп, газета, журналдардын аттары: *«Саманчы жолу», «Зайыптар», «Ленинчил жаш», «Советтик Кыргызстан», «Чалкан», «Кыргызстан аялдары», «Жаш ленинчи».*

6. Тарыхый окуялардын, мамлекеттин, мекеменнн, пароходдун, орден, медалдардын аттары: *Ата Мекендик согуш, Монгол Эл Республикасы, Кыргыз ССР агартуу министрствосу, «Киргизия» пароходу, «Эмгек Кызыл Туу» ордени, «Эмгектеги каармандыгы үчүн» медалы.*

Энчилүү ат менен жалпы ат бири-бири менен тыгыз байланыштуу: Эгерде жалпы атты бир нерсенин керт башына энчиленип коюлган ат катары пайдалансак, ал энчилүү атка айланат: *Алтын, Жибек, Темир, Анар, Жылкычы, Кеңеш, Жеңиш, Тилек.* Тескерисинче, айрым энчилүү аттар бир түрдүү заттарды жалпылап атоо үчүн колдонулганда, жалпы атка өтүп кеткен: *френч, рентген, браунинг, катюша, ом, боткин, ампер ж. б.*

Минтип жалпы аттар жаңыдан энчилүү аттын маанисинде колдонулганда да, тескерисинче, энчилүү аттар жалпы аттык мааниде колдонулганда да, алар, өзүлөрүнүн алгачкы маанисин да (жалпы жана энчилүү аттык маанисин) сактап калышат; натыйжада тилде омонимдер пайда болот: *теңдик*—*Теңдик*, *салтанат*—*Салтанат*, *жолдош*—*Жолдош*, *Ампер*—*ампер*, *Ом*—*ом* ж. б.

Энчилүү ат менен жалпы ат бири-биринен мааниси жагынан гана айырмаланбастан, айрым грамматикалык касиеттери боюнча да айырмаланышат. Мисалы, жалпы аттар жекелик түрдө да, көптүк түрдө да айтыла берсе (*кой-койлор*, *жылкы-жылкылар*, *мектеп-мектептер*), энчилүү аттар жекелик түрдө гана айтылат, көптүк түрдө айтылбайт (*Нарын*, *Талас*, *Токмок*, *Салый*, *Султан*). Бирок буга карап эле энчилүү аттарга көптүк мүчө таптакыр жалганбайт деп эсептөөгө болбойт.. Кээде адамдын атына *-лар* мүчөсү уланып айтыла берет. Мындай учурда алар көптүк маани менен бирге жалпылоо маанисин да берет.

Мисалы: Дүгдүйүп, *Саадаттарга* кыр көрсөтүп, *Касейин дердин* зоболосун көтөрдү (Т. Сыдыкбеков). *Айшалар* Москвадан эртең келишет. Бул сүйлөмдөрдөгү «Саадаттар», «Касейиндер», «Айшалар» деген зат атоочтор Саадат, Касейин, Айшаны гана эмес, алар менен бирге жүргөндөрдү да ичине камтып, жалпылап көрсөтүп турат.

Жазуу речинде жалпы ат кичине тамга менен жазылат да, энчилүү аттар дайыма баш тамга менен жазылат: *жалбырак*, *бутак*, *сабиз*; *Бүбүсайра*, *Учар*, «*Кыргызстан маданияты*», *Ош пединституту*.

Жамдоо маанисиндеги (собирательные) зат атоочтор

Жалпы аттардын ичинен айрымдарын маанисине жана кээ бир грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай жамдоо маа нисиндеги (собирательные) зат атоочтор деп, өзүнчө бир топко бөлүп кароого болот.

Жамдоо маанисиндеги зат атоочтор мааниси жагынан көп сандаган бирдей заттарды бир бүтүнгө чогултуп, бириктирип көрсөтөт. Алар көптүк *-лар* мүчөсүз туруп эле, көп буюмдар тууралуу түшүнүк берет. Көптүк маанини билдириши жагынан алар көптүк формадагы (*-лар*) зат атоочторго окшош келет. Бирок берген маанилери жагынан бири-биринен айырмаланышат: зат атоочтун көптүк түрү санап айтууга мүмкүн болгон, ар бири бири-биринен ажырап, бөлөк-бөлөк турган заттарды билдирсе (балдар, уйлар, койлор, шаарлар), жамдоо маанисиндеги зат атоочтор ошондой көп затты бирдиктүү бир бүтүнгө, бирдиктүү бир топко бириктирип көрсөтөт: *мал*, *мүлк*, *эл*, *адамзат* ж. б.

Грамматикалык жагынан жамдоо маанисиндеги зат атоочтор көбүнчө жекелик түрдө айтылат; ошондой эле эсептик сан атооч менен айкашып, саналып айтылуу да алар үчүн анчалык мүнөздүү эмес (*беш калк*, *төрт дүнүйө* эмес). Бирок сан-өлчөм маанисиндеги сөздөр менен айкаша алат: *Көп эл* чогулду. *Бир топ дүнүйөсү бар*.

Жамдоо маанисиндеги зат атоочторго *эл*, *калк*, *мал*, *мүлк*, *дүнүйө*, *кол (аскер)*, *адамзат*, *айбанат*, *журт*, *эл-журт*, *идиш аяк*, *курт-кумурска*, *курбу-курдаш*, *жолдош-жоро*, *чай-пай*, *келин-кесек*, *кыз-кыркын*, *жан-жаныбар* деген сыяктуу жалпылама маанидеги сөздөр кирет.

Жамдоо маанисиндеги зат атоочтордун айрымдарына кээде көптүк *-лар* мүчөсү уланып келе берет. Мындай учурда алар жамдоо маанисиндеги бир канча заттарды билдирет, же андай заттардын бир нече түрүн көрсөтөт: *дүйнө жүзүндөгү элдер*; *айбанаттар*, *идиш-аяктар*.

Буюмдук (вещественные) зат атоочтор

Буюмдук (вещественные) зат атоочтор ички түзүлүшү, составы жагынан бир өңчөй келген затты билдирет. Аларды айрым бөлүкчөлөргө бөлүүгө болот, жана ал бөлүктөрү ал заттын бүтүн түрү кандай касиетке, сапатка ээ болсо, ошондой эле касиетке ээ болот, ошондой эле аталат. Буюмдук заттар саналып айтылбайт (*эки алтын*, *беш жез*, ...деп айтылбайт), бирок өлчөнөт (*он грамм алтын*, *эки тонна азот*).

Буюмдук заттарга кендердин, химиялык элементтердин, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн, жашылчалардын, жемиштердин, материалдардын, дары-дармектин аттары кирет: *алтын, күмүш, темир, жез, азот, кислород, кум, айнек, жибек, сукно, сүт, каймак, туз, быштак, кант, пирамидон, кодеин, цемент, акитаиш, саман* ж. б.

Грамматикалык жагынан буюмдук зат атоочтор жекелик түрдө гана айтылат, жана саналып айтылбаган себептүү эсептик сан атооч менен айкаша албайт. Кээде буюмдук заттар дын айрымдарына көптүк *-лар* мүчөсү жалгана берет. Мындай учурда алар заттын көптүгүн көрсөтүү менен бирге, алардын ар кандай түрлөрүн, сортун, же ар кайсы жерден орун алгандыгын билдирет: *майлар* (ар түрдүү майлар: уйдун, койдун, пахтанын ж. б. майлары), *нандар* (ар кандай түрлөрү). Өзөн-өзөн аккан *суулар*, аны бойлоп өскөн кайың менен тал жыш экен (С. Каралаев). Тоо башындагы *карлар* кете элек.

Морфологиялык түзүлүшү жагынан буюмдук заттар тубаса зат атоочторго кирет.

Конкреттүү жана абстракттуу маанидеги зат атоочтор

Конкреттүү маанидеги зат атоочтор өзүнчө жеке-жеке турган конкреттүү буюмдарды, заттарды билдирет. Алар жекелик, көптүк санда жана сан атооч менен айкашып, саналып да айтыла берет: *китеп, китептер, үч китеп, кой, койлор, жүз кой, чыны, чынылар, жыыйрма чыны*.

Абстракттуу маанидеги зат атоочтор жалпыланган түшүнүктөрдү, заттык маанидеги сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдүн атын билдирет.

Грамматикалык жагынан абстракттуу маанидеги зат атоочтор сан боюнча өзгөрбөйт, негизинен жекелик түрдө айтылат. Сан атоочтор менен айкаша албайт. Кээде айрым зат атоочтордун абстракттуу мааниси аздыр-көптүр конкреттешкенде гана алардын айрымдарына көптүк *-лар* мүчөсү уланып, же сандык маанидеги сөздөр аныктооч катары айкашып айтылышы мүмкүн: Көп *азаптарды* баштан өткөрдү. Көп *адамгерчилик* кылды. Көп жаңылыктар болуп өттү.

Абстракттуу зат атоочторго төмөнкүдөй сөздөр кирет: *даңк, акыл, азап, бакыт, сезим, ой, кыял, уйку, таасир, каармандык, тазалык, сулуулук, жалкоолук, сүйүнүч, таарыныч, адамгерчилик, адилетсиздик, жакшылык, жамандык, көркөмдүк, жаңылык, караңгычылык* ж. б.

Зат атоочтордун жасалышы

Зат атоочтор сөз жасоонун бардык ыкмаларынын жардамы менен жасала берет. Алардын ичинде зат атоочтун жасалышында морфологиялык ыкма орчундуу орунду ээлейт.

Зат атоочко бир кыйла сөз жасоочу мүчөлөр мүнөздүү. Алар бир зат атоочтон экинчи зат атооч сөздү же башка сөз түркүмүндө турган сөздөн зат атоочту жасайт.

ЗАТ АТООЧТОРДОН ЖАНА БАШКА АТООЧ СӨЗДӨРДӨН ЗАТ АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

-чы. Бул мүчө негизинен, кесипти, курал-жабдыктын, чарба тармактарынын атын билдирген зат атоочторго уланып, аларды иштетүүчү кесипчилердин жалпы атын билдирүүчү (адамдардын кесибин билдирүүчү) зат атоочтор жасалат: *малчы, койчу, өтүкчү, тегирменчи, окуучу, дүкөнчү, касапчы, пахтачы, кызылчачы, кыркмачы, чалгычы* ж. б.

Бул мүчө ар кандай маанидеги жансыз заттардын жана куралдардын атын билдирүүчү сөздөрдүн составынан да кездешет: *тушакчы* (мылтыктын бир бөлүгүнүн аты), *унчу* («бүчү» «боолук» маанисиндеги сөз), *камчы, кайчы, топчу* ж. б.; кээ бир айбандардын өзгөчөлүгүн билдирүүчү сөздөрдүн составынан да учурайт: *жойчу* ит; «чычкан—*жойчу*, түлкү—*уучу*»

(лакап).

-чы азыркы кыргыз тилинде өнүмдүү мүчө болгондугуна карабай, ал кээ бир сөздөрдүн уңгуларынын ажырагыз составдык бөлүгүнө айланып калган учурлар да жок эмес, бирок алардын уңгуларынын алгачкы маанилери ошол эле уңгулардын башка мүчөлөр менен айкалышып кезигишинен жана башка түрк тилдеринин фактылары менен далилденет. Жогоруда келтирилген «жойчу» деген сөздүн алгачкы уңгусу *жой* болгондугу *жойло*, *жойлоо* деген туунду сөздөр менен салыштыруудан көрүнүп турат (салыштыр: байыркы түрк тилдериндеги *йор* — азыркы кыргыз тилиндеги «жүр» маанн синдеги сөз. Мында *й//р* тыбыштарынын өз ара туура келиши жана жогорудагы *жой*, *йор* жана жүр деген сөздөрдөгү маанилик жакындык бул уңгу этиштерди тек жагынан жакындаштырууга мүмкүндүк берет.

Упчу деген сөздүн алгачкы уңгусун табуу үчүн аны да башка тектеш тилдердин фактылары менен салыштыруу керек: Махмуд Кашгарскийдин сөздүгүндө *оп* же *уп*—«ичүү»; ал эми кыргыз тилинде *оп тартуу* («соруу» маанисинде) деген сөздүн башка түрк тилдери үчүн да мүнөздүү экендигин эсепке алсак, «*упчу*» деген сөздүн алгачкы уңгусу *-оп// -уп* болгондугун далилдөөгө болот.

«*Каракчы*» деген сөздүн негизи «*карак*»: *карактап* алуу, *карактоо*; башкыртча «*карак*» — «разбойник» («каракчы» маанисинде). Бул мисалдар *-чынын* алгачкы мезгилдерде жалаң гана атоочтор эмес, этиш сөздөрдөн да зат атоочторду жасагандыгын мүнөздөйт.

-чы мүчөсү кесипке байланыштуу конкреттүү заттардын атын билдирген сөздөрдүн составынан да учурайт: *эпчи* (*боз үйдүн эпчи жагы* — оң жагы, же аялдарга тиешелүү идиш аяк, тамак-аш коюлуучу жагы); байыркы орхон-енисей эстеликтеринде эб-«үй», азыркы алтай тилинде *абакай* — «аял» маанисинде. Кыргыз тилиндеги «*абысын*» деген сөздүн да алгачкы уңгусун ушул «эпчи» деген сөздүн уңгусу менен жакындаштырып салыштырууга болот;

Аначы: (эчки өзү тууй албай жатып, койго *аначы* кириптир (лакап).

эмчи-домчу. Уңгусу—эм-дом (салыштырыңыз: монгол тилдеринде *дом*—дары, ооруну айыктыруучу арга, ырым-жырым;

домчу — «дарыгер»; кыргызча; *эм-дом кылуу*, *эми түшүү*, *эмдөө*; -чы мүчөсүн *энчи*, *акчы* («*акчыланып* ыйлап жиберди») *кааруучу* (оорунун аты), *жылымчы* (жыт), *мыкачы*, *белимчи* сыяктуу азыр морфемаларга жиктелбей турган, бирок тарыхый туунду сөздөрдүн составынан да учуратабыз.

Демек, -чы мүчөсү атооч жана этиштен атоочко айланган сөздөргө деле жалганып, жалаң гана кесипти билдирүүчү сөздөрдү жасабастан, өз мезгилинде жансыз заттардын, буюмдардын (*белдемчи*, *упчу*) жалпы абстракттуу маанидеги заттардын атын (*энчи*) билдирүүчү сөздөрдү жасоого да катышкан.

Бул мүчө адамдардын бир жерге тиешелүү экендигин билдирүүчү сөздөрдө да учурайт. Бул жагынан анын функциясы *-лык* мүчөсүнө окшойт: *жатакчы* (мурунку убакта жайлоого чыгууга мүмкүнчүлүгү жок кедейлер «жатакчы» деп аталган).

Кыргыз тилинде *-чынын* фонетикалык составынын андан ары да кыскарып, *-ч* түрүнө өткөндүгүн сейрек фактылардан учуратабыз: *бооч* (*оймок бооч*, *бармак бооч*, *казык бооч*, көз *бооч*).

Азыркы эл чарбачылыгынын айрым тармактары жаңы техникалык куралдар менен жабдылгандыгына, адамдардын жаңы кесиптерди өздөштүрүшүнө байланыштуу *-чы* мүчөсүнүн колдонулуу масштабы кеңейип, тилибизде *экскаваторчу*, *тракторчу*, *моторчу*, *паровозчу*, *тепловозчу*, *электровозчу* сыяктуу сөздөр пайда болду.

-лык. Абстракттуу маанидеги зат жана сын атоочторду жасоочу, колдонуу масштабы өтө кеңири мүчө: *балалык*, *жаштык*, *көркөмдүк*, *баалуулук*, *жылуулук*, *сулуулук*, *кооздук* ж. б.

Бул мүчө жалаң гана абстракттуу маанидеги сөздөрдүн составында учурабастан, кээ бир конкреттүү заттык мааниге өтүп кеткен сөздөрдүн составында, айрым учурда алардын уңгулары менен ажыралгыс бирдикте болуп калганы да байкалат: *жоолук*, *боолук*, *тердик*, *белдик*, *аркалык*, *баштык*, *суулук*, *күлтүк*, *түндүк*, *туурдук*, *туштук*, *жастык*, *ыштык*, *эндик*, *ооздук*, *кездик*, *ойдук* («жамаачы»), төштүк «темирден жасалган чарайна), *мурунтук*, *көрүндүк*, *аштык*. Бул мисалдардын басымдуу көпчүлүгүнөн *-лык* мүчөсүн ажыратсак, алардын

унгуларынын өздөрүнүн лексикалык маанисин сактап калышы анын өнүмдүү мүчөлөрдөн экендигин далилдейт. Келтирилген мисалдардын көпчүлүгүндө *-лык* унгуга түздөн түз жалганып, конкреттүү заттардын атын билдирген сөздөрдү жасайт. Алардын чанда бирөөлөрүнүн гана унгулары азыркы кезде өзүнчө маанилерин жоготкон (*жоолук, күлтүк, туурдук* ж. б.)

-лыктын жардамы менен жасалган абстракттуу маанидеги сөздөр бир жерге, уюмга, агымга, көз карашка тиешелүүлүктү да билдирет. Бул мааниде көбүнчө сын атоочтук функция да келет (*тоолук, комсомолдук, марксисттик, атеисттик* ж. б.).

Заттардын сапатын, өлчөмүн да билдирет (*кооздук, соолук, оордук, түштүк* («өлчөм» маанисинде), *күндүк* (жер), *кемтик, жантык, жалаңтык, күлүк*.

Заттардын сандык өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан жалпы жыйынтык маанисиндеги сөздөрдү да жасайт: *бешилик, бешилтик, үчүлүк, үчүлтүк; экилтик, бирилтик* (чүкө ойнунда).

Ал эми, ар кандай абстракттуу маанидеги атооч сөздөрдү жасоо *-лык* аффиксинин эң орчундуу өзгөчөлүктөрүнөн болуп эсептелет. Мындай сөздөрдүн кээ бирөөлөрү кошумча морфемалардын жардамысыз эле контекстке ылайык конкреттүү жана абстракттуу мааниге да ээ: *сыйлык, куугунтук, жыйынтык, аталык, аралык, ачкалык, шумдук*. Абстракттуу маани деш айрым сөздөрдүн унгулары же туунду негиздери *-лык* мүчөлөрүнүн айкалышынан түзүлгөн. Бул мүчө кесипти билдирүүчү жана абстракттуу маанидеги зат атоочторду жасайт: *талаачылык, дыйканчылык, мал чарбачылык, кишичилик, адамгерчилик, кыргызчылык, тууганчылык, кулчулук, караңгычылык*.

-лаш тыбыштык составы жагынан этиштик татаал *-ла+ш* мүчөсүнө окшошот. Бирок буларды бири-биринен ажыратып бөлөк кароо керек, анткени атоочтук *-лаш/-даш* мүчөсүн *-ла +ш* составдык компоненттерине ажыратканда, андай сөздөр аяккы «ш» элементсиз маани бере албайт: *карындаш, замандаш, жолдош, тилектеш, курдаш, санаалаш, уялаш* сыяктуу сөздөрдү карында, заманда, жолдо, тилекте, курда, санаала, уяла деп айтууга жарабайт. Ал эми этиштик *-лаш* мүчөсүн составдык бөлүктөргө ажыратсак, *-ш* мүчөсүз да этиш сөз маани бере берет *байлаш, иште+ш, сыйла + ш* ж. б.

-ты унгунын аягы үндүү, каткалаң же уяң үнсүздөр менен бүткөндүгүнө карабай, өзүнүн башкы каткалаң үнсүзүн өзгөртпөй, үндүүлөрү боюнча гана 4 вариантка өтүп өзгөрүүчү (*-ты//-ти, -ту//-тү*) мүчө. Кыргыз тилинде айрым гана топонимикалык (энчилүү географиялык) аттарды билдирүүчү сөздөрдөн учурайт: *Табылгыты, Күрмөнтү, Тегирменти, Кегети, Алматы, Чырпыкты, Шаты* ж. б. Бирок айрым учурларда бул мүчө *-лы, -ды* түрүндө да кезигет: (*Талды-Суу, Кайыңды, Жылгынды, Арчалы, Бүргөндү, Шилбили*). Составында *-ты* учураган бул сөздөр белгилүү жердин аттарын билдирет; *-ты* болсо ошол жердин сөздүн унгусу билдирген өсүмдүктөргө мол, бай экенин же ал жердин өзгөчө бир белгисин билдирип, азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочторду жасоочу өнүмдүү *-луу* менен, башка түрк тилдериндеги *-ли* (башкырт, өзбек ж. б.; *-ты, -лы* казак ж. б. тилдеринде) мүчөлөрү менен маанилеш жана Орхон-Енисей эстеликтериндеги *-лы* мүчөсү менен тектеш.

Бул мүчөнүн эң байыркы мүчөлөрдүн бири экендигине дагы бир далил — аягы үндүү, жумшак, уяң же каткалаң үнсүз менен бүткөн сөздөргө жалганганына карабастан, башкы каткалаң «т» тыбышынын жумшарбагандыгы, анткени байыркы түрк тилдерн үчүн ушундай өзгөчөлүк мүнөздүү болгондугу белгилүү. Азыркы кыргыз тилинде бул мүчө өнүмсүз жана анын жардамы менен жаңы сөздөр жасалбайт.

-нык. Бул мүчө атооч жана этиш сөздөргө жалганып, алардан көбүнчө кичирейтүү маанисиндеги зат атоочторду жасайт. Бирок жалпы мааниси кичирейтүү болгону менен, анын жардамы менен жасалган сөздөрдүн маанилеринде айырмалар да бар:

1) Кичирейтүү маанисиндеги сөздөр: көлчүк (ошондой эле мааниде *чалчык*); *капчык* (кичине кап); бирок бул сөз менен маанилеш «*капчык*» («капчыгы чыга тоюптур») деген сөздү чаташтырууга болбойт, анткени ал сөз *капшыт* деген сөз менен маанилеш жана анын семантикасында кичирейтүү мааниси жок.

2) *-чык* мүчөнүн жардамы менен кээ бир айбандардын аттарын билдирүүчү зат атоочтор жасалат (аларда кичирейтүү, эркелетүү оттенектору бар): *чаарчык* (эликтин баласы), *боточук*

(төөнүн ботосу), *чийырчык* (*кара чийырчык, ала чийырчык*). Булардын узгусу бул канаттуулардын чыгарган добуштарына байланыштуу тууранды сөздөрдөн келип чыккандыгын көрсөтүп турат.

3) *-чык* мүчөсүнүн жардамы менен конкреттүү атты билдирүүчү *оюнчук* деген сөз, абстракттуу атты билдирүүчү *менчик*, сапатты билдирүүчү үйрөнчүк, сүйгүнчүк же сүймөнчүк, *чыбырчык, кылчык* («кылдуу» маанисинде) деген сөздөр жасалат.

4) Этиштик негиздерге жалганып, ар түрдүү азык-түлүктөрдүн аттарын (*кырмычык, иримчик, кагынчык*), башка конкреттүү аттар (*термечик, тыгынчык, таканчык*) жасалат. Ушу *-чык* мүчөсүн унгулары өзүнчө турганда азыркы кезде маани бере албаган көпчүк (ээр токумдун бир бөлүгү), үшөнчүк (майда курал-жабдыктар салынуучу баштык), ар түрдүү маанидеги *алачык, тыгырчык, айчык, балчык* деген сөздөрдүн составынан да учуратабыз.

5) *-чык* мүчөсү тоолуу жерлердин рельефине байланыштуу аттарды билдирүүчү сөздөрдүн составында да жолугат; *урчук* же *уурчук, борчук, урунчук*.

-чак/-чык менен маанилеш мүчө. Алгачкы семантикасын да кичирейтүү же эркелетүү оттеногу болгон, предметтик маанидеги эмгек, келинчек, чапчак, күпчөк (идиш), *селкинчек, кемирчек, көөрчөк* сыяктуу сөздөрдү жасайт.

-ча морфемасы *-чак, -чык* мүчөлөрү менен тектеш келип, *-чык, -чактын* аяккы «к» тыбышынын кыскарып түшүп калышынын натыйжасында пайда болгон; алардын кыскарган түгөйү;

1) заттарды, нерселердин кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *кудача, моюнча*;

2) Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган сөздөрдүн экинчи тобу жалаң гана кичирейтүү, өлчөм маанисине ээ: *белче* (сууга белчесинен батты), *бөлөкчө, текче, кыпча* (ичке нерсе жөнүндө айтылат), *бөйрөмчө* (көйнөктүн көкүрөгүнө бастыра тигилген тилке чүпүрөк же куштун боосунун топчулугу), *мурча* («убакыт» маанисинде): «*мурчам жок*», *арача, мокочо* (салыштыр: мокой).

-тай. 1) Унгулары өзүнчө лексикалык мааниге ээ, туугандыкты билдирүүчү *ага, аке* сыяктуу сөздөргө уланып, алардан кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги зат атоочторду жасайт: *агатай, инитай, акетай* ж. б.

2) *-тай* мүчөсү кээ бир учуларда өнүмдүү *-луу* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сөздөргө маанилеш зат атоочторду жасайт: *ак жолтой, кара жолтой* («кара жолдуу» маанисинде); *карасанатай, аксанатай* («кара саналуу», «ак саналуу» маанисинде).

3) Бул мүчө унгусу өзүнчө турганда маанисин жоготкон жеңкетай деген сөздүн составында да кездешет (Сөздүн негизи эркелетүү маанисиндеги *жеңке>жеңе+ке* деген сөз).

4) *-тай*: тебетей (кээ бир диалектилерде *тебетай<төбө+та*) жана *кементай* деген сөздүн составынан да учурайт.

-гый. Бул мүчөнүн жардамы менен бир гана *кудагый* деген зат атооч жасалат.

ек- Кичирейтүү маанисиндеги *коёнек, кыргыек* деген зат атооч сөздөр жасалат.

-ке. 1) Жалаң гана туугандыкты билдирүүчү кээ бир терминдерге уланып, алардан кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги зат атоочторду жасайт: *эжеке, атаке, байке, апаке* ж. б. Ал уланган сөздөрдүн унгуларынын бардыгы жеке турганда өз алдынча лексикалык мааниге ээ, бирок алардын аягы үн дүү жана жумшак үнсүз менен аяктагандыгына карабастан, мүчөнүн составындагы үндүү жана үнсүз тыбышы фонетикалык составын өз калыбынча сактайт.

2) Ушул эле мүчөнүн жардамы менен адамдардын аттарынан эркелетүү же сыйлоо формалары жасалат: *Асан>Асаке, Мамбет>Маке, Чоро>Чоке, Байдылда>Баке, Калык>Каке* ж. б.

-чар. Кээ бир айбандардын жашын билдире турган (кичи рейтүү маанисиндеги) зат атооч сөздөрдүн составында гана учурайт: *текечер* (3 жашар эчкинин эркеги жана биттелген теке), *бугучар* (жаш бугу, марал), *букачар, музоочор* (аяу нун баласы, бул сөз Ысык-Көл говоруна гана колдонулат), *кулжачар*.

-чар мүчөсү этимологиясы жагынан монгол тилиндеги *шар* («өгүз») деген сөздөн келип чыккан деп болжолдолот (салыштыр: алтай тилинде *чар*— «бука», «өгүз» маанисиндеги сөз).

Ушу эле мүчө *тогончор* («жээндин баласы, кызы») деген сөздүн составында да бардай сезилет.

-*жын*. Бул мүчө түрк жана монгол тилдеринде кээ бир үй айбандарынын ургаачыларынын аттарын билдирүүчү зат атооч сөздөрдүн составынан учурайт: *кунаажын* (*кунан, оопас, кунан чыкма, кунан кой* ж. б.); *дөнөлжүн* («дөнөн» — төрт жашар уй); *мегежсин//мегелжсин* (ургаачы чочко).

-*ай*. Атооч сөздөргө уланып, алардан сапат маанисиндеги оттенектору бар зат атооч сөздөрдү жасайт: *жолой* («адет», «өнөкөт» маанисинде: «*жолоюна* түшүү»); *жубай* (жуп) — түгөйдүн бири); *кумай* (кумдуу жер); көкөй (көкөйгө тийүү, көкөй кесүү) ж. б. Муну «көксө» деген сөз менен салыштыруу керек); *өгөй* (өг — алтай тилинде — «эне»).

-*кеч*. Тажик тилинен өздөштүрүлүп алынган. Кыргыз тилинин фонетикалык закондоруна баш ийбейт жана тыбыштык составы өзгөрүлбөйт, бирок өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жана кээ бир төл сөздөрдүн составында алардан кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *арабакеч, кирекеч, төөкеч, аракеч* (<*араккеч*), *асылкеч, кадыркеч*, ж. б.

-*кер//гер*. Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн, төл сөздөрдөгү -чы мүчөсү менен маанилеш, кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *пахтакер, жоокер, шалыкер, кызматкер, жумушкер, айыпкер, жоопкер, айлaker, үмүткер*. Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган кээ бир сөздөр заттардын сапатын билдирип (*жароокер, боорукер, жасакер*), сын атоочтук мааниге да ээ болот.

-*поз*. Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр менен бирге кирген мүчө; кесип, сапат маанисиндеги зат атоочтордун тутумунда кездешет: *кумарпоз, ашпоз, илимпоз, өнөрпоз, оюнпоз* ж. б.

-*стан*. *Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Түркмөнстан, Татарстан, Башкырстан, Пакистан* сыяктуу энчилүү географиялык аттарды, жалпы аттардан *гүлүстөн, же гүлүстан, корстон, көрстөн* деген сөздөрдү жасоочу иран тилдеринен кирген мүчө.

-*кана*. Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн кээ бир зат атоочтордун составында учуроочу мүчө: *ашкана, чайкана, кушкана* (мал союлуучу жай), *аткана, даараткана, машакана, китепкана, уйкана, тооккана* ж. б.

ЭТИШ СӨЗДӨРДӨН ЗАТ АТООЧТОРДУ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

-*ан//ын//н, (-аан)*. 1) Бул мүчө аркылуу айрым этиштер лексикализацияланып, кыймыл-аракеттин мүнөзүнө, өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанидеги зат атоочторду жасайт: *сан* (салыш. бай. түрк. *са* — саноо, эсептөө), *жаан*: *жаан-чачын, эгин, агын, кишен* (салыштыр: хакасча *кисе* — «кишендөө» маанисинде), *үркүн, кыраан, булаан*: (булаанга түшкөн мал<бул — «жул, талоо» маанисинде: этепин ит *булуп* кетти, *жулуп-булуп*); *була* — «чачуу» маанисинде: ак алтынын *була ды, талоон, сайроон* (өзөндүн *сайроону*—*тайыз*, кечүүгө жа рай турган жери), *кошуун* (аскер), *чыган*—чыгуучу жай деген мааниде жана *чыгаан* — «өтө», «аябаган» деген мааниде (*чыгаан* күлүк, *чыгаан чечен, чыгаан мырза* ж. б.), *ашуун* («ашык, артык, көп» деген мааниде), *жыгаан* (суунун жыгааны — «бурулуучу, башка арыкка салынуучу жери»), *дүрбөөн* («дүрбөлөң» маанисинде: Семетей угуп калбасын, калкына дүрбөлөң салбасын («Манастан»); *шилээн* (чогулуп тамак ичүүнүн бир түрү); *сүрөөн* (*кыйкырык-сүрөөн, куру сүрөөн* ж. б.); *көшүүн* («жоош» маанисинде + көшуу — жоошу, тынч алуу); тепсөөрүн «тепсенди», («аяк асты болгон жер», *чымыроон* (чоор менен тартылуучу күүнүн аты), *чыкыроон* — «суук маанисинде (*күн чыкыроон* тартып турат); *желпирүүн* («желпигич»: *желпирүүн табак*), *жескөөрүн* (жек көрүмчү).

Сенек мүчө иретинде -ын толуп жаткан жалпы аттардын составынан да учурайт: *отун, эрен* («баатыр» маанисинде), *тозон* («арка тозон» күйөөгө берилип жаткан кыздын жолун күйөөсүнүн айлына бара жатканда тосуу ырым-жырымы);

Жогорудагыдай эле маанидеги, бирок уңгуларынан ажырагыс сенек мүчө катарында төмөнкү зат атоочтордун составынан учурайт: *тегин* («эксең-эгин, ичерсиң-тегин» (лакап), *төгүн*<*тек*: «төгүн жерден өрт чыкпайт» «*текке* кеткен эмгек» («бекерге», «бошко» деген мааниде), *чакан*

(чак — «туура» маанисинде), *жапан* («жапайы»), серүүн (салышт. серги). Жогоруда келтирилген мисалдардан ал сөздөрдүн уңгулары этиш же атооч сөздөрдөн боло бере тургандыгы байкалат. Буга карап, мындай сөздөрдөгү *-ын* көп маанилүү мүчө экен дигин белгилей кетүү зарыл.

-ым. Этиштерден кыймыл-аракетке байланыштуу аркандай маанидеги зат атооч сөздөрдү жасоочу өнүмдүү мүчө: *басым*, *атым* («бир атым насыбай»), *ашам* («бир ашам эт»), *билим*, *бүтүм* («чечим» деген мааниде), *буум* (өлчөмдү билдирет), *ыкым* (айла), *тутам*, *уюм*, *чалым* (окшоштук), *түшүм*, *токум*, *жем*, *чыдам*, *сыйым*, *саам* ж. б.

-ым айрым сөздөрдүн составында уңгулары менен биригип, алардын ажырагыс элементи болуп калганы байкалат: *адым* («адым таштоо»). Алгачкы уңгусу *ад* экендишн *д//й* тыбыштарынын туура келүүлөрү менен жана байыркы эстеликтердин тилиндеги *адак*, байыркы уйгур тилиндеги *азак*, азыркы кыргыз, казак ж. б. тилдердеги *аяк* деген сөздөрдөгү белгилүү закондуу өтүштөр менен түшүндүрүүгө болот. Ага кошумчалап, байыркы *адыг* — кыргызча *аюу*, байыркы адыр — кыргызча *айыр* (аңырмалоо маанисинде), байыркы *адырыл* — кыргызча *айрыл*, байыркы *адгыр* — кыргызча *айгыр* сыяктуу мисалдардагы *д//й* туура келүүлөрү жогорудагы пикирди ырастайт. *Укум-тукум*, *унөм*, *укум* (бармак менен сөөмөйдүн бүгүлүп турган аралыгы), *сөөм*, *сугум* («бир сугум эт»), *жолум* (кичине, көбүнчө жылкычыларга арналган боз үй), *ырым*: *ырым-жырым*, *ирим-ылым* («ылымы жакын», «ылым-сыроо» — «жакын көрүп, колдоо»), көркөм, *корум* (таш), көлөм, *байым* («чыдам» маанисинде: суукка *байымы* жок») сыяктуу сөздөрдүн составынан *-ым* мүчөсүн болжолдуу жиктөөгө болот.

Ошондой эле *-ым* мүчөсү жарым (салыштырыңыз «жар», жарты), *алым* («салык», «налог» маанисинде), көктөм (эрте жаз мезгили (<*көк*, *көктө*), *батым* («кишиге батымы жок», «ыгы жок», «тоң» деген мааниде) деген сөздөрдүн составында да бар.

Жогоруда келтирилген мисалдар *-ымдын* көбүнчө уңгу этиштерге жалганып, алардын кыймыл-аракетке байланыштуу жалпылагыч маанидеги зат атоочторду жасай турганын көрсөттү, бирок ошондой болсо да, *-ым* туунду этиштерге да уланып, алардан да ушундай эле маанидеги зат атоочторду жасайт: *аттам* (бир аттам жер), *көтөрүм*, *токтом* (чечим), *жөргөм*, *кыйкым* («кыйык», «өөн» маанисинде) ж. б. Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган неологизмдер: *өкүм*, *токтом*, *чечим*, *басым*, *чакырым* ж. б.

-ынды. Этиш сөздөргө уланып, алардан заттардын өзгөчөлүгүн, көбүнчө бөлүгүн, калдыгын, кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирүүчү зат атоочторду жасоочу татаал мүчө: жугунду (<*жук*); чамынды чап (мында мүчөнүн составындагы мурунчул «н» дин таасири менен уңгунун аягындагы «п» «м»ге өтөт; *чайынды* <*чайы*: («жууп-чаюу» деген сыңар маанилүү татаал сөздүн составдык компоненти), *саркынды*, *ширенди*, *урунду*, *чабынды*, *чачынды*, *асыранды*, *түлөндү* (түлөп түшкөн жүн), *таштанды*, *каранды* (бул сөз жалаң гана «көз *каранды*» деген айкашта колдонулат); *бөлүндү*, *киринди*, *курунды*, *иленди* (уңгусу) жеке турганда маанисин жоготкон, бирок аны «тилээле», «*илки*» деген этиш сөздөрдүн составынан да учуратабыз. Бул мүчө составы жагынан татаал: *-ын* + *ды* мүчөлөрүнүн айкалышынан түзүлгөн. Мындагы *-ды* мүчөсү *-ын* менен айкалышпай деле кээ бир сөздөргө өз алдынча уланып, жогорудагыдай маанидеги сөздөрдү жасайт: *каралды* («жөлөк» таяныч, медер» маанисинде), *эмди* («кысыр эмди»), *ийги* (жыгачтан оюп идиш жасоодо колдонулуучу бычак), *алды берди*, *жойду* («жуу, амалкөй» деген мааниде); бул сөздүн уңгусу *жой*, өзүнчө турганда маанисин жоготкону менен аны *жойну*, *жойло*, *жорт* деген сөздөр менен салыштырып болжолдоого негиз бар.

-ма. Этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанидеги зат атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчө. Ал жалганган көп сөздөрдүн уңгулары өз алдынча турганда маанисин жоготпойт: *боёмо* (кездеме), *туума*: (энеден туума) *кеч туума*, *эрте туума*, *кыш туума* (малдын ургаачыларына карата айтылат), *сүзмө*, *сызма*, *тизме*, *бастырма*, *байлама* (тордун түрү), *азгырма*, *аштама* (керки), *асылма*, *башкарма*, *кездеме*, *катырма*, *айланпа*//*айланма*.

-ма. Азыр бир топ сөздөрдүн уңгулары менен биригип, алардын ажыралгыз бөлүгүнө айланып калган: *күрмө* (эки жени жок, бешмант), *эрме*: (ээн талаа, эрме чөл); *чалма*, *тасма*, *кыма* (найзанын учу), *сурма* (көздүн сурмасы).

-ыш. Этишти этишке өткөрүп, кыймыл-аракетти биргелешип аткаруу маанисин берет: *жазыш, окуш, иштеш; келиш, кетиш, жайлаш, отурукташ*; -ыш мүчөсү аркылуу жасалган сөздөрдүн бир тобу затташып, атооч маанисинде да колдонула бергендиктен, бул мүчө этиш сөздөрдөн зат атоочторду жасоочу көп маанилүү мүчө катары эсептелиши керек: эң *кейиш*; кеңеш: Кеңеш өкмөтү чыгып, бай качып кеткен соң, киши каттабай калган болучу (Ч. Айтматов); *чыгыш, батыш, алкыш, согуш*.

-мак. Бул мүчө уңгу жана туунду этиштерге уланып, алардан кыймыл-аракеттин жыйынтыгына байланыштуу конкреттүү заттардын аттарын билдирүүчү сөздөрдү жасайт: *үймөк, ичмек, иймек, чакмак, чертмек, оймок, өрмөк, кайырмак, жедирмек, табышмак, жандырмак, жыдымак, сыйыртмак*.

-гак. Чыгышы жагынан этиштерден атооч жасоочу -ак// -ык//-к мүчөлөрү менен байланыштуу жана алар менен маанилеш; кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирүүчү зат атооч сөздөрдүн уңгулары -гак мүчөсүнөн ажыратылса, маани бербейт. Азыркы кезде бул мүчө менен жаңы сөздөр жасалбайт.

-гак. Этиштерге жалганып, алардан заттардын, нерселердин өзгөчөлүгүн, сапатын билдирүүчү зат жана сын маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *опкок; илгек* («илгич, илмек» маанисинде), *өңгөк, чанчкак* («чанчуу» — оорунун аты), *тайгак, туткак, айгак* (салыштыр: айт — байыркы түрк тилдеринде *ай* > *айт* деген мааниде), *соргок, баскак* (*бел баскак*), *жылбышкак, шыбыргак, тепкек* ж. б.

Айрым сөздөрдүн составындагы -гап, -гак мүчөсү менен маанилеш келет: *туткап//туткак* («колу туткап» же «колу туткак» «ууру» маанисинде). Бул мүчө кээ бирде -мак менен да маанилеш болуп кетет: *түргөк//түрмөк*. Ал эми айрым сөздөрдө аяккы «к» тыбышы түшүп, -га болуп калат: *сырга* же *сыргак* (кулакка салынуучу иймек).

Бул мисалдар бир жагынан -гак мүчөсүнүн -ак, -ык, -к мүчөлөрү менен тектеш жана маанилеш экендигин көрсөтсө, экинчиден, акырындык менен анын фонетикалык составынын кыскарып өзгөргөндүгүн, ошонун натыйжасында анын ордуна -ык//-ак мүчөлөрүнүн сөз жасоодо кеңири орун алгандыгын көрсөтөт.

Составынан -гак мүчөсү учураган кээ бир сөздөрдүн уңгулары азыркы кезде өзүнчө маани бере албай, алардын ажыралгыс бөлүгүнө айланып кеткен. Алардын айрымдарынын этимологиясын болжол менен башка сөздөргө салыштырып белгилөөгө мүмкүн болсо, кайсы бирлеринин алгачкы түзүлүшүн табуу азырынча мүмкүн эмес: *темгек* («так» маанисинде, салыштыр: *темгил*), *кыйгак, кыргак* («элечектин кыргагы»), *бишкек, сойгок, сергек, боркок* («таш боркок» — арак тартканда калган калдык), *капкак* (бул сөздүн уңгусу тарыхый жагынан *кап, капа* деген сөз болгондугуна азербайжан тилиндеги *гапа* — «жабык», *кап* — «жабуу», *гапаг* — «капкак» сыяктуу фактылар далил боло алат), *айгак* («айт, айтуу» деген сөздөр менен салыштыруу керек).

-ак//-к мүчөлөрү: 1) этиштерден ар түрдүү конкреттүү заттардын аттарын билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *катык, кыйык, азык, бычак, конок, жүрөк, бутак, күрөк, таяк, төшөк, шыбак, тузак, табак, карек, калак*.

2) орунга байланыштуу түшүнүктөрдүн аттарын билдирүүчү өтөк, *турак, жатак* сыяктуу сөздөр да жасалат.

Бул мүчө тарыхый жагынан -гактын башкы «г» тыбышынын кыскарып түшүп калышынан пайда болгон (салыштыр: *орок//оргок, элек//элгек, туяк//туйгак, богок, мандалак*;

-ык, -ак//-к мүчөсүнүн кууш варианты болгон -ык мүчөсүнүн жардамы менен жогорудагы сөздөргө маанилеш заттардын, нерселердин өзгөчөлүктөрүнө; өлчөмүнө, сапатына байланыштуу аттарды билдирүүчү *артык, арык, арык-торук, те шик, жыртык, жабык, тунук, качык* («алыс, ыраак» деген мааниде), *сыйрык, айрык, түзүк, басык, буйрук*; конкреттүү заттардын атынан *казык, илик, ийик, салык* сыяктуу сөздөр жасалат.

Ал эми төмөнкү сөздөрдүн составында -ык//-к алардын ажыралгыс бөлүгүнө айланып калган: *жорук, кылык, борук* (эки жашар кой), *көбүк, бүлүк, кычык, азык*.

-ык мүчөсүнүн жардамы менен уңгуларынын алгачкы семантикасы тууранды сөздөргө байланыштуу, жандуу заттарга мүнөздүү аракеттердин атын билдирүүчү атоочтор жасалат:

түкүрүк, чүчкүрүк, коңурук, каңырык, каткырык, бышкырык, үшкүрүк, ышкырык, кыйкырык, бакырык, эчкирик, өкүрүк ж. б.

-оо мүчөсү менен түзүлгөн кыймыл атоочтор конкреттүү аттардын маанисинде да колдонула берет: *аштоо* (малга жем, суу берүү үчүн жасалган акыр), *толгоо* (төрөт убагындагы оору), *таноо* (фольклордо согуштан түшкөн олжо, ал эми кыймыл атооч иретинде «*танап-бутоо*» деген кош сөздүн составында *кыйратуу, талоо, ойрондоо* аракетинин аты), *көсөө, бүлөө, кырчоо* же *курчоо* (боз үйдү тегерете байлоочу аркан).

Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган кээ бир сөздөр заттардын сапатын, өзгөчөлүгүн билдирүү маанисине ээ: *жароо* («арыктоо» маанисинде), *чайпоо; чалпоо* (азоо ат жөнүндө айтылат), -оо жалганып турган бир кыйла сөздөр жалаң гана кыймыл атооч маанисинде колдонулат: *мээлөө* (бир нерсеге тийгизүү үчүн тууралап шыкаалоо), *улоо* (жип ж. б. чошуп байлаштыруу), *уулоо* (аң уулоо, аңчылык кылуу), *шыбоо* (дубал ж. б. жылмалап майлоо), *челдөө* (жипти, ичегини, терини ж. б.), *жатыркоо*.

Кээ бир тууранды сөздөргө жалганып, алардан да конкреттүү заттардын атын билдирүүчү атооч сөздөрдү жасайт: *коңгуроо* (унгусу—кыңгыр, мында мүчөдөгү эринчил үндүүнүн таасири менен уңгудагы эринсиз үндүүлөр эриндешет).

-гыч. Этимологиясы жагынан -гы мүчөсү менен тектеш. Мунун жардамы менен этиштерден кыймыл-аракетке байланыштуу эмгек куралдарынын аттарын билдирүүчү зат атооч сөздөр жасалат: *сүзгүч, баскыч, ачкыч, куугуч, кылжуугуч, тегиргич//тегиргич* (боз үйдүн жасалгасы); *туткуч, тепкич, түпкүч, алжапкыч*; зат жана сын маанисиндеги *баишталгыч* (мектеп), *жырткыч* (айбан), *аткыч* (мерген), *тунгуч* сыяктуу сөздөр да жасалат.

-гыч мүчөсү нерселердин түсүн билдирүүчү сын атоочтон бир гана *сары* деген сөзгө уланып, андан толук эмес сапатты билдирүүчү «*саргыч*» деген сөздү жасайт.

-гыч мүчөсүнүн башкы -гы тыбыштары түшүп, аяккы -ч тыбышы башка сөз жасоочу мүчөлөр менен айкашуунун натыйжасында -дооч, -ооч мүчөлөрү пайда болгон (<-ла-)-ооч+ч).

Бул мүчө белгилүү нерсени аткарууга арналган нерселердин аттарын билдирүүчү: *желбирөөч, байлооч, атооч, баян дооч, айкындооч, толуктооч, тактооч, жандооч, алдооч* («ал дооч баштык»), *орооч, бөлөөч, айдооч, кылдооч* (майды кайра эритип жатканда кылдап сүзүүчү нерсе), *кылдырооч* («төтөгө кылдырооч» — боз үйдүн кооздук жасалгасы) сыяктуу сөздөрдү жасайт.

-гы/-кы. Этиштерге жалганып, алардан ар түрдүү маанидеги зат атоочторду жасайт: *шыпыргы, сапыргы, сузгу, сүлгү, сыдыргы, ийги* (жыгачтан оюп аяк, кашык, сузгу ж. б. жасоодо колдонулуучу курал), таралгы «тушамыш» (көбүнчө куштардыкы); *каргы* (иттин мойнуна тагылуучу кайыш илгич), *чалгы. чапкы, теминги* (үзөңгү сыяктуу нерсе), *миңги* (миң *гич* ат, унаа), *керки* (керт+кы), *чыбырткы* (ичке шапалак), *тамызгы, чачыраткы* (өсүмдүктүн аты); *иритки, ачыткы, уют ку, ашаткы, сасыткы*.

Этиш сөздөрдүн негизинде түзүлүп көбүнчө адамдын сезим өзгөчөлүктөрүнө, абалына байланыштуу атоочторду билдирүүчү сөздөрдөн *туйгу* (сезим), *күлкү, кытыгы, каткы* (кыраан-каткы күлкү), *уйку* сыяктуу, башка ар кандай маанидеги сөздөрдөн: *каккы* («каккы көрүү» — «кагуу жеш» маанисинде); *көчкү, терки* (таяк жеш); *күйдүргү* (оорунун аты); *билги* («жөн билги», «адамгерчиликтүү» деген мааниде); *качкы* («ээр качкы ат» — «жалакай» деген мааниде); *бордоку, сынакы* («сынакы ат, мал» — сыналган, жактырылган деген мааниде), *бузакы//бузуку* («куйтку салуу, нааразылык туудуруучу» деген мааниде), *куяңкы* («бузук, митаам» деген маа ниде), уңгусу атоочтон болгон жалкы (салыштыр: жаңгыз// жалгыз) сыяктуу сөздөрдү жасайт.

-ыч. 1) Өздүк мамиле этиштерге жалганып, алардан адамдын сезим өзгөчөлүктөрүн билдире турган зат атоочторду жасайт: *сүйүнүч, сагыныч, күйүнүч, кубаныч, өкүнүч, аяныч, коркунуч*.

2) Заттардын сапат өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу *булганыч, багыныч, ашыгыч* сыяктуу заттын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, абалын билдирүүчү сөздөрдү жасайт.

-ач мүчөсүнүн жардамы менен: 1) кыймыл-аракеттин жыйынтыгына байланыштуу *көмөч* деген зат атооч жасалат.

2) Уңгусу элестүү сөздөн болгон жана адамдарга мүнөздүү сапатты билдирүүчү *болпоч* деген сөздүн составынан, болпоң, болпой деген сөздөр менен салыштырып, болжол менен *-ач* мүчөсүн көрүүгө болот: *май болпоч* — «бышык, тың эмес» деген мааниде (болпоң).

-ыт (-т). Көбүнчө уңгу этиштерге уланып, алардан кыймыл-аракетке байланыштуу зат атооч сөздөрдү жасайт: *кийит, куут, күйүт, тоют, туут* ж. б.

Жогорудагы мисалдарга маанилеш сөздөр *-ат* мүчөсүнүн жардамы менен да уюштурулат: *өлөт* (малдын эпидемиялык оорусу, жалан гана айбандар жөнүндө айтылат), *сөкөт* (өтө сейрек учурайт; «согуш» деген мааниде: көнүлү *чөгөт* болор деп, көп *сөкөт* бизге коёр деп (фольк.); *чөгөт* («көнүлү чөгөт болбосун» (фолькл.); *сугат, топот* («өлүү, жок болуу» маанисинде, сейрек айтылат); «тойго барбай *топот* бол!» (фольк.).

-мыш. Уңгулары этиш сөздөрдөн болгон абстракттуу маанидеги зат атоочтордун составында учурайт: *турмуш, болмуш, кылмыш, көрмүш, жазмыш*. Кээ бир конкреттүү заттарды билдирүүчү айрым сөздөрдүн составында: *кыдырмыш* (бул сөз кийинчерээк энчилүү атка да айланып кеткен); ошондой эле токтомуш: «*э/р*» көмөкчү этишине жалганып, андан өз алдынча маани бере албаган имиш (эмиш) модаль сөзүн да жасайт.

-мыш байыркы түрк тилдеринде жана азыркы түрк тилдеринин түштүк группасында (азербайжан, түрк, түркмөн) өткөн чакты уюштурат. Кыргыз тилинде сейрек учуроочу бул *-мыш* ошол байыркы форманын бир көрүнүшү.

-ман. 1) Бул мүчө менен заттардын бир нерсеге же белгилүү ишти аткарууга жөндөмдүү экендигин билдирүүчү атооч сөздөр жасалып, алар *-чы, -гыч, -луу* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган сөздөргө маанилеш келет. Андай сөздөр контексттеги ордуна карай сын атоочтук мааниде да колдонулат. Составында *-ман* учураган мындай сөздөрдүн негизи көбүнчө *-ар* формасындагы атоочтуктардан болот: *чабарман, аларман, туярман, качарман, берермен, билерман*, кө чөрмөн.

2) Бул мүчө уланган сөздөр кесипти да билдирет: *койчуман* («койчу» деген мааниде).

3) Уңгу этиштерге жалганып, алардан *-чы, -гыч* формасындагы сөздөргө маанилеш зат атоочторду жасайт: *көчмөн, турман* (*ээр-турман* — «ээр-токум» маанисинде); боз үйдүн *турманы* («боз үйдүн шаймандары» деген мааниде).

-ган. 1) Бул мүчө түрк тилдеринин көпчүлүгүндө атооч туктарды уюштурат, бирок кыргыз ж. б. кээ бир түрк тилдеринде конкреттүү заттардын атын билдирген айрым сөздөрдүн составында сөз жасоочу мүчөнүн милдетин да аткарат: *чагылган, көбүргөн, тууган, туушкан*. 2) Экен жардамчы этишинин (байыркы *э/р*) ажыралгыс составдык бөлүгүнө айланып калган.

-гын. Бул мүчө этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин жыйынтыгына байланыштуу зат жана сын атоочтук маанидеги сөздөрдү жасайт: *качкын, ташкын, солгун, сүргүн, ургун* (көбүнчө «ургундай» формасында айтылат); *учкун, өткүн, озгун, эпкин, элкин, түркүн, чачкын, чалгын, чапкын* («бороон-чапкын»), *азгын, түшкүн* (камчынын учу), *төркүн, тургун, туткун, кыргын, куугун, кыркын* (кой кыркыны), *кес кин, келгин, бүлгүн, киргин* (суу), *бозгун*.

-ды/-ты (муну энчилүү географиялык аттарды жасоочу *-ты* (*Кегети, Тегирменти* сыяктуу сөздөрдөгү) мүчөсү менен чаташтырууга болбойт. Этиштик уңгуларга жалганып, алардан заттын ал-абал өзгөчөлүгүнө байланыштуу атооч сөздөрдү жасайт: *шапты* («анын шаштысы кетти»), *жарты* (*жар* — «бөлүү», «ажыратуу» маанисинде); *чакты* («чактым жок», *чама*, «мүмкүнчүлүк, убакыт» маанисинде).

-лак/-дак. 1) Этиш сөздөргө жалганып, алардан кыймыл аракеттин натыйжасын билдирген зат атоочтор жасалат: *түйдөк, куурдак, быштак*.

2) Белгилүү объектинин бир нерсеге молдугун, байлыгын билдирүүчү зат жана сын атооч маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *саздак, тапштак, кумдак*; мындай сөздөр өнүмдүү *-луу* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сын атоочторго маанилеш.

-лак/-дак мүчөсү түзүлүшү жагынан *-ла+ык/-ак/-к* мүчөлөрүнүн биригишинен түзүлгөн татаал мүчө (*муздак* < *муз+ла+к*; *кыштак* < *кыш+ла+к*).

-алак. Сөз жасоодогу аткарган милдети жана семантикасы боюнча *-лак/-дак* мүчөсүнө окшош мүчө. Анын жардамы менен *эселек, жаталак, сугалак, кызалак, кумалак, шапалак* сыяктуу заттардын сапат өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү сөздөр жасалат.

-*чак* мүчөсү -*чык* менен маанилеш болсо да, анын колдонулуш масштабы алда канча кеңири. Анын жардамы менен конкреттүү заттардын аттарын билдире турган сөздөр жасалат, бирок алардын кай бирөөлөрүнүн уңгулары мааниге ээ болсо, кай бирөөлөрү -*чак* айкалышпай өзүнчө турганда маани бере албайт: *селкинчек*, *эргилчек*, *көөрчөк* (кымызга койдун же эчкинин бир аз сүтү кошулуп, чайкалып жасалган суусун тамактын аты), *күпчөк* (челек формасында жыгачтан жасаган бийик, ичи тар, сүт куюлуучу идиш; кыргыз тилинде бул сөз «дөнгөлөктүн огу» жана өтмө мааниде «шишик» же «жоон нерсе» жөнүндө да колдонулат); *чапчак* («челек» маанисинде, идиш); *чөйчөк*, *ыңырчак*, *секичек*.

Бул мүчөнү уңгулары өзүнчө турганда маанисин жоготпогон бөлчөк (уңгусу — бөл), таңылчак; адамдардын жана айбандардын кээ бир органдарынын аттарын билдирүүчү *кемирчек*, уңгулары өз алдынча колдонулбай калган *чемирчек*, *багалчак*, *бейбелчек* (же *бейменчек*), *куймулчак*, *шыймылчак*, *согоңчок*, *көнчөк*; конкреттүү аттардан *куурчак* сыяктуу сөздөрдүн составынан учуратабыз.

-*ылга*. Бул мүчө түрк, монгол тилдерине мүнөздүү. 1) Этиш сөздөрдөн кыймыл-аракетке байланыштуу заттардын атын билдирүүчү сөздөрдү уюштурат: *токулга* («ээр-токум» маанисинде); *табылга*, *өтөлгө* («колко» деген мааниде<өтө— «аткар, турмушка ашыр» маанисинде); *жасалга*, *жөрөлгө* («адат, салт, жорук» деген сөздөр менен маанилеш), *камылга*<*кам* (*кам көрүү*, *кам жеиш*); 2) конкреттүү заттардын аттарын жасайт: *аталга* же *аталгы*: 1) ээр жасоочу устанын керки сыяктуу жабдыгы; 2) Чүй өрөөнүндөгү говорлордо «бозо сүзүүчү таякча»; *жебилге* (ат жабдууну кооздоочу чачы жана сайма көчөттөрү); *шыралга* (аңчылардын соогаты); өбөлгө: 1) Көрсөткөн кызматы үчүн берилген сыйлык; 2) *жөлөк*, *өбөк*; *демилге*, *агылга* ж. б.

Келтирилген мисалдардын бир тобунун уңгулары алардан -*ылга* мүчөсүн ажыратканда маани бере албайт.

-*га*. Этиш сөздөрдөн -*ылга* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сөздөргө маанилеш зат атоочторду жасайт:

1) Алардын бир тобу боз үйдүн жабдыктарынын ар кандай бөлүктөрүнүн конкреттүү аттарын билдирет да, уңгулары өз алдынча маанилеринен ажыраган: *кереге*, *босого*, *каалга* (монгол тилдеринде *ха* — «жабуу», «бекитүү», *хагалга* — «эшик» жана «бекитүү, жабуу» маанисинде); *улага*, *иреге*, *төтөгө* («төтөгө кылдырооч» — боз үйдүн жасалгасы).

-*мач*. 1) Этиш сөздөргө уланып, алардан кыймыл-аракеттин жыйынтыгына байланыштуу зат атооч сөздөрдү жасайт: *куурмач* (бадырак, *жаңылмач* же *жаңылтмач*, *талдырмач* («талдырмач кызылдуу» — адамдын бетинин отунун кызылы жөнүндө айтылат). 2) Атооч сөздөргө уланып, алардан кесипти билдирүүчү *тилмеч*, айрым заттардын өзгөчөлүгүн билдирүүчү *жармач* («жарды» деген сөз менен салыштыр), заттын белгилүү нерсеге арналгандыгын билдирүүчү *колтурмач* (айырмачтын эки жагындагы таканчыгынын аты), конкреттүү заттардын атынан *айырмач* деген сөздөрдү жасайт.

-*ша*//*-аша*. Этиштерге жалганып, алардан кыймыл-аракеттин мүнөзүнө байланыштуу зат атоочторду уюштурат: *киреше*, *тиеше*, *чыгаша*, *караша* («тамакка караша болуу» — «өзөгүнө түшүп кетүү» деген мааниде), *каяша*, *борошо* (салыштыр: *бороон*; монгол тилдеринде *боро* — «жаан» маанисинде).

-*ымжы*//*-жы*. Этиш сөздөргө уланып, алардан кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү зат атоочторду уюштуруучу, сейрек учуроочу мүчө: *сурамжы*, *коромжы*, *аралжы*, *курамжы* («куралган нерсе»).

-*нак*//*-инак*. Уңгулары өзүнчө турганда мааниге ээ болгон, алардан кыймыл-аракеттин атын, өзгөчөлүгүн билдирүүчү *көзөнөк* ж. б. деген зат атоочторду уюштурат.

САН КАТЕГОРИЯСЫ

Зат же заттык түшүнүктү билдирген башка сөздөр сан жагынан жекелик жана көптүк болуп

эки түргө бөлүнөт.

Жекелик түр заттын жалгыздыгын (*китеп, карындаш*) же алардын бүтүндүгүн, бөлүнбөстүгүн (*бакыт, жаштык, балалык, карылык*) билдирет.

Көптүк түр заттын жалгыз эмес, бир канча экендигин билдирет: *бала—балдар* (бала-лар) *үй—үйлөр, жолдош—жолдоштор*.

Кыргыз тилинин грамматикалык категориялары да тилдин узак тарыхый өсүшүнүн натыйжасы, анын грамматикалык түзүлүшүнүн жакшыртылышынын, өркүндөлүшүнүн натыйжасы болуп эсептелет.

Грамматикалык категориялардын бири болгон—көптүк категориясы да жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракцияланган категория болуп эсептелет. Мисалы: *Асан, Абыл, Керим*; *Асан* да бала, *Абыл* да бала, *Керим* да бала; булардын ар бири конкреттүү жекече зат. Булардын бирөө чоң, бирөө, кичине, ж. б. болуп, ар биринин кээ бир айырмачылыктары болушу мүмкүн. Бирок буга карабастан алар жалпы окшоштуктарынын, балалык касиеттеринин негизинде жалпысынан *бала* деп аталат. Эми ушу *бала* деген сөзгө *-лур* мүчөсүн кошуп, *балдар* деп көптүк түрдө айтсак, эсте конкреттүү *Асан* да, *Абыл* да эмес, жалпы эле абстракцияланган заттык түшүнүк эске алынат. Ушу сыяктуу эле башка заттар жөнүндө да айтууга болот. Ошентип, жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракцияланып отуруп, алардын жалпылыктарынын, заттык окшоштуктарынын негизинде мындан «*-лар* мүчөсү зат атоочтун көптүк түрүн түзөт» деген грамматикалык эреже келип чыгат.

Кыргыз тилиндеги буюмдук, нерселик маанидеги көпчүлүк зат атоочтор өзүнчө турганда грамматикалык жагынан жекелик жана көптүк болуп айрылбайт; конкреттүү зат менен бирге өзү өңдөнгөн заттардын жалпы эле тобун да билдирет. Жалпыланган мындай көптүк маанинин айрым айрым бирдиктерге бөлүнөрлүгү *-лар* мүчөсүнүн жалганышы менен берилет: *ат* (жылкынын бир түрү, жалпы эле ат), *-аттар* (айрым-айрым турган бир канча ат), *кой* (жалпы эле кой) *-койлор* (айрым-айрым турган бир канча кой), *душман* (жалпы эле душман) *-душмандар* (алардын айрым-айрым тургандагысы) ж. б. Мындай зат атоочтор көптүк мүчө менен, же ансыз да колдонула берет. Бирок мүчөсүз туруп же келик, же көптүк мааниде колдонулгандыгы контекстке карата аныкталат.

Зат атоочтордун экинчи бир тобу лексикалык маанисине жараша жогоркудай болуп конкреттүү бир затты жана аны менен бирге жалпыланган көптүк маанини билдирбейт; сан боюнча булардын эч бирине да кошулбайт; саналып айтылбагандыгына байланыштуу мындай сөздөр, адатта, грамматикалык жагынан көптүк түрдө айтылбайт, жекелик санда гана колдонулат.

Жекелик түрдө колдонулуучу зат атоочторду өз ара эки топко бөлүүгө болот;

1. Биринчи топко жалаң гана жекелик санда айтылуучу төмөнкүдөй маанидеги зат атоочтор кирет жана аларга *-лар* мүчөсү такыр жалганбайт.

а) жаратылыштагы кубулуштарга байланыштуу болгон түшүнүктөрдү билгизүүчү зат атоочтор: *жаан, бурганак, чагылган, жарык, асман, ай, көк* (небо), *уя, суук, туш, таң, шоокум, шамал, караңгы, жел* ж. б.;

б) жылдын мезгилдерин билгизүүчү зат атоочтор: *жаз, жай, күз, кыш*;

в) кыймыл атоочтор: *жашоо, чагуу, бычуу, бөлүү, агар туу, ачылыш, табуу, сапыруу, сөгүш, куюу, каттоо, камоо, келиш, жоюу, ыйлоо* ж. б.; кыймыл атоочтордун ичинен лексикалашып кетип, заттык мааниге өткөндөрүнө, же ар түрдүүлүктү билдирген учурда көптүк мүчө жалганышы мүмкүн: *Суроолор* берилди. *Түзөтүүлөр* киргизилди. *Кызуу кол чабуулар*. Көл жээгинде *коштошуулар*, өз ара сүйлөшүүлөр;

г) абстракттуу маанидеги атоочтор: *чыгармачылык, балалык, дыйканчылык, малчылык, актык, каралык, аталык, энелик* ж. б.

атак, акыл, эс, акыйкат, айып, үнөм, үмүт, түш, тилек, каруу, кайгы, капа ж. б.

е) жер-суунун аттарын билгизүүчү географиялык терминдер: *Москва, Пекин, Фрунзе, Алма-Ата, Ташкент* ж. б.

2. Экинчи топко, адатта, жекелик түрдө колдонулуучу, бирок *-лар* мүчөсү жалганууга мүмкүнчүлүгү бар зат атоочтор кирет. Мындай зат атоочтор лексикалык жагынан төмөнкү

топтордон болушу мүмкүн:

1) адамдын атына коюлган энчилүү аттар: *Турдубек, Кожокан, Жумалы, Шаршенбай, Асаналы, Керимкул* ж. б.;

2) ченелүүгө мүмкүн болгон, бирок бирдик боюнча саналбай турган буюмдук маанидеги заттардын аттары: *суу, сүт, кымыз, каймак, ун, талкан, кум, кан, жуурат, айран, жем* ж. б.;

3) адамдын, же айбандын дене мүчөлөрүнүн аттары жана жуптукту билгизүүчү зат атоочтор: *кол, алакан, бут, көз, сакал, мурут, колко, ийин, омуруу, кабак, кулак, тизе, ооз, маазы, көлөч, өтүк, чокой, кайчы, мээлей* ж. б.;

4. айдын аттары: *январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль* ж. б.

Экинчи топко кирген зат атоочтордун өзгөчөлүгү: булар көбүнчө жекелик түрдө колдонулат; -лар мүчөсү *жалганган* учурда заттын көптүгүнөн мурун алардын коллективи, ар түрдүүлүгү жана айрым бирдиктерге бөлүнөрлүгү сыяктуу маанилер берилет.

Кыргыз тилинде көптүк маани төмөнкүдөй ыкмалар аркылуу берилет.

Көптүк маанинин лексикалык жол менен берилиши

Айрым сөздөр өзүнүн семантикасы боюнча сандык мааниге ээ. Мындай сөздөр жекелик түрдө туруп көптүк идеяны билдирет. Лексикалык жол көптүк маанинин грамматикалык каражаттар аркылуу берилишине чейинки байыркы жолдордун бири.

Энчилүү аттардан башка буюмдук маанидеги көпчүлүк зат атоочтор конкреттүү мааниси менен бирге, өздөрү кирген коллективдик түшүнүктү да көрсөтөт. Грамматикалык формасы жагынан жекелик түрдө турганы менен, алар маани жагынан көптүктүн идеясын билгизет. Мындай жекелик түрдө туруп, жалпы (коллективдик, уруулук маанини) маанини билдирүү түрк тилдерине гана эмес, башка тилдерге да мүнөздүү. Анткени «Жалпы нерсе жеке нерседе гана, жеке нерсе аркылуу гана жашап турат. Ар кандай жеке нерсе дегенибиз (кандай гана болбосун) жалпы нерсе болот. Ар кандай жалпы нерсе дегенибиз жеке нерсенин бир бөлүкчөсү, же бир жагы же маңызы болуп эсептелет»⁹.

Мал жыйналды. Миндеген *кой, эчки, уй*, жылкыларды батыргандай короо табылды; жыйналган *мал* үч күн талаада түнөдү. Маараган *кой, эчкилер, мөөрөгөн музоо*, торпоктор кулак жеди. Малдар өрүшүнөн адашты (Т. Сыдыкбековдон).

Көптүк категориянын лексикалык жол менен берилишине жалпылама (собирательное) маанини берүүчү зат атоочтор кирет. Мындай зат атоочтор өздөрүнүн семантикасы боюнча жалпыланган түшүнүктү берип, контексттен тышкары турса деле көптүктүн идеясын билдирет. Алар бир өңчөй заттардын бир-бирине окшоштугунун негизинде жалпыланган көптүк маанини көрсөтөт. Жалпылама маанини төмөнкүдөй сөздөрдүн тобу билдирет:

1) Жалпылама маанидеги зат атоочтор: *мал, куш, калк* ж. б.:

Эл-журтту сагынасың. Калайык-калк: колхоз болсо, биз да болобуз. Бүбүш столуна олтуруп, ишине киришти деген кабарды угушуп, *журт* анын үстүнө келишип, учурашып кол беришет (Сыдыкбековдон). Куш экиге бөлүнөт, ирети менен келинет (Тоголок Молдо).

2) Жалпылама маанидеги сөздөрдүн составдык бөлүкчөсү катарында эсептелиүүчү конкреттүү зат атоочтор да өз алдынча коллективдик, уруулук түшүнүктөрдү берүү аркылуу көптүктүн идеясын билгизет. Буларга жалпынын бөлүкчөсү катарындагы *кой, эчки, уй, жылкы* ушу сыяктуу заттык маа деги сөздөр кирет. Мисалы, *кой* өзүнчө турганда, биринчи иретте, жалпы жана көп койду эмес, малдып бир түрү, уруусу сыяктанган жалпы түшүнүктү билдирет. Ошондуктан «Атам колхоздун коюн багат» дегендеги *кой* деген сөз формасы жагынан жекелик түрдө болсо да, бир койду эмес, малдын бир түрүнө кире турган жалпы эле *койду* багарын түшүнөбүз.

Буюмдук маанидеги ар кандай конкреттүү заттар өздөрү кирген коллективдик түшүнүктү да билдирет. Мындай жалпылама көптүк маанидеги сөздөргө *тоо, таш, токой, китеп, бак*

⁹ В. И. Ленин. Чыгармалар. 31 том, Фрунзе, 411-412-бет, 1961.

сыяктуу сөздөр кирет.

3) Уруу, урук, улуттун, элдин аттары грамматикалык жагынан уюшулбаса да көптүктү билдирет.

«Тынчтык» деп бардык элге,
Айтабыз орус тилде.
Алыспы же жакынбы,
Элдердин жакындыгы.

Француз, негр дагы,
Индустар алыстагы,
Ачылып бардык жагы,
Бул тилден таалим алды.

(Мирза-Турсун-Заде).

Өзүнчө белгилүү бир группаны эмес, группанын (бүтүндүн) айрым бөлүктөрүн билдирсе, анда уруунун, улуттун аттарын билдирген зат атоочторго көптүк *-лар* мүчөсү жалга Нат: Кыргызстанда *уйгурлар* да жашайт. Жогоркудай жалпыланган көптүк маанинин айрым-айрым бирдиктерге бөлү нөрлүгү *-лар* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу берилет.

Лексикалык жол аркылуу берилген көптүктүн мааниси санды так көрсөтпөй, жалпысынан гана көрсөтөт. Көптүктүн мындай сандык мааниси сан атоочтор аркылуу такталат.

Көптүк маанинин морфологиялык жол менен берилиши

Көптүк маанини билдирүүчү мүчөлөр болуп төмөнкүлөр эсептелет.

1. *-лар// -лер*. Бул мүчө зат атооч, ат атооч, заттык мааниде колдонулган сөз түркүмдөрүнө жана экинчи жактын көптүк түрүндө турган этишке жалганат (бардыңар<бардыңлар, *бара*—сыңар<барасың—дар, жаздыңыздар).

-лар мүчөсү жалганган сөзүнүн лексикалык маанисине карата төмөнкүдөй маанини билдирет:

1) негизинен, заттын көптүгүн билдирет. Ал затты сан боюнча айрым-айрым бирдиктерге бөлбөй, алардын белгисиз көптүгүн жалпысынан көрсөтөт:

Кайдадыр чубашып барып келе жаткан *кумурскалар*, *жөргөлөгөн коңуздар*, кыбыраган *курттар*, куушуп ойногон *көпөлөктөр*, чыркылдаган *чымчыктар* — бардыгы тең жазгы эмгектин камында жүргөндөй (Жантөшевден). Дүйнө жүзүндөгү кең *талаалар*, керилген *сайлар*, жалама *өзөндөр*, жайык *беттер*, дыңкылоон жаткан *кокту-колооттор* тегиз дене жазып, күн нуруна кең соорулорун кактай беришет (Сыдыкбековдон). Институтта *профессорлордун*, *мугалимдердин* жана *жааштардын* жалпы чогулушу болуп өттү. Байланган *музоолор* мөөрөп, *иттер* улуп, эңкейген *кемпир*, *чалдар*, бешиктеги *балдар* ыйлап, айыл арасы чууга толду (Жантөшевден).

2) *-лар* мүчөсү жалпыланган көптүк идеяны билдирүүчү таш, *бөлкө*, *мал*, *куш* сыяктуу сөздөргө жалганганда алардын ар түрдүүлүгүн, айрым-айрым бирдиктерге бөлүнөрлүгүн билдирет:

Үстөл бетин таттуу бышырылган бөлкөлөр, печенье, быштак салынган далинкалар, сары май, бал, каймак куюлган вазалар ээлешкен (Сыдыкбековдон). Куюлган май, төгүлгөн боорсок, дагы башка бышкан *тамактар* бир четинен түгөнүп жатты (Сыдыкбековдон). Уздун узу чогулуп, баа жеткис асыл *жибектерди* оңбос *боёкторго* салышты (Жантөшевден). Маараган *кой-эчкилер*, мөөрөгөн музоо, *торпоктор* кулак жеди. *Малдар* өрүшүнөн адашты (Сыдыкбековдон). Келгин *куштар* келип, уяларын сала баштады.

Тескей тараптагы көрүнүш таптакыр башка. Узун-узун *арчалар*: татырандай кубарган *ишбилер*, кактагандай кызарган *четиндер*, коондун камегиндей көгөргөн *эчки талдар*, алешем чөп жагылган отту көсөгөндөй карарган *моюлдар*, бүт денесине ун сүртүнгөндөй болгон жапайы *теректер*, табы менен ыштаган көөкөрдөй мөлтүрөгөн *карагаттар*, кээ жерде *ыргайлар* менен тең тайлашып чыккан *табылгылар* жана башка түркүн *жыгачтар* өскөн (Жантөшевден).

Адамдын жана айбандын дене мүчөлөрүнүн аттарына *-лар* мүчөсү жалганганда көптүк маанини билдирген заттардын бөлүнөрлүгү туюндурулат. Эгерде дене мүчөлөрү бир жакка

таандык болсо-лар мүчөсү мында бир бүтүн болуп эсептелген заттын бөлүнөрлүгүн (*каштары* — оң жана сол, *алакандары* — оң жана сол) көрсөтөт:

Анын эткелдиктен салаңдаган богогу, бортойгон кичине *колдору*, багалчак *буттары* чердейген курсагына ченеп койгондой көрүнөт (Жантөшевден). Кийизбайдын ырайы саруулап, жалпак бетине келишкендей бакжайган кара *сакалдары* бириндеп, *муундары* токтоно албай, *колдору* титирей берди (Сыдыкбековдон).

Эгерде дене мүчөлөрү көпкө таандык болуп айтылса, мындай учурда *-лар* бир канча заттагы бир өңчөй дене мүчөлөрүнүн көптүгүн көрсөтөт:

Түлкүбек менен Зуннахун *чыканактарына* жаздык койдуруп жантайып, отургандардын суроосуна жараша жооп берүүдө (Жантөшевден). *Буттары* узун, саал жүндүүрөөк, кара сур, бозомтук сур, акчыл сур улактар таштан-ташка секирип оюн салышат (Жантөшевден).

Бөлүмнө көптүк маани ат атоочтордун ичинен *-лар* мүчөсү жалганган биринчи жактын көптүк түрү аркылуу да берилет. Мындай учурда *-лар* көптүк маани менен бирге сүйлөөчүнүн өзү кирген коллективди жогору көтөрө баалагандыкты да билдирет: Биздерде күч бар.

3) Ченелүүгө мүмкүн болгону менен, сан жагынан саналбай турган *буудай, ун, май* сыяктуу заттарга *-лар* мүчөсү жалганганда, заттын көптүгүнөн мурун алардын ар кайсы жерден орун алгандыгын же алардын ар түрдүүлүгүн, сортторун көрсөтөт. Мисалы, *буудай* жалпы эле буудай жөнүндөгү түшүнүктү билдирсе, *буудайлар* анын составына кирүүчү түрлөрү жөнүндөгү түшүнүктү билдирет.

Эски таш короонун кырындай болуп аскалуу *карлар* көрүнөт. Өзөн-өзөн аккан *суулар*, аны бойлоп өскөн кайың менен тал жыш экен (С. Каралаев). Ар кайсы үйдөн алдырып келинген *кымыздар* чуңкур кара аяк менен элге сунулуп жатты (К. Жантөшев).

-лар мүчөсү жуптук маанидеги зат атоочторго жалганганда да алардын ар түрдүүлүгүн билдирет: өтүктөр (ар түрдүү өтүк), *мээлейлер* (ар кандай мээлей), *галоштор* (ар кандай галоштор) ж. б. Жогорку келтирилген сүйлөмдөрдө *-лар* мүчөсү өзү жалганган заттардын (*карлар*) айрым-айрым бирдиктерден турган көптүгүн эмес, топ-тобу боюнча ар кайсы мейкиндиктен орун алгандыгын көрсөтөт.

4) *-лар* мүчөсү адамдын атын билгизген энчилүү зат атоочторго жалганганда алардын коллективин билгизет:

Көчөдө эч ким жок. Эмне үчүндүр *Эркебайлар* да келе жатышат. Бир убакта бирөө бирөөнү жыгып басканда, *Сабырлар* качырып сала беришти (Жантөшев). Кийинки күнү кечинде *Зуннахундар* тойдон келди (К. Жантөшев). Бул сүйлөмдөр *-лар* мүчөсү жалганган заттын керт башынын көптүгүн эмес, аны менен бирге болгон коллективди (Эркебай жана аны менен кошо келген башка адамдар да деген маанини) билдирет.

5) *-лар* мүчөсү туугандык маанидеги зат атоочторго жалганганда, кээде көптүктү билдирсе (*инилерим жаш*), кээде көптүктүн ордуна туугандык жагынан алыс экендигин билдирет: Бу киши *агаларыбыз* болот. Тиги отурган—*эжелирибиз*.

6) *-лар* мүчөсү сан атоочко, же жашка жана убакытка байланыштуу болгон зат атоочторго жалганганда болжолду билдирет: Жашы элүүлөргө барып калган чарчы бойлуу, жээрде сакал чал (К. Жантөшевден). *Саат тогуздарда* конференция өткөрүлөт. Бул иштин аягы *март—апрелдерге* барат го. *Октябрлерде* суук түшүп калат.

Кыргыз тилинде сан атоочтон кийинки зат атоочко *-лар* мүчөсү жалганбайт. Бирок байыркы жана азыркы кээ бир тилдерде сан атоочтон кийинки зат атоочко жалганганы кезигет:

Кырк йылар эл тутук будунун башладым — Кырк жыл мен эл башкардым. Маңа төрт *йеклер* йакун келти — Мага төрт дөө-пери жакын келди; түркчө: үч *аркадашлар* — үч жолдош, үч *кардешлер* — үч бир тууган.

7) Уруу, уруктун, элдин атын билгизген зат атоочторго жалганганда *-лар* мүчөсү бүтүндүн бөлүгүн билдирет:

Анжыян, көл айланасы жана *казактардан* дагы эл келди (К. Жантөшев). Кыргызстанда *уйгурлар* да жашайт.

8) *-лар* мүчөсү сылыктык мааниде да колдонулат. Мындай учурда *-лар* мүчөсү жалганган сөз төмөнкүдөй сөз түркүмдөрүнөн болот:

а) Экинчи жактын жекелик одоно түрүндөгү жактама ат атоочко жалганат. Мындай учурда ат атооч көптүк маанисинен башка сылыктык мааниде да колдонулат: *Силер* барасынарбы? Мындай конструкциянын көптүк, же болбосо же келик сылык мааниде колдонулгандыгы сүйлөм тизмегинен, же сүйлөө учуруна карата аныкталат. *-лар* мүчөнүн бул мааниси одоно да эмес, нагыз сылыктык да эмес, экөөнүн орто сундагы ортосаар сылыктык.

б) Тууган-туушкандык маанидеги зат атоочтор.

Эгерде *-лар* мүчөсү таандык мүчөдөн кийин келсе, сыйлагандыкты, кадырлагандыкты, же ал зат атоочтун өзү менен бирге болгон башка адамдарды, алардын коллективин да билдирет: *Жылкычы акемдер* келди. Эгерде *-лар* мүчөсү таандык мүчөдөн мурун келсе, анда жалганган заттын көптүгү билдирилет. *Акелерим* келди.

9) Айрым учурда *-лар* мүчөсү эркелетүү максатында да колдонулат. Мындай учурда зат атооч сан жагынан жалгыз болсо да, *-лар* мүчөсү жалганат, бирок затка сан жагынан таасирин тийгизбейт.

10) *-лар* мүчөсү сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн ар бирине жалганганда ошол топтун башкалардан бөлүнөрлүгүн билдирет: *Эселер, карындаштар, аталар, агалар, инилер!* Эмгектин өндүрүмдүүлүгү үчүн талыкпай иштейли. Тескерисинче, бир өңчөй мүчөнүн эң аяккысына жалганганда санак иретинде айтылган нерсенин бөлүнөрлүгүн билдирет: Жайкы күндүн нуруна аралашып, көк жашыл тарткан белесте *кой, эчки, козу, улактар* жайылып жатат. *Кулун, тайлар* оюн салып жүрүшөт.

Башка тилдердеги грамматикалык жагынан көптүк маанидеги сөздөр экинчи бир тилге лексикалык мааниси боюнча гана өтөт. Анын грамматикалык көптүк мааниси кийинки тилде билинбейт; көптүк маанини билдирүү үчүн ага кабыл алган тилдин көптүк мүчөсү жалганат. Мындай кубулушту кыргыз тилине орус тилинен оошуп кирген сөздөрдөн көрүүгө болот:

орусча: *рельси-рельсилер, финансы-финансылар, коньки конькилер, консервы-консервилер, туфли-туфлилер* болуп, буларга да көптүктүн *-лар* мүчөсү жалганат.

Көптүк маанини *-лар* мүчөсүнөн башка төмөнкү мүчөлөр да билдирет:

1) *-ыш*. Бул мүчө—кош мамиле этишти уюштуруучу мүчө. Кыймыл-аракетке бир канча субъектинин катышкандыгын көрсөткөндүгү аркылуу көптүк идеяны билдирет.

Активдер да жер баспай, секирип ойногон аттардан тандап-тандап *миништи* (Т. Сыдыкбеков). Чымчыктар *чыйпылдашып*, чегирткелер *чырылдашат* (К. Жантөшев). Бадага уй айдап келген келин, кыздар, балдар жана кемпирлердин бир катары үйлөрүнө *бара жатышты* (Жантөшевден).

2) *-к*. Бул 1-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү; мунун жардамы аркылуу айкын өткөн чактын, шарттуу жана каалоо ыңгайдын көптүк түрү түзүлөт: *биз бардык, биз жазсак, биз жазгай* элек ж. б.

Айкын өткөн чактын биринчи жагынын көптүк түрү байыркы жана азыркы кээ бир түрк тилдеринде *-дымыз//димт -тымыз//тимиз* формасында колдонулган. Байыркы түркчө: *биртимиз—бердик, контуртымыз—кондурдук, бардымыз— бардык, адырылтымыз— айрылдык*; алтайча: *чыктыбыз//чыктык*, өзбекче *ездик//ездимиз*.

3) *-ыз//з*—көптүк маанини билдирүүчү байыркы мүчө. Түркологиялык кээ бир адабияттарда бул мүчө биринчи жактын көптүк түрү (*биз<_би-з*) менен экинчи жактын жекелик сылык түрү үчүн колдонулуучу (*сиз<бси-з*) жактама ат атооч тордун составында сакталган деп каралат. Бирок *сиз* деген ат атооч кыргыз тилинде жекелик сылык мааниде колдонулгандыгына байланыштуу ат атоочтун бул түрүндө *-ыз* мүчөсүнүн көптүк мааниси сакталган эмес (Башкача айтканда кээ бир тилдерде, мисалы: өзбек тилинде, *сиз* көптүк мааниде колдонулат).

-ыз мүчөсү мындан башка биринчи, экинчи жактын жак мүчөлөрүнүн жана таандык мүчөлөрүнүн составында да бар. Бирок кыргыз тилинде *сиз* деген ат атооч көптүк маанисин жоготкондугуна байланыштуу бул жак үчүн колдонулуучу жак жана таандык мүчөлөр да жекелик сылык мааниде колдонулат. *ат-ым, ат—ыб—ыз, ат-ың, ат-ың-ыз*.

Көптүк маанинин синтаксистик жол менен берилиши

1. Кош сөздөр аркылуу.

1) Эки компоненттери тең маани берүүчү кош сөздөр. Булардын компоненттери бир өңчөй түшүнүктөрдү билгизгени менен, өздөрүнүн лексикалык манилери башка-башка. Бирок жупталып айтылганда жалпыланган маани берет: *идиш-аяк, эрди-катын, жууркан-төшөк, ит-куш* ж. б.

2) Карама-каршы кош сөздөр: *улуу-кичүү, кары-жаш* ж. б. Мындай кош сөздөр да жалпылыкты билдирет. Мисалы, *кары-жаш, улуу-кичүү дебей келишти* дегенде бардыгы келишти деген маанини түшүнөбүз.

3) Көптүк маани кайталама кош сөздөр аркылуу да берилет. Мындай сөздөрдө компоненттер фонетикалык жагынан өзгөрүүгө учурабастан кайталанып айтылат. Көптүк маанинин кайталама кош сөздөр аркылуу берилиши көптүктү билдирүүчү атанын грамматикалык мүчөлөр пайда боло электен мурунку жолдордун бири болуп эсептелет:

Тоюткорубуз толук, үймөк-үймөк сары кыр чөптөр бир жылдан экинчи жылга ашып калып турат (Баялинов). *Машина-машина* кылып кездемелерди алып келип колхозчуларга берип жатышат (С. Шимеев).

4) Сыңар маанилеш кош сөздөр аркылуу да жалпыланган көптүк маани берилет. Мындай кош сөздөрдүн компоненттеринин бирөө экинчисине тыбыштык жагынан окшош, же окшош эмес болушу да мүмкүн, *эт-мет, сүт-мүт, өгүз-мөгүз, чай-пай, китеп-митеп, көйнөк-көнчөк, кир-кок, кыз-кыркын, кийим-кече, койчу-колоң* ж. б.

Кош сөздөр аркылуу берилген жалпылама көптүк маанидеги сөздөргө *-лар* мүчөсү жалганганда алардын түрү, жашы ж. б. жагынан ар түрдүүлүгү, бөлүнөрлүгү билдирилет:

Катын-калач, кыз-кыркындардын бардыгы келе жатышкан аттууга карап калышты (К. Жантөшев). Душманды бир отоло жеңип, элиңерге, жериңерге барганда ошо *жетим-жесирлерге, картаң-куртаңдарга* көз салгыла (С. Каралаев). *Идиш-аяктарды* кагыштырып, *кийим-кечектерди* көрүнгөн жакка ыргыта баштайт (Т. Сыдыкбеков). Мине турган аттары, кие турган тондору, *жарак-жабдыктары* камылгалуу болду (Т. Сыдыкбеков). Алар аскерлерге курал, *ок-дарылар* менен да жана *азык-түлүктөр* менен да жардам берип, зор көмөкчү болду (С. Каралаевден). *Тоо-таштар*ы салаңдап турган капчыгай экен (С. Каралаев) ж. б.

2. Көптүк маани берген жогорку сан атоочтор менен зат атоочтун кошулушу аркылуу да берилет. Заттын саны аныктоочтук милдет аткарган сан атооч аркылуу белгилүү болуп тургандыктан, аныкталгычка *-лар* мүчөсү жалганбайт: *бир китеп, беш китеп, он уй* ж. б.

3. Көптүк маани салыштырууга негизделген метафора аркылуу да берилет. Мындай учурда эсепке алынган зат көптүктү билдирген экинчи бир түшүнүк менен салыштырылат:

Дарбыз деген *сайдын ташындай* болуп жатат. Кээ бир чоң-чоң шаарларда *машина жайылган койдой* (дегенде *дарбыз* жана *машианын* көп экендигин түшүнөбүз).

Үчүнчү жактын таандык мүчөсүн жалганган «сан» жана «эсеп» деген зат атоочтор менен «жок» деген сөз бирге айтылган учурда, заттын санынын көптүгү көрсөтүлөт: Биздин колхоздун малынын *эсеби жок*.

Ушул эле «сан», «эсеп» деген зат атоочторго жоктукту билгизүүчү *-сыз* мүчөсү жалганган учурда да көптүк маани берилет: Кою *эсепсиз*, ую *сансыз* ж. б.

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫ

Ээлөөнүүчү затты жана ээлөөчү жакты көрсөтүүчү грамматикалык категория таандык категориясы деп аталат. *Менин китебим*. Мында илик жөндөмөсүндө турган жактама ат атооч *менин* ээлөөчү жак, буга жараша анын грамматикалык формасын кабыл алып, биринчи жактын таандык мүчөсү уланып турган *китебим* — ээлөөнүүчү зат. Кээде илик жөндөмөсүндө туруп, аныктоочтук милдет аткарган ээлөөчү жак берилбей калса да, аныкталгычка жалганган мүчө

аркылуу ээлөөнүүчү заттын кимге таандык экендиги белгилүү болуп турат *китебим* — (*менин китебим* деген мааниде). Мындай мүчөлөр таандык мүчөлөр деп аталат. «Таандык» деген термин шарттуу. Ал аркылуу менчиктүүлүк гана эмес, аныктоочтук айкашуудагы бир зат менен экинчи заттын ортосундагы ар кандай карым-катнаштар да берилет.

Аныктоочтук айкашуудагы сөздөрдүн таандык категориясына негизделип байланышы түрк тилдеринин өзгөчөлүгү жана синтаксистик байланыштын өзүнчө бир түрү болгон *кыйышуу* байланышын түзөт. Синтаксистик байланыштын мындай түрү аркылуу сүйлөмдөгү аныктооч жана аныкталгыч болуп милдет аткарган сөздөр өз ара байланышат да, ырааттуу мааниге ээ болот: Адабияттык кечеде *менин китебим окулду* (Адабияттык кечеде мен китеп окулду эмес).

Таандык мүчөгө негизделип түзүлгөн аныктоочтук айкашууда башкаруунун да, ээрчишүүнүн да элементи бар. Мындагы компоненттер бири-бирине өз ара багынуучу абалда болушат. Аныктоочтук милдет аткарган биринчи компонент таандык мүчө жалганган экинчи компонент тарабынан башкарылгандыгынын белгиси катарында илик жөндөмөсүнүн формасын кабыл алат. Тескерисинче, биринчи компонент илик жөндөмөсүндө тургандыктан, экинчи компонентке таандык мүчө жалганат. Илик жөндөмөсүндө турган аныктар кайсы жакта турса, аныкталгыч болуп түшкөн экинчи компонент да ошо жактын таандык мүчөсүн кабыл алып, аны менен айкашат; таандык мүчөлүү аныкталгыч иликтин мүчөсү жалганган аныктоочту жак жагынан ээрчийт. Демек, аныктоочтогу илик жөндөмөсүнүн мүчөсү башкаруу байланышынын белгиси болсо, аныкталгычтагы таандык мүчө — жак боюнча ээрчишүүнүн белгиси. Ушинтип, таандык мүчө аркылуу түзүлгөн аныктоочтук айкашуулардын компоненттери, бир жагынан, кийинкиси алдыңкысын башкарсан, экинчи жагынан, алдыңкысы кийинкисин ээрчитип, экөө бири-бири менен эриш аркак болуп кыйышып, маташып байлакышып турушат.

Кыргыз тилинде таандык маани үч түрдүү жол менен берилет:

1) мүчөлөр аркылуу берилиши:

а) жакчыл таандык *-ым, ың, -ы, -сы* ж. б. мүчөлөрү аркылуу (*китебим, китебиң, китеби*);

б) жалпы таандык *-ныкы* мүчөсү аркылуу (*меники, сеники. Абылдыкы, үйдүкү*);

2) аныктоочтук айкаштарда илик жөндөмөсү менен жакчыл-таандык мүчөнүн айкалышы аркылуу (*менин үйүм*);

3) илик жөндөмөнүн мүчөсүнүн түшүп калышы аркылуу (*кой эти, балдар бакчасы*).

Таандык маанинин мүчөлөр аркылуу берилиши

Таандык категориянын башка түрлөрүнөн бул түрүнүн айырмасы илик жөндөмөсүндө туруучу ээлөөчү сөз айтылбаса деле, ал, таандык мүчө жалганган сөз аркылуу белгилүү болуп турат, мүчө жалганган сөз аркылуу ээленүүчү зат жана ээлөөчү жак берилет.

Таандык мүчөлөр

Жекелик түрү көптүк түрү

1- жак - (ы) м	-(ы) быз
2- жак - (ы) ң	-(ы) ңар
- (ы) ңыз	- (ы) ңыздар
3- жак -ы, -сы	-
Мисалдар:	

Жекелик түрү

1) ат-ым	ата-м
2) ат-ың	ата-ң
ат-ыңыз	ата-ңыз
3) ат-ы	ата-сы

Көптүк түрү

1) ат-ыбыз	ата-быз
2) ат-ыңар	ата-ңар
ат-ыңыздар	ата-ңыздар
3) ат-ы	ата-сы.

Жак мүчөнүн биринчи жагынын көптүк түрү менен таандык мүчөнүн биринчи жагынын көптүк түрү, экинчи жактын жекелик сылык жана көптүк түрүнүн жак мүчөсү менен ошол эле жактын таандык мүчөлөрү бир-бирине окшош.

Мындай учурда бул эки категориядагы мүчөлөр өз ара бири-биринен басым аркылуу айырмаланат; таандык мүчөлөргө басым түшөт, жак мүчөлөргө басым түшпөйт:

(*биздин*) *бала-быз*, (*биз*) *бала-быз*; (*сиздин*) *ат-ыңыз*, (*сиз*) *ат-ыңыз*; (*сиздердин*) *ат-ыңыздар*, (*сиздер*) *ат-ыңыз дар*; (*силер*) *барды-ңар*, (*силердин*) *атыңар*.

Таандык мүчөнүн биринчи жана экинчи жагынын жекелик, көптүк түрү чыгышы жагынан, жак мүчөлөр сыяктуу, жактама ат атоочтор менен байланышат. Бирок таандык мүчөлөргө караганда жак мүчөлөрдө алардын ат атоочтук баштапкы калыбы толугураак сакталган: *мен-мын*, *сен-сың*, салыштыр: *мен-ым*, *сен-ың*.

Биринчи эки жактын көптүк түрүнүн жана экинчи жактын жекелик сылык түрүнүн мүчөлөрү составы жагынан татаал:

-ыңыз < *-ың* — экинчи жактын жекелик түрүнүн мүчөсү, *-ыз* көптүктүн байыркы мүчөсү;

Биринчи жактын көптүк түрү *-ымыз* болуунун ордуна *-ыбыз* формасында колдонулат. Мунун аягындагы *-ыз* да көптүктүн байыркы мүчөсү, биринчи элементи *-ыб* — таандык мүчөнүн биринчи жагынын жекелик түрүнүн тыбыштык жагынан өзгөргөн формасы (*m > b*); салыштыр: *казакча* мениң *атым*, *биздин ат* — *ымыз*;

-ыңар < *-ың* — экинчи жактын жекелик түрүнүн мүчөсү, *-ар* (д) ар — көптүктүн мүчөсү.

Үчүнчү жак үчүн колдонулуучу *-ы*, *-сы* мүчөлөрү да теги жагынан ат атооч менен байланышат. Монгол жана тунгус маньчжур тилдериндеги жактама ат атоочтор менен түрк тилдериндеги ат атоочтор тектеш: монголчо жана тунгус маньчжурча *би* — *мен*, *си* — *сен*, кийинкисинде үчүнчү жак

tii/ин (ал), *чэ/чэн* (алар) түрүндө берилет. Булардын ичи нен *и*, *чэ* — атооч жөндөмө үчүн, *ин*, *чэн* — кыйыр жөндөмөлөр үчүн колдонулат. Жөндөмө мүчөлөр ушуларга жалганат. Маньчжур тилиндеги бул ат атоочтор («и» жана «чэ») тунгус тилиндеринин кээ бирөөндө, мисалы, нанай тилинде таандык мүчөгө айланып кеткен. Түрк тилдериндеги *-ы* жана *-сы* да ушулар менен тектеш. Ушундай болууга мүмкүн экендигине бул сөздөрдүн тыбыштык курулуштары да (*-ы~и*, *-сы~ча*) кайчы келбейт. Анын үстүнө үчүнчү жактагы *и*, *чэ* ат атоочу нанай тилинде ошол эле жактын таандык мүчөсү катарында колдонулат дедик. Байыркы убакта түрк элдери Борбордук Азияда жана кийинчерээк түштүк Сибирь менен Алтайда жашаган мезгилинде тунгус-маньчжурлар менен кандайдыр бир карым-катышта болушуп, жогоруда аталган мүчөлөр ошолордон түрктөргө оошкон.

Мүчөлөр аркылуу түзүлгөн таандык категориясы төмөнкү үчурларда колдонулат:

1) Сүйлөөчүнүн көңүлү ээлөөчүгө эмес, ээлөөнүүчү затка бурулса, таандык мүчөлүү аныкталгыч илик жөндөмөсүндөгү аныктоочсуз колдонулат:

Зайыбымдын аты Анархан, *энемдин* аты Ажар, *карындашым* Сакадай. *Досу* кайгы, *сырдашы* жаш, *акылдашы* телмирткен ой (К. Жантөшев). Бул *карындашымды* тамырчы табыптарга, кожо-молдолорго көрсөтөйүн дедим эле. Көзүн сүзө, *кабагын* түйүп, көкүрөгүн керип, *сол колу* менен кылычын кармады (К. Жантөшевден).

2) Аныктооч болуучу сөз мурун берилген болсо, аныкталгыч илик жөндөмөсүндөгү аныктоочсуз колдонулат:

Миң адамдан сурасаң, миңи миң түркүн айтат. Мен адам болбойм, *аке!* Акыңыз болсо кечиниз (Жантөшев). *Соода деген* саан уй эмеспи жарыктык, *эсебин* таап иштесе, бат эле көбөйүп кетет («Миң бир түн» жомогунан).

3) Таандык мүчө жалганган сөз каратма сөз катарында колдонулса, анын алдына илик жөндөмөдө туруучу аныктоочтук сөз колдонулбайт:

Сырттаным, мен бул этти бузуп казанга салганча, кичипейилдик кылып, суу алып келе коюңуз!—деди. *0. Кумайыгым*, Эркиниң менен коюң аман болсо... (Жантөшевден). Бара тур, синдим,—деди Калыйча Маржанкүлгө (Сыдыкбековдон).

4) Айрым учурда экинчи жак үчүн эмес, жалпы айтылган да таандык мүчөлүү аныкталгыч илик жөндөмөсүндөгү аныктоочсуз колдонулат:

Ашынды ичейин, кадырынды урайын болуптурсуң (Сыдыкбековдон). Эки доочу бир келсе, амалындын кеткени, эки оору бир келсе, ажалындын жеткени (макал).

5) Таандык мүчөлүү сөздөр логикалык жагынан бири бирине ээлөөчү жана ээлөөнүүчү зат болгондо, илик жөндөмөсү көбүнчө колдонулбайт:

Абышкасы кемпирин издеп, атасы баласын эркелетип, эжеси сиңдисин ойготуп ж. б.

6) 3-жактын мүчөсү кээде таандык маанини эмес, сөздөрдү грамматикалык жагынан уюштуруучу каражат катарында колдонулганда да илик жөндөмөсүндөгү аныктооч берилбейт: *Ким билсини*, жок, так эле Жакыптын колунан келди бул иш (Сыдыкбековдон).

3-жактын таандык мүчөсү кээде жак маанисинде эмес, жөнгана колдонулуп калат. Мындай учурда анын алынып ташталышы мүмкүн: Үйдөн сүйлөнгөн сөзгө Курман көңүл бөлгөнү (бөлгөн) жок.

Таандык категориянын мүчөлөр менен берилишинин дагы бир түрү болуп *-ныкы* формасы эсептелет: *меники*. Тарыхий жагынан бул форма илик жөндөмөсүнүн мүчөсү *-нын* менен *-кы* мүчөсүнүн айкалышынан турат. Мунун баштапкы толук формасы азыркы кээ бир тилдердин алгачкы жазма эстеликтеринде жана түрк тилинде сакталган. Мисалы, байыркы өзбекче: *сениңки*, түркчө: *сенинки*, *онунки*, *бабанынky* ж. б. Баштапкы бул толук форма азыркы көпчүлүк түрк тилдеринде илик жөндөмөсүнүн аяккы «н» тыбышы түшүп, кыскарган түрдө *-ныкы* (<*-нын*—*кы*) болуп колдонулат.

Таандыктын бул формасы ээлөөчүнү гана эмес, *-ки* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түшүп калган ээлөөнүүчү затты да ичине алат. Түшүп калган затты ичине алуу жагынан таандыктын *-ым*, *-ың*, *-ы*, *-сы* формаларына жакын, бирок экөөнүн ортосунда айырма бар. Жакчыл-таандык мүчөлөр ээлөөнүүчү затка жалганып, түшүп калган ээлөөчүнү да билдирсе, *-ныкы* формасы, тескерисинче, ээлөөчүгө жалганып, ээлөөнүүчү затты да ичине алат. Бул жагынан алганда *-ныкы* таандыктын затташкан түрү болуп эсептелет; жакчыл-таандык мачөлөр менен таандык *-ныкы* мааниси боюнча бирине бири карама каршы; *менин китебим*—*китебим* (мында таандык мүчө жалганган бир сөз аркылуу ээлөөнүүчү зат да жана түшүп калган ээлөөчү жак да берилди), *менин атым*—*меники* (кийинкисинин маанисинде ээлөөчү жак жана (түшүп калган) ээлөөнүүчү заттык түшүнүк да бар):

Таандыктын *-ныкы* формасы көбүнчө ээлөөнүүчү зат мурун берилип, аны кийинки сүйлөмдө дагы кайталап отурбоо үчүн жана бул мүчө жалганган сөздөр баяндоочтук милдет аткарган учурда колдонулат:

Бирдики миңге, миндики түмөнгө (макал). *Жылкынын ээси*—Камбар ата, *төөнүкү*—Ойсул ата, *эчкилердики* — Чычаң ата, *уйдуку*—Заңги баба, *койдуку*—Чолпон ата, *эгиндики*—Баба дыйкан, *устаныкы*—Дөөтү. Айттын тамашасы *эл дики*, жамбашы *Шокемдики*, көп болсо териси *меники* (Сыдыкбековдон). Кийиз кимдики болсо, билек *ошонуку* (макал). Береги коктудагы кичине булактын күнгөй тарабындагы чоң *кыштоо* — Түнкатардыкы (Жантөшевден). Кыштоодон төмөнкү жайыктагы үч *ак үй* — Түнкатардын үч *аялыныкы* (Жантөшевден).

Жакчыл-таандык мүчөлөр менен *-ныкы* формасынын ортосунда төмөнкүдөй айырма бар:

1) Айрым учурларда гана болбосо, жакчыл-таандык мүчөлөр ат атоочторго жалганбайт. Бирок диалогдук речте жактама ат атоочтун биринчи жана үчүнчү жагына экинчи жактын таандык мүчөсүнүн жалтанышы мүмкүн:

— Эшик тык-тык.

- Сен ким?
- Мен, эже, ачыңыз.
- *Мениң* ким? (Т. Сыдыкбековдон).
- *Аның* ким?

Биринчи мисалда эшикти тыкылдаткан адам өзү үчүн биринчи жак болуп, *мен* деген жактама ат атооч аркылуу берилген менен, ичтеги адам үчүн логикалык жагынан тыңдоочу. Экинчи мисалда *ал* деген үчүнчү жактагы жактама ат атоочко экинчи жактын таандык мүчөсү жалганган. Мында үчүнчү жактагы адам экинчи жакка тиешелүү болуп көрсөтүлгөн: аның *ким-сенин* аның *ким*? Таандык мүчө жалганган сөз көбүнчө бирөөнүн карамагындагы ээленүүчү зат катарында, ат атоочтор анын ээлөөчүсү болуп эсептелет: *менин китебим, сенин үйүң*. Таандык мүчө ат атоочторго жалгана турган болсо, грамматикалык бул касиетин жоготот. Ошондуктан аларга таандык мүчө жалганбайт.

Ал эми таандык мүчөнүн *-ныкы* формасы болсо да атоочторго жалгана берет. Анткени андан ат атоочтор өздөрүнүн грамматикалык ээлөөчүлүк касиетин жоготушпайт. *-ныкы* ат атоочторго жалгануу аркылуу ээлөөчү жакты гана көрсөтпөстөн, ээлөөнүүчү затты да ичине алат: *менин китебим — меники* ж. б.

2) Жакчыл-таандык мүчөлөр белгилүү жактын грамматикалык формасы катарында эсептелгендиктен, ээлөөнүүчү заттарына жак боюнча тандап жалганат. Ал эми *-ныкы* формасы болсо үч жактын үчөөнө тең жана ат атооч, зат атооч, сан атооч, сын атооч сыяктуу сөз түркүмдөрүнүн баарына жалгана берет. Ошондуктан жакчыл-таандык формаларга кара ганда мунун колдонулуу чеги кең.

3) *-ныкы* формасы жакчыл-таандык мүчөлөрдөн кийин да жалгана берет. Мындай учурда жакчыл-таандык мүчөлөр аркылуу заттын кайсы жакка таандык экендиги көрсөтүлсө, *-ныкы* аркылуу (айтылбай калган) ээлөөнүүчү зат белгиленет: *сиздин энеңиз—сиздин энеңиздин ийиги—энеңиздики* ж. б.

4) *-ныкы* мүчөсүнүн составындагы *-нын* жөндөмөлүк баштапкы маанисин жоготуп, *-кы* мүчөсү менен бирге, өзүнчө мүчө катарында кабыл алынып калган. Ушунун натыйжасында *-ныкы* формасына жөндөмө мүчөлөр жалгана берет: *меникинин* (<*мен+нын+кы+нын*) *сеникинин* (<*сен + нын + кы + нын*) ж. б. Айрым сөздөрдө үчүнчү жактын таандык мүчөсү гана кабатталып жалганбаса, биринчи эки жактыкы эч убакта кабатталып жалганбайт: *кимиси* (<*ким + и + си*), *кайсысы* (<*кай + сы + сы*).

5) Үчүнчү жактын таандык мүчөсү менен *-ныкы* формасы жөндөмөлөр менен өзгөрүү жагынан да жакын. Бул мүчөлөр жалганган сөздөр жөндөмөлөр боюнча бирдей өзгөрөт да, биринчи эки жактын таандык мүчөлөрү жалганган сөздүн өзгөрүшүнөн айрылат (жөндөлүш схемасына кара).

Таандык категориясынын илик жөндөмөсү менен жакчыл-таандык мүчөнүн айкалышы аркылуу берилиши

Таандык маани илик жөндөмөсүндөгү сөзгө таандык мүчө жалганган сөздүн айкалышы аркылуу да берилет жана ал таандык маанинин берилишинин экинчи жолу болуп эсептелет.

Аныктоочтук айкашуунун таандык мүчө жалганган экинчи компоненти сөз түркүмү жагынан зат атооч, сан атооч, кыймыл атооч, атоочтук, же заттык мааниде колдонулган сын атооч да болушу мүмкүн. Бирок аныктоочтук айкашуудагы компоненттер туш келди эле сөздөрдөн түзүлө бербестен, мааниси боюнча бири-бирине ылайык келүүчү сөздөрдөн болушу керек:

менин китебим, келгендердин бири, Алымдын келиши, Карымшактын айыгышы; Ажардын качары (эч кимдин оюна келген эмес); *Зуннахундун күлгөнү, анын баскан-турганы; аттын жакишысы, иттин жаманы; коноктордун улуусуна* (кайрылды) ж. б.

Таандык категориясынын экинчи түрү көбүнчө сүйлөөчү өзү ээлеген затты ага окшогон бир өңчөй башка заттардан ажыратып белгилөө үчүн колдонулат. Таандык категориясынын биринчи түрүндө (*атым*) көңүл ээлөөнүүчү затка гана бурулса, экинчисинде (*менин китебим*)

ээлөөчүнүн өзүнө да бурулат.

Кеңири мааниде алганда илик жөндөмөсүндөгү зат—логикалык субъект, таандык мүчө жалганган сөз—анын менчигиндеги объект болот. Экөөнүн бири-бирине субъект-объект болгон мамилеси таандык категориясынын грамматикалык негизги жана жалпы мааниси болуп эсептелет. Бирок таандык мүчөнүн билдирген мааниси баарыдан мурда илик жөндөмөсүндөгү сөз менен таандык мүчө жалганган сөздүн маанисине жана бул экөө бири-бирине кандай карым-катнашта экендигине карата аныкталат.

Таандык мүчөлүү сөз илик жөндөмөсүндөгү сөзгө карата төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. Бир заттын экинчи бир затка (жакка) таандык экендигин көрсөтөт:

Меймандардын аттарын куш боолаштырып коюп, мейманкананын жанына келип, бир аз турду да, ылдамдай басып алачыгына кирип тез эле кайра чыкты (А. Токомбаевден).

Түлкүбектин кара дөбөтү баштап айылдагы иттердин бар дыгы жогорку колотко карап үрүп калышты (К. Жантөшевден). *Атай Огонбаевдин «Кара өзгөй» деген күүсүн* ойноп берет (Каимовдон).

Кээде, тескерисинче, илик жөндөмөсүндөгү зат маани жагынан таандык мүчө уланып турган затка таандык, ошого тиешелүү болушу да мүмкүн. Мындай тескери учур көбүнчө таандык мүчө жалганган сөз жалпылама мааниде, илик жөндөмөсүндөгү сөз анын составына, карамагына кире тургандай бөлүкчөсү, элементи сыяктуу зат болгон учурда кездешет: *менин өлкөм, менин элим, менин жерим, менин айлым ж. б.*

2) Таандык мүчө жалганган сөз илик жөндөмөсүндөгү затка карата үй-бүлөө, тууган-туушкандык мамиледе экендигин билдирет:

Азиз—Жапектин таякелеринин таякелери (имиш) (К. Жантөшев).

Падышанын уулу кыздын сөзүн жерге таштабай, учкаштырып алып бир чөлгө келет («Мин бир түн»).

Санам деген жесир кемпирдин үч уулу, эки кызы боло турган (К. Жантөшев).

Саламат уулунан, айрыкча Султандын Сурмаканынан көзүн албады (Т. Сыдыкбеков) ж. б.

3) Таандык мүчө жалганган сөз илик жөндөмөсүндөгү заттын бир мүчөсү, бөлүмү, үлүшү экендигин, же болбосо бир бүтүндүн бөлүкчөсү экендигин билдирет:

Ээрдин кашына өбөктөй калган Соке эриндерин жаланып, Султандын кебин улады (Т. Сыдыкбеков). *Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу* (макал). Мындан үч күн илгери күн катуу бүркөлүп, жакага жамгыр, улуу *тоонун баштарына* кар жаап кеткендиктен, аба ырайы бир далай салкын тартып калган (К. Жантөшев). Анын оң жак *саамайынын* беш өрүм *чачын* учкай кармап, бир саамга тынч турду (Т. Сыдыкбеков).

4) Таандык мүчө аныкталгычтын аныктоочко карата болгон сапаттык маанисин билгизүү үчүн колдонулат:

Оттун жарыгы өңдү даана көрсөтпөсө да, жүргөн-тургандарды көрсөтүп турат (К. Жантөшев). *Акылдын* бөксөсү толгондо, бир көрүүгө сагынып ошондо келсем (Т. Сыдыкбеков). Азыркы кезде мен көргөн *аттардын тулпары* ушул (К. Жантөшев). Аларга караганда биз көздүүнүн *сокуру экенбиз* (К. Жантөшев).

Илик жөндөмөсүндөгү сөздүн таандык мүчө жалганып кайталанышы аркылуу заттын сапаттык мааниси күчөтүлүп көрсөтүлөт:

Адамгалый да *жигиттин жигити*, адамдын гүлү эле (С. Каралаев). Ал *саяпкердин саяпкери* деп өткөн жылы Октябрь майрамынан кийин даңазаланып жүрөт. Бирок *тондун тонун, аттын атын, кишинин кишисин* эл билет (К. Жантөшев).

Таандык мүчө жалганган сөз илик жөндөмөсүндөгү зат менен мейкиндик боюнча байланышта экендигин көрсөтөт:

Кумайык *оттун жанына* келип жата калды (К. Жантөшев). Бир ат, бир куш алып, *Жутакенин алдына* түштү (К. Жантөшев). Мөңгүлүү *тоонун салкын жели* беттен сылап согуп турат (С. Сасыкбаев). Эшигинден эрмен жейт, эстебей *тоонун тулаңын* (Токтогул).

6) Таандык мүчө өзү жалганган сөздүн илик жөндөмөсүндөгү зат менен материалдык байланышта экендигин, б. а. тектик карым-катышын билгизет:

Ал тургай биринин бүктөөсүнөн төөнүн жүнү саксайып, чыгдандан күмүш алабакандын учу

чыгып, сабанын ордуна чоң кумура оролуп турат (Т. Сыдыкбеков). Алакандын отун дай кызыл музоонун териси калыптыр (К. Жантөшев). Кумура менен мелт-калт бээнин сүтүн далай ирет майыша көтөрүп... (К. Жантөшев). Бирок азыраак жел жүрүп, түтүн суу отундун түтүнүндөй быкшыгансып улам каптап уруп турат (К. Жантөшев) ж. б.

7) Таандык мүчө өзү жалганган этиштик кыймыл-аракеттин илик жөндөмөдөгү субъект тарабынан иштелгендигин билдирет:

Менин согуштан чолок болуп келатканымы эске алып, ушуга ыраазы болуңуз (К. Жантөшев). Атчандардын келатканын эшик алдында турушуп көргөн катын-калалар да болушкан (Т. Сыдыкбеков). Самтырдын келишин жеке жаш келинчеги эмес, башкалар да күтүштү (Т. Сыдыкбеков).

8) Таандык мүчө өзү жалганган сөздүн илик жөндөмөсүндөгү сөз менен мезгилдик карым-катышта экендигин көрсөтөт: *Кыштын* тутам күнү учу-кыйыры чексиз талааны капталдан шыкаалайт. *Жаздын акырында* азоо кунандарды үйрөтүү жөнүндө сөз болуп калды. *Жылдын ысык мезгили* келди. *Ийгиликтин эрте-кечи* жок.

9) Таандык мүчө (жалганган сөз) илик жөндөмөдөгү затка сандык мамилени билдирүү үчүн колдонулат:

Акын Аалы Токомбаев (Балка) советтик кыргыз адабиятын баштоочу *жазуучулардын бири. Жигитинин бирин* төмөн чоң көпүрөгө карата, *бирин* жогору, *үчүнчүсүн* Пянь-Базарды көздөй чаптырып, өзү бир жигити менен ушул тарапка карай зымырап кетти (К. Жантөшев). *Экинин бирин* алдым.

10) Таандык мүчө заттын (аныктоочтун) ал-абалдык мамилесин билгизүү үчүн колдонулат:

Атасынын өлүмү жана Батманын сөздөрү Сабырга чоң таасир кылды (К. Жантөшев). *Сатылгандын оорусуна* байланыштуу шоок убактылуу токтолуп калды (А. Токомбаев). Үйдүн айланасында сарай эмес, кагылган *казыктын жок турушу* бул үйдө жашагандардын адалдуудан түгү, үрүүгө ити жоктугун ашкере күбөлөгөнсүйт (К. Жантөшев).

Таандык категориянын илик жөндөмө мүчөнүн түшүп калышы аркылуу берилиши

Илик жөндөмөсү аныктоочтук айкашууда төмөнкү учурларда түшөт жана компоненттери маанисине карай өз ара төмөнкүдөй карым-катышта болушат:

1) Аныкталгыч болуп түшкөн зат белги, түр катарында кабыл алынганда, аныктооч илик жөндөмөсүз колдонулат:

Ленин жолу—ташка тамга баскан жол

Нечен кыя, белестерди ашкан жол (К. Турусбеков).

Сейилдеп кайткан кыз-келиндер кыштактын алды жагындагы көгү тушарга чыгып көйкөлүп турган *буудай талаасын* жээктеп жаткан жалгыз аяк жолдо кызыл-тазыл болуп чубап келатышат (Т. Сыдыкбеков). Бирок капитан Озеров жана бардык артиллерист-бое//тер уруш *талаасын* көрүшпөдү (М. Бубенов).

Аныктоочтук айкашуунун компоненттери бир өңчөй мүчөлөрдөн турганда да көбүнчө мүчөсүз колдонулат: *Советтер Союзуна Германия, Англия, Индия жана Бирма делегаттары* келди.

Булардын ар бири семантикасы жагынан өлкөнүн энчилүү аттары болуп, ээлөөчүлөрдөн экендиги өзүнөн өзү белгилүү болуп турат. Бирок азыркы учурунда аныктоочтору конкреттүү ээлөөчүнү эмес, таандык мүчө жалганган аныкталгычтык белгиси катарында колдонулган. Ошондуктан алар илик жөндөмөсүз колдонулду.

2) Компоненттердин өз ара материалдык байланышта экендигин билгизүүчү карым-катышта болгондо да, биринчи компонент илик жөндөмөсүз колдонулат: *тамак өнөр жайы, шампан заводу, чай жыгачы, мал чарбасы, суу чарбасы, жаңгак токойлору, коргошун кени.*

3) Кыргыздын фамилияларынын эскиче берилишинде да биринчи компонент илик жөндөмөсүз колдонулат: *Саламат уулу, Кайназар баласы, Калпакбай уулу, Канымет уулу.*

4) Аныктоочтук биринчи компонент экинчисин улуту, уруусу, уругу, теги боюнча

аныктаганда да, алдыңкысы илик жөндөмөсүз колдонулат: *кыргыз комузу, кыргыз эли, кыргыз тоолору, ферси, өзбек тилдери, өзбек мектептери, кыргыз мектептери* ж. б.

5) Аныктоочтук айкаштагы жер-суу аттарынын биринчи компоненти да илик жөндөмөсүз колдонулат. Мындай учурда аныктоочтук айкашуунун биринчи компоненти аныкталгыч болуп түшкөн экинчи компонентинин белгиси катарында кабыл алынат: *Алай району, Ала-Арча сельсовети, Суусамыр жайлоосу, Ош шаары, Сулайман тоосу, Талас өрөөнү, Балкаш көлү, Лангар кыштагы, Ташкент темир жолу*.

Мындай аныктоочтук айкашуунун биринчи компоненти экинчисин орду жагынан да аныктап көрсөтөт:

талаа кызы, шаар калкы, элет калкы, чөл бүркүтү, тоо бүркүтү, суу бүркүтү, айыл аксакалдары, айыл адамдары ж. б.

6) Аныктоочтук айкашуунун компоненттери өз ара биригип келип башка бир сөздүн сапаттык белгиси катарында колдонулганда да, биринчиси илик жөндөмөсүз колдонулат. Мындай айкашуулардын кээ бирөө фразеологиялык айкаштардан да болушу мүмкүн:

Ээ, баш териси кандай көрүнөт? Өзү комсомолдо жок, *кой терисин* жамынган бузуку деп Жакыптын үстүнөн каралашты. *Ооз учунан* айтылса да, Бердибайдын бул сөзү ишенимдүү. *Кой оозунан* чөп албаган момун Өскөнбай эч жакка бурулбастан түз үйүнө келди (Т. Сыдыкбеков).

7) Аныктоочтук айкашуунун компоненттери бири-бири менен мезгилдик катнашта да болушат:

1318-санаа, теке айынын 5-күнү (К. Жантөшев); *түн ортосу; март айы; август айы; жаз күнү* мемиреп тийгенде; *кыш мезгили* ж. б.

8) Аныктоочтук айкашуунун компоненттери өз ара биригип өлчөмдүк маанини да билгизет:

Адаты боюнча *аркан бою* алдыбыздан жүрөт. *Өмүр бою* шордон арылбай, Саадат закон жолу менен да иш жүргүзүп көрдү. *Кереге бою* көтөрүлгөн убакта. *Асман бою* жогору турат ж. б.

9) Аныктооч менен аныкталгыч өз ара кыймыл-аракеттик карым-катышта да болушат. Мындай учурда да биринчи компонент илик жөндөмөсүз колдонулат:

Сүйлөшүүлөр жолу менен жөнгө салуу принциби. *Улак тартыш тамашасы. Жаз чыгары менен*.

10) Жогоркулардан башка аныкталгыч мейкиндик маанисиндеги сөздөрдөн болгондо да, аныктооч морфологиялык атайын көрсөткүчсүз колдонулат: *Эл ичинде* беш кол менен гана санарлык мылтык бар (К. Жантөшев). Карымшак *каш алдынан* шектүү карады. Уюшма үчүн да *ат үстүнө* жүрүшкө киши керек болот (Т. Сыдыкбеков).

Таандык маанини эмес, жакты билдирүү үчүн колдонулганда да таандык мүчө аныкталгычка жалганат; аныктооч болуучу сөз грамматикалык оформлениесиз колдонулат: *Мен келгенимде//келгенде сен* бала элеч.

Илик жөндөмөсүнүн түшүп калган түрү татаал сөздөрдү жасоо үчүн, фразеологиялык жана жөнөкөй сөз айкашууларда, речтик айрым түрмөктөрдө да сөздөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык каражат катарында пайдаланылат; ансыз бул компоненттер өз ара байланышпайт; аяккы компонентинен таандык мүчөнү алып таштасак, ал айкашуу өзүнчө колдонулбайт: *Эчки-Башы, Чычкан-Башы, Ат-Башы, Карагай башы, элүү башы, миң башы, кор башы, сөз башы, сөз түркүмү, аба ырайы, жаныбарлар дүйнөсү, айыл чарба министрствосу, Памир тоосу, Сахалин жарым аралы, Үлгү колхозу, Чоң-Жар сельсовети, сүйлөм мүчөлөрү, ат жалына казан ас, ооз учунан, ат үстүнөн, мал аягы сегиз, жол азабы—көр азабы, -чы мүчөсү, -луу мүчөсү*.

Кыргыз тилинде аныктоочтук айкашуудан кээде таандык мүчө да түшүп калган учуру кездешет.

Таандык мүчө төмөнкү учурларда түшүп айтылат:

1) Ыр уйкаштыгына, муун түзүлүшүнө байланыштуу таандык мүчө түшүп калышы мүмкүн:

*Текечинин Ормонбек
Чамбыл белди жердеген,
Баарынан кыйын эр деген,
Бу да жүрдү жол менен*

Аргымагын кекейтип,
 Көк кепичин тепейтип,
Анжыяндын айры сакал Сынчыбек
 Бу да жүрдү жол менен.
Катагандын Кошойду
Кадырлайлык ошону («Манас»).

2) Иликтеги сөз көптүк түрдөгү ат атоочтордон болсо, аныкталгыч таандык мүчөсүз колдонулушу мүмкүн: *биздин колхоз; силердин колхоз; биздин айыл; сиздин айыл* ж. б. Ал эми аныктооч энчилүү аттардан, же ат атоочтордун жекелик түрүнөн болсо, аныкталгычтагы таандык мүчө түшпөйт; орхон-енисей эстеликтеринде мындай учурда таандык мүчө түшүп калып да айтыла берген:

Менин эр—менин эр (лерим); *Тадыкан чурың боз атыг* — Тадыкан чурдун боз атын (сөзмө сөзү; *боз атты*); *уйгурын көл* — уйгурдун көл (ү) ж. б.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде аныктоочтук айкашуунун биринчи компоненти кээде илик жөндөмөсүз, экинчи компоненти таандык мүчөсүз да колдонулган:

Ышбара Йамтар боз атыг — Ышбара йамтар (дын) боз ат (ын) (сөзмө сөзү: боз атты); *камуш ара* калмуш—камыш (тын) ара (сында) калган. (Байыркы түрк жазма эстеликтерден);

Таандык мүчөлөр, негизинен, заттын бир жакка таандык экендигин, же аныктооч менен аныкталгычтын ортосундагы ар түрдүү карым-катнаштык мамилени билдирет. Бирок кээде сырткы түрү жагынан гана таандык мүчө болгону менен, жогоркудай өзүнө мүнөздүү маанини билдирбейт. Мындай учур да алар таандык маанисинен ажырайт да, жалганган сөзү менен бирге башка сөз топторуна өтүп кеткен, же болбосо туруктуу сөз тизмегине айланган:

жайы-кышы, кечээ күнү, күндөрдүн биринде, бир күнү, өгүнү, күндүзү, себеби ж. б.

Таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү

Таандык мүчөлүү сөздөр зат атоочтордун жөндөлүшүнөн башкача болуп жөндөлөт. Булардын ортосунда кандай айырма бар экендигин төмөндө келтирилген жөндөлүш парадигмасынан байкоого болот.

Зат атоочтордун жөндөлүшү

А. ат	суу	мал
И. ат-тын	суу-нун	мал-дын
Б. ат-ка	суу-га	мал-га
Т. ат-ты	суу-ну	мал-ды
Ж. ат-та	суу-да	мал-да
Ч. ат-тан	суу-дан	мал-дан

*Таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү
 биринчи жактын жекелик түрү*

А. ат-ым	суу-м	мал-ым
И. ат-ым-дын	суу-м-дун	мал-ым-дын
Б. ат-ым-а	суу-м-а	мал-ым-а
Т. ат-ым-ды	суу-м-ду	мал-ым-ды
Ж. ат-ым-да	суу-м-да	мал-ым-да
Ч. ат-ым-дан	суу-м-дан	мал-ым-дан.

Биринчи жактын көптүк түрү

А. ат-ыбыз

ата-быз

мал-ыбыз

И. ат-ыбыз-дын	ата-быз-дын	мал-ыбыз-дын
Б. ат-ыбыз-га	ата-быз-га	мал-ыбыз-га
Т. ат-ыбыз-ды	ата-быз-ды	мал-ыбыз-ды
Ж. ат-ыбыз-да	ата-быз-да	мал-ыбыз-да
Ч. ат-ыбыз-дан	ата-быз-дан	мал-ыбыз-дан.

Экинчи жактын жекелик түрү

А. ат-ың	ата-ң	мал-ың
И. ат-ың-дын	ата-ң-дын	мал-ың-дын
Б. ат-ың-а	ата-ң-а	мал-ың-а
Т. ат-ың-ды	ата-ң-ды	мал-ың-ды
Ж. ат-ың-да	ата-ң-да	мал-ың-да
Ч. ат-ың-дан	ата-ң-дан	мал-ың-дан.

Эскертүү: Биринчи менен экинчи жактын жекелик түрүнүн мүчөсү жалганган сөздөр илик жөндөмөсүндө: *атымдын//атымын, атыңдын//атыңын*; чыгыш: *атамдан//атаман, атадан//атаңан* болуп жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүз тыбышы түшүп колдонула берет.

Экинчи жактын көптүк түрү

А. ат-ыңар	ата-ңар	мал-ыңар
И. ат-ыңар-дын	ата-ңар-дын	мал-ыңар-дын
Б. ат-ыңар-га	ата-ңар-га	мал-ыңар-га
Т. ат-ыңар-ды	ата-ңар-ды	малы-ңар-ды
Ж. ат-ыңар-да	ата-ңар-да	мал-ыңар-да
Ч. ат-ыңар-дан	ата-ңар-дан	малыңар-дан.

Үчүнчү жак

А. ат-ы	ата-сы	малы
И. ат-ы-нын	ата-сы-нын	мал-ы-нын
Б. ат-ын-а	ата-сын-а	мал-ын-а
Т. ат-ы-н	ата-сын-н	мал-ын
Ж. ат-ын-да	ата-сын-да	мал-ын-да
Ч. ат-ы-нан	ата-сын-нан	мал-ы-нан.

Зат атоочтун жөндөлүшүнөн мындагы айырма биринчи, экинчи жактын жекелик түрү үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганган сөздүн жөндөлүшүндө экендигин келтирилген парадигмадан көрүүгө болот.

Биринчи, экинчи жактын жекелик түрүнүн мүчөсү жалганган сөздөр жөндөлгөндө, барыштын *-га* мүчөсүнүн ордуна *-а* гана колдонулат (*атым-а, атың-а*). Бул *-а*—барыштын *-га* мүчөсүнүн башкы үнсүз тыбышы түшүп калгандагысы.

Үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланган сөздөр I, II жактын таандык мүчөсү жалганган сөздөрдөн башкача болуп өзгөрөт.

Кыргыз тилинде барыш менен жатышта, кээ бир тилдер де чыгыш жөндөмөсүндө да, *-ын, -сын* жөндөмөсүндөгү негиз катарында колдонулат да, жөндөмө мүчөлөр ошолорго жалганат: кыргызча *ат—ын+а, бала—сын+а; ат—ын+да, бала—сын+да*; салыштыр: шорчо *кол—ын+а//кол—ын + га*; түркчө *эв—ин+ден, бала—сын+дан*; алтайча *эне—зин+нен*; шорчо *иче—зи+нен* (б. а. $n+d > nn > n$); кыргызча *ат—ы—нан, бала—сы—нан* деген сөздөр да ушундай өнүгүш баскычын башынан өткөргөн.

Жогоруда аталган мейкиндик жөндөмөлөрүндөгүдөй эле, өзгөрүүчү негизге башта иликтин мүчөсү да жалтанган, бирок ал азыркы кезектегидей (*-нын*) эмес, эски түрк тилдериндеги *-ын*

формасында болгон (б. түркчө каганың-ын сабын алматын—ханындын сөзүн (тилин) албадың). Бирок бул типтеги сөздөр байыркы кыргыз тилинин андан аркы өнүгүш этаптарынын биринде кайра бөлүнүү жана окшошуу закону боюнча таандык мүчөлүү өзгөрүүчү негиздин аягындагы «н» тыбышы жөндөмө мүчө жагына ооп, мурдагы -ын' дын ордуна -нын формасы пайда болгон, кийинкиси байыркы тилдерде үндүүлөр менен аяктаган сөздөргө жалганчу мүчөгө (-нын) окшоп калган: *ат-ын+ын>аты-нын*; салыштыр. б. түркчө *ада-ның*—атанын (Ен. эст.). Азыркы түрк тилдеринин кээ бирөөндө, мисалы: осмон-түрк тилинде, жөндөмөлүк негиз (-ын, -сын) иликтен тартып, чыгыш жөндөмөсүнө чейин ирети менен сакталган; таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү боюнча түштүк батыштагы түрк тилдери менен кыргыз тилинин ортосунда айырма деле жок. Жогорудагыдай таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшүнүн бирдей болушу түрк тилдеринин качандыр бир убактагы бирдиктүүлүгүнүн калдыгы. Ошентип, 3-жактын таандык мүчөсү башта эки түрдүү колдонулган: бирөө -ы жана -сы формасында атооч жөндөмө үчүн, экинчиси -ын жана -сын формасында кыйыр жөндөмөлөр үчүн жөндөлүүчү негиз катарында пайдаланылган. Ушу эки түрдүү белги таандык мүчөлөрдүн башка тилдерден кабыл алынган бөтөнчөлүктөрүнөн болуу керек. Анткени, жогоруда айткандай, маньчжур тилинде III жактагы ат атооч *и//ин (ал)*, *чэ//чэн (алар)* формаларында колдонулат; булардын ичинен *и,чэ* атооч жөндөмө үчүн, *ин, чэн*—кыйыр жөндөмөлөр үчүн пайдаланылат.

ЖӨНДӨМӨЛӨР КАТЕГОРИЯСЫ

Зат атоочтор, башка атоочтук сөз түркүмдөрү, же заттык мааниге өткөн сөздөр сүйлөм ичинде келгенде, аларга тигил же бул жөндөмөнүн мүчөсү жалганат да, ал мүчө уланган сөзүн өзүнөн кийинки экинчи бир сөз менен байланыштырып, натыйжада сүйлөмгө ырааттуу, маанилүү мүнөз берилет.

Мисалы: *Мектептин пионерлери экскурсияга чыгышты*. Бул сүйлөмдөгү «Мектептин» деген сөздүн аягындагы -тин мүчөсү уланган сөзүн өзүнөн кийинки «пионерлери» деген сөз менен, «экскурсияга» деген сөздүн аягындагы «-га» мүчөсү жалганган сөзүн кийинки «чыгышты» деген сөз менен байланыштырып, иреттүү түзүлгөн сүйлөм уюшулду. Эгерде бул мүчөлөрдү алып таштасак, сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышы бузулуп, сүйлөм да байланыштуу маанини бере албай калат.

Уланган сөзүн сүйлөмдөгү экинчи бир сөз менен байланыштырып, алардын ортосундагы грамматикалык мамилелерди көрсөтүүчү мүчөлөр жөндөмө мүчөлөр деп аталат.

Бир эле сөздүн жөндөмө мүчөлөрдүн бардыгы менен өзгөрүшү зат атоочтун жөндөлүшү болот.

Кыргыз тилинде жөндөмөлөр алтоо: *атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш*.

Бул жөндөмөлөрдү негизги берген маанилерине карай *грамматикалык жөндөмөлөр* (атооч, илик, табыш) жана *мейкиндик жөндөмөлөр* (барыш, жатыш, чыгыш) деп эки топко бөлүүгө болот.

Мейкиндик жөндөмөлөр негизинен кыймыл-аракеттин мейкиндиктеги багытын (барыш), турган ордун (жатыш), же чыккан ордун (чыгыш) билдирип, жалпысынан мейкиндик мамилени билдирет.

Грамматикалык жөндөмөлөр болсо грамматикалык мамилелерди билдирет: атооч жөндөмөсү сүйлөмдүн ээсин, илик— бир заттын экинчи бирөөгө таандык экендигин, табыш жөндөмө кыймыл-аракет багытталган тике объектини көрсөтөт. Бирок грамматикалык жөндөмөлөр менен мейкиндик жөндөмөлөрдүн ортосуна туруктуу чек коюуга болбойт: алар бири бири менен өз ара карым-катнашта. Мисалы, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү көбүнчө *кайда? кайдан?* деген сыяктуу суроолорго жооп берип, мейкиндик маанисин берүү менен, *кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден?* өңдүү суроолорго жооп берип, кыйыр объектини да көрсөтүп калат.

Ошол себептүү жөндөмөлөрдү жогоркудай эки топко бөлүү шарттуу гана бөлүштүрүү болуп

эсептелет.

Түрк тилдеринде жөндөмөлөр сан боюнча бирдей эмес: кыргыз, өзбек, башкыр, кумык, түрк (турция) ж. б. тилдерде—*алтоо*; казак, шор, чуваш тилдеринде — *жетөө*; алтай, хакас, якут тилдеринде — *сегиз*.

Дүйнө жүзүндөгү тилдерде жөндөмөлөрдүн сан жагынан ар түрдүү болушу, негизинен, төмөнкү кырдаал менен түшүндүрүлөт: көпчүлүк жөндөмөлөр көп маанилүү келет да, айрым тилдерде ал маанилер бир гана жөндөмө менен берилет, натыйжада бир тилде жөндөмөнүн саны аз болсо, экинчисин де көбүрөөк болуп калат. Мисалы: хакас тилиндеги дателый (барыш) (*атха*), направительный (багыт) (*атсар*-«атка карай» деген мааниде) падеждердин маанисин кыргыз тилинде жалгыз барыш жөндөмөсү гана берет. Якут тилиндеги *курал* (орудийный падеж), биргелешүү (совместный пад.) жөндөмөлөрүнүн мааниси казак, шор, алтай, хакас тилдерин де бир гана *курал* (орудийный, творительный, творительно совместный пад.) жөндөмөсү аркылуу берилет. Якут, алтай тилдериндеги *салыштырма жөндөмө* (сравнительный пад.) кыргыз тилинде сын атоочтун салыштырма даражасы менен берилет.

Жөндөмөлөрдүн мааниси

Жөндөмө мүчөлөр менен, негизинен, зат атооч, ат атооч, субстантивдешкен сын атооч, атоочтук жана кыймыл атоочтор өзгөрөт. Жөндөмөлөрдүн бере турган маанилери эң эле бай жана ар түркүн.

Атооч жөндөмөсү.

Мунун өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр дайыма жекелик, көптүк түрдө, же таандык формада турат да, башка жөндөмөлөрдүн уюшулушуна база болот. Маани жагынан адамдын, буюмдардын, кубулуштун атын билдирет.

Атооч жөндөмөдөгү сөздөр сүйлөм ичинде көбүнчө ээлик милдетти, кээде баяндоочтук милдетти аткарат:

Данияр менен Жамийла... темир жолдун разъездин көздөй ылдам басууда (Ч. Айтматов). Бир кезде *атым* тык токтой калды (К. Баялинов). *Билим*—таалай, *билим*—ырыс, *билим*—кен. *Билим*—кайрат, *билим*—кубат, *билим*—дем (Н. Байтемиров).

Айрым учурда атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч экинчи бир зат менен ыкташып байланышып, аныктоочтук милдетти аткарып калат:

Сол жаккы чөнтөгүнөн күмүш саатын алып, акырын ачып жулагына тыңшап, кайта салды (К. Жантөшев). Ийиндеринде *кайыш* курлар арчындалып, жан жагында тапанча илинген («Чапаев»).

Атооч жөндөмөдөгү зат атооч сүйлөм тизмегинде өзгөчө интонация менен айтылып, айтылуучу ой тикеден-тике ошого багытталса, каратма сөз катары келет:

Эмгек кылгыла, *жолдоштор!* (К. Баялинов).

—*Балдар*, силер жылкыны айдап, бала-чака менен кете бергиле (К. Баялинов).

Илик жөндөмөсү.

Азыркы кыргыз тилинде илик жөндөмөнүн мүчөсү *-нын* (варианттары менен). Орхон-енисей эстеликтеринде үндүүдөн кийин *-ның*, *-ниң*, үнсүздөн кийин *-ың*, *-иң* түрүндө колдонулган: *чит йабаның* (*чит йаба* -ның) —чек аранын; *каганың* (*каган*-ың) *-хандын*, *бегиң* (*бег*-иң) —*бектин*.

Илик жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөм ичинде дайыма аныктоочтук милдетти аткарат да, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Аныкталып турган заттын кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет: *Карабайдын коюн* он сегиз жылча бактым (К. Баялинов). *Батманын* жалгыз көк өгүзү ашууда калган (К. Баялинов). *Тотойдун* үйү жанаша жерде (Ч. Айтматов). Ошентип *Курмандын аты* чыгып келди. *Мырзабектин* күлүгү байгеге илинбептир (К. Баялинов).

2) Эгерде аныкталгычы, же болбосо эки компоненти тгөң туугандык маанидеги сөздөрдөн болсо, кандайдыр бир тууган-туушкандык мамилени билдирет:

Табылды — *атамдын* бир тууган *иниси* (К. Баялинов). Ал — *Ажардын* энесинин мүрзөсү (К. Баялинов). Ал *кыздын* энеси эле (Ч. Айтматов). Анда *Ысмайылдын* таякелери бар (Ч. Айтматов).

3) Иликтеги сөз орундук мааниси, андан кийинки аныкталгычы кесипчиликти билдирсе, аныкталып турган заттын кайсы жерде иштегендигин билдирет:

Тарбиячы мени *мектептин директоруна* ээрчитип кирди («Жаш ленинчи»). *Сельсоветтин чабарманы* мени да... чакырып келиптир (Ч. Айтматов). *МТСтин агроному* өзгөчө «Беш Таш» колхозуна токтолду (Ч. Айтматов). Жапар *райкомдун инструктору* болуп иштөөчү (К. Баялинов).

4) Илик жөндөмөдөгү сөз бүтүн нерсени, аныкталып турган зат ал бүтүндүн бир бөлүкчөсү экендигин билдирет:

Чокоюмдун таиш таманы ыдырап түшүп калыптыр (К. Осмоналиев). *Буурусундун тишин* атам өзү эле куюп алып жүрөт го (К. Осмоналиев). *Баланын жүрөгү* шуу дей түштү (К. Баялинов).

5) Аныкталып турган заттын эмнеден жасалганын, тегин билдирет;

Кургак-Сай кыштагындагылар кышында *кардын суусун* ичишчү. Азыр ал жерде водопровод келтирилген. *Ак буудайдын унунан* нан жасашты. *Зыгырдын майын* сатып келиптир.

6) Иликтеги сөз орундук, же мезгилдик мааниде болсо, аныкталгычтын кайсы территорияга, кайсы мезгилге тиешелүү экендигин билдирет:

Бизди *Фрунзенин эмгекчилери* тосуп чыкты (К. Баялинов)

Оштун пахтачылары да, Тянь-Шандын малчылары да быйыл зор жетишкендиктерге ээ болушту. Зуннахун бек Каныбекти *Кашкардын түрмөсүнө* салдырат (К. Жантөшев). *Майдын кечки салкын жели* сокту (К. Баялинов).

7) Илик жөндөмөсүндөгү сөз аныкталгыч билдирип турган сапаттын, касиеттин кимге, эмнеге тиешелүүлүгүн билдирет. Мындай учурда аныкталуучу сыпаттык маанидеги сөздөрдөн болот: Мейли, чачырай берсин, андан *кишинин сулуулугу* кемийт беле! (Ч. Айтматов). Дүйнөнүн *тазалыгына, адамдын тазалыгына* рахмат! дедим (Ч. Айтматов).

Сулайман менен Чыңгыс *аттын жакшысын* миништи (К. Осмоналиев).

8) Аныкталгыч атоочтук, кыймыл атооч, же этиштен жасалган зат атоочтон болсо, иликтеги сөз ошол аныкталгыч билдирип турган кыймыл-аракеттин логикалык субъектиси, же объектиси экендигин билдирет. Кыймыл-аракеттин объектисин билдиргенде, иликтеги сөз табыш жөндөмөнүн маанисин да берет.

Балким, *Антондун айтканы* туура чыгар (К. Баялинов).

...*Акбардын айткандары* абдан туура (А. Убукеев). Алыстан-алыстан *карышкырлардын улуганы* угула баштады. (К. Баялинов). Кеңешмеде мамлекетке эт тапшыруу боюнча алынган *милдеттенменин орундалышы* талкууланды (=милдеттенмени орундоо). Ош областынын пахтачылары түшүмдүн *жогорулашы* үчүн талыкпай эмгектенип жатышат (=түшүмдү жогорулатуу).

9) Кээде илик жөндөмөнүн мүчөсү кайталанып удаа айтылган эки сөздүн биринчисине уланып, аны кийинки аныкталгычы менен бирге алганда, күчөтүү маанисин берет:

Ал ошол үчүн *кыраандын кырааны* (К. Осмоналиев). Бул ат—күлүктүн күлүгү.

Айрым учурларда илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп калып да айтыла берет.

Эгерде аныкталып турган заттын кимге, эмнеге таандык экендигин так жана баса көрсөтүү керек болсо, иликтеги сөз мүчөлүү айтылат: *мектептин* багы, *совхоздун* малы, *колхоздун* жумушу.

Эгерде аныкталып турган заттын илик жөндөмөдөгү затка тиешелүүлүгү конкреттүү эмес, жалпы планда көрсөтүлсө, мүчөсүз айтылат:

Булбул үнү мурункудан алда канча жакындады (К. Жантөшев).

Эр эмгегин жер жебейт. *Аргымак* мойнун ок кесет, *азамат* мойнун жок кесет. *Ач* кадырын ток билбейт, *оору* кадырын соо билбейт (макалдар).

Илик жөндөмөдөгү сөз аныкталуучу затты өзүнө окшош башка заттардан айырмалоочу белги катарында колдонулганда да, мүчөсүз айтылат. Мындай учурда ал иликтин суроосунан башка

кээде *кайсы?* деген суроого да жооп бере берет: Кыргызстанда *шаар* калкынын саны өсүүдө. Оюн-зоок кечесине *мектеп* балдары катышты.

Иликтин мүчөсү түшүп айтылган аныктоочтук айкаштардын бир катары тилдин өсүш процессинин натыйжасында улам калыптанып отуруп, маани жагынан бири-биринен ажырагыс сөз айкашына айланып кеткен. Алардын компоненттери бири-бирин маани жагынан толуктап турат. Эгерде бирөө экинчисинен ажыратылса, бирдиктүү мааниси бузулат, ошондуктан андай сөз айкаштары синтаксистик жагынан айрым талданбастан, сүйлөмдүн бир мүчөсү катары каралат:

Март айы жаанчыл болду. Биздин мектептин окуучулары *окуу жылын*, ийгиликтүү аякташты. Мектептерде *кыргыз тилин* окутуу иши жакшырды.

Барыш жөндөмөсү.

Азыркы кыргыз тилиндеги мүчөсү -га. Орхон-енисей эстеликтеринде барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү төмөнкүдөй формада кездешет:

1) *-га, -ге, -ка, -ке; орызга*—ырыска; *йазыка*—жайыкка, *йирке*—жерге.

2) *-а, -е* жактама ат атоочтон жана I, II, III жактын таандык мүчөлөрүнүн жекелик түрүнөн кийин: *маңа*—мага; *сизе-сизге, каганына-ханыңа, йириңе*—жерине, *марыма*—мугалимиме, *чериңе*—армиясына. Бирок I-жактын таандык мүчөсүнөн кийин барыш жөндөмөсүнүн *-ка, -ке* формасы да улана берген: *оглумка*—уулума, *элимке*—элиме.

3) Орхон жазмасында барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү *-гару, геру* формасында да колдонулган: Бул эки мүчөдөн турат:

-га, -ге – барыштыкы + *ру*—багыт жөндөмөсүнүкү: *огузгару-огузга, ильгерү*—алдыга, чыгышка.

4) Барыш жөндөмөсү *-йа* формасында да колдонулган: *йырайа* – түндүккө, *курыйа*—батышка, *берийа*—түштүккө.

Барыш жөндөмөсүнүн байыркы-*гару (-ру)* мүчөсү кыргыз тилинде калдык катары төмөнкү сенек тактоочтордо сакталып калган: *жогору, илгери, тышкары, ичкери, ары, бери*.

Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр өзүнүн жана аны башкарып турган этиштин лексикалык маанисине ылайык, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Кыймыл-аракеттин кимге, же эмнеге багытталгандыгын, жеткендигин билдирет:

Мен бир күнү ушул кепти *Алиманга* айттым (Ч. Айтматов). Эртеси биз *абышкага* келдик (К. Баялинов). Ыйса жүгүргөн бойдон *Бакирге* келди (К. Осмоналиев).

2) Кыймыл-аракет кимдин, эмненин пайдасына аткарылгандыгын, кимге арналгандыгын билдирет:

Мектепке окуу куралдарын алдык. *Балдарга* күрмө-шым жасашат (К. Осмоналиев). *Эркектерге* чепкен тигишет (К. Осмоналиев). Ударник *жылкычыларга* сыйлык берди (К. Баялинов).

3) Бирөөнүн кандай ишке, уюмга, кызматка тартылганын, дайындалгандыгын билдирет:

Султанды *бригадирликке* шайлашты. Биздин цехтеги алдыңкы жумушчулар *партияга* өтүштү.

4) Кандайдыр бир нерсе куюлган, салынган, орун алган затты көрсөтөт:

Кожоюн апендиге кичинекей *чыныга* чай куюп койду. Биз *кайыкка* түшүп, жээкке жөнөдүк (К. Баялинов).

— Макул, а буларды *капка* ким шыкады («Апендинин жоруктары»).

5) Барыш жөндөмөсүндөгү сөз мейкиндик мааниде болсо, аны башкарып турган этиштин маанисине ылайык кыймыл-аракеттин багытталган, жеткен, же болгон ордун билдирет:

Жаштар *шаарга* келишти (К. Баялинов). Саадат үйүнө *шашылды* (Ч. Айтматов). Поезд *Казан вокзалына* токтоду. *Кырманга* каш карайганда жеттим (Ч. Айтматов). Жамийла отурган *ордуна* катып калды (Ч. Айтматов).

6) Кыймыл-аракеттин качанга чейин созулар мезгилин билдирет. Мындай учурда барыштагы сөз мезгилдик маанидеги сөз, же сөз айкаштарынан болот:

Ал Москвага *бир айга* кетти. Беш күнгө уруксат алды.

7) Заттын өсүп жеткен чегин, өлчөмүн, бааны билдирет: Жылкыларыбыз *бир жарым* миңге барды (А. Убукеев). Макең быйыл *алтымыш* үчкө келди (С. Карачев). Бул китепти *бир сомго* алдым. *Алтыга* сатып, *бешке* алган соодагердин адаты (макал).

8) Барыш жөндөмөдөгү сөз кыймыл атоочтон болсо, максаттык маанини берет:

Эмилбек Сакадайдын үйүнөн угулган күлкүгө кулагын түрө, жабыгынан *шыкаалоого* жүгүрүп кетти (К. Осмоналиев). Азыр ошолордун ишин көрүүгө бара жатам (К. Жантөшев). Бир күнү апенди өзүнүн достору менен *тамаша кылышка* тоого чыкты.

Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун, мезгил, максат бышыктоочтук милдетти аткарат.

Болгон иштерди мен *директорго* айтармын (К. Баялинов). (Кыйыр толуктооч). Султан *бир айга* командировкага кетти. Эмилбектин эркелиги *узакка* созулган жок (К. Осмоналиев). (Мезгил бышыктоочтор). Биз *Чолпон-Атага* келдик (К. Баялинов). (Орун бышыктооч). Менин оюмча, ушул иштерди *акылдашууга* кетсе керек (К. Жантөшев) (Максат бышыктооч).

Ырда муундун саны ашып кетпесин үчүн, кээде барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылат:

Көкөтөйдүн Бокмурун
Үч *Каркыра* конду де.

Азыр *Манас* баралы,
Айдап жылкы алалы («Манас»).

Байыркы түрк тилинде жөндөмөлөр маани жагынан бири биринен так ажыралып чектелбеген, натыйжада бир жөндөмө экинчисинин маанисинде колдонула берген.

Барыш жөндөмө кээде жатыш жөндөмөнүн маанисинде колдонулган:

Күл тигин (алты отуз) *йашына* кыргыз тапа сүледимиз— Күл тигин жыйырма алты *жашында* биз кыргыздарга жүрүш жасадык (Кб, 34—35).

...йазыңа огузгару сү ташыкдымыз—*жазында* армиябыз менен огузга каршы чыктык (Кб, 48).

Барыш жөндөмө чыгыштын маанисинде да колдонулган:

Каныма элиме йыта адырылтым — Мен *ханымдан, мамлекетимен* айрылдым («Элегеш» эетелиги).

Барыш менен жатыш жөндөмөсүнүн бири-бири менен алмашып келүүсү азыркы кыргыз тилинде да кезигет:

Үйдүн ичине (*үйдүн ичинде*) шаттуу күлкү өкүм сүрдү (К. Бектенов).

Жамийла *жолдун ортосуна* (*жолдун ортосунда*) селейип катып калды (Ч. Айтматовдон).

Таабалды *чайханага* (*чайханада*) жатып жүрдү (К. Бектенов).

Табыш жөндөмөсү.

Азыркы кыргыз тилинде мунун мүчөсү -ны (варианттары менен).

Орхон-енисей эстеликтеринде табыш жөндөмөсүнүн үч түрдүү мүчөсү кездешет:

1) зат атоочтон кийин -ыг, -иг, -г—*будуныг*—элди, *күмүшиг*—күмүштү, *эльчиг*—элчини;

2) ат атоочтон кийин -ны, -ни: *буны*—муну, *бизни*—бизди;

3) таандык уландылардан кийин -ын, -ин, -н: *кызымын*—кызымды, *йегинимин*—жээнимди, *ташын*—ташын.

Табыш жөндөмөсүнүн байыркы -ыг мүчөсү азыркы монгол тилинде кездешет: *малы*—малды, *авыг*—атаны.

Табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр өзүнүн жана аны башкарып турган этиштин лексикалык маанисине карай, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Көбүнчө кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган затты билдирет: Азыр ал *тракторду* жүргүзөт (Ч. Айтматов). Зууракан *кызылчасын* үч ирет түптөдү, жумшартты (К. Баялинов). Биз *жылкыларды* төмөндөтүп айдап түштүк (К. Баялинов).

2) Кыймыл-аракет бүтүндүн бир бөлүгүнө жумшалганын билдирет:

Менин *башымды* тумандаган ой уялады (К. Бектенов). Зубков *колун* өйдө көтөрдү эле, чуу токтоду (К. Бектенов). Бутунун *башын* карап, эки *алаканын* ушалай кетти (К. Жантөшев).

3) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз орундук мааниде болсо, мейкиндик, орун-аралык маанидеги объектини көрсөтөт: Ажар *Какшаалды* бет алды (К. Баялинов). Шамбет *талааны* кыдырды, *кыштакты* аралады (Т. Сыдыкбековдон). *Кокту колотту* туман басты (К. Жантөшев). Андан соң *айлананы* кайтадан жымжырттык басты (К. Баялинов).

4) Мезгилдик маанидеги объектини көрсөтөт:

Пионерлер жайкы *каникулду* көңүлдүү өткөрүштү. Биздин колхозчуларыбыз быйылда *жазды* жарыш менен, күздү күрөш менен өткөрүштү.

5) Өлчөм-мейкиндик маанисиндеги объектини билдирет:

Беш километрди бастык. *Бир чакырымды* жүрдүк.

6) Сан-өлчөмдүк маанидеги объектини көрсөтөт:

Бир тоннаны бир сузат экен. *Анча-мынчаны* биз да түшүнөбүз... (А. Убукеев).

Бирок иштеп жүрүп, мынабу *тогуз сомду* жыйнадым. («Апендинин жоруктары»).

Табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөм ичинде дайыма тике толуктоочтук милдетти аткарат.

Башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр кээде мүчөлүү, кээде мүчөсүз айтыла берет. Көбүнчө төмөнкү учурларда табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү түшпөй айтылары байкалат:

1) Табыш жөндөмөдөгү сөзгө логикалык басым түшүрүлүп, сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн өзгөчө белгиленип ай тылса:

—*Ишти* бүтүрүп салдым (К. Бектенов). Окуу башталганча *мектепти* оңдоп бүтөбүз (К. Баялинов).

2) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз энчилүү аттардан болсо: Бир күнү мен *Султангазыны* издеп, ошо короого бардым (К. Баялинов). Орустун мындай кубанычтуу айткан сөзү *Күмүштү* толкундатты (К. Баялинов).

3) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз ат атоочтордон болсо:

Силерди көпкө күттүк. Тилеке *аны* утурулай басты (К. Бектенов).

4) Табыш жөндөмөдөгү сөз менен аны башкарып турган этиштин аралыгына сүйлөмдүн башка мүчөлөрү келип, экөө бири-биринен обочо турса, ал экөөнүн ортосундагы грамматикалык байланышты сактоо максатында табыш жөндөмөсүндөгү сөз дайыма мүчөлүү айтылат:

Кароолчуларды ар кайсы шектүү жерлерге чыгардык (К. Баялинов). Менин мырзам *буудайды* жанагы сен жолуккан тушка айдаган (К. Бектенов). Жеңем *нанды* азыр алып келет (К. Жантөшев).

5) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз аягына таандык мүчө уланган зат аттоочтордон болсо:

Тиги тамагыңды алып ич да, сабагыңды даярда (К. Жантөшев). Мен жээкке *радиоприёмникимди* ала чыктым (К. Баялинов). Эне *кабагын* бүркөдү (К. Осмоналиев).

6) Табыштагы сөз субстантивдешкен сын, сан атоочтордон, атоочтуктардан болсо:

Жакшыны сөз өлтүрөт, *жаманды* таяк өлтүрөт. *Акылсызды* оңго тартсаң, тескери качат (макалдар). Эптеп *бешинчини* бүтүрдү (Т. Сыдыкбеков). Дептерден *онду* алдым. Карга көргөнүн чокуйт, молдо *билгенин* окуйт (макал).

7) Табыштагы сөз кыймыл атоочтордон болсо:

Бул жолу жеңемди *кызганып корууну* да унуткан экенмин. (Ч. Айтматов). Султан алардан *өч алууну* ойлоду. Ал *коркууну* билбейт.

8) Табыштагы сөз кайталама кош сөздөрдөн болсо:

Үй-үйдөн чыгып, *көчө-көчөнү* бойлоп, чоң короону бет алып чубаган жан (Т. Сыдыкбеков).

Ызгардуу муздак жел согуп,

Тоо-тоону туман чалыптыр (А. Үсөнбаев).

9) Табыш жөндөмөсүндөгү сөздүн алдында шилтеме ат атоочтон турган, же *-гы*, *-кы* мүчөсү жалганган орундук, мезгилдик маанидеги аныктоочу болсо:

Мугалимдер да *мектептеги* *дубал газетаны* мага кооздотушчу (Ч. Айтматов).

Кечээки баланы көрдүм (М. Абдукаримов).

Мен *ал кишини* жөнөтө албай калдым.

Тигил жигитти комсомол комитетинин секретары кылып шайладык.

10) Табыштагы сөз башкарып турган этиш сөзүнөн кийин келсе:

Кары билет *кааданы*, карчыга билет *сонону* (макал).

— Нуке, — дедим үйдөн узай бергенде,

Билесизби, Толубайдай *сынчыны*?

— Билем, — деди камчыланып теминип.

Туулалекте сыначу экен *жылкыны* (А. Токомбаев).

Кээде табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүп калып да айтыла берет. Көбүнчө төмөнкү учурларда түшүп айтылары байкалат:

1) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз түздөн-түз байланышкан этиш сөзүнүн алдына жайланышса, көбүнчө мүчөсүз айтылат. Эгер байланышкан сөзүнөн оолак туруп, алардын арасынан сүйлөмдүн башка мүчөлөрү орун алса, дайыма мүчөлүү айтылат.

Салыштырыңыз: Колуңуздар бошобойт, бирок ошондо да *убакыт* табуу керек (К. Баялинов).

Колуңуздар бошобойт, бирок *убакытты* ошондо да табуу керек.

Күндүзү *элик* атышты (А. Убукеев).

Эликти күндүзү атышты.

2) Табыш жөндөмөсүндөгү зат мурун белгисиз заттардан болсо, мүчөсүз айтылат, эгер белгилүү зат болсо, мүчөлүү айтылат.

Салыштырыңыз: Кечээ мен *бир киши* көрдүм.

Кечээ мен *бул кишини* көрдүм.

3) Эгерде көңүлдүн борбору кыймыл-аракетке бурулуп, ал этиш сүйлөмдөгү башка сөздөргө караганда логикалык басым менен айтылса, табыштагы сөз мүчөсүз айтылат:

Сонун *акыл тапты* (К. Жантөшев). Ажар жанынан жарты боо *ширенке тапты* (К. Баялинов). Кайда жиберсеңер мейли, бирок стансага *эгин таашыбайм* (Ч. Айтматов).

Тескерисинче, логикалык басым табыш жөндөмөсүндөгү сөзгө түшүп, ал сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн өзгөчө белгиленип айтылса, мүчөлүү айтылат:

Биз өтө тездик менен алга жылып, *бандаларды* курчап алдык (К. Баялинов). Эртеси биз *абышканы* таптык (К. Баялинов). Бирок аларга баш-көз болгон *кишилерди* кармаш керек (К. Бектенов).

Эскертүү: Кээде табыш жөндөмөсүндөгү сөз өзүн башкарып турган этиш сөздүн дал астына жайланышкандыгына карабастан, мүчөлүү айтыла берет: Менин бул тажрыйбам жакшы *натыйжаларды* берди (К. Баялинов).

Ошондой эле, кээде табыштагы сөз белгисиздик мааниде болсо да, мүчөлүү айтылып калат:

Бая күнү *бир кийикти* атып жиберсем, огул кулагынын учу менен туягынын учуна тийип, кийигим аман кутулуп кетти («Жээренче чечен»).

Мындагы асты сызылган табыш жөндөмөдөгү сөздөрдүн (*натыйжаларды*, *бир кийикти*) мүчөлүү келиши ал сөздөрдүн логикалык басым менен өзгөчө белгиленип айтылышы аркылуу түшүндүрүлөт.

4) Сүйлөм ичинде бир өңчөй тике толуктоочтор болсо, стилдик ыкка карай, кээде эң аяккы толуктооч гана табыш жөндөмөсүндө келип, калгандары мүчөсүз айтылат: *Кийиз, шырдак, жууркандарын* жайып койгон (К. Баялинов). Капитан өтүгү менен карды тээп, *араа, балталарды* бирден чыгара баштады (К. Жантөшев).

5) Ырларда муундун саны ашып кетпесин үчүн, кээде табыштын мүчөсү түшүрүлүп айтылат:

Акула сүрөп чыгарып,

Абийирди минтип алсам деп.

Арыстан Манас кабылан

Бокмурун чаап алам деп («Манас»).

Жатыш жөндөмөсү.

Азыркы кыргыз тилиндеги мүчөсү—да (варианттары менен). Орхон-енисей эстеликтеринде да *-да*, *-де*, *-та*, *-те* формасында колдонулган:

буңда-мунда, сизде, белимте-белимде, йашынта-жашында.

Жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Жатыш жөндөмөдөгү сөз предметтик мааниде болсо, кыймылдын, абалдын, кимде, эмнеде экендигин билдирет: *Алымбекте* кандай иши бар экен? (К. Осмоналиев). *Бутунда* кончу саймалуу намыркен маасы (К. Осмоналиев). Бирок *колдо* эчтеке жок (Ч. Айтматов).

2) Жатыштагы сөз мейкиндик маанидеги сөздөрдөн болсо, кыймыл-аракеттин болгон ордун көрсөтөт:

Ат-Башыда үч айча туруп калдык (К. Баялинов). *Кыштакта* бир да жан жок (К. Баялинов). Айнагул *министерстводо* секретарь болуп иштейт (Ч. Айтматов).

3) Жатыштагы сөз мезгилдик мааниде болсо, же атоочтуктардан болсо, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин көрсөтөт:

Күздө кой кыркуу ошол жерде өтөт (А. Убукеев). Эмилбек Саадайдыкына экинчи жолу *кеч бешимде* кайрылды (К. Осмоналиев). Өткөн *кышта* Калбыктын короосунан чыгаша болгону жок (А. Убукеев). Султанга Оштон келе жаткан да жолуккам. Поезд *саат үчтө* жөнөйт экен.

Ал *он алтысында* ата-энеден жетим калат (К. Жантөшев).

Жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун жана мезгил бышыктоочтук, баяндоочтук милдетти аткарат:

Ооба, ооба, касиет *карыда* (А. Токомбаев).

Азырынча бул он кой сенин *мойнуңда* (Н. Байтемиров). Кичүү иним *айылда*.

Жатыш жөндөмөсүндөгү сөзгө *-гы/-кы* мүчөсү жалганганда, аныктоочтук милдетти аткарат: Күн батып, жер караңгылап, көктөгү жылдыздар биринин артынан бири көз ымдап жымындай баштады. *Фрунзедеги* эт комбинаты жылдык планды ашыра орундатты.

Орхон-енисей эстеликтеринде *жатыш* жөндөмөсү кыймыл аракеттин багытын көрсөтүп, *барыш* жөндөмөнүн маанисинде да колдонулган:

Өнрө *Кутанда*, бирийе *Табгачда*, куруйа *курданта*, йурайа *Огузда*, эки үч биң сүмүз, келтечимиз... (Т. 14)—Биз чыгышта *кидандарга*, түштүктө *табгачтарга*, батышта *курдандарга*, түндүктө *огуздарга* эки-үч миң армия менен келишибиз керек.

Ал эми *жатыштын чыгыш* жөндөмөнүн маанисинде колдонулушу өтө көп учурайт:

...*Табгачда* адурулту... (Т, 2)—*Табгачтан* (*Табгач мамлелетинен*) бөлүндү. *Куркузда* йантумуз (Т, 29)—*Кыргыздан* кайттык. ...*табгач каганта* бедизчи келүртим... (Км, II) — *табгач ханынан* усталарды алып келдим.

Жатыш менен барыш жөндөмөнүн алмашылып колдонулушу азыркы кыргыз тилинен да учурап калат:

Көргөзмөдө (көргөзмөгө) миңден ашык китептер, таблицалар... коюлган («Советтик Кыргызстан»).

Асфальтталган сүмбөдөй түз көчөдө (көчөгө), Сонун үйлөр жаралышкан кайрадан (А. Токомбаев).

Чыгыш жөндөмөсү.

Азыркы кыргыз тилиндеги мүчөсү -дан (варианттары менен).

Орхон-енисей эстеликтеринде чыгыш жөндөмөсү көп кездешпейт. Анда жатыш жөндөмөсү өзү менен байланышкан этиштин семантикасына карай чыгыш жөндөмөнүн да функциясын аткарган:

...*анта* йантуртумуз (Т, 45) — *андан* кайтып келүүгө мажбур кылдык.

...*сизде*... адырылтым—*сизден* айрылдым. Бирок буга карап эле орхон-енисей жазмасында чыгыш жөндөмөсү болгон эмес деп эсептөөгө болбойт, ал аз да болсо орхон эстелигинде *-дан*, *-дантан* (*-дан+тан*) формасында учурайт:

Иарыктыг *кантан* келип йана элтди? (Кб, 23) — Жарак туулар *кайдан* келип силерди таратты.

...*өндөн* кагангару сүйюрулум (Т, 29)—*Чыгыштан* ханга жортуулга чыгабыз.

...*Огуздантан* көрүг келти (Т, 8) — *Огуздан* чалгынчы келди.

Азыркы сүйлөмдөгү *огуздантан* деген сөзгө чыгыштын мүчөсү кабатталып уланган: *дан-*

тан.

Жөндөмө мүчөлөрдүн кабатталып уланышы орхон-енисей жана байыркы уйгур эстеликтеринде учурай берет: *биз-иң-е* (Кб., 40, илик + барыш)—*бизге*; *йаз-ың-а* (Кб., 48, илик+барыш)—*жазга*; бай. уйг.: *мун-та-да* (жатыш + жатыш)—*мында*; *биз-ни-те* (табыш+жатыш) —*бизде*.

Чыгыш жөндөмөсү байыркы уйгур эстеликтеринен тартып, *-дин*, *-тин* формасында кенири учурай баштайт: *Сиздин* берү—*сизден* бери; *эмгектин*—*азаптан*, төрттин—төрттөнү *таштын*—*тыштан*.

Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр негизинен төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Кыймыл-аракеттин башталып чыккан, кээде болгон ордун көрсөтөт:

Кечке маал Сабитахун *базардан* кайтты (К. Баялинов).

Садык акемдин бул жолку катыда *Саратов шаарынан* келиптир (Ч. Айтматов).

...Жок... ушул *короодон* көргөмүн! (К. Жантөшев). Көчөдөн өткөн эл дүрбөшүп, Токмоктун күн батыш жагын көздөй чубоодо (К. Бектенов).

2) Кыймыл-аракет бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө багытталгандыгын, же кыймыл-аракетке жарым-жартылай дуушар болгон объектини билдирет:

Жолдо карата *арпадан*, *бетегеден* тайларга берип олтурдум (К. Баялинов). Казанга *суудан* куя түшчү... (К. Жантөшев). Ал Дүйшөнкулду кекиртектен *мыкчыды* (К. Осмоналиев).

3) Кандайдыр бир нерсенин тегин, эмнеден жасалганын билдирет:

Туш туурдуктардын ортолору... *шайы-бачайыдан* (К. Осмоналиев). Көк *сатинден* күрмө тигип берип, жакаңа эки ак седеп кадап койдум (К. Осмоналиев).

Короонун дарбазасы *темирден* жасалыптыр.

4) Кыймыл-аракеттин эмне аркылуу, ким аркылуу болгондугун билдирет:

Булардын баарын Яровой *терезеден* көрүп турду (Н. Байтемиров). Кулу *эшиктен* баш бакты (К. Осмоналиев).

Сулайманга кабарды ушул тору ала бээ минген *думанадан* айттырыптыр (К. Осмоналиев).

5) Кандайдыр бир нерсе, пикир, маалымат кимден, эмнеден алынганын көрсөтөт:

Фронтто Талип аттуу жигити бар экендигин да ал *Жамиладан* уккан (К. Баялинов). Жетпегенин өкмөттөн жана башка *колхоздордон* карыз алдык (К. Баялинов). Мен сиздин сырыңызды *Каныбектен* уккамын (К. Жантөшевден).

6) Бир зат менен экинчи затты сапат жагынан салыштырууда колдонулат:

Уят *өлүмдөн* катуу (макал). Көзүмө *боорумдан* да ысык көрүнөт (К. Осмоналиев).

Анын алп карааны *Казанкулактан* бийик да, далылуу да. (К. Осмоналиев).

7) Бир нерседен алыстагандыкты, ажырагандыкты, кутул гандыкты билдирет:

Теңтуштан теңтуш айрылган кыйын го (К. Бектенов). Чынгыс Дүйшөнкулдун бутун *кишенден* бошотту (К. Осмоналиев). Ал бат эле үйдөн узап кетти.

8) Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөз мезгилдик мааниде болсо, кыймыл-аракеттин мезгилин билдирет:

Сүрөт тартууга *кичинемден* эле колум эптүү эле (Ч. Айтматов). Ал *жашынан* ишке бышып каныккан (К. Бектенов). Омор *он төртүнөн* иштей баштаган.

9) Кыймыл-аракеттин чыгыш себебин билдирет: *Ачкалыктан* жөөлүп жатпасын? (К. Жантөшев). Ал *жоопкерсиздигинен* кызматынан бошотулду. *Шашканымдан* сүрөтүмдү беките албай да калдым (Ч. Айтматов).

10) Кыймыл-аракеттин сан-өлчөмүн билдирет. Мындай учурда чыгыш жөндөмөдөгү зат атооч көбүнчө эсептик сан менен айкашып айтылат:

Кымыздан *бир кеседен* тартып жиберипти. Алар өздөрү үрөндү *бир пуддан*, эки *пуддан* топтошту (К. Баялинов).

Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр, берген маанисине ылайык, сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун, мезгил, себеп, сан-өлчөм бышыктоочтук, баяндоочтук милдетти аткарышат: Биз *Алайданбыз*. Асан *Таластан*.

Орхон-Енисей, бай. уйгур эстеликтеринде **инструментальный падеж** (куралдык жөндөмө) деген да болгон, мүчөсү: *-ын*, *-ин*. Маани жагынан биргелешкен кыймыл-аракетти, кыймылдын

эмне аркылуу болгондугун, ордун билдирген: *сабын* (Км., 5)—сөз менен; *эрин* (Кб., 40)—эр менен; *йолун* (Т., 23) — жол менен; *окун* (Кб., 36) — ок менен.

Бул жөндөмө азыркы кыргыз тилинде (түрк тилдеринде) жок. Анын *-ын*, *-ин* мүчөсү калдык катары *жайын*, *кышын*, *күнүн*, *түнүн*, *күндүзүн* деген тактоочтордо гана сакталып калган.

ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР

Алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, кызматчы сөздүк милдетти аткарып, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтүүчү сөздөр *жардамчы атоочтор* деп аталат.

Кызматчы сөздөрдүн баары, тарыхый жагынан алганда, толук маанилүү негизги сөздөрдөн жасалган. Толук маанилүү сөздөр кызматчы сөзгө өтүүдө алардын лексикалык мааниси күнүрттөнүп, начарлайт (*карай*: кара (этиш)+й; *сыяктуу*: сыяк (зат. ат. + луу), же бара-бара лексикалык өз бетинчелигин таптакыр жоготот (*жана*: жан (кайтуу)+а; *бирок*: бир (сан. ат.+ок), же болбосо сырткы түрү өзгөрбөсө да, кээде кызматчы сөз катары, кээде толук маанидеги негизги сөз катары колдонулат.

Салыштырыңыз: Ал *ары* басты (ары—орун тактооч). *Мындан ары* келбейм (*ары*—жандооч).

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторго *аст(ы)*, *үст(ү)*, *алд(ы)*, *ич(и)*, *жан* ж. б. -сыяктуу сөздөр кирет. Булар да сүйлөм ичинде келгенде кээде өзүнүн толук маанисинде колдонулса, көпчүлүк учурда лексикалык маанисинен алыстап, кызматчы сөз маанисинде колдонулуп калат.

Эгерде жардамчы атоочтор грамматикалык жөндөмөлөрдүн биринде турса, өзүнүн толук маанисин сактап, заттык түшүнүктү билдирет. Мындай учурда алар өз алдынча туруп сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат; эгерде ажырагыс сөз айкашынын составында келсе, өзүнөн мурунку байланышкан сөзү менен бирдикте туруп аткарат: *Биз бараткан кыя жолдун асты—типтик жар таш* («Кырг. мад.»). *Серкебайдын үйүнүн жаны кечегидей эле азан-казан* (К. Осмоналиев). *Эки колун жайып, алардын алдын тороду* (К. Бектенов). *Ал жалпак тамдын үстүнүн калыңдыгы 30 сантиметрче бар экен*.

Жардамчы атоочтор кызматчы сөздүн милдетин аткарганда, ага таандык мүчө, андан кийин мейкиндик жөндөмөлөрдүн (барыш, жатыш, чыгыштын) биринин мүчөсү уланат жана өзүнүн алдындагы илик жөндөмөдөгү зат атооч менен байланышып, изафеттик айкашты түзөт. Жардамчы атоочтор минтип изафеттик айкаштын составында келгенде, өз алдынча түшүнүк бербей, маани жагынан алдындагы сөзгө багыныңкы абалда болот да, ошол сөз менен бирдиктүү алганда гана толук мааниге ээ болуп, аны менен бирге туруп, сүйлөмдүн татаал мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Таабалды арабанын үстүндө жаткан* (К. Бектенов). *Араңдан зорго Алымдар элдин алдына чыгышты* (К. Жантөшев). *Сорокин анын жанынан шып өтө берди* (К. Бежтенов).

Бул мисалдардагы жардамчы атоочтор алдындагы сөз менен бирдикте туруп, татаал орун бышыктоочтук милдетин аткарды.

Жардамчы атоочтор кызматчы сөздүн маанисинде келгенде, мейкиндик жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтөт. Жөндөмөлөр жеткиликтүү бере албай калган маани жардамчы атоочтор аркылуу толукталат. Мисалы: «*Керим сарайга келди*» десек, анын кайсы жерге келгени, орду жалпы гана көрсөтүлүп турат. Эгер «*Керим сарайдын үстүнө чыкты*» десек, кыймыл-аракеттин орду такталып, конкреттүү көрсөтүлөт.

Кээде жардамчы атооч менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөздүн аягындагы жөндөмө мүчө түшүрүлүп да айтылат: *Азербайжанда нефть жер астында эле болбостон, суу астында да толуп жатат* («Жаш Ленинчи»). *Түнөгөн конок үйүм вильвар жанында* (К. Баялинов). *Кечүүдөн төмөн күбүр үстүнөн адам өтө берип, жол түшүптүр* (Т. Сыдыкбеков).

Айрым учурларда жардамчы атоочтун алдында келүүчү илик жөндөмөдөгү сөздүн өзү да түшүп калып айтылат. Мындай учурда жардамчы атооч өзүнчө туруп элө толук мааниге ээ болуп, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алат: *Биз кайра тартканда, алдыбыздан Данияр кезиге турган* (Ч. Айтматов). *Ысак менен Султангазыны жаныма чакырып алдым* (К.

Баялинов). *Бир аздан соң алдыбызга үч жоокерди чалгынга жиберип, артынан биз да жөнөдүк* (К. Баялинов). *Үстүнө карышкырлар үймөлөктөшүп калды.* (К. Баялинов).

Кээ бир жардамчы атоочтор тактоочтук функцияда колдонулат. Мындай учурда алардын алды жагында кыйышуу жолу менен байланышып турган иликтеги сөз болбойт. Маани жагынан башка сөздөргө көз каранды болбой, өзүнчө туруп эле толук маани берет. Алардын алгачкы конкреттүү мейкиндик мааниси абстракцияланып, жалпы эле орундук маанини, кээде мезгилдик маанини түшүндүрөт: *Башында биз ушул кыштакта жашоочубуз. Алдыда дагы эле эл-журт көрүнбөйт* (Ч. Айтматов). *Акбар жулунуп астыга чыга калды* (К. Бектенов). *Башынан билем мен сени, Балыктын уулу Найманым* (Токтогул).

Эскертүү: *Астыга, алдыда* деген тактоочтордогу -ы баш тапкы таандык маанисин жоготуп, бул сөздөрдүн составдык бөлүгүнө айланган; алардын уңгусу ушул -ы мүчөсү менен айкалышып гана колдонулат.

Кээ бир түрк тилдеринин грамматикаларында жардамчы атоочтор зат атооч бөлүмүнөн кийин берилсе¹⁰, айрым грамматикаларда жандоочтор менен бирге берилген¹¹. Чындыгында да, жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосунда айрым бир окшоштуктар бар: а) экөө тең жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтөт. Жөндөмө мүчөлөр же тиштүү бере албаган маани жардамчы атоочтор жана жан доочтор аркылуу толукталып берилет. Салыштырыңыз: *Окуучу үйдө отурат — Окуучу үйдүн алдында отурат. Салый мектепке кетти — Салый мектепти карай кетти.*

б) Жардамчы атооч да, жандооч да өзүнүн алдындагы сөз менен айкашып айтылат, бирок экөө тең толук лексикалык мааниге ээ болбогондуктан, сөз айкашынын багындыруучу түгөйү боло алышпайт; демек алар сөз айкашын түзө алышпайт: Мисалы: *Тааштын астында, шаарды көздөй* ж. б. десек, толук маанидеги сөз айкаштары боло алышпайт. Бул сыяктуу жардамчы атоочтук, же жандоочтук айкаштар экинчи бир сөзгө багыныңкы компонент катары келгенде гана, сөз айкаштары уюшулат: *тааштын астына коюу, шаарды көздөй жөнөө*. Экинчи жагынан, мындай сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атооч да, жандооч да алдындагы атооч менен өзүнөн кийинки этишти байланыштыруучу элементтин милдетин да аткарат.

Бул өңдүү жалпы белгилери менен бирге, жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосунда чоң айырмачылыктар да бар: биринчиден, жандоочтор грамматикалык жагынан өзгөрбөй турган сөздөр. Жардамчы атоочторго болсо, тескерисинче, таандык уланды жана мейкиндик жөндөмөлөрүнүн мүчөсү улана берет. Экинчиден, жандоочтор атооч, чыгыш, барыш, табыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөр менен айкашып айтылса (*жол менен, мектептен бери, тоого чейин, клубду көздөй*), жардамчы атоочтор дайыма илик жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашып айтылат (*чананын үстүнө, керегенин башында* ж. б.). Ушул өңдүү өзгөчөлүктөрүнө караганда, жардамчы атоочтор менен жандоочторду бири-бирине окшош деп эсептеп, аларды бирге кароо анчалык ылайыктуу эмес.

Жардамчы атоочтор жалпы эле кызматчы сөздөрдүн өзүнчө бир түрү болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторго төмөнкүлөр кирет: *үст (ү), бет, төбө, баш, аст(ы), алд(ы), түп, жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой, ич(и), орто, ара.*

Булар маанисине карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлөт:

1) Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчүлөр: *үст(ү), бет, төбө, баш, аст(ы), түп, алд(ы).*

2) Заттын айлана-тегеректин көрсөтүүчүлөр: *жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой.*

3) Заттын ич-аралыгын билдирүүчүлөр: *ич, ара, орто.*

Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчү жардамчы атоочтор

¹⁰ Л. Н. Х а р и т о н о в. Современный якутский язык. 1947. 128-б.

¹¹ А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. 314-б.

Б а с к а к о в Н. А. Каракальпакский язык. ч. II. М., 1952, 248-б.

Үстү — бир нерсенин жогорку, үстүнкү бети, үстүнкү бөлүгү. Мунун алгачкы уңгусу «үс» болгон (салыштырыңыз: азерб. «үз»—1) бет; 2) бет жагы; 3) үстүнкү бети). Кээ бир окумуштуулардын ою боюнча, бул сөздүн аягындагы -т мүчөсү таандык категориянын III жагынын байыркы -ын формасынын кыскарып, өзгөрүлгөн түрү. Ал өзгөрүү төмөнкүдөй болгон:

«үс» деген уңгуга таандык категориянын III жагынын байыркы -ын мүчөсү жалганып, анан ал уңгу менен тыгыз биригип кетип, үсүн түрүндө анын составдык бөлүгүнө айланган; ага таандыктын III жагынын азыркы -ы мүчөсү жалган ганда, үсүн деген негиздин аяккы «үн» бөлүгүнүн башкы үндүүсү «ү» түшүп калып, жумшак «н» тыбышы алдындагы каткалаң «с» тыбышы менен катар келип калгандыктан, «т» тыбышына өтүп (үс+үн+ү>үснү>үстү: үс + т+ү) үс+т түрүнө келген¹².

Жардамчы атоочторго барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринин мүчөсү уланып айтылат. Барыш, чыгыш жөндөмөсүндө турганда көбүнчө кыймыл этиш менен байланышып, кыймыл-аракеттин багытталган, же башталган ордун көрсөтөт; жатыш жөндөмөсүндө турганда көбүнчө абалдык маанидеги этиш менен байланышып, кыймыл-аракеттин болгон ордун көрсөтөт.

1. Үст жардамчы атоочу барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын үстүнкү бетине, же үстү жагындагы бош мейкиндикке багытталгандыгын көрсөтөт: *Пулемёт тарткан арабанын үстүнө отурдум* (К. Баялинов). *Таабалды кызыл түйүнчөктү столдун үстүнө койду* (К. Бектенов). *Каракол суусунун үстүнө салынган көпүрөгө келип токтошту* (К. Баялинов). *Кара булут жылып олтуруп айылдын үстүнө да жетти*.

Кыймыл-аракет бирөөлөр отурган жерге багытталгандыгын билдирет:

Бир аздан кийин атасынын үстүнө Сулайман менен Чынгысты кийиришти (К. Осмоналиев). *Эми коноктордун үстүнө кирип, бир аз тамаша угалы* (Т. Сыдыкбеков).

Кээде үстүнө жардамчы атоочу маани жагынан абстракцияланып, бир нерсенин үстүнө экинчи бир нерсенин кошулгандыгын, күчөтүү маанисин берет: *Күтпөгөн жерден тикенге таманын тештирип алып, кайгынын үстүнө азап кошулду* (К. Осмоналиев).

Ваняга учук жармашканы аз келгенсип, анын үстүнө кабыргасынан кагынат (К. Бектенов). *Айыл арасында ушак үстүнө ушак күчөдү*.

2. Жатыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет түздөн-түз кандайдыр бир заттын үстүнкү бетинде болгондугун, же анын үстү жагындагы бош мейкиндикте болгон ордун көрсөтөт: *Зейнеп апа кийиздин үстүндө унчукпастан ойлуу олтурат* (Ч. Айтматов). *Аттын үстүндө олтурушу чыйрак, тыкан* (К. Баялинов). *Тумандын өзгөчө калың жери Кожомкул байдын айлынын үстүндө* (К. Баялинов). *Чабалекейлер кара жолдун үстүндө аркы-терки кайып учушат* (К. Бектенов).

Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир иш, окуя жүрүп жаткан учурда болгондугун көрсөтөт, же болбосо анын кандай абалда, кандай шартта болгондугун билдирет: *Бир аз күндөн кийин эгиндин отоосу баишталды. Мында да Абыл отоо үстүнө атасы менен бирге болду* (К. Осмоналиев). *Ушуну эсиңе ал, Каратай, сенин ордун сугаттын үстүндө болуу керек* (Ч. Айтматов). *Сансыз өлүм үстүндө жатыптыр* (К. Жантөшев). *Окуучулар чоң кубанычтын үстүндө олтурушту*.

3. Чыгыш жөндөмөсүндө туруп, кыймыл-аракеттин түздөн түз бир нерсенин үстүнөн башталып чыккандыгын, же кандайдыр бир заттын үстүнкү бетинде болгондордун көрсөтөт:

Мен бери жакта арабанын үстүнөн чөп түшүрүп жатат элем (Ч. Айтматов). *Полицейстер атынын үстүнөн учуп кете жаздады* (К. Сыдыкбеков). *Аны тамдын үстүнөн көрдүм*.

Кыймыл-аракет заттын жогору жатындагы бош мейкиндик аркылуу болгондугун билдирет: *Талаанын үстүнөн чагылгандуу добул күркүрөп өткөндөй, айлана азыр тыптынч* (Ч. Айтматов). *Жата калсам, менин үстүмдөн шуу этип өтүп кетти* (К. Осмоналиев).

...Даниярдын обону гана өзөндүн үстүнөн созолонуп, алыска жайылып жатты (Ч.

¹² Ф. Г. Исхаков. Некоторые предположения о происхождении конечных –т и –д в словах аст. үст. алд. арт. и т. п. Сб. “Акад. В. А. Гордлевскому”. М., 1953, 124-136-б.

Айтматов).

Кээде өзүнүн конкреттүү мейкиндик маанисинен алыстап,, кыймыл-аракеттин бирөө жөнүндө болгондугун, бирөөгө каршы багытталгандыгын билдирет:

Анын үстүнөн арыз жазыптыр (К. Баялинов). *Мен губернаторго сенин үстүңөн даттанам* (К. Бектенов).

—Менин үстүмөн сизге калжыраса керек — деди эле, губернатор ордунан ыргып турду (К. Бектенов).

Төбө — бир нерсенин эң үстүнкү бөлүгү, жогору жагы, чокусу. Бул сөз да жардамчы атооч маанисинде колдонулуп, барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын эң чокусундагы мейкиндикке багытталганын; жатыш жөндөмөдө болсо, кыймыл-аракет бир нерсенин эң жогорку төбөсүндө болгондугун; чыгыш жөндөмөдө болсо, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын чокусунан башталып чыккандыгын, же болбосо анын үстү жагындагы бош мейкиндикте болгондугун билдирет: Тоонун төбөсүнө *жакындап калдык...* (К. Баялинов). *Үйдүн төбөсүндө жыйылган чөп турат. Самолёт биздин төбөбүздөн учуп өттү.*

Бет — заттын, нерсенин үстүнкү, сырт жаккы тарабы.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет бир нерсенин үстүнкү бетине багытталгандыгын билдирет:

Ай нуру көл бетине чачырады. Жер бетине мээнет кылып себилген эмгек—адамдын аманаты (К. Бектенов). *Бир аздан соң ал суунун бетине калкып чыкты.*

2. Жатыш жөндөмөсүндө туруп, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын үстүнкү бетинде болгондугун көрсөтөт:

Тоонун бетинде *толтура мал* («Сов. Кыргызстан»). *Ал бийик зоонун бетинде камалып турган көп кийикке кездешет* (К. Бектенов).

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын үстүнкү бетинен башталып чыккандыгын, же бир нерсенин үстүнкү бетинде болгон ордун билдирет.

Өзү зооканын бетинен *учуп түштү* (К. Осмоналиев). Көл бетинен *пароход* көрүндү.

Баш — жандуу заттардын башы; бактын, чөптүн, ар кандай өсүмдүктөрдүн кылда учу; кандайдыр бир заттын чокусу, башталган жери.

1. Барыш жөндөмөсүндө колдонулганда, кыймыл-аракет заттын кылда учуна, чокусуна, баш жагына, же башталган жерине багытталгандыгын көрсөтөт:

Көпөлөк чөптүн башына конду. Терезеден түшкөн күндүн шооласы кроваттын башына тийип турат (К. Баялинов). *Мына, ал каналдын башына да жетип келди* (Ч. Айтматов).

Кээде конкреттүү мейкиндик маанисинен алыстап кимдир бирөөнүн бийликке, башкаруу ишине келгендигин билдирип калат:

Өкмөт башына большевиктер келиптир деген кабар эл ичине желдей жортуп тарады.

2. Жатыш жөндөмөсүндө келгенде, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын кылда учунда, баш жагында, же башталган жеринде болгондугун билдирет: *Төө куйруктардын башында сарайгырлар сайрашат* (К. Осмоналиев). *Коштошуп тоо башында турган кези* (Р. Шүкүрбеков). *Биздин үйүбүз көчөнүн башында.*

3. Чыгыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракеттин тигил же бул заттын башынан, чокусунан, же бир нерсенин башталган жеринен экинчи бир тарапка багытталып чыккандыгын көрсөтөт: *Тоо башынан соккон муздак жел адамдын көңүлүн көтөрдү* (К. Жантөшев). *Тоо башынан мунарыктап таң шыкаалады* (Ч. Айтматов). *Жума төшөгүнүн башынан чакчасын алды* (К. Жантөшев).

«*Баш*» деген сөз жардамчы атоочтук кызматта келип, мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашса, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин көрсөтөт: *Пахтабыз жакшы чыксын деп, жыл башынан тынбайбыз* (Т. Шамшиев). *Октябрь айдын башында, бүтүп салган күздүктү* (Осмонкул Б.). *Ойлонуп келер жазды кыш башынан, камынды бир абышка өзү дыйкан* (М. Борбугулов).

Аст(ы), алд(ы) деген жардамчы атоочтордун берген маанилери негизинен бирдей. Экөө тең заттын төмөнкү жагын, алды жагын, чукул бет мандайын билдирет.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет түздөн-түз бир нерсенин ички жагына,

заттын астына, төмөн жагына багытталганын билдирет: *Жер астына шаар орноп калыптыр, көргөн киши кантип турат кубанбай* (Т. Шамшиев). *Колуна кармап келген мылтыгын Ысмайыл куурайдын астына сундуруп жиберди* (Ч. Айтматов). *Итике керебеттин астына кирип жатты* (А. Убукеев). *Таабалды «Искраны» таптын алдына коюп кеткен* (К. Бектенов).

Кыймыл-аракет тиги же бул заттын (бет маңдай жагына алды жагына багытталгандыгын көрсөтөт: *Колхозчулар клубдун астына чогулушту. Эл мектеп алдына чогулууда* (Т. Сыдыкбеков). *Саадат сууга кеткенде, Зейнеп ана эшиктин алдына туруп, ал узаганча көпкө карап турат* (Ч. Айтматов).

2. Жатыш жөндөмөсүндө туруп, кыймыл-аракет заттын ички жагында, астында, же алды жагында болгондугун билдирет: *Жер астында жаткан кенин азыр көзүбүз көрө элек* (С. Сасыкбаев). *Бастырманын астында эки ат чөп жеп жатат* (К. Баялинов). *Бардык нерсе ак кардын алдында* (К. Баялинов). *Сугарууга алып баратканда дайым койлордун алдында жүргүлө* (А. Убукеев).

Кыймыл-аракеттин заттын бет маңдай жагында болгон ордун көрсөтөт: *Эшик астында күнчубактап ойноп жаткан балдарга келишти* (К. Баялинов). *Алачыктын алдында, кемегеде бир жаш аял чөөгүнгө чай кайнатып жатат* (К. Баялинов). *Үй алдында Сакадай Эркинди көтөрүп турат* (К. Жантөшев).

Бул жардамчы атоочтор, алдындагы сөздүн лексикалык маанисине карай, кээде мезгилдик маанини берип калат:

Чал кайгырат. Жанталашат. Ошентип жатып, таңдын алдында үзүлөт (К. Осмоналиев). *Ал жөнөрдүн астында бизди кине келип кеткен. Кызыл борчуктун астына буудайды жаандын алдында сээп бүткөнбүз* (К. Жантөшев). *Мен үйгө сенин астында эле келгем* (К. Жантөшев).

Кыймыл-аракет башка бирөөнүн катышуусу астында болгондугун билдирет: *Төраганын алдында Үмөтаалы шаашып калды* (К. Осмоналиев).

Элдин алдында уят кылдың. Жолдошторунун алдында убада берди. Өзүн ушул элдин астында айыптуу сезгенсиди (Ч. Айтматов).

Маани жагында абстракцияланып, кыймыл-аракеттин амалын, кандай шартта болгондугун билдирет: *Бул ийгиликтерди коммунисттик партиянын жетекчилиги астында эл жаратып жатат* («Советтик Кыргызстан»). *Ичэр-жээрге жок, өздөрү өлүм алдында олтурушат* (К. Баялинов). *Ал ар кимдин кол астында өскөн.*

3. Чыгыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет түздөн-түз бир нерсенин астынан, же алды жагынан башталып чыккандыгын билдирет: *Терең аң менен аккан суу жердин астынан купуя күңгүрөнүп, өз алдынан убара* (Ч. Айтматов). *Жоокер жастыгынын алдынан бир конверт сууруп чыкты* (К. Баялинов).

Бул кезде тигил мектептин алдынан Осмон менен Жакыптын бек-бек унчугушкан үндөрү угулду (Т. Сыдыкбеков).

Кыймыл-аракет бирөөнүн бет алды жагында болгондугун билдирет:

— *Токто!* — *деди анын алдынан тике маңдай чыккан киши* (К. Бектенов). *Анна Колпашникова кыздын алдынан чукул чыга калды* (К. Бектенов).

Түп — заттын эң төмөнкү жагы, кандайдыр бир тереңдиктин түбү.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет кандайдыр бир тереңдиктин эң төмөн жагына, же бир затка өтө жакын багытталгандыгын көрсөтөт: *Канат адегенде шахтанын түбүнө түшүп иштеп жүрдү* (К. Бектенов). *Суу түбүнө чөктүрбөй, Сүздүрүп кеме жүргүзгөн* (Осмонкул). *Арабаны тиги тыттын түбүнө койгула* (К. Жантөшев). *Ажар араң сүйрөлүп барып, бир алтыгананын түбүнө жыгылды* (К. Баялинов).

2. Жатыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет заттын эң төмөнкү тереңдигинде, же заттын эң төмөн жагына жакын жерде болгондугун билдирет: *Кырк кулактуу казаны, Ушу дайра түбүндө* («Эр Төштүк»). *Тамдын түбүндө байлануу чоң сары дөбөт жатат* (С. Сасыкбаев). *Карагайлардын түбүндө душмандын солдаттарынын өлүктөрү жатат* (Ж. Бөкөнбаев).

3. Чыгыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракет заттын түп жагынан, же эң төмөнкү тереңдигинен чыккандыгын көрсөтөт:

Койчу кызгылтым чаптын түбүнөн бир кара таашты көрдү (С. Сасыкбаев). Мынакей, аска түбүнөн поезд өтүп жатат (А. Токомбаев). Пулемётту суунун түбүнөн алып чыгышты.

Заттын айлана-тегерегин көрсөтүүчү жардамчы атоочтор

Жан — жакын жер, жакын аралык.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын жанына жакын багытталгандыгын билдирет:

Бир убакта Жамийла арабанын жанына барып, Даниярды өзүнө чакырды (Ч. Айтматов). Жол боюнда турган комбайндын жанына жетип барды... (Ч. Айтматов). Карыя самоорун демдеди да, биздин жаныбызга чыгып келди (К. Баялинов).

2. Жатыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет кандайдыр бир затка өтө жакын жерде болгондугун көрсөтөт:

Курмандын үйүнүн жанында ээр токумчан бир ат турат (К. Баялинов). Мен аттар чегилип жаткан арабалардын жанында болдум (К. Баялинов).

Кээде салыштыруу маанисин берип калат: *Айшанын жанында Салый адептүү эмеспи.*

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет кандайдыр бир затка өтө жакын жерден башталып чыккандыгын билдирет:

Мен өзүм көрдүм, ана, алар тегирмендин жанынан машина, тракторлору менен өтүштү (Ч. Айтматов). Эмилбек Сагындын жанынан нары-бери ойт берип жүгүрүп өтөт (К. Осмоналиев). Зинам менин жанымдан карыш жылбайт (К. Осмоналиев).

Туш — бир нерсенин каптал жак тушу.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын каптал жак тушуна багытталгандыгын көрсөтөт: *Алдыңкысы люктун тушуна токтоду (С. Сасыкбаев). Пионерлер лагердин тушуна келип калышты.*

2. Жатыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракет бир нерсенин каптал жак тушунда болгондугун көрсөтөт:

Бир далай киши терезенин тушунда турушат (Н. Байтемиров). Менин комнатамдын тушунда бир киши туруптур («Кырг. аялдары»). Биздин үйдүн тушунда бир чоң чынар терек бар эле.

Айрым учурда кыймыл-аракеттин болгон мезгилин билдирет: *Залим өкмөт тушунда, Жабыр көрдүң ушунда (Тоголок Молдо). Болгарияда элдик бийликтин тушунда эмгекчи элдин турмушу жакшырууда («Коммунист»).*

3. Чыгыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын каптал жак тушунан башталып чыккандыгын, же заттын каптал жак тушунан өткөндүгүн билдирет:

Мүрзөнүн тушунан иттин улуган үнү угулду. Ал киши терезенин тушунан өтө берди (Т. Сыдыкбеков). Дилделердин тамынын тушунан өтө бердик (Т. Касымбеков).

Каршы — заттын бет маңдай жагы.

Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын бет маңдай жагына багытталгандыгын, жатыш жөндөмөдө келсе, бет маңдай жагында болгон ордун, чыгыш жөндөмөдө келгенде, бет маңдай жагынан башталып чыккандыгын билдирет:

Данияр Жамийланын каршысына келип туруп калды (Ч. Айтматов). Алар биздин каршыбызда турушат. Биздин кыштактын каршысынан булак чыгыптыр.

Арк, арка — заттын, кандайдыр бир нерсенин арка жагы.

1. Барыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет заттын арка жагына багытталгандыгын көрсөтөт: *Жашыл ала, көгүлтүр чагылгандар ийме-чийме сынып, жардын артына түшүп жатты (Ч. Айтматов). Аны көрө койду да, тамдын аркасына жашына калды (К. Бектенов). Сары жоргону арабасынын артына коштоп, Жайнак станциядан алып келди (Ч. Айтматов).*

2. Жатыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын арка жагында болгон ордун билдирет: *Сарайдын артында бир уй жүрөт эле (Т. Сыдыкбеков). Мейли эми ыйлап алсын деп, мен алачыктын артында жашынып турдум (Ч. Айтматов). Алар аптеканын аркасында турушуптур.*

«Аркасында» жардамчы атоочу маани жагынан абстракцияланып, кээде себепти билдирип калат:

Бул ишти ичи тардыктын аркасында иштеди.

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде, төмөнкүдөй маанилерди берет: кыймыл-аракет бир нерсенин арт жагынан башталып чыккандыгын билдирет: *Булайган жибек булуттар* тоо аркаларына *баштарын кылтыйтышат* (Т. Абдумомунов).

Борисов дарбазанын артынан *коридордогуларга* күңкүлдөйт (К. Бектенов).

Кыймыл-аракет бирөөнүн артынан ээрчий болгондугун билдирет:

Сейде анын артынан *кыйкырып* жүгүрдү (Ч. Айтматов). Трактордун артынан дүрбөп жөнөп *калышты* (Ч. Айтматов). *Алар* немецтердин аркасынан *кууп* жөнөштү («Советтик Кыргызстан»).

Сырт — бир нерсенин тышкары жагы.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын тышкары жагына багытталгандыгын көрсөтөт: *Элдин шары менен кошо Сейде да* айылдын сыртына жүгүрдү (Ч. Айтматов). *Элдин бир катары* шаардын сыртына *карай агылат* (Т. Сыдыкбеков).

2. Жатыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын сырт жагында болгон ордун көрсөтөт: Айылдын сыртында *сокочулар жер айдап жатышат*.

Кампанын сыртында *паровоз эшелонду ордунан козгоп*, күүлөнүп *вагондорду кагыштырууда* (Ч. Айтматов). Душмандын сыртында *болгончо, ичинде бол* (макал).

3. Чыгыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракет заттын сырт жагынан башталып чыккандыгын билдирет:

Ал каалганын сыртынан *черткилеп калды* (Ш. Бейшеналиев). Үйдүн сыртынан *байкап кел*. *Алар* шаардын сыртынан *келишти*.

Кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын үстүнөн болгондугун билдирет:

Базарбек экөөбүз ичигибиздин сыртынан *курубузду бекем курчанып алганбыз* (К. Каимов). *Мындан кийин куурду отко* күйгүзүп, *ысык бойдон* күкүрттүн сыртынан *басты* (К. Осмоналиев).

Кээде маани жагынан абстракцияланып, кыймыл-аракет тиешелүү кишилердин катышуусуз аткарылгандыгын билдирип калат:

Алар кедейлердин сыртынан *кол коюшту* (Т. Сыдыкбеков). Силердин сыртыңардан *бийлеп койдук*.

Айлана, тегерек—бул экөө негизинен маанилеш. Заттын айлана чөйрөсү, айлана тегереги деген түшүнүктү беришет.

Айлана (айла+н+а); салыштыр: алтайча *айла*—айлануу, тегерек—төө; *тегерек* (тегере+к); бай.түрк.тилинде *тегире*— айлана деген мааниде.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын айлана-тегерегине багытталгандыгын билдирет: *Бир мезгилде* Ажардын айланасына *карышкырлар толуп кетти* (К. Баялинов). *Кедей-кембагалдар мал союлган жердеги* кемегенин тегерегине *толуп чыгып кетишти* (К. Осмоналиев). Огороддун тегерегине *жаш көчөттөр отургуздук*.

2. Жатыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракеттин заттын айлана-тегерегинде болгон ордун билдирет: Короонун айланасында *мыдыр эткен жан жок* (Т. Сыдыкбеков). Столдун айланасында *беи-алты кресло бар* (К. Жантөшев). *Бул* боз тамдын тегерегинде *жан көрүнбөйт* (Т. Сыдыкбеков).

3. Чыгыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын айлана чөйрөсүнөн башталып чыккандыгын көрсөтөт: *Ударниктердин слётуна* Ысык-Көлдүн айланасынан көп *колхозчулар келишти*. Сарайдын тегерегинен *кобур-кобур үн чыгат*.

Бой — суунун, жолдун, көлдүн ж. б. жээги.

Бул сөздүн алгачкы формасы *бод* болгон (салыштыр: бай. түрк. тилдеринде *бод*—дене, жандык; д>й: бод>бой).

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын чет жакасына, жээгине багытталгандыгын билдирет: *Тобо, өзү жалгыз* суу боюна *барып жаткандан кандай кызык табат* (Ч. Айтматов). *Абдиш* арыктын боюна *аркандап койгон оопазынын жанына чуркап*

келди (Т. Сыдыкбеков). Көчөнүн боюна *байлап алып сабагыла* (Н. Байтемиров).

2. Жатыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракеттин заттын чет жакасында, жээк жагында болгон ордун билдирет:

Ал жолдун боюнда жатат (Н. Байтемиров). Суу боюнда *эч ким жашабаса керек* (Ч. Айтматов).

3. Чыгыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет заттын чет жакасынан башталып чыккандыгын көрсөтөт:

Өзөндүн боюнан бүлдүркөн терчү элек. Көл боюнан муздак жел согуп турат.

Мезгилдик маанидеги сөз менен айкашканда, кыймыл аракеттин мезгилин билдирип калат:

Жалчылар өмүр бою зарлап өтүшчү (Т. Сыдыкбеков). *Түндө түнү бою эки карышкыр камады* (К. Жантөшев).

Жээк—бир нерсенин (суунун, көлдүн, жолдун ж. б.) кырка чети, бою, чет жаккы бөлүгү.

Бул сөздүн жардамчы атоочтук мааниси негизинен жогорку *бой* деген жардамчы атоочтун берген мааниси менен окшош.

1. Барыш жөндөмөсүндө туруп, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын кырка боюна багытталгандыгын билдирет: *Талдын бутагын керттип-керттип арыктын жээгине сайып койсоң болду, чырпыктарын дүпүйтүп көктөй берет* (Т. Сыдыкбеков). *Телмирип* суунун жээгине келди (К. Осмоналиев).

2. Жатыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракеттин заттын кырка четинде болгон ордун көрсөтөт: *Кол булгалап*, жол жээгинде *туруп калды* (М. Токобаев). *Ал эски ичигин жамынып*, оттун жээгинде *отурат* (А. Токомбаев). Днепрдин жээгинде *көгөргөн дөбө көрүнөт* (Ж. Бөкөнбаев).

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын жакасынан, жээк жагынан башталып чыккандыгын билдирет:

Жол жээгинен окчун кетүүгө ашыгат (Т. Сыдыкбеков). Каналдын жээгинен *жолуктум*. Көл жээгинен келдик.

Чет — бир нерсенин чеке жагы, чет жагы.

1. Барыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракет бир нерсенин чет жагына багытталганын көрсөтөт: *Жылдызкан шаардың четине келип, буттарын бүгүп отура кетти* (Н. Байтемиров). Күрөң бээни огороддун четине *алып барып аркандады* (К. Каимов). *Тайлак аттарды айылдын четине токтотуп, топко кайрылды* (К. Каимов).

2. Жатыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракеттин бир нерсенин чет жагында болгон ордун билдирет:

Короонун четинде *уктап жаттым эле* (Т. Сыдыкбеков). *Эр жигит* эл четинде, *жсоо бетинде* (макал). Кыштактын четинде *окишош салынган бир нече үй турат* (К. Жантөшев).

3. Чыгыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет заттын чет жагынан башталып чыккандыгын көрсөтөт: *Ысмайылдын келерин билген Сейде аны түн ортосунда айылдын четинен тосуп алды* (Ч. Айтматов). *Ал шашкан неме* темир жолдун четинен *ары карай жүгүрдү* (К. Бектенов).

Заттын ич-аралыгын көрсөтүүчү жардамчы атоочтор

Ич — бир нерсенин ич жагы, ички бөлүгү, арасы.

1. Барыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет заттын ич жагына, бирөөлөрдүн арасына багытталгандыгын билдирет:

Тамдын эки жагын карады, андан келип, тамдын ичине *кирди* (К. Баялинов). Шахтанын ичине түшүп көрө *элек болсо да, аны көз алдына келтирип жатты* (К. Бектенов). *Кулу* эл ичине *үч келип, үч кетти* (К. Осмоналиев).

2. Жатыш жөндөмөдө келгенде төмөнкүдөй маанилерди берет: кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын ичинде болгон ордун билдирет:

Мектеп ичинде терезелүү *бир бөлмө бар, ичи кызыл-тазыл* (К. Баялинов). Короонун ичинде *бир араба турат* (К. Баялинов). Суунун ичинде *кармаш башталды* (К. Осмоналиев).

Өзүнөн мурунку сөзү мезгилдик маанидеги сөздөн болсо, кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт:

Алардын талабын үч күндүн ичинде канааттандырбасак, анда алар забастовка жарыялашмакчы (К. Бектенов). *Ал төрт жылдын ичинде эки миң жети жүз гектардан эгиндерин жыйнады* (К. Бектенов).

Алдындагы сөз айрым-айрым данаадан турган заттарды билдирсе, «ичинде» жардамчы атоочу кыймыл-аракеттин бир нече заттардын арасында болгондугун билдирет:

Эл ичинде көкүрөктөрүнө кызыл лента байланган үч киши жүрөт (К. Баялинов). *Уйлардын ичинде бир күрөң оопас бар* (К. Баялинов). *Алардын ичинде Саадат да бар эле* (Ч. Айтматов).

3. Чыгыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын ичинен, же бир нече заттын арасынан чыккандыгын көрсөтөт:

Көмүркөйдүн ичинен Нурбек асма көпүрөнүн аспаптарын көргөн (Ч. Айтматов). *Так ошол убакта көчөдөгү чаңдын ичинен бир атчан чыга келди* (Ч. Айтматов). *Барпы эл ичинен бери бастырып чыкты*. (Ч. Айтматов). *Студенттердин ичинен экөө баалуу сыйлык алды*.

Кыймыл-аракет кандай абалда, кандай шартта болгондугун көрсөтөт: *Кырсыкка учурабасак, бир кызыктын ичинен чыгасыз бүгүн, — деди* (Т. Сыдыкбеков).

Орто — кандайдыр бир заттын борбор чени, эки нерсенин арасы.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет заттын орто жерине, борборуна, же бир нече заттын арасына багытталгандыгын билдирет:

Эки чоң стол цехтин ортосуна жанаша коюлган (К. Бектенов). *Бешим ченде тар жылганын ортосуна жеттим* (Н. Байтемиров). *Ал экөөбүздүн ортобузга чыр салмакчы*. (Т. Сыдыкбеков). *Тарас бир топ кыздын ортосуна барып отурду* (С. Сасыкбаев).

2. Жатыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракеттин заттын орто жеринде, борборунда болгон ордун, же анын бир нече заттын арасында болгондугун билдирет:

Короонун ортосунда жеңем экөөбүз эле калыптырбыз (Ч. Айтматов). *Шаардын ортосунда дүгдүйүп, карарып турган чоң бакты көрсөттү* (К. Баялинов). *Эки айылдын ортосунда кичине бир белес бар* (К. Баялинов). *Өзү курдуу кыздардын ортосунда шам чырактай жананы турат* (Т. Сыдыкбеков).

Өзүнөн мурунку сөз мезгилдик мааниде болсо, кыймыл аракеттин болгон мезгилин көрсөтөт:

Чолпон заматтын ортосунда Алтын менен эриш-аркак боло түштү (Н. Байтемиров). *Бул окуя түн ортосунда болду* (Н. Байтемиров). *Биз май айынын ортосунда каникулга тарадык*.

3. Чыгыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын орто жеринен, же бир нече заттын арасынан башталып чыккандыгын билдирет:

Ушул кең талаанын ортосунан мен сүйүшкөн эки жашты көрдүм (Ч. Айтматов). *Айылдын ортосунан чоң суу агат*. *Түтүндү эки эрдинин ортосунан сызылта асманды карап созолонтту* (К. Осмоналиев).

Ара — бир нече заттын ортосундагы бош орун, ич аралыгы.

1. Барыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракет бир канча заттын арасына багытталгандыгын билдирет:

Жылдызкан жылт коюп жүгөрүнүн арасына кирди (Н. Байтемиров). *Эл арасына ызы-чуу түштү, кыйкырык-өкүрүк көбөйдү* (К. Баялинов). *Жамийла бадалдын арасына көйнөгүн сыкканы жүгүрүп кетти* (Ч. Айтматов).

2. Жатыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракеттин бир нече заттын арасында болгон ордун көрсөтөт:

Айыл арасында күндөгүдөй кыймыл жок (Т. Сыдыкбеков). *Көп учурларымды жумушчулардын арасында өткөрөм* (К. Жантөшев). *Тоочулардын арасында эмгек толкуну аябай өөрчүгөн кези эле* (К. Бектенов).

Кыймыл-аракеттин болгон мезгилин көрсөтөт:

Ай арасында сары кар түшүп, эки күндөй жатты (Т. Сыдыкбеков). *Ал жумушту иш арасында бүтүрүп койдум*.

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде, кыймыл-аракет бир канча заттын арасынан башталып чыккандыгын билдирет:

Бул учурда токой арасынан үч удаа мылтык үнү угулду (К. Жантөшев). Бир оокумда көпчүлүктүн арасынан Таабалды суурулуп алдыга чыга калды (К. Бектенов). Турган балдардын арасынан Сатай үнүн кайрат менен чыгарды (Т. Сыдыкбеков).

Жатыш жөндөмөдөгү жардамчы атоочтон кийин куранды -гы мүчөсү уланса, заттын ар кандай белгисин көрсөтөт.

Эшиктин алдындагы сары дөбөт адегенде Сулайманды качырып калды (К. Осмоналиев). Тээтиги айыл башындагы ак боз үй Тойбайдыкы (А. Токомбаев). Тиги үйүнүн жанындагы тентек баласы жөнүндө кобурап кала турган (К. Осмоналиев).

Кээде мындай формадагы жардамчы атоочтор субстантив дешип айтылат:

Үйдүн ичиндегилер көпкө сүйлөшүштү.

СЫН АТООЧ

Сын атооч жөнүндө жалпы мүнөздөмө

Заттардын сын-сыпатын, өңү-түсүн (*көк, сары, жашыл*), даамын (*таттуу, ачуу, кычкыл*), тулкусун, формасын (*тоголок, сүйрү, жалпак*), көлөмүн, ченемин (*чоң, кичине*) көрсөтүп, «кандай?», «кайсы?» деген суроолорго жооп берип турган сөздөрдү сын атоочтор дейбиз.

Сын атоочтордун мүнөздүү белгилери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1) сын атоочтор (негизинен катыштыгы) даражалар боюнча өзгөрөт: *кызылыраак, жаакшыраак, капкара, сунсур, көпкөк, өтө кызыл ж. б.;*

2) сын атоочтор заттын (өңү-түсүн билдирүүлөрү боюнча) сын-сыпатынын жетишсиздигин көрсөтүүчү грамматикалык формаларга ээ: *ак-агыш, көк-көгүлтүр, ак-акжуумал ж. б.;*

3) сын атооч өзүнө тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү менен башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат.

4) заттын сын-сыпаттык белгисин билгизген маанисине байланыштуу, сын атоочко көптүк, жөндөмө жана таандык категориялары мүнөздүү эмес. Бул категориялардын мүчөсү сын атоочко заттанган учурда гана жалганат.

5) синтаксистик жагынан, негизинен, аныктоочтун, баяндоочтун, заттанган учурда ээнин, толуктоочтун милдетин да аткарат.

Сын атоочтор составына карай жөнөкөй жана татаал сын атоочтор болуп 2 ге бөлүнөт.

Бир гана сөздөн туруп, заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, даамын же формасын билдирсе, жөнөкөй сын атооч дейбиз.

Жөнөкөй сын атооч морфологиялык составына карай тубаса сын, туунду сын болуп өз ара экиге бөлүнөт.

Азыркы мезгилде өз алдынча морфемаларга бөлүп жиберүүгө мүмкүн болбогон сын атоочтор тубаса сын атоочтор деп аталат. Тубаса сындарга *кызыл, ак, көк, жашыл, сары, чоң, кичине, кең, тар, терең, тайыз, жапыз, бийик, жаакшы, жаман, эски, жаңы, жумшак, катуу, оор, жеңил* сыяктуу сөздөр кирет. Бирок кээ бир тубаса сындар мурун уңгу жана мүчөдөн турган туунду сөздөрдөн болгон: *кызыл* (<кыз-ыл), *жашыл* (<жаш-ыл).

Тубаса сындар төмөнкү маанилерди билгизет:

1. Өңдү-түстү көрсөтөт: *кызыл, көк, ак, жашыл, кара, сары, куу (куу ит, куу мурут), сур, боз, күрөң, жээрге, күлгүн, чаар. чыбыр, буурул, таргыл, тору, ала, кер, кула, мала, кашка ж. б.*

2. Даамды билдирет: *кыйгыл, ачкыл, кычкыл, сунсак, ачуу, таттуу, ширин ж. б.*

3. Форманы, кебетени, белгини билдирет: *жумуру, туурал жын, тоголок, тегерек, чарчы, ийри, жалпак, кайкы, кырдач, тегиз, бүкүр, көсөө, майда, семиз, болук, тайпаң, шалпаң ж. б.*

4. Ченемди, көлөмдү, жашты билдирет: *кең, тар, ичке, чоң, зор, кичине, терең, узун, бийик, кууш, улуу, жаш, кенен, жазы, кенже, картаң, жаапалдаш, кыпча, ж. б.*

5. Бөтөнчөлүк сапатты, мүнөздү билдирет: *долу, жумшак, элек, коюу, катаал, кас, каргыл, карасанатай, карапайым, жаакшы, жапайы, шайыр, шамдагай, шум, шат, келесоо, кибир,*

көйрөң, мыкты, начар, одоно, морт, момун, жармач, жеңил, кыраакы, кымбат, суз, кыйыр, сырдаңа, жоош ж. б.

Башка сөз түркүмдөрүнөн сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган сын атоочтор туунду сын атоочтор деп аталат.

Кыргыз тилинде тубаса сын атоочтордун тактоочтордон айырмалануучу өз алдынча морфологиялык көрсөткүчү жок. Синтаксистик функциясы боюнча тактоочтор сыяктуу бышыктоочтук милдет аткара берет: *Жакишы окуучу жакишы окуйт*. Мында аныктооч жана бышыктооч болуп турган *жакишы* бири биринен формалдык белгиси боюнча айрылган жок, бирок бул сын атооч сөз этиштин алдында тактооч сыяктуу бышыктоочтук милдет аткарды. Синтаксистик мындай кызматына карап, жогорку мисалдагы сын атоочту тактооч деп ойлоого жарабайт, булар бири бирине өткөн жок, синтаксистик функциясы гана өзгөрдү. Мындай учурда сын атоочту башка сөз түркүмдөрүнөн айруучу мүнөздүү белгилери болуп, лексикалык мааниси жагынан заттын туруктуу белгисин көрсөткөндүгү; морфологиялык жагынан салыштырма жана күчөтмө даражаларынын бардыгы; синтаксистик жагынан аныктоочтук милдетти аткаргандыгы, б. а. лексика-грамматикалык үч белгиси боюнча аныкталууга тийиш. Мисалы, *таш үй* деген айкашуунун составында «*таш*» сын атооч сыяктуу эле «*кандай?*» деген суроого жооп берип, үйдүн эмнеден жасалгандыгын көрсөтүп, сын атооч сыяктанып турат. Ал эми «*таш*» деген сөздүн өзүн жекече алып, ага суроо бергенде, жогоркудай *кандай?* деген суроо эмес, өзүнүн нагыз лексикалык-заттык маанисине ылайык *эмне?* деген суроо берилет. Мунун сын атооч эмес, сын атооч сыяктуу аныктоочтук милдет аткарган зат атооч экендигин ушундан эле ажыратууга болот. Бышыктоочтук милдет аткарган сын атооч жөнүндө да ушундай эле пикирди айтууга болот. Кыскасы, мындай учурда сөздү лексика-грамматика жагынан өзүнчө жеке алып текшерүү керек.

Сапаттык жана катыштык сын

Сын атоочтор заттын белгисин тике же башкалар аркылуу билдиргенине жана грамматикалык айрым белгилерине карата сапаттык сын жана катыштык сын болуп экиге бөлүнөт.

Заттын сын-сыпаттык белгисин өзүнүн лексикалык мааниси боюнча тике, өз алдынча көрсөтүүчү сын атоочтор сапаттык сын атоочтор деп аталат. Сапаттык сын заттын өңүн, формасын, мүнөзүн, белгисин, көлөмүн, жана ченемин билдирет да төмөнкүдөй грамматикалык белгилери бар:

1) затта сын-сыпаттын көбүрөөк же азыраак экендигин билдирүүчү салыштырма, күчөтмө даража боюнча өзгөрөт: *ичке-ичкерээк — өтө ичке, ачуу-ачуураак өтө ачуу, ак-агыраак — өтө аппак, жашыл-жашылыраак — өтө жашыл-жап жашыл* ж. б.

2) сапаттык сындардан *-лык* мүчөсү аркылуу конкреттүү эмес маанидеги зат атоочтор жасалат: *жаңы-жаңылык, кара- каралык, курч-курчтук, узун-узундук* ж. б.

3) сапаттык сындардын көпчүлүгү карама-каршы маанидеги түгөйлүү сындарды уюштурат: *чоң-кичине, кең-тар, картаң-жап, курч-мокок, узун-кыска* ж. б.

Башка зат менен болгон байланыштуулукту, аны менен катышынын (мамилесинин) бардыгын билдирүүчү белги катыштык сын атооч деп аталат. Катыштык сын атооч ар кандай морфологиялык каражаттардын жардамы менен башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн жасалат. Катыштык сын атооч аркылуу берилген белги өзүнүн аныкталгычы менен ар кандай карым-катыштын негизинде жасалат:

1) заттын белгилүү бир жакка болгон мамилесин, тиешесин көрсөтөт: *партизандык курал, колхоздук чарба* ж. б.;

2) жансыз затка болгон мамилесин көрсөтөт: *шаардык аянтча, философиялык диспут, илимий эмгек* ж. б.;

3) аракет-кыймылга болгон мамилесин көрсөтөт: *даярдоочу класс, далилдөөчү факты, кызыктыруучу китеп* ж. б.;

- 4) заттын орунга болгон мамилесин көрсөтөт: *бул жердик* эл, *эл аралык кабарлар* ж. б.;
- 5) убакытка, мезгилге болгон мамилени көрсөтөт: *кечки кабар*, *бүгүнкү чечим*, *былтыркы окуя* ж. б.

Сын атоочтун даражалары

Кыргыз тилинде сын атоочтун эки даражасы бар: *салыштырма* жана *күчөтмө* даража.

Салыштырма даража

Заттагы бир эле белги экинчи зат менен өзүнүн көптүгү же аздыгы боюнча салыштырылат. Эки заттын бир белги боюнча бири-бири менен салыштырылышы сын атоочтун салыштырма даражалары деп аталат. Кыргыз тилинде бир заттын сынын, өзгөчөлүгүн экинчи зат менен өз ара салыштыруу сөздүн чыгыш жөндөмөсүндө турушу менен ишке ашырылат: Бал, *канттан* таттуу. Уят, *өлүмдөн* катуу. Пальто, *көйнөктөн* узун. Алым, *Асандан* кичине ж. б. Бул сүйлөмдөрдө салыштыруучу заттардын аты атооч жөндөмөсүндө, салыштырууга алынган заттар чыгыш жөндөмөнүн мүчөсүн кабыл алуу менен түзүлдү. Эгерде чыгыш жөндөмөдөгү затты алып таштап, жөн эле *бал таттуу*, *уят катуу*, *пальто узун*, *Алым кичине* десек, эч кандай салыштыруу болбойт.

Эки заттагы бир өңчөй сапаттык белгинин жайынча салыштырылышы чыгыш жөндөмөсү аркылуу берилет. Эгерде сапаттык белгинин аз же көп экендиги, оош-кыйыш же басымдуулугу салыштырылса, анда чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтон кийинки сын атоочко *-ыраак* мүчөсү жалганат: Бал канттан *таттуурак* ж. б. Кээде бул тартип бузулуп, салыштырууга алынуучу зат сүйлөмдө берилбей калышы да мүмкүн. Бирок ал билинип турат: Бул алмурут (*тигинден*) чоңураак.

Кыргыз тилинде *-ыраак* мүчөсүнүн эки түрдүү мааниси бар: 1) *-ыраак* мүчөсү эки заттын бирөөндө салыштырылган белгинин көп экенин көрсөтөт. Бирок ал менден чоңураак да, күчтүүрөөк да эле (К. Баялинов). Чоң-Сары-Ойго келгенде тосуп чыккан андагы колхозчуларга мындан да *жакшыыраак*, *узунураак*, мындан да алда канча *даамдуураак* кылып сөз сүйлөдүм (К. Баялинов).

-ыраак заттагы болгон оң жана тескери сапаттарды да күчөтө берёт; *жакшыыраак-жаманыыраак*; *сулуураак-сертирээк*, *таттуураак-ачуураак* ж. б. Мындан да *жаманыыраак* болот.

2) *-ыраак* заттагы сын-сыпаттын жөнөкөй, кадимки түргө караганда толук эмес, кем экендигин да эч кандай салыштыруусуз эле көрсөтөт: *чийки—чийкирээк*, *катуу—катуураак*, *жумшак—жумшагыраак* (бирок чийки эмес, жумшак эмес). *Кичирээк* жылкыга минсе үч бүктөлөт (Т. Сыдыкбеков). *Ал басыраак бойлуу* ж. б.

Күчөтмө даража

Күчөтмө сын сын-сыпаттын жогорку деңгээлин көрсөтөт да, үч түрдүү жол менен жасалат:

а) эң, өтө, *абдан*, *эбегейсиз*, *ашкан*, *мүлдө*, *чымкый*, *чылк* деген күчөткүч бөлүкчөлөрдүн жардамы менен уюштурулат:

Чурка Серёжа, убакыт *эң кыска*. «Оо, мунун окуясы өтө *кызык*», — деди Нурбай (К. Баялинов). *Чымкый* кызыл кай бири (Т. Үмөталиев). Сарай кең, *опсуз узун* (Т. Сыдыкбеков). Өтө *шайыр* жана *кайраттуу* болгондуктан, ал кыйноодон кийин камерага келгенде желдеттердин ичин күйгүзүп ыр ырдайт.

б) Сын атоочтун толук кайталанып айтылышы же кыскартылып кайталанышы аркылуу да күчөтмө сын түзүлөт. Ал чыныгы кочегардай капкара. *Кыпкызыл* алмалар экен ж. б.

в) Субстантивдешип кайталанган сын атоочтор да күчөтмө сынды уюштурушат: *мыктынын*

мыктысы, сулуунун сулуусу, актын агы ж. б.

Күчөтмө сындын мааниси *жаман* деген сөздүн өтмө мааниде колдонулушу менен да берилет: *жаман* сулуу, *жаман* курч, *жаман* катуу.

СЫН АТООЧТОРДУН ЖАСАЛЫШЫ

1. Сын атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы

Зат атоочтордон сын атооч жасоочу мүчөлөр:

-луу (-луу, -туу, -түү, -дуу, -дүү, -лыг: байыркы түрк. *атлыг*—аттуу) менен жасалган сын атоочтор:

1) Бир нерсенин бардыгын, заттын бир нерсеге ээ экендигин көрсөтөт: *аттуу* киши, *күчтүү* жигит, *акылдуу* адам, *токойлуу* жер, *ашуулуу* бел.

2) Заттын белгисинин көптүгүн, молдугун көрсөтөт: *балыктуу* көл (б. а. балыгы мол көл); *таштуу* жер (б. а. ташка мол жер).

Зат атоочтон -луу мүчөсүнүн жардамы менен көбүнчө катыштык сын атоочтор жасалат. Бирок кээде бул форма аркылуу жасалган сөз сапаттык сынга тиешелүү болгон учурлары да кезигет: атак — *атактуу*, күч — *күчтүү*, кайгы—*кайгылуу*, даам — *даамдуу*, пайда — *пайдалуу* ж. б.

-сыз, -луу мүчөсүнүн антоними. Эгерде -луу мүчөсү атооч сөзгө жалганганда заттын же сапаттын көптүгүн, молдугун көрсөтсө, -сыз мүчөсү заттын же сапаттын жоктугун көрсөтөт: Алтын таап алса да *акылсыз* акмак байыбайт (О. Бөлөбалаев). Түшүнө бербеген Камка эби кеткен *тишсиз* ээгин кыймылдатып карап калып сурады (Т. Сыдыкбеков). Балалуу үй күлүстөн, баласыз үй көрүстөн (макал). Какшаал *суусуз* чөл, ээн жер боло турган (К. Баялинов). Ажар *бактысыз*, Ажар турмуш кулу (К. Баялинов).

Кээде -сыз мүчөсү зат атоочтордон сын атооч жасап, жоктуку көрсөтпөстөн, тескерисинче, ал сыпатты күчөтүп, ченемсиз көп экендигин билдирет:

Элүүчө төөгө мал алып, эпсиз күмүш зар алып (фольк.). Эмгеги *эсепсиз*, акы доолабас бир жан (К. Жантөшев). Бер меттей тизилген *сансыз* жылдыздар жымындашып, жер жүзүнө көрүндү (К. Баялинов). Кара жоо *сансыз* куралдарын дүрмөттөгөн (Т. Сыдыкбеков).

-кы мүчөсү зат атоочторго, тактоочторго жалганып, алардан убакытты билдирүүчү сын атоочторду түзөт: Жаратылыштын *жайкы* сулуулугун ого бетер көркүнө келтирет. «*Кечки* сабакты бирге даярдайлык»,—деди Гүлай (А. Токомбаев). Мурдагы жылы Нарындагы Аламышыктын тоосуна бардым (К. Жантөшев). Байыркы картандын бул кебине калгандары эпейип олтурушуп баштарын ийкеңдетишти (Т. Сыдыкбеков).

-гы мүчөсү жатыш жөндөмөсүнөн кийин келсе, орунду көрсөтүүчү сын атоочторду уюштурат:

Колхоздогу техника — алдыңкы техника. *Айылдагы* оорукана таза жана көңүлдүү. *Шаардагы* мектеп чоң. *Совхозубуз дагы* клуб өтө кооз. *Мектебибиздеги* парта, доскалар сырдалды. *Шаарыбыздагы* көчөлөрүбүз асфальтталган.

-чыл. Зат атоочторго жалганып, адамдын бир нерсеге шыктуулугун, бир нерсеге жакындыгын билдирүүчү сын атоочторду жасайт:

Санаасы жок *уйкучул*, акылы жок күлкүчүл (макал). Кишинин аты—*терчил*, кишинин кийми—*кирчил* (макал). Кыргыз калкы—*конокчул*. Эстүү—*көпчүл*, эселек—*тууганчыл* (макал). Тойчубек *ойчул*, оор басырык киши эле (К. Баялинов).

Элебес эзелден жөнү жокко *капачыл*, күйкөлөк адам (М. Элебаев). Ал өтө сөзмөр, *жомокчул* (К. Баялинов).

-чыл мүчөсү кээде бир нерсени жактагандыкты, бирөөнүн жолун жолдогондукту билдирет: *ленинчил*, *стахановчул*.

-даш мүчөсүнүн жардамы аркылуу биргеликти, жакындыкты билгизүүчү зат жана сын

атоочтор жасалат.

Баарынын кийгендери өңдөш, бир үлгүдө тигилгендей, окшош кийимдер (Т. Сыдыкбеков). Бирине бири кеңештеш, *акылдаш* (К. Баялинов). Касейиндин энеси Каныш байбиче Айымжан экөө *сырдаш* кишилер. Жаш келин *замандаш* жолдошунун айткандарын угуп, оюндагысын түшүнө келатат (Т. Сыдыкбеков).

Зат атоочтордогу (*карындаш, жолдош, курдаш* ж. б.) жана сын атооч маанисиндеги (*сырдаш, өңдөш, акылдаш* ж. б.) *-даш* мүчөсү кош мамиле этишти жасоочу татаал *-даш* (<ла+и) мүчөсүнө кээде мааниси жана сырткы формасы жагынан да окшошуп кетет (салыштыр: *колхоздош жигит — элибиз колхоздошту*). Мындай учурларда *-даш* мүчөлөрүн чаташтырып, бир бирине аралаштырбас үчүн сөздүн маанисине кароо керек.

-дай (<даг байыркы түрк. *тег* — сыяктуу, окшош деген маанидеги бүтүн сөз болгон) мүчөсү зат атоочторго, ат атооч, сын атооч жана атоочтуктарга жалганат.

Казак бала, бою *мендей* (М. Элебаев). Өзүбүз *сиздей* эле колхозчу элбиз (Т. Сыдыкбеков). Таң *аткандай* үйдүн ичи жарык болду.

-дай мүчөсү сын атоочторго да жалганууга мүмкүн: Анын көйнөгү түн ичинде *карадай* көрүндү.

-дай мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сын атоочтор негизинен төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а) Сапаттык окшоштукту:

кандай кызыл; *булактай* тунук; *шердей* күчтүү ж. б.

б) Көлөм, форма, чоңдук жагындагы окшоштукту: *тоодой* киши; жаңгактай таттуу; *калемдей* каш; *мончоктой* тегиз ж. б.

в) Кыймыл-аракеттин иштелиш окшоштугун: куштай учат; *балыктай* сүздү; *баладай* ыйлады.

Сын атоочтук окшоштук маани атоочторго *сыяктуу, шекилдүү, чалыш, сымак, сымал, сөрөй* деген сөздөрдүн айкалышы аркылуу да берилет: *аргымак чалыш* мал; *чалыш жылкы*; *адамсымак//адамсымал* маймыл; *ага сөрөй* киши; *көк сымак//көк сымал*; *кара сымал*; *күрөң чалыш*; *тоту сыяктуу куш*; *ат шекилдүү тай* ж. б.

-лык (фонетикалык варианттары менен) абстракттуу маанидеги зат жана сын атоочторду жасоочу мүчө, аныктоочтук позицияда туруп арналгандык, ченелгендик, бир нерсеге тие шелүүлүк жана кайсы жерден, элден чыккандыгын, билдирүү маанисин берет: *кыштык отун*; *жылдык доход*; *тянь-шандык чалгынчы*; *айылдык совет* ж. б.

-лык мүчөсүнүн колдонулуу масштабы Октябрь Революциясынан кийин өзгөчө кеңейди. Ал орус тилинен кирген сөздөргө жана жаңы советтик-интернационалдык түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөргө жалганып, көп сандаган зат жана сын атоочтор маанисиндеги сөздөрдү жасап, тилдин лексикасын байытууда көрүнүктүү роль ойноду: *практикалык (иш)*, *партиялык (документ)*, *финансалык (иш)*, *индустриялык (техникум)* ж. б.

-чан мүчөсү жалганып жасалган сын атооч заттын бир нерсе менен жабдылгандыгын көрсөтөт:

Чөбүнүн калыңдыгы *атчан* киши кирип кетсе бойлогус (М. Элебаев). *Найзачан* аскер; өтүкчөн киши.

-чан мүчөсү кээде сын атоочтордун өзүнө жалганып, алардан сапаттык белгини көрсөткөн көп сөздөрдү жасайт: *ысыкчан, оорукчан, суукчан* ж. б.

-лак мүчөсү жалганган сөз сүйлөм тизмегинде аныкталгычтын милдетин аткаrsa, ал сөз заттын сапатын, нерсенин бардыгын же молдугун билдирет: *таштак жер*; *саздак жер*, *кумдак жер*.

-мер мүчөсү менен жасалган атооч сөз аныктоочтук позицияда туруп, заттын сапатын көрсөтөт:

Асан *ишмер* жигит. Жамыйла болсо шайыр, сөзмөр, суй кайган жароокер кыз (К. Баялинов).

-кор мүчөсүнүн жалгануусу менен жасалган атооч сөз аныктоочтук позицияда туруп, сын атооч маанисинде адамдын бир нерсеге жакындыгын көрсөтөт: *канкор душман*; *чайкор кемпир*; *малкор адам*; *дүйнөкор киши*; *сүткөр соодагер*; Эже-синдилериң *канкор* падышанын куугуну,

сүргүнү астында тепселишти, тентишти (К. Баялинов).

-кор мүчөсү зат атоочтордон оң маанидеги сын атоочторду да жасай алат:

камкор (адам). Ал адегенде эле *камкор*, иш билүүчү чыйрак чыкты (Т. Сыдыкбеков).

-кер мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сөз аныктоочтук позицияда туруп, адамдын бир нерсеге ишкердик сапатын көрсөтөт: *табышкер* адам; *айлакер* бала; үмүткер адам; күнөкөр адам; *боорукер* адам ж. б. Мындай *боорукер*, энелик жагымдуу сөздү укканда, Жамийла эрксизден көзүнө жаш алды (К. Баялинов). Айшанын *жароокер*, жалындуу көзүнө көзү учураганда Жапардын бүткөн бою өзүнөн өзү балкыды (К. Баялинов).

Составында -бей, -на деген префикстери бар (иран тилдеринен кирген) жана -ий мүчөсү аркылуу жасалган сөздөр да сын атоочтук мааниге ээ: *бейкаруу*; *бейтааныш*; *бейкабар*; *бейдаарат*; *натуура*; *нааразы* (на+ыраазы); *диний китеп*, *маданий революция*, *адабий чыгарма* ж. б.

Этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу мүчөлөр

-гыч мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сөздөр анык тоочтук позицияда туруп, кыймыл-аракетти иштөөгө жөндөмдүүлүгүн, шыктуулугун билдирет: *сезгич* (киши),

жазгыч (акын), күрөгүч (машина), *билгич* (адам) ж. б. -гыч мүчөсү кээде зат атоочту да жасайт.

-ыңкы (<ың+кы) мүчөсү аркылуу жасалган сын атооч сапаттык белгинин жетишсизирээктигин, кемирээктигин билдирет:

Илбериңки Зарыл: «Апай, мен *салайынчы*» — деп, баягы жаман ала кийизди алып жая таштап, Мыскал ошондо отурду (Т. Сыдыкбеков). Өзү илбериңки, адамгерчиликтүү, колунан бардык иш келген, жакшы, эс-акылы бар кыз көрүнөт (К. Баялинов).

Ал кекетинки сөздөрдү айтып, сүзүңкү көзү менен карады. Бардыгынын да кабактары *салыңкы*, үнсүз (К. Баялинов).

Өнү азыңкы, кебетеси *үрпөйүңкү* (Т. Сыдыкбеков).

Айтор бул отун, суусуз бир жерге жаңы көчүп түшкөндөй жутаңкы (М. Элебаев). Көлчөйүңкү өтүктү кийди; агарыңкы; карарыңкы ж. б.

-ык, -к мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалган атооч сөздөр аныктоочтук позициядасын атооч маанисинде заттын сапаттык белгисин билдирет: *калдырак* (кагаз), *солкулдак* (бычак), мөөрөөк (уй), *былжырак* (камыр), *шуудурак* (жибек), сүйлөөк (киши).

-гыр мүчөсү аркылуу жасалган атооч аныктоочтук позицияда заттын бир нерсеге жөндөмдүүлүк сапаттык белгисин билдирет: *алгыр куш*, *алгыр тайган*, *өткүр бычак* ж. б.

-чаак мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтор мааниси жагынан заттын бирдеме иштөөгө жөндөмдүүлүгүн, ага мүнөздүү болгон белгини көрсөтөт: *жалканчаак ат*, *жасанчаак киши*, *адашчаак бала*, *унутчаак аял*, *урушчаак кемпир*, *тырышчаак окуучу* ж. б.

-калаң же -калак мүчөлөрү аркылуу жасалган сын атоочтор адамга мүнөздүү сапаттык белгини көрсөтөт: *күйкөлөк киши*. Чаргын *шашкалак* башка сөзгө келбей, жөнөп кетти (Т. Сыдыкбеков).

Эбиреген *уганаак* катындай үй-бүлөгө кабар жеткиришти (Т. Сыдыкбеков).

-гыс (-гы+сыз) мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сын атоочтор тануу, күчөтүү маанидеги сын атооч сөздөрдү жасайт: көңүлдөн *чыккыс* окуя; ат көтөргүс *зор* буюм; өчкүс кайгы; түгөнгүс *азык*; *тааныгыс* өзгөрүш; *кайткыс* жол ж. б.

-гыч мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтор кыймыл-аракетке байланыштуу белгини көрсөтөт: *азгын адам*, *келгин куш*, *өткүн жаан*, *качкын киши*.

-арман формасы -ар жана -ман мүчөлөрүнүн айкашынан туруп, заттын сапатын билдирет: *чабарман киши*, *билерман адам*, *көрөрмөн киши*, *аларман адам* ж. б.

-анак (<аган+ак) мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сын атоочтор айбанаттарга мүнөздүү болгон сапаттык белгилердин бирин көрсөтөт: *кабанак* ит, сүзөнөк уй, *тебенек* ат, *качанак* жылкы.

Сын атоочтон сын атоочту жасоочу мүчөлөр

Кыргыз тилинде заттын сын-сыпатынын ченемин билдирүү үчүн өңдү-түстү көрсөтүүчү сын атоочторго кээ бир мүчөлөр жалганат. Алар — заттын сын-сыпатынын төмөндүгүн, жетишсиздигин билдирет:

1) *-гыл*: *саргыл, кызгыл, киргил* (ушул үч сөзгө гана жалганат);

2) *-гылт*: (*саргылт, кызгылт, сургулт, көгүлт*).

Бир аз нымдалышкан семиз жердин *саргылт топурагы* бурт-бурт ыргытылып турат (Т. Сыдыкбеков). *Сургулт* бал чыктар чып-чып этип үн чыгарат (К. Баялинов). Кечке жуук булуттар батып бараткан күндүн таасири менен *кызгылт* тартып, уюлгуп жаткандай көрүнөт.

-гылт мүчөсү өңдү көрсөтүүчү бардык эле сын атоочторго жалгана бербейт; бул мүчө *жашыл, кара* деген сын атоочтор менен айкашпайт.

3) *-гылтым* мүчөсү *ак, сур, кызыл, көк* деген сын атоочтор менен айкашып, *кара, жашыл* деген сын атоочтор менен айкашпайт:

Айшанын көйнөгү *кызгылтым*, Гүлайдыкы *көгүлтүм*. *Сургултум* булуттар асманда каалгыды ж. б.

4) *-ылжым* (*-үлжүм*) *ак, көк, сары, кара* деген сын атоочторго жалганат; *кызыл, жашыл* деген сын атоочторго жалганбайт:

Түтүндөй каралжым тартып, булуттар көрүнбөй калат.

Агылжым жибектен көгүлжүм жибек көрктүү. Саргыл жым жип экен.

5) *-ылтыр*: *ак, көк* деген сын атоочко айкашат, ал эми *сары, кызыл, жашыл, сур, кара* деген сын атоочтор менен айкашпайт:

Көгүлтүр түтүнү бурк этип, машина жөнөй берди (Т. Сыдыкбеков).

6) *-ыш* мүчөсү эки гана сөздө кезигет:

Көгүш көздүү жаш жигит ырайымдуу жүзү менен карылга жылмая карады (К. Баялинов).

Өңү *агыш* экен.

7) *-гыч* сары деген бир гана сын атоочко айкашат: Алымдын чачы *саргыч*.

8) *-омук* да *боз* деген бир гана сөз менен айкашат: *бозомук*.

9) *жуумал*: *ак* деген сөз менен гана айкашат: *ак жуумал* жүздүү.

10) *-чыл*: *көкчүл, сарычыл*.

11) *-ча*: Акча бети нурданып, жибек чачы жалтылдап тизеден өттү (К. Жантөшев).

Сын атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы

Эки же андан артык сөздөн туруп, заттын сын-сыпатын, белгисин билгизген сөздөрдү татаал сын атоочтор дейбиз. Татаал сын атоочтор сөз менен сөздүн айкалышы аркылуу синтаксистик жол менен жасалат.

Составдык компоненттеринин синтаксистик айкашуу ыктарына карата татаал сын атоочторду тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы деп экиге бөлүүгө болот.

Тең байланыштагы татаал сын атоочтор. Тең байланыштагы татаал сын атоочтордун компоненттери бири бирине багынбайт да, өз ара төмөнкүдөй мамиледе болушат:

1. Карама-каршы маанидеги сын атоочтор. Мындай сын атоочтор жалпыланган түшүнүктү билдирет: *улуу-кичүү, жааш-кары, узун-кыска, ачуу-таттуу, жоон-ичке, арык-семиз, кең-тар ж. б.*

2. Маанилеш сын атоочтор: булар сапаттык белгини билдирет:

1) Эки компоненти экөө тең маани берүүчү татаал сын атоочтор: *ачык-айрым, жөө-жалаң, эстүү-баштуу, жылуу жумшак*.

2) Компоненттеринин бирөө маани берип, экинчиси азыркы кыргыз тилинде маани бербеген татаал сын атоочтор: *кызыл-тазыл, эски-уску, жоон-жолпу, майда-чуйда, жаман жуман, самтыр-сумтур, оңой-олтоң ж. б.*

3) Кайталама сын атоочтор. Булар заттын сын-сыпатын күчөтүп көрсөтөт да, көптүк идеяны

да билдирет: *сары-сары* гүлдөр, *жашыл-жашыл* чөптөр, *узун-узун* көчөлөр, *таттуу-таттуу* алмуруттар, *жылуу-жылуу* кийимдер, *бодур-бодур таштар* ж. б.

Багыныңкы байланыштагы татаал сын атоочтор да эки сөздөн турат, бирок биринчи сөзү экинчи сөздү аныктайт. Бул типке кирүүчү татаал сын атоочтор синтаксистик байланышка карата өз ара экиге бөлүнөт:

1. Ыкташуу аркылуу байланышкан сын атоочтор. Бул типтеги сын атоочтор компоненттеринин составы боюнча төмөнкүчө болушу мүмкүн:

а) сын атооч менен зат атоочтон тургандар: *жылаңаяк* (*жылаң* + *аяк* бут); *жылаңбаш* (<*жылаң* + *жылаң* + *баш*); *кераяк* (*кер* + *аяк*); *терсаяк* (*терс* + *аяк*); *кара мүртөз* (*кара* + *мүртөз*); *ачык ооз*, *ач көз* ж. б.;

б) сын атооч менен сын атоочтун айкалышынан түзүлгөндөр. Мындай татаал сын атоочтордун кээ бирөөнүн компоненттери өз ара эркин айкашса, кээ бирөөнүкү туруктуу айкашат: *кара кашка*, *көк кашка*, *тору кашка*, *кызыл ала*, *көк ала*, *тору ала*, *сары ала* (эркин айкашуу); *кара тору*, *ак саргыл*, *кара көк*, *кара күрөң* (туруктуу айкашуу: булар өздөрүнүн алдында башка сын атоочтун болушуна жол беришпейт).

2. Кыйышуу байланышы аркылуу жасалган татаал сын атоочтор. Мындай типтеги сын атоочтор өз ара зат атооч менен сын атоочтун айкалышынан турат; биринчи компонентине 3-жактын таандык мүчөсү жалганат да, экинчиси (сын атоочу) өз калыбында өзгөрүүсүз калат, бирок экөө биригип бир жаңы түшүнүктү билдирет: *колу ачык* (жигит), *көзү ачык* (адам), *колу узун* (киши), *тили узун* (аял) ж. б.

Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу (Субстантивдешиши)

Сын атоочтордун синтаксистик негизги милдети—аныктоочтук функцияны аткарышы. Сын атоочтор аркылуу берилген аныктооч заттын туруктуу белгисин билдирет, жана башка аныктоочтор сыяктуу эле аныкталгычы менен ээрчишпейт, мүчө аныкталгыч болуп түшкөн сөзгө жалганат: *малдуу адам дар*; *курч бычакка* сап жасадым ж. б.

Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу анын сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына байланыштуу. Сын атооч сүйлөмдө ээлик же толуктоочтук милдет аткарганда заттык мааниде колдонулат, бирок сөз түркүмү жагынан сын атооч болуп кала берет. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу аныкталгычтык милдет аткарган сөзүнүн түшүп калышы аркылуу ишке ашырылат: сүйлөмдө аныкталгыч болуп кызмат аткарган сөз түшөт да, аныктооч болуп турган сын атооч анын ордуна заттык мааниге ээ болуп колдонулат, б. а. заттанган түшүнүктү билдирет. Аныкталгыч сөз түшкөндө, эгер де ал мүчөлүү болсо, анын мүчөсү заттык маанидеги сын атоочко жалганат. Бирок буга карап, сын атооч заттык мааниге сөз өзгөртүүчү (көптүк, таандык, жөндөмө) мүчөлөр аркылуу өтөт экен деп ойлоого жарабайт. Сын атоочко жалганган мүчө түшкөн аныкталгычынын башта грамматикалык кандай формада экендигин гана көрсөтөт: *Жакишы* менен жүрсөң, жетерсиң муратка, *жаман* менен жүрсөң, каларсың уятка (*жакишы киши* менен, *жаман киши* менен деген маани де). *Жаши* келсе ишке, *кары* келсе ашка (*жаш киши*, *кары киши* деген мааниде); экөөндө тең *киши* деген аныкталгыч түшкөн. *Ачуулунун* алдына турба, атасына карабас (*ачуулуу кишинин* дегендин ордуна). *Чапанчанга* камчы чапса, көйнөкчөнгө доо кетет. Миң *койлууга* карышкыр тийсе, *бир койлуу* бычак ала чуркаптыр (*чапанчан*, *көйнөкчөн*, *миң койлуу адамга* деген мааниде). Үч сүйлөмдө тең түшкөн аныкталгычтын мүчөсү заттанган маанидеги сын атоочко жалганды.

Аныкталгыч сөз төмөнкү учурларда түшөт:

1) аныкталгыч сөз мурунку сүйлөмдө белгилүү болсо, аны кийинки сүйлөмдө да кайталай бербестен, ордуна сын атоочтук аныктооч колдонулат: Базарга бир тору *жорго*, бир кара кашка *жорго* түштү. *Торусун* мен алдым, кара *кашкасын* Эмилбек алды. ж. б.

2) аныкталгыч сөз сүйлөмдун контексти боюнча өзүнөн өзү белгилүү болуп турса, сын атооч анын ордуна заттык мааниде колдонулат. Мындай учурда аныкталгыч мурунку сүйлөмдө берилбейт: *Жооштон* жоон чыгат. *Жакишы*—эли менен, *жер*—кени менен. *Жакишынын*

жакшылыгы тиер ар жерде. *Жамандын* жамандыгы тиер тар жерде. *Ач* кадырын *ток* билбейт, *оору* кадырын соо билбейт. ж. б.

Сын атоочтун заттанышын эки бөлүп кароо керек: кээ бир сын атоочтор ээлик же болбосо толуктоочтук милдетти аткарган учурда гана заттык мааниде колдонулат. Булар сын атоочтун сүйлөм ичинде гана заттанышы деп аталышы мүмкүн.

Кайсы бир сын атоочтор колдонулуу процессинде өздөрүнүн лексикалык, сын-сыпаттык маанисин жоготушат да, акырындык менен зат атоочтордун тобуна өтүп кетишет. Мындай сын атоочтор лексикалашкан сын атоочтор деп аталышы мүмкүн. Эки учурда тең сын атоочтун заттанышы аныкталгычтын түшүшү аркылуу болот: *чал куйрук ат* <*Чалкуйрук* [*чал*— алтайча *буурул* деген маанини билдирет (салыштырыңыз: муну менен кыргызча *чал* деген сөздү)], *ак кула ат*. Ак Кула, *сары ала ат* >*сары ала* (аттардын аттары), *ак сакал киши* > *аксакал*. Кийинки бул сөздүн семантикалык өнүгүшү: 1) сакалы ак (киши), жашы улуу (киши); 2) кызматы улуу (киши), начальник. *Ак сакал*’дын '*начальник*' маанисинде колдонулушу биротоло калыптаныла элек; башка маанилери менен бирге колдонулуп келе жатат, бирок түпкү маанисинен алда канча алыстаган.

Кээ бир сын атоочтор лексикалык маанисинен алыстап же алыстабай туруп, лексикалашып колдонулуунун натыйжасында зат атоочко өтүп кетишет: *чакылдак* (<*чак*+*ылда*+*к*) киши> *Чакылдак*, *заңкылдак* (*заңк*+*ылда*+*к*) киши, *Заңкылдак*, *какылдак* (<+*как*+*ылда*+*к*) киши> *Какылдак* (кишинин аттары), *тарсылдак* (<*тарс*+*ылда*+*к*) нерсе, кыймыл; *тарсылдак* (кулактын тарсылдагы, атышуу) ж. б.

САН АТООЧ

Сан атооч—абстракттуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын, иретин көрсөтүп *канчанчы?* *неченчи?* *канчоо?* *нечөө?* деген суроолорго жооп берет.

Сан атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнө тиешелүү болгон семантикалык, морфологиялык, синтаксистик белгилери боюнча айырмаланат.

Семантикасы. боюнча сан атоочтор абстракттуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын же иретин билдирет.

Мисалы: *Онго экини* кошсо— *он эки*. *Беш* жерде *беш*— *жыйырма беш*. (Мында абстракттуу сандардын аты билдирилип турат). Баарыбызды калтаарыткан үстүбүздөгү сур дүйнө *эки* дөөнүн чатагын да өчүрдү (Т. Сыдыкбеков). Молдожан Фрунзедеги № 5 кыргыз орто мектебинде төртүнчү класста окуйт («Ж. Л»).

Морфологиялык жагынан сан атоочтун өзүнө гана мүнөздүү болгон сөз жасоочу мүчөлөрү бар: *-ынчы*, *-оо/-өө* мүчөсү: *алтынчы*, *экинчи*, *алтоо*, *үчөө*, *бешөө* ж. б.

Бөлчөк сандардын жасалыш жолу да сан атоочторго гана мүнөздүү болгон морфологиялык ыкмага кирет: *бирден эки*, *үчтөн төрт*, *бир бүтүн ондон эки*. Булардан тышкары *-лап*, *-лаган*, *-ча*, *-дай*, *-чакты* (мүчөгө толук айлана элек) мүчөлөрүн да сан атоочторго мүнөздүү деп айтууга болот, анткени чамалама сандар ушулардын жардамы менен гана жасалат.

Сан атоочторго сан категориясы мүнөздүү эмес, себеби сандык түшүнүк, көптүк идея сан атоочтордун семантикасынан эле белгилүү болуп турат. Эгерде сан атоочко көптүк мүчө *-лар* уланса, заттын көптүгү көрсөтүлбөстөн, чамалоо, болжолдоо маанисин туюндурат:

Жашы *элүүлөргө* барып калган чарчы бойлуу жээрде сакал чал (К. Жантөшев). Айдын *жыйымаларында* жолго чыгабыз.

Сан атоочтор сөз өзгөртүүчү жөндөмө, таандык, жак уландылар менен өзгөрүшү жагынан да бөлөк атоочтордон айырмаланат. Кээ бир сан атоочторго бул мүчөлөр жалганса, кээ бирөөлөрүнө жалганбайт; айрымдары бул мүчөлөр менен толук өзгөрө албайт. Мисалы, менин *бешөөм*, мен *он экимин*, *жыйырма чанын*, *отуздайдын* ж. б. деп айтууга болбойт.

Синтаксистик функциясы жагынан сан атоочторго, негизинен, аныктоочтук, баяндоочтук, бышыктоочтук милдетти аткаруу мүнөздүү. Мындан тышкары, ээлик, толуктоочтук милдетти

да аткара берет: Үч жолдошу болсо эчак базардан чыгып кетишкен (А. Токомбаев). Ал эч качан *биринчиликте* башка бирөөгө берген эмес, дайыма *биринчи* (К. Бобулов). Тандалган балдар *жыйырма беш* (К. Жантөшев). Эпчил *эки* ичет. Бешик баласы *беш* түлөйт (макал). *Он бешке* бөлүнөт.

Ушул өндүү семантикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө карай сан атоочтор өзүнчө сөз түркүмүн түзүшөт.

Сан атоочтор жаңы сөздөрдүн жасалышына база болушса да (*ондук, үчүлүк, жетилик, жетиген, кырк аяк, тогуз кат, беш атар*), башка сөз түркүмдөрү сыяктанып (ат атоочтон башка), өзү бөлөк сөздөрдөн жасалбайт. Сан атоочтор да, сын атооч, атоочтук сыякынып, субстантивдешет, заттык мааниде колдонулуп калат.

Сан атоочтор субстантивдешкенде, ойду кыскараак берүү үчүн, өзүнөн кийинки аныкталып турган зат атооч түшүрүлүп айтылат да, анын заттык мааниси аны аныктап турган сан атоочко өтөт. Эгерде аныкталгычка уланган мүчөсү (жөндөмө, таандык, көптүк уланды) болсо, ал субстантивдешкен сан атоочко барып жалганып, түшүп калган аныкталгычтын башта грамматикалык кандай формада экендигин көрсөтүп турат. Түшүрүлүп айтылган аныкталгыч кайсы сөз экендиги сүйлөмдүн маанисинен эле белгилүү болуп турат. Сан атоочтор субстантивдешкенде бир эле мезгилде заттык да, сандык да маанини туюндурат. Мисалы: Билеги күчтүү *бирди* жыгат, билими күчтүү *миңди* жыгат. Эмгек кылган *бешти* бакса, эмгексиз үчтүкүн жейт (макал). Антип-минтип мага акыл киргиче, *отуз* өтүп *кыркы* келип жармашты (Р. Шүкүрбеков).

Кээде аныкталгыч сөз мурунку сүйлөмдөн белгилүү болуп турат да, аны кийинки сүйлөмдө да кайталабас үчүн, анын ордуна сан атоочтук аныктоочу заттык мааниде колдонулуп, субстантивдешет: Он тогуз кызыл аскерден *жетиси* гана калды (А. Токомбаев). Ырчылар жакындаганда *эки жигит* утурлай бастырып салам айтышты. *Биринин* үзөңгүсү узун *экинчиси* бостектен көрпөчө салынган (К. Каимов).

Айрым эсептик сан атоочтор окуучулардын сабактан алган баасын билдирүүчү баллдык мааниде колдонулганда да субстантивдешет: Айлыбызда бирөөнүн баласынан сураам: Жалан *беш* алгандар өкмөттөн акча алышат. Үчтөрү барлары атасынан алат, — дейт (М. Алыбаев). Жалан гана төрт менен *бешке* окуйбуз («Жаш ленинчи»).

Жамдоо сан атоочтор болсо, өзүнүн мааниси боюнча эле көбүнчө сандык түшүнүктү да, заттык түшүнүктү да ичине камтыйт. Ал гана эмес, аларда чыныгы сандык мааниге караганда заттаныш мааниси басымдуурак кылат. Ошол себептүү жамдоо сан атоочтор сан атоочтун башка түрлөрүнө караганда субстантивдик мааниде көп колдонулат да, бир өнчөй бир нече затты бир сөз менен жалпылап түшүндүрөт: Экөө тең өстү, экөө тең токтолду (М. Алыбаев). Төштүк менен бул үчөө аркы-берки минди эле («Эр Төштүк»). Ошол окуядан бир топ күн кийин төртөөбүз Сабиралардыкына дагы чогулбадыкбы (М. Алыбаев).

Азыркы кыргыз тилиндеги сан атоочтор лексика-семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай алтыга бөлүнөт: *эсептик сан, иреттик сан, жамдама сан, чамалама сан, бөлчөк сан, топ сан*.

Эсептик сан атооч

Эсептик сан атоочтор абстракттуу сандык түшүнүктөрдүн атын же кандайдыр бир заттын санын билдирет. *Жыйырма онго* калдыксыз бөлүнөт. *Бешке алтыны* кошсо, *он бир* болот. *Кырк* төрткө бөлүнөт. *Отуздун* жарымы — *он беш*. *Эки* тоо көрүшпөйт, *эки* адам көрүшөт. *Он жети* жаштан үч ай өттү дешет (М. Токомбаев).

Эсептик сан атоочтор өзүнчө турганда абстракттуу сандык түшүнүктөрдү билдирет: *беш, он, жыйырма*. *Алтымышты* жетиге көбөйт.

Ал эми зат атоочтор менен айкашып, алардын санын көрсөтүп келгенде, эсептик сандардын абстракттуу мааниси такталып, конкреттешип, эмнени билгизгендиги ачык көрүнөт: *беш* китеп, *элүү* кой, *отуз* комбайн.

Эсептик сан атоочтор башка сөздөрдүн жасалышына база боло алат: *онунчу, биринчи, алтоо, үчөө, жыйырмача, отуздай, токсон, сексен, ондук, жетилик, бирдик, бирдиктүү, бирге келдик; беш жылдык, беш бармак, алты бакан, беш атар, тогуз кат, кырк аяк, тогуз кайрык* (күүнүн аты) ж. б.

Кыргыз тилиндеги сан атоочтордун негизги катмарына (*бир* (1), *эки* (2), *үч* (3), *төрт* (4), *беш* (5), *алты* (6), *жети* (7), *сегиз* (8), *тогуз* (9), *он* (10), *жыйырма* (20), *отуз* (30), *кырк* (40), *элүү* (50), *алтымыш* (60), *жетимиш* (70), *сексен* (80), *токсон* (90) деген ондук сандар, жүздүктү (100), *миңдикти* (1000) билдирген жана *миллион* (1000000), *миллиард* (1000000000) деген сандар кирет. Сан атооч түркүмүнө кирген башка сандардын баары жогорку негизги жыйырма эки сандын базасында түзүлөт.

Татаал сандык түшүнүктөрдү атоо үчүн тилде татаал сан атоочтор пайда болгон. Татаал сан атоочтор тилибиздеги негизги жыйырма эки сандын (*бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон, жүз, миллион, миллиард*) бири-бирине айкашып айтылышы менен түзүлөт: *он бир, он беш, отуз үч, сексен беш; эки жүз элүү беш, алты жүз сексен тогуз; эки миң тогуз жүз токсон тогуз* ж. б.

Эсептик сан атоочтор жогорку негизги маанисинен башкадагы төмөнкүдөй кошумча маанилерде колдонулат:

1. Цифранын атын билдирет: Доскага *он деген* цифраны жазып койдук. *Беш деген* цифраны жазчы («Ленинчил жаш»).

2. *Бешке* чейинки эсептик сандар мектеп практикасында окуучулардын билимине коюлуучу баанын маанисинде да колдонулат: Султан географиядан төрт алды. Өмүрүмдө «5» *тен* башка баа албагам сабатымдан («Кыргызстан пионери»). Барарын го бардым, а кокус экзамен, сыноодон «*экиге*» ку ласам кантем (Ш. Бейшеналиев). Кээ бир чейректе «үчтөрү» көбөйтүшөт (Ш. Бейшеналиев).

3. Кээ бир эсептик сандар айрым учурларда өзүнүн конкреттүү сандык маанисинде колдонулбастан, «көп», «өтө көп», «бир нече» деген сыяктуу жалпы түшүнүктү билдирип калат: Бирөө миңге татырлык баатырлар дагы бар («Манас»), Ою миң санаага бөлүнүп... (Ч. А.). Өзү *бир*, көзү миң (табышмак, «Элек»). Бир айтканын миң айтып (фольклор). Өмүрдө, өлүмдө да миң-миң себеп, Алмашып адам чиркин келет, кетет (Р. Шүкүрбеков). Тотуча *токсон* түрдөнгөн... (К. Жантөшев). Өз алдына *токсон тогуз* суроо коюп, басынып, ыза болуп, өзгөрүлүп келе жаткан кези эле (Т. Сыдыкбеков). Жүз жолу айттым, укпады («Ала-Тоо»).

5. Адамдын жашын айтууда кээде татаал сандын составындагы ондук сан илик жөндөмөдө, андан кийин бирдик сан айтылат. Мындайча жол менен айтылган эсептик сан адамдын жашынын канчада экендигин өзгөчө бөлүп, тактап көрсөтөт:

Керез ошондо *сексендин сегизинде...* (К. Жантөшев).

— Мен келдим *сексендин сегизине...* (А. Токомбаев).

Жашым *алтымыштын сегизине* келди (Т. Сыдыкбеков).

Башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да эсептик сан атоочтордун ичинен «бир» деген сан атооч ар түрдүү мааниде колдонулат:

1. Заттын, кээде кыймыл-аракеттин санын билдирет, б. а. чыныгы сан атоочтук мааниде колдонулат:

Уйчуларга *бир* ирик уруксат эт (Ш. Бейшеналиев).

Сен *бир* тыйын да бекер бербейсиң мага (Н. Байтемиров). Эр мактанса — *бир* октук, чебердеп жүр, кулунум (Т. Сыдыкбеков). Ал эртең мененки чыккан муздак терин *бир* аарчып алды (М. Алыбаев). Кара сакал кымыздан *бир* ууртап, жерге койду (Б. Жакиев).

2. Затты, мезгилди так, ачык эмес, жалпы жонунан болжолдуу көрсөтөт: «кандайдыр бир», «белгисиз бир» деген мааниде колдонулат:

Ал *бир* күнү толкундап келди да, столуна олтуруп, калемди алды (М. Алыбаев). Бөрүбай бул тектирге суу чыгарууну ойлоп, *бир жылы* чоң ашар берген (Т. Сыдыкбеков). Анан өз алдынча *бир жалчынын* кызына сүйлөшөт (Ш. Бейшеналиев).

3. Өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин берип, аны өзгөчө белгилеп көрсөтөт: Айран ичпесе да, тек ушул отуруштун өзү Маматка *бир сонун* көрүнөт (К. Каимов); (салыштырыңыз:

бир сонун көрүнөт—сонун көрүнөт). Токойдон кыргоол, тоодон кекилик уулап, *бир* кумардан чыгалы (Т. Сыдыкбеков). Ал ушундай бир кызык киши («Жаш ленинчи»).

4. Кыймыл-аракеттин кимге, каякка багытталганын бөлүп, ажыратып, ирети менен көрсөтөт: Асия *бир* элге, *бир* маңдай жагындагы жаш жигитке карады (М. Алыбаев). *Бир* тигинин, *бир* мунун коюна бастырып барышты (Ш. Бейшеналиев). ж. б.

Иреттик сан атооч

Иреттик сан атоочтор заттын орун жагынан болгон сандык иретин билдирет.

Иреттик сан атоочтор кыргыз тилинде, көпчүлүк түрк тилдериндегидей эле, эсептик сан атоочко *-ынчы//инчи//унчу//үнчү* мүчөлөрүнүн жалганышы менен жасалат.

Орхон-енисей эстеликтеринде иреттик сан атоочтун мүчөсү эки түрдүү формада колдонулган; *-ынч//инч//унч//үнч// -нты: үчинч, йитинч, төртинч, экинти*.

Иреттик сан атоочтун байыркы *-ынч//инч* мүчөсү азыркы түрк тилдеринде түрдүү фонетикалык варианттарда колдонулат, ал эми байыркы *-нты* формасы азыркы тилдерде сакталбаган.

Иреттик сан атоочтор белгилүү бир тартип боюнча жайгашкан заттардын иретин билдирүү менен бирге, кээде кыймыл-аракеттин сандык иретин билдирип калат: *Экинчи* келгенде «бала-чакага кеңешип ойлоноюн»—деп узаткан (К. Жантөшев). Бүгүн Элебестин үңкүргө *биринчи* гана түнөшү (М. Алыбаев). Ал үчүнчү чакырганда араң келди ж. б.

Иреттик сан атоочтор сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук милдетти, кээде башыктоочтук милдетти аткарат:

Экинчи капканын булак оозунан алыс буйтага чөгөрдү (Ш. Бейшеналиев). Эмилбекте болсо биз айткан *экинчи* сапаты жок (М. Алыбаев). Анда мен орто мектептин *сегизинчи* классында окуп жүргөнмүн (Т. Кыдыралиев). Сампарлап жааган *биринчи* кар аттын тушоорун жашырып баратты (К. Каимов). Бул шаарга *үчүнчү* келишим.

Эгерде аныкталып турган зат атооч түшүрүлүп айтылса, иреттик сан субстантивдешет. Мындай учурда ага көптүк, жөндөмө, таандык мүчөлөр улана берет: Шашпа, *жетинчини* аяктап, күбөлүктү алайынчы (Ш. Бейшеналиев). Эки кварталдан өтүп, үчүнчүгө жакындай бергенде, туура туштан жар кыраган чоң лампа көзүнө урунду (Ж. Таштемиров). *Бирин* окусам — *экинчиси*, *экинчисин* окусам — үчүнчүсү, үчүнчүсүн окусам — төртүнчүсү кызык (К. Жантөшев). Быйыл *онунчудан* окуйт, айланайындар (М. Алыбаев). *Жетинчилер* экскурсиядан кайта элек.

Жамдама сан атооч

Сан атоочтун бул түрү саналып айтыла турган бир өңчөй заттардын жыйындысын билдирет.

Кыргыз тилинде жамдама сан атоочтор *-оо*, *-өө* мүчөлөрүнүн жардамы менен эсептик сандардан жасалат.

Орхон-енисей эстеликтеринде жамдоо сан атоочту *-згү*, *-гү* мүчөсү уюштурган: *үчегү* (үчөө), *икегү* (экөө) ж. б.

Жамдоо сан атоочтун байыркы *-агу*, *-эгү* мүчөсү азыркы түрк тилдеринен сары уйгур тилинде гана сакталып калган: *ишкоугы* (ишко+ угы) — экөө, *учиго* (уч + иго) — үчөө.

Мааниси жагынан жамдама сан атоочтор сандык түшүнүк менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, дайыма зат ташкан мааниде колдонулат:

Мен аны үчөөңө тен билгизген жокмун (М. Алыбаев). Бул экөөнүн *бири*—Оштун түрмөсүнөн качып чыккан эски басмачы (К. Жантөшев).

Бул сүйлөмдөрдөгү «үчөөңө», «экөөнүн» деген жамдама сан атоочтор сандык түшүнүктү берүү менен бирге, заттык маанини да билдирип турат. Башкача айтканда, булар сандык маанини, заттык маанини да ичине камтып, жамдап көрсөтүп турат.

Жамдама сан атоочтун эсептик, иреттик, чамалама жана топ сандардан дагы бир өзгөчөлүгү: жамдама сан атооч ыкташуу жолу аркылуу өзүнөн кийинки зат атооч менен байланыша албайт (бешөө китеп, үчөө жылкы деп айтылбайт). Мунун себеби жамдама сан атоочто сандык түшүнүк менен бирге ага аныкталгыч болуп келе турган заттык түшүнүктүн да бар экендиги менен түшүндүрүлөт. Ошол себептүү ага экинчи ирет аныкталгычтын айкашуусу зарыл эмес. Бирок жамдама сан атоочтор кыйышуу жолу менен өзүнөн кийинки аныкталгыч зат менен байланыша алат: *бешөөнүн сөзү бир чыгат* (Н. Байтемиров). Кой багуу экөөнүн *колунан келбейт* (Ш. Бейшеналиев).

Жамдама сан атоочтор төмөндөгүдөй мааниде колдонулат.

1. Семантикасы боюнча жамдама сан атоочтор, негизинен, заттардын жалпыланган санын көрсөтүп, ичине сандык түшүнүк менен заттык түшүнүктү камтып турат, көбүнчө затташкан мааниде болушат: *Экөө көп учурларда түн ортосуна чейин маектешип олтурушат* (Т. Кыдыралиев). Ошол үчөө *бир тууган* («Манас»). Ал аңгыча болбой, дагы төртөө таш-таштын далдаасынан чыга калышты (Т. Сыдыкбеков).

2. Эгер жамдоо сандар конкреттүү бир заттын же кыймыл аракеттин санын көрсөтүп келсе, көбүнчө сандык маанини билдирип калат: Айла *алтоо* болсо, *акыл* жетөө. *Аталаштан алтоо* болгуча, энелештен экөө болсун. Бий экөө болсо, доо төртөө болот (макалдар).

3. «Бирөө» деген сан бир гана заттын санын билдирген конкреттүү маанидеги «бир» деген эсептик сандан жасалгандыктан, мында, башка жамдама сандардагыдай, жамдамалык, жыйынтыктык маани жок, көбүнчө затташкан маани басымдуулук кылат: Бирөөдөн суук тилди көп уксам да, бирөөгө катуу айткым келбейт (А. Токомбаев). Кана, бирөөң аттанып чыкпайсыңбы? (Ш. Бейшеналиев). Ал бирөөнүн тешик жарагына зыян келтирбейт (Т. Сыдыкбеков).

4. «Бирөө» деген сөздүн түпкү теги сан атооч менен байланыштуу болгондон кийин, кээде ал заттын санын көрсөтүп, сандык маанини көбүрөөк билдирип калат: Алардын ую бирөө. Анын самаган негизги тилеги бирөө. Балдарынын экөө кыз, бирөө эркек... (С. Өмүрбаев). Калкынан бирөө калбасын! («Манас»).

5. «Бирөө» саны (кээде -лар мүчөсү жалганып) айрым учурларда «кимдир бирөө» деген сыяктуу белгисиздикти билдирүү үчүн да колдонулат: Бирөөлөр кастык кылат деп, Тушунда кароол турчу экен («Манас»). Ордуна туруп кетейин дегенде, этегинен бирөө тартып калды (М. Байжиев). Менин алдымда... эшек минген бирөө кетип бара жатты (М. Алыбаев). Окус түндө бирөөлөр келип, айранын артынып кетсе кантмек (Ш. Бейшеналиев).

6. Жамдама сан атоочтор кош айтылса, чамалоо, болжол доо маанисин да билдирет: Айыл чарба көргөзмөсүнө биздин колхоздон төртөө-беилөө барат го. Артыкча мергенчини сыйлаган экөө-үчөө кубарып, ачууланып олтурушту (Т. Сыдыкбеков). Аtpагыла, жан соога деп, учөө-төртөө кыйкырып жибершти (К. Жантөшев). *Эки-үчөөндө* асынган мылтык байкалды (Т. Сыдыкбеков).

Чамалама сан атооч

Чамалама сан атоочтор морфологиялык жол менен жасалат:

Сан атоочтун бул түрү заттын санын чамалап, болжолдоп көрсөтөт:

1) *-ча// -че// -чо// -чө* мүчөлөрү аркылуу. Бул мүчө «чак» («мезгил», «убакыт» маанисинде) деген сөздөн чыккан. Буга азыркы кыргыз тилинде жана айрым башка түрк тилдеринде «чакты» деген форманын да колдонулушу далил боло алат: *он чакты* (чак+ты). Мисалы: ...Дүйшөн окуткан *он чакты* балдар-кыздардын ичинен чонураагы эле мен болучумун (Ч. Айтматов). *Беш жүзчө* тубардын жалпы жонунан эсебин чыгарышкан менен, өңүнөн таанымак кайда? (Ш. Бейшеналиев).

Көпчүлүк учурларда чамалама сан атоочторду уюштуруучу мүчөлөр (*-ча* ж. б. мүчөлөр) сан атоочтон кийин келген нумеративдик сөзгө же аныкталып турган зат атоочко жалганып, өзүнүн алдында турган сан атооч менен бирге туруп, чамалама сандык маанини берет:

Он метрче жерге жетпей, ичек-кардын чубаган бойдон карышкыр сулап калды («С. К.»). «Саркенин кашаасы» дегенибиз айланасы жүз *саржанча* келген бир таш короо (М. Элебаев). Шаарда *алты айча* туруп калдым («Жаштык сапар»). Үч *саатча* өттү белем... («Кыргызстан аялдары»).

Кээ бир нумеративдик сөздөрдөн кийин бул мүчө -чалык (-ча+лык) формасында да жалгана берет: Алар баш аягы үч жүз *метрчелик* жерде шыгырап иштеп жатышты (Т. Сыдыкбеков).

2) -дай (фонетикалык варианттары менен) мүчөсү уюштурат. Бул мүчөнүн баштапкы формасы -*тег*. Орхон-енисей эстеликтеринин тилинде *тег*—«сыяктуу», «окшош» деген маанидеги бүтүн сөз болгон. Азыркы айрым түрк тилдеринде аяккы *г>й* тыбышына өтүп, -дай формасындагы мүчөгө айланган:

Шаардагы мектептерде он миндей өспүрүм тарбияланууда («С. К.»). *Алтымыштай* катынга, тегиз кошок айттырып («Манас»). Корбашы баш болуп *отуздай* гана адам бизге каршы ок атышат (Т. Сыдыкбеков).

-дай мүчөсү да эсептик сандан кийин келген нумеративдик сөзгө же аныкталгычка уланып, өзүнүн алдындагы сан менен бирге айтылган учурда да чамалама сандык маанини билдирет: Анын артында *жыйырма метрдей* алыстыкта Кайтпас келе жатат («С. К.»). *Беш саржандай* узап калдым (М. Элебаев). Таятамдыкы Чоң-Таштан *кырк чакырымдай* ары — Кең-Сууда (М. Элебаев). ...Серкебай... Гүлбүбүдөн *отуз жааштай* улуу (Т. Сыдыкбеков).

-дай мүчөсү эки эсептик сандын катар айтылышы менен уюшулган чамалама санга да уланып келет: Дагы *жыйырма отуздай* канаттуу жандыгыбыз бар эле (Б. Жакиев). Алардын *беш-алтыдай* кою бар.

-ча, -дай формасындагы чамалама сан «ошол мүчөлөр жалганган санга жакын» дегендей маанини билдирет: *жыйырмача* (жыйырмага жакын) китеп, *отуздай* (отузга жакын) бала.

3) -лаган (ла+ган) мүчөсү уюштурат.

-лаган мүчөсү бардык эле эсептик сан атоочторго жалгана бербестен, негизинен, он, жүз, миң, он миң, жүз миң, *миллион* деген сан атоочторго уланат. Бул мүчө жалганган чамалама сан мааниси жагынан өзү улангандай сандын бир эмес, бир нече экендигин билдирет: Батышты көздөй *ондогон километрди* чогуу бастык (Т. Кыдыралиев). (Мында «он километр» деген гана маанини эмес, «бир нече он километр», «он кило метрден бир нечесин» деген түшүнүктү берип турат). Жарыядан кийин жүздөгөн кыздар келди («Ала-Тоо»). Миндеген жаштардын кубанычтуу жүздөрүн, бакытка толгон көздөрүн көрөсүң (К. Бобулов). Азыр марксизм миллиондогон массанын окуусу болуп калды. Түмөндөгөн жоокерлер... эл менен, журт менен коштошту.

4) -лап (-ла + ып) мүчөсү уюштурат.

-лап мүчөсү эсептик сан атоочко жалгануу менен аны тактоочко өткөрүп жибербейт, сан атоочтук маанисин толук сактап, заттын санын чамалап, божомолдоп көрсөтөт. Жатыш жөндөмөдө айтылып, андан кийин алымы атооч жөндөмөдө айтылат:

Жыл сайын колхоздо алынуучу байлыктын үчтөн *эки* бөлүгүн пахта түзөт («С.К.»). Район боюнча бир миңден ашык коммунист болсо, анын үчтөн *бири* мал чарбачылыгында иштешет («С. К.»). Башкача айтканда, шаарыбыздын калкынын төрттөн *бири* — окуучулар жана студенттер («С. К. »).

Айрым учурларда бөлчөк сандын бөлүмү илик жөндөмөдө, алымы үчүнчү жакка таандык формада айтылат: Акчанын үчтүн *бириндейи* сарп кылынды («Ала-Тоо»). Эгиндин үчтөн *экиси* жөнөтүлдү.

Бөлчөк сандар эсептик сандан кийин «жарым» деген сөздүн кошулуп айтылышы менен да жасалат: Ал бир рейсте *бир жарым* тоннадан ашпаган жүк менен алыскы жайытка үч суткада жетет («С. К.»). Мурдагы алтынчы класста, быйылкы *эки жарым* чейректе түзүк окуганыңды эскерип, сени экзамен тапшырууга уруксат эттик (Ш. Бейшеналиев).

«*Жарым*», «*жарты*» сөздөрү «миң», «*миллион*», «*миллиард*» деген эсептик сандар менен айкашканда, алардан мурун келип, бөлчөк санды уюштурат: *жарым* миң жылкы, *жарты* миллион кой, *жарым* миллиард сом.

Аралаш бөлчөктөрдө болсо, эң мурун бүтүн сан «бүтүн» деген сөз менен бирге айтылып,

андан кийин бөлчөк сан айтылат:

Булар январь айынын планын 20-январда эле *бир жүз бир* бүтүн *ондон эки* процентке аткарып коюшкан («С. К.»). Келерки жылы колхоздор менен совхоздор дан эгиндеринин түшүмдүүлүгүн ар гектардан *он эки* бүтүн *ондон беш* центнерге жогорулатууга тийиш («С. К.»). Азыркы убакта фабрикада биринчи сорттогу продукцияны берүү 3,5 процентке өскөндүгү жакшы жөрөлгө! («Л. Ж.»)

Бөлчөк сандар түрк жазмасынын енисей эстеликтеринде да, орто кылымдагы эстеликтеринде да учурабайт. Алар кийинки доорлордо гана келип чыгат. Өзгөчө советтик чындыктын шарттарында кеңири колдонула баштайт. Бирок бөлчөк сандардын синоними болгон «жарым» ($\frac{1}{2}$), «чейрек» ($\frac{1}{4}$) деген өңдүү сандык маанидеги сөздөр кыргыз тилинде революцияга чейин эле, андан алда канча мурун колдонулуп келген: Атам чыгып кеткенге *жарым* саатча убакыт болду (К. Жантөшев). Ал *чейрек* кылымга жакын агартуу майданында эмгектенип келетат («С. К.»).

Кыргыз тилинде, жогоруда айтылгандай, бөлчөк сандын бөлүмү, негизинен, чыгыш жөндөмөдө айтылса да, кээде ал илик жөндөмөсүндө да айтылып калат: Иштин *төрттүн үчү* бүтүп калды.

Топ сан

Сап атоочтун бул түрү бир өңчөй заттардын топтоштурулуп тең бөлүнгөн санын билдирип, «канчадан», «нечеден?» деген суроолорго жооп берет. Кыргыз тилинде топ сан эсептик сан атоочко чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсүнүн жалганышы менен жасалат:

Жүзүнөн *жетимиштен* козу алдым... («С. К.»). Ар бир группада *отуздан* студент болсо да, мен үч группага сабак берип жатпаймынбы («Жаштык сапар»). *Экиден* табак тарттырып, чалдардын баарысы этин жебей арттырып («Манас»). Жүздөгөн жерде кырк баатыр, Жүздөн огул дагы бар («Манас»). Үстүбүздөгү жылы карамагындагы ар жүз тубар бээден *токсон жетиден* кулун алып, райондо биринчи орунду ээлеген («С. К.»).

Топ сан да, сан атоочтун башка түрлөрүндөй эле, кыймыл-аракеттин да топтоштурулуп бөлүнгөн санын көрсөтө берет:

Мамык жаздык арттырып, Басмайылды үчтөн тарттырып («Манас»). Тизип койгон жылтыр кара мончоктой, *Бештен* өргөн кыздын коюу чачтары (А. Токомбаев). Азырынча алынган төл тууган койлордун ар жүзүнө 127ден айланууда («С. К.»).

Топ сан кайталанып кош айтылган эсептик сандардан да жасалат:

а) Бир эле сан эки кайталанып айтылып, ага -дан мүчөсү жалганат. Мааниси жагынан тепетең бөлүштүрүүнү билдирет: *Он-ондон* өргөн көмүрдөй кара чачы эчен имерилип, ... (А. Токомбаев). Ар бирибиз *беш-бештен* дептер алдык.

б) Ар түрдүү эки эсептик сан кош айтылып, ага -дан мүчөсү жалганат. Мааниси жагынан чамалоо оттеногун да берет:

Ар кайсы чабандан *бирден-экиден* кой жоголуп жатат (С. Өмүрбаев). Сакманчылар төлдү, саан койду *элүү-алтымыштан* бөлүп, өз-өзүнүкүнүн мандайына, жонуна түркүн боёк сүйкөшөт (Ш. Бейшеналиев).

Эгерде топ сандан кийин нумеративдик сөз келсе, -дан мүчөсү ошол нумеративдик сөзгө (кээде айкындалгычка) уланат: Койдун ар биринен 3,6 *килограммдан* жүн кыркып алды («С. К.»). Колхоз пахтанын ар гектарынан 1966-жылы 29 *центнерден*, 1967 жылы 30 *центнерден*, 1968-жылы 35 *центнерден* түшүм алган («С. К.»). Алар ар гектар жерге 25-30 *тоннадан* кык жеткиришкен («Л. Ж.») Ат атоочтун сүйлөм тизмегинде билгизген конкреттүү мааниси туруксуз. Маанисинин туруксуздугу боюнча ат атоочтор зат атооч, сын атооч жана сан атоочторго карама-каршы коюлат. Атоочтордун бул түрлөрүнүн билгизген мааниси туруктуу, анткени алар өздөрү билгизген заттык, сапаттык жана сандык түшүнүктөрдүн аттары болуп эсептелишет, алардын мааниси контекстисиз эле аныкталат. Ал эми ат атооч болсо затты жана алардын белгилерин атабайт, а көрсөтөт. Анын конкреттүү мааниси сүйлөмдүн контексти аркылуу гана аныкталат. Бир эле ат атооч сүйлөмдөгү атоочтор менен байланыштуулугуна

карата чексиз колдонула бериши мүмкүн, бирок бардык учурда жалпы мааниси сакталат, өзгөрүлбөйт. Речке катышкандардын ар бири өзүнүн тыңдоочусун *сен*, өзүн *мен* деген ат атоочтор менен көрсөтөт. Ушинтип, бул ат атоочтор жалпы мааниси боюнча сүйлөөчү жана тыңдоочу жакты билдиришет. Сүйлөөчү жак Керим болсо да *мен*; Алым болсо да *мен*; тыңдоочу Асан болсо да *сен*, Үсөн болсо да *сен* болуп конкреттүү заттарды көрсөткөн мааниси өзгөргөнү менен, булардын жалпы мааниси — *мен* дайыма сүйлөөчү жакты, *сен* тыңдоочу жакты билгизгендиги эч өзгөрбөйт, сакталат.

АТ АТООЧ

Ат атоочторду башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап көрсөтүүчү грамматикалык белгиси жок. Алар башка сөз түркүмүнөн, негизинен, лексикалык мааниси боюнча айырмаланат. Ат атоочтордун морфологиялык өзгөчөлүгү катарында жөнделгөндө алардын кээ бирөөлөрүнүн уңгусунун өзгөрүп кетишин гана эсептөөгө болот. Ат атоочтор мүчөнүн жардамы аркылуу башка сөз түркүмүнөн жасалбайт. Алар мааниси боюнча өзүнчө сөз түркүмү катары лексикалык фондудан бөлүнүп чыккан. Бирок ат атоочторго сөз жасоочу төмөнкү мүчөлөр жалганат:

1) *-лык* мүчөсү жактама ат атоочторго жалганып, тарап таштык маанидеги атооч сөздөрдү жасайт: *мендик, сендик, биздик* ж. б.

-лык мүчөсү жактама-шилтеме жана шилтеме ат атоочторго жалганганда, мүчөнүн алдында «н» тыбышы пайда болот да, негиз катарында *ан* (андыктан), *ошон* (ошондуктан), *ушун* (ушундуктан) колдонулат, *-лык* мүчөсү ушу негизге жалганат;

2) *-сыз*: менсиз, бизсиз, сизсиз, ансыз (<*ал*), мунсуз (<*бу*), бирок ошосуз, ушусуз (бул экөө ушундай айтылат);

3) *-дай*: мендей, сендей, андай (<*ал*), ошондой (<*ошо*), тигиндей (<*тиги*), мындай (<*бу*), б. а. мында да *-дай* мүчө сү *-н* менен аяктаган негизге жалганат: салыштыр: *ошондук (тан)*, *ан-дык (тан)*;

4) *-дагы* (<*да* + *-гы*); *мендеги, сендеги, тигиндеги, ошондогу, мындагы, ушундагы* (сын атоочтук мүчө мында да *-н* менен аяктаган негизге жалганды);

5) *-чыл*: өзүмчүл (<*өз*), мисалы: өзүмчүл киши;

6) *-ча*: *менче, сенче, анча, ошончо, ушунча, менимче* (*мен* + *+ым* — тектеш тилдерде илик жөндөмөсүнүн *-ың* мүчөсүнүн өзгөргөн түрү *+ча*) (*-ым* мүчөсү жөнүндө жогору жакты кара: *бен+им—менин*).

Ат атоочтор аткарган синтаксистик кызматы жана мааниси боюнча башка сөз түркүмдөрү менен катышы бар. Бул белгилер боюнча ат атоочторду негизинен төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот.

1. Зат атооч менен катыштуу ат атоочтор. Бул группага кирген ат атоочтор адамды, затты же болбосо заттанган түшүнүктөрдү көрсөтөт. Сүйлөмдө зат атооч сыяктуу ээ жана толуктоочтук милдет аткарат да, ким? эмне? деген суроого жооп берет: *мен, сен, ал, биз, ар ким, ар нерсе*, өз (өзүм, өзүң, өзү), *ким? эмне? эч ким, эч нерсе, кимдир* бирөө ж. б.

2. Сын жана сан атооч менен катыштуу ат атоочтор: *бут кул, бардык; ар бир, кээ бир, кайсы бир; кайсы, бул, тигил, ошол; канча, нече, бир канча*, ж. б. Ат атоочтун бул түрлөрү синтаксистик жагынан, негизинен, сын жана сан атооч сыяктуу аныктоочтук милдет аткарышат, *кайсы? канча?* деген суроого жооп беришет.

Ат атоочтун түрлөрү

Ат атоочтор маанисине карата төмөнкү топторго бөлүнөт:

1. *Жактама*: *мен, биз* (1-жак); *сен, сиз, силер, сиздер* (2-жак); *ал, алар* (3-жак).

2. *Шилтеме*: *бу (бул), ушу (ушул), ошо (ошол), тиги (тигил), тетиги (тетигил), тээтетиги*

(тээтетигил).

3. Сурама: ким? эмне? (не?), кандай? кайсы? канча? нече? качан? кайда? кайдан? кана?

4. Тангыч: эчким, эч кандай, эч кайсы, эч бир, эч качан, эч нерсе, эчтеме.

5. Аныктама: бүтүн, бүткүл, баары, ар ким, ар бир, өз.

6. Белгисиз: кимдир бирөө, бир нерсе, бирдеме, кимдир, кандайдыр, кээ бир, кайсы бир, кай бир, алда кандай, ал да ким.

Жактама ат атоочтор

Ат атоочтун бул түрү затты жак аркылуу көрсөтөт. Жак сөзгө катышкандардын сүйлөөчүгө карата болгон катышы боюнча аныкталат. Кыргыз тилинде сөзгө тике жана кыйыр түрдө катышуучу үч жак бар. Биринчи жана экинчи жак сөзгө тике катышат, үчүнчү жак сөзгө катышпайт:

Жекелик түрү

1- жак *мен*

2- жак *сен, сиз*

3- жак *ал*

Көптүк түрү

биз

силер, сиздер

алар

Биринчи жактын көптүк түрү менен экинчи жактын жекелик сылык түрү формалдык белгиси боюнча окшош болгону менен, ат атооч *сиз* азыркы кыргыз тилинде байыркы көптүк маанисин жоготкон. Ошондуктан *сиз* экинчи жактын одоно түрү *сен* сыяктуу эле жекелик мааниде колдонулат; көптүк түрү -лар мүчөсүнүн жалганышы аркылуу *сиздер* жана *силер* болуп берилет. Тескерисинче, ат атооч *биз* ушул формасында туруп эле көптүктү билдирет. Ошондуктан ага -лар мүчөсүнүн жалганышы зарыл эмес. Анын *биздер* формасында сейрек колдонулушу да ушуга байланыштуу.

Байыркы түрк тилдеринде биринчи жактын жекелик түрү үчүн *бен, мен* колдонулган. *Бен* деген сөздүн аягындагы мурунчул *н* тыбышынын таасири астында сөз башындагы кош эринчил *б* мурунчул *м* тыбышына өтүп, *мен* 'ге айланган.

Жактама ат атоочтордун биринчи, экинчи жагы азыркы мезгилде составдык элементтерге бөлүнбөйт, бирок морфологиялык түзүлүшү жагынан алар өз ара окшош: *ме+н, се+н, би+з, си + з...* Мындай окшоштуктар ат атоочтун бул түрлөрүнүн эрте кезде туундуулугун көрсөтөт.

Түркологиялык адабияттарда алардын составдык элементтеринин чыгышы жөнүндө бирдиктүү пикир жок.

Түрк тилдерине жакын кээ бир тилдерде (монгол, тунгус) I, II жактын жекелик түрү атооч жөндөмөдө гана *би* (мен), *си* (сен маанисинде) болгону менен, кыйыр жөндөмөлөрдүн бардыгында буларга *н* тыбышы кошулат. Мунун натыйжасында биринчи жактагы ат атоочтун башкы *б* тыбышы мурунчул *м* тыбышына өтөт (салыштыр: байыркы түркчө *бен* > кыргызча *мен*). Ушинтип аларда биринчи жана экинчи жактагы ат атоочтордун кыйыр жөндөмөлүк негизи катарын да *мин, син* колдонулат, жөндөмө мүчөлөрдүн бардыгы ушул негизге жалганат. Мындай фактыга таянып, кээ бир изилдөөчүлөр кыргыз жана башка түрк тилдеринин I, II жагынын жекелик түрүнүн (*бен//мен, сен//син*) аягындагы *н* тыбышы да башта уңгу менен биригип кыйыр жөндөмөлүк негизди түзгөн, кийин ал сөз атооч жөндөмөсү катарында кабыл алынып кетиши мүмкүн деп карашат. Мындай көз караштагы окумуштуулар өз болжолдоолорун бекемдөө үчүн башка фактылар менен бирге, чубаш тилинин материалына да таянышат.

Чуваш тилинде I, II жактын жекелик түрү, монгол жана тунгус тилдериндегидей, атооч жөндөмөдө кошумча элементсиз *эне* (мен) жана *эсе* (сен маанисинде) айтылганы менен, кыйыр жөндөмөлөрдө ат атоочтук негиз катарында буларга *н* тыбышы кошулуп, *эпен* (мен), *эсен* (сен) болуп өзгөрүп кетет. Ал эми жөндөмө мүчөлөр болсо ушул *н* менен аяктаган негизге жалганат.

Кээ бир изилдөөчүлөр *биз* жана *сиз* деген ат атоочтор биринчи менен экинчи жактын (*би + си > биз*) жана экинчи жактын өз ара айкашуусунан (*си + си > сиз*) турган жана *си* деген ат атоочтун башкы каткалаң үнсүз тыбышы эки үндүүнүн ортосунда жумшак «з» тыбышына өтүп кеткен болуу керек деп болжолдошот. Экинчи бирөөлөрү булардын аягындагы *з* тыбышын

көптүк сандын байыркы убактагы мүчөсү деп карашат.

Жактама ат атоочтордун чыгышы жөнүндөгү жогорку айтылгандардын бардыгы болжол, азырынча алар так чечиле элек.

Жактама ат атоочтун ар бир жагы мааниси жагынан төмөнкүчө мүнөздөлүшү мүмкүн.

Жактама ат атоочтун биринчи жагынын жекелик түрү да, көптүк түрү да сүйлөөчү жакты көрсөтөт. Бирок алар жекелик жана көптүгүнө байланыштуу сандык идея жагынан айырмаланат.

Жактама ат атоочтун биринчи жагынын жекелик түрү (*мен*) сүйлөөчүнүн өзүн билдирүү үчүн колдонулат. Ар бир сүйлөөчү өзү үчүн *мен* болуп берилет:

Мен, келген кишиден жазганып, тыттын түбүнө тура калдым. Анда *мен* бой тартып, он төрттөн он бешке чыгып калган кезим (К. Жантөшев).

Жактама ат атоочтун биринчи жагынын көптүк түрү (*биз*) адатта сүйлөөчү жак кире турган коллективди көрсөтөт. Сүйлөгөн адам коллективдин мүчөсү катарында *биз* аркылуу берилген түшүнүктүн ичине кирет:

Биз алардын адамы деп жүрсөк, бул кандай?—Дурус, *биз* айта албай калдык (К. Жантөшев). *Биз* үчүн сенин бактылуу болууң эле керек (Н. Байтемиров).

Ат атооч *биз* кээде сылыктык үчүн *мен* дегендин ордуна жекелик мааниде да колдонулат:

Арзыкан, *сизге биз* күйгөн

Арманым айттым бир жүргөн (Барпы).

Сиз менен *биздин* пикирибиз келише албады.

Кыргыз тилинде *биз* менен бирге сейрек болсо да *биздер* формасы колдонулат. Бул экөө тен биринчи жактын көптүгүн билдирет. Бирок *биздер* сөзүндө жалпыланган коллективдин айрым бирдиктерге бөлүнөрдүгү жана сылыктыкты да көрсөтүүчү кошумча маани бар:

Бир, эки, үч,

Биздерде күч.

Ур барабан

Толкусун күч (Ж. Турусбеков).

Экинчи жана үчүнчү жактан биринчи жактын жекелик жана көптүк түрүнүн айырмасы— биринчи жак адамга гана карата колдонулат. Ал эми үчүнчү жана экинчи жактын жекелик одоно түрү болсо адам үчүн гана эмес, адамдан башка жандуу жана жансыз заттар үчүн да колдонулат.

Жактама ат атоочтун экинчи жагы сүйлөөчүнүн сөз менен кайрылган жагын, тыңдоочуну көрсөтөт.

Кыргыз тилинде экинчи жак үчүн *сен*, *сиз*, *силер* жана *сиздер* деген жактама ат атоочтор колдонулат. Булардын ичинен *сен*—экинчи жактын жекелик одоно түрү, *сиз*—сылык түрү болуп эсептелет:

Сен мени тамаша кылып жатасыңго (Н. Байтемиров). *Сиз* бизге бекер эле ачууланып жатасыз (К. Жантөшев).— *Сиз* кайсы райондон болосуз?—*Сиз* бара жаткан райондон.

Экинчи жактын жекелик одоно түрүнүн көптүгү үчүн *силер* (казакча *сендер*), жекелик сылык түрүнүн көптүгү үчүн *сиздер* колдонулат. Булардын ичинен *силер* мындайча пайда болгон: *сен + лар>сендер//сенлер>силлер>силер*. Экинчи жактын азыркы кездеги көптүк түрлөрү тилде кийин пайда болгон, Енисей-Орхон эстеликтеринде, жогоруда эскертилгендей, булардын ордуна *сиз* колдонулган. Бул ат атоочтор мааниси жагынан тыңдоочу жак кирүүчү коллективди билдирет:

Мен мында калайын, *силер* барып келгиле. Майрамга *сиздер* жакшы даярдыктар менен келдиңиздер. *Силер* коммунизмди куруучуларсыңар.

Экинчи жактын жекелик одоно түрүнүн (*сен*) көптүк формасы *силер* дайыма эле көптүктү билдирүү үчүн колдонула бербейт. Кээде ал оозеки речте сылыктык үчүн *сиз* дегендин ордуна жекелик мааниде да колдонулат. Мындай учурда ал экинчи жактын сылык түрү *сиз* менен синонимдеш болот. Бирок ат атооч *силер* экинчи жактын атайын сылык формасы болуп

эсептелбейт.

Үчүнчү жак үчүн ат атооч *ал* колдонулат. Байыркы Орхон-Енисей жана уйгур эстеликтеринде үчүнчү жак үчүн *о* жана *ол* колдонулат. Мунун эринсиз формасы *ал* аталган эстеликтерде кезикпейт, Бирок кыйыр жөндөмөлөрдө (жөндөмө мүчөлөрдүн таасири менен) мунун эринсиз (ачык үндүү) формасы колдонулган (*анда, ану-аны, ана-ага* ж. б.). Ошондон эле, кыйыр жөндөмө мүчөлөрүнүн таасири астында баштапкы эринчил форманын эринсизге өткөн түрү—*ал*, кыргыз жана башка түрк тилдеринде негизги жөндөмө катары колдонулуп калган.

Байыркы жана кээ бир азыркы түрк тилдеринде (тува, шор, башкыр) үчүнчү жактын жекелик түрү ат атооч катарында гана эмес, баяндоочтун тутумунда да колдонулат:

Бу не сав *ол* (байыркы уйгурча) — Бу эмне (деген) сөз.

Ол мениң оглум *ол* (Махмуд Кашгариден) — Ал менин уулум.

Кандыг оюнул? Бистиң МТСТе каш трактор барыл (тува ча)—Кандай оюн. Биздин МТСТе канча трактор бар. Хэсэн языусы *ул* (башкырча)—Хасен жазуучу.

Ат атооч *ал* сөзгө катышпаган жалпы эле үчүнчү жакты көрсөтөт. Үчүнчү жак адам, же айбан, же башка да заттар болушу мүмкүн. Ошондуктан I, II жакка караганда мунун колдонулуу чөйрөсү алда канча кең. Үчүнчү жак бул көрсө түлгөндөрдүн ичинен кайсынысынын ордуна колдонулгандыгы өзүнөн мурунку сүйлөмдөн, же речтин кырдаалынан белгилүү болот.

Ал ат атоочунун нагыз жактама ат атоочтук мааниде колдонулушу речтин кырдаалында сүйлөөчүнү жана тыңдоочуну сөз болуп жаткан үчүнчү жакка карама-каршы коюудан келип чыгат. Үчүнчү жактын нагыз жактама ат атоочтук мааниси сүйлөшүүдө үч жактын болушу менен шартталган. Бирок булардын үчүнчүсү сөзгө катышпайт, аны речтик кырдаалга катыштырып айтуу үчүн тыңдоочу менен сүйлөөчү тарабынан *ал* деген ат атооч колдонулат:

Анткени *ал* Сорокин ыргыткан түйүнчөктү көрүп калган эле.

— Ооба, *ал* биздин сырды билип калды (К. Жантөшев). *Алар* кете коюшпас.

Үчүнчү жак кээде шилтеме ат атоочтук мааниде да колдонулат. Мындай учурда *ал* сүйлөөчүдөн окчун турган затты көрсөтөт. Мунун шилтеме, же болбосо жактама ат атоочтук мааниде колдонулушу грамматикалык жагынан аныкталгычтын бардыгы менен шартталган. Үчүнчү жак (*ал*), анык тагычсыз айтылса, жактама ат атооч, аныктагыч менен бирге айтылса, шилтеме ат атооч болот: *Ал* келди. *Ал* бала кетти ж. б.

Эскертүү: Жактама жана шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшүндө кээ бир окшоштуктар бар. Ошондуктан экөөнүн жөндөлүшү шилтеме ат атоочтордон кийин бирге берилет.

Шилтеме ат атоочтор

Шилтеме ат атоочтор бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү бөлүп көрсөтөт.

Кыргыз тилинде шилтеме ат атоочтор толук жана кыскарган формада кездешет: *бу-бул, ушу-ушул, ошо-ошол, тиги тигил, тетиги-тетирил, тээтетиги-тээтетигил*.

Шилтеме ат атооч *бу* (*л*)<*бу+ол* мейкиндик жагынан сүйлөөчүгө жакын турган затты көрсөтөт. Ал зат сүйлөөчүгө башта белгилүү же белгисиз да болушу мүмкүн. Шилтеме ат атоочтор аркылуу зат жайынча жана атайы дааналап, күчөтүлүп да көрсөтүлөт. Жайынча айтылганда көрсөтүлүүчү зат ат атооч менен айкашат. Дааналап, күчөтүлүп көрсөтүлгөн учурда, ат атооч менен зат атооч аркылуу берилген анык тоочтук айкашууга *мына* (<*бу-на*) деген сөз кошулат. Кээ де бул сөз кыскарып *мобу* болуп да колдонулат:

Мына бул жер

Мундуулардын энеси!

Мына бул жер

Өткөн кордук элеси! (Ж. Турусбеков).

— Балам, *мына бул* боорду бышырып жеп отургула (К. Жантөшев).

— *Бул* киши ким? ж. б.

Шилтеме ат атооч *бул* дааналап, күчөтүп көрсөткөн учур да, кээде заттын ордуна сүйлөөчү

жакты—ат атоочту да көрсөтүп калышы мүмкүн. Бирок мындан анын жогорку мааниси өзгөрбөйт:

*Мына бул мен
Эмгек менен жүрөмүн!
Эмгек болчу,
Күндө бүтсөм, күндөгүм* (Ж. Турусбеков).

Шилтеме ат атооч *бул* (калган шилтеме ат атоочтор да) кээде, ат атоочтун үчүнчү жагы сыяктуу, мурунку сүйлөмдө айтылган затты кийинки сүйлөмдө да кайталай бербес үчүн анын ордуна стилдик ыкма катары колдонулат. Мындай абал көпчүлүк учурда аларды заттанууга алып келет. Кээде ат атооч бүт сүйлөмгө тиешелүү болушу да мүмкүн:

«Мандикерге кеткендердин үй-бүлөөлөрү жөнүндө камкордук көрөбүз» — деп коюшат. *Бул* барып турган алдамчылык эмеспи! (М. Абдукаримов). Береги тоо этегинен бери мөмөлөгөн алма, өрүгүнө көзүм тойду. *Бул*арды кимдер жеп түгөтөт, чиркин! (Т. Сыдыкбеков).

Шилтеме ат атооч *бу* (шилтеме ат атоочтун калгандары да) кээде мурдагы айтылган фактыны эске түшүрүү үчүн колдонулат. Мындай учурда аныктоочтук айкашууга *бу* деген ат атоочту кошпой айтууга да болот: Жүргөн экен (*бул*)

Жума, менин ким экеним кенебей (Ж. Жантөшев).

Кээде, тескерисинче, мурдагы айтылган сүйлөмдөн кийин кийинки сүйлөмгө шилтеме ат атооч кошулуп айтылбаса, мурунку сүйлөмдөгү ой менен кийинки сүйлөмдөгү ой бири-бири менен байланышпай калат:

— Апей ботом, салтың гана? Сен да жем жегенди билип, түлкү аларды унутайын дейсиңби? Келин алчу киши алгач тоюна камынат. *Бул* сөзүнөн кийин Айымжан байбиче тойго камынды (Т. Сыдыкбеков).

Кабарчы бала кеп айтат:
«Табылды келди»—деп айтат.

Бул кабарды укканда
Жоргону жолго салды эми («Эр Табылды»).

Шилтеме ат атооч *ушу* (*л*) да морфологиялык түзүлүшү жагынан *уш+ол* элементтеринен куралгандыгы байыркы түрк эстеликтеринин кээ бирлеринде *уш* шилтеме ат атооч бар экендиги менен ырасталат. Шилтеме ат атоочтун бул түрү мейкиндик жагынан сүйлөөчүгө жакын турган жана башта ага белгилүү болгон затты көрсөтөт. Затты мейкиндик жагынан көрсөтүүсү боюнча *бул* деген шилтеме ат атооч менен биримдикти түзөт. Бирок мезгилдик мааниси боюнча андан айырмаланат, анткени *ушул* көрсөткөн зат сүйлөөчүгө башта белгилүү болот. Ошондуктан *ушу* *бу* атоочуна караганда затты конкреттүүрөөк көрсөтөт.

Ушул жерде
Жоонун колу жатышкан,
Ушул жерде
Тапчыл эрлер атышкан!
Ушул жерде
Бели сынып мертинип,
Жоонун колу
Бет бага албай качышкан

 (Ж. Турусбеков).

Шилтеме ат атооч *ушу* сүйлөөчүгө жакын турган жана ага башта тааныш, белгилүү затты гана көрсөтпөстөн, кээде сүйлөгөн биринчи жактын өзүн да көрсөтүү үчүн колдонулат. Мындай учурда жактама ат атоочтун көрсөтүүчү мааниси бир канча күчөтүлөт:

«Шамырбек датка тирүүсүндө элди кууруду эле, эми өлгөндө да көрүнө тим жатпай бейбечераны шорго малды. Шорго малганы эмей эмне, *ушул мен* байкуштан эки кой, бир улак алды», — деди мурунку оң тарабында олтурган дагы бир чал (К. Жантөшевден). *Ушу* шилтеме

ат атоочу да *мына* ат атоочунун кошулуп айтылышы менен затты дааналап, күчөтүп көрсөтөт:

Менин караган жалгыз дөөлөтүм *мына ушул* жырткыч чепкеним, *мына ушул* самсаалаган боз дамбалым, *ушул* чор баскан, өмүрүндө чарык деген нерсени билбеген кара бутум, эмгекке аябай бышкан *мына ушул* колдорум (М. Абдукаримов).

Мына ушул Терек-Мазардын даңазасы Айганышка да жеткен (Т. Сыдыкбеков) ж. б.

Шилтеме ат атооч *бу'* га караганда *ушу'* нун затты көрсөтүүсү тагыраак, күчтүүрөөк: *Муну* ал—*ушуну* ал. Жоробай ууру деген *ушу* (К. Жантөшев).

Шилтеме ат атооч *ушу* кээде заттын ордуна фактынын натыйжасын да көрсөтүп калат:

— Байдаалы үйдө болсо, бизге ууру багынабы? Эркектин үйдө жоктугу *ушу да!*... («Ала-Тоо»).

Мурдагы фактыны эске түшүрүү, бекемдөө маанисин берет:

Карыялар көңүлдүү, жаштар шайыр, тынч күндөрдө секретарь колхоз кыштагына *ушул* салтанат менен келип жүргөн (Т. Сыдыкбеков). Мындан бир канча километр алыста турган Нарын шаарын айтасың. Ал турсун жаныбыздагы *ушу* Кара-Балтаны да көрө электир.

Ошол шилтеме ат атоочу да морфологиялык түзүлүшү жагынан татаал экендигин жана өз ара *ош* + *ол* морфемаларынан түзүлгөндүгүн байыркы түрк эстеликтеринин фактыларынан көрүүгө болот. Байыркы түрк эстеликтеринин кээ бирөөлөрүндө *ош* өзүнчө колдонулган: *ош ну* сөз— *ошо* (л) *бу* сөз.

Шилтеме ат атоочтун бул түрү мейкиндик жагынан алысыраак турган, бирок сүйлөөчүгө башта белгилүү болгон затты көрсөтөт. Мейкиндик жагынан *бул* жана *ушул* деген шилтеме ат атоочторго карама-каршы. *Ошо* деген шилтеме ат атоочту айткан учурда сүйлөөчү *ошо* көрсөткөн зат менен бир территорияда, демек, ал зат сүйлөөчүнүн көз алдында турушу мүмкүн. Кээде ал зат сүйлөөчү менен бир территорияда эмес, демек, сүйлөөчүнүн көз алдында эмес, өтө эле алыста да болушу мүмкүн.

Муну эмес, *ошо* көрсөткөн батинкеңизди бериңиз (зат сүйлөөчүгө жакын, сүйлөөчү аны көрүп турат). Мен да *ошо Бешинчи Тверская-Ямская* көчөсүндө тургам (Фрунзеде туруп, Москвадагы бир көчөнү айтып жатат, речтин сүйлөнүп жаткан мезгилинде сүйлөөчү *ошо* көрсөткөн заттын территориясынан тышкары турат). Мына *ошол* Каныбек быйыл жыйырма бирге чыкты (К. Жантөшев).

Шилтеме ат атооч *бу'* га караганда, *ушу* сыяктуу, *ошо* да затты конкреттүү көрсөтөт. Анткени *ушу*, *ошо* көрсөткөн зат сүйлөөчүгө баштатан белгилүү болот. Бирок *ушуга* караган да *ошо* мейкиндик жана мезгилдик жагынан сүйлөөчүдөн алыста турган нерсени көрсөтөт:

Ошо күндөн ушу күн. Шилтеме ат атооч «ошо» кээде мурунураак жаңы эле сөз болгон затты да көрсөтөт.

Мурдагы фактыны эске түшүрүү, бекемдөө маанисин берет:

Сарайдын түштүк жаккы бетиндеги терезелердин бийиктигинен туурасы узун, көп көздөрү айнексиз. *Ошол* терезелерден түшкөн күн нуру себилип, аттардын соору жүндөрү жылт жылт чагылышып, жылуу дем берет (Т. Сыдыкбеков). «Мага керек эмес, *ошо Тотойго* окшогон жашаялметке бергиле, мен өзүм эле эптеп оокат кылам»,—деймин деди эле, бирок мукактанып сүйлөй албады («Ала-Тоо»).

Тиги (*тигил*) шилтеме ат атоочу мейкиндик жагынан сүйлөөчүдөн алыс турган затты көрсөтөт.

Алыстагы затты көрсөтүү жагынан *ошо* деген шилтеме ат атоочко жакын. Бирок андан заттын көрүнүктүүлүгү жагынан айырмаланат. Башкача айтканда, *тиги* аркылуу көрсөтүлгөн зат сүйлөөчүгө көрүнүп турат:

Көрчү
Көрчү,
Көрчү мунун бир ташын!
Тиги
Тиги,
Суу жеп кеткен жылгасын (Ж. Турусбеков).

Экөөнүн ортосунда дагы бир айырма бар. Эгерде *ошо* (*ушу*, *бул* да) аркылуу көрсөтүлгөн зат мейкиндик жана мезгилдик катыштарга (башта тааныштыгына) негизделген болсо, шилтеме ат атооч *тиги* аркылуу көрсөтүлгөн зат жалаң гана мейкиндик мамилеге негизделген:

Тетиги үйдү көрдүңбү? — *Ошо* менин үйүм ж. б.

Шилтеме ат атооч *тиги* жана анын фонетикалык жагынан өзгөрүүгө дуушар болуп, созулма үндүү менен келген формасы (*тээ*) алтай, хакас, шор, тува, татар жана башкыр тилдеринде да бар, бирок аларда кыргыз тилиндегидей *тиги* деген шилтеме ат атоочтун эки, же болбосо үч жолу кабатталып түзүлгөн *тетиги-тетигил*, *тээтетиги-тээтетигил* сыяктуу формалары жок. Булар кыргыз тилинин өз алдынча өнүгүү процессинде пайда болгон.

Тиги, *тетиги* деген шилтеме ат атоочтор өтө алыста турган затты көрсөтүш үчүн *тээ*, *тээтитиги* болуп созулуп да колдонулат.

Кыргыз тилиндеги жогорку ат атоочтордун негизине *тиги* деген шилтеме ат атооч жаткан. Мунун толук формасы *тигил* морфологиялык жагынан *те//ти* (шилтеме ат атооч (+*ги*) — *сын* атоочту жасоочу мүчө (+*ол*) шилтеме ат атооч) элементтеринен турат. Кыргыз тилиндеги *тиги//тигил* (кээ бир түрк тилдеринде *теге*) дегендин уңгулук бөлүгү *те* карагас (тофалар) тилинде сакталган. Шилтеме ат атоочтун *те* формасы монгол тилинде да бар.

Кыргыз тилинде *тиги* деген шилтеме ат атооч сүйлөөчүдөн окчукураак турган затты, *тетиги* жана *тээ* андан алыс турган затты, *тээтетиги* өтө алыс турган затты көрсөтөт. Кыргыз тилиндеги бул төрт түрдүү шилтеме ат атоочтун ордуна тектеш башка тилдерде *теге*, же болбосо *анав* деген ат атоочтор колдонулат. Бир эле ат атоочтун кыргыз тилинде жогоркудай төрт түрдүү формада берилиши заттын сүйлөөчүдөн алыс турган ордун тагыраак кылып көрсөтүү менен байланыштуу:

Ал эми *тигил* жээк тарапка, кичирээк короонун ордундай аянтчага, бүгүнкү сейил куруп чыккан боз балдар топтолду. (Т. Сыдыкбеков). *Тиги* биздин чабдар ат го. *Тээ* туннелге жакындап, эшелондун артындагы кызарган оту көрүнбөй калды (Ч. Айтматов). *Те* алда кайда көгөргөн көлдүн бетинде баятан сүзүп жүргөн эки өрдөк да катуу чыккан кыйкырыктан чочуп, мемиреген тынч көлду канаттары менен чапкылап уча жөнөдү (Т. Сыдыкбеков). *Тетиги* чыгыштагы чоң коктуну Демей деп коёбуз (К. Жантөшев). Тээтиги алыскы кар баскан мөңгүлүү кыр арканын нары жагында Чаткал жатат (Ч. Айтматов).

Тээтетиги

Окшош томсоргон тоолордон.

Алтын, кумүш

Коргошун, мис табылар (Ж. Турусбеков).

Фактыны бекемдөө үчүн колдонулат:

— Ака! Бол, аттаныңыз.—Кайда? — Куда түшкөнү, совхозго.

— *Тиги* «Заря» колхозундагы сиздин досунуздун кызы Акматка тийип кетиптир (Т. Сыдыкбеков).

Кээде *тиги* деген шилтеме ат атоочтон мурун *ал* деген ат атооч келиши мүмкүн. Кээде бул кыскарып *а* болуп да коллонулат. Бирок андан шилтеме ат атоочтун мейкиндик мааниси өзгөрбөйт. Бул шилтеме ат атооч *тиги* ат атоочу катышкан сүйлөмдөгү затты мурдагы сүйлөмдөрдөгү саналган бир өңчөй заттар менен байланыштыруу үчүн колдонулат:

Өзүбүз — сиздей эле колхозчу элбиз. Менин атым — Шамбет. Башкарма боломун. Өз катарыңызда олтурган —Зарыл деген кыз. *А тиги* кетирендеп күлгөн келин талаа бригадасынын звеновою Акия кетирекей дегенибиз болот, өзү комсорг, азамат келин (Т. Сыдыкбеков).

Ал тиги кызыл жоолукчан

Эмгектин кызы селкибиз (Ж. Турусбеков).

Шилтеме ат атоочтук мааниде *береги* деген сөз да колдо пулат. Мааниси жагынан *тиги* шилтеме ат атоочуна жакын, сүйлөөчүдөн алыс турган затты көрсөтөт:

Береги чокунун күн чыгыш жагын карачы. *Береги* келе жаткан киши ким?

Шилтеме ат атооч *береги* аяккы мүчөсү боюнча *тиги* менен бирдей. Мүчө жалганган бөлүгү сын атооч *берки* жана *бери* деген тактооч менен тектеш; уңгусу *бе-н//ме-н* дегендеги *-бе; -ра*— байыркы барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (А. Кононов).

Затты күчөтүп көрсөтүү жагынан башка шилтеме ат атооч тордон *береги* айырмаланат.

Эгерде *береги*’ ге *мына* деген сөз кошулса, алыстагы зат эмес, сүйлөөчүгө жакын турган зат күчөтүлүп көрсөтүлөт: *береги* киши—сүйлөөчүдөн окчукураак турган зат; *мына береги киши* (сүйлөөчүгө жакын турган зат) — *мына бу//мобу киши*.

Эгерде *береги*, *тээ тиги* деген шилтеме ат атоочтун фонетикалык өзгөргөн түрү менен айкашса (*тээ береги*), алыста турган зат күчөтүлүп көрсөтүлөт:

Тээ береги ортодогу жоноюлда укурук сүйрөткөн бир атчан бастырып келаткансыйт (Т. Сыдыкбеков).

Башка шилтеме ат атоочтор сыяктуу *береги* да заттык мааниде колдонулат.

Ботом... *берегинин* көйнөгү башка да, өзү кыргыздын кызы го? Элдин күткөнү *берегиде* келе жаткан чоң сакал Дмитрий эле (Т. Сыдыкбеков).

Жактама жана шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшү

Жактама ат атоочтордун көптүк түрү өзгөрүүсүз жөндөлөт:

А. биз	силер	сиздер	алар
И. биз-дин	силер-дин	сиздер-дин	алар-дын
Б. биз-ге	силер-ге	сиздер-ге	алар-га
Т. биз-ди	силер-ди	сиздер-ди	алар-ды
Ж. биз-де	силер-де	сиздер-де	алар-да
Ч. биз-ден	силер-ден	сиздер-ден	алар-дан.

Жактама ат атоочтун жекелик түрү жана шилтеме ат атоочтор жөндөлгөндө кээ бир жөндөмөлөрдө өзгөрүүлөргө дуушар болушат жана алар түрк тилдеринин түштүк батыштагы тобу менен (түрк, түркмөн, азербайжан тилдери) жалпылыктары бар.

Жактама ат атоочтордун жекелик түрүнүн жөндөлүшү:

кыргызча			түркмөнчө		
А. мен	сен	ал	мен	сен	ол
И. мен-ин	сен-ин	ан-ын	мен-иң	сен-иң	он-уң
Б. ма-га	са-га	а-га	маң-а	саң-а	оң-а
Т. мен-и	сен-и	ан-ы	мен-и	сен-и	он-ы
Ж. мен-де	сен-де	ан-да	мен-де	сен-де	он-да
Ч. мен-ден	сен-ден	ан-дан	мен-ден	сен-ден	он-дан.

Шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшү:

кыргызча		түркмөнчө	
А. бу(л)	ошо(л)	бу	шол//шо
И. мун-ун	ошон-ун	мун-уң	шон-уң
Б. бу-га	ошо-го	муң-а	шоң-а

Т. мун-у	ошон-у	мун-ы	шон-ы
Ж. мын-да	ошон-до	мун-да	шон-да
Ч. мын-дан	ошон-дон	мун-дан	шон-дан.

Кыргыз тилинде жактама ат атоочтордун жекелик түрү өздөрүнүн көптүк түрүнөн жана бөлөк сөз топторуна башкача жөнделет, алардан кээ бир жөндөмө мүчөлөр боюнча айырмаланат жана уңгу сөз тыбыштык бирди-жарым өзгөрүүгө да дуушар болот. Азыркы кездеги жөндөмөлүк нормадан бир аз сыртка чыккандык бар экендиги жогорудагы жөндөмөлөр парадигмасынан ачык көрүнүп турат.

Грамматикалык башка формалар сыяктуу эле, жөндөмө мүчөлөр да тарыхый бир канча доорлордун продуктусу. Алардын морфологиялык жагынан калыптаныш жана сөздөргө (сөз топторуна) жалганыш мезгили да бир кылка болбогон болуу керек. Жактама ат атоочтордун жекелик түрү жөнделүшү боюнча башка сөздөрдөн айырмаланышы, бир жагынан, жөндөмө формаларынын ар түрдүү мезгилдеги өнүгүш баскычын көрсөтөт; экинчи жагынан, түрк тилдеринин айрым топторго бөлүнө электеги эзелки жалпылыгына күбө. Алар ошол эрте кездеги тарыхый жалпылыктын калдыгы катарында ат атоочтун жекелик түрүнүн жөнделүшүндө сакталган.

Ал атоочтун жекелик түрүнүн жөнделүшүндөгү бөтөнчөлүктөр төмөнкүлөр;

1. Байыркы Енисей-Орхон эстеликтеринде илик жөндөмөдө *-ның* (үндүүлөр менен аяктаган сөздөр үчүн), *-ың* (үнсүздөр менен аяктаган сөздөр үчүн) жана *-ын* (<ың) таандык мүчөлүү сөздөрдөн кийин) мүчөлөрү колдонулган; мындан тышкары сейрек түрдө *-ыг* (<-ың) формасы пайдаланылган (түрк *будуныг* аты куси йок болмазын тийин—түрк элинин аты, атагы өчпөсүн—деп (сөзмө сөзү: аты, атагы жок болбосун,—деп).

Азыркы бардык түрк тилдеринде жактама ат атоочтордун жекелик түрү үчүн, эстеликтердегидей эле, үндүү менен башталган бирдей формалар (азербайжан, түрк тилдеринде *-ым*) биринчи жагында гана, чувашта *-ан* (үч жакта тең), калган түрк тилдеринде *-ың//иң, -ын//ин* пайдаланылат жана алар илик жөндөмөсүнүн мүчөсү болуп эсептелинет. Кыргызча *менин, сенин, анын* деген сөздөр да тектеш тилдердегидей эле элементтерден куралган: *мен-ин, сен-ин, ан-ын* жана булардагы *-ин//ын* морфемалары жактама ат атоочтордун жекелик түрүнүн жөнделүшүндөгү иликтин мүчөсү. Башка сөздөрдөн ат атоочтук бул топтун өзгөчөлүгү ушунда турат.

Кээ бир тилдерде, мисалы азербайжан, түрк, түркмөн жана кумык тилдеринде, 3-жактык ат атооч *о* болгону менен, анын илик жөндөмөсүндө, кыргыз тилиндегидей эле, *он-ун* формасында колдонулгандыгы биринчи, экинчи жактын ая гындагы «н» тыбышына окшоштугу менен түшүндүрүлөт: *мен ин, сен-ин, ан-ын*, башка тилде *он-ун*. Булардагы *-ын* үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө жалгануучу илик жөндөмөнүн байыркы мүчөсүнүн (*-ың*) өзгөргөн түрү. Салыштыр: байыркы түркчө *бен-ин//мен-ин*; азыркы тилдерде *бен-им//мен-им, мен-ин, сен-ин, ан-ын//он-ун*. Азыркы тилдердин бардыгында жактама ат атоочтордун жекелик түрү боюнча илик жөндөмө мүчөнүн бирдей болушу кокусунан эмес, ал эң эрте кездеги тилибиздеги жалпылыктын бир көрүнүшү. Анын үстүнө ат атоочтордун өзү да лексикалык топтордун байыркыларынан болуп эсептелет.

2. Ат атоочтун үч жагынын жекелик түрүнүн табыштагы жөнделүшү да азыркы түрк тилдеринде бирдей: *-и//ы* мүчөсү жалганат, б. а. түштүк түрк тилдериндеги (түрк, түркмөн, азербайжан) жөндөмөлүк тип сакталат: кырг. *мен-и, сен-и, ан-ы*; түркмөнчө *мен-и, сен-и, он-ы*. Кыргыз жана башка тилдерде 3-жактын жекелик түрү өз алдынча колдонулганда *ал//ол//ул, ол//у* болгону менен, барыштан башка кыйыр жөндөмөлөрдүн бардыгында, *мен-и, сен-и* дегендин аягындагы *н*'ге окшоштурулуп, өзгөрүүчү негиз катарында *ан-//он-//ун* колдонулат, табыш *ан-ы, он-у, ун-ы* формасында айтылат; түштүк түрк тилдеринде бул сөздөр үчүн табыш жөндөмөнүн мүчөсү болуп *-ы* гана эсептелет. Бардык түрк тилдеринде биринчи үч жактагы ат атоочтордун жекелик түрүнүн табыш жөндөмөсүндө жогорудагыдай бирдей болушу да качандыр бир убактагы бирдиктүүлүктүн калдыгы. Ушунун негизинде кыргыз тилинде да жактама ат атоочтордун жекелик түрлөрү жөнделгөндө, башка сөздөрдөн айырмаланып, табыш

жөндөмө үчүн үндүү тыбыштан турган *-ы/-и* мүчөсү колдонулат.

Ушинтип, жактама ат атоочтордун жекелик түрү өздөрүнүн көптүк түрлөрүнөн жана бөлөк сөз топторунан башкача болуп өзгөрөт: иликтин демейдеги *-нын* мүчөсүнүн ордуна *-ын*, табыштын *-ны* мүчөсүнүн ордуна *-ы* мүчөсү колдонулат; мындан тышкары үчүнчү жак өзүнчө турганда жана атооч жөндөмөсүндө *ал* (диалектиде—*ол, о*) болгону менен, илик менен табышта, жатыш менен чыгыш жөндөмөлөрүндө да, жөндөлүүчү негиз катарында колдонулат, жөндөмө мүчөлөр болсо ушуга жалганат: *ан-ын, ан-ы*. Азыркы бардык түрк тилдеринде ат атоочтун бул тобу үчүн эрте кездеги грамматикалык бирдиктүү форма колдонулган. Бирок тилдердин, мисалы кыргыз тилинин, андан аркы өз алдынча өнүгүшүндө көбүнчө жөндөмө мүчөлөрдүн үнсүздөр менен башталган түрүнүн басымдуулук кылышынын натыйжасында (бул түрү да мурда болгон, жогору жакты кара) тилдик нормага айланып кеткен. Жөндөмө мүчөлөрдүн үндүү менен башталган тиби болсо эзелки кездеги кубулуш катарында жактама ат атоочтордун жекелик түрүндө сакталып кала берген.

3. Үчүнчү жактын жекелик түрүнүн жөндөлүшүндө да өзгөчөлүк бар. Өзүнчө турганда жана атооч жөндөмөдө үчүнчү жак үчүн *ал* колдонулат, бирок жатыш менен чыгыш жөндөмөдө *анда, ан-дан* (*ал-да, ал-дан* болуунун ордуна) формаларында колдонулат. Булардагы *-да, -дан* аталган жөндөмөлөрдүн грамматикалык формалары. Алар атооч менен барыштан башка жөндөмөлөрдөгү ая-деген жөндөлүүчү негизге жалганган.

4. Үчүнчү жактагы жактама ат атоочтун жекелик түрү менен шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшүндө да жакындык бар. Анткени шилтеме ат атоочтор жөндөлгөндө да, үчүнчү жак үчүн колдонулуучу жактама ат атоочтор сыяктанып, жатыш менен чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү ушуга тике уланбай, жөндөлүүчү негизге жалганат. Мында да жөндөлүүчү негиз «*н*» менен бүтөт: *мын-да, мын-дан; ошондо, ошондон; ушун-да, ушун-дан; тигин-де, тигин-ден*.

5. Шилтеме ат атоочтордун (бул, ошол, ушул, тигил) аягындагы «*л*» кыйыр жөндөмөлөрдө *н'* ге өтөт. Ушунун натыйжасында бардык түрк тилдеринде кыйыр жөндөмөлөрдө жөндөлүүчү негиз катарында *-н* пайда болот. Жөндөмөлөрдөгү бул морфема азыркы кыргыз тилинде барыш жөндөмөсүндө гана сакталган эмес, түшүп калган, бирок башта андада *-к* болгон; кыргызча *буга; ошого*; салыштыр: азербайжанча, түркчө *бун-а*; түркмөнчө *муң-а*; өзбекче *буң-а* (орф. бунга). Кыйыр жөндөмөлүк *-н* негизи буларда барыш жөндөмө мүчөнүн башындагы «*г*» тыбышынын таасири астында *н'* ге өткөн, бирок «*г*» тыбышынын өзү түшүп калган. Түрк тилдеринин ушу фактылары (*-н* негизинин бардык кыйыр жөндөмөлөрдүн бардыгы) жана кыргыз тилинин өзүнчө да жатыш менен чыгыш жөндөмө мүчөлөрү *-н* негизине жалгангандыгы (*ошон-до, ошон-дон*), үчүнчү жак сыяктуу, шилтеме ат атоочтордо да азыр барыштан башка кыйыр жөндөмөлөрдө *-н* менен аяктаган (*мун-, ошон-, ушун-, тигин-*) жөндөлүүчү негиз бардыгына күбө боло алат. Ушуга ылайык шилтеме ат атоочтор да, башка сөз топторунан айырмаланып, жөндөмө мүчөлөргө мындайча бөлүнүүгө тийиш: *мун-ун, бу-га, мун-у, мында, мын-дан*. Азыркы учурда шилтеме ат атоочторду жөндөмө мүчөлөргө зат атоочтордун жөндөлүшү боюнча ажыратуу традиция болуп калган, бирок ал илимий жагынан туура эмес.

6. Шилтеме ат атоочтордун кээ бирөөлөрүнүн тыбыштык составы кыйыр жөндөмөлөрдө өзгөрүп кетет. Мисалы, *бу* (*л*) деген ат атоочтогу кош эринчил «*б*» тыбышы өзүнөн кийинки «*н*» тыбышынын (жөндөлүүчү негиздеги «*н*» морфемасынын, же илик жөндөмөдөгү «*н*» тыбышынын) таасири астында, үнсүздөрдүн артка ээрчишүүсүнө ылайык, *м'*ге өтүп кетет жана ал барыштан башка жөндөмөлөрдүн бардыгында сакталат.

Сурама ат атоочтор

Белгисиз затты, же сандык жана сапаттык белгилердин аныктоо үчүн колдонулуучу сөздөр сурама ат атоочтор деп аталат.

Сурама ат атоочтор төмөнкүлөр: *ким? эмне? (не?) кандай? кайсы? канча? нече? кайда? (кана?) кайдан? качан?*

Бул ат атоочтор суроо маанисинде колдонулганда бир сөзгө, же бүтүн бир сүйлөмгө да тиешелүү болушу мүмкүн. Бирок бул эки учурда тең затты жана сан-сапаттык белгини тике көрсөтө албайт, алардын ат атоочтук көрсөтүү мааниси тыңдоочунун жообу аркылуу такталат:

Бул *ким?* — Уулум. *Кайсы* үй—Кийинкиси. *Өңү кандай?* Кызыл.

Келтирилген мисалдагы сурама ат атоочтордун кайсы сөзгө тиешелүүлүгү, сурамалык конкреттүү мааниси тыңдоочунун жообу болуп түшкөн сөз аркылуу аныкталып турат.

Сурама ат атоочтор кээде бүтүн бир сүйлөмгө, же өзү тема болуп түшкөн бүт бир макалага да тиешелүү болушу мүмкүн. Мындай учурда ат атоочтун белгисиз нерсени суроо үчүн колдонулгандагы конкреттүү мааниси аңгеменин мазмуну боюнча аныкталат.

Газета, журналдардын бетинен «*Курулушка керектүү материалдарды кайдан табууга болот?*» «*Керимбек качан оңолот?*» деген сыяктуу темадагы макалаларды кезиктирүүгө болот. Мындай учурда эгерде темага катышкан ат атоочтук суроонун конкреттүү мааниси макаланын мазмунунда жооп катарында берилсе, анда ат атоочтун эмнеге тиешелүүлүгү конкреттүү болот, тескерисинче болсо, белгисиз затка тиешелүү болот.

Сурама ат атоочтор сүйлөмдүн контекстине жана интонацияга карай кээде суроо маанисинен башка мааниде да колдонулуп калат:

Бүгүн ал *кайдан* келсин. Жер алыс эмеспи. Муну иштебегенде *эмне* (суроо мааниси жок). Ал *кайдан* философ болсун (жактырбагандык мааниде).

Сурама ат атоочтор төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

1. *Ким?* деген сурама ат атооч адамга гана берилет:

— *Ким* келди? — Абыл. — *Кимге* айттың? — Жумаалыга.

2. Сурама ат атооч *эмне* адамдан башка жандуу, жансыз керселердин жана заттанган түшүнүктөрдүн бардыгына карата колдонулат.

— Магазинге *эмне* алып келди? — Кездеме? — Дүйнөдө *эмне* кызык? — Жашоо кызык.

Кыргыз тилинде *эмне?* менен бирге, сейрек болсо да *не?* колдонулат. Ал жандуу жана жансыз заттарды суроо үчүн эмес, стилдик максатта колдонулат да, кээде мааниси жагынан *эмне* деген ат атоочко туура келет; кээде суроо мааниси сакталбай, башка маанини берип калат:

— Э-э жолуңар болсун, байкелер!—дейт Чегиртке, анткендерди далыга салып,—*Не керек кейиң?* Акча барбы, чытырман токойдон жол табат.

— Э-е, Эжеке, сурап *не* кыласың? *Несин* сурайсың, садага (Т. Сыдыкбеков). *Не* бар, *не* жок. *Не* сөздөр айтылбады. *Не* лер бар да, *нелер* жок. *Не* түркүн кездемелер турат. Дүйнөдөн *не бир* адамдар өттү (мында суроо мааниси жок, «ар түркүн, ар кандай, бардыгы бар» деген мааниде). Керимбек жаш кезинде *не деген жигит эле* (кандай сонун, жакшы деген мааниде).

Не сурама ат атоочун башка маанидеги *не* менен чаташтырбоо керек. Мунун бирөө иран тилдеринен кирген тангыч маанидеги *не*; экинчиси түрк сөзү, сурама ат атоочтук мааниде колдонулат, иран тилдеринен кирген тангыч *не* менен омонимдеш. Кыргыз тилинде иран тилдеринен кирген *не* сөзүнүн баштагы тангыч мааниси сезилбейт, *же* деген ажыраткыч байламтанын маанисинде колдонулат:

Мына төртүнчү айдын жүзү болду. Эч биринен *не кат*, *не кабар* келбей, Каныш да, Айымжан да кайгыдан мөгдөштү.

Эшик жабык, сырт караңгы, *не терезеден* шоола түшпөйт, *не жетинчи лампа* жарык күйбөйт (Т. Сыдыкбеков).

3. *Кандай* деген сурама ат атооч заттын, же кыймыл-аракеттин сын-сыпаттык жана касиеттик белгилерин аныктоо үчүн колдонулат.

Бул тоолордун конушу, өрүшү быякка турсун, кайсы жер де *кандай* окуялар болгондугу дагы эсимде турат. *Алда кандай* укмушту күткөнсүшүп, көчөнүн эки тарабындагы үйлөрдүн адамдары кенедей терезесинен тышты карашат (К. Жантөшевден).

Бул ат атоочтогу *-дай* мүчөсүнүн баштагы формасы — *даг*. *-даг* мүчөсү болсо тарыхый жагынан байыркы тилдерде «окшош, сыяктуу» маанисиндеги — *тег* деген бүтүн сөздөн чыккан.

4. *Кайсы* деген сурама ат атооч иреттик тартиптеги затты башкалардан бөлүп ажыратуу үчүн суроо иретинде колдонулат. Кыргыз тилинде *кайсы* менен бирге, ушул эле маанидеги *кайсыл*

(<кайсы + ол) формасы да колдонулат:

Кайсы киши айтты? *Кайсы* күнү келет? *Кайсыл* убакта? («Кырг.-орусча сөздүк»).

5. *Кайда?* *кайдан?* орунду жана багытты суроо үчүн колдонулат.

Заттын ордун суроо маанисинде *кайда?* менен бирге кыргыз тилинде *кана?* деген сурама ат атооч да колдонулат. *Кана?* деген сурама ат атооч (байыркы түрк. каны?) азыркы түрк, монгол тилдеринде (бурятча хаана?) да бар жана алар өз ара тектеш. Ат атооч *кана* морфологиялык составы жагынан *кан+-на* элементтеринен турат. Азыркы түрк тилдеринде *кан* деген уңгу өз алдынча колдонулбайт; *-на* жатыш жөндөмөлүк мүчөнүн (*-да*) фонетикалык өзгөргөн түрү; салыштыр: якутча *ханна?*

Сурама ат атооч *кайда?* менен *кана?* заттын ордун суроо үчүн колдонулганы менен, экөөнү бирдей кароого болбойт. Сурама ат атооч *кана?* көбүнчө территория жагынан сүйлөөчүгө жакын турган заттын ордун суроо үчүн колдонулат жана ага *ана*, *тигине*, *мына* деген үч сөз гана жооп болуп түшөт.

Булар да грамматикалык формасы жагынан өздөрүнүн суроб сөзүнө (*кана*) окшош, анын мүчөсүн кабыл алган.

Бул эки ат атоочтун ортосунда дагы бир айырма бар: *Кана?* статикалык (орунду) түшүнүктү билдирүү үчүн гана колдонулат. Жана эч убакта этиш менен айкаша албайт. *Кайда?* ат атоочу, орун менен бирге багытты, демек, динамикалык түшүнүктү суроо үчүн да колдонулат жана этиш менен айкашып өз алдынча сүйлөм мүчөсү боло алат: *Китебиң кайда?//китебиң кана?* Бирок *кайда бара* жатасың? деген суроону *кана?* аркылуу суроо мүмкүн эмес.

Кайда? *кайдан?* жана *кайсы?* деген сурама ат атоочтор морфологиялык составы жагынан *кай* деген ат атоочтон, жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнөн жана 3-жактын таандык мүчөсүнөн (*-сы*) турат. Булардын уңгулук бөлүгү *-кай*; (бул формасы *кай жак*, *кай жакка* деген айкаштарда *ке-*, *зигет*).

Жогорку көрсөтүлгөн үч ат атоочко уңгусу жагынан *кандай* ат атоочу да жакындашат. Ал байыркы убакта туунду сөз болгон. Орхон-Енисей эстеликтеринде мунун уңгулук бөлүгү *кан*— бир топ эле сөздө колдонулган. Азыркы кыргыз тилинде уңгулук бөлүгү «й» менен аяктаган *кандай?* *кайда?* деген ат атоочтор байыркы түрк тилдеринде *кантан//кантин?* («Кудатгу билик» чыгармасында *кай-ун*), *кайда//канта?* жана *канча* (*кайда*, *качан* маанисинде: канча барыр мен— кайда барамын?) болуп, *н* менен да берилген. *Н* менен *й* тыбыштарынын өз ара туура келиши азыркы тилдерге да таасирин тийгизген. Натыйжада жогорку ат атоочтордун уңгулук бөлүгү кээ бир тилдерде *н* менен, кээ бирөөндө *й* менен берилет: кыргызча, казакча, *кандай*, ногойчо *кайдай*, хакасча *хайдаг*, шорчо *кайдыг*; кырг. *кайсы*, азербайжанча *хансы*, якутча *ханнык*.

Ошентип, азыркы кездеги *кайда*, *кайдан*, *кайсы*, *кандай* деген сурама ат атоочтордун түпкү уңгусу *кай//кан* болгон, алардын уңгусу байыркы жана азыркы кээ бир тилдерде көбүнчө сенек формада сакталган.

6. *Качан?* мезгилге жана убакытка байланыштуу түшүнүктөрдү суроо үчүн колдонулат:

— Жыйналыш *качан* болот? — Эртең. — Сен *качан* келесиң?

— Кечки саат беште.

Мезгилди суроо үчүн кээде *кай убакта* деген сөз айкашы да колдонулат:

Качан келейин//*кай убакта* келейин?

Качан деген ат атоочтун биринчи бөлүгү байыркы Орхон-эстеликтериндеги *кач* деген сөзгө окшошот. Бирок ал сөз азыркы *качан* деген мааниде эмес, *канча* маанисинде колдонулган; *кач* сөзү *канча* маанисинде азыркы тува (*каш*), якут (*хас*) жана түрк (*каж*) тилдеринде сакталган.

Көпчүлүк түрк тилдеринде *качан//касан//кашан* болуп фонетикалык жагынан гана түрдүүчө болбосо, негизинен бирдей. Бул ат атооч кумык, татар тилинде жана кыргыз тилинде да *кайчан* болуп колдонулат. Кыргыз тилинде *качан* менен бирге *кайчан* формасы да бар (кара: «Кыргызча-орусча сөздүк»). Ушундай фактыларга караганда *качан* деген ат атоочту *кай+ чен* деп ажыратууга болот. *Кай+чен* дегендеги экинчи компонент *нечен* (<*не+чен*) сөзүнүн составына да катышкан.

7. *Канча?* *нече?* деген сурама ат атоочтор белгисиз санды суроо үчүн колдонулат:

Ошондон бери *канча* убакыт өттү? Төө *канча* болсо, жүк ошончо. Жыйырма беш бешке

нечеден бөлүнөт?

Мурунку түрк жазма эстеликтеринин кээ бирөөндө ат атооч *канча* сан-өлчөмдүк мааниси менен бирге, багытты билгизүү (*кай жакка, кайда* маанисинде) үчүн жана азыркы *кандай* маанисинде да колдонулган: *канча* барса—*кай жакка* качса; барса (М. К, III, 46); *канча* калса—*кандай* кааласа (Т, 228), *канча* барыр мен—*кайда* барамын (1.74).

Азыркы «*канча*» ат атоочунун мааниси байыркы тилдерде *кач, канч* сөздөрү менен берилген: *Кач* ай тутсар мен—*канча* ай тутамын, кармаймын, *канч* күнтө—*канча* күндө (байыркы уйгур эстеликтеринен).

Канча? жана *нече?* деген ат атоочтор морфологиялык түзүлүшү жагынан бирдей; -ча мүчөсү менен аяктайт. Биринчисинин уңгусу *кан*. Бул сөз азыркы кездеги *кандай* ат атоочунун уңгулук бөлүгү *кан* менен тектеш. Экинчисинин уңгусу—*эмне* деген мааниде колдонулуучу —*не* деген ат атооч.

Морфологиялык мүнөздөмөсү жагынан сурама ат атоочтор бирдей эмес. *Ким?*, *эмне?*, *кайсы?*, *канча?*, *нече?* деген ат атоочторго жөндөмө, таандык, көптүк жана жак мүчөлөр жалганат.

а) Жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшү

А. ким	эмне	кайсы	канча
И. ким-дин	эмне-нин	кайсы-нын	канча-нын
Б. ким-ге	эмне-ге	кайсы-га	канча-га
Т. ким-ди	эмне-ни	кайсы-ны	канча-ны
Ж. ким-де	эмне-де	кайсын-да	канча-да
Ч. ким-ден	эмне-ден	кайсын-дан	канча-дан

б) Таандык мүчөлөр менен өзгөрүшү

1 жак	ким-им	эмне-м	кайсы-м	канча-м
2 жак	ким-иң	эмне-ң	кайсы-н	канча-ң
	ким-иңиз	эмне-ңиз	кайсы-ңыз	канча-ңыз
3 жак	ким-и	эмне-си	кайсы-сы	канча-сы
	ким-и-си			

в) Жак мүчөлөр менен өзгөрүшү

1- жак	ким-мин	ким-биз
2- жак	ким-сиң	ким-сиңер
3- жак	ким-сиз	ким-сиздер
	ким —	ким —

г) Көптүк мүчөлөр менен өзгөрүшү

Кайда?, *кайдан?* жана *качан?* деген ат атоочторго таандык, көптүк мүчөлөр жалганбайт. Булардын ичинен *качан?* гана жөндөмөлөр менен жарым-жартылай өзгөрөт.

А. кайда	кайдан	качан
И. —	—	—
Б. —	—	качан-га
Т. —	—	—
Ж. кайда	—	—
Ч. кайдан	кайдан	качантан.

Кайда, *кайдан?* жана *качан?* деген сөздөр өзгөрбөгөндүгү боюнча тактоочко жакындаганы

менен, ат атооч катары мейкиндик жана мезгилдик маанидеги сөздөрдүн ордуна колдонулат. Бул ат атоочтордун экинчи бир сөз менен айкашкан кээ бир формалары тактоочко өтүп кеткен: *кайда—алда кайда, качан—алда качан* (*Алда качан* айткан сөзгө ынабай (А. Токомбаев).

Аныктама ат атоочтор

Аныктама ат атоочтор заттын сандык жалпылыгын, же жекелигин аныктап көрсөтөт. Аныктама атоочторго төмөнкүлөр кирет: *бүткүл, бүтүн, баары, бардык, ар ким, ар бир* жана өз.

Аныктама ат атоочтор маанисине карата экиге бөлүнөт.

Биринчи топко кирген ат атоочтор затты жалпысынан аныктайт. Буларга *бүтүн* (<бүт+ын), *бүткүл* (<бүт+күл—сын атоочту жасоочу мүчө), *бардык* (<бар + дык—атоочтуктун байыркы мүчөсү), *баары* деген сөздөр кирет. *Баары* дегендин аягындагы -ы—тарыхый жагынан 3-жактын таандык

Бүтүн, бүткүл, бардык көбүнчө аныктооч катарында колдонулса, *баары* субстантивдешкен мааниде колдонулат:

Бардык жаштар бийлеп жатат. *Бүтүн//бүткүл* дүйнө пролетарлары, бириккиле! *Бардык* эл келди, кайта *баары* кетти. Мусулманкулдун тарыхы *баарыга* маалим.

Аныктоочтук милдет аткарган жогорудагы ат атоочтор субстантивдешип ээ жана толуктоочтук милдет да аткарат:

Алымдын аракетинен Каныбек *бардыгын* тааныды. Чоко жалгыз коюн баласына атап союп, *бардыгын* чакырды (К. Жантөшев).

Жалпылама маанидеги ат атоочтор морфологиялык жагынан анчалык өнүкпөгөн. Алар сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алуу жагынан бирдей эмес.

Булардын ичинен *бүткүл* сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт.

Бүтүн жөндөлөт, бирок ат атоочтук мааниде колдонулганда, таандык жана көптүк мүчө жалганбайт.

Баары, бардыгы да таандык мүчө менен толук өзгөрбөйт. Буларга III жактын жана биринчи, экинчи жактын көптүк түрүнүн таандык мүчөлөрү гана жалганат; I, II жактын жекелик түрүнүн таандык мүчөлөрү жалганбайт: *баары//баарысы, баары-быз, баары-ңар, баары-ңыздар; бардыгы (бардык-ы), бардыгыбыз (бардык-ыбыз), бардыгыңар (бардык-ыңар), бардыгыңыздар (бардык-ыңыздар)*.

Ат атооч *баары* (өз алдынча туруп) III жактын таандык мүчөсү жалганган зат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Ушуга караганда, мунун аягындагы -ы тарыхый жагынан таандык мүчө болуу керек. Салыштырыңыз:

А. баары	мал-ы
И. баары-нын	малы-нын
Б. баарын-а	малын-а
Т. баары-н	малы-н
Ж. баарын-да	малын-да
Ч. баары-нан	малы-нан.

Мындай жөндөлүү өзгөчөлүгүнөн эле мунун аягындагы -ы 3-жактын таандык мүчөсү экендигин көрүүгө болот.

Ат атооч *бардык* өз алдынча туруп жөндөлбөйт, аягына таандык мүчө жалгамганда гана жөндөлөт. Үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганганда *баары* сыяктуу жөндөлөт; биринчи эки жактын көптүк түрүнүн таандык мүчөлөрү жалганганда, аягы үндүү жана үнсүз менен бүткөн зат атоочтор сыяктуу өзгөрүүсүз жөндөлөт.

Жалпылама маанидеги ат атоочтордун баарына мүнөздүү бир нерсе—билдирген маанисине байланыштуу буларга көптүк мүчө жалганбайт.

Экинчи топко кирүүчү ат атоочтор (*ар бир, ар ким* ж. б. өз), жалпысынан алганда, заттын жекелигин аныкташат.

Ат атооч *ар* (<фарс. һэр) сандык жалпылыкка кирүүчү заттын бөлүнүшүн билдирет. *Ар* өз алдынча колдонулбайт, дайыма башка сөздөр менен бирге келет. Ат атоочтук мааниде ал төмөнкү сөздөр менен айкашат: *ар ким, ар нерсе, ар кандай, ар бир*:

Ар ким ар кандай айтып жүрүшөт. Советтик *ар бир* адам коомго өз салымын кийирет. *Ар нерсе* өз убагында. *Ар кандай* сөздөр айтылды.

Ат атооч өз аракеттенүүчү жактын өз алдынчалыгын, же анын конкреттүүлүгүн күчөтүп көрсөтүү үчүн колдонулат. Өз ат атоочтук мааниде көбүнчө таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу колдонулат:

Жыйналышты өзүм алып бардым. Алымбайдын өзү отурду (Кийинки эки сүйлөмдө аракеттенүүчү жактын конкреттүүлүгү күчөтүлгөн).

Тарыхый жагынан өз (бир нерсенин «өзөгү», «негизи» деген маанидеги бүтүн сөз болгон. б. түркчө йыгач эзи—жыгач өзөгү (сердцевина дерева; М. К. 1, 46); *өзүм* агрыды—*өзөгүм* ооруду (мое нутро заболело, М. К. 1, 46). Мындай баштапкы маанинин калдыгы кыргызча: *мен* өзүм бардым. Алымбайдын өзү отурду. *Аттын* өзүн коё бер сыяктуу сөз айкаштарынан сезилет.

Аныктама ат атоочтордун ичинен морфологиялык жагынан өнүккөнү—өз. Бул ат атооч жөнделет, жак мүчөлөр менен өзгөрөт, көптүк мүчө жалганат. Ат атооч өз сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарганда, илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүп калган учуру да болот: *өз ишим//өзүмдүн ишим*.

Андан сын атооч жасалат: Өзгө *кишиге бербө* (башка кишиге бербө деген мааниде).

Ат атооч өздүн сөз менен айкашкандагы жана морфологиялык кээ бир туунду формалары тактоочтор категориясына өтүп кеткен: *өзүнчө*.

Тангыч ат атоочтор

Негизгн ат атооч аркылуу берилген маанини танып көрсөтөт.

Тангыч ат атоочтор *эч* бөлүкчөсүнүн (иран. һэч) сурама ат атоочторго кошулушу аркылуу жасалат. Тангыч ат атоочтор маани жагынан аныктама жана сурама ат атоочторго карама-каршы. Алар аркылуу берилген маани жокко чыгарылат: *Эч ким, эч нерсе, эчтеме, эч кандай* сыяктуу ат атоочтор дайыма тануу маанисиндеги сүйлөмдөрдө гана колдонулат:

Баары келди—*эч ким* келген жок. *Баарын* алдым—*эч нерсе* койбодум. *Бардык* ишти бүтүрдүм—*эч бир* иш калган жок; *качан*—*эч качан, эч убакта*; *кандай*—*эч кандай*; *кайсы*—*эч кайсы*; *кайдан*—*эч кайдан*; *кайда*—*эч кайда* ж. б.

Тангыч ат атоочтордун сөз өзгөртүүчү категориялар менен өзгөрүү, өзгөрбөстүгү анын тутумундагы сурама ат атоочторго байланыштуу. Эгерде сурама ат атооч өзгөрсө, анын кошулушу аркылуу жасалган тангыч ат атооч да өзгөрөт, же анын тескерисинче болот.

Белгисиз ат атоочтор

Затты, же анын сан-сапаттык белгилерин болжолдуу түрдө жалпысынан көрсөтөт. Белгисиз ат атоочтор, негизинен, сурама ат атоочторго *-дыр* мүчөсү, *бир* жана *алда* деген сөздөрдүн кошулушу аркылуу жасалат: *алда ким, кимдир, ким дир* бирөө, *бир нерсе* (<*не ирсе*), *бир де ме//бир не ме* (<байыркы түркчө: *неме*—(кандайдыр бир буюм, нерсе; эмнедир), кандайдыр бир, кээ бир, *кай бир, кайсы бир, алда кандай*.

Белгисиздик дегенде эки нерсени ажыратууга керек.

Кээде сүйлөөчүнүн өзүнө зат жөнүндөгү түшүнүк белгилүү болгону менен, ким, эмне экендиги, б. а. анын конкреттүүлүгү белгисиз болот;

— *Тур, карачы! Короого (кимдир) бирөө келди* дегенде короого кандайдыр бир жандуу заттын келгендиги сүйлөөчү үчүн белгилүү, бирок анын кимдиги же эмне экендиги белгисиз.

Мындай учурда ат атоочтор белгилүүнүн белгисиздигин билдирет.

Кээде, тескерисинче, зат жөнүндөгү түшүнүктүн өзү да жана анын конкреттүү аныктыгы да белгисиз болот:

эмнегедир; кандайдыр бир иш дегенде сөз болуп жаткан нерсе жана анын өзү да белгисиз.

Мындай ат атоочтор белгисиздин белгисиздигин, б. а. реалдуу эмес заттын белгисиздигин билдирет.

ТАКТООЧТОР

Тактооч жөнүндө жалпы маалымат

Тактоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

а) лексикалык жагынан мүнөздүү түрдө кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын (*ордун, мезгилин, себеп* менен *максатын, сан-өлчөмүн* жана *сын-сыпатын*) көрсөтүп, маани жактан абстракттуу келет:

б) морфологиялык жагынан дээрлик өзгөрбөйт (айрымдары гана бирин-экин жөндөмөлөрдүн формасында айтылып, кээ бирлери салыштырма даражага ээ болот). Тактоочтордун өзүнө тиешелүү болгон сөз жасоочу мүчөлөрү бар.

в) синтаксистик жактан тактоочтор көбүнчө этиш сөздөр менен айкалышат да, сүйлөм тизмегинде бышыктоочтук милдет аткарат.

Ошентип, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан дээрлик өзгөрбөгөн, көбүнчө этиштер менен айкалышып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткарган сөздөр тактоочтор деп аталат.

Тактоочтордун түзүлүшү жана жасалыш жолдору

Тактоочтор морфологиялык түзүлүшү жагынан бир өңчөй эмес. Ошондуктан алар *тубаса тактоочтор* жана *туунду тактоочтор* болуп негизинен эки топко бөлүнөт.

Тилдин азыркы этабында өз алдынча морфемаларга бөлүнбөгөн тактоочтор тубаса тактоочтор деп аталат. Мындай типтеги тактоочторго төмөнкүлөр кирет: *ылдам, жай, бат, тез, кеч, аздыр, жогору, илгери, кийин, ары, бери, эрте, дал, дароо, чапчаң, эми, дайыма* ж. б.

Бир кездерде өз алдынча толук маанилүү кээ бир үңгулар тилдин өнүгүү процессинде алгачкы маанисин жоготуп да жиберет. Ошондуктан алар баштапкы формасында өзгөрүүсүз колдонулбастан, кандайдыр бир мүчө менен бир бүтүнгө айланып, өзгөрүү касиетин жоготот. Мунун натыйжасында андай сөздөр кийинки этаптагылар үчүн тубаса тактооч сыяктанып сезилет. Башка сөз түркүмдөрүнөн тактоочко өткөн сөздөрдүн бир кыйласы азыркы учурларда мурунку маанисинен өзгөчөлөнүү аркылуу тубаса тактооч сыяктанып калган. Азыркы кыргыз тилиндеги тубаса тактоочторго, биринчиден, морфемаларга ажырабай турган сөздөр, экинчиден составындагы морфемалар алгачкы сапатын жоюу аркылуу бир бүтүндүккө айланган сөздөр кирет. Мындай сөздөрдү тарыхый жактан карамайынча, морфемаларга ажыратуу кыйын.

Тубаса тактоочтордун кээ бирөөлөрү тарыхый жагынан туунду сөз болушу мүмкүн: *илгери* (<ил+гару, байырк, түрк. *ил*—перед), *жогору* (<жо+гару), *тескери* (<терс+гару), *эрте* (<эр + те—жатыш жөндөмөнүн мүчөсү); чуваш, түркмөнчө *ир*—рано, *кийин* (<кед+ин), *ары* (<ал<ол//о+ры), *бери* (<бу (л)+ры), *эртең* (<ир//эр + таң), *кайта* (<кай+Т+а), *жана* (<жан + а), *аябай* (<ая+ба+й) деген сыяктуу сөздөрдү көрсөтүү мүмкүн.

Мүчөлөрдүн жалганышы же сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу жасалган тактоочторду туунду тактоочтор дейбиз. Мындай типтеги тактоочторго төмөнкүлөр кирет: *адамча, балача, өзүңөрчө, ылдамдай, жазды-жаздай, киллолоп, бетме бет* ж. б.

Туунду тактоочторду жасалыш өзгөчөлүгүнө карата эки топко бөлөбүз: 1) морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор, 2) синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор.

Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор

Үңгү сөздөргө мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалган тактоочторду морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор деп атайбыз.

Азыркы кыргыз тилинде мындай типтеги тактоочторду жасоо үчүн бир нече мүчө колдонулат. Алар төмөнкүлөр:

-ча мүчөсү. Бул мүчө кыргыз тилинде гана эмес, түрк тилдеринин системасына кирген бир катар тилдерде да тактоочту жасоочу өнүмдүү мүчө болуп саналат жана ар бир тилдин фонетикалык законуна ылайык *-ча, -че, -ша, -ше* ж. б. варианттардын биринде кездешет. Тарыхый пайда болушу жагынан бул *чак* деген сөз менен байланышат.

-ча// -че мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор кандайдыр бир нерсенин кыймыл-аракетин экинчи бир нерсенин кыймыл аракетине окшоштурат, кээ бир учурларда сан-өлчөмдүк маанини да билдирет:

Аскар мугалимдин тилегин уяңдык менен дале болсо *балача укту* (Т. Сыдыкбеков). Жамгыр *анча-мынча* гана жаап басылды. Биринчи сүйлөмдөгү *-ча* мүчөсү уланган *балача* деген сөз салыштыруу, кейиптештирүү маанисин, экинчи сүйлөмдөгү *анча-мынча* деген сөз сан-өлчөмдүк маанини туюндурду.

Таандык мүчөлөр жалганган бир катар сөздөр да *-ча* мүчөсү аркылуу тактоочко айланат; жакка таандык болгон атоочтон тактоочту жасоодо *-ча* мүчөсүнөн мурда «н» тыбышы кошулат: *көзүмчө, көзүңчө, көздөрүнчө, көзүңүзчө, көзүңөрчө, көзүбүзчө* ж. б.

Тактоочтор *-лап* (<ла+n) мүчөсүнүн жалганышы аркылуу да жасалат. Алар көбүнчө мезгилдик түшүнүктү билдирет: *күндөп, түндөп, айлап, жылдап* ж. б.

Кай бир учурларда мындай формадагы тактоочтор үңгү сөздүн маанисине ылайык өлчөмдүк түшүнүктү туюндурушу да мүмкүн: *арабалап, каптап, баштыктап, тонналап* ж. б. Бул сөздөр *канча?, канчалык* деген суроого жооп болуп түшөт.

-лап мүчөсү кээ бир тубаса тактоочтордон да туунду так тоочторду жасай алат. Бирок мындай типтеги тактоочтор сан жагынан анча көп эмес: *эртелеп, кечтеп, тездеп, аз-аздап* ж. б.

Бир катар тактоочтор *-чылап* мүчөсү аркылуу да жасалат. Бул мүчө *чы+ла+n* элементтеринен турган татаал мүчө.

Зат атооч сөздөр *-чылап* мүчөсүнүн жардамы менен кейиптештирүү, мүчөлөштүрүү маанисин туюндурат да, тактоочко өтүшөт. Бул жагынан *-чылап* мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор менен *-ча* мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор бир бирине жакыныраак. Салыштырыңыз: 1. *Кез-кез*. Сабыр келген сайын ушул чоң сандыкка нак азыркы *Динарчылап* чалкалай отуруп, китеп барактап калчу (Т. Сыдыкбеков). Ал *кимче* жазчу.

Тактоочтордун жасалышында *-лай* мүчөсү да белгилүү ролду ойнойт. Ал этиш сөздөрдү жасоочу *-ла* жана чакчыл *-й* мүчөсүнүн айкалышынан жасалган.

Мезгилдик маанидеги зат атоочтордон *-лай* мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор көбүнчө өлчөмдүк маанини билгизет: *күздөй, жаздай, жайлай, күздү-күздөй, кышты-кыштай, жазды-жаздай, жайды-жайлай*.

Айрым учурда бул мүчө мезгилдик маанини туюндурбаган сөздөрдөн да тактоочторду жасайт. Алар *кандай* деген суроого жооп берип, сын-сыпаттык маанини билдирет: *акчалай, эгиндей, утурлай, ылдамдай* ж. б.

-лата (<ла+т+a) мүчөсү аркылуу көбүнчө зат атоочтордон тактоочтор жасалат да, алар сын-сыпаттык маанини билдирет: *акчалаата, эгиндете*.

-лата мүчөсү аркылуу азда болсо сын атоочтон тактоочтор жасалат: *улуулата, сакалдуулата* кымыз куюлду. *Улуулата* сунулду (К. Баялинов).

-чалык (<ча+лык) мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор дээрлик сан-өлчөмдүк маанини билдирет: *ушунчалык, анчалык, ошончолук, Дүйшөчөлүк, Маратчалык, Бейшечелик, Гүлайчалык*

ж. б.

-сын (<сы+n) мүчөсүнүн жардамы менен да бирди-жарым тактоочтор жасалат. Алар мезгилдик маанини билдирип, дээрлик -гы мүчөсүнүн формасындагы туунду сын атоочтор жасалат: *эрте//кисин, кышкысын, түнкүсүн, жазгысын* ж. б.

Кыргыз адабий тилине мүнөздүү болбогон, бирок кыргыз тилинин кээ бир диалектилеринен кездешкен -ындасы, -дөсү, -деси деген мүчөлөр бар. Бул мүчөлөр мезгилди билдирүүчү сөздөргө жалганып, алардан тактоочту жасашат: *кышындасы, кечиндеси, түндөсү* ж. б.

Туунду тактоочтордун бир даары жөндөмө мүчөлөрдөн турган атооч сөздөрдүн сенек формаларынан да жасалган:

а) барыш жөндөмөсүнүн формасындагы тактоочтор: *алга* (<байыр. түрк. ал—перед+га), *бекерге, күчкө, зорго, жылыга, күнүгө* ж. б.

б) жатыш жөндөмөсүнүн формасындагы тактоочтор: *кээде, алда* (<ал+да), *мурда, күндө, эзелде* ж. б.;

в) чыгыш жөндөмөсүнүн формасындагы тактоочтор: *кокустан, азыртан, абалтан, эзелтен, эмитен жанатан* ж. б.;

г) байыркы курал жөндөмөнүн формасындагы тактоочтор: *кийин, акырын, тымызын, күнүн, түнүн, кышын, жазын* ж. б.

Кээ бир жөндөмө мүчөлөр сенек формага айланып, сөздүн ажырагыс бөлүгү катарында кабыл алынган. Ошонун натыйжасында аларга жөндөмө мүчөлөр дагы жалгануу мүмкүнчүлүгүнө жетишкен.

Составына бир нече жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алган так тоочтордун түрлөрү:

а) жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрдүн формасында калыпташкан тактоочтор: *эртеден, мурдатан, баштатан*;

б) байыркы барыш жөндөмөнүн -ры мүчөсү менен чыгыш жөндөмөнүн формасында турган тактоочтор: *арытан, беритен*;

в) байыркы барыш жөндөмөнүн -ры мүчөсү менен жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн формасындагы тактоочтор: *беритеден, арытадан*;

г) байыркы барыш жөндөмөсүнүн -гару мүчөсү менен чыгыш жөндөмөсүнүн формасында калыпташкан тактоочтор: *илгертен, жогортон*.

Кээ бир тактоочтордун составынан үч жөндөмөнүн мүчөсүн да табууга болот: *жогортодон* (<жо+горы + та + дан) *илгертеден* (<ил+гери+те+ден) ж. б.

Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор

Эки же андан ашык сөздөрдүн айкалышып, бир бүтүнгө айланышы алкылуу пайда болгон тактоочтор синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор деп аталат.

Мындай типтеги тактоочтор: а) сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалат; б) кош сөздөр формасында да болот.

Алар төмөнкү өзгөчөлүктөр менен айырмаланат:

а) бириккен тактоочтор дээрлик эки башка маанидеги сөздөрдүн айкалышы аркылуу түзүлсө, кош сөздөр тибиндеги тактоочтор бир эле сөздүн эки ирет кайталанышы менен, же мааниси жактан бир бирине байланыштуу болгон сөздөрдүн жупталып айтылышы менен түзүлөт. Ошондуктан кош сөздөр тибиндеги тактоочтордун кээ бирлеринин ар бир компоненти бири бирине карама-каршы мааниде, же синонимдеш болсо, бириккен сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти бул сапатка ээ боло албайт.

б) кош сөздөр тибиндеги тактоочтордун ар бир компоненти дайыма бир эле сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, сөздөрдүн биригишинен пайда болгон тактоочтордун ар бир компоненти ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү боло берет: *кайра-кайра, өйдө-төмөн, ачык-айрым* (тактоочтук кош сөздөр); *бүгүн, өгүнү, быйыл* (бириккен тактоочтор).

в) бириккен тактоочтун ар бир компоненти алгачкы учурларда өз ара багыныңкы байланыш аркылуу тутумдашса, кош сөздөр тибиндеги тактоочтордун ар бир компоненти ал сапатка ээ

боло албайт, анткени алар өз ара тең байланыш аркылуу тутумдашат. Мисалы, бүгүн деген тактооч ыкташуу байланышына негизделип *бу* жана *күн* деген аныкталгычтык айкаштагы сөз тизмегинен пайда болсо, өйдө-төмөн деген типтеги кош сөздүк тактоочтардун компоненттери өз ара багынбай эле жасалган.

Сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалган тактоочтордун компоненттери фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурашы да, учурабай калышы да мүмкүн. Мисалы, өгүнү деген сөз *о* жана *күнү* деген сөздөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап, айкалышуусунан келип чыккан. Ал эми *кечкурун* — *кеч* жана *курун*. (<*кур* + *ын*) деген бүтүн сөздөрдүн (тыбыштык жактан өзгөрүлбөгөн) биригүүсүнөн пайда болгон (мындагы *кур* деген сөз *курбу*, *курдаш* деген сөздөрдүн жасалышына да уютку болгон).

Фонетикалык жактан өзгөрүүгө учуроо менен татаал формага айланган ар бир компоненттин алгачкы учурларда дээрлик ыкташуу байланышына негизделгендиги жана алардын ар бир сүйлөм тизмегинде өз алдынча милдет аткара алгандыгы байкалат.

Жогоруда бүгүн деген сөздүн ат атооч (*бу*) менен зат атоочтон (*күн*) пайда болгондугу белгилүү. Алгачкы учурлар да (башкача айтканда, азыркыдай татаал формага биригүүгө чейин) бул сөздөрдүн биринчиси (*бу*) сүйлөм ичинде аныктоочтун, экинчиси (*күн*) аныкталгычтын милдетин аткарган. Бирок татаал формага биригүү процессинде ал касиеттен ажыраган. Эгерде мындай типтеги сөздөр бири бирине карата синтаксистик мамилесин жойбогон болсо, ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алса, анда фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурабаган, ошондуктан бирге формаланбаган болор эле. Демек, мындай сөздөр форма жактан да, лексика-семантикалык жактан да биригишет. Буга баштапкы сөз айкалышынын, азыркы татаал формадагы сөздөрдүн алгачкы учурларда жанаша айтылышы, ошол формада көп жолдонулушу да себепчи болот.

Фонетикалык жактан өзгөрүүгө учуроонун натыйжасында татаал формага айланган тактоочтор аныктооч менен аныкталгычтын, толуктооч менен толукталгычтын ж. б. сөз айкалыштарынын бири бирине карата болгон синтаксистик мамилесин жоюудан келип чыгат:

Былтыр деген сөздүн *бир* + *жылдыр* деген сөз айкалышынан келип чыккандыгы белгилүү; - *дыр* мүчөсү байыркы *тур'* деген этиштен чыккан. Демек, байыркы учурларда *бир* деген сөз *жыл* деген сөзгө карата аныктоочтук, *жыл* менен *тур'* дун биринчиси ээ, экинчиси баяндооч болгон.

Кыргыз тилинде, ошондой эле башка түрк тилдеринде, аныктооч менен аныкталгычтын биригишинен пайда болгон тактоочтор басымдуулук кылат. Мындай типке төмөнкү сөздөр кирет: бүгүн (<*бу*+*күн*), быйыл (<*бу*+*йыл*), небак (<*не*+*убак*), эчак (<*не*+*чак*), өгүнү (<*күндөрдүн*) + *о* + *күн*+*ү*), бүрсүгүнү (<*күндөрдүн*) *бир* + *и* + *си*+*күн* + *ү*)] ж. б.

Сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу жасалган тактоочтордун бир катарынын ар бир компонентинин алгачкы формасы толук сакталгандары да кездешет. Мындай типтеги так тоочтордун биринчи компоненти катары көбүнчө *бир*, *ар*, *эч* деген сыяктуу сөздөр колдонулат: *бир жолу*, *бир күнү*, *бир кезде*, *бир маалда*, *бир паста*, *ар кайда*, *ар качан*, *ар убак*, *ар убакта*, *ар дайым*, *эч убакта*, *эч качан*, *эч кайда*, *эч жерде* ж. б.

Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти маани жактан өз ара төмөнкүдөй катышта болот:

а) антонимдик катышта: *өйдө-төмөн*, *ары-бери*, *эртели-кеч*, *өйдө-ыкдый*, *жайы-кышы*, *күнү-түнү*, *оң-тетири*, *оңду-солду* ж. б.;

б) синонимдик катышта: *аста-секин*, *ачык-айрым*, *аман-эсен*, *сак-саламат*, *ачык-айкын* ж. б.;

в) компоненттеринин бири маани берип, экинчиси маани бере албаган тактоочтор да бар. Мисалы, *чала-була*, *чогуу ча-ран*, *каришы-териши* деген тактоочтордун биринчи компоненттери өз алдынча туруп толук мааниге ээ болсо, экинчи компоненттери ал касиетке ээ эмес;

г) жеке турганда ар бири өз алдынча реалдык мааниге ээ боло албаган сөздөрдөн да тактоочтор жасалат, бирок мындай тактоочтор эң эле аз:

үстөкө-босток, *алмак-салмак*, *өп-чап*, *алай-дүлөй*, *алда жалда* ж. б.

Кош сөздөр тибиндеги тактоочтордун морфологиялык составына карата негизинен төмөнкү

түрлөргө бөлүүгө болот:

а) уңгулардын (негиз) кайталанышы менен жасалган тактоочтор: *бат-бат, тез-тез, кез-кез, алыс-алыс, ылдам-ылдам, кайра-кайра, өйдө-ылдый, чогуу-чаран, ары-бери* ж. б.

б) биринчи компоненти уңгу түрүндө, экинчи компоненти жөндөмөлөр формасында туруу менен жасалган тактоочтор. Мындай типтеги тактоочтордун экинчи компоненти мейкиндик жөндөмөлөрдүн формасында болот: *кез-кезде, аз-аздан, бат-баттан, топ-топтон* ж. б.;

в) эки компоненти тең жөндөмөлөр формасында турган тактоочтор: *кээде-кээде, күндө-күндө, анда-мында анда-санда, андан-мындан* ж. б.;

Биринчи компонентине *-ма* мүчөсү жалганып, экинчи компоненти уңгу түрдө турган тактоочтор: *көзмө-көз, бетме-бет, жекеме-жеке, оозмо-ооз, колмо-кол* ж. б.;

д) эки компоненти тең *-дыр* мүчөсүн кабыл алган тактоочтор: *эртедир-кечтир, күндүр-түндүр, жайдыр-кыштыр*.

Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти көбүнчө төмөнкү сөз түркүмүнөн пайда болот.

1. Зат атооч менен зат атоочтон: *оозмо-ооз, катар-атар, бетме-бет*.

2. Сын атооч менен сын атоочтон: *ачык-айкын, соо-саламат, аман-эсен* ж. б.

Бирок мындай типтеги сөздөрдүн баарын тактооч деп эсептей берүүгө болбойт. Алар тактооч же сын атооч экендиги билүү үчүн синтаксистик касиетин кароо керек. Эгерде андай сөздөр сын атоочко тиешелүү болсо, зат атооч менен айкалышып аныктоочтук, этиш менен айкалышып, бышыктоочтук милдетти аткара берет. Эгерде андай сөздөр жогорудагы касиетке ээ болбостон, сүйлөм ичинде дээрлик түрдө этиш менен айкалышып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткараса, тактооч болот.

3. Тактооч менен тактоочтон: *өйдө-төмөн, ары-бери, илгери-кийин* ж. б.

4. Чакчылдардан: *бара-бара, ала-сала, кайта-кайта* ж. б.

Тактоочтук фразеологиялык бирдиктер

Тактоочтук мааниде колдонулган бир катар фразеологиялык бирдиктер бар. Алар эркин сөз тизмегинен төмөнкү белгилердин негизинде айырмаланат.

а) Сөздөрдүн эркин айкалышы дайыма эле бир калыпта турууну талап кылбайт. Ал пикир алышуу процессиндеги ар кандай зарылдыкка ылайык нечен түрдүү формада өзгөрүп, ар башка сөздөр менен да өз ара айкалыша алат. Ал эми тактоочтук маанидеги фразеологиялык бирдиктер ал сапатка ээ боло албайт. Алар (тактоочтук маанидеги фразеологиялык бирдиктер) жазуу речинде да, сүйлөө речинде да дээрлик бир калыпта турууну талап кылат (олуттуу түрдө гү), өзгөрүүлөргө учурабайт.

Ырас, айрым учурларда тактоочтук кээ бир фразеологиялык бирдиктер өзгөрүлүшү да мүмкүн. Мисалы, *көз ачып жумгуча* деген туруктуу сөз айкалышы жалпысынан ушул компоненттердин болушун сөзсүз талап кылат, бирок окуя жагынан өз ара алмашылат, *ачып көздү жумгуча* деген формада кездеше берет (бирок «*жумгуча көз ачып*», же «*жумгуча ачып көз*» болуп айтылбайт).

б) Сөздөрдүн эркин айкалышындагы ар бир сөз компоненти өз маанилерин сактаса, тактоочтук мааниде колдонулган фразеологиялык бирдиктер алгачкы (өз) маанисинен алыстап, өтмө мааниге ээ болот. Ошол себептүү алар бир гана түшүнүктү туюндуруп, бир сөзгө (тактоочко) антоним же синоним болуп түшө алат.

Мисалы, жогорудагы эле *көз ачып жумгуча* деген тактоочтук фразеология *дароо, тез, бат* деген сөздөргө синоним, *кеч, жай* деген сөздөргө антоним болот.

в) Тактоочтук маанидеги фразеологиялык бирдиктер сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Көз ачып жумгуча* Бектургандын башына эчен укмуштуу ойлор чубады (А. Токомбаев) деген сүйлөмдөгү *көз ачып жумгуча* деген тактоочтук фразеологиялык бирдик бышыктоочтук милдетти аткарды. Ошентип, мындай белгилердин болушу эркин айкалышкан сөздөрдөн тактоочтук фразеологиялык бирдиктерди айырмалоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Кыргыз тилинде төмөнкүдөй тактоочтук фразеологиялык бирдиктер бар: *каш-кабактын ортосунда, ташка тамга баскандай, жылаңач төөнү бучкакка чапкандай, камырдан кыл сууругандай, согончогу жерге тийбей, айта-буйта дегиче, ачып көздү жумгуча* ж. б.

Тактоочтордун маани жагынан бөлүнүшү

Тактоочтордун бир катары маани жагынан мезгилди, орун мейкинди билдирсе, бир катары сын-сыпатты, сан-өлчөмдү билдирет. Бул өңдүү өзгөчөлүгүн айкын билүү үчүн ошол тактоочтордун антоним, синонимдерге, этиштик баяндооч менен болгон мамилесине да көңүл буруу керек:

1. *Жаңы* чыктык, жолоочулук бүткөн жок (А. Токомбаев). 2. Мурут тарым чырымталдай үлбүрөп, жаңы *гана* кыроо конор кезимде (А. Токомбаев). 3. Жаңы портфелин оодара баштады.

Бул мисалдардын биринчи жана экинчисинде жаңы, жаңы *гана* деген мезгилди түшүндүргөн сөздөр бар. Буларды сын атооч деп кароо мүмкүн эмес, анткени алар, биринчиден, мезгилдик мааниге ээ болуу аркылуу *эми (эле)*, *азыр (гана)*, *эми (гана)*, *азыр (эле)* деген тактоочторго синоним боло алган, экинчиден, тактоочтор үчүн мүнөздүү болгон бышыктоочтук милдетти аткарып, этиш менен айкалышкан. Үчүнчүдөн, салыштырма даражаны уюштуруучу *-ыраак* мүчөсүн кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган. Үчүнчү сүйлөмдөгү жаңы сын атооч үчүн мүнөздүү болгон аныктоочтук милдетти аткарып, зат атоочту жандап айтылды, *-ыраак* мүчөсүн кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн сактады (жаңыраак *портфель* деп айтыла берет). Мезгилдик маанини туюндура албагандыктан, жогорку так тоочторго синоним боло албады. Ушундай эле өзгөчөлүк алардын антонимдерге болгон катышынан да байкалат. Биринчи, экинчи сүйлөмдөгү жаңы, жаңы *гана* деген сөздөр *эчак*, *эбак* деген тактоочторго антоним болду. Демек, 1—2 сүйлөмдөрдө жаңы тактоочтук мааниде колдонулду, тактоочтун бир тобуна экинчи тобуна өтүүгө да мүмкүнчүлүк алат. Мисалы: *ары*, *бери* деген сөздөр негизинен, орун бышыктагыч тактоочтор жана алар өткөн чак, учур чак, келер чак формаларындагы жайынча айтылган кыймыл-аракетти билдирүүчү этиштер менен айкалыша берет. Бирок кай бирде сүйлөмдөгү колдонулушуна карата булардын мындай белгилүү даражада басандап же жоюлуп, шарт бири биринен ажырата алууга мүмкүн болбогон жаңы мааниге ээ болот, пайда болгон маани, бир жагынан, мезгил бышыктагыч тактоочко, экинчи жагынан, сын-сыпат аныктагыч тактоочко жакындашат. Мындай учурда бул сөздөр, көбүнчө, орундук мааниге ээ болбогон (же орундук түшүнүк менен тыгыз байла нышпаган) этиштер менен айкалышат.

Төмөнкү мисалдарды салыштыралык, аларга берилген суроолорго көңүл буруу керек:

1. Наташа кеткенде, ал муңайып, бир обонго салып токтобой ышкыруучу, буттарын сүйрөп, үйдүн ичинде *ары-бери*, (кайда?) басып жүрүүчү (М. Горький). 2. Жутабай карыя *ары-бери* (кайда?) чапкылап жүрүп менчиктүүлөрдүн бир аттуу эки жаман арабасын таап кайтты (К. Баялинов). 3. Масленников уялган түрдө бутуна карап, өтүгүн *ары-бери* (кантип? кандай?) кие салды (К. Симонов). 4. Сабуров менен Бобров жүк салыш үчүн жыгачтан *ары-бери* (кантип?, кандай?) жасайсалган пристанга келишти (К. Симонов).

Бул мисалдардын биринчи жана экинчисинде *ары-бери* орундук (тактап айтканда, багыттык) мааниге ээ болду. Үчүнчү жана төртүнчү сүйлөмдө ал мааниге ээ болгон жок, сын-сыпаттык мааниде колдонулду. Ошондуктан үчүнчү, төртүнчү мисалда *тез*, *ылдам* деген сөздөргө синоним болду да биринчи, экинчи мисалдардагыдай өзгөчөлөндү. Сүйлөм тизмегиндеги колдонулуш өзгөчөлүгүнө ылайык бирде орун бышыктагыч тактоочтун, кээде сын-сыпат аныктагыч тактоочтун маанисинде *өйдө*, *төмөн*, *жогору*, *ылдый* деген сөздөр жана алардын жупталышып айтылган формалары (*өйдө-ылдый*, *өйдө-төмөн*) да колдонула берет.

Тактоочтор лексика-грамматикалык мааниси боюнча жалпысынан эки чоң топко бөлүнөт: 1. Бышыктагыч тактооч. 2. Аныктагыч тактооч.

Бышыктагыч тактооч

Бышыктагыч тактоочтор нерселердин кыймыл-аракетинин боло турган мезгилин, өтө турган ордун, болуш себебин же максатын көрсөтүп, өз ара бир нече топко бөлүнөт.

1. Мезгил бышыктагыч тактооч

Мезгил бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин, кандайдыр бир белгинин боло турган мезгилин көрсөтүп, *качан? качантан бери?, кайсы кезде?, качанга чейин?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко кирүүчү сөздөр сан жагынан көп, колдонулуш сферасы жагынан кеңири: *азыр, анан, ар дайым, ар убак, ар качан, бүгүн, эртең, эрте, башта, анда санда, күндө-күндө, анда-мында, жана кечке, кез-кезде, күндүз, анда, эми, эртели-кеч* ж. б.

Мезгил бышыктагыч тактоочтор, жалпысынан бир топту түзсө да, маани жактан бир катар өзгөчөлүккө ээ: *жана, бая, кечээ, өгүнү, мурдагүнү, баягүнү, эчак, эбак, алда качан, капкачан* деген тактоочтор кыймыл-аракеттин өткөн мезгилин көрсөтүп, дээрлик өткөн чактагы этиштер менен айкалышат:

— *А жана мен* кандай дедим эле?

— *Жана сиз* зыянкечтерче айткансыз.

— Койчу, капыр, —деп чоң эне чоочуп кетти (Т. Сыдыкбеков). «Кай бир жолдошторубуз жана кай бир карыяларыбыз Фрунзе шаары жөнүндө сөз баштаса, *«кечээ эле күнү...»* деп башташат: Алардын *«кечээки күнү»* — 1924—25-жылдары («Искусство күзгүсү»).

Андан, эртең, бүрсүгүнү деген сыяктуу тактоочтор боло турган кыймыл-аракетти көрсөтүп, келер чак этиши менен айкалышса (*эртең башталат, анан барат, бүрсүгүнү келет*), *эми, азыр, бүгүн, быйыл* деген сыяктуу кээ бир тактоочтор кыймыл-аракеттин учурлаш, мезгилдеш экендигин көрсөтүп, үч чактын бириндеги этиштер менен айкалыша берет.

Тактоочтор кыймыл-аракеттин канчалык мезгилге чейин созулушун да көрсөтөт: *кечке, күн-түнү, алтай-жайлай, жайдыр-кыштыр, күндүр-түндүр, күздү-күздөй, жайды-жайлай*.

Дүйшөнкул бул кыялын чындыкка чыгаруу үчүн *күндүр түндүр* иштеди (Ж. Бөкөнбаев). Эмгек — *дайым* үмүттөрдүн атасы (А. Токомбаев).

Мезгил тактоочтордун кээ бири жупталыша колдонулуп же көптүк сандын *-лар* мүчөсүн кабыл алуу менен чыгыш жөндөмөсүнүн формасында айтылып, божомолдоо маанисин да берет: *бүгүн-эртең, эртеден, эртеңдерден, бүрсүгүндөрдөн, эртең-бүрсүгүнөн*. Саякатка кеткен пионерлер эртең-бүрсүгүндөрдөн келип калышар.

2. Орун бышыктагыч тактооч

Орун бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин боло турган ордун, багытын көрсөтөт да, *кайда?, кайсы жакта?, кайсы жакка?* сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко төмөнкү сөздөр кирет: *ары, алга, артка, алды-артында, алда кайда, алда кайдан, алды-артынан, алды-артына, бери, ары бери., илгери, жогору, төмөн, анда-мында, мында* ж. б.

Алыстан келе жаткан кишилерди көзүнүн кыйыгы менен карайт (А. Токомбаев).

«Кагылайын, карыялар, ушинтип, жаштарга дем, элиңерге күч бергиле»,—деп жаны тынбай *ары-бери* басып, өзү да иштешип жүрдү (К. Баялинов).

Орун бышыктагыч тактоочтор көбүнчө:

а) Кыймыл-аракеттин ордун, чек жагынан сүйлөөчүгө жакын, же алыс экендигин көрсөтөт. Мындай касиетке көбүнчө, ат атоочтон пайда болгон тактоочтор: *ээ, анда, мында, алда кайда, тигинден (кайдан?)* ж. б.

Түшө калдык чайхананын бирине, *анда* бир топ түштөнгөндөр бар экен (А. Токомбаев). *Алда кайдан* кебез тартып келаткан, кербенчинин төөлөрүндөй чубашты (А. Осмонов).

б) Кыймыл-аракеттин багытын көрсөтөт: *ары, бери, илгери, кийин, өйдө, төмөн, жогору, ылдый* ж. б.

Жапаркул атын *ары-бери* ойноктотот (К. Жантөшев).

Өйдө-төмөн чапканы эмгиче Зуурага сезилбептир го (Т. Сыдыкбеков).

Орундуж маанидеги тактоочтордон башка сөз түркүмдөрү аркылуу да туюндурулат, бирок тактоочтор аркылуу туюндурулган орундук маани аларга караганда абстракттуу келет. Мисалы, «бардыгы *мында карашат*» (Т. Сыдыкбеков) деген сүйлөм менен «бардыгы бул үйгө *карашат*» деген сүйлөмдү өз ара салыштырып көрөлүк. Биринчи сүйлөмдөгү орундук маани *мында* деген тактооч аркылуу, экинчи сүйлөмдө *үйгө* деген зат атооч аркылуу берилген. Биринчи сүйлөмдөгү орундук маани абстракттуу, экинчи сүйлөмдөгү орундук маани ага караганда конкреттүү:

Кыргыз тилинде *себеп* жана *максат бышыктагыч* тактоочтор да бар, бирок алар сан жагынан эң эле аз, колдонулуш сферасы жагынан тар. Бул топко *аргасыздан, эркисизден, жиндилликтен, атайын, атайлап* деген сыяктуу бир аз гана сөздөр кирет. Анын үстүнө мындай сөздөр сын-сыпаттык мааниге да ээ.

АНЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ

Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпатын сан-өлчөмүн билдирип, өз ара экиге бөлүнөт.

Сын-сыпат аныктагыч тактооч

Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү сапатын, темп жагынан өзгөчөлүгүн, кандай ык менен ишке ашырыларын, белгисин көрсөтүп, *кандай? кантип?, кандайча?, кимче?, эмнече?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко төмөнкү сөздөр кирет: *акырын, аста, адамча, айбанча, тымызын, тез, дароо, бат, ылдам, жай, бирге, бетме бет, оозмо-ооз, каадасынча, адатынча, мурункусунча, өзүнчө, көзүнчө, кайра, кайта, араң-араң, зорго, бекер, жайбаракат, ачыктан-ачык, ээн-эркин* ж. б. Эл үчүн, туулуп-өскөн жер үчүн, канкор жоо менен *арстандарча* алышып жаткан эрлерден биз эч нерсени аябайлы (К. Баялинов). Кайра бирөө менен талашкандай *тез-тез* барып өзү ыргыткан алманы алат (Т. Сыдыкбеков).

Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор төмөнкү учурларда колдонулат:

а) Кыймыл-аракеттин темп жагынан өзгөчөлүгүн түшүндүрүүдө: *тез, дароо, бачым, жай, акырын, аста-секин, бат, тез-тез, бат-бат*.

Академик — орто жашка жете элек жылдыздуу адам, күлүмсүрөп *акырын* башын ийкейт (Т. Сыдыкбеков). Деңиздин жээкке согуп турган толкунунун добушу *жай* гана шарпылдайт (Павленко). Эне *бат-бат* айтылган төмөнкү сөздөрдү угуп калды (М. Горький).—Кана, алып келчи, — деп *бат-бат* айтып эңкее калганда, атчандын чоң көк ала сакалы шамал тийген бедедей сеңселе түштү (А. Токомбаев).

б) Кыймыл-аракеттин кайталаныш өзгөчөлүгүн туюндурууда: *кайра-кайра, үстү-үстүнө, улам-улам, үстөкө-босток, кайта-кайта*. Бала... музоосунун карттанган чакалайын тырмалап үстү-үстүнө мурдун тартат (Т. Сыдыкбеков). Анын көзү *кайта-кайта* карай берди (Н. Байтемиров).

в) Кыймыл-аракеттин белгисин көрсөтүүдө: *уйгу-туйгу, алка-шалка, абыр-шабыр, ыйкы-тыйкы* ж. б. Мындай сөздөр эмоциялык окраскага да ээ. Эки сүрөтчү келгенде, Жапар алка-шалка тердеп кетти (А. Токомбаев).

г) Кыймыл-аракеттин иш жүзүнө кантип ашырылгандыгын туюндурууда: *ачыктын-ачык, оозмо-ооз, бетме-бет, жекеме оюеке* ж. б. Алар өздөрү жазып келип беришет, жаза албагандары өздөрү келип бизге *оозеки* айтып беришет (К. Баялинов). Алар *ачыктан-ачык* салгылашууга, *жекеме-жеке* кармашууга өтүштү.

д) Бир нерсенин кыймыл-аракетин, жүрүм-турумун экинчи бир нерсенин кыймыл-аракетине, жүрүм-турумуна салыштырууда, алардын окшош экендигин белгилөөдө: *жылкыча, айбанча, кишиче, баатырларча, кыргызча, орусча* ж. б. Тоодой тоодой кыйынчылыктарга *баатырларча*

төш тиреди журт! (Т. Сыдыкбеков). Мени көрө коюп, *балача* бакырып жиберди. Ал чийкил болгуча боргулданып, кирпичин *мышыкча* жартылай ирмеп, жөлөп койгон каалгадай төрт тактайдын бетин тиктейт... (А. Токомбаев).

Сан-өлчөм аныктагыч тактооч

Сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сан өлчөм жактан өзгөчөлүгүн билдирип, *канча?*, *нече?*, *канчалык?*, *канчалап?*, *нечелен?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет: *барынча*, *аз-маз*, *саал*, *ушунчалык*, *ошончолук*, *аз-аз дан*, *саал-пал*, *бир-бирден*, *көп-көптөн* ж. б. *Чилде түшүп*, *аяз барынча* күчөп турган кез (М. Элебаев). Камка кары *анча* шашпайт (Т. Сыдыкбеков).

Этиш

Этиш жөнүндө жалпы маалымат

Этиш кыймыл-аракетти билдирет. Кыймыл-аракеттин мааниси кең. Ал жүгүр, *чурка*, *бас*, *каз*, *жаз* сыяктуу кыймыл аракеттиги нагыз билинип турган этиштер менен бирге, ал абал (отур, тур), ал-абалдын өзгөрүшү (картай, агар, жашар) жана эсте, ойло, ук, тыңша сыяктуу башка түшүнүктөрдү да кыймыл-аракет түрүндө көрсөтөт. Этиште ал-абал чак менен байланыштырылып, убакыт боюнча өтүүчү кыймыл-аракет түрүндө берилет. Этиштин ар кандай кыймыл аракетин убакытка байланыштыруу этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айыруучу өзгөчөлүктөрдөн болуп эсептелет.

Этишке мүнөздүү жана аны башка сөз түркүмдөрүнөн айыруучу грамматикалык категориялар — *мамиле*, *ыңгай*, *чак* жана *жаск* (*жаскталыш*).

Ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин чындыкта аткарылышына карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирет. Чындыкка карата бул мамилени билдирүү үчүн кыргыз тилинде беш ыңгай колдонулат: *жай* (баяндагыч), *буйрук*, *шарт*, *тилек*, *ниет*.

Баяндагыч ыңгай өткөн *чак*, *учур чак*, *келер чак* түрүндө кыймыл-аракеттин аткарылышын ачык көрсөтөт: *окудум*, *окуйм*, *окуйт*.

Шарттуу ыңгай менен *тилек* ыңгай иштин болор, болбосун күнөм, арсар кылып көрсөтсө, *буйрук* ыңгай буйрууну билдирет: *жазса*, *жазгай эле*, *жазсын*.

Субъект менен кыймыл-аракеттин объектисинин ортосундагы өз ара карым-катнаш мамиле категориясы деп аталат.

Сүйлөмдүн бул эки мүчөсүнүн ортосундагы өз ара мамиле дегенибиз — ээлик милдет аткарган зат өзүнүн баяндоочу на объектиби же субъектиби, эгер субъект болсо кандай субъект (ишти иштеген чыныгы субъектиби, же чыныгы субъект эмеспи) экендигин аныктоо. Мамиле категориясы негизги, *кош*, *өздүк*, *туюк*, *аркылуу* болуп бешке бөлүнөт. Булардын биринчи үчөөнүн формасындагы этиштердин субъектиси реалдуу, грамматикалык ээ; акыркы экөөнүкү реалдуу эмес, иштин чыныгы иштөөчүсү болуп объект эсептелет же сүйлөмдүн ээси өзүнүн баяндоочуна объект болот: Алым *жазышты*. Айна *жуунду* (субъектилери чыныгы). Атам балдарга чөп *жыйдырды* (сүйлөмдүн ээси иштин чыныгы иштөөчүсү эмес, чынында ишти иштеген—*балдарга* деген толуктооч). Чөп чабылды, эгин орулду (чөп, *эгин* мында грамматикалык жагынан ээ болуп турганы менен, өзүнүн баяндоочуна логикалык жагынан толуктооч).

Жак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөөчүгө карата болгон мамилесин билдирет.

Кыргыз тилинде үч жак бар: сүйлөөчү (I-жак), тыңдоочу (II жак) жана сөзгө катышпаган жак (III жак). Жак мүчө ушул жактардын формалдык жагынан берилиши болуп эсептелет.

Этиштин чак жана ыңгай формаларынын жак менен сан боюнча өзгөрүшү *жакталыш* деп аталат, жана ал этиштин морфологиялык негизги белгилеринин бири болуп эсептелет. Жак мүчө менен өзгөрүү этиштин бардыгына эле мүнөздүү боло бербейт. Жак мүчө менен баяндоочтук милдет аткаруучу этиштер гана өзгөрөт. Ошондуктан кээде жак мүчө баяндоочтук мүчө деп да аталат. Анткени жак мүчө жалганган сөз дайыма баяндооч болот: жак мүчөнүн жалганышы ал сөздүн баяндоочтук абалда экендигин көрсөтөт. Этиштин предикативдүүлүгүнүн негизин чак менен ыңгай категориясы түзөт. Анткени баяндооч болуучу этиш кандай болсо да ыңгайдын бир формасына туура келет. Мисалы *жаздым* деген сөздөгү *-м* мүчөсү иштин биринчи жак аркылуу иштелгендигин жана анын жекелигин билдирип турат; *-ды* аркылуу иштин сүйлөнгөн мезгилден мурун болгондугу (өткөн чак экендиги) көрсөтүлдү.

Этиштин синтаксистик негизги кызматы — баяндоочтук милдет аткаруу. Этиштин баяндооч болушу үчүн ага жак мүчөлөрдүн дайыма жалганышы шарт эмес. Этиш унгу түрүндө туруп да, ээге тиешелүү болуп баяндоочтук милдет аткара берет. Мисалы, буйрук ыңгай өзүнүн лексика-грамматикалык мааниси боюнча дайыма экинчи жакта турган ээни көрсөтөт: *кел—сен кел*, *жуун—сен жуун*; этиштин минтип жак мүчөсү менен же жак мүчөсүз туруп деле ээге тиешелүүлүгү, аны менен байланышта болушу анын синтаксистик негизги белгиси — предикация менен байланыштуу.

Зат атооч жана ат атоочтун өз алдынча баяндооч болушунда интонациялык тыным чоң роль ойносо, этиштер үчүн грамматикалык бул каражаттын болушу шарт эмес (Асан *тракторист*, Алым *шофёр*). Бул эки сүйлөмдүн компоненттери паузасыз айтылса, *шофёр, тракторист* деген сөздөр баяндооч эмес эле приложение болуп калар эле. Мунун себеби да этиште предикативдик касиеттин бардыгы менен байланыштуу.

Этиштин синтаксистик негизги кызматынын (баяндооч болушунун) ролу айрыкча сүйлөм курулушунан жана сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштырышынан ачык көрүнөт. Анткени сүйлөм көбүнчө баяндоочтук милдет аткарган этиштин катышы аркылуу түзүлөт; этиш сүйлөмдүн курулушуна таасир этет; этиш катышпаган сүйлөм окуянын баяндалышын анчалык камтый албайт; ошондуктан этиш сүйлөмдү уюштургучтук касиетке ээ: Алымбек жолдошуна китепти *берди*.

— Ким берди?

— Алымбек.

— Кимге берди?.

— Жолдошуна.

— Эмнени берди?

— Китепти. Айша *жуунду*. Бул сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн синтаксистик кызматы, грамматикалык формасы жана өз ара байланышуусу *бер* деген өтмө этишке карата аныкталын турат; Ошону менен бул сүйлөмдө тике жана кыйыр түрүндөгү эки толуктооч бар. Ал эми Айша жуунду десек, өздүк мамиле формасындагы этишке байланыштуу сүйлөмдүн ээсинде субъектилик жана объектилик маани болгондуктан толуктооч өз алдынча берилген жок; жайылма сүйлөмдүн ордуна жалан сүйлөм түрүндө берилди.

Этиштик бардык формаларга дагы бир мүнөздүү нерсе— атооч сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкара тургандыгы: *ал (эмнени?) китепти; кач (кайдан?) жолдон; бер (кимге?) мага; кел (кайдан?) айылдан; отур (эмнеге?) столго ж. б.*

Этиштик формалар синтаксистик аткарган милдетине карата жана өздөрүнө тиешелүү грамматикалык категориялары боюнча төмөнкү төрт топко бөлүнөт:

1. *Жакталуучу этиштик формалар*

2. *Кыймыл атоочтор*

4. *Чакчылдар*

3. *Атоочтуктар*.

Этишке мүнөздүү грамматикалык категориялар этиштин бардыгына бирдей даражада таралбаган. Мамиле категориясы гана этиштин бардык системасы үчүн мүнөздүү. Калган

категориялар этиштин айрым түрлөрүнө гана таандык.

Жакталуучу этиштик формаларга жак жана сан боюнча өзгөрүүчү ыңгай же чак мүчөлөрү жалганган этиштер кирет. Булар нагыз этиштер деп аталат, анткени этишке мүнөздүү категориялардын бардыгы ушунда сакталган жана алар сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарат.

Кыймыл атооч кыймыл-аракеттин атын билдирет. Кыймыл атоочторго нагыз этиштер сыяктуу чак менен ыңгай категориясы мүнөздүү эмес, демек, алар жак мүчө менен да өзгөрбөйт. Бирок алар этиштик маанисин сакташып, өздөрүнөн мурунку атооч сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкарышат, мамиле мүчөлөр жалганат. Кыймыл атоочторго жөндөмө, таандык жана көптүк мүчөлөр да жалганат (Алмактын бермеги бар. Оруу-жыюуну бүтүрдүк. Менин катышым керекпи? Сүйлөшүүлөр көбөйдү). Бул жагынан алар атоочторго жакын; этишке караганда атоочтук белгилер кыймыл атоочтордо басымдуулук кылат. Алар сүйлөмдө ээ жана толуктоочтук милдет аткарышат.

Атоочтук этиштин сын атоочко жакындашкан түрү болуп сын атоочтун айрым морфологиялык жана синтаксистик белгилерине энчилеш. Сын атооч сыяктуу аныктоочтук милдет аткарат; затташкан учурда сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (жөндөмө, көптүк, таандык) жалганат.

Атоочтук этиш катарында кыймыл-аракетти же анын процессин билдирет да, чактык мааниге ээ болуп жак мүчөлөрү боюнча өзгөрөт; Бул учурда этиштик касиетин сактап, атооч сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкарат; атоочтуктарга мамиле мүчөлөрү да жалганат.

Чакчылдар кошумча кыймыл-аракетти билдирип, мааниси жагынан тактоочторго жакындашат жана сүйлөмдө негизинен бышыктоочтук милдет аткарышат. Ошону менен бирге чакчылдар да мамиле формаларына ээ. Бирок нагыз чакчылдык мааниде колдонулганда, аларга мамиледен башка этиштик категориялар (ыңгай, чак, жак) мүнөздүү эмес. Чакчыл формалар катышкан этиш өз алдынча нагыз этиштик маани де баяндооч ролунда колдонулганда, алардын кээ бирөөлөрү жак мүчөлөрү менен да өзгөрөт. Чакчыл формалар мындай учурда чакты билдирип калат: күлө сүйлөдү — күлө + мын — күлөмүн; барып айтамын — барып+мын — барыпмын.

Этиштин морфологиялык жол менен жасалышы

-ла мүчөсү

Этиш жасоочу негизги жана өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Кыргыз тилинде бул мүчө *-ла// -да// -та* формасында он эки түрлүү (кең үндүү варианттары менен өзгөрөт). *-ла* башка морфемалар менен биригип, татаал мүчөлөрдү түзүүгө да катышкан: *-чылап// -чилеп* (<ча+ла + п): *сенчилеп, аларчылап*; *-гыла* (<гы+ла): *чапкыла*. Кийинкиси азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин кайталангандыгын билдирет. Тарыхый жагынан алганда *-гыла* башта грамматикалык мындай маанини билдирген эмес; кыймыл атоочтун *-гы* формасы менен *-ла* мүчөсүнүн өз ара айкалышынан түзүлгөн; салыштыр: эски өзб. *атгулады* (аткылады) (<атгу-жаа тартуу маанисинде); к. кал. аткы—ок атуу; аткыла-аткыла.

-ла мүчөсү аркылуу көбүнчө курал-жарак, асбап, буюмтеге, каражат сыяктуу маанидеги атоочтук уңгулардан активдүү этиштер жасалат. *-ла* мүчөлүү этиштердин активдүүлүгү башка формадагы уңгулаш этиштер менен салыштырганда ачык байкалат: *канда—кана, карала—карар, акта—агар* ж. б.

-ла мүчөсүнүн өнүмдүү экендигин орус тилинен кирген сөздөрдөн да этиш жасагандыгынан көрүүгө болот. Тилде жаңы пайда болгон сөздөрдөн туунду формалардын жасалышы ошол морфеманын өнүмдүү экендигин белгилөөчү негизги белгилердин биринен болуп эсептелет:

редакторло, рецензияла, сомоло (<орус. *сумма*), *аван сыла, сотто* (<орус. *суд*), *можула* (<божу (<орус. *вожжи*), *командала* (<орус. *команда*), *борумда* (<орус. *форма*) ж. б.

Морфологиялык жол менен жасалган туунду этиштердин мааниси, адатта, уңгу сөздүн семантикасына карата аныкталат.

-ла мүчөлүү этиштерди атоочтук уңгуларынын материалдык маанилерине карата төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) Уңгулары курал-жабдык, асбап, каражат жана шайман маанидеги этиштер: күрөктө (<күрөк), кетменде (<кетмен), орокто (<орок), балтала (<балта), токмокто (<токмок-<ток); б. түрк. току—ур, жарадар кыл маанисинде: Ол оның бойнын токутты—Ал аны моюнга урду; чалгыла (<чалгы<чал); тектеш тилдерде чал—чөп чап маанисинде (Рсл. III. 2, 1876); алт. чалы—музда. Кийинки сөз ушу мааниде кыргыз тилинде: «ак боз бээни чалды дейт; курмандыкка чал» сыяктуу сөз тизмектеринде гана сакталган; кишенде (<кишен<кише); салыштыр түрк. кише; хак. күзө — тушамышта, байлоо; кулачта (<кул—ач); кул—кол + ач ж. б.

2) Уңгулары процесстин атын билдирген этиштер: анда (<ад-ой, аң-сезим); өпкөлө (<өпкө) этиши өпкө сөзүнүн метатезалык формасы (алт. өпкө—таарыныч; өпкө ал—таа рын маанисинде); кадырла (<кадыр), кабарла (<кабар), аялда (<аял—токтоло туруу, күтө туруу), эликте (<элик); хак. элик, алт. элек—шылдың маанисинде ж. б.

3) Уңгулары объект маанисиндеги этиштер: моюнда (<моюн): ат моюнда; кулакта (<кулак<кулгак), тамакта (<тамак<тамгак), колтукта (<колтук<кол + лык); салыштыр: белдик<бел-лык ж. б.

4) Уңгулары мейкиндик жана мезгилдик маанисиндеги этиштер: ташта (<таш); салыштыр: б. түрк. таиш—бир нерсенин сырткы жагы, сырт; таиша—сыртка карай. Азыркы түрк тилдеринде бул этиш (таишта) таш менен уруу, таш ыргытуу маанисинде эмес, жалпы эле бир нерсени ыргытуу, таш тоо маанисинде колдонулат; бөксөлө (<бөксө: бөксө жол), талаала (<талаа), жондо (<жон), жогорула (<жогору<жок+гары); салыштыр: б. түрк йуклатты—жогорулатты. Ол аны тагга йуклатты—Ал аны тоого чыгарды; сөзмө сөзү: жогорулатты (М. К. II, 410); б. уйг. йокла—жогорула;

5) Сын-сыпат маанисиндеги этиштер: бөйрөктө, чалкала, жамбаашта (<йан+баш; б. тилдерде йан—кашка жилик; (М. К, III, 175); демек, жамбааш—кашка жиликтин башы деген сөз); үстөмөндө (<үстөмөн; Чынгыз Айтматовдун чыгармасында бул сөз «жүзтөмөн» түрүндө берилген) ж. б.

Ар кандай туунду этиштин конкреттүү мааниси уңгунун материалдык семантикасына карата аныкталат, ошолордон келип чыгат. Мисалы, атоочтук уңгу курал-жарак, асбап, каражат, объект, материал маанисиндеги сөздөрдөн болсо, андан жасалган этиш кыймыл-аракеттин ошол курал-жарак, асбап аркылуу иштелгендигин көрсөтөт; башкача, айтканда, этиш ошол предметтерге мүнөздүү болгон функцияны билдирип калат: балтала, араала, бетондо, капта, кийикте этиштеринин маанисинде атоочтук уңгудагы ушу заттардын негизги функциялары (балта, араа—курал; бетон—материал; кийик—объект; кап— каражат, орун) чагылтылган; этиш ошолордун колдонулушун билдирип турат.

-ла мүчөлүү этиштер, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Уңгудагы буюмдук нерсенин кыймыл-аракетте колдонулушун, пайдаланышын, ошого багытталганын билдирет. Бул маанидеги этиштер курал-жабдык, асбап-шайман, буюм, материал, курал жана объект маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалат: бычакта, токмокто, чотто, кетменде, күмүштө, көктө, колтукта, кучакта, самында, полдо, күрөктө ж. б.

2) Уңгудагы заттанган түшүнүктүн этиштик мааниге өтүшүн билдирет. Мындай этиштер процесстин аты же процесстин натыйжасы маанисиндеги атоочтордон жасалат: ырда, ойло, иште, базарла, айыпта, саяла, ымда, өрттө, канда, булооло ж. б.

3) Уңгудагыдай белги, сын-сыпатка келтирилгендикти же ошондой белгини иштеп чыгаргандыкты билдирет. Бул маани де этиштер белги, сын-сыпат, кебете-кешпир маанисиндеги атоочтордон жасалат: ирде, бүтүндө, эркеле, калыңда, коомайла, какта, үймөктө, кырда, жамбаашта, өбөктө ж. б.

4) Белгилүү бир орун же мезгилге байланыштуу болгон этиштик түшүнүктү билдирет: жээкте, бойло, талаала, кыяла, жондо, бөксөлө, эңиште, эртеле, кышта, жайла ж. б.

5) Уңгудагы заттык түшүнүктүн таасиринде болгондукту, ошого дуушар болуп, аны башынан өткөргөндүктү көрсөтөт: ысыкта, суукта, ылаңда, чылпакта, ириңде, сүзөктө, кесел де ж. б.

б) кыймыл-аракеттин уңгудагы түшүнүккө жараша болгон ар түрдүү ыктарын, формаларын билдирет: *чыканакта, бөйрөктө, боортокто, тизеле, чандырла, согончокто, төрт аякта* ж. б.

Атоочтон жасалган туунду этиштер семантикалык түзүлүшү жагынан атооч менен этиштин (атооч+этиштик маани) маанилеринин кошундусунан турат. Эки сөз менен баяндалуучу маани же түшүнүк мүчөлөр аркылуу жасалган туунду этиштерде (туунду башка сөздөрдө да) бир сөз менен берилет. Бирок алар морфологиялык түзүлүшү жагынан жөнөкөй, бир составдуу болушканы менен, семантикалык курулушу боюнча эки составдуу келишет. Ушул типтеги сөздөрдү үйрөнүүнүн, талдоонун маанилүүлүгү дал ушунда турат. Мисалы: *такала* этиши *така+уруу*, *така+кагуу* дегенди, *малала* этиши *мала + тартуу*, *мала менен+тартуу* дегенди, б. а. семантикалык түзүлүшү боюнча атооч менен этиштен турган составдуу маанини билдиришет.

Туунду этиштик маани уңгунун материалдык маанисине карата аныкталат, ошондон келип чыгат. Атоочтук уңгу этишке айланганда түпкү маанинин туунду сөздө чагылышы, сакталышы бирдей болбойт; бирде атоочтук маани менен этиштик маани бири бирине өтө жакындашып, экөө биригип кеткендей сезилет; атоочтук түшүнүк грамматикалык жагынан гана этишке айлангандай туюлат: *иш—иште, ой—ойло* ж. б.

Кайсы бир учурда уңгу сөздүн мааниси туунду этиштин семантикасынан кандайдыр бир бөлүнүп тургандай болуп көрүнөт: *балта-балтала, кылыч-кылычта* ж. б.

Кээде уңгулук маани этиштик маанинин составынан эч бир сезилбейт, жоюлуп кетет; *ташта* (<*таш—тыш*), *куйкала* (<*куйка*) ж. б.

-лан мүчөсү

Бул атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Тарыхый жагынан алганда, *-ла* жана өздүк мамиленин мүчөсүнүн (*-н*) айкалышынан түзүлгөн татаал морфема.

Кыргыз тилинде *-лан* мүчөсү аркылуу этиштер курал-жабдык, асбап, буюм маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалбайт десе да болот, анткени ушундай типтеги этиштер бирин серин гана кезигет (*куралдан, көшөгөлөн*); орун, мезгил маанисиндеги атоочтордон жасалган этиштер да жок. Бул кырдаалдын өзү эле *-лан* мүчөлүү этиштердин грамматикалык жагынан активдүү эмес экендигине күбө болуп турат.

-лан мүчөлүү этиштер, негизинен, процесстин аты (*талаптан, ниеттен, намыстан, ардан, каардан, кайгылан, азаптан, кубаттан* ж. б.), натыйжасы (*даамдан, булуттан, буулан, көбүктөн, каймактан*), белгиси (*суктан, ирден, кекечтен, өжөрлөн, маңыздан, шайырлан*), объект (*оокаттан, тамактан, азыктан*), форма, образ маанисиндеги атоочтук уңгулардан (*жагалдан, алчылан, чиелен, оптон, экилен, созолон, акчылан, куулан, укмуштан*) жасалган. Кыскасын айтканда, *-лан* мүчөлүү этиштердин түзүлүшүндө морфологиялык база катарында буюм, нерсе маанисиндеги конкреттүү зат атоочтор эмес, жогоруда көрсөтүлгөндөй, көбүнчө конкреттүү эмес маанидеги же жалпылама маанидеги атоочтор колдонулат. Булардын ичинен айрыкча процесс же белги маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалышы басымдуулук кылат. *-ла, -лан* мүчөлүү этиштер грамматикалык маанилери боюнча бири бирине карама каршы: *-ла* мүчөсү аркылуу этиштер көбүнчө курал-жабдык, асбап-шайман, буюм, каражат сыяктуу конкреттүү маанидеги атоочтук уңгулардан жасалат; >шунун натыйжасында *-ла* формасындагы этиштер көбүнчө өтмө маанидеги активдүү этиштер болушат да, аракеттенүүчү жактан сырткары объект маанисиндеги башка нерсеге багыт талат.

-лан формасындагы этиштер семантикалык мындай касиетке ээ эмес. Бул айтылгандар *-ла, -лан* формалуу этиштердин ортосундагы негизги айырмачылыктардын биринен болуп эсептелет.

Кыймыл-аракеттин түшүнүктүн ичти көздөй багытталышын иштөөчүнүн өзүнө карата топтоштурулушу, *-лан* мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин мүнөздүү жана жалпы мааниси болуп эсептелет.

Атоочтук уңгуларынын конкреттүү лексикалык маанилерине карата кыргыз тилиндеги *-лан* мүчөлүү этиштердин төмөнкүдөй семантикалык типтерин белгилөөгө болот:

1) Атоочтук уңгудагыдай абалга келтирилгендикти, ошондой абалга өткөндүктү билдирет. Мындай учурда *-лан* мүчөлүү этиштер процесстин аты же натыйжасы маанисиндеги атоочтук

унгулардан жасалат: *кайраттан* (<*кайрат*), *сыймыктан*, *санаалан* (<*санаа*), *кусалан* (<*куса*), *таңдан* (<*таң*), *ардан* (<*ар*); *дармандан* (<*дарман*), *кыялдан* (<*кыял*), *үмүттөн* (<*үмүт*), *азаптан* (<*азап*);

2) Кандайдыр бир сапаттык өзгөрүшкө дуушар болгондукту билдирет. Мындай учурда *-лан* мүчөлүү этиштер белги маанисиндеги атоочтук унгулардан жасалат: *суктан* (<*сук*), *шерден* (<*шер*), *шаттан* (<*шат*), *жашылдан* (<*жашыл*), *ирден* (<*ири*), *шайырлан* (<*шайыр*) ж. б.

3) Затка мүнөздүү нерсенин пайда болгондугун билдирет: *бутактан* (<*бутак*), *тамырдан* (<*тамыр*), *булуттан* (<*булут*<*бул*), салыштыр: түрк. *буланмак*—киргилденүү, ылайлануу, күнүрттөнүү; бузулуу; бүркөлүү, түнөрүү (аба ырайы жөнүндө); *эттен* (<*эт*), көбүктөн (көбүк<көп), көңүлдөн (<көңүл) ж. б.

4) Атоочтук уңгу билдирген заттык түшүнүккө ээ болуу маанисинде: *малдан*, *үйлөн*, *өңдөн*, *куралдан*, *тамырлан*, *эттен*, *жашылдан*.

5) Бирөөгө же бирдемеге окшогондукту билдирет. Кыргыз тилинде *-лан* мүчөлүү этиштер ушул мааниде көбүнчө дене мүчөлөрүнүн аттарынан жасалат: *мурундан* (уй мурунданган), *ооздон* (балык ооздонгон), *көздөн* (баланча көздөнгөн), *баштан* (бука баштанган).

Ушу көрсөтүлгөн маанилеринин ичинен биринчи үчөө *-лан* мүчөлүү этиштердин негизги жана өнүмдүү маанилери болуп эсептелет; кыймыл-аракеттик түшүнүктүн субъектинин өзүнө карата иштелиши аталган формадагы этиштердин семантикалык маңызын түзөт (*пайдалан*, *өңдөн* ж. б.).

-лаш мүчөсү

Аталган мүчө атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Бул мүчө да морфологиялык түзүлүшү жагынан *-ла* жана *-и* мүчөлөрүнүн айкалышынан турат; кийинкиси тарыхый жагынан кош мамиленин мүчөсү менен тектеш. Бирок, буга карап, азыр аны *-ла* аркылуу жасалган этиштердин кош мамилелик формасы деп эсептөөгө болбойт. Анткени морфологиялык түзүлүшү боюнча жогоркудай элементтерден турганы менен, азыркы мезгилде *-лаш* мүчөсү өз ич ара *-ла+и* болуп бөлүнбөйт. Ошондуктан аны *-ла* мүчөсүнүн морфологиялык өнүгүшү катарында өзүнчө мүчө деп кароого туура келет.

Кыргыз тилинде *-лаш* мүчөлүү этиштер процесстин аты (акылаш, атаандаш, деңгээлдеш, мөөрөйлөш) жана белги (достош, тамырлаш, иреттеш, коңшулаш, начарлаш, каршылаш, шериктеш, учташ, ырайлаш, татуулаш), каражат (беттеш, көздөш, тилдеш, закондош, колдош) маанисиндеги атоочтук унгулардан жасалган. Курал-жарак, буюм маанисиндеги атоочтор *-ла* мүчөлүү этиштердин жасалышы үчүн морфологиялык база боло алышпаган. Мейкиндик маанисиндеги атоочтук унгулардан жасалган этиштер да чамалуу: *катарлаш*, *тушташ*, *жергиликтеш*, *отурукташ*. Демек, *-лаш* мүчөлүү этиштердин атоочтук унгуларынын басымдуу көпчүлүгү, *-лан* аркылуу жасалган туунду этиштердеги сыяктуу, процесстин аты же анын белгиси маанисиндеги сөздөрдөн болот. Атоочтук унгуларынын семантикалык типтери боюнча алган да *-лан* менен *-лаш* мүчөлүү этиштердин жалпылыгы бар; *-ла* мүчөлүү этиштерден булар курал-жабдык, буюм сыяктуу маанидеги атоочтук унгулардан жасалбагандыгы менен айырмаланышат.

-лаш мүчөлүү этиштердин кайсы бирөөлөрү объект маанисиндеги атоочтук унгулардан да жасалган. Бирок мындай этиштер да анча көп эмес: *моюндаш*, *коюндаш*.

Сөз түркүмдөрү боюнча алганда *-лаш* мүчөлүү этиштердин көпчүлүгү зат атооч менен сан атоочтон жасалган; сан атооч менен ат атооч этиштин жасалышы үчүн кыргыз тилинде көрүнүктүү орунду ээлей алган эмес; булардан жасалган

бирин-экин гана этиш бар: *бирдеш*, *өздөш* (өздөрү болуу; өздөшүү), *өздөштүр* (<өз—ат атооч).

-лаш мүчөсү аркылуу жасалган этиштер атоочтук унгулардын конкреттүү семантикасына байланыштуу, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Кыймыл-аракеттик процеске өз ара катышкандыкты билдирет, *амандаш*, *аңгемелеш*, *жсооптош*, *достош*, *кезүүлөш*, *моюндаш*, *каршылаш*, *арыздаш* ж. б.

2) Кыймылдык процесске жалпы биргелешип катышкандыкты билдирет. *-лаш* мүчөсү ушул маанисинде көбүнчө жаңы пайда болгон атоочтук уңгуларга жалганат: *артелдеш, коллективдеш, колхоздош, майдандаш, борбордош, бириктеш, биргелеш, боордош, жамаатташ* ж. б.

3) Атоочтук уңгу эмнени билгизсе, ошого айлангандыкты көрсөтөт. *-лаш* мүчөлүү этиштер ушу маанисинде да көбүнчө жаңы пайда болгон, жаңы мааниде колдонулган сөздөрдөн жасалат. Кыргыз тилинин лексикасы жаңы сөздөр менен толукталган сайын ушул типтеги этиштердин саны да көбөйүп бара жатат: *аскерлеш, электрлеш, маданиятташ, машиналаш, райондоштур, кыргыздаш, автоматташ* ж. б.

4) *-лаш* мүчөлүү этиштер ортосаардык (медиалдык) маа ниде да колдонулат: *бутташ, өздөш, өздөштүр, орундаш, эриндеш, каталаш, таңдайлаш, элдеш, каралаш, чендеш, канатташ, батташ* ж. б.

Кээде *-ла, -лан* мүчөлүү этиштердин семантикалык катар колдонулушу да учурайт: *үйлө//үйлөн, кедейле//кедейлен*; мунун биринчиси диалектилик өзгөчөлүктөрдөн болуп эсеп телет да, мааниси боюнча адабий тилдеги *үйлөн* этишине барабар.

-а// -е мүчөсү

Кыргыз тилинде *-а* мүчөсү аркылуу жасалган туунду этиштер, табыш тууранды жана элестүү сөздөрдөн жасалгандарын кошпогондо, анча көп эмес. Булардын айрымдары азыркы кыргыз тилинде морфологиялык жагынан составдык бөлүктөргө ажыратылса, кайсы бирөөлөрү уңгу менен мүчөгө бөлүнбөйт, сөздүн уңгусу баштапкы өз алдынчалыгын жоготкон. Демек, буга караганда *-а// -е* мүчөсү өнүмдүүлүк касиетинен эрте ажыраган. Тектеш башка тилдерде *-а* менен жасалган кээ бир этиштердин ордуна кыргыз тилинде *-ла* мүчөсүнүн колдонулушу да *-а* мүчөсүнүн өнүмдүүлүгүнүн начарланышына таасирин тийгизген.

Түрк тилдеринин азыркы этабында да бул мүчө жаңы сөз жасоо жагынан активдүү роль ойнобойт; сөз жасоочу касиетин тин жоготуп бара жаткан мүчөлөрдөн болуп эсептелет. Тектеш башка тилдерде *-а* мүчөсү аркылуу жасалган этиштерге кыргыз тилинде *-ла*, кээде *-ы// -и* же *-ай, -ар* мүчөлөрү туура келет. *-а* мүчөсүнүн лексика-грамматикалык функциясы *-ла* ж. б. мүчөлөргө оогандай кийин, ал өнүмсүз мүчөлөрдүн системасына өткөн: як. халыңаа—кыр. калында; түркм. *баямак*, кыр. *байы*; алт., шор, *туза*, тув. *дуза*, кыр. *тузда* ж. б.

-а менен *-ла* мүчөсүнүн туура келиши түрк тилдеринин эски жазма эстеликтеринде да учурайт. Ол эт *тузады*—Ал эт *туздады* (М. К. III, 280). Ал жыгачты *баштады* (кести) (282).

-а мүчөсү аркылуу жогоркудай жасалуу кыргыз тилинде калдык катарында бирди-жарым гана сөздө сакталган: *тише* (<*тиш*>).

Байыркы убакта *-а* өнүмдүү мүчөлөрдүн бири болгон. Бирок өнүгүү процессинде *-а* мүчөсү баштагы бул касиетинен ажыраган; *-ла* мүчөсүнүн сөз жасоодогу активдүүлүгүнө байланыштуу *-а* мүчөсүнүн грамматикалык функциясы *-ла* морфемасына өткөн.

-а формасындагы этиштердин пассивдүүлүгү атоочтук уңгуларга байланыштуу. Бул типтеги этиштер курал-жарак, буюм, асбап, материал маанисиндеги атоочтук уңгулардан дээрлик жасалбайт. Ушу себептен *-а* мүчөсү аркылуу жасалган этиштер мааниси боюнча активдүү боло алышкан эмес, салыштыр: *түзө-түздө, кана-канда, жоло-жолдо* ж. б.

-а мүчөсү айкашкан этиштерди атоочтук уңгуларынын маанилерине карата төмөндөгүчө бөлүштүрүүгө болот:

1) уңгулары процесс маанисиндеги этиштер: *ойно* (<*оюн*>), *кыйна* (<*кыйын*>), *жута* (<*жут*>), *деме* (<*дем*>), *ата* (<*ат*>) ж. б.

2) Уңгулары белги маанисиндеги этиштер: *түзө* (<*түз*>), *Сошо* (<*бош*>), *теңе* (<*тең*>), *бүтө* (<*бүт*>) ж. б.

3) Уңгулары нерсе маанисиндеги этиштер: *тише* (<*тиш*>), *тиле* (<*тил*>), *чене* (<*чен*>), *кама* (<*түрк. капа*—жабуу маанисинде, уңгусу (*кап*), *ото* (<*от*>; жери *от* экен) ж. б.

4) Уңгулары орун, форма, убакыт маанисиндеги этиштер: *орно* (<орун), *жоло* (<жол); *мууна* (<муун), *көзө* (<көз), *учура* (<учур) ж. б.

Адатта сөздүн түпкү уңгусу, эреже катарында, туунду этиштер үчүн семантикалык база катарында кызмат кылат. Туунду этиштин мааниси уңгу менен ага жалганган мүчөнүн өз ара катышынан түзүлөт. Көпчүлүк убакта туунду этиш менен уңгунун ортосундагы семантикалык байланыш сакталат. Мындай учурда -а мүчөсү аркылуу этиштер нерселик маанидеги атоочтук уңгулардан жасалат да, семантикалык түзүлүшү боюнча эки составдуу болушат, б. а. этиштик бир эле түшүнүктүн ичинен заттык жана кыймыл-аракеттик маани орун алган болот: *кана: кан+чыгаруу; тише: тиш+чыгаруу; ото: чөбүн жоготуу* ж. б.

-а формасындагы туунду этиштер менен атоочтук уңгу мааниси боюнча бири-бирине жакын болсо, этиш атоочтук түшүнүктүн грамматикалык жагынан эле этишке айланган түрү болуп калат: *түз-түзө, бош-бошо, оюн-ойно, кыйын-кыйна, тең-теңе, чың-чыңа* ж. б.

Кыргыз тилинде -а мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин төмөнкүдөй негизги маанилерин белгилөөгө болот:

1) Уңгудагы заттык түшүнүктү кыймыл-аракетке катыштыруу; -а мүчөсү менен жасалган этиштерде көбүнчө ушу маани басымдуулук кылат; *сына*, *күчө*, *өөнө* (<өөн), *сана* (<сан<са: Эр койуг сады—Адам койду санады (М. К., III, 265); салыштыр: Ол койын *санады*—Ал коюн санады (М. К., III, 290).

2) Уңгудагы түшүнүк кыймыл-аракетке карата курал же объект экендигин көрсөтөт же ошолор аркылуу болору туюн дурулат: *чене* (<чен), *кына* (<кын), *тиле* (<тил), *ата* (<ат), *ото* (<от—чөп), *мууна* (<муун бог+ын); б. түрк. *богмак*—муундуруу, *жумша* (<жумуш).

3) Сөздүн уңгусу аркылуу берилген белгилик касиетке өтүүнү билдирет: *коро*, *бошо*, *чыңа*, *түзө*, *теңе* ж. б.

4) Уңгу сөздөгү абалга келгендикти, же ага өткөндүктү билдирет: *тише* (ат *тишеди*—аттын тиши түштү деген мааниде), *кана* ж. б.

5) Уңгу билдирген мейкиндик, мезгилдик мааниден этишти жасайт: *түнө*, *орно* ж. б.

-а мүчөсү этишти аягы -ыр формасы менен бүткөн табыш тууранды жана элестүү сөздөрдөн да жасайт:

шатыра<*шатыр*, бирок кыргыз тилинде мунун түпкү уңгулук бөлүгү өз алдынча колдонулбайт;

чатыр<*чат*, мунун уңгусу да кыргыз тилинде өз алдынчалыгын жоготкон. Бирок байыркы эстеликтердйн тилинде өз алдынча кездешет: б. түрк. *чат* — бир нерсе түшкөндө чыга турган табышты билдирүү үчүн колдонулат: *чат-чат урды* (М. К. 1, 310);

кыр. *шыңгыра*<*шыңгыр*<*шыңк*<*шың*; бул сөз хакас тилинде өз алдынча колдонулат: *хак. сыңра*—шыңгыра; *сың саң*—шыңгыраган үн;

шалдыра<*шалдыр*<*шал*; б. түрк. ок киште *чалдады*—ок саадакта шалдырады (М. К. III, 296). Демек, азыркы кыргыз тилиндеги *шалдыра* деген табыш тууранды этиштин түпкү уңгусу *шал*, жана ал башта өз алдынча колдонулган;

-а мүчөсү аркылуу жасалган этиштерге *маара*, мөөрө деген этиштер да кирет: кыр., алт. *маара*; каз., к. кал. *ма//ы ра*—маара, каз. *ме//ире*—мөөрөө; як. маңыра, *магыра*—мөөрө (уй жөнүндө); меңире—мөөрөө. Келтирилген мисалдарга караганда, кыргыз тилиндеги *маара* <ман+ыр+а, мөөрө <мең+ыр+а элементтеринен тургандыгы ачык байкалат.

-а мүчөсү аркылуу элестүү этиштер да жасалат. Этиш мында да түпкү уңгудан эмес, табыш тууранды сөздөрдөгү сыяктуу, -ыр элементи жалганган негизден жасалат жана бул окшоштук этиштин ушул эки тобу үчүн кандайдыр бир -жалпы болуп эсептелет:

жалтыр<*жалт*<*жал*; б. түрк. *йал*—жалындоо, күйүү, жаркыроо; алт. *йалы*—жаркыроо, жарык кылуу; Бул сөздөр менен кыргыз тилиндеги *жалтыр* (*жалтыр* муз), *жалын* (от тун жалыны), *жалбырт* дегендер да тектеш, уңгусу—*жал*; *жаркыра*<*жаркыр*<*жарк*<*жары*; б. түрк. *йары* (кырг. диалек. *жары*)—жалтылда, жарык болуу; жарык кылуу; таң *йарыды*—таң атты; тув. *чыры*—жарык кылуу, жарык болуу ж. б.

мөлтүр<*мөлтүр*<*мөлт*<*мөл*, (*мөл*—*мөл*). Кыргыз тилинде бул уңгудан жасалган мөлтүрө,

мөлтүр (мөлтүр булак), мөлтүрө деген сөздөр бар; мындан тышкаары уңгунун өзү да колдонулганы учурайт, мааниси жагынан мөлт-мөлт менен бирдей: көзүнүн жашы мөл-мөл болуп кетти (мөлтүлдөдү). Мөл уңгусу якут тилинде да бар, бирок өзүнчө сөз катарында сейрек колдонулат, негизинен сенек уңгу болуп эсептелет, мөл-мөл түстө—чоң-чоң тамчы болуп түштү (жаан, таш жө нүндө).

<жылтыра<жылтыр<жылт<жыл; салыштыр; б. уйг. йула—чырак; монг. зул—лампа, шам; чув. жун—күйүү; жут күйгүзүү, жандыруу; жылдыз да ушуларга тектеш, бирок чуваш тилинде жылдыз—жалтыр түрүндө айтылат.

Элестүү сөздөрдүн жана -а мүчөсү аркылуу жасалган элестүү этиштердин кээ бирөө табыш тууранды сөздөрдөн; чыккан. Бирок структуралык элементтердин жана мүчөлөрдүн жалганышына байланыштуу өнүгүү процессинде экөөнүн ортосундагы баштапкы семантикалык байланыш жоюлуп кеткен. Бул экөөнүн ортосундагы баштагы тектештик алардын маанилеринин жакындыгы жана тыбыштык составынын окшоштугунан байкалат: былбыра<былбыр (былбыр-былбыр этет) <былп<был; булуңу менен былк—былкылда, былч—былчылда, былчы—былчий, былжы—былжыра, былк деген дер тектеш; балбыра<балбыр (балбыр-балбыр этет) <балп<бал; бул уңгу сөз балп, балнай, балкай, балчай, балкы, балкый, балпылда, балкылда, балтай, балчык, былжыра деген туунду формаларга негиз катары келген.

Азыркы кыргыз тилинде уңгу катарында кабыл алынып морфемаларга бөлүнбөй жүргөн эки муундуу табыш тууракды, элестүү сөздөрдүн кээ бирөөлөрү тарыхый жагынан составдык бөлүктөргө ажыраган. Тыбыштык түзүлүшү боюнча алар башта жабык муундуу сөз болгон. Мындай типтеги этиштерге шатыра<шат, чатыра<чат, калдыра<кал ж. б. жатат.

Кыймыл-аракеттин же кубулуштун тездигин билдирүүчү элестүү этиштердин (демек, элестүү сөздөрдүн да) кээ бирөөлөрү маани берүүчү эле кадимки сөздөрдөн чыккан. Мисалы, жалтыра (<жал), жаркыра (<жары) ж. б.; салыштыр; эпилде (<эн), б. түркчө, эб—шаш; эр эwди — адам шашты.

Элестүү этиштердин (демек, алардын уңгулары да) кээ бирөө табыш тууранды сөздөр менен тектеш болушкан.

-ар//-ер мүчөсү

Бул мүчөнүн жардамы аркылуу атоочтордон этиш жасалат, -ар//-ер мүчөсү жалганган атоочтор тыбыштык составы жагынан бир же эки муундан турат. Байыркы жазма эстеликтердеги бир муундуу сөздөрдүн кээ бирөөлөрү азыркы тилдерде эки муундан турган түрүндө жеткен. Демек, -ар//-ер мүчөлүү этиштердин ичинде морфологиялык түзүлүшү боюнча составдык бөлүктөргө ажырабай турган уңгулар (ак, көк, кара, боз, нык ж. б.) да бар. Ушу айтылгандар -ар//-ер формасындагы этиштердин бир канча эскилигин көрсөтөт. Бул типтеги этиштердин байыркылыгы -ар//-ер мүчөсү түрк элинин мурдагы эстеликтеринин тилинде бардыгы менен да ырасталалат: Анын көзи аларды—Анын көзү алайды, бозорду, бакырайды. Йер түзерди—Жер түз болду, тегиз кылынды. Өд күзөрди—Убакыт күзгө айлана баштады.

-ар//-ер мүчөсүнүн баштапкы толук формасы катарында -гар//-кер мүчөсү эсептелет. Азыркы кездеги -ар//-ер аркылуу жасалган этиштер эстеликтерде мурда -гар жана -ар формаларында колдонулган: күзерди//күз гөрди (М. К, II, 229)—күз болду; тазарды//тазгарды (М. К, II, 206)—тас болду, тас боло баштады; ташгурды//ташурды. (М. К, III, 82) — ташый жаздады, ташытып жиберди; азыркы тилдерден: кыр. откор, түрк. отар мак; кыр. сарыгар, түрк. сарармак; кыр. көмөр//көмкөр, чөмөр//чөмкөр: түрк. сувар, кырг. сугар (М. К, II, 218: суwгар) ж. б. Келтирилген бул материалдардан -ар//-ер мүчөсү -гар//-гер формасынын кыскарышынан чыккандыгы ачык көрүнүп турат.

Кыргыз тилинде -ар//-ер формасында аяктаган этиштердин көпчүлүгү белги маанисиндеги атоочтордон жасалган. Мындай типтеги этиштер кандайдыр бир абалга келтирилгендикти, уңгу сөздүн маанисиндеги белгиге өткөндүктү билдирет.. Башкача айтканда, уңгу билдирген белгинин грамматикалык жагынан этишке айлангандыгы көрсөтүлөт. Мындай учурда атоочтук

маани менен этиштик маани бири бирине өтө жакын болушат; атоочтук негиз белгини же белгилик процессти билдирсе, этиш ушулардын эле этиштик мааниге өткөнүн көрсөтөт.

Аталган мүчө аркылуу этиш белги же белгилик процесс маанисиндеги төмөнкүдөй атоочтук негиздерден жасалат:

кыр. *жоонор*=*жооной* (<*жоон*<*жоган*<*жог*), салыштыр түрк. *йог*—коюу, москоол, жоон; *йогмак*—коюлануу, тоңуу, калың, жыш тартуу;

кыр. *өңөр* (<*оң*); түрк. *өң*—нерсенин алдыңкы бети; б. түрк. *өң*—алды; ол менден өңдүн барды—ал менин алдымдан барды (М. К, I, 76);

кыр. *көөнөр*, каз. *көнөр* (<*көөнө*); түркм. *көөнө*—эзелки, эски, эскирген;

кыр. *кыскар* (<*кыска*<*кыс*); салыштыр: б. түрк. ол узун неңни *кысырды*—Ал узун нерсени кыскартты (М. К, II, 82); ж. б.

Кыргыз тилинде *-ар// -ер* мүчөсү аркылуу процесстин аты маанисиндеги атоочтордон да этиш жасалат:

кыр. *кайгыр*, б. түрк. *кадгур* (<*кайгы*<*кадгу*<*кайу*)// *каду*; салыштыр: *кадур*—кайгыруу, өтүнүү; *кадун-кадур* (кош сөз); *кадун*—кайгыруу, өкүнүү (ПДТП, 409);

түнөр (<*түн*), салыштыр: монг. *түне*—кандайдыр бир кара, күйгөн нерсе ж. б.

-ар// -ер формасынын сөз жасоо жөндөмдүүлүгү анчалык өнүгүп кете алган эмес; ордуна башка мүчөлөрдүн, баарыдан мурда *-ла* морфемасынын, колдонулушуна байланыштуу (салыштыр: *жаңыр*—*жаңыла*; *жакшыр*—*жакшыла*), аныч сөз жасоо касиети барган сайын кемий берген; *-ар* менен *-ла* мүчөлөрүнүн функциялык жагынан алмашышы биринчисинин пассивдешип кетишинин негизги себептеринен болгон; ушул абал *-ар* мүчөсүнүн сөз жасоо жөндөмдүүлүгүн токтотууга чейин алып келген.

-са// -се

Кыргыз тилинде *-са* менен аяктаган этиштер сан жагынан анча көп эмес, ал өнүмсүз мүчөлөрдүн составына кирет. *-са// -се* мүчөсү менен жасалган этиштердин көпчүлүгү азыркы мезгилде морфологиялык элементтерге бөлүнбөйт, мүчө уңгу сөздүн составдык бөлүгүнө айланып кеткен. Бул фактылар кыргыз тилинде *-са* мүчөсү сөз жасоо жөндөмдүүлүгүнөн эрге ажырагандыгын көрсөтөт.

Кээ бир түрк тилдеринде *-са*, *-сы* мүчөлөрү аркылуу жасалган сөздөр мааниси жагынан бирдей; экөө бир эле мүчөнүн фонетикалык варианты катарында колдонулат (мисалы, түркчө: *чоксамак//чоксымак*—көп, артык деп эсептөө; *азсамак//азсымак*—жетишсиз, аз деп эсептөө) жана булар тыбыштык түзүлүшү боюнча да окшош. Мындай формалдык жана семантикалык жакындыктары боюнча кээ бир тилдерге *-са*, *-сы* мүчөлөрү бир эле мүчөнүн фонетикалык түрү ката рында каралат.

Көпчүлүк түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде, *-са// -сы* аркылуу жасалган сөздөр маанилери боюнча бирдей эмес жана чыгышы боюнча да өз ара айырмаланат, экөө эки башка булактан чыккан.

Этиштик жана атоочтук уңгуга жалганып, каалоону билдирүүчү *-са* мүчөсү *сама* этишинин биринчи бөлүгү (*са*) менен тектеш; *-са* мүчөсүнүн этиштен чыккандагы мааниси менен да ырастала алат: б. түрк. *балыксады*—балык самады, балыксырады (М. К, III, 347), *этседди* — эт самады, этсиреди (М. К, I, 277).

Окшоштукту билдирүүчү *-сы* мүчөсү башка сөздөн чыккан (кара: *-сы*, *-сын* мүчөлөрүн).

Байыркы жазма эстеликтерде *-са* мүчөсү этишке да, атоочторго да жалганган. Мүчөнүн мындай эки жактуу пайдаланылышы анын байыркылыгын көрсөтөт; негизги мааниси болгон:

1. *-са* мүчөсүнүн этишке жалганышы: Ол ок *атсады* — Ал ок атууну каалады. Эр кабут *ачсады*—Адам эшикти ачууну каалады. Ол сув *ичседди*—кл суу ичүүнү каалады (М. К) ж. б.

2. *-са* мүчөсүнүн атоочко жалганышы: Эр *эвседди*—Адам үйүн эңседди (М. К. 16273—275). Эр *сувсады*—Адам сууну эңседди, суусады (III, 299) ж. б.

-са мүчөсү азыркы түрк тилдеринде да колдонулат, би рок анын каалоолук мааниде колдонулушу бардык тилдерде бирдей эмес.

Кыргыз тилинин материалы боюнча каалоо маанисиндеги этиштерден төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот; алар азыр, негизинен, составдык элементтерге ажырабайт; атоочтук уңгудан жасалгандары: *сууса, өксө, эңсе, аңса* ж. б. Кыргыз жана башка түрк тилдеринин көпчүлүгүндө *-са* мүчөсүнүн жогоркудай каалоолук мааниси атоочтук этиштерде калдык катарын да гана сакталган. Бул жагынан алганда, башка түрк тилдеринен тува тили башкача абалда турат; аларда *-са* мүчөсү каалоо маанисинде көбүрөөк колдонулат: *херексе* (<*херек*)—керексинүү, *бижиксе* (<*бижик*—жазуу) — жазууну *каалоо, сукса*—сууса; *барыкса* (баргысы келет), *келиксе* (келгиси келет), *көрүксе*—көргүсү келет ж. б.

Кыргыз тилинде *-са* мүчөлүү этиштер ургаалдуулук, кайталангандык маанисинде да колдонулат. Мындай учурда алар, негизинен этиштик уңгулардан жасалат:

жаңса (<*жаң*—*жаңдоо*); салыштыр алт. *йаң, йаңы* — *жаңсоо, кол шилтөө, жаңда; кайса* (<**кай+са*), салыштыр: каз. *кай*—кесе чабуу; жок кылуу (Рсл. II, I, 3); *мойсо, ийсе* (<*ий*); кол *ийсе*—туталанып кол шилтөө, сал. *ийке; тепсе* (<*теп*).

Азыркы кыргыз тилинде *-са* мүчөлүү этиштердин каалоо маанисинде колдонулушу:

Жаңы-жаңы тоолорду *тапсам*. Ал тоолордун арасында адам баласынын турмушуна керектүү кендер *болсо*. Калың токойдон өтүп, атымды муздай салкын, тунук сууга *сугар сам*. Анан мен минген атка канат *жаралса*. Сонун жомокторду айтып берген чоң энем ошол жаңы тоону көргөндө, дагы кызык-кызык жомокторду *айтып берсе, эх!* (Т. Сыдыкбеков).

Байыркы жазма эстеликтерде *-са* мүчөсү *-ыг* формасындагы кыймыл атоочторго да жалганып, бир нерсени каалагандыкты билдирген: Эр *ачыг сады*—Адам ачуу нерсени каалады. Ол эвге *барыгсады*—Ал үйгө барууну каалады (М. К) ж. б.

Түрк тилдеринин эски жазма эстеликтериндеги тил фактыларын азыркы мезгил менен салыштырганда *-са* мүчөсү боюнча төмөнкүдөй өзгөрүштөрдүн болгондугу байкалат.

-са мүчөсүнүн атоочко жана этишке жалгануучу баштагы жөндөмдүүлүгү тарыган. Азыркы кыргыз тилинде *-са* мүчөсүнүн атоочко жалганып, каалоону билдириши калдык катарында бирин-серин сөздөрдө гана сакталган (*сууса*<*суу*). *-са* мүчөсүнүн атоочтон этиш жасоочу баштагы жөндөмдүүлүгү да кыргыз тилинде капкачан эле жоголгон. Азыр андай этиштердин мааниси, негизинен, лексикалык жагынан гана аныкталат.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *-са* мүчөсүнүн жалгануу сферасы кеңири болгону менен, сөз жасоо жөндөмдүүлүгү күчсүз болгон, ошондуктан сөз жасоочу каражат катарында өнүгө албаган. Азыркы тилдерде *-са* мүчөлүү атоочтук этиштердин аз сандуулугу да тарыхый ушул абал менен түшүндүрүлөт.

Байыркы тилдерде каалоолук маани *-сак//-сек* (*-ыгсак* мүчөсүнүн кыскарган түрү) аркылуу берилген; кийинкисн адамдын сапатын, мүнөзүн көрсөткөн: Ол эр ол *таварсак*— Ал малды каалоочу, малды жакшы көргөн адам. Ол эшге *барыгсак ол*—Ал үйгө баргысы келди (М. К) Бирок мүчөнүн өзү да жана ал билгизген каалоолук маани да андан ары өнүгө алган эмес. Байыркы *-сак//-сек* мүчөсү кыргыз тилинде атооч маанисиндеги бирин-серин сөздөрдө гана сакталган. Азыр алар сөз жасоочу мүчө катарында кабыл алынат жана атоочко жалганганда азыр да болсо баштагы каалоолук же бир нерсеге шыктуулук мааниси бир аз сезилип турат. Мисалы: *жемсек, малсак, баласак, үйүрсөк* ж. б.

-сак//-сек формасы алтай тилинде өнүмдүү мүчөлөрдүн бири, бир нерсеге шыктуулукту, ошондой сапатка жакын экендикти, ошону жакшы көргөндүктү билгизет: алт. *уйку зак*— уйкучул, *суусак*—суусоочу, *аңзак*—аңчыл, *сыйзак*—сыйчыл, *чайзак*—чайчыл, *карындашсак*—тууганчыл ж. б. Кыргыз (жана башка түрк тилдериндеги) тилиндеги сын атоочторду уюштуруучу *-сак//-сек* мүчөсү да тарыхый жагынан байыркы тилдерде каалоону билдирүүчү *-ыгсак* (*барыгсак, келигсек*), *-сак* мүчөлөрү менен тикеден тике байланышы бар.

-сы//-си, -сын//-син мүчөсү

Аталган мүчө (*-сы* мүчөсү) сыяк (сыягы), сыяктуу, сымал (киши сымал), сымак (киши сымак) деген сөздөрдүн түпкү уңгусу (*сы*) менен тектеш, ушу сөздөн чыккан: *сымез*—сыяктуу эмес (бул сөз В. В. Радловдун түрк тилинен жазып алган текстеринен кезигет). Алгачкысы

сөзүнүн туунду форма лары да эстеликтерде *сыг* түрүндө сакталган (кыр. *сыйак сыягы, сыяктуу* дегендер ушу *сыг* унгусунан жасалган); б. түрк. *кулсыг эр* — кул сыяктуу, кулга окшогон адам (М. К. I, 432); уйг. *темирсыг*—темир сыяктуу; (г>й, салыштыр б.түрк. *тег*—кыр. *тий*, *иг*—кыр. *ий*).

Окшоштук маанисиндеги *-сыг* мүчөсү этишти жасоочу *-сы* жана сын атоочту жасоочу -г морфемаларынан турарын тува тилинин материалдарынан да көрүүгө болот; сын атоочтун бул формасы азыркы тилдерден тува тилинде сакталган: *аңзы*—жапайылан, *аңзыг*—жапайы тарткан айбан, *дарызыг*— дары жыттанган, *демирзиг*—темирдей; салыштыр, түркчө: *эр кекси*—эркек сыяктуу, *адамсы*—адам сыяктуу.

-сы/-си мүчөсү—этишти жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Мунун жардамы менен этиш азыркы кыргыз тилинде атоочтон жана этиштин атоочтук формаларынан жасалат.

Азыркы кыргыз тилинде *-сы* мүчөсү төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. Өзүн уңгу сөздүн билдирген маанисиндей деп эсептөө: *баатырсы, чеченси, өзүмсү, төркүнсү, менменси, адамсы, эрдемси* (<эрдем); б. түркчө *эрдем*—эрдик, баатырдык (ГГДТП, 365); ж. б.

2. Бир нерсени каалагандыкты, самагандыкты билдирет; *-сы* мүчөсүнүн бул мааниси кыргыз тилинде анча өнүмдүү эмес; бул мааниси боюнча *-са* (*сууса, эңсе*) мүчөсү менен жакындыгы бар: *жерси, өгөйсү* ж. б.

3. Өзүн сөздүн уңгусу билдирген маанидегидей кылып көрсөтүү, ошондой ишти иштегендей болуп көрүнүү, же ошол абалдагы башка бирөөнү туурагандыкты билдирет, бул мааниси *-ган* формасына жалганганда ачык билинет: *келгенси, көргөнсү, уктагансы; анткорсу, эркекси, коноксу* ж. б.

-сы мүчөсүнүн *-ган* формасына жалгангандагы бул мааниси айрым учурда *-мыш* мүчөсүнүн маанисине (кыймыл аракеттин жетишсиз иштелгендигин билдирүүчү) жакын; салыштыр: *уктагансы=уктамыш бол; чайнагансы = чайнамыш бол; жегенсидик=жемиш болдук* ж. б.

4. Атоочтуктун *-ган* формасы менен айкашканда *-сы* мүчөсү болжолдоону да билгизет. Мындай учурда *-сы* мүчөсү айкын өткөн чактын *-ды* формасы менен бирге колдонулуп, 3-жакта айтылат: *Ашым келгенсиди=Ашым келгендей* болду. *Алым айткансыды=Алыш айткандай* болду.

5. Сандык жана мейкиндик маанисиндеги кээ бир сөздөргө жалганганда купулуна, көңүлүнө толбогондукту, уңгу сөздүн маанисиндегидей деп эсептегендикти билдирет: *жаргаксы, арзансы, кымбатсы* ж. б.

-сы мүчөсү *-ымсы* формасынын составында да колдонулат; бул мүчө этиштик атоочторду уюштуруучу *-ым* жана этишти жасоочу *-сы* мүчөлөрүнөн турат. Кыргыз тилинде *-ымсы* мүчөсү аз сандуу гана сөздөрдө учурайт; *-сы* мүчөсүнө мүнөздүү болгон мааниси (окшоштук) *-ымсы* формасынан сезилбейт, *-ымсы* атоочтон этиш жасоочу өзүнчө мүчө: *кишимси, талымсы* ж. б.

-сын мүчөсү — атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири; составы жагынан жогоруда айтылган *-сы* морфемасы менен өздүк мамиленин мүчөсүнөн (*-н*) турат. Кыргыз тилиндеги кээ бир этиштер *-сы* мүчөсү аркылуу айтылса, кээ бирөөлөрү *-сын* формасында гана колдонулат: *байсын, азсын, көпсүн* ж. б. (байсы, азсы, көпсү түрүндө айтылбайт). Кээ бирөөлөрү: *чеченси—чеченсин, жүрөксү—жүрөксүн, баатырсы—баатырсын* түрүндө *-н* мүчөсүн кабыл алып да, кабыл албай да колдонула берет. Кайсы бир атоочтордон этиш *-сын* мүчөсү аркылуу гана жасалышы, тарыхый жагынан булар туунду морфема болсо да, азыркы мезгилде бирдиктүү формага айлангандыгын көрсөтөт. Ошондуктан *-сын* мүчөсү, *-сы* морфемасынан айырмаланып, өз алдынча мүчө катарында каралат.

-сын мүчөсү төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

1) окшошуу, тууроо мааниси: *мыктысын, өйдөсүн, адалсын, мартсын* ж. б.

2) уңгу сөздөгү маанидей деп эсептөө, баалоо: *оорсун, азсын, көпсүн, улуксун, улуусун, кишинин, тыңдуусун, арыксын* ж. б.

3) сөз жасоочу кадыресе мүчөлөр катарында да колдонулат. Мындай учурда жогоркудай маанилер сезилбейт: *оорук сун, кызыксын, алымсын, саксын* ж. б.

Кыргыз тилинде *-сын* мүчөсү аркылуу жасалган этиштер мамиле формаларын кабыл ала

беришет: *баласынт*. Мамиле формалары *-сы* аркылуу жасалган этиштерге да жалганат: *кемсинт* ж. б.

-ша//иы мүчөсү

Түрк тилдеринде *-ша//иы* мүчөсү этишти жасоочу морфемалардын бири болуп эсептелет. Бирок бул мүчөнүн өнүмдүүлүгү түрк тилдеринде бирдей эмес: кээ бир тилдерден *-ша//иы* мүчөсүн саналуу гана этиштердин составынан кезиктирүүгө болот: башка тилдерге салыштырганда кыргыз тилинде бул мүчө аркылуу жасалган этиштер сан жагынан басымдуулук кылат. *-ша//иы* формасындагы этиштердин көпчүлүгүнүн уңгусу баштапкы өз алдынчалыгын жоготкон, составдык бөлүктөргө ажырай тургандары чамалуу (*ымшы*, *шаңшы* ж. б.). Анын үстүнө *-ша//иы* мүчөсү жалганган уңгулардын басымдуу көпчүлүгү бир муундуу сөздөр. Бул фактыларга караганда, *-ша//иыны* сөз жасоочу байыркы мүчөлөрдөн деп кароого туура келет.

Тилдин өнүгүшүнө байланыштуу *-ша//иы* мүчөсү сан жана сапат жагынан өзгөрүүлөргө дуушар болгондугу байкалат: бир жагынан анын колдонулуу чөйрөсү кеңисе, экинчи жагынан, тарыган, б. а. бул формадагы этиштердин кээ бирөөлөрү акырындык менен туундудан тубасалыкка өткөн. Азыр алардын баштапкы абалын тектеш тилдердин материалдары менен салыштыруу аркылуу гана аныктоого болот. *-ша//иы* формасындагы этиштердин сан жагынан толукталышын баарыдан мурда эки муундуу уңгуга уланышынан жана араб тилинен кирген *шек* деген зат атоочко жалганышынан көрүүгө болот: *толукишу* (<*толук*<*тол*), *болукишу* (<*болук*<*бол*); салыштыр: түрк. *бол*—мол, толтура; салыштыр: кыр. (*бол*—*чой*; *шекши* (<*шек*) ж. б. Мындагы биринчи эки сөздүн муундук түзүлүшүнүн өзү эле (эки муундуулу <-у) *-ша//иы* формасындагы этиштердин (*болукишу*, *толукишу*) кийинки мезгилде, жаңы жасалгандыгын көрсөтөт.

Тарыхый эстеликтерге караганда, *-ша//иы* мүчөсү эрте кезде бир топ өнүмдүү болгон. Андагы этиштердин кээ бирөөлөрү азыр да бар; айрымдары кандайдыр бир себептер менен колдонулуудан чыгып калган, башка этиштер менен алмашылган.

Кыргыз тилинде *-ша//иы* мүчөсү аркылуу этиш атоочтук, этиштик уңгулардан жана табыш тууранды сөздөрдөн жасалат. Муну төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот:

кыр. *жумша*, алт. *йымжа*, тув. *чымча*; бул сөздөрдүн түпкү уңгусу—*жум//йым//чым*; салыштыр: б. түркчө Катгы йагы *йувылсун*—катуу жоо жумшасын (М. К. I, 413);

кыр. *ушала*, алт. *ужа* (РСЛ. 1, 2, 1591; Вер, 396); татар. у—жууру, ушалоо (Ибн. Мух.233). Аталган сөздөрдүн уңгусу ушу жалгыз үндүүдөн турган сөз болгон.

кырг., алт. *кепше*, *кипсен*, мон. *хивэх* (кепшөө). Мындагы сөздөрдүн бардыгы үчүн жалпы уңгу катарында *гев* бөлүнүп турат. Ушуга карап, *кепше* этиши качандыр бир убактагы *гев//кеп* уңгусунан жасалган деп ойлоого болот;

кыр. *тыңша* этишине башка түрк тилдеринде алт. *тыңда*, тат. *тыңла*; хак. *тыңна*, уйг. *тиңшимак* туура келет. Бул материалдарга караганда, азыркы түрк тилдеринин ичинен бул этиштин *-ша* формасы жалгыз кыргыз менен азыркы уйгур тилинде бар. Бул факт аталган эки тилдин ортосундагы качандыр бир убактагы карым-катнаш жөнүндө кабар берет. Кыргыз (башка тилдерде да) тилинде жогоруда көрсөтүлгөн этиштер менен тектеш болгон *тынчы* деген да сөз бар. Булардын (*тың-ша*, *тың-да*, *тынчы*) уңгусу тың экендиги жалганган мүчөлөрүнүн ар түрдүүлүгүнөн эле көрүнүп турат.

Кыргыз тилинде *-ша* мүчөсүнүн *-иы* түрүндөгү кууш варианты да бар: *болукишу* (<*бол*; салыштыр: *бол*—*чой*); *толукишу* (<*тол*), *талыкишы* (<*талы*); *шаңшы* (<*шаң*); *какшы*, *таңшы*, *ымшы* (<*ым*), *шимши*, *ыкшы*.

-иы мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин кээ бирөөлөрүнүн уңгулары азыркы кыргыз тилинде составдык бөлүктөргө ажырабайт. Алардын уңгусунун маанилүүлүгүн тектеш тилдердин материалдарына салыштыруу аркылуу билүүгө болот: кыр. *окишу* (<*ок*), салыштыр, алт. *оки*—кекирүү, кусуу; *окыт*—кускусун келтирүү (РСЛ. 1, часть 2, 994); эски өзб. *ока* — кекирүү;

окла—көңүл айлануу (Рсл. 1, ч. 2, 993). Алтай жана өзбек тилдеринен келтирилген материалдардын негизинде кыргызча *окишу* <*оки*+*шы* морфемаларынан тургандыгын жеңил эле билүүгө болот;

кыр. *кыишы*, алт. *кы//зы*, хак. *хыцзы* этиштери табыш тууранды сөздөн (кың) жасалган. Кыргыз тилинде бул этиш фольклордук чыгармалардан учурайт. Адабий тилде көбүнчө мунун туунду формасы кыңшыла колдонулат.

-*ша* мүчөсү аркылуу жасалган этиштер грамматикалык мааниси жагынан өтмө жана өтпөс болушат; булардын ичинен өтпөс этиштери басымдуулук кылат.

-*ша* формасындагы этиштердин уңгусу—көбүнчө атоочтук маанидеги сөздөр. Азыраагы гана этиштик уңгудан жана табыш тууранды сөздөрдөн жасалган. Этиштик уңгудан жасалгандарынан кайталангандык мааниси ачык сезилип турат: *кепише*, *уша (ла)*, *копишу*, *копишо*.

-*ша* мүчөсү аркылуу атоочтон жасалган этиштер уңгу сөздүн баштапкы материалдык маанисине карата төмөнкүдөй негизги маанилерди берет:

1) Уңгу сөз аркылуу берилген процесстик түшүнүктү грамматикалык жагынан этишке айландырат: тыңша (<*тың*), окшү (<*ок*), *быкшы* (<*бык*), бүкшү (<*бүк*), *ыкшы* (<*ык*); салыштыр: *ыктыт* (<*ык*+*тут*) ж. б.

2) Сөздүн уңгусу туюндурган белгилик касиетке өтүүнү билдирет: *болукишу*, *толукишу*, *какшы*, *ыкиша* (<*ык*—катуу, бышык) ж. б.

3) -*ша* мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин бирди-жарымы кыймыл-аракеттин түрү, сапаты, белгиси жөнүндөгү түшүнүктү билдирет. Мындай учурда этиш кыймыл-аракеттин пайда болушуна база болуучу материал, предмет маанисиндеги зат атоочтордон жасалат: *жумиша* (<*жум*-//*йум*-), *ымишы*.

4) Сөздөрдүн уңгусу аркылуу берилген табышты этиштик мааниде көрсөтөт, б. а. табыш тууранды этишти жасайт: кыңшы, каңшы—(*ла*), *шапшы*, *шаңшы*; б. түрк таш *чахша ды*. — таш чакылдады (М. К, III, 30).

-*ча*//*-чы* мүчөсү

Кыргыз тилинде -*ча*//*-чы* мүчөсү аркылуу жасалган-этиштердин бирди-жарымынын гана уңгулары маанилүү болбосо (курча<кур), калгандарынын уңгулук бөлүктөрү азыр өз алдынчалыгын жоготушкан, өзүнчө сөз катары колдонулбайт. Ошондуктан -*ча*//*-чы* формасы өлүү мүчөлөрдүн составына кирет.

-*ча*//*-чы* мүчөсү аркылуу этиш атоочтук жана этиштик уңгулардан жасалган. Буларды тектеш тилдердин материалдарын салыштыруу аркылуу билүүгө болот.

-*ча*//*-чы* формасындагы этиштердин жасалышы үчүн атоочтор көрүнүктүү ролду ойной алышкан эмес, бул типтеги этиштер өтө эле аз. Алардын уңгуларын семантикалык типтерине карата төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот.

1) Уңгулары каражат, нерсе маанисиндеги этиштер: *телчи*, этиши кыргыз менен алтай тилинде колдонулат. Бул этиш *тели* менен тектеш, экөөнүн тең уңгусу—*тел*; кыр. *тел* (жаш төлдү башка энеге эмизүү), эки энеге *тел*; тув. *тел* (башка энеге эмизилген козу, музоо); *тел* ыяш (эки ача болуп өскөн жыгач (бак, тал);

кыр. *өлчө* (<өл), салыштыр: тув. *хел*—бир нерсенин өлчөмү, өлчөөчүү нерсе; *курча* (<*кур*); кыр. *тепчи*; каз., к. кал. *тепиши* ж. б.

2) Уңгулары процесс маанисиндеги этиштер: кыр., алт., тув. *чымчы*; каз., к. кал. *шымишы* этиштеринин түпкү уңгусу (*чым*) кыргыз тилинде сакталган: *чым*—*чымчуу*;

кыр. *жалчы*; к. кал. *жалшы* (<.жал+-*чы*, *жал*—маяна). Бул этиштин мааниси жалпылашып кеткен;

3) Уңгулары белги маанисиндеги этиштер жокко эсе: кыр. *арчы*; каз., к. кал. *аршы* ж. б., уңгусу *ары*—тазалоо маанисинде.

4) Уңгулары мейкиндик маанисиндеги этиштер да анча көп эмес:

кыр. *өкчө*, салыштыр: алт. *өксө*—өйдө көтөрүлүү, өйдө ыргытуу (Рсл. 1, 2, 1188);

-*ча*//*-чы* формасындагы этиштердин бир катары этиштик уңгулардан жасалган. Бул типтеги

сөздөрдүн атоочтук жана этиштик уңгулардан жасалышы аталган мүчөнүн байыркылыгын көрсөтөт. Азыркы мезгилде -ча11-чы формасындагы этиштик туунду формалар кайталангандык маанисинде колдонулат; кээде туунду этиш өзүнүн этиштик уңгусунун маанисинен сапат жагынан да айрылат:

кыр. *эрчи*, өзб. *эргашмок*, уйг. *эзер*, хак. *изере*, каз. *эр*; Маган бир ийт *эрди*—Мени бир ит эрчиди. Бул сөздөрдө [р~з] тыбыштарынын алмашылганы гана болбосо, түпкү уңгулары бир: *эр//эз//из*;

кырг. *кыпчы*; салыштыр алт. *кымын* (кыс; куйрук *кымын*— куйругун кысуу) (бул эки сөздүн уңгусу -*кып*, бирок кийин кысындагы «п» тыбышы мүчөдөгү мурунчул «н» тыбышынын таасири астында «м» тыбышына өтүп кеткен).

-ча// -чы мүчөсү элестүү сөздөрдү жасоочу активдүү морфемалардын бири; түпкү уңгуга -ча// -чы мүчөсү, андан кийин -й жалганат да, элестүү этиштер жасалат:

чокчой (<чокчо: чокчо сакал; алт. *чокчо* (—бир нерсени чокчойтуп коюу) <чок; алт. *чок*— жый, жыйна; тув. *шоо* (чогуу); кыргызча *чогуу*, *чогул* деген сөздөр да ушул уңгудан тараган; сал.: кыр. *Чок-Тал* (топоним);

болчой (<болчо); салыштыр: алт. *болчо*—бултую; *болпой* (бултую) <бол; салыштыр: түрк. *бол*—көп, толук, кенен, кеңири; кыр. *болук* (<бол—ык);

бүкчүй (<бүк), *бөкчөй* (<бөкчө) <бөк; алт. *бөке*—бир нерсени ийүү, эңкейтүү ж. б.

-кар// -кыр мүчөсү

Кыргыз тилинде этишти жасоодо бул мүчө анча өнүмдүү эмес, -кар мүчөсү аркылуу жасалган бир катар этиштердин уңгулары азыр өз алдынчалыгын жоготушкан. Мындай абал бул морфеманын байыркылыгын көрсөтөт. -ар// -ер мүчөсүнүн баштагы толук формасы деп -кар морфемасы эсептелинет. Салыштыр: кыр. *көмөр//көмкөр*, *чөмөр//чөмкөр* ж. б. ушул фактынын өзү да белгилүү өлчөмдө -кар мүчөсүнүн байыркылыгын ырастай алат.

-кар формасындагы этиштер байыркы жана азыркы түрк тилдеринен кездешет, ошондуктан ал жалпы мүчө болуп эсептелет. Түрк тилдеринин орто кылымдык жазма эстеликтериндеги материалдарга караганда -кар мүчөсүнүн бир канча өнүмдүү болгондугу байкалат, бирок акырындап отуруп ал касиетин жоготкон: азыр -кар мүчөсү саналуу гана этиштердин составынан кездешет. Ошону менен бирге бул мүчө мааниси жагынан да өзгөрүүгө учураган, мааниси тарыган. Мисалы: б.түрк. Ол аны кедин *озгарды*—Ал аны кийин ойлоп билди. Ол атын *ичкерди*—Ал атын ичке киргизди (М. К. 231) ж. б.

р~з тыбыштарынын алмашышына байланыштуу кыргыз тилинде атоочтук уңгудан жасалган этиштердин кээ бирөөлөрү -кар// -каз формасында колдонула берет, мааниси экөөнүкү бирдей: *аткар//атказ*, *откор//откоз*, *уяткар//уятказ*. Бирок атоочтон жасалып, минтип катар колдонулуучу этиштер өтө аз эле.

Азыркы мезгилде -кар// -кыр мүчөлөрү составындагы үндүүлөрүнүн кең, кууштугу жана грамматикалык жагынан атоочтук, этиштик уңгуга жалганышы боюнча бири-биринен кескин айрылышат. Бул мүчөлөрдүн кең үндүү варианты — -кар, негизинен, сөз жасоочу мүчө катарында (атоочтон этиш жасоочу), -кыр мамилелик форма катарында колдонулат. Бирок тарыхый жагынан -кар, -кыр өз ара байланыштуу, сөз жасоочу каражат катарында колдонулган: б. түрк. Йер *тозгырды*—Тозоң көтөрүлдү (М. К, II, 206). Ол аны *антгарды*—Ал аны касам, ант ичирди (М.К. 1,303). Ашыч *таишгурды*—Казан таша жаздады (II, 207). Мамиле категориясынын өнүгүшүнө байланыштуу булардын сөз жасоо жөндөмдүүлүгү токтогон. Бирок мүчөнүн кең үндүү варианты калдык катарында сөз жасоо функциясында сакталып калган; кууш варианттары грамматикалык функцияга (мамилелик формага) өтүп кеткен.

Кыргыз тилинде -кар мүчөсүнүн жардамы аркылуу этиш атоочтук уңгулардан жасалат.

-кар мүчөлүү этиштердин көпчүлүгү кыргыз тилинде нерсе же процесстин аты маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалган. Ошондуктан кыргыз тили үчүн -кар мүчөсүнүн негизги мааниси уңгу аркылуу берилген процесстик түшүнүктү грамматикалык жагынан этишке айландыруу

болуп эсептелет. Муну төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот:

уяткар (<*уят*<*ут*//*уд*); салыштыр: б. түрк. *утан*—уялуу (ПДТП. 439); түрк. *ут*—уят; (М. К. I, 286): Ол мени *утгарды* — Ал мени уяткарды;

эскер (<*эс*—эс, акыл-эс); салыштыр: хак. *искир*—бир нерсе жөнүндө кабардоо; алдын ала билдирүү; *ис*—ук маанисинде; каз. *эшиш* (ук маакисинде) <*эш*;

-кар мүчөлүү этиштердин айрымдары нерселик маанидеги атоочтук уңгулардан жасалган; мындай этиштер кыймыл аракеттин ошол зат аркылуу болгондугун билдирет, ошону менен бирге атоочтук уңгунун мааниси туунду этиштин семантикалык составында сакталат. Грамматикалык жагынан бул типтеги этиштер өтмө маанидеги активдүү этиштер болушат да, кыймыл-аракеттин аракеттенүүчү жактан сыртты көздөй багытталгандыгын билдирет:

аткар, сугар (<*суг*); салыштыр: хак. *сугар*—мал сугаруу, *сугла*—эгин сугаруу, *суг*—суу, тув. *суггар* (мааниси кыргыз тилиндегидей;), б. түрк. Ол ат *суггарды*—Ал ат сугарды (М. К. II; 218). Демек, кыр. *сугар* практикалык жагынан *суу* (*г*)+*гар* деп талданууга тийиш; *откор* (<*от*) ж. б.

-кар мүчөлүү этиштердин кайсы бирөөлөрү форма, кебете кешпир, өң-түс жана ар түрдүү ыкма маанисиндеги уңгулардан жасалган. Мындай этиштер мааниси жагынан уңгудагыдай калыпка келтирилгендикти билдирет: *омкор* (<*ом*), салыштыр: *омур*; төңкөр (<*төң*; Рсл. V=кыр. *дөң*).

-кыр мүчөсү табыш тууранды сөздөрдөн этишти жасоочу енүмдүү мүчөлөрдүн бири. *-кыр* мүчөсү тууралган табыштык түшүнүктү этишке айландырат, *-кыр* мүчөсүнүн ушул функциясы байыркы түрк тилдеринен бери келе жатат. Табыш тууранды сөздөрдөн этишти жасоодо бул мүчө *-кыр*, *-гур* формасында колдонулат.

Кыргыз тилинде *-кыр* мүчөсү табыш тууранды сөздөрдөн жасалган төмөнкүдөй этиштердин составынан кезигет:

кыйкыр (<*кый*); салыштыр: тув. *кый*: *кый* дээр—чакыр, *кыйгы*—кыйкырык, *кыйгыр*—кыйкыр, угуза оку; як. *кый*— кыйкырык, чуу; салыштыр: кыр. *кый-куу*: турнадан бий кой соң, *кый-куу* кетпейт башыңдан;

каткыр (<*кат*); салыштыр: кыр., алт. *каткы*; хак. *хаткы*— каткырык; кыр. *кыран-каткы* күлүштү; тув. *катыр*—күл;

кыр. *кошкур*; салыштыр: түрк. *кушкы*—коркуу, үркүү, шектенүү.

Табыш тууранды сөздөрдөн этишти жасоодо *-кыр* мүчөсүнүн ролу чоң. *-кыр* мүчөсү аркылуу этиш көбүнчө бир муундуу табыш тууранды сөздөрдөн жасалган жана буларга *-кыр* формасы тикеден тике жалганган. Ушунун өзү эле *-кыр* мүчөсүнүн байыркылыгын баяндайт, табыш тууранды сөздөрдөн этишти жасоодо *-кыр* мүчөсү түрк тилдери үчүн жалпы.

-тар//дар мүчөсү

Кыргыз тилинин материалы боюнча аталган мүчөнү сенек (өлүү) мүчөлөрдүн составына кийирүүгө болот; ал чамалуу гана сөздөрдүн составынан учурайт, анын үстүнө көпчүлүгүнүн уңгусу азыркы мезгилде маани бербейт. Андай уңгулардын кайсы бирөөлөрү мурун өз алдынча маанилүү сөз болгондугун тектеш тилдердин материалын салыштыруу жана тарыхый фактыларга таянуу аркылуу билүүгө болот. *-тар//дар* мүчөлөрү сөз жасоо касиетин эрте жоготушкан; эстеликтердеги материалдарга караганда, башта *-тар//дар* мүчөсү атоочтук маанидеги сөздөрдү жасоого да катышкан *баштар*— орок; *бектир*—бөксө (М. К. I, 424); *кестер*—карападан жасалган идиш; *кандыр*—ашатууга жарай турган тери (425). Мүчөнүн этиш жана атоочту жасашы анын башта жиктелип бөлүнө электигин көрсөтөт; бул болсо мүчөнүн байыркылыгынын негизги белгилеринин бири болуп эсептелет. Мына ушунун негизинде *-тар//дар* мүчөсү эң эски мүчөлөрдөн деп каралат. Аталган мүчөлүү этиштер жалпысынан форма жана ык жөнүндөгү кыймылдык түшүнүктү билдирет.

Кыргыз тилинде *-тар//дар* мүчөсү төмөнкү этиштердин составында бар: <*кыстар* (<*кыс*), *көңтөр*;

кыр., алт. *бөктөр*; салыштыр: мон. *бех* (—бек, бекем; *бөхжи*—бекемде, бек болуу); *бехле* (—бир нерсени бекемде); б. уйг. *пөк*— бекемде;

аңтар; салыштыр: алт. *аңдан*—аласалуу, башмалдак атуу; мындан тышкары кыргыз тилинде аңтарып-теңтерип деген кош сөз бар. Туш келди эле сөздөр кош сөз боло беришпейт, маанилеш гана сөздөр өз ара кош сөздүк компонентти түзө алат жана алар айкашкан мүчөлөрү боюнча да бирдей болушат: *аң-тар-ып-тең-тер-ип*;

майтар (<*май*); салыштыр: *майыш*, *майтар*; *майрый* ж. б. Булардын түпкү уңгусу *май* экендигин монгол тилинин материалдары аркылуу ырастоого болот: мон. *майга*—майрык бут; *эңтер* (<*эң*); салыштыр: кыр. *эңкей*; алт. *эңчей*; кыр.*эңил* (*эңилип* эшик ачты); *эң* (—жерден бир нерсени эңип алуу), *эңиш* (*жер*) ж. б.

-ык// -ик мүчөсү

Аталган мүчө мурунку эки түрдүү форманын кыскарышынан пайда болгондугу байкалат. Айрым сөздөрдө -лык жана -ык мүчөлөрү катар колдонулат жана алардын мааниси жагынан болгон жакындыктарына таянып, -ык мүчөсү -дык формасынын кыскарышынан пайда болгон деп кароого болот. Мисалы: *жаттык//жатык* (колу *жатыгып//жаттыгып калыптыр*), *оттук//отук* (музоосу *оттугун//отугун калыптыр*), бирок бардык эле этиштер минтип катар колдонула бербейт, анын үстүнө -ык мүчөсү жалгыз эле -лык формасынан таралбаган.

Кыргыз тилинде -ак// -ек мүчөсү аркылуу жасалган сөздөргө тектеш башка тилдердин кээ бирөөлөрүндө -гак// -гек мүчөсү туура келет. Ушуга карап, -ак// -ек мүчөсүнүн баштапкы толук формасы катарында -гак// -гек эсептелет: кыр. *эшек* < *эшигек* (М. К. I, 134, 306) <*эш*; атлыг *эшиди*—аттуу (киши) чапты, озду (178); кыр. *кулак* < *кулгак* (М. К. I, 364); *тамак* < *тамгак* (434); *орок* < *оргак* (54); *туяк* < *туйгах*; хак., алт. *туйгак* < *туй*; алт. *туй*—туяк, туташ; «г» тыбышы өзүнүн табияты боюнча байыркы жана туруксуз тыбыштардан болуп эсептелет; фонетикалык мындай өзгөчөлүгүнө байланыштуу кээ бир сөздөрдүн составынан түшүп калган.

Жогоркудагыдай сөздөрдүн толук жана кыскарган формада колдонулушун -ык менен -гык аркылуу жасалган сөздөрдөн да кезиктирүүгө болот: кыр. *кайык* < *кайгык* (М. К. I, 190) <*кай*; алт. *кай*—абада, суу үстүндө кайкуу; кыр. *учук* < *учгук* (тумоо) (М. К. I, 124). Мындай фактыга караганда, -ык мүчөсү -гык морфемасынын кыскарышынан (башкы «г» тыбышы түшүп) да чыккандыгы ачык болуп турат.

-ык// -ик мүчөсү аркылуу этиш атоочтук жана этиштик уңгулардан жасалат. -ык// -ик мүчөсү бардык түрк тилдеринде бар, б. а. түрк тилдери үчүн бул мүчө жалпы; кыргыз тилинде өнүмдүү мүчөлөрдүн бири.

-ык// -ик мүчөсү байыркы жана андан кийинки мезгилдеги түрк тилдеринде да активдүү колдонулган:

Йер *йарыкты*—Жер жарык болду. Кан *турукты*—Кан жайылды. Сөз *чыныкты*—Сөз чын болду. Тон *кирикти*—Тон кир болду. Йыл күзүкти—Убакыт күз болду. Кой бөлүкти—Кой бөлүндү (М. К. II, 127—135);

б. түрк. *тагук*—тоого чык (ПДТП., 425); *ичик*—ичке карай багыт ал (ПДТП., 379); *антүк*—ант бер (ПДТП., 358).

-ык// -ик мүчөсү аркылуу атооч да жасалат. Буга караганда, байыркы убакта -ык// -ик атоочту жана этишти жасоочу өнүмдүү мүчө болушу мүмкүн; -ык формасындагы атоочторго мисал: көлүк (унаа. мал; жүк артылуучу мал) көл; хак. көл (атты чегүү); чарык; салыштыр: алт. *чар* (кайрак таш) (Грамм. алт. яз. 289) ж. б.

Кыргыз тилинде -ык мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин көпчүлүгү семантикасы жагынан уңгудагы атоочтук маанинин грамматикалык жагынан этишке айлангандыгын билгизет. Бул маани -ык мүчөлүү этиштер үчүн негизги маани болуп эсептелет. Мындай этиштердин уңгулары лексикалык жагынан процесстин аты, белгилик маанини көрсөтүшөт. Мисалы: *жытык* (<*жыт*), *өчүк* (<*өч*), *заркы* (<*зар*), *айбык*, *кезик* (<*кез*) ж. б.

-ык мүчөсү өзү жалганган уңгудагы заттык мааниге мүнөздүү болгон же ага байланыштуу келип чыгуучу кыймыл аракетти билгизет. Мындай учурда уңгунун мааниси туунду этиштин семантикалык составына кирет жана анда сакталат: *карык* (<*кар*), *көзүк* (<*көз*), *отук* (<*от*) ж. б.

-ык мүчөсү аркылуу белги маанидеги атоочтордон аз гана этиш жасалган, бар болгону эки-үч

гана этиш бар. Алар, кээ бир этиштер сыяктуу (*каришык, атык, жиник* ж. б.) эле, уңгу дагы атоочтук түшүнүктүн грамматикалык жагынан этишке айлангандыгын билдирет: *ачык, тарык, бирик*.

Атоочтордон жасалган жогорудагы этиштер—грамматикалык жагынан өтпөс этиштер, алардын өтпөс мааниде болушу *-ык* мүчөсүнө байланыштуу. Бул мүчө аркылуу жасалган этиштер кыймыл-аракет аракеттенүүчү жактын өзүнө топтоштурулгандыгын, андан сырткары чыкпагандыгын билдирет. Анткени *-ык* мүчөсү менен жасалган этиштер кандайдыр бир абалга келгендикти же ага өткөндүктү билдирет.

-ык мүчөсү аркылуу этиш атоочтук уңгулардан гана эмес, этиштик негиздерден да жасалат. Бул мүчө аркылуу субъектинин өзүнө топтолгондугун же пассивдүүлүктү билдирет: *бышык* (<*быш*), *көнүк* (<*көн*), *катык* (<*кат*), *тынык* (<*тын*), *тунук* (<*тун*), *телчик* (<*телчи*), *сынык* (<*сын*), *жетик*=*жетил* (<*жет*), салыштыр: б. түрк. тилек арзуу *йе* (тилекке, каалоого жет) (ПДТП., 387);

Кыргыз тилинде *-ык* формасындагы этиштердин активдүү мааниде колдонулушу өтө сейрек кездешет: *жулк, жулку*.

-ык мүчөсү жогоруда саналгандардан башка азыркы кыргыз тилинде морфологиялык элементтерге ажырабай турган этиштердин составынан да кезигет. Алардын маанилүү бөлүгү азыркы этапта өлүү уңгуга айланган. Булардын баш тапкы абалын тектеш тилдердин материалдары менен салыштыруу аркылуу билүүгө болот: *торук* (чарча, арып-ачуу маанисинде) <*тору*; салыштыр: б. түрк. *тургур*—арыкта, *турук*—арык; мон. *тура*—арыкта; *кынык* (<*кын*); салыштыр: *кыны* тап; хак. *хыных* — бир нерсеге көнүгүү, кынык алуу; *хын*— каалоо; бир нерсени сүйүү;

эрик; салыштыр: *эрин* (<*эр*); салыштыр, б. түрк. *эр эрди*—адам эрикти (М., I, 183);

куюк; салыштыр: *куюн*; хак. *хуйбыр*—куюн болуу, мон. *хуй*—куюн; Бул фактыларга караганда, *куюк* этишинин түпкү уңгусу—*куй*. ж. б.

-ык мүчөсү байыркы түрк тилдеринде да өнүмдүү мүчөлөрдү бири болгон. Ал убакта башка маанилер менен бирге аракеттенүүчү жак өзүнүн эркинен тышкары бирөөнүн таасири астында калганын, ага өзү дуушар болгонун да билдирген: б. түрк. Эр йагыка *басыкты*—Адам жоодон жеңилдй: (М. К. II). Аракеттин таасирине дуушар болуу мааниси кыргыз тилинде этиштик уңгудан жасалган этиштерде азыр да сакталган: *корк, тынык, үрк, соолук, кенүк, жетик, бышык, сынык* ж. б.

-ай// -ей мүчөсү

Аталган мүчө түрк тилдерине бирдей тарабаган, якут., кыргыз жана казак тилдери үчүн мүнөздүү; Сибирь түрк тилдеринде жолукпайт. Огуз группасындагы тилдерде (мисалы, азербайжан, түрк, түркмөн тилдеринде) *-ай* мүчөсүнүн ордуна *-ал* колдонулат жана мааниси боюнча кыпчак группасына кирген тилдердеги *-ай* формасына туура келет: кырг. *чу курай*=түркм. *чукурал*; кыр. азай=түрк., түркм., азерб. *азалмак*; кыр. *кичирей*, азерб. *кичилмек*, түркм. *кичел* ж. б.

Талданып жаткан мүчө байыркы жана орто кылымдык түрк жазма эстеликтеринде ошол кездеги тилдердин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык *-ад* формасында да колдонулган ($\delta > i$): б. түрк. бунад—кыр. муңай; күнед—күң болуу; муңад—бактысыз, муңдуу болуу; муңад—жапа чегүү, капала нуу; *кулад*—кул болуу; *кутад*—бактылуу, куттуу болуу, *йигед*—жакшыруу, өйдөлөө; *йиг*—жакшы. Байыркы түрк тилдеринен жогоруда келтирилген фактылар *-ай// -ей* мүчөсү *-ед* формасынан чыккандыгын көрсөтөт.

-ай// -ей мүчөсүнүн жардамы аркылуу этиш атоочтук жана этиштик негиздерден жасалат. *-ай* формасындагы этиштердин көпчүлүгүнүн уңгусу азыркы кезде өз алдынчалыгын жоготушкан. Бул факт аталган мүчөнүн байыркылыгын көрсөтөт.

Кыргыз тилинде *-й (-ай// -ей)* мүчөсүнүн жардамы менен этиш сын атоочтон, зат атоочтон жана аз да болсо башка топтогу сөз түркүмдөрүнөн жасалат. Булардын ичинен сын сыпат маанисиндеги атоочторго көбүрөөк жалганат. Аталган сөз түркүмүндө *-й (-ай// -ей)* атайы

өзүнчө мүчө катарында колдонулат. Мунун жардамы аркылуу дайыма өтпөс маанидеги этиштер жасалат. Сөз болуп жаткан морфема айрым сенек формалардын (-чай, -кай, -дай ж. б.) составына да катышып, алардын морфологиялык элементине айланып кеткен: *бол— чой* < *бол— ча—й*; элестүү этиштердин аягы дээрлик -й менен бүтөт. Ошондуктан -й морфологиялык жагынан алардын тышкы мүнөздүү белгиси болуп саналат. Этиштин башка түрлөрүнөн элестүү этиштерди сыртынан ушул жалпы белгиси боюнча ажыратууга болот. Ушинтип, -й (-ай//-ей) кыймыл аракет, ал-абал маанисиндеги кадимки этиштер үчүн жана элестүү этиштер үчүн морфологиялык жалпы көрсөткүч болуп эсептелет.

Кыргыз тилинин азыркы өнүгүү этабында ушул эки топтогу этиштердин (кыймыл-аракет, ал-абал маанисиндеги этиштердин жана элестүү этиштердин) жасалышына катышууда -й (-ай//-ей) мүчөсүнүн ролу бирдей эмес.

-ла формасынын активдешип кетишине байланыштуу кадимки этиштерди жасоодо -й (-ай//-ей) мүчөсү көрүнүктүү роль ойной алган эмес, мунун жардамы аркылуу элестүү этиштер жасалат.

Кыргыз тилинде -й (-ай//-ей) өзүнчө морфема катарында колдонулат. Мунун өзүнчө мүчө экендиги азыркы убакта маани берүүчү уңгулардан ачык көрүнөт. Аягы үндүүлөр менен бүткөн уңгулар үчүн -й, үнсүздөр менен аяктагандар үчүн -ай//-ей мүчөлөрү пайдаланылат. Атоочтордон кадимки этишти жасоодо -й (-ай//-ей) формасы туруктуу; бул формадагы этиштерге мүчө жалганганда этиштик негиздин аягындагы -й түшпөйт: *карай+ган—карайган, сакай+ды—сакайды, чуңкурайды* ж. б. Элестүү этиштерде аяккы -й туруксуз: *болчой— болчоңдо, колжой—колжоңдо* ж. б.

Кыргыз тилинде -й (-ай//-ей) формасындагы кадимки этиштердин (элестүү эмес этиштердин) көпчүлүгү белги маанисиндеги (форма, кебете-кепшир, өң-түс, көлөм, процесс ж. б.) атоочтук уңгулардан жасалган. Бул типтеги этиштер атоочтук уңгу аркылуу берилген белгиге айланууну, ошондой болууну, ошого окшошууну билдирет, б. а. алар белги же процесс маанисиндеги атоочтордун грамматикалык жагынан этишке айланышын көрсөтүшөт: *улгай* (<улуз+ай). салыштыр: б. түрк., с. уйг., тув. *улуз—чоң, улуу; такырай* (<такыр—так); тектеш тилдерде *так—жылаңач; такыр; так йер—такыр жер*. (Вер.).

жооной < *жоон* < *жогун*; салыштыр: түрк. *йогун* — калың, москоол, жоон; *йог*—калың, москоол; жоон;

сокурай < *сокур* < *сок*; салыштыр: мон. *сохро*—сокур; *сохрох*—сокур болуу; *сохлэх*—сокур кылуу; *сох*: *сох хатгах*—көз соолутуу; көзүн олуп алуу; *кеңей* < *кең*: *чоңой* < *чоң* ж. б.

-й (-ай//-ей) мүчөсү уңгуга тике жалгануу менен гана чектелбестен, этиштик негизди жасаган мүчөлөрдүн составдык элементине айланып, -ырай//-ирей формасында колдонулат: *тасырай, тикирей, жапырай* ж. б.

-й (-ай//-ей) мүчөсү аркылуу этиш зат жана сандык маанидеги сөздөн да жасалган. Булар да уңгу сөздөгү мааниге окшошууну, ошонун кебете-кепширине айланууну билдирет.

Заттык маанидеги сөздөрдөн -й (-ай//-ей) мүчөсү аркылуу жасалган этиш анча көп эмес. Ушул типтеги атоочтордон этиш жасоодо аталган морфема өнүмсүз:

текчей (<текче), *дүмүрөй* (<дүмүр), *бүдүрөй* (<бүдүр), *челей* (<чел), *муңай* (<муң), *көбөй* (<көп); салыштыр: с. уйг. *көбө; азай* (<аз) ж. б.

-й (-ай//ей) мүчөсү аркылуу этиш этиштик уңгулардан жасалган. Бирок алардын уңгуларынын кээ бирөөлөрү гана болбосо, көпчүлүгү азыркы учурда өз алдынча колдонулбайт. Аталган мүчөнүн этиштик уңгуларга жалганышы аркылуу, бир четинен, лексикалык негизги түшүнүккө грамма тикалык кошумча маани киргизилсе, экинчи жагынан, этиш тик маани күчөтүлөт: *сеней* (<сен—сенейүү, катуу); салыштыр: *сенек* (каткан мааниде); *басай* (<бас), бүтүй (<бүт); салыштыр: мон. *бүтэ*—жабылуу, карттануу (жара жөнүндө); кыр. бүтө;

-й (-ай//ей, -ый//-ий) мүчөсү төмөнкүдөй этиштердин жасалышына да катышкан: *уруй* (<ур; салыштыр: *уркуй, урчук*; мон. *ур*—чор, бактагы уюл); *кылай* (<кыл; салыштыр: бактын кылда учуна чыкты), *кыңай* (<кың; салыштыр: *кыңырай, кыңыр*; бул этиш да *кыңай* менен тектеш, экөөнүн тең уңгусу—*кың*).

-сыра, -ымсыра мүчөлөрү

Этишти жасоодо анча өнүмдүү мүчө эмес, булардын чыгышы эки башка жана маанилери да түрдүүчө.

-ымсыра мүчөсү кыймыл-аракеттин жарым-жартылай болгондугун билдирет, уңгу аркылуу берилген түшүнүккө окшош туруп, ошону туурап көрсөтөт.

-ымсыра мүчөсү — морфологиялык түзүлүшү жагынан татаал мүчө: -ым-сы-ра морфемаларынын айкалышынан турат. Мунун кийинки эки бөлүгү (-сыра) окшошуу маанисин деги -сы жана -ра мүчөсүнөн түзүлгөндүгүн огуз группасындагы тилдердин фактыларынан байкоого болот: салыштыр: түрк. *агламсамак* — кыр. ыйламсыра; гүлүмсемек — кыр. күлүмсүрө; б. түрк. Эр *күл-сирди*—Алам күлүмсүрөдү, күлүп жаткандай көрүндү (М.К.). Жогоруда айтылган -сы мүчөсүнүн окшошуу мааниси бул татаал мүчөдө (-сыра) да сакталган.

-ымсыра мүчөсүнүн составындагы -ым — этиштен атооч жасоочу мүчө. Бирок ыйламсыра сыяктуу этиштердин атоочтук бөлүгү (ыйлам) бардык учурда эле өз алдынча сөз катары колдонула бербейт, кээ бир сөздөрдө болсо колдонулат: өлүмсүрө (<өлүм). Кыргыз тилинде -сыра жалгануучу этиштик негиздин (-ым) өз алдынча сөз катары колдонулуу процесси биротоло бүтө элек. Морфологиялык жагынан этиштик түпкү уңгу гана так ажыратылып тургандыктан, уңгусу калтырылып, -ым мүчө жагына ооган. Мындайча айтканда, сөздө кайра бөлүнүү кубулушу болгон. Ошондуктан этиштик уңгулар үчүн -ымсыра өзүнчө мүчө болуп эсептелет.

Сырткы түзүлүшү жагынан жогорудагы -ымсыра менен атоочко жалгануучу -сыра мүчөсү окшош. Жоктукту билдирүүчү -сыз мүчөсүнө мааниси боюнча байыркы түрк тилдеринде -сыра мүчөсү туура келет; Мындан тышкары [р~з] тыбыштарынын алмашышына карап, бул экөө бир эле мүчөнүн фонетикалык жагынан өзгөргөн түрү, тектеш деп каралып жүрөт. Чындыгында эле -сыра менен -сыз мүчөсү тектеш болуу керек. Анткени башка түрк тилдериндеги -сыз мүчөсүнүн ордуна чуваш тилинде -сер формасы колдонулат: чув. *хуресер*—кыр. куйруксуз; салыштыр: алт. *канзыр* — ачуусу келүү, ачуулангандан улам кызарып-татаруу; *кан зыра*— кансыра, кан-сөлү качуу.

Кыргыз тилинде -сыра атоочтук уңгуларга гана жалганат, «бир нерсенин жоктугун сезүү жана аны эңсөө» же «бир нерсени жоготуу, андан ажыроо» деген маанини билдирет. Биринчи маанисине: *этсире, тузсура, жоксура, үйүрсүрө, жалгызсыра* ж. б.; экинчи маанисине: *кансыра, алсыра*.

-сыра мүчөсүнүн жогоруда көрсөтүлгөн маанилери азыркы жана байыркы түрк тилдери үчүн да мүнөздүү: б. түрк. өгсире-*тунсыра* (сезимден ажыроо), *кагансыра* (хандан ажыроо), *илсире* (элсире; өзүнүн мамлекеттик көз каранды эмес тигин жана өз алдынчалыгын жоготуу), күчсире (күчүн ке тирүү) ж.б.

Жогорудагылардын негизинде мындай дешке болот: кыргыз жана башка кээ бир түрк тилдеринде мааниси жана чыгышы жагынан түрдүүчө болгон омонимдик эки -сыра мүчөсү бар; семантикасы жана этимологиясы боюнча да ар башка болгондуктан, булардын ар бири өз алдынча мүчө катарында каралат.

-ра// -р мүчөсү

Кыргыз тилинде -ра формасындагы этиштер көп эмес, алар (2—3 этиштен башкасы) азыркы кезде өз алдынчалыгын жоготкон бир муундуу уңгулардан жасалган. Алардын мааниси түрк тилдериндеги материалдарды өз ара салыштыруу аркылуу гана билинет. Ушул эки абал -ра формасынын байыркы мүчө экендигин көрсөтөт. Бул айтылгандардын ырастыгын жана -ра түрк тилдери үчүн сөз жасоочу жалпы мүчө экендигин төмөндө келтирилген материалдардан көрүүгө болот:

кыр. сүйрө, өзб. *судрамок*, хак. *сезир*. Демек, түрк тилдеринде [д~з~й] тыбыштарынын бир-бирине туура келиши келтирилген сөздөрдө да сакталган;

кыр. *туура*, к. кал. *туура*, өзб. *туграмок*, хак. *тогыра*, түрк. *дограмак* (тууроо); б. түрк.

тогра: Эт *тограды*—Эт туурады (М. К.). Бул этиштерге тува тилинде *тогла* туура келет. Келтирилген фактыларга караганда, бул сөздүн фонетикалык өсүшү төмөнкүчө: туура<*туура*<*туура*//*тогра*<*тог*. Мындай түпкү уңгунун болгондугун тува тилинин фактысы көрсөтүп турат;

үйрө-н, *үйрө-т* этиштеринин аяккы мүчөлөрүнөн башка бөлүгү составдык элементтерге ажырабайт; тарыхый жагынан булардагы -н—өздүк, -т—аркылуу мамилелеринин мүчөсү. Аталган этиштердин түпкү уңгусу байыркы түрк эстеликтеринен гана кезигет: б. түрк. ө—ойлоо (ПДТП., 405); өг (<ө+-г)—ой-пикир; өг-көңүл (кош сөз)—ой-пикир (ПДТП, 405); б. түрк. тилинде муну менен бирге туунду формалар да катар жашаган: *өглен*—ойлон, эсине келүү; *өгрөн*—үйрөн; *өгсире-тунсыра*—эстен тануу ж. б.

Байыркы түрк тилдеринде *-ра* мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин көпчүлүгү азыркы тилдерде учурабайт. Башка этиштер менен алмашып кетиши, колдонуудан чыгып калышы жана *-ра* формасындагы этиштердин ордуна башка мүчөлөрдүн колдонулушу (Рсл. I, 2031: *оңра*—кыр. ондо) алардын санын азайтууга алып келген. Ушуга байланыштуу бизге алардын кээ бирөөлөрү гана жетти.

-ра мүчөсү аркылуу жогоруда саналган этиштер атоочтон, этиштен жана табыш тууранды сөздөрдөн жасалган. Этиштен жасалгандардын ичинен *чачыра*, *кыйра*, *жайра* дегендердин башкасынын уңгусу азыркы кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт.

Сан жагынан аздыгы жана уңгуларынын азыркы кезде өз алдынчалыгын жоготкондугу *-ра* мүчөлүү этиштердин маанисин аныктоодо бир топ кыйынчылык туудурат; этиштик уңгудан жасалгандары кайталангандыкты, ургалдуулукту билдирердиги байкалат: *сайра*, *туура*, *чачыра* (тез-тез кайта лоо); *кыйра*, *жыйра*, сүйрө (ургалдуулук).

-ра мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин кээ бирөөлөрү грамматикалык мааниси жагынан өтпөс этиштер болсо, кайсы бирөөлөрү өтмө этиштер болуп эсептелет: *сайра*, *кыйра*, *жайра* (өтпөс этиш); *туура*, *сүйрө* (өтмө). Кээде бир эле өтмө жана өтпөс мааниде колдонулганы да учурайт: б. түрк *тепре* (кыр. термел, термет) өтпөс мааниде, бирок кээ бир эстеликтерде өтмө (суны *тепреди*—сууну термелтти) мааниде колдонулган. *-ра* мүчөлүү этиштин мындай өтмө жана өтпөс болуп так бөлүнбөгөндүгү анын байыркылыгын дагы бир жолу ырастайт.

ЭТИШТИН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтук уңгулуу татаал этиш

Татаал этиштин бул түрү атооч менен этиштин айкалышынан жасалат да, компоненттери биригип келип кыймыл аракет жөнүндөгү бир маанини билдирет. Татаал этиштин семантикалык түзүлүшүнө атоочтук да, этиштик да маани катышат; нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук компонент аркылуу, анын кыймыл-аракеттин абалы этиштик компонент аркылуу берилет жана алар ошол эле калыбы боюнча этишке өтүшөт.

Кээде компоненттери бирге алынганда өз алдынча тургандагысына салыштырганда башкачараак маанини билдирип калган учуру да кездешет. Мисалы, *алдан тай*—күч-кубаты кайтуу, күчсүз болуу дегенди билдирет (өтмө мааниде); *сууга ал* — каза болгон адамды жуу маанисинде; *суу кыл*—бир нерсени суулоо, ным кылуу маанисинде.

Атоочтук уңгулуу татаал этиштер бир кылка эмес. Алардын составындагы айрым этиштер лексикалык өз алдынчалыгын эрте кезде эле жоготушкан. Кээ бирөөлөрү өзүнчө турганда материалдык мааниге ээ болсо да, атоочтор менен тутумдаш айтылганда мурдагы маанилери бүдөмүктөлүп, жардамчы этиштердин тобуна өтүп, атоочтук уңгулуу татаал этиштердин жасалышына катышышат.

Татаал этиштин составындагы жардамчы этиштерге төмөнкүлөр кирет:

1. *Эт*. Кыргыз тилинде бул этиш өз алдынча колдонулбайт. Ушу фактынын өзү эле анын жардамчы экендигине күбө. Аталган этиш атооч сөздөр менен, айрыкча табыш тууранды жана

элестүү сөздөр менен бирге айтылат да, татаал этишти жасоого активдүү катышат. Бул этишке мүнөздүү бир өзгөчөлүк бардык учурда өзүнөн мурунку атооч сөз менен уңгу формасында эмес, дайыма грамматикалык маанидеги мүчө лөр жалганып айкашат:

Бүбүштүн үнү заңк *этти*. Аркы кырдан мылтык *тарс этти*. Ачуулангандан беш бетер Чаргынга *аж этти*. Алыстан *жылт-жылт этип* өткөрүнөт.

Тууранды жана элестүү сөздөр менен *эт* этишинин кошулушу аркылуу жасалган татаал этиштер лексикалык жана грамматикалык маанилери жагынан өздөрүнүн биринчи компонентине көз каранды. Мындай татаал этиштер негизги компонентке байланыштуу кыймыл-аракетти билдирет. Эгерде *эт* этиши табыш тууранды жана элестүү сөздөрдүн жөнөкөй формалары менен айкашса, анда кыймыл-аракеттин бир жолу эле болгондугу билдирилет. Эгерде алардын кош сөздүк формалары менен бирге айтылса, анда кыймыл-аракет бир нече жолу кайталанат жана алар мындай учурда мааниси жагынан *-ла* мүчөсү менен синонимдеш болушат: *шаңк этти—шаңкылдады; балак-балак эт—балакта* ж. б.

Жардамчы этиш *эт* кээде атоочтук жана чакчылдар формасындагы этиштер менен да айкашат; мындай учурда эки компонент тең грамматикалык жагынан бирдей формада (тангыч формадагы этиштерге чакчыл *-й* мүчөсү жалганат) болот да, алардын соңунан *эле* бөлүкчөсү айкашат. Мындай айкашуу аркылуу маани күчөтүлүп көрсөтүлөт. Маанинин күчөтүлө тургандыгын конструкциянын составына *эт* этишин кошуп же аны алып салгандагы түрүн өз ара салыштыруу аркылуу билүүгө болот: *Эч нерсе болгон эткен жокмун—Эч нерсе болгон жокмун. Оорубай этпей эле кете берди (каза болду маанисинде)—Оорубай эле кете берди. Мектепке кетпей этпей эле ойноп жүрөт,—Мектепке кетпей эле ойноп жүрөт.* ж. б.

Кийинки мезгилде *эт* жардамчы этишинин колдонулуу мүмкүнчүлүгү мурдагыдан да кеңейди. Муну көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдөн, этиштердин жасалышынан байкоого болот. Орус тилиндеги кээ бир этиштерди кыргызчалаткан да андагы инфинитивдик формага кыргызча *эт* этиши кошулат: орусча *звонить*—кырг. *шыңгырат//звонит эт* ж. б. Жогорудагыдай «бириктирилген» этиш сөздөр азырынча көбүнчө оозеки тилге мүнөздүү, булардын ичинен айрымдары акырындык менен жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп кетиши да мүмкүн.

Эт этиши мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы сөздөрдүн жасалышына да база болгон: *-ыш* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу андан сөз түркүмдөрүнүн биринин атын билдирүүчү *этиш* деген сөз жасалган.

2. *де*. Бул сөз татаал этиштин жасалышында көрүнүктүү ролду ойнобойт; айрым учурда *эт* этиши менен катар колдонулушу мүмкүн, тууранды жана сырдык сөздөрдөн этиш жасоого катышат:

быш дебейт — быш этпейт. Ал жумушуна *быш этпейт//быш дебейт; быш дей түштү. Быш-күш эт//быш-күш де. Быш-күш деп//быш-күш этип* араң келди. «*Ар*» *деп* беттен алды. Койду *кош де; атты чү де. «Чү де»* көбүнчө бириккен сөз катарында колдонулат: Торкашка менен чүдөп жүрүп отуруп, бир аздан кийин эле жетип бардым.

Чү де этиши тарыхый жагынан татаал этиш, *чү+де* сөздөрүнөн куралган, бирок үндүүлөрү эринчилдешип, баштагы эки сөз биригип кеткен, орфография боюнча да кошулуп жазылат. Ушу жол менен *айда* этиши да жасалган: *ай* (сырдык сөз) *+де*; салыштыр *ай дээр* ага жок, *кой дээр* кожо жок. *Айда* этишинен *айдак* (сырдык сөз), мындан *айдакта* этиши жасалган. *Эт* этиши сыяктуу, *де* да жаңы сөздөрдүн жасалышы үчүн база катарында кызмат кылган: *демек<де—мак* ж. б.

3. *Бол*. Бул этиш өз алдынча колдонулат, лексикалык мааниге да ээ. Демек, өзүнчө туруп сүйлөм мүчөсү да боло алат: Эртең клубда кино *болот*. Мында канчага чейин болосуң. Мындан тышкары атоочтук компоненттер менен бирге айкашып, татаал этишти жасоого да катышат. Мындай учурда, башка этиштер сыяктуу эле, *бол* да өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбайт, бул касиетке ал өзүнүн алдындагы негизги компонент менен бирге алынганда гана жетишет. Ушу белги ар кандай этиш сөздөрдүн өз алдынчалыгын, же алар татаал этиштин составындагы жардамчы компонент экендигин аныктоочу чек болуп эсептелет.

Бол этиши атооч жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат да, татаал этишти жасоого

катышат. Мунун катышуусу аркылуу жасалган татаал этиштер грамматикалык жагынан пассивдүү, өтпөс мааниде болушат, негизинен, ал-абалдык .маанини билдиришет. «Бол» катышкан этиштердин айрымдары *кыл* жардамчы этиши аркылуу жасалган татаал этиш менен алмашыла алат, алардан өтпөстүгү боюнча гана айыр маланат: *баш бол, капа бол, ашык бол, арача бол, бейпил бол, жөн бол, жатык бол, баш-көз бол, жок бол//жок кыл, дос бол//дос кыл, күбө бол//күбө кыл, дел бол//дел кыл, жылас бол//жылас кыл, каза бол//каза тап, кор бол//кор кыл, камсыз бол//камсыз кыл, капа бол //капа кыл, кириптер бол// кириптер кыл* ж. б.

Мүчө улоо аркылуу керектүү маанини алууга мүмкүн болбогондуктан, же жогорудагы атоочтук компоненттерден керектүү маанидеги этиштер жасалбагандыктан, атоочторго этиштерди кошуп айтуу зарылдыгы келип чыккан. Татаал этиштердин жасалышы ушул сыяктуу кырдаал менен байланыштуу. Алардын составындагы атоочтордун кээ бирөөлөрүнөн этиш жасалат, кайсы бирөөлөрүнөн жасалбайт. Бирок мүчөлөр аркылуу жасалган туунду этиштер атоочтук уңгулуу татаал этиштердин маанисин камтый албайт, салыштыр: *ара ча бол—арачала, жок бол—окогол, дос бол—достоиш, капа бол—капалан, баш бол—башта*. Бул жөнөкөй жана татаал этиштердин ортосунда стилдик жана семантикалык айырма бар. Ал эми кээ бирөөлөрүнөн болсо, жогоруда айтылгандай, мүчөлүү туунду этиш жасалбайт. Мындай учурда негизги компоненттеги атоочтук түшүнүккө кыймыл-аракеттик маани берүү үчүн ага этиштин кошулуп айтылышы зарыл, ушул жол аркылуу гана аларды этишке айландырууга болот: *жа тык бол* (*жатык* сөзүнөн мүчөлүү этиш жасалбайт), *каза бол* (атоочтук компонентинен этиш жасалбайт), *бүлө бол* (мында да ошондой).

4. *Кыл* этиши да өз алдынча лексикалык мааниге ээ, ошону менен бирге атоочтук уңгулуу татаал этиштердин жасалышына да катышат. Мында да өзүнүн маанисин сактайт, бирок өз алдынча колдонулбастан, атоочтук түшүнүк менен кошулуп барып, аны грамматикалык жагынан этишке айландырат. *Кыл* компоненти катышкан татаал этиштер активдүү,

б. а. өтмө этиштерден болушат: *жолто кыл, кириптер кыл, зарп кыл, болжол кыл, каниет кыл, зордик кыл, зыян кыл, бет кыл, бери кыл* ж. б. Булардын ичинен да айрымдарынын маанисин морфологиялык жол менен берүүгө болот, бирок алар бири-биринен кошумча маанилери боюнча айырмаланышат. Мисалы, *каниет кыл—каниеттен*. Булардын биринчиси өтмө этиш, экинчиси *-лан* мүчөсү аркылуу жасалган, медиалдык маанидеги өтпөс (бул жөнүндө «Мамиле категориясын» кара), пассивдүү этиш. Ушу сыяктуу эле *зордук кыл—зордукта* этиштери жөнүндө да айтууга болот.

Биринчи компоненти атоочтордон болгон татаал этиштердин экинчи тобу жана сан жагынан басымдуулук кыла тургандары эркин сөз айкаштарынын лексикалашуусунун натыйжасында келип чыккан. Бул типтеги татаал этиштердин компоненттери тарыхый өз ара толуктооч менен баяндоочтук карым-катышта болушкан, бирок акырындык менен экөөнүн ортосундагы синтаксистик баштагы карым-катыш бошондоп, же жоюлуп кетип, компоненттер лексикалык жагынан өздөрүнчө бүтүн бир сөз, татаал этиш катарында колдонулуп калган; булардын ичинде туруктуу сөз айкаштарына өтүп кеткендери да бар. Эркин сөз айкаштарына жана туруктуу сөз айкаштарына негизделип жасалган татаал этиштердин атоочтук компоненттери жөндөмөлөрдүн биринде болот да, ага этиш сөз айкашат. Башкача айтканда, татаал этиштердин бул түрү башкаруу жана ыкташуу байланыштарына негизделип жасалган.

Атоочтук уңгулуу татаал этиштерди негизги компоненттеринин жөндөмөлүк формаларына карата төмөндөгүчө бөлүштүрүүгө болот:

1) Барыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган татаал этиштер: *камакка ал, камоого ал, калыска сал, калыбына келтир, калыпка сал, четке как* (сөздү четке какты), *кайгыга сал, кадырына жет, изине түш, кепилге ал, сөзгө кел, добушка сал, добушка кой, бейпайга түш, бейпайга сал, баркка ал, баралга жет, балакетке кал, байгеге сай, жүзөгө чыгар//ашыр, жоопко тарт, доого калтыр, жазага тарт, жарышка кир, акылга сал, акылга кир, тамашага айлант, айыпка жык, айыпка буюр, антыңа койдум, антка жет, арына келтир, арага жүр, арага түш, арага сал, короолго ал, капканга түш, канжыгага чал, кароолго илин, кароолго келтир, жемеге ал, жемеге калтыр*.

2) Жатыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан түзүлгөн татаал этиштер: *бейпилде жат,*

жерде кал, бойго жет, сууга чөк, сууга батып кет.

3) Чыгыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан куралган татаал этиштер: *тилден кал, жандан кеч, белден бастыр* (бир нерсеге же ишке шаасы жетпей калуу маанисинде), *жолдон калтыр, анттан тай* ж. б.

4) Табыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан куралган татаал этиштер: *жарпты жаз, сабатсыздыкты жой, жоо бумду бер* (талак катымды бер маанисинде), *изин сал* (бирөөгө же бир нерсеге шылтоо маанисинде), *арым түгөт* (басмырлоо маанисинде) *абийирди ач* — абийирди кетир ж. б.

5) Атооч жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган татаал этиштер. Этиштин бул түрү кеңири колдонулуу менен бирге башка жөндөмөлөрдүн негизинде уюшулган татаал этиштерге караганда сан жагынан басымдуулук да кылат. Тарыхый жагынан алганда, бул типтеги этиш сөздөрдүн кайсы бирөөлөрүнүн компоненттери өз ара баш мүчөлүк, кээ бирөөлөрү толуктоочтук жана баяндоочтук мамиледе болушкан. Бирок мындай айкашуулар тилде такай кайталанып колдонула беришинин натыйжасында акырындап отуруп лексикалык өзүнчө бир бүтүн сөзгө айланып кетишкен: *баш бак, бет бак, байыр ал, байкас кыл, жүгөн кат—жүгөн сал, байге сай — байге тик, балак ал = балак ур, балакет чыгар, балакет сал, балаа бас, казан ас, эт ас, тамак ас, барабан чал, кийиз бас, кырман бас, китеп бас, бата бер, бата ал, бата кыл, баш тарт, баш сал, баш ал, баян кыл, без чочу, бөгө түш, буктур макой, бут сал, бүк түш, бейпай тарт, бейпай сал, беле//кыл, бел чеч, бет алдыр, бозо сал, салам бер, бүр байла, даам же, даам ич, даарат ал, дак кыл, далбас ур, дан ал, бузук сал, даң сал, кулак сал, обон сал, жапа чек, дат бас, дат ал, дем ал, дем алдыр, дем бер, дит бак, добуш бер, док урун* ж. б.

* * *

Этиштик уңгулуу татаал этиштер

Этиштик уңгулуу татаал этиштер *-a//e//-й, -ып* формасындагы чакчылдарга жак мүчөлөрү жалгануучу этиштердин айкалышы аркылуу жасалат. Мындай татаал этиштерде кыймыл-аракет жөнүндөгү негизги түшүнүк чакчылдар формасындагы компонент аркылуу берилет да, экинчи компоненти ага кошумча маани киргизет, же болбосо экөө биригип келип татаал кыймыл-аракетти билдирет. Мындай структурадагы татаал этиштердин айрымдарынын жак мүчө жалгануучу экинчи компоненти өзүнүн лексикалык баштагы маанисинен ажырайт да, грамматикалашкан элемент катарында колдонулат. Бул типтеги татаал этиштер кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн (кыймыл-аракеттин созулушун, кайталанышын, бүтүшүн, багытын, чукулунан, же капысынан болушун ж. б.) билдирет. Кээ бир татаал этиштердин жак мүчө менен өзгөрүүчү бөлүгү өз маанисин сактайт жана ал чакчыл формадагы компоненти менен биригип келип, татаал кыймыл-аракетти билдирет. Семантикалык ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып, этиштик уңгулуу татаал этишти өз ара экиге бөлүүгө болот.

1. Лексикалашкан татаал этиштер.

Мында чакчыл этиш менен жакталуучу экинчи компоненттин маанилери биригип келип, лексикалашкан татаал этиштин семантикалык структурасын түзүшөт; ага эки этиштин тең лексикалык маанилери катышат да, татаал маани түзүлөт. Кыргыз тилинде лексикалашкан татаал этиштер анчалык көп эмес. Бул типтеги этиштер мааниси жагынан татаал экендигин мындай фактылардан байкоого болот: *тос—тосуп чык* (бирөөнүн жолунан чыгуу); *кошто—коштоп жүр* (өзү менен бирге алып жүрүү), *иште—иштеп тап* (иштеп маяна табуу), *узат—узатып чык* (бирөөнү үйдөн тышка чыгарып, жөнөтүп коюу), *сатып ал* (бир нерсени өзүнө сатып алуу), *кир—кирип ал, жүгүр—жүгүрүп кел, жүгүрүп чык, куу—кууп жет, кайрыл—кайрыла кет, эсепте—эсептеп чык, ташта—таштап кет; иште—иштеп чык; оку—окуп чык* ж. б.

2. Кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирүүчү татаал этиштер.

Татаал этиштердин бул түрү *-a//e//-й, -ып* формасындагы чакчылдарга жардамчы

этиштердин кошулушу аркылуу жасалат, жак мүчөлөрү кийинки компонентке жалганат. Татаал этиштердин ушул түрү көбүнчө кыймыл-аракеттин убакыт боюнча өтүшүнүн мүнөзүн (кыймыл-аракеттин созулушун, кайталанышын, бүтүшүн, биротоло иштелгендигин, капысынан, чукулунан болгонун ж. б.) билдирет. Татаал конструкциянын чакчылдар бөлүгү негизги компонент болуп эсептелип, кыймыл-аракеттик негизги маанини билгизет; Ал эми татаал этиштин өзгөрүүчү экинчи бөлүгү болсо өзүнүн лексикалык баштагы маанисинен ажырайт, же алыстайт да, анын ордуна грамматикалык кошумча маанини билдирип калат. Татаал этиштин составында туруп, негизги этиш билдирген түшүнүктү грамматикалык маани жагынан толук тоо катарында айтылуучу этиштер *жардамчы этиштер* деп аталат. Мисалы, *чаап таштады* дегенде кыймыл-аракеттик негизги маанини чакчыл формадагы *чап* деген этиш билдирип турат; экинчи бөлүгү болсо мында бир нерсени *ташта*, *кой* деген баштагы лексикалык маанисинде эмес, кыймыл-аракеттин толук иштелишин, чечкиндүүлүгүн билдирүү үчүн колдонулган; *жазып жибер* десек, *жибер* өзүнүн бир жакка *жибер*, жөнөт деген маанисин эмес, кыймыл-аракеттин тездигин билдирет.

-a//e//-й формасындагы негизги чакчыл компонент менен айкашканда маанисин жоготкондуктан, ошол эле этиштин өзү кайталанып айтылышы да мүмкүн: *бере бер, алып ал, коюп кой, туруп тур, салып сал, калып кал, жиберип жибер* ж. б.

Татаал этиштин составындагы жардамчы этиштер ар дайым эле өздөрүнүн лексикалык маанилеринен ажырай беришпейт. Кээде алардын кайсы бирөөлөрүнүкү сакталат, бирок буга окшогон кубулуш аз кезигет. Мындай учурда алардын мааниси чакчылдар формасындагы негизги компоненттердики менен биргелешип келип, татаал этиштин семантикалык структурасын түзүшөт. Кээде алардын семантикалык структурасынан компоненттердин материалдык маанилери байкалып турат. Мисалы: *иштеп тап, ойлоп тап, иштеп чык, окуп чык, кайтып бер, учуп кел, качып кет, айдап кел* сыяктуу этиштердин семантикалык структураларында эки компоненттин тең үлүшү бар. Мындагы жардамчы этиштер негизги маанилерин сактоо менен катар, чакчылдарга айкашып, чечкиндүүлүктү, бүткөндүктү билдирип туршат.

Жардамчы этиштердин билгизген кошумча кээ бир маанилери орус тилиндеги түр категориясын түзө албайт. Анткени түрдү жасоо үчүн алар ар кандай этиштер менен айкаша турган универсалдык мүнөздө эмес: чакчыл формадагы бардык эле этиштер менен айкаша бербестен, белгилүү этиштер менен гана айкашат. Мисалы, түртүп *жиберди*, *чаап* салды деп айтылат, бирок ушулардай эле *-ып* формасындагы *учуп* деген чакчылга *жибер*, *сал* деген жардамчы этиштерди кошуп, *учуп салды*, *учуп жиберди* деп айтууга мүмкүн эмес. Экинчиден, жардамчы этиштер түрдүк маанини билдирүү жагынан туруксуз; бир эле жардамчы этиш *-a//e//-й* формасындагы чакчылдар менен айкашканда түрдүк бир маанини билдирсе, ошол эле этиштин чакчылдык *-ып* формасы менен айкашканда, ал башка маанини билдирип калат да, өзүнүн мурдагы билгизген түрдүк негизги маанисинен сыртка чыгып кетет. Мисалы, *жазып салды* (кыймыл-аракеттин толук иштелгендиги) — *жаза сал* (кыймыл-аракеттин тездиги) ж б, Ошондуктан жардамчы этиштер бул жагынан аяганда да түр категориясынын түзүлүшүндө морфологиялык модель боло албайт.

Кыргыз тилинде этиш көп, бирок этиштин баары эле жардамчы этиш боло бербейт. *-a//e//-й* жана *-ып* формаларын дагы чакчылдар менен айкашканда баштапкы лексикалык маанисинин ордуна мезгил менен мейкиндикте кыймыл-аракеттин өтүшүнүн ар түрдүү мүнөзүн билдирүүгө жөндөмдүү болгон гана этиштер жардамчы этиш боло алат. Мындай конструкцияда экинчи компонент өзүнүн лексикалык маанисин жоготот, же бошондотот да, негизги компонентинин маанисин кыймыл-аракеттин толук иштелиши, созулушу, кайталанышы, тездиги, бир жакты көздөй багытталышы сыяктуу кошумча маанилер менен татаалдандырат, анын маанисин түрлөнтөт. Татаал этиштин ушундай түрү гана түрдүк маанини билдирет. Ал шарттуу түрдө түрдүк конструкция деп аталышы да мүмкүн. Татаал этиштердин ушул тибинде лексикалык мааниге түрдүк кошумча маани кабатталып жүрөт.

Татаал этиштин составындагы компоненттер өз алдынча колдонулбайт; бири-биринен бөлүп жиберсек, алар айкашып тургандагы маанисинен ажырап калышат. Компоненттин составдык

элементтеринин экөө тең биригип сүйлөмдө бир гана мүчөлүк милдет аткарат: *кайтып кел, алып чык, алып кел, алып бар, арта сал* ж. б.

Кыймыл-аракеттин убакыт боюнча өтүшүн мүнөздөө үчүн чакчыл формасындагы негизги компонентке айкашып айтылуучу жардамчы этиштер төмөнкүлөр: *тур, отур, жүр, жат, сал, ташта, кой, жибер, түш, кел, кет, ал, бер* ж. б.

Булардын жардамчы этиш катарында колдонулгандагы кошумча маанилери бирдей эмес, кыймыл-аракеттин толук иштелиши, кайталанышы, созулушу, тездиги жана анын бир жактан экинчи бир жакты көздөй багытталышы сыяктуу ар кандай кошумча маанилерди билдиришет. Аларды билдирген негизги маанилерине карай төмөнкүчө топтоштурууга болот:

1. *Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштер.*

Кыймыл-аракеттин узакка созулушу речтин сүйлөгөн мезгилинде бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт; кыймыл аракеттин жалпы эле үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы, же созулушу билдирилет. Мындай маани чакчыл формадагы негизги этишке *жат, тур, отур, жүр* жана *бер* деген жардамчы этиштердин айкалышы аркылуу берилет. Бул айкашуулар жалпысынан кыймыл-аракеттин узакка созулушун көрсөткөнү менен, жардамчы этиштердин маанисине байланыштуу анын созулуу процесси бирдей эмес. Анын үстүнө бир эле жардамчы этиш айкашкан негизги компонентинин формасына карата ар башка маанилерди да билдирип калышы мүмкүн.

1) Жүр. Бул этиш *-a// -e// -й* жана *-ып* формаларындагы чакчылдар менен айкашып айтыла берет; мындай айкашуулар аркылуу кыймыл-аракеттин үзгүлтүк менен узакка созулушу, же болбосо адаттангандай дайыма болуп тургандыгы көрсөтүлөт:

Сакалдуулардын бул эмнеси деген сөзү эки-үч кишинин башы кошула калган жерде Өмүр дале *айта коюп жүрдү* (Т. Сыдыкбеков). Бирок андан кийин дагы бир айга чейин эртели-кеч бир убак *келип-кетип* жүрүштү (К. Жантөшев). Тентек балдар ызалап койбосун, көз кырынды *сала жүр* (Т. Сыдыкбеков). «Суудагы балыктан салык *алып жүргөн* сырттан кургактагы мени коёбу?»—деп, Дөө ойлонду да, баягыдан бетер чочулап калды (К. Жантөшев).

Жардамчы этиш жүр кээде үзгүлтүксүз созулган кыймыл аракетти да билдирет. Мындай кыймыл-аракет кыска бир убакыттын аралыгында, же болбосо убакыт жагынан чек коюлбай, жалпы эле созулган кыймыл-аракет да болушу мүмкүн:

Күйөө кошчусу Сапарбай Осмонду тигиндейде коштоп ага бирдемелерди *айтып* жүрөт (Т. Сыдыкбеков). Сен мойнундагы салыгыңды мага төлөбөй жүрүп, эми эчкилеримди жегин келдиби? (К. Жантөшев). Мен өкмөттүн милдетин *аткарып* жүрөм (Т. Сыдыкбеков). Санаага саргайып, бир аз убакыт түктөйүп *азып* жүрдү (Т. Сыдыкбеков).

Жардамчы этиш жүр жогоркудай түрдүк оттенктордон башка окуянын, же аракеттин дайыма болгондугун да билдирет. Мындай учурда чакчыл этиш менен айкашкан жардамчы этиш жүр атоочтуктун *-ар// -ер* формасында колдонулат да, алардан кийин жардамчы этиш эле келет: Суран экөөбүз бирден жаман мылтык кармап, Серке деген мергенчини *ээрчип жүрөр элек* (К. Жантөшев).

Татаал этиштин составындагы жүр жардамчы этишине кээде тангыч *-ба* мүчөсү жалганып айтылат да, алдын ала эскертүү мааниси берилет:

Эй, техник мырзалар, өйдөлөп баратасыңар. Кийин өстөнүбүздөн суу *чыкпай коюп* жүрбөсүн (Т. Сыдыкбеков).

Эгерде тангыч форма составдуу этиштин эки компонентине тең жалганса, кыймыл-аракеттин сөзсүз болору көрсөтүлөт. Бул учурда да кыймыл-аракеттин кандайча өтүшү жөнүндө кошумча маани берилбейт:

Ал күлбөй жүрбөйт. Сен китеп *окубай жүрбөйсүң* ж. б.

2) *Тур.* Жардамчы этиш *тур* чакчылдар формасындагы этиштер менен айкашып, кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын, же дайыма болгондугун билдирет. Мунун эки түрдүү маанини билдириши негизги этиштин маанисине байланыштуу:

а) Бирок азыраак жел жүрүп, туман, суу отундун түтүнүндөй быкшыгансып, улам өтүп *турат* (К. Жантөшев). Уулум экөөбүз эптеп эженди *багып турабыз* (М. Абдукаримов).

Кызынын да, келининин да жолун тоспой, ликбезге аларды өзү *жиберип турат* (Т.

Сыдыкбеков).

Күн өткөн сайын салыгыңыз бирден *тууп турабы*, же башкача себеби барбы (К. Жантөшев). (Кыймыл-аракеттин созулгандыгы).

б) Анын чоң шаардын театрынан айырмасы жок, кең залы жаңырып *турат* (Т. Сыдыкбеков). Бул кырдан айлананын бардыгы даана көрүнүп турат (К. Жантөшев). (Кыймыл-аракеттин адаттанган сыяктуу дайыма болгондугу).

Жардамчы этиш *тур* муну менен бирге кыймыл-аракеттин азыркы учурда болуп жатканын да билдирет. Мындай учурда кыймыл-аракет речтин сүйлөнгөн мезгилинде үзгүлтүксүз болуп жаткан сыяктуу берилет:

Күн алай-дүлөй түшүп *жаап турат*, ошондой болсо да мен ууга чыгам, сен корксоң барбай эле кой (К. Жантөшев). Ажыбай, Эркинбек—экөө көзүн айырбай карышкырдын ар бир кыймылын *карап* турушат (К. Жантөшев).

Жардамчы этиш *тур* негизги компонентинин маанисине байланыштуу мезгил-мезгили менен кайталанган кыймыл аракети да билдирет:

Оюма түшкөн сайын көңүлүмдү караңгылатып *турат*.

Мен өзүм *текшерип турамын* (М. Абдукаримов).

Ошо окопторго пулемётторун орнотуп, кызылдарды шаарга жолотпой, тынымсыз *атып турду* (С. Каралаев). Ал камерада ары карай кеткен конвейер туруучу машинага нымдалган булгарыларды *жеткирип турат* (С. Сасыкбаев). Күк сайын туш тараптан ондогон вагондор *келип турат* (М. Абдукаримов).

Жогоркудай конструкция кээде мезгил-мезгили менен кайталанган кыймыл-аракетти эмес, белгилүү бир убакыттын аралыгында гана болгон абалдык түшүнүктү да билдирип калышы мүмкүн:

Эне, уулунун кебетесин карачы—деп, Салтанат айтканда, Тумар да алыстап бара жаткан Эркинди ээрчий *карап турду* (К. Жантөшев). Менин деле ичим күйүп *турат* (М. Абдукаримов). Жайында көргөн оор эмгектери эсинен чыгып, дагы эгин сугарып, чөп чапкылары келет деп *ойлонуп турду да*, койдун чети менен илгери басты (К. Жантөшев).

Жардамчы этиш *тур -a//-e//-й* формасындагы чакчылдар менен айкашкандыгына жана өзү кайсы ыңгайдын формасында тургандыгына карата жогоркудан башка да кошумча маанини берет.

Эгерде жардамчы этиш *тур -a//-e//-й* формасындагы чакчылдар менен айкашып, өзү белгисиз өткөн чак формасында турса, анда кыймыл-аракеттин адаттанган сыяктуу дайыма болуп тургандыгын билдирет:

Орто чарбалар малдарын күңгөйлөтүп, арык-торугуна карды күрөп чөп жулуп бере турган. Сапар дайыма мындай жерлерде эчкилердин алдын ала утурлап, каалаган тарабына карай *бет алдырып жүрө турган* (К. Жантөшев).

Чакчыл формасындагы *бол* деген этиш менен айкашканда мындай конструкция бир нерсенин бир калыпта жүргөндүгүн, дайыма болгондугун да билдирет:

Эдирендин жашы он төрткө чыкса да, бою өтө кичине *боло турган*. Бир музоолуу уй, эки кой, бир кулундуу бээ, үч улактуу эчкиси *боло турган* (К. Жантөшев).

Эгерде чакчылдардын ушул эле формасы менен айкашып, бирок өзү буйрук ыңгай формасында турса, анда кыймыл аракеттин убактысынча, кыска мөөнөткө иштелишин билдирет:

Аны-муну койдун да, унчукпай *отура тур* (М. Абдукаримов). Ага дейре желикпей *коё тур*, Шарше. Бул ишти *коё туруп*, Какмен ушуну сурайлык (Т. Сыдыкбековдон). *Бара тур*, синдим,—деди Калыйча Маржанкүлгө (Т. Сыдыкбеков). Кыздарын коркпосун, ээрчитип айылга *бара тур* (Т. Сыдыкбеков). Сен алдыңкы кашатка *тура тур*, мен артыңдан жетип барам.

Жардамчы этиш *тур* жогоркудан башка чакчылдардын *-ганы* формасы менен келген татаал эгиштин составынан да кезигет. Мындай учурда алар кыймыл-аракеттин чукул арада болорун билдирет:

Сени ушундай сапарга *узатканы туруп* кантип урушайын. (М. Абдукаримов). Кеткен намызым *келгени турат*, кудайым өзү *бергени турат* (Т. Сыдыкбеков). Күн *жааганы турат*

ж. б.

3) *Жат*. Чакчылдар менен айкашып, жардамчы этиш катарында колдонулганда, кыймыл-аракеттин созулгандыгын, азыркы учурда болуп жаткандыгын көрсөтөт:

Колдон келген камкордугун көрүп, жолго *даярданып жатат* (М. Абдукаримов). Колхоздун байлыгы өсүп, элдин турмушу *жакшырып бара жатат*. Далай эле кызматыңды кылып, ак ниетибиз менен *иштеп келе жатабыз* (М. Абдукаримов). Бир гана квартира маселеси кыйыныраак. Ушу жагын жолго *коё албай жатабыз* (С. Сасыкбаев).

Бар, кел жана кет деген негизги компоненттер менен айкашкан учурда жардамчы этиш *жат* аркылуу кыймыл-аракеттин өнүккөн процесс сыяктуу созулушу көрсөтүлөт; ошону менен бирге багытты билгизүү мааниси да орун алат:

Нечен жылдан бери биргелешип *туруп келе жатабыз*, далай эле туз татып жүрөсүз (М. Абдукаримов) (белгилүү бир убакыттан тартып, азыркы мезгилге чейин). Эчен-эчен заңкайган элечек оронушкан каркырадай байбичелер, кызыл, сары жибек шалы жоолуктарды салбырата салышып, жакшы кийинишкен келиндер топ-топ болуп *басып келе жатышты* (Т. Сыдыкбеков).

Бир күнү айылдагы адамдар Жакшылык ырчынын ырын угуу үчүн *келип жатышты* (С. Каралаев). Топтошуп эл келип жатса, туш-тушка куугунчулар чапкылап, *кетип жатат* (К. Жантөшев).

Кыргыз адабий тилинде *бара жатат* деген татаал этиштин акыркы компоненти *баратат* (<бара (жа) тат), *барат* (бар (а—жа) т (а) (т)). Короо-короо окшош сур эчкилер *жайылып барат* (К. Жантөшев. Тилек, 79-бет) болуп кыскарып жана биригип айтылышына жол берилет. Кээ бир говорлордо жардамчы этишке *-ыр* мүчөсү кошулуп *бара жатыр*, кээде *бара жатыры* (<*жат-ыр-ыр*) формасында да колдонулат. Мындагы унуга жалганган *-ыр* (*жат-ыр*) байыркы убактагы учур-келер чактын мүчөсү. Бул мүчө кыскарган түрдө *туру* (<*турур*), *отуру* (*отурур*), жүрү (жүрүр) деген жардамчы этиштерде да сакталган: Ат *оттоп туру* ж. б.

Жардамчы этиш *жат* кээде сүйлөнгөн мезгилдеги кыймылды абалды сүрөттөө үчүн да колдонулат:

Өзүмө ылайык кетмен болсо, чоңдордон калышпайт элем,— деди Алымкул,— атасынын жанына бир аяк талканды *коюп жатып* (М. Абдукаримов).

Жат жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин созулушун гана көрсөтпөстөн, кээде анын сүйлөгөн мезгилден кийин болорлугун да көрсөтөт. Мындай учурда негизги этиш *-а//-e//-й* формасындагы чакчылдар, анын жардамчы компоненти келер чак формасында колдонулат: Башка түшкөнүн көрө *жатарбыз* (М. Абдукаримов). Биз анда бекер олтуруп албаспыз, билгенибизди айтыша *жатарбыз* (Т. Сыдыкбеков). Азырынча иш ушундай болуп турсун. Бул жөнүндө кийин да сүйлөшө *жатабыз*.

4. *Отур*. Бул жардамчы этиш катарында көбүнчө *-ып* формасындагы чакчылдар менен айкашат; кыймыл-аракеттин мейкиндикте созулгандыгын билдирет. Бирок негизги компоненттин маанисине карата созулуу белгилүү бир убакыттын аралыгында, же болбосо өнүгүү абалында болушу мүмкүн.

Эгерде чакчылдар кыймылды билгизүүчү этиштен болсо, анда жардамчы этиш кошулган мындай айкашуу кыймыл аракети өнүккөн сыяктуу созулушун билдирет:

Тойгоп кой өр талашпай эңиш тартып *жайылып отуруп*, ойдундагы жолду кесип, тескей тарап менен кайра төмөн үйгө карай жайылган. Жөө туман *ылдыйлап отуруп*, Эркинге да жетти (К. Жантөшев).

Татаал этиштин бул формасы кээде кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттын аралыгында созулгандыгын, башкача айтканда, абалдык түшүнүктөрдү билдирүү үчүн да колдонулат:

Түнү бою түтүн ээлеринин аттарына чачым кагаздар *жазып олтурушту* (Т. Сыдыкбеков). Эчки-текелер кайсы жерде көрүнүп калар экен деген ой менен дүрбү салып, ар кайсы аска жана кумайлардын арасын *карап олтурушту* (К. Жантөшев).

Эгерде негизги маани татаал этиштин составындагы чакчыл этишке түшсө, анда *отур* жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин белгилүү бир убактан тартып азыркы мезгилге чейин созулганын, б. а. кыймылдын абалга өткөнүн билдирип калат:

Юбилейге эң сонун көрсөткүчтөр менен *келип олтурат*. Эч сөз айтпастан *кетип олтурат* (К. Жантөшев).

Жогоруда көрсөтүлгөн төрт жардамчы этиштин башка жардамчы этиштерден айырмасы — булар учур чактын жасалышына катышат. Ошондуктан чактык маани менен кыймыл аракеттин кандайча өткөндүгүнүн мүнөздөмөсү бир эле конструкция аркылуу берилет.

Бул этиштер негизинен кыймыл-аракеттин созулушун билдиргени менен, жүр менен *тур* калган берки экөөнөн мезгил мезгил менен кайталангандыкты билдиргендиги менен айырмаланат (*келип тур*, *келип жүр*), дагы бир айырмасы жүр кыймылдык түшүнүктү билдирсе, *отур*, *тур*, *жат* абалдык түшүнүктү билдирет.

5) Бул топко киргендердин ичинен *бер* жардамчы этишинин мааниси ар түрдүү. Мунун маанисинин ар түрдүүлүгү чакчылдардын кайсы формасы менен айкашкандыгына жана алардын маанисине да байланыштуу.

Бер этиши грамматикалык формасы жагынан буйрук ыңгайда туруп, *-a//-e//*-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракетти иштөөгө уруксат экендигин билдирет. Бирок мында контекстке карата кыймыл-аракеттин созулушун да көрсөтөт:

Мейли, билгениңди мага бермек белең. Кандай ойлосоң, ошондой *иштей бер* (К. Жантөшев). Эч ким болбойт, тартынбай *келе берсин* (М. Абдукаримов). Кана Өмүкө, сүйлөй *бериңиз* (Т. Сыдыкбеков).

Чакчылдардын ушул эле формасы менен айкашып, бирок *бер* этиши буйрук ыңгайда эмес, чактардын биринде колдонулса, анда мындай айкашуу аркылуу кыймыл-аракеттин созулушу көрсөтүлөт:

Ушинткен Саадат алдыртадан күч жыйнап камылга көрө *берди* (Т. Сыдыкбеков). Кетменди азыр деле *иштей берем* (М. Абдукаримов). Шатырман жааган жаанга мойнун тосуп *отура берди* (К. Жантөшев).

Бер этиши *-a//-e//*-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, контекстке карата кээде кыймыл-аракеттин узакка созулушун адаттангандай кылып да көрсөтөт:

Орундуу жерде да, орунсуз кезде да Шарше күүлөнө *берет*. Төштү ача таштап, тигил таза кийингендерди *кекеге берет*. *Ээрге* түз олтуруп *темине берет*, көк ала мойнун түз алып желишин жазбайт. Таякең келген аякты кетирбей *иче берет*. Айтор жайдын саратан күнүндө шашке болбой олтурган кеч бешимге чейин тынбастан кымысты *куя берет* (Т. Сыдыкбеков). Ал жалгыз олтурса деле өзүнчө ичинен кыңкылдай берет, анткени ушинтип көнүп калган.

Жардамчы этиш *бер* менен *-a//-e//*-й формасындагы чакчылдардын айкашуусу кээде кыймыл-аракеттин иштелишинин тездигин, чукулдугун да көрсөтөт:

Кылычын тагынып, жаасын асынып, саадагын байланып, текесине минип кубанып, Эдирең-Теке *ырдап «коё» бёрди*. Таякем Карашумкардын томогосун тартып алганда, ал далдаңдап качырып *сала берди* (К. Жантөшев).

Жардамчы этиш *бер* айрым учурда *-a//-e//*-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин кайталанышын да билдирет: Ал күнүгө *бара берып жаадады*.

Жардамчы этиш *бер* кээде сүйлөнгөн мезгилдеги кыймылдык абалды сүрөттөө үчүн да колдонулат:

— Кеке, — деди Султан, Карымшактын бут жагына *олтура берип* (Т. Сыдыкбеков). Өтө *берерде* көрүп калдым.

Жардамчы этиш *бер -ып* формасындагы чакчылдар менен да айкашат; кыймыл-аракеттин башка бирөө үчүн иштелгенин билдирет:

Өмүрбайдын эгинин бүт *жыйнап берди* (М. Абдукаримов). Мен айткан жакка барып бер. Мына бул атты *сатып бер*. Тиги жаткан катты алып барып *окуп бер*. ж. б.

Мындай айкашуу да кээде контекстке карата кыймыл аракеттин иштелишине жол берилгенин, толук иштелгенин билдирет:

Кумайык каңшылаган бойдон алдына түшүп *качып берди* (К. Жантөшев). Айыл арасына бастырса, эки этекти *коё берип*, төштү ачып салып, камчыны толгой таштайт (Т. Сыдыкбеков). Эч кандай кыйынчылыкка карабастан ылдам *кете беребиз* (М. Абдукаримов).

6) *Туш* жардамчы этиштик мааниде келгенде көбүнчө *-a//-e//*-й формасындагы чакчылдар

менен айкашат да, кыймыл-аракеттин улантылышын, же капысынан бир абалдан экинчи абалга өткөндүгүн билдирет.

Туш жардамчы этиш катарында кыймылдын, окуянын созулушун көрсөтөт:

Дөбөт карышкыр жогору *бара* түштү да, башты тоголотуп жиберди. Ал койлорду жогору карата *жая* түшүүнү ойлоду (К. Жантөшев). (Кыймыл-аракеттин созулушу).

Үйдүн ичи караңгылай түштү. Саал күлүмсүрөй берсе, жалпак таноолору *жайыла* түшөт (Т. Сыдыкбеков). Деги дениң сообу?!—деп, Калмурат аксакал *мостоё* түштү. Гүлайымдын жүзү *жарк эте* түштү (М. Абдукаримов). Сурмалуу көздөрүн сүзүлтө берди эле кашынын алдындагы кичинекей мең *карара* түштү (Т. Сыдыкбеков). (Кыймыл-аракеттин бир абалдан экинчи абалга өтүшү).

Туш жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин күчүн, анын кандай деңгээлде болгондугун белгилөө үчүн да колдонулат:

Шилтесең эле *алып* түшөт. Ыргытканда 7—8 метр жерге *барып* түштү. Эки көзү *чакчая* түштү. Ичек-карын көмүлгөн жерди тепти эле, кекиликтин ичек-карындары булайып *чыга* түштү (К. Жантөшев).

2. Кыймыл-аракеттин өнүгүшүн жана багытталышын билдирүүчү этиштер

Кел жана *бар* деген жардамчы этиштер чакчылдар формасындагы негизги компоненттер менен айкашып, кыймыл аракеттин, ал-абалдын өнүгүшүн, багытын билдиришет.

1) *Кел*. Чакчылдар формасындагы этиштер менен айкашкандагы кошумча мааниси ар түрдүү.

Ал жардамчы этиш катарында колдонулганда, негизинен, кыймыл-аракеттин азыркы мезгилге карай өнүгүшүн билдирет. *Кел* этиши *-ып* формасындагы чакчылдар менен айкашкан учурда, кыймыл-аракет сүйлөөчүнү көздөй багытталып, үзгүлтүксүз иштелген иштин речь сүйлөнгөн мезгилде бүткөндүгү билдирилет. Мындай учурда *кел -ып* формасындагы чакчылдар менен айкашат. Ал эми *бар* жана *кет* аркылуу берилген кыймыл-аракет болсо сүйлөөчүдөн башка жакты көздөй багытталат, б. а. кыймыл-аракеттин азыркы мезгилден келерки мезгилге карай өнүгүшү, багытталышы көрсөтүлөт:

Эски үрп-адаттардын тамырына балта чаап жоюу үчүн күрөшүүдө, тоо-таштын арасында эзилген караңгы кыргыз элинин аң-билимин көтөрүүдө көп милдеттер *аткарып келди*. Кыштан бери ар кандай ушактар таралып, эл оозунда *айтылып келди* (Т. Сыдыкбеков). Мансур элүү башы өзүнүн эки жигити менен короого атчан *кирип келди* (М. Абдукаримов).

Бул сүйлөмдөрдө татаал этиштер кыймыл-аракет өзүнүн белгилүү чегине жеткендигин билдирет. Эгер кыймыл-аракет азыркы мезгилде да болуп, дагы улантыла турган болсо, анда *жат* этиши кошулуп, үч составдуу татаал этиш аркылуу берилет. Салыштыр: ар түрдүү кызматты *аткарып келди*—Ар түрдүү кызматты *аткарып келе жатат*.

Жардамчы этиш *кел -а/-е/-й* формасындагы чакчылдар менен да айкашат. Мындай учурда бирге (кошо) болуучу кыймыл-аракеттин толук иштелгендиги көрсөтүлөт. Бирок мында багытты билгизүү мааниси сакталат:

Айылдан жалгыз келбестен, келинчегин *ээрчите келди* (С. Сасыкбаев). Зайра короодо аттуу турган аткаруучуну терезеден көрүп, коридорго *чыга келди* (Т. Сыдыкбеков).

2) *Кет*. Өзүнүн негизги мааниси боюнча *кел'ге* карама-каршы; кыймыл-аракеттин сүйлөөчүдөн башка жакты көздөй, б. а. азыркы учурдан келечекти көздөй багытталганын билдирет.

Кет. -ып формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин толук иштелгендигин билгизет. Мунун багытты билгизгендеги мааниси кыймыл этиштер менен айкашканда гана ачык көрүнөт:

— Дагы бир кекилик атып, эртең төрт кекилик кармап бересиң,—деп, Түлкү жөнөп *кетти* (К. Жантөшев). Эр азыгы менен бөрү азыгы жолдо дегенче, өзү да *узап кетти* (Т. Сыдыкбеков). Көз ачып-жумганча Эркинбек зымырап алда кайда *кирип кетти* (К. Жантөшев).

Ал эми сезүү жана башка маанилерге байланыштуу болгон этиштер менен айкашса, багытты

билгизүү мааниси сакталбайт; кыймыл-аракеттин биротоло иштелгендиги көрсөтүлөт, бирок мында тездиктин жана капыстыктан болгондуктун мааниси да орун алат.

Ал эмнегедир безгек болгон кишиче *калчылдап кетти* (М. Абдукаримов). Эптеп кетмен шилтей турган болуп калса эле, бизди *багып кетет* (М. Абдукаримов). Ажыбай бурулуп карай салганда, көк жоргону минип, дагы бир атты коштоп келе жаткан Эркинбекти көрүп, сүйүнүп *кетти* (К. Жантөшев). Ороскул оң жамбашына оодарылып, ошол замат *уктап кетти* (Ч. Айтматов).

-a//-e//-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, окуянын тез жана капысынан иштелгенин билдирет. Мындай учурда негизги компоненттин кандай этиштерден болушу шарт эмес: Тумар үйгө жөлөнүп *отура кетти*. Келе жатканда *тие кет*. Атты *тушай кет*. Тилин салаңдатып, чарчаганын күбөлөгөндөй Кумайык оттун боюна келип *жата кетти* (К. Жантөшев). Курман ичегиси түйүлгөн кишиче көк шиберди уйпалап, үстөмөнүнөн *боортоктой кетти*. Ал жооп күтпөстөн сүйлөй *кетти*. Кемегенин жанындагы бир кучак саманга *от коё кетти* (Т. Сыдыкбеков).

3. *Бар*. -a//-e//-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, жардамчы этиш катарында бирге (кошо) болчу кыймыл-аракетти билдирет: *айта бар, ала бар* ж. б.

Бар. -ып формасындагы чакчылдар менен айкашат да, сүйлөөчүдөн башка жакты көздөй багытталып, алыстап бараткан кыймыл-аракетти билдирет:

Студенттердин арасындагы кружокко жетекчилик кылуу ишин *алып барат*.

Кайран өмүр жашчылык

Өтүп *барат* шаштырып (С. Токтогул).

Кыймыл-аракет белгилүү бир учурунан өтүп бара жатса, татаал этиштин составына *жат* этиши кошулат. Мындай учур да алдыңкы компоненттер чакчылдардын -ып, -а формаларында, акыркысы чак жана жак мүчөлөрүн кабыл алат:

Көк жашыл болуп мурдагы көйкөлгөн кең жайыт, чөбүнүн гүлү түшүп, азыр куусаң *тартып бара жатат*. Ак ниеттүүлүк менен талыкпай иштөөнүн натыйжасында колхозубуздун жергеси кеңип, элибиздин турмушу *жакшырып бара жатат* (Т. Сыдыкбеков).

Эгерде ушул эле конструкцияда *бар* этишинин ордуна *кел* колдонулса, анда кыймыл-аракеттин процесси башка жактан сүйлөнүп жаткан мезгилге, кандайдыр бир чекке жакындагандыгы билдирилет. Салыштыр: Эгин *бышып бара тат* —Эгин *бышып келатат*. Элдин турмушу *жакшырып баратат* —Элдин турмушу *жакшырып келатат* ж. б.

Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү этиштер

Кыймыл-аракеттин толук иштелиши -ып формасындагы чакчылдар менен *ташта, сал, кой, жибер, кал, кет, чык* деген жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу берилет. Бул жардамчы этиштердин ичинен кээ бирөөлөрү -a//-e//-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин тездигин, чукулунан болгондуктан да көрсөтөт. Бирок мында да кыймыл-аракеттин иштелип бүткөндүгүн билдирүү мааниси сакталат. Ошондуктан аларды бул топко киргизүүгө болот.

Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин көрсөтүүнүн негизги белгиси болуп иштин биротоло иштелип бүткөндүгү, же иштин сүйлөнгөн мезгилде бүткөндүгү эсептелет. Мисалы, чөптү *чаап таштадым, катты жазып салдым* дегенди кыймыл-аракеттин биротоло, толук иштелгендиги деп эсептеп, ал эми газетти *окуп чык* дегенди кыймыл-аракеттин толук иштелгендигин билдире албайт деп эсептөөгө болбойт. *Окуп чык* татаал этиштен турган буйрук ыңгай болгону менен, түрдүк кошумча мааниси боюнча, кыймыл-аракеттин иштелүү чеги катарында башталыш учурду билдирет; мында кыймыл-аракет сүйлөөчү үчүн речтин айтылган мезгилинде бүткөн болот. Ошентип, этиштин бул түрлөрүнүн мүнөздүү белгиси—көңүл кыймыл аракети белгилүү убакыттын ичинде *толук иштелишине* бурулгандыгы, грамматикалык жагынан учур чагынын жоктугу эсептелет.

Кыймыл-аракетти толук иштелгенин билдирүүчү жардамчы этиштерди грамматикалык маанисине карата өз ара экиге бөлүүгө болот:

а) татаал этиштин составында турганда да өзүнүн лексикалык маанисинен көп алыстабай туруп, кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү жардамчы этиштер: *чык, тап та, бүт, кет, кал* ж. б.;

б) *-ып* формасындагы чакчылдар менен айкашканда лексикалык баштапкы маанисинин ордуна кыймыл-аракеттин тездигин, бүткөндүгүн билдирүүчү жардамчы этиштер: *жибер, кой, сал* ж. б.

Аталган жардамчы этиштер чакчылдар менен айкашкан да, жалпы жонунан кыймыл-аракеттин толук иштелишин көрсөткөнү менен, чакчылдардын кайсы формасы менен айкашканына жана өздөрүнүн маанисине байланыштуу башка да кошумча маанилерди билдирет. Ошондуктан кыймыл-аракеттин толук иштелишин билдирүүчү жардамчы этиштердин ар бири өзүнчө мүнөздөлүүнү талап кылат:

1) *Сал. -ып* жана *-а//-е//-й* формасындагы чакчылдар менен айкаша берет.

-ып формасындагы чакчылдар менен айкашат, *сал* жардамчы этиш катарында колдонулганда, кыймыл-аракеттин толук иштелишин билдирет:

Сенин адамгерчилигиң, менин күчүмө күч кошуп, көңүлүмдү асманга көтөрүп, колхоз үчүн жан дилим менен иштөөгө *талпындырып салды*. Эркин койду айландыра үч жерге отту улуу *жагып салды* (К. Жантөшев). Сапарбай баш болуп жаштар чоң кагаздын бетине жазуу жазышып, газеталарды *жайып салышыптыр* (Т. Сыдыкбеков).

Жардамчы этиш *сал -а//-е//-й* формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин капысынан болгондугун, тездик менен иштелерин билдирет:

Ал терс кайрып койгон курканы дароо *калыбына келтире салды* да, дүрбүдөгү кароолду карышкырга тууралады. ...Жээрде кашка жалт бурула кошкуруп, сол жактагы жыбытчаны *карай салды* (К. Жантөшев).

2) *Тапта* жардамчы этиш катарында көбүнчө *-ып* формасындагы чакчылдар менен айкашат да, кыймыл-аракеттин толук иштелишин, чечкиндүүлүгүн жана кескиндигин билдирет:

Ошон үчүн башка жылкылар тынч турбаган арык сараланы тиштеп, тепкилеп четке *кубалап таптачу* (Т. Сыдыкбеков). Тоонун карын шамал айдап келип, кокту-колотко шыкаганда, жердин ой-чуңкурун билдирбей *тептегиз кылып таптаган* (С. Каралаев). Узун жигит дардайып жаткан калыбында колун силкип таштады (Т. Сыдыкбеков).

Кээде ал *-а//-е//-й* формасындагы чакчылдар менен да айкашат. Бирок татаал этиш үч составдуу болот да, биринчи компонент билгизген негизги мааниге кийинки эки компонент аркылуу кошумча маани берилет; мындай учурда кыймыл аракеттин башталып барып аягына чыкпай калгандыгын билгизүүчү кошумча маани киргизилет. Кийинки бул маани боюнча *тапта* менен *жазда* бир бирине синонимдеш:

Кыяматтын кыстоосун көрүп *кала таптадык*, өтүң чыгып оозундан, өлүп кала таштадың. Элемандын сырттаны *учуп кете таптады* («Эр Төштүктөн»). *Кетип кала таптады//келип кала жаздады*.

3) *Чык* кыймыл-аракеттин баштан аяк толук иштелгенин, же толук иштелерин билгизүү үчүн *-ып//-ип* формасындагы чакчылдар менен айкашат:

Мен сен айткан романды *окуп чыктым*. Сен айткандай, баштан аяк көчүрүп чыктым. Музейдин ичине кийрип жиберди эле, кызыктуу бир топ нерселерди көрүп чыктык.

4) *Жибер* жардамчы этиш катарында *-ып* формасындагы чакчылдар менен гана айткашат да, кыймыл-аракеттин тездигин, чечкиндүүлүгүн, толук иштелерин билдирет. Кыргыз тилинде мунун синоними катарында *ий, ир* деген этиштер колдонулат. Жардамчы этиштик мааниси жагынан бул үчөөнүн (*жибер, ир, ий*) ортосунда айырма жок:

Мугалим айткандай, кароолун тегиздеп туруп тарс эттире *атып жиберди* (К. Жантөшев).

Кабылан тууган Алмамбет
Ыргыта коюп ирди дейт («Манас»).

Муштап ийди; иштен ийди; аткарып ийди. Үйүлүп турган кургак бедеге *от коюп жиберди* (М. Абдукаримов). Калпак бай уулу көлдөлөң бүктөөсүндө катылган камчыны сууруп алып,

Жакыпты май куйрукка *басым-басып* жиберди (Т. Сыдыкбеков).

5) *Кой -ып* формасындагы чакчылдар менен айкашканда жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин толук иштелердигин билгизет; бирок *сал, ташта'* га караганда мында чечкиндүүлүк, кескин аракеттенүүнүн мааниси болбойт. (Салыштыр: *чаап салды, чаап таштады—чаап койду*); кыймыл аракеттин жайынча гана толук иштелгендиги көрсөтүлөт:

Дөбөт карышкыр тиштеп олтурган башын жерге коюп, арс этип бир үрүп, анан акырын *улуп койду*. Сен болбосоң, мен оокат кыла албай калмак экемин—деп, Ажыбай абдан кубануу менен таанды бүркүтүнүн алдына *ыргытып койду* (К. Жантөшев). Үстүнөн оромол менен таңып *койду* (М. Абдукаримов).

— Апей ботом!—деп, Умсунай *чочуп койду* (Т. Сыдыкбеков).

-а//-е// -й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин тездигин, чечкиндүүлүгүн, капысынан болгондугун билдирет:

Бирок Тумар канчалык күлгөнү менен, Сапардын сөзүнө ызалана түшкөнүн Салтанат байкап, күлкүсүн *токтото койду* (К. Жантөшев). «Тагай өчүн алган экен»—деп, дароо *биле койду*. Обочороок жерде аттанып жаткан Тагайды көрө *койду* (М. Абдукаримов).

Кой -а//-е// -й формасындагы чакчылдар менен айкашып, жардамчы этиш катарында колдонулганда, кээде кыймыл аракетти иштөө үчүн болгон уруксаатты, же тездикти билдирет. Мындай учурда *кой* этиши дайыма буйрук ыңгай формасында колдонулат: *ала кой, кете кой*.

—Сырттаным, мен бул этти бузуп, казанга салгыча, кичипейилдик кылып суу *алып келе* коюңуз,—деди (К. Жантөшев).

Тангыч -ба мүчөсү *кой* жардамчы этиши катышкан татаал этиштин компонентинин кайсынысына жалгангандыгына байланыштуу кошумча маани да түрдүүчө болушу мүмкүн.

Эгерде тангыч -ба мүчөсү чакчыл формадагы негизги компонентке жалганса, анда кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашпай калгандыгы билдирилет:

Жайында бир топ жолдошторуң менен ууга баратканда, мен да барайын десем, *жибербей* койдун (Т. Сыдыкбеков).

Эгерде -ба мүчөсү жардамчы компонентке жалганса, тануу менен бирге, алдын ала эскертүү мааниси да берилет: *айтып койбо, көрсөтүп койбо, билгизип койбо* ж. б.

Эгерде татаал этиштин составындагы эки компонент тең -ба мүчөсүн кабыл алган болсо, анда кыймыл-аракеттин болбой койбостугу, сөзсүз аткарыла тургандыгы билдирилет:

Өндүрүштө күн сайын кыйынчылыктарга *жолукпай кой* бойсуң (С. Сасыкбаев). Ал бүгүн *келбей койбойт* ж. б.

6) *Кал -ып* формасындагы чакчылдар менен айкашканда, жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин биротоло, толук иштелгенин билдирет:

Эшме дагы тиштөөгө умтулду эле, бирок түлкү былк этпей *жатып калды*. Түлкү кайрылып бүркүткө айбат кыларында, чап эттирип түлкүнү баштан алды да, кара шумкар канаттарын далпылдата *отуруп калды* (К. Жантөшев). Куйтулук кылгандыгы бат эле *билинип калды* (М. Абдукаримов).

Жогоркудай конструкция кээде негизги этиштин маанисине байланыштуу кыймыл-аракеттин аяктоого жакындагандыгын, же анын күчүн (кандай даражада иштелгендигин), чечкиндүүлүгүн көрсөтөт:

Эркиндин жалгыз бел байлаган досу Кумайык эле, алда уламдан улам бери жакындап үрүп *келип калды* (К. Жантөшев).

Колундагы музоо тиш өрүлгөн ыргай сап камчысы менен олтурган жеринен Өмүрдү чоку талаштыра *берип-берип калды* (Т. Сыдыкбеков). Камчы менен баш аралата дагы бир жолу *тартып калды* (М. Абдукаримов).

-а//-е// -й формасындагы чакчылдар менен айкашканда *кал* жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин капысынан, тезинен болгонун, же бир абалдан экинчи абалга өткөндүктү көрсөтөт:

Бирок түлкү биздин кыйкырык-чууну тоготпой эки колун бооруна алгандай бүркүткө карап, чочоюп *отура калды*. Ушинтип бүгүн кар түшөбү?—деп, Наз ойлоно асманды караганда, ити акырын гана үнүн чыгарды да, лып *жата калды* (К. Жантөшев). Сабага куйганы эсине түшүп,

Самтыр'мостоё калды (Т. Сыдыкбеков).

—О, айланайын, деги соосуңбу? —деп, ого бетер шашылып Өмүр атынан түшө калды (К. Жантөшев).

Тангыч -ба мүчөсү жалгангандагы маанинин берилиши жагынан *кал* жардамчы этиши *кой* деген этиш менен бирдей: *жазбай койду, келбей калды, жазбай койбо, келбей кал ба ж. б.*

Негизги компонент менен жардамчы компонент *да* байлам тасы аркылуу тутумдашканда да, кыймыл-аракеттин чечкиндүүлүк менен болгондугу билдирилет:

Кой шуулдап келе жатып, бир чоң асканын алдына келгенде тык *токтоду да калды*.

Таптакыр караңгы түшүп, жанында турган бийик асканы көрсөтпөй туман улам удургуп, так түтүн каптаган караңгы үйгө *окиоду да калды*. Эркин көз ирмебей табыш чыккан тарапты карады да калды (К. Жантөшев).

7) *Ал* жардамчы этиш катарында *-a//-e//-й* формасындагы чакчылдар менен айкашканда, мүмкүндүктү (оң формада болсо) же мүмкүн эместикти (терс формада болсо) билдирет: Мен французча текстти *окуй алам, которо алам*. Бирок бизди эч ким *ажырата алышпайт*. Кечинде аябай чарчап келсе да, көпкө чейин *уктай албайт* (М. Абдукаримов).

Ал -ып формасындагы чакчылдар менен айкашканда, үч түрдүү мааниде колдонулат, бирок үчөөндө тең «өзү» деген идея кошулуп жүрөт.

1) Кыймыл-аракет субъектинин өзү үчүн иштелгендигин билдирет:

Эдирең-Теке ал балыкты *кармап алды да*, арыктын жээгине чыкты.

Адылбай тарткыла деп кыйкырганда, кайра *тартып алдык*. (К. Жантөшев). Ошентип жүрүп төрт кап буудай *камдап алды*. Алымкулду коргонуна чакырып келип, дарбазаларын *бекитип алды*. Алтынайдан иниме деп *сурап алган* (М. Абдукаримов).

2) Окуя аракеттенүүчү жактын айланасында, же ага багытталганын билдирет:

Аке, мен өзүм эле үйрөнүп *алдым* (М. Абдукаримов). Ар ким өз короо-жайынан узап чыкпай, эшик алдына максатсыз сороюп узакка *туруп алат*. Оттун чогуң чымчытып тиштеген папиросун *тутандырып алды да*, Жакып мекемени көздөй жөнөдү. Карымшак да чыны менен бир күлүп *алды да*, ушундан кийин бир аз көңүлдүү олтурду (Т. Сыдыкбеков).

3) Кыймыл-аракеттин чукулунан, капысынан болгондугун билдирет:

Соке калдастай берип Жыпардын сыясын төгүп *алды*. Бастыра берген Соке өз алдынча *кобурап алды*. Мария ичтен сызылып үшкүрүп *алды*. Шарше эки жагына элтең *карап алды да*, Саламат уулунан папирос сурады (Т. Сыдыкбеков).

Кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирүүчү мүчөлөр

Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин убакыт боюнча өтүшүнүн мүнөзүн (кыймыл-аракеттин созулушун, бүтүшүн, кайталанышын, чукулунан, капысынан болушун, бошондошун, же күчөшүн ж. б.) билдирүү үчүн *-ып, -a//-e//-й* формасындагы чакчылдарга жардамчы этиштер кошулат, кээде бул маанини билдирүү үчүн айрым мүчөлөр да пайдаланылат. Кыймыл аракеттин мүнөзүн билдирүүчү андай мүчөлөр этиш аркылуу берилген негизги түшүнүккө жогоруда саналган кошумча маанилердин айрымдарын жүктөйт. Ошондуктан аларды шарттуу болсо да түрдүк маанидеги мүчөлөр деп атоого болот. Мүчөлөрдүн бул түрү бардык эле этиштерге жалгана бербегендиктен, алар түр категориясын уюштуруучу системалык мүнөзгө ээ эмес.

Кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирүү үчүн колдонулуучу мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет:

1) *-гыла* (фонетикалык варианттары менен). Этишке жалганып, кыймыл-аракеттин кайталанганын билдирет. Кыргыз тилинде бул мүчө анчалык өнүмдүү эмес, өтмө маанидеги аз сандуу этиштерге гана жалганат: *тарткыла, чапкыла, муштагыла, тепкиле, кескиле* ж. б.

Бул мүчө жалганган этишке буйрук ыңгайдын экинчи жагынын көптүк түрүнүн *-гыла* мүчөсүн кошуп айтууга да болот: *силер чапкылагыла, тепкилегиле, кескилегиле* ж. б.

2) *-ла*—атоочтон этиш жасоочу мүчө; этишке жалганган да кыймыл-аракеттин кайталанганын билдирет. Бирок бул мааниси боюнча анчалык өнүмдүү эмес, өтмө маанидеги

карма—*кармала*, *сыйпа*—*сыйпала*, *жалма*—*жалмала* сыяктуу аз сандуу этиштерге гана жалганат. Аягы -ң же болбосо -к менен бүткөн элестүү сөздөрдөн -ла мүчөсүнүн жалганышы аркылуу бөкчөндө, соксондо, болчондо сыяктуу этиштер түзүлөт. Мындай этиштер да кыймыл-аракеттин кайталанганын билдирет;

3) -ылда (<-ыл-ла) мүчөсү табыш тууранды жана кээ бир элестүү сөздөргө гана жалганат да, аларды этишке өткөрүп, табыштык жана элестик кыймыл-аракеттердин кайталанганын билгизет. Мунун кайталанган мааниси тууранды сөздөргө «эт» деген жардамчы этиштин кошулушу аркылуу жасалган татаал этиштер менен салыштырылганда ачык билинет: *тарс этти* (табыштык кыймылдын бир ирет гана болгонун билгизет), *тарсылда* (табыштык кыймылдын бир канча ирет болгонун, б. а. кайталанганын билгизет).

4) -ыштыр (-ыш+дыр)—өнүмсүз мүчө. *Сураштыр*, *караштыр* сыяктуу сөздөргө гана жалганат да, кыймыл-аракеттин бир эмес, бир канча жолу болгонун билдирет;

5) -чы—адат өткөн чактын мүчөсү; кыймыл-аракеттин адаттангандыгын, демек, бир канча ирет кайталангандыгын билгизет:

Капкандарын байланып, ак билек, узун тумшук, куу тайгандарын ээрчитип, кайда чыйырдуу, ийиндүү колот, жылгалардын башына коно жатып, суур, кашкулак жана башка аң *терилерин алчу*. Бригадири келип саржан салса, ага ишенбей, дайым өзү айдаган жерин өзү кадамы менен *кадамдап чыкчу*. Ошон үчүн башка жылкылар тынч турбаган сараланы тиштеп, тепкилеп четке *кубалап таштачу* (Т. Сыдыкбеков);

6) -ууда (<-уу+да)—учур чактын мүчөсү; кыймыл-аракеттин акырындык менен созулушун, өнүгүшүн билдирет:

Тынчтыкты жактоочулардын *саны* өсүүдө. Биз, комсомолецтер, күрөштө *такшалуудабыз*. Туман калындап, көк жээк түнөрүүдө. Совет элдери берилгендик менен билим, техниканы өзгөштүрүүдө;

7) Кыймыл-аракеттин убакыт боюнча өтүшүнүн объективдүү мүнөздөмөсү келер чактын -ар//-ар формасына *эле* деген. жардамчы этиштин кошулушу аркылуу да берилет. Мындай конструкция аркылуу кыймыл-аракеттин адаттанган сыяктуу болуп кайталанышы билдирилет:

Азоо дегенди ушинтип *кармар эле*. Ал биздикине келип *турар эле* (бир эмес, бир канча жолу деген мааниде) ж. б.

Мамиле категориясы

Мамиле жөнүндө жалпы мүнөздөмө

Мамиле категориясы этиштик кыймыл-аракетке карата сүйлөмдүн ээсинин объектилик-субъектилик карым-катышта экендигин билдирүү үчүн колдонулат. Кыймыл-аракеттин ээге карата болгон мамилесин аныктоо дегенибиз—сүйлөмдүн ээсине мамиле мүчөлөрү жалганып, баяндоочтук милдет аткарган этишке карата объект же субъект (реалдуу же реалдуу эмес субъект) экендигин белгилөө.

Атам өтүк тикти дегенде *атам*—грамматикалык ээ, иштин чыныгы иштөөчүсү, субъектиси; өтүктү өзү тикти. *Атам* өтүк чүгө өтүк *тиктирди* дегенде да *атам* сүйлөмдүн грамматикалык ээси, бирок иштин чыныгы иштөөчүсү (субъектиси) эмес. Ишти чыныгы иштеген логикалык субъект—барыш жөндөмөдөгү өтүкчүгө деген грамматикалык толуктооч.

Колхозчулар чөп *чабышты* деген сүйлөмдө да *колхозчулар*—сүйлөмдүн ээси, иштин чыныгы иштөөчүсү; чөп болсо— алардын кыймыл-аракети багытталган объект. Ушу сүйлөмдү чөп *колхозчулар тарабынан чабылды* деп айта турган болсок, чөп—сүйлөмдүн грамматикалык ээси, бирок иштин чыныгы иштөөчүсү эмес; ал биринчи иретте, кыймыл-аракет багытталуучу логикалык объект; мында ишти чыныгы иштеген логикалык субъект—сүйлөмдөгү *колхозчулар* тарабынан деген грамматикалык толуктооч. Жеңишбек *колун жууду* дегенде да Жеңишбек—сүйлөмдүн ээси, иштин чыныгы аткаруучусу; анын кыймыл-аракети *кол* деген бөлөк бир

объектиге багытталып турат. Жеңишбек *жуунду* десек, Жеңиш *беш*—сүйлөмдүн грамматикалык ээси, иштин чыныгы иштөө чүсү, субъект. Бирок ал муну менен бирге өзүнүн кыймылы на өзү объект, анткени кыймыл-аракет башка бир нерсеге өтпөй, субъектинин өзүнө багытталып турат.

Ушинтип, мамиле формаларынын кээ бирөөндө грамматикалык ээ өзүнүн баяндоочуна карата иштин чыныгы иштөөчү субъектиси болсо, кээ бирөөндө боло албайт; иштин чыныгы иштөөчүсү кыймыл-аракет багытталган грамматикалык толуктооч болушу мүмкүн; кээде сүйлөмдө ээ болуп турган зат өзүнүн кыймыл-аракетине логикалык жагынан объект да болушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде мамиле категориясынын беш түрү бар: негизги, өздүк, кош, аркылуу, туюк.

Азыркы түрк тилдеринде мамиле категориясынын мүчөлөрүнө, негизинен, кууш үндүүлөр катышат. Байыркы тийдерде тыбыштык составы жагынан мамиле формаларына окшош кең жана кууш варианттагы мүчөлөр болгон, бирок алар, негизинен, атоочтон этиш жасашкан. Ошону менен бирге кууш варианттагы мүчөлөрү этиштерге да жалгана алышкан. Мына ушул кийинки кырдаал баштагы сөз жасоочу мүчөлөрдү кийин мамилелик форма катарында өнүгүп кетишине өбөлгө түзгөн.

Азыркы мамиле мүчөлөрүнүн баары башта сөз жасоочу функцияда колдонулуучу мүчөлөр (кең жана кууш варианттагы) менен тыбыштык түзүлүшү жагынан төп келишет: *-ан/-ен, -ан//ин, -ал/-ел, -ыл//ил, -ал//еи, -ыш//иш, -ат//ет, -ыт//ит, -тар//тер, -тыр//тир, -ар//ер, -ыр//ир, -кар//кер, -кыр//кир*. Мисалы: байыркы түркчө Тай атты—тай ат болду, ат курагына жетти. Ол меңе сөз *айытты*—Ал менден сөз сурады (*<ай—айт, утанды—уялды*; салыштыр: түркчө (*<ут, уд—уйат*; демек, *t<d<i: утан<уд->уйал*), көзүңди — көрүңдү; *айтынды*—суранды; эгенур—өзүн ээ деп эсептейт; (*уйалды—уялды (<уй<уд—уйат*); *куталды*—куттуу болду; *ток*—ол (*<ток: ток йылкы—токол мал*); аркашты—аркалашты, аркасынан жүк көтөрүштү. *Өгүшди*—макташты (*<өг— б. түрк. өг—макта*); *йашыл* (көктө маанисинде) *<йаш ж. б.* (Мисалдар Махмуд Кашгариден алынды); мамиле мүчөлөрүнө окшош мүчөлөр төмөндөгү сөздөрдө бар; кырг. от—отун, түш—түшүн, жок—жогол, сун—сунал, чок (алт.)—чогул, жөтөл—жөткүр: жан—йал (б. түркчө от йалды—от жалында ды); кыс—кыстар, бөк (монг, бөх—бекем; б. уйг. пөк—бекит) — бөктөр; май (майыш, майрык) майтар, жаз—жазгыр.

Тарыхый фактыларга жана азыркы мезгилдеги маанилерине караганда, тилде мамиле системасы түзүлүүгө чейин мунун азыркы кездеги түрлөрү башта актив жана пассивге гана ажыраган болуу керек (азыркы аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштер—актив, өздүк менен туюк мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштер—пассив). Кийин субъект менен кыймыл-аракеттин объектисинин ортосундагы карым катышты грамматикалык жагынан тактоо үчүн мурунку жалпы түшүнүктөн мамиленин азыркы түрлөрүнүн маанилери бөлүнүп чыккан.

Мамиле категориясы атайын мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу этиш сөздөрдөн жасалат. Мамиле категориясында сөз жасоо менен сөз өзгөртүүнүн—экөөнүн тең белгиси бар. Бирок кээ бир сөздөрдө гана болбосо, көпчүлүк учурда этиштин лексикалык мааниси өзгөрбөйт:

келиш—1) бирөө менен бирге келүү; 2) макулдукка келүү; *караш*—1) бирөө менен бирге карашуу; 2) жардамдашуу; *тургуз*— 1) ордунан тургузуу; 2) бирдеме орнотуу, куруу; *болуш*—жардамдашуу. Мамиле мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу жогоркудай лексикалык жаңы мааниге ээ болгон этиш өтө эле сейрек, жокко эсе.

Өтмө жана өтпөс этиштер

Кыймыл-аракеттин объектиге карата болгон мамилеси башкаруу аркылуу берилет. Объектиге карата болгон карым катнашы боюнча этиштерди өз ара бөлүштүрүүнүн мамиле системасында ролу чоң. Объектиге карата, б. а. жөндөмөлөр менен байланыштуулугуна карата этиш өтмө жана өтпөс болуп экиге бөлүнөт. Этиштин өтмө, өтпөстүгү анын лексикалык түпкү мааниси боюнча аныкталат. Ошондуктан этиштин өтмө жана өтпөс категориясы—морфологиялык эмес, лексикалык категория.

Этиштин өтмө жана өтпөс болуп бөлүнүшү баарыдан мурда кыймыл-аракеттин объектиге карата болгон байланышына негизделген. Ал эми мамиле категориясы болсо кыймыл аракеттин субъект менен объектиге карата болгон карым-катышын билгизет. Ошондуктан өтмө жана өтпөс этиштер мамиле категориясы билгизген маанинин бир жак жагы (объект) менен гана байланышат, бирок бул эки категория (өтмө, өтпөс жана мамиле) бирине бири дал келбейт.

Кээ бир этиштер аркылуу берилген кыймыл-аракет затка тике багытталат. Кыймыл-аракет багытталган ал зат көбүнчө табыш жөндөмөсүндө турат. Мындай этиштер өтмө этиштер деп аталат: *оку* (эмнени?—китепти), *чап* (эмнени?—чалгыны).

Өтмө этиштер баарыдан мурда конкреттүү кыймыл-аракетти билгизет да, затка тике жана бүт багытталып, аны кандайдыр бир өзгөрүшкө дуушар кылат, же аны ошол кыймыл аракеттин продуктусу, натыйжасы катарында көрсөтөт. Мындай этиштер объектинин табыш жөндөмөдө турушун талап кылат: *үйдү жыйна; чайды демде; атты сугар; «шыңгыраман» аткарды.*

Табыш жөндөмөсүн талап кылган этиштик кыймыл-аракеттин баары эле объектиге бирдей даражада өтө бербейт. Кабыл алуу, билүү, сезүү маанисиндеги кээ бир этиштер да өтмө мааниде болуп, табыш жөндөмөдөгү объектинин талап кылышат. Бирок аларда өтмөлүк маани күчсүзүрөөк, ошондуктан алардын кыймыл-аракети объектиге багытталганы менен, объект көрүнүктүү өзгөрүүгө учурабайт: *спортту сүйөт; жаңылыкты билет; жаңырыкты укту; антты унутту.*

Кээ бир өтмө этиштер табыштан башка барыш менен чыгыш жөндөмөлөрүн да башкарат.

Чыгыш жөндөмө менен айкашканда, өтмө этиштин кыймыл-аракети табыш жөндөмөдөгүдөй объектиге бүт таралбастан, анын жарым-жартылай бөлүгүнө гана таралат. Салыштыр: *Атты карма—Аттан кармап мин.* Нанды же—*Нан дан же ж. б.*

Барыш жөндөмө менен айкашканда, өтмө этиш кыймыл аракеттин объектиге багытталганын билдирет. Бирок ага таралбайт, объект өзгөрүүгө дуушар болбойт. Салыштыр: *Мага карады — мени карады. Атка мин — Атты мин.*

Табыштан башка жөндөмөлөрдү талап кылуучу этиштер өтпөс *этиштер* деп аталат. Алардын кыймыл-аракети бирде мени иштөө үчүн затка багытталбайт: *жүр, тур, кел, кет, күл, жөнө, укта ж. б.*

Өтпөс этиштерге көбүнчө ал-абалды (*отур, тур, жүр, жат, оору, айык ж. б.*), мейкиндиктеги кыймылды (*чурка, бас, кел, кет ж. б.*) жана бир абалдан экинчи абалга өтүүнү билгизүүчү (*кызар, агар, бозор, жумшар, музда, жашар, семир, арыкта, тоң ж. б.*) этиштер кирет. Өтпөс этиштер өздөрүнүн мааниси боюнча аракетти билгизбегенден кийин, алар башка бир нерсени иштөөгө тике багыттала албайт, пассивдүү келет. Ошондуктан өтпөстүк маани буларга мүнөздүү.

Кыргыз тилиндеги этиштер өтмө жана өтпөстүк маанини билдирүү жолдору боюнча экиге бөлүнөт:

а) *лексикалык* өтмө жана өтпөс *этиштер*.

б) *грамматикалык* өтмө жана өтпөс *этиштер*.

Биринчи топко өзүнүн лексикалык мааниси боюнча объектиге тике багытталуучу, же багытталбоочу этиштер кирет: *тамакты ич, сууну кеч; айылга кел, үйгө бар ж. б.*

Экинчи топко мамиленин ар түрдүү формаларында турган этиштер кирет. Мамиле формаларынын өзгөрүшүнө байланыштуу алардын жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгү артат. Объект менен субъектинин ортосундагы мамиле өзгөрөт.

Грамматикалык өтмө этишке аркылуу мамиле кирет, ал өтмө жана өтпөс этиштерден жасалат. Аркылуу мамиленин мүчөлөрүнүн жардамы менен өтпөс этиш өтмө этишке айланат да, тике объект менен айкашууга жөндөмдүү болот.

күл—күлдүр: Эркин күлдү—Эркин *чалдарды күлдүрдү; укта—уктат*: Айша уктады—Айша *баланы уктатты*. Жөнө—жөнөт; Ашым жөнөдү—Ашым *уулун жөнөттү*. Өтпөс этиштер аркылуулук мааниге кабатталгак мүчөнүн экинчиси аркылуу жетишет (*бошо—ким? эмне? бошот—кимди? эмнени? бошот тур—кимди? кимге? эмнени? эмнеге?*). Энем үйдү эжеме *бошоттурду*.

Аркылуу мамиленин мүчөсү жалганганда, өтмө этиштерден кабатталган маанидеги өтмө

этиштер жасалат да, сүйлөмдө эки объект пайда болот. Салыштыр: Атам *беде//бедени* чапты—Атам *бедени Алымбайга* чаптырды. Мен *газетти* уулуман алдырдым.

Жогоруда келтирилген мисалдардан өтмө этиш аркылуулук мааниге биринчи мүчө айкашканда жетишсе, өтпөс этиштер биринчи мүчөнүн жардамы аркылуу өтмө этишке айланып, тике объектини талап кылат да, аркылуулук мааниге мүчө экинчи ирет жалганганда гана жетишердигин көрүүгө болот. Ушул экинчи учурда гана аркылуулук мааниси боюнча өтпөс этиш өтмө менен теңдешет. Аркылуу мамиленин мүчөсү этишке бир же эки жолу эмес, үч жолу да кабатталып келиши мүмкүн.

Грамматикалык өтпөс этишке туюк жана өздүк мамиленин мүчөлөрү аркылуу жасалган этиштер кирет.

Туюк мамиле көбүнчө өтмө этиштен жасалат. Туюк мамиленин мүчөсү жалганганда, лексикалык өтмө этиш өтпөс этишке айланат да, баштагы тике объект менен айкашуучу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт; барыш, чыгыш жөндөмөлөрүн башкарып калат:

жең—кимди, *жеңил*—кимден; *жаз*—эмнени? *жазыл*—эмне *ге*? Аккочкор Жаңыл *мырзадан* жеңилген (А. Чоробаев). Керимбек *газетага* *жазылды*.

Туюк мамиле сейрек түрдө өтпөс этиштен да жасалат: *Соко жүрдү*—*Соко менен жүрүлдү*. Мындай учурда субъектилик жана объектилик маани өзгөрөт; кыймыл-аракеттин иштөөчүсүнүн белгисиздиги, так эместиги билдирилет.

Өздүк мамиле формасындагы этиштер көбүнчө өтмө этиштен жасалып, өтпөс этишке айланат. Өтмө этиш өтпөскө айланганда, табыш жөндөмөдө турган мурдагы сөз көбүнчө түшүп калат да, анын ордуна кыйыр жөндөмөдөгү объект пайда болот: колунду жуу—*сууга* жуун; бутунду какта—*отко кактан*. Өздүк мамиле формасындагы этиштин өтмө маанидеги бойдон калган учуру сейрек кездешет: *карма*—*карман* (кимди); *тарт*—*тартын* (эмнени); Жылкынын чылгый терисин тартынып. Медер кылар кишим жок, *Карманып сени* жүрөйүн («Кедейкан»), Чанда бирөө болбосо, өздүк мамиле өтпөс этиштен жасалбайт: *бошо*—*бошон*.

Негизги мамиле

Туунду жана тубаса этиштер мамиле формаларынын жа салышы үчүн негиз болуп кызмат кылышат. Ошондуктан алар негизги мамиле болуп эсептелинет. Морфологиялык жагынан атооч жөндөмө башка жөндөмөлөрдүн ичинде кандай орунду ээлесе, негизги мамиле да мамиленин калган түрлөрүнүн ичинде ошондой орунду ээлейт. Негизги мамиле морфологиялык жагынан өзүнө тиешелүү мүчөсүнүн жоктугу менен мүнөздөлөт; мамилелик маани мында уңгу же негиз түрүндө турган этиш сөздөрдүн ички лексикалык мааниси аркылуу лексикалык жол менен берилет. Негизги мамиледе турган этиш сөздөр морфологиялык составы жагынан *туунду*, *тубаса*, грамматикалык жагынан өтмө, өтпөс, демек, активдүү жана пассивдүү болуп да өз ара дифференцияланат.

Мааниси жагынан негизги мамиле кыймыл-аракеттин ээ тарабынан иштелгендигин көрсөтөт. Эгерде кыймыл-аракетке ээнин субъект же объект экендигин көрсөтүү зарыл болсо, анда этиш башка мамилелердин формасын кабыл алат. Мындай учурда кыймыл-аракеттин ээге карата болгон мааниси сан жана сапат жагынан өзгөрөт. Негизги мамиленин мааниси мамилелик башка формаларга салыштырганда ачык билинет: *Айша кир жууду* дегенде мындагы кыймыл-аракет башка бирөөнүн катышуусуз, сүйлөмдүн ээси—*Айша* тарабынан иштелгендиги көрүнүп турат. Грамматикалык ээ да, логикалык субъект да—*Айша*. Мында субъект менен грамматикалык ээ бир бирине дал келип, алардын милдетин бир эле сөз аткарып турат. Кыймыл-аракет багытталган объект өзүнчө башка сөз менен берилген, бирок ал логикалык жагынан субъект боло албайт, грамматикалык өз маанисинде колдонулган — объект.

Негизги мамиле кээде туюк мамиленин маанисинде да колдонулат: Мындай учур *-ган* формалуу аныктоочтук айкашуудан кезигет: *жеген эт*, *окуган китеп*, *окуган киши*, *окуган мектеп*, *окуган убак*.

Мындай аныктоочтор менен аныкталгычтар өз ара бирдей карым-катнашта эмес. Биринчи

экөөндө өздөрүнүн белгиси болуп эсептелген кыймыл-аракеттерине аныкталгычтары объект болуп эсептелсе, андан кийинкисинде аныкталгыч — өзүнүн кыймыл-аракетине субъект; эң акыркы экөөндө аныктооч менен аныкталгыч бири бирине мейкиндик жана мезгилдик карым-катнаш боюнча байланышкан. Бирок негизги мамиленин туюктук мааниде колдонулушу аныкталгычынын жандуу, жансыздыгына негизделбестен, жана аныкталгычынын маанисинен да келип чыкпайт.

Негизги мамиле аркылуу берилген аныктоочтук айкашуулардын туюк мамиле маанисинде колдонулуу, колдонулбастыгы аныктооч болуп түшкөн кыймыл-аракеттин субъектилеринин белгилүү, белгисиздигине негизделген. Кыймыл аракеттин субъектиси белгисиз, жаксыз болсо, негизги мамиле туюктук мааниде колдонулат, же туюктук форма аркылуу берилет. Мындай учурда аныктоочтук айкашуудагы кыймыл-аракеттин субъектиси өзүнчө атайын берилбейт:

Айткан сөз жерде калбайт—*Айтылган* сөз жерде калбайт. Салыштырыңыз: *унутулуп кетилди*. *Актаган* үйгө киресиң—*Акталган* үйгө киресиң. *Айткан* убакта келесиң—*Айтылган* убакта келесиң (субъект белгисиз).

Эгерде *-ган* формасынын логикалык субъектиси белгилүү болсо, аныктоочтук айкашуу анда негизги мамиле маанисинде колдонулат:

Жолдошу *айткан* сөз жерде калбайт. Айша *актаган* үйгө киресиң. Алым *айткан* убакта турасың.

Аныкталгычы жандуу заттардан болгон айкашууларда да субъект белгилүү, белгисиз болот, кийинки учурунда негизги мамиле туюк мааниде колдонулушу мүмкүн. *Жиберген* кишилер: 1) кыймыл-аракеттин субъектиси кимдир бирөөлөрдү бир жакка жиберген деген мааниде; 2) кыймыл-аракеттин жаксыздыгы: Тоого *жиберген* кишилер келди (*жиберилген* кишилер маанисинде). Мындай эки жактуу маанилүүлүктү айруу үчүн аныктоочтор көбүнчө туюк мамиле формасын да же мүчөсүз колдонулат: *жиберген* кишилер (негизги мамиле), *жиберилген* кишилер (туюк мамиле).

Кош мамиле

Кош мамиле субъектилердин өз ара, же биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет. Кош мамиле аркылуу берилүүчү карым-катыш субъектинин сандык мамилесине негизделип, кыймыл-аракеттин бир канча субъект тарабынан иштелгендигин көрсөтөт.

Кош мамиле этиш сөздөргө *-ыш* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат да, негизинен, төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1. Биргелешүү *мааниси*. Этиштин өтмө, өтпөстүгүнө карата биргелешүү мааниси жана алардын объект менен болгон карым-катышы да эки түрдүү болот:

1) объектисиз жөнөкөй биргелешүү. Өтпөс этиштен жасалган кош мамилелер кыймыл-аракеттин бир канча субъектилер тарабынан биргелешип иштелгендигин билдирет. Мындай учурда кыймыл-аракет тике объектиге багытталбайт, ишти иштөөгө бир канча субъектинин бирге катышкандыгы гана билдирилет. Мындай учурда субъектилер коллективдик мааниде болушат. Эгер алардын ар бири өз алдынча берилген болсо, өз ара *менен* деген байламта аркылуу тутумдашат.

Бул эки учурда тен, грамматикалык субъектилер атооч жөндөмөдө болушат:

Жүздөй жигит дүр этип *аттанышып*, карагайы көрктүү шаардай көрүнүп, балык жон тартып жаткан тоону бет ала *бастырышты* (К. Маликов). Алар... ар кайсы кумайларды, аскалардын арасындагы керүүлөрдү *караган болушат* (К. Жантөшев). Буюкка тоо кийиктер аскалардан түшүп, бөксөгө, ылымтага карай ыкташты. Айша менен Калыйча күлүп *жатышты*.

2) объектилүү өз ара биргелешүү. Өтмө этиштен жасалган кош мамилелер кыймыл-аракетти субъектилердин өз ара биргелешип иштешкендигин билдирет. Мында этиштин маанисине карата объектилүү биргелешүү эки түрдүү болот:

а) кыймыл-аракет субъектинин өзүнө багытталышы мүмкүн. Кош мамиленин бул мааниси өздүк мамиленин маанисине жакын. Өздүк мамиледе субъект өзүнүн кыймыл-аракетине объект

болсо, кош мамиледе субъект бирине бири объект болот. Анткени алардын кыймыл-аракети башка затка өтпөйт, субъектилердин өздөрүнө өтөт. Грамматикалык жагынан кыймыл-аракетке катышуучу субъектилер атооч жөндөмөдө болушат да, өз ара *менен* деген байламта аркылуу тутумдашат, же атооч жөндөмөдөгү субъектилерге *менен* деген жандооч кошулат. Кээде биргелешүү маанисин тактоо максатында сүйлөмдүн составына «бирин бири», «бири менен бири» деген сөздөр да кошулушу мүмкүн:

Ал иниси менен *кармашты*. Абыл менен Касым *кат алышып турат*. Эмне кыларын билишпей Анархан менен Дарыяхан бир нече секунд *бирин бири карашты*. Күмүш менен Зун нахун кол кармашып көрүштү (К. Жантөшев). *Эркин менен Жеңиш кучакташты*.

б) кыймыл-аракет грамматикалык объектиге багытталып, ошого өтөт. Субъектилер ошол кыймыл-аракетти аткаруу үчүн биргелешип иштешет:

Жумаалылар огороддун чекесине чыга бергенде, алардын кайда, эмне үчүн *баратканын* балдар көрүштү (К. Жантөшев). Сабага куяры менен сүттү алмак-салмак *бышышты*. Кызы энеси менен *кир жуушту*.

2. *Жардамдашуу мааниси*. Кош мамиленин бул мааниси ишти биргелешип иштөөнүн бир түрү болуп эсептелет. Бирок жардамдашуучу субъект атооч жөндөмө аркылуу, көмөк көрсөтүлгөн жак барыш жөндөмө формасын кабыл алат: Керимбек энесине пахта *теришти*, Салый эжесине *теришти*.

Көптүк маанисиндеги *-ыш* мүчөсү кыймыл-аракетке бир канча субъектинин бирге катышкандыгын көрсөткөнү аркылуу көптүк идеяны да билдирет. Бул мүчө көптүк мааниде үчүнчү жактын көптүк түрүндө гана колдонулат. *-ыш* мүчөсү аркылуу биргелешүү жана 3-жактын көптүк мааниси бирге жүрөт. Биринчи, экинчи жактын көптүк түрүндө сандык идея менен биргелешүү мааниси айрым форма менен берилет: Кечээ кыrmанды биз *бастырыштык* эле, бүгүн силер *бастырышасыңар*.

Үчүнчү жактын көптүк мааниси менен субъектилердин биргелешүүсүн бөлүп кароого эч мүмкүн эмес. *-ыш* аркылуу берилген көптүк идея биргелешүү маанисинин бир түрү болуп эсептелет:

Бүбүш столуна олтуруп, ишине киришти деген кабарды угушуп, журт анын үстүнө *келишип, учурашып* кол беришет (Т. Сыдыкбеков). Атасы өлүп, балдары ардактап көмдү да, алтын тактарына минип, тийиштүү элдерине өкүмүн жүргүзө *беришти* («Миң бир түн»).

Үчүнчү жактагы субъект көптүк түрдө турса да, айрым учурда анын баяндоочу *-ыш* формасы менен берилүүнүн ордуна жекелик санда айтылат.

Эгерде көптүк формада турган субъект бир өңчөй категория катарында кабыл алынып, кыймыл-аракеттер жалпы сынан бир кыймыл катарында эсептелсе, баяндооч жекелик санда, *-ыш* мүчөсүз колдонулат: *Алар келди. Алар жазды*. Топтошуп эл келип жатса, туш-тушка куугунчулар чапкылап *кетип жатат* (К. Жантөшев).

Эгерде көптүк формадагы субъектинин айрым кишилерден турардыгы көрсөтүлүп, ага карата кыймыл-аракеттер да айрым субъектиге бөлүштүрүлсө, баяндооч көптүк формада колдонулат:

Эл дуулдашып, чоң маселе чечилгендей, *тарап жатышты* (С. Каралаев). Өтө эле сөөлөттүү шайыр көрүнүштө уу-дуу болуп, кубанычтуу сөздөрдү күлкү менен безеп жөнөтүп *жатышат* (К. Жантөшев).

3. *Ортосаар мааниси*. Кээ бир этиштер формалдык жагынан кош мамиле болгону менен, жогоркудай маанилер менен сыйышпай турган ара маанини билдирүү үчүн колдонулат. Кыргыз тилинде кош мамиленин ортосаардык мааниси анчалык өнүгө алган эмес:

Өгөөдөй болгон кыл аркан алакандарын кабартып, тез сыйрып жиберди, бара-бара жарасы туз сепкендей *ачышты* (А. Токомбаев). Оорусу күндөн күнгө *жылыштап* онолуп келе жатат. Ары *сыйлыгыша* отур. Жип *чатышып калыптыр*.

Кыргыз тилинде *-ыш* мүчөсү аркылуу түзүлгөн кээ бир этиштер лексикалашып, кош мамиленин маанисинде эмес, башка жаны маанидеги этиш катарында колдонулгач учурлары да кездешет.

Кош мамиле да I, II жак жекелик түрдө жактала берери белгилүү: Мен *жазыштым*, сен

жазыштың. Демек, критериясы—мааниси *-ыш* формасындагы этиш кош мамиле экендигин, же лексикалашкан жаңы мааниде экендигин маанисине карай гана ажыратууга болот. *-ыш* мүчөсү уланган этиш лексикалашкан жаңы мааниде келгенде көптүз идея жана биргелешүү мааниси берилбейт: мен *кириштим, талаштым*, сен *кириштиң, талаштың* ж. б. Лексикалашкан жаңы маанидеги этиштерге *кириш, жармаш, орнош, чатыш, келиш, куруш, майыш, катыш, аралаш* сыяктуу этиштер кирет.

Кээде биргелешүү маанисин күчөтүү үчүн, же биргелик маанини ажыратып көрсөтүү үчүн *-ыш* мүчөсү этиштик уңгуга кабатталып жалганат: Сакалдуу-көкүлдүүлөр Саадаттын эшинин алдына *топтошушту* (Т. Сыдыкбеков).

Бирок ал келе жаткандарды тосуп Сабыр тургандыктан, алар кайра отко *киришишти* (К. Жантөшев).

Өздүк мамиле

Өздүк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу субъектиге багытталганын, же анын айланасында топтолгонун көрсөтөт. Өздүк мамиленин морфологиялык формасы болуп *-ын* мүчөсү эсептелет.

Өздүк мамиле төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1. *Нагыз өздүк маанисинде*. Нагыз өздүк маани этиштин грамматикалык объект менен болгон катнашына карай өз ара экиге бөлүнөт.

а) *Грамматикалык объектисиз нагыз өздүк мааниси*. Грамматикалык субъектиде объектилик идея да бар болгондуктан, объект өзүнчө атайын сөз менен берилбейт. Мындай учурда грамматикалык субъект өзүнүн кыймыл-аракетине логикалык жагынан объект болот да, экөө (субъект, объект) грамматикалык бир жак менен берилет. Грамматикалык субъект өзүнө өзү логикалык жагынан объект да экендигин көрсөтүүчү этиштер аз. Ага *кирин, малын, муун, жасан, жарын, жуун, кактан* сыяктуу этиштер кирет:

Анда бир топ катын-кыздар *жуунуп жатат* («Миң бир түн»). Саймалуу жашыл баркыт текчеден күзгүсүн алып, өңүн карап, жаактарын сылап, кайра текчеге салып баратып, дагы *каранды* (А. Токомбаев).

б) *Грамматикалык объектилүү нагыз өздүк мааниси*. Кээде өздүк мамилелик конструкция этиштик баяндоочтун маанисин тактоо максатында объект менен да айтылышы мүмкүн.

Объектисиз конструкциядан мунун айырмасы—кыймыл-аракет грамматикалык объектиге багытталат да, субъектинин пайдасы үчүн иштелет:

Балдардан талашканым уят го дегенсип, *чапанын жамынып* отуруп калды (К. Жантөшев). Темир *тору кашкасын токунуп*, айылдын жогору жагындагы өрдөштү көздөй бет алды (Т. Сыдыкбеков).

Көкүрөгүн ачынып, Калмакча намаз окуп, Чарыкты тартып, мылтыкты асын. Күзгүгө өзүңдү каран ж. б.

2. *Ортосаар мааниси*. Мындай учурда кыймыл-аракет субъектинин өзүнө топтолгондой, анын айланасынан сыртка чыкпагандай сезилет (ортосаардык мындай маани кош, туюк мамилелерге да мүнөздүү). Нагыз өздүк мааниден ортосаар маанинин айырмасы: кыймыл-аракет субъектиге да багытталбайт; экинчиден, объектини кошуп айтууга мүмкүн эмес, ал эми нагыз өздүк маанисинде болсо объект болуучу сөз катыш тырылып айтыла берет. *-ын* мүчөсүндө нагыз өздүк маанисине караганда ортосаар мааниде колдонулушу басымдуулук кылат. Айта түшсө экен деп өтүндү. Алардын боору *ачынды*. Тутунуп мени багып ал. Таш *куланды*. Келгенине сүйүндү да, кеткенине күйүндү. Сабакка *даярдан*. Ал мага сүйлөндү. Өзү нөн өзү эле сөгүнө баштады. Тоюн, ачын, аян, бошон, сактан, мактан ж. б.

Өздүк мамиле формасындагы этиштердин ортосаар мааниси азыркы мезгилде составдык элементтерге ажыратылбай турган этиштерге да мүнөздүү. Алардын тарыхый жагынан туунду экендигин байыркы жазма эстеликтердин материалдарынан билүүгө болот: сугун (<б. түрк. сук—оозго сал), муун (<б. түрк. бог—муунт), жашын (<б. түрк. йашу—жашын) ж. б.

Өздүк мамиленин нагыз өздүк мааниси анчалык өнүгө ал ганэмес, анткени маанисинин

өзгөчөлүгүнө байланыштуу алар ар кандай эле этиштерден жасала бербейт, субъектинин өзүнүн кыймыл-аракети өзүнө жумшалгандыгын билдирүүчү этиштерден гана жасалат. Демек, -ын формасындагы этиштердин кагыз өздүк мааниси белгилүү өлчөмдө түпкү уңгунун лексикалык мааниси менен шартталган. Көпчүлүк этиштер бул талапка жооп бере алышпайт, ошондуктан мамиленин башка түрлөрүнө караганда өздүк мамиле кыргыз тилинде анчалык өнүгө алган эмес. Мисалы, төмөнкүдөй өтмө этиштерден өздүк мамиле жасалбайт: сүз, тик, тап, керт, кемир, кес, кас, туура, ич, кеч ж. б.

3. *Туюк мамилелик кошумча мааниси*: Алдыда келе жаткан чоң кара ала уй сарайды оозуна орнотулган мамыга *сөйкөндү*. Абылгазы врачка *көрүндү*. Машина столбага *урунду* ж. б.

Мындагы курсив менен берилген сөздөр өздүк мамилелик формада, бирок алардын семантикасында туюк мамилелик кошумча маани да бар. Анткени *врачка* көрүндү дегенде субъект өзүн өзү көрбөстөн, туюк мамилелик маани сыяктуу өзүн башка бирөөгө көрсөтөт, мыймыл-аракетти иштөө үчүн башка бир нерсеге дуушар болду. Бирок бул маанини нагыз туюк мамилелик маани деп да кароого болбойт, себеби мында өздүк мамилеге мүнөздүү келген «өз» деген маани да бар, кыймыл-аракет субъектинин өзү үчүн иштелген. Маанисине карата ушул сыяктуу этиштерди өздүк-туюк маани десе да болот.

-ын формасындагы этиштердин туюк мамилелик мааниде колдонулушу байыркы тилдерге да мүнөздүү болгон, жана бул кубулуш ал убакта көбүрөөк кезиккен: Битик *окунду*— китеп окулду. Йыгач *бутанды*—Дарак буталды. Күн *тутун ду*—Күн тутулду. Эр *токынды*—Адам урулду (Мындагы *ток* этиши менен *токмок*, *токмокто* сөздөрү тектеш). Кой *банды*— Кой байланды (мындагы *бан* этишинин түпкү уңгусу-ба: Ол атыг *бады*—Ал атты байлады ж. б. (Мисалдар Махмуд Кашгариден алынды). Азыркы кезде этиштен атооч жасоочу -ынды (-ын+ды) мүчөсүнүн составындагы -ын да башта туюктук мааниде колдонулган: байыркы түркчө: *кезинди* тон—кийилген кийим; сүрүндү *эр*—сүрүлгөн, айдалган, куулган киши (Махмуд Кашгариден).

4. -ын формасындагы этиштер кээде кайталангандык маанисинде да колдонулат, бирок алар сан жагынан анча көп эмес: *чамын* (<чап), *темин* (<теп) ж. б.

Түп унгуга салыштырганда -ын формасындагы кээ бир этиштерде кандайдыр бир жаңы маани бардай сезилет. Бул факты мамиле мүчөлөрү азыр, негизинен, форма жасоочу мүчөлөрдөн болгону менен белгилүү бир өлчөмдө сөз жасоо менен да аздыр-көптүр байланышы бар экендигине күбө боло алат. Салыштыр: *бас*—*басын*, *бат*—*батын*, *бак*—*багын*, *кир*—*кирин*, *өт*—*өтүн*, *аш*—*ашын* ж. б.

Өздүк мамиле маанисинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар кандай эле этиштерден жасала бербейт. Активдүү субъектиге байланыштуу болгон этиштерден жасалат. Өздүк мамиле кыймыл-аракет субъектинин чөйрөсүнөн башка жакка таралбай, ага багытталганын билдиргендиктен, субъектинин жандуу заттардан болушу шарт. Мисалы, *кымыз ичинди* деп кыргыз тилинин нормасы боюнча айтууга эч мүмкүн эмес. Анткени *кымыз*—логикалык жагынан объект болуучу пассивдүү зат. Ошондуктан өздүк мамиленин субъектиси, же аныкталгычы көбүнчө активдүү заттардан болот. Ушуга байланыштуу мамиле категориясынын бул түрү башкаларга караганда кыргыз тилинде анчалык өнүгө алган эмес.

Өздүк мамиленин мүчөсү кыймыл-аракеттин объект менен субъектиге карата болгон мамилесин билдирүүдөн башка, айрым сөздөрдүн лексикализацияланышынын натыйжасында азыр төмөнкүдөй сөздөрдүн составында өнүмсүз сөз жасоочу мүчө катарында да жолугат: *жаан*, *саан*, *эгин*, *коргон*, *жыйын*, *жатын*, *коюн* ж. б.

-ын мүчөсү аркылуу жасалган андай лексикалашкан этиштердин кээ бирлери атоочтук маанини да берип калган: Буларга көбүнчө энчилүү ат маанисиндеги зат атоочтор кирет: Сүйүн (*сүй+ын*), *Бекин* (*бек+ын*), *Тилен* (*тиле + н*), *Үркөн* (*үрк + ын*).

Туюк мамиле

Туюк мамиле формасындагы этиштер сырттан болгон кыймыл-аракеттин грамматикалык

субъектиге багытталганын билдирет. Мындай учурда субъект ошол кыймыл-аракетти башынан өткөрөт, ага дуушар болот. Мунун натыйжасында туюк мамиле формасындагы этиштер пассивдүү этиштер деп да аталат.

Туюк мамиле кыргыз тилинде көбүнчө *-ыл (-л)* мүчөсү аркылуу жана аягы «л» тыбышы менен бүткөн сөздөрдөн өздүк мамиленин *-ын (-н)* мүчөсү аркылуу да жасалат. *-ын* мүчөсү аркылуу жасалганда өздүк менен туюк мамиле формасы жагынан биримдикти түзөт да, кайсы мамилелик мааниде колдонулгандыгы контексттен гана ажыратылат: *жазыл, кошул, тосул, алын, билин, малын, байлан, тилин, шайлан* ж. б.

Туюк мамиле көбүнчө логикалык объектини кыймыл-аракетке дуушар болгон. грамматикалык субъект катарында көрсөтөт. Объектинин субъект болушу өтмө этиштин өтпөс этишке айланышына байланыштуу. Өтмө этиш өтпөс этишке айланган учурда, баштагы грамматикалык субъект түшүп калат да, анын ордуна объект сүйлөмдүн ээси катарында колдонулат. Башкача айтканда, мамиленин грамматикалык ээси эки жактуу—субъектилик жана объектилик планда каралышы мүмкүн.

Аркылуу мамиледегидей, туюк мамиледе да кыймыл-аракеттин реалдуу иштөөчүсү болуп грамматикалык субъект эмес, объект эсептелет, сүйлөмдүн ээси кыймыл-аракетти башынан өткөрөт. Ошондуктан көпчүлүк учурда туюк мамиледе да грамматикалык ээ, реалдуу субъект болбойт. Кыргыз тилинде ишти реалдуу иштөөчү—грамматикалык объект (адам) көпчүлүк учурда сүйлөм тизмегинде берилбейт, туюк болот, бирок кыймыл-аракеттин бирөө тарабынан иштелгендиги сүйлөмдүн кырдаалынан билинип турат;

Колхозчулар тоого мал айдашты—Тоого мал (колхозчулар дарабынан) *айдалды*. Өргөө менен кыздын себи жети төөгө жүктөлүп, калы килемдер менен жабылды (А. Токомбаев). Ленинград шаары 101 аралдын үстүнө курулган. Ат *сугарылып*, бети-кол *жуулуп*, чай ичилүү менен бирге келечек турмуш жөнүндөгү сөздөр да башталды (Жантөшев). Мындагы үйлөр жанар тоодон чыккан ысык суу менен жылытылат.

Нагыз туюк мааниси. Сүйлөмдүн ээси *-ыл* мүчөсү жалганган этиштик кыймыл-аракетти өз башынан өткөрөт, ага дуушар болот. Грамматикалык объектинин активдүү, же пассивдүүлүгүнө карата кыймыл-аракетке дуушар болуу грамматикалык белгиси жагынан туюк мамиледе эки түрдүү болот:

Эгерде иштин реалдуу аткаруучусу жандуу заттардан (адам) болсо, грамматикалык толуктооч *тарабынан* деген жандооч менен айкашууга жөндөмдүү болот. Бирок ал жандооч сүйлөм тизмегинде иштин реалдуу иштөөчүсү катышкан учурда гана колдонулат: Милдеттенме колхозчулар *тарабынан* аткарылды. Мындай конструкция айрым кишилердин оозеки речинде, газеттик стилде кезикпесе, кеңири колдонулбайт.

Эгерде грамматикалык кыйыр толуктооч (объект) адамдан башка заттардан болсо, анда ага «менен» деген жандооч кошулуп айтылат: Уйлар шарп *менен* кырылды. Костюм авио бензин *менен* тазаланды.

Грамматикалык объектинин активдүүлүгү, же пассивдүүлүгү бири-биринен жандоочтор боюнча гана айырмаланбастан, иштин реалдуу иштөөчүсүнүн бар экендиги боюнча да айырмаланат. Грамматикалык объект жандуу заттардан (адам) болсо, ал ошону менен бирге логикалык субъект да болуп эсептелет; грамматикалык ээ анын кыймыл-аракетин башынан өткөрөт. Грамматикалык объект жансыз заттардан болсо, анда ал объект иштин реалдуу иштөөчүсү—логикалык субъект боло албайт. Мындай учурда да алардын реалдуу иш төөчүсү болуп көбүнчө адам эсептелет. Кээде «реалдуу иштөөчүсү» болуп белгилүү бир шарт, кырдаал да эсептелиши мүмкүн: Чөп *чалгы менен чабылды* (*чалгыны чапкан—адам*). Мөңгүнүн суусу *менен* (суусуна) *жуулган жер*.

-ыл формасындагы этиштер нагыз туюк мамилелик мааниде колдонулганда, логикалык субъект, же иштин чыныгы аткаруучусу көбүнчө сүйлөмдүн составында берилбестиги, демек, иштин ким тарабынан иштелгендиги туюк болордугу жогоруда келтирилген мисалдардан даана көрүнүп турат. Мындай учурда сүйлөөчүнүн көңүлү ишти аткарган иштөөчүнү (логикалык субъектини) эмес, грамматикалык ээнин кыймыл аракеттик ал-абалын белгилөөгө бурулган болот.

Туюк мамиледеги этиш субъект өзүнүн кыймыл-аракетине өзү дуушар болгонун да билдирет. Өздүк мамиле сыяктуу грамматикалык субъект өзүнүн кыймыл-аракетине өзү логикалык объект болуп да калат. Мындай учурда туюк мамиле да субъект—объектилик мамилени билдирип, бул экөө грамматикалык бир жакка туура келет:

Чуркап баратып, *Керимбек* жипке *чалынды*. *Жагалмай* салмоордун ташындай жеңил гана асманга көтөрүлүп, кылчак-кылчак карап, көздөн кайым болду (Токомбаев).

Нагыз туюк маани кээде барыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн катышуусу аркылуу да берилет. Ал жогоруда баяндалган *менен, тарабынан* деген жандоочтор аркылуу уюшулган туюк мамилелик конструкция сыяктуу эле грамматикалык ээ дуушар болгон кыймыл-аракетти билдирет: *Ат казыкка байлануу*. *Кекилик тузакка илинди*. *Буту ташка* тилинген. *Ал мага жеңилди*. Туюктук маанини мындай жол менен (барыш жөндөмөсү катыштырылып) берилиши байыркы жана айрыкча орто кылымдык түрк тилдерине да мүнөздүү болгон:

Билге Тонукук бен өзүм, Табгач *илиңе кылынтым*—Акылдуу Тонукук, мен өзүм, Табгач элинде тарбияландым. Эр йагыкка ылынды—Киши душманга туткун болду ж. б. (эстеликтерден алынды).

Жаксыз мааниси. Туюк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу иштөөчүсүнүн белгисиздигин, жаксыздыгын билдирүү үчүн колдонулат. Туюк мамиленин жаксыз мааниде колдонулушунун мүнөздүү белгиси болуп сүйлөмдө ээнин аталбастыгы, же сүйлөмдүн кырдаалынан билинбестиги эсептелет. Бул мааниде туюк мамиле өтпөс жана өтмө этиштерден да жасалат: Көп жолу *талкууланып чыгарылды*. Өчүп кетип *тамылып*, өлүп кетип *тирилип*. Төмөнкү адрес менен билдирүүлөрү суралынат. — *Табылар*. Мал аягы сегиз (Т. Сыдыкбеков).

Ошондуктан эки айдан бери акы жөнүндө сөз *болунбай* келе жатат (К. Жантөшев). Кеңешмеде *ушундай делди* ж. б.

Иштин ким тарабынан иштелгендигин билдирбөө керек болсо, сүйлөмдүн составында ээнин берилбей тургандыгы төмөнкү мисалдардан ачык көрүнөт: Биз айылга эки саатта бардык. Айылга эки саатта *барылды*. Мындай учурда *-ыл* мүчөсү жалганган этиш үчүнчү жакта болот да, жаксыз сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат.

Кыймыл-аракетти белгилөө зарыл болгон учурда да логикалык субъект сүйлөмдүн составында берилбейт: Коо-коонун бойлору да *берилет*. Казысы калың бээ, куйругу салык кой тойго *союлду* (Т. Сыдыкбеков.) Борбордук шахталарда жаңы-жаңы техникалар *колдонулуп* жатат (С. Сасыкбаев).

Ошол Байирман «К» колхозунун башкармалыгына *дайындалды* (Т. Сыдыкбеков.).

-ыл формасындагы этиштердин нагыз туюктук мааниси менен жаксыз мааниси өз ара байланыштуу. Туюк мамиле көбүнчө иштин ким тарабынан иштелгендигин сүйлөөчү билбеген учурда, же ал туурасында кабары жок болгон учурда колдонулат. Нагыз туюктук мааниде сүйлөөчүнүн көңүлү иштин чыныгы иштөөчүсү ким экендигине эмес, грамматикалык ээнин кыймыл-аракеттик абалына бөлүнгөн болот. Мисалы: *уй салынды* десек, үйдү ким салгандыгы белгисиз; ошону менен бирге грамматикалык ээ башка бир активдүү субъектинин кыймылын башынан өткөрүп турат. Башкача айтканда, нагыз туюктук маанидеги этиштер (субъектилеринин реалдуулугу боюнча) логикалык жагынан жаксыз, белгисиз болушат. Ал эми ошол эле этиштер жаксыз мааниде колдонулганда, грамматикалык ээ сүйлөмгө катыштырылбайт, белгисиз (туюк) болот жана ал сүйлөмдүн кырдаалынан да билинбейт (Магазинге кантип *барылат*). Ошентип, *-ыл* формасындагы этиштердин нагыз туюктук маанисинде логикалык субъект белгисиз болсо, жаксыз маанисинде грамматикалык ээ белгисиз болот.

Ортосаар мааниси. Мындай учурда формалдык жагынан туюк мамиледе турган кыймыл-аракет өзүнөн өзү, же болбосо субъект аркылуу иштелип, башка жакка таралбай, ошол иштөөчүнүн айланасында топтолгондой болгон кандайдыр бир ортосаар маанини билдирет. Алар туюк мамиленин ортосаар мааниси болуп эсептелет. Туюк мамиле ортосаар мааниде колдонулганда *тарабынан, менен* деген жандоочтор менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт: Чачтары төрттөн он эки өрүлүп, ай далы менен акыректе төгүлүп, алдынкы чачы тизеден, арткы чачы толорсугунан өтүп турат (К. Жантөшев). Анын камтууга келбеген колу

жылып, куушурулган далысы *жазылды* (К. Жантөшев). Тулпардын туягы *кетилсе*, сазга басса— *жетилет*. Жетим жүрүп *жетилет*. Жашында жигит *октолот*, жашаганда *токтолот*. Күн *тутулду*. Кабагы *ачылды*, жарпы *жазылды* ж. б.

Кыргыз тилинде туюк мамиленин нагыз туюктук, ортосаардык маанилери басымдуулук кылат, жаксыз мааниси анчалык өнүкпөгөн.

Өздүк менен туюк мамиле өз ара бири-биринен эң негизги маанилери боюнча гана ажырайт. Кээде булар экинчи катардагы маанилери боюнча гана бири-биринин ордуна колдонулуп калышы мүмкүн. -ң формасындагы айрым этиштердин өздүк, же туюк мамилелик мааниде колдонулгандыгы контексттен ажыратылат: атан—атал, асын—асыл ж. б. Бул кубулуш туюк менен өздүк мамиле формасындагы кээ бир этиштердин маани жагынан айырмасы жоголуп бара жаткандыгын көрсөтөт. Кээ бир этиштерде ортосаардык грамматикалык маанисинен лексикалашкан мааниси басымдуулук кылат. Андай этиштерден азыр мамилелик маани сезилбейт, алар мамилелик маанисин жоготушкан.

Кайсы экени *билинбейт*. Күн *ачылды*. Жаан *басылды*. Асман көзүнө *чалынды*. Этим *ачынды*.

Кээде этишке жалганган мамилелик мүчөнү алып таштаганда, тийиштүү маани берилбей «алат; мамилелик мүчө жалганбаса, айтылуучу ойду берүүгө мүмкүн эмес: Жаңылганымды кийин *түшүндүм*. Бел буралып *кайышты*, найзанын учу *майышты*.

Орхон-Енисей эстеликтеринде (Култегиндин жана Тонукуктун) азыркы тилдин нормасы боюнча туюк мамиледе колдонула турган этиштер негизги мамиле менен берилген; анын үстүнө туюк мамиле анда өтө эле сейрек кездешет. Мындай фактыларга караганда, орхон-енисей эстеликтеринин тушунда туюк мамиле толук өсүп жетише элек болучу. Ушунун негизинде башка мамилелерге (мисалы: аркылууга) салыштырганда тилде алда канча кийинчерээк келип чыккан деп эсептелинет.

...киси оглы көп елгели *төрүмүс*—адам баласынын баары өлгөнү төрөлгөн. «Түрк будун... *Йокаду барыр эрмис*». Түрк эли жоголо баштады.

Туюк мамиле кээде *-лын// -ылын* мүчөлөрү аркылуу да жасалат (*-ыл+ын*).

Мындай формадагы туюк мамилелик этиштер өзүнөн өзү иштелген сыяктуу (ортосаардык) түшүнүктү билдирет. *-лын// -ылын* менен жасалган этиштер сейрек учурайт: Ушундай деп аталат. Бул жүгөн көптөн *бери* эле катылып//катылынып жүрөт. Көп материалдарыбыз алынылбай жатат ж. б. Ал эми *-ныл// -ыныл* мүчөлөрү болсо өздүк мамиленин туюктук маанисин ортосаардык мааниден ажыратуу үчүн колдонулат (катыныл, алыныл).

Кыргыз тилинде туюктук маани кээ бир этиштер үчүн *-дык* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу да берилет: *сүрдүк, соктук* ж. б. Ат сүрдүгүп барып узунунан түштү. Көрүнгөн кишиге эле *соктуга* бересиң. Тоо башынан соккон жел, төмөн карап, бирдан бирге *соктугуп* кетип жатты. *Кактыга* элек жаш жигит экен. Эмне болгонун билбейм, эртеден бери эле *туттугуп* турат. *Туттугуп* эле сүйлөй албай койдум.

Байыркы эстеликтерде туюк мамиле үчүн *-ыл, -ын* (битик *битинди* — кат жазылды, битик *окунду* — кат окулду, йыгад *бутанды* — дарак буталды (*-лын*), капуг *ачылынды* — эшик ачылды, суш төклүндү — суу төгүлдү, йер *казлынды* — жер *казылды* мүчөлөрүнөн башка *-сык* формасы да колдонулган: Эр йагыкка *тутсукды* — адам душманга тутулду. Качгын эр *йетсикти* — Качкан кишиге жетип алынды. Ол эр *билсикти* — Ал адам билинди. Эр йагыкка *басыкты* — Адам жоого басылды. ж. б. Кыргыз тилинде жогоруда аталган *-лын* мүчөсү мааниси боюнча байыркы түрк эстеликтердеги ушу *-сык* формасына туура келет.

Аркылуу мамиле

Аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелгенин билдирет.

Кыргыз тилинде аркылуу мамиленин мүчөлөрү көп. Бирок алар этиштин аягындагы үндүү, же үнсүз тыбыштарына карата түрлөнүп жалганат, мааниси жагынан айырмаланбай, формасы жагынан гана айырмаланат.

Аркылуу мамилени жасоочу мүчөлөр төмөнкүлөр:

1. *-дыр* (фонетикалык варианты менен) үндүү, же *ч. т, р* ден башка жумшак, же каткалаң менен бүткөн негиздер үчүн. Ал эми аягы «л» менен бүткөн кээ бир негиздерге эреже боюнча жумшак үнсүз менен башталуучу *-дыр* мүчөсү эмес, тарыхый өзгөчөлүккө байланыштуу каткалаң менен башталган *-тыр* мүчөсү жалганат: *келтир, өлтүр, калтыр; сойдур, жаздыр, өстүр, кестир, билдир, жактыр, саттыр* ж. б.

2. *-кар//кыр* (фонетикалык варианты менен) аягы *т, з* менен бүткөн негиздер үчүн (өнүмсүз мүчө): *жаткыр, жеткир, өткөр, бүткөр* ж. б.

3. *-каз//кыз* (фонетикалык варианты менен) аягы *р, м, й* жана *т* менен бүткөн сөздөргө жалганат: *жеткиз, жаткыз, тургуз, күткүз, отургуз, көргөз, эмгиз, эмиз*.

4. *-ар//ыр* (аягы *з, к, т* менен бүткөн аз сандуу сөздөргө жалганат) өнүмсүз мүчө: *чык-чыгар, кайт-кайтар* ж. б.

-ыр//ир аягы *т, ч, й* менен бүткөн сөздөргө жалганат (өнүмсүз мүчө): *кетир, качыр, катыр, учур, батыр, житир, бүтүр* ж. б.

5. *-ыз//из* — өнүмсүз мүчө: *угуз, агыз, эмиз, тамсыз*.

6. *-сөт*. Бул мүчө тарыхый жагынан составдуу болсо да, азыр ажырагыз морфемага айланып кеткен; көрсөт деген бир гана этиште колдонулат.

7. *-т*. Бул мүчө аягы үндүүлөр менен, же болбосо *й, р, л, н* тыбыштары менен бүткөн этиштерге жалганат: *санат, канат, күчөт, суут, бошот, байыт, семирт, уялт, жоголт, чүмкөнт* ж. б.

8. *-ыт*. Аягы *к* менен бүткөн сөздөргө *-ыт* формасында туруп жалганат: *корк-коркут, үрк-үркүт* ж. б. Бул мүчө аркылуу жасалган сөздөр да сейрек гана учурайт. Аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу, реалдуу эмес субъект тарабынан иштелгендигине карата экиге бөлүнөт:

1) *Кыймыл-аракеттин грамматикалык объект тарабынан иштелиши*. Мындай учурда аркылуу мамиле өтмө этиштен жасалат. Аркылуу мамиленин мүчөсүнүн жалганышы аркылуу ал этиш эки эселенген өтмө этишке айланат. Өтмө этиштен өтмө этиштин жасалышы кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелишин көрсөтүү зарылдыгы менен байланыштуу: буйруучу жак атооч жөндөмөсүнө коюлат, анын буйругун аткаруучу жак, б. а. иштин чыныгы иштөөчүсү барыш, же чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринин формасын кабыл алат:

Атам өтүкчүгө өтүк тиктирди. Мен газетанын бүгүнкү санын уулуман алдырдым. Балдарга чөмөлө тарттырып, чөп үйүп жүргөн карыя Эркебай кыйкырып жүгүрдү (Жантөшев). Ал бир аялга нан койдуруп, чай куйдура баштады. Үч аялды чыгарып, Дарыяханды жуудура баштады (Жантөшев). Инже нерге таптырган, изилдетип каздырган. Байлаттын боштон колумду, эздирдин кара боорумду (К. К. Юдахиндин сөздүгүнөн).

Бул сүйлөмдөрдүн атооч жөндөмөдөгү ээлери аркылуу мамиледеги баяндоочторго карата грамматикалык жагынан гана субъект, бирок иштин чыныгы иштөөчүсү эмес, ишти иштеген реалдуу субъект—барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү кыйыр толуктоочтор.

Ошентип, аркылуу мамиле менен берилген кыймыл-аракетке эки же андан артык субъект катышат, бирок алардын укуктары бирдей эмес: атооч жөндөмөсүндөгү грамматикалык ээ буйруучу болот; барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган кыйыр толуктоочтор логикалык аткаруучу болушат. Кош мамиледеги субъектилерден булар ушу жагынан да айырмаланышат, анткени кош мамиледеги субъектилер бирдей укукта болушат. Кээде иштин чыныгы аткаруучулары (кыйыр толуктоочтор) сүйлөмдүн составында берилбей калышы да мүмкүн, бирок алар сүйлөмдүн маанисинен белгилүү болуп турушат.

— Самсахун, Каныбекти чыгарып тамак бердир, — деди Зуннахун (К. Жантөшев).

Колунда барлар куржундап талканын камдап, семиз жылкы сойдуруп, этин майда тууратып, аны аябай курганып, гүл азык камдайт (Т. Сыдыкбеков). «Кош, саламат болгула! Кат жаздырган — Алым» — деп жазылган кат эле (К. Жантөшев). Жайдын күнү салкын деп, Күмүштакты жайлаткдн. Күңгөйдөгү береги гүлдүү чөптү чайнаткан (Осмонкул).

2. *Кыймыл-аракеттин грамматикалык субъект тарабынан иштелиши*. Мындай учурда өтпөс этиштик унхулар аркылуу мамиленин мүчөлөрүнүн жалганышы менен өтмө этишке айланат (алардын өтпөс этиштерге жалганыш себеби да ушу); субъект менен кыймыл-аракеттин

ортосундагы мамиле өзгөрөт. Биринчиден, аркылуу мамиленин мүчөсү жалганган уңгу этиштин субъектиси пассивдүүлүктөн активдүүлүккө өтөт. Экинчиден, мунун натыйжасында кыймыл-аракет тикеден тике объектиге багытталат; кыймыл-аракет субъектинин өзү аркылуу ишке ашырылат; Айша баласын үйгө калтырды.

Бирок булар (өтпөс этиштерден жасалган аркылуу мамиле жана *-ыз*; *-кэр*; *-ар*; *-сам* мүчөлөрү менен өтмө этиштерден жасалган мамиле формалары) морфологиялык белгилери боюнча гана аркылуу мамиле болуп эсептелгени менен, мамиленин бул түрүнө коюлуучу талапка жооп беришпейт, анткени аларда аркылууга мүнөздүү грамматикалык белги (барыш, чыгыш жөндөмөдөгү) жана маани жок. Бул типтеги этиштер нагыз аркылуулук мааниге экинчи бир мүчөнүн кабатталып жалганышы аркылуу гана жетише алышат. Салыштыр: *Сен баланы эмиз. Сен баланы Айшага эмиздир. Сен Эркинди ойнот. Сен Эркинди Күлжанга ойноттур* ж. б. Демек, аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштердин баары эле аларга мүнөздүү маанини (иштин бирөө аркылуу иштелишин) билдире беришпейт, алардын кайсы бирөөлөрү (жогоруда саналган мүчөлөрү) өтпөс этишти өтмө этишке айландыруу үчүн, же түпкү өтмө этиштин грамматикалык субъектиге карата болгон мамилесин өзгөртүү үчүн жалгана тургандыгы келтирилген фактылардан ачык көрүнүп турат.

Аркылуу мамиле ишти аткарууга субъектинин өзү жол бергендигин да билгизет. Бүл мааниси жагынан ал туюк мамилеге окшош. Анткени бул учурда да этиш аркылуу берилген кыймыл-аракетти субъект өзү башынан өткөрөт. Нагыз туюк мамиле мааниси жагынан көбүнчө жансыз нерселер жана айбандар үчүн колдонулат; ал эми адамдар үчүн качан гана алар башка бирөөнүн кыймыл-аракетине дуушар болгон учурда, б. а. туюк мамиленин маанисинде келгенде, аркылуу мамилелик формада колдонулат. Мындай учурда аркылуу жана туюк мамилелер бири-бирине грамматикалык синоним болушат. Иштин чыныгы иштөөчүлөрүнүн барыш жөндөмөдө болушу (эгерде ал сүйлөмдүн составында берилген болсо) жагынан нагыз *туюктук* мааниден айырмаланбайт.

Врачка ийне сайдырдым. Атама чачымды алдырдым. Чөбүн малга талатты. Кер кашка укурук менен карматты. Кадырлуу Петр Андреевич, кечээ *уттурган* жүз сомунду ушу баладан берип жибергин (А. С. Пушкин). Падыша анын келгенине кубанып, урмат кылып, кетериндетон *кийгизип*, алдына бир динар койду («Миң бир түн»).

Аркылуу мамиле формасындагы этиштер жогорку негизги маанисинен башка субъектинин аркылуу мамиле билдирген абалга келтирилишине түрткү, себеп болгондугун билгизет.

Анын ушул кылыгы мени мурункудан бетер *шектендирди*. Ушул күтпөгөн жерден башына түшкөн кайгы атамды мүнгүрөтүп *кетет*. Мен андан бардык болгон окуяны билдим, анын аңгемеси ошондо мени абдан өзүнө тартып, мундандырды (А. С. Пушкин).

Аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштердин бардыгынан эле аркылуу маанини издей берүүгө жарабайт. Кээ бир этиштер формалдык белгиси боюнча аркылуу мамиле болуп эсептелгени менен, мааниси жагынан бул мамилени билдире алышпайт. Кээде аркылуу мамиленин мүчөлөрү түпкү этиш аркылуу берилген кыймыл-аракет менен субъектинин ортосундагы синтаксистик мамилени өзгөртүү үчүн гана жалганат. Мындай учур көбүнчө өтпөс этиштен өтмө болуп жасалган аркылуу мамиле формасына таандык. Айрым учурда нагыз аркылуулук маани өтмө этиштен жасалган этиштерде да берилбей калышы мүмкүн. Бирок алардын кээ бирөөлөрү нагыз аркылуулуктун ордуна мунун экинчи бир мааниси болуп эсептелген «бир нерсени иштөөгө жол бергендикти билгизишет: *көн-көндүр, кал-калтыр, жет-жеткир, той-тойгуз, эм-эмгиз, ич-ичир, өт-өткөр* ж. б.

Азыр составдык бөлүктөргө бөлүнбөй турган кээ бир этиштер тарыхый жагынан туунду жана аркылуу мамиленин мүчөсү жалганган сөздөр болушкан: түгөт (байыркы түрк тилинде түкө—бүтүү, түгөнүү), *кайт* (алтайча кай—артка кайтуу), *айт* (бай. түркчө *ай*—айтуу), *жандыр* (бай. түрк. тилинде *-йан*—*кайтуу*), *секир* (бай. түрк. тилинде сек—тез секирүү, *куткар, кутул*) (бай. түрк тилинде *куд* — бошотуу).

Субъект менен объектинин ортосундагы ар түрдүү карым катышты бир сөз менен берүү зарылдыгына байланыштуу мамиле мүчөлөрү бири-бири менен айкашып келишет. Айрым гана сөздөрдө болбосо, кош, туюк, өздүк мамилелердин мүчөлөрүнүн өз ара кабатталуусу анчалык

мүнөздүү эмес. Мүчөлөрдүн кабатталып келиши көбүнчө аркылуу мамиледе кездешет: *кир-иш-иш-ти, бүт+үр-т-түр-сөм, сана-т-тыр-ыш-ты, кошто-т тур-уш-ту; сура-ш-тыр-ыл-ган* ж. б.

ЫҢГАЙ КАТЕГОРИЯСЫ

Кыймыл-аракеттин иш жүзүнө өтөлүшү, чындыкка ашырылышы же ашырылбашы сүйлөөчүнүн чындыкка карата жасалган мамилесине, түшүнүгүнө байланыштуу болот. Ошондуктан, андагы аракет-кыймыл чыныгы чындыкты туура чагылдыра албайт. Кыймыл-аракеттин мына ушундай түрүн грамматикада этиштин ыңгай категориясы уюштурат. Бул категория аркылуу берилген аракет-кыймыл сүйлөөчүнүн чындыкка карата болгон мамилесине жараша ар түркүн болот. Мисалы, анын (субъектин) буйругун, ниетин, каалоосун, сунушун, шартын ж. б. ар түрдүү мамилесин билдирет. Ыңгайдын мына ушуга окшогон мамилелерин ар түрдүү морфологиялык формалар уюштурат: *-ды, -ган, -айын, -гын, -гыла, -сын, -гай, -мак* ж. б. Боло турган же болуп жаткан аракет-кыймыл сүйлөөчү менен тыңдоочунун ортосунда болгондуктан, ыңгай категориясын жогоруда көрсөткөн мүчөлөр гана уюштурат деп түшүнүүгө болбойт, себеби сүйлөөчүнүн (1-жактын) тыңдоочуга (2-же 3-жакка) кайрылгандагы мамилеси, жасаган аракети үч жактын бирине таандык болуп айтылышын талап кылат. Ошондуктан, ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр жак мүчөлөр менен бирге айтылып келип, ыңгай категориясынын толук формасын түзө алат. Мисалы: *баламдын көздөгөн максаты орундагай эле* деген сүйлөмдө *-гай+эле* менен бирге айтылып келгенде гана, ушул ойду, тилекти билдирет. Мунсуз; бул каалоо ыңгайдын грамматикалык формасын жана анын маанисин берүү мүмкүн эмес.

Бирок баары бирдей жак мүчөлөрдү кабыл албайт. Мисалы, буйрук ыңгай жак мүчөлөр менен айкашпайт. Себеби мунун экинчи жагы ар башка мүчөлөр аркылуу уюштурулат.

Ошондой эле жекелик сан да биринчи жак менен гана айтылуучу, каалоо ыңгайдын мүчөсү, *-айын* жак мүчөлөр менен айкашпайт: *мен барайын*. Ыңгай категорияларын уюштуруучу мүчөлөр өзүнүн негизги грамматикалык маанилеринен башка, ар түрдүү модалдык (көп маанилүүлүк) мааниде колдонулат. Мындай көрүнүш булардын жаратылышы менен бирге бүткөндөй.

Кошо уюшулган модалдуулук бардык формаларда бирдей эмес: биринде ачык сезилсе, экинчисинде күнүрт сезилет. Ошондуктан буга окшогон формалардын семантика-грамматикалык тармактарга таралып бөлүнгөн маанилерин, оттенкторун кээде ажыратыш өтө кыйын. Мисалы, *-гын* формасынын маанисине караганда, *-мак* формасынын мааниси күнүрт, ачык эмес, *-гын* адатта ойдун кескин түрдө, чечкиндүү айтылганын билдирсе, *-мак* болжолдоп айтылган ойдун түрдүү кырдаалын (бүдөмүгүн, күмөндүгүн) ж. б. модалдык оттенкторун ичине камтыйт. Ошондуктан, айрым учурда кайсы мааниде колдонуп жатканына чек коюп, белгилөө кыйын.

Ыңгай категориялары өз ара морфологиялык жана синтаксистик (синтетика-аналитикалык) жол менен байланышат.

Ыңгай категориясын уюштуруучу мүчөлөр этиштин жак мүчөлөрү менен бирге айкалышып келип, синтетикалык байланышты түзөт. Мисалы: Жамандык-жакшылыгыма чыдаган эки-үч түбөлүк дос *тутсам* (шарт ыңгай-*са* + *ым*, 1-жак мүчө), байыганым ошол (Ш. Бейшеналиев). Айылдын бери жагындагы өзүбүздүн суу алгычка токтоп, төөнү чөгөрүп, сууга жууна *баштадык* (*-ды+к*—жактык көптүктү көрсөтүүчү+к).

Аналитикалык байланышты *экен, эле, керек да, бар, жок, эмес, тургай, турмак, турсун, түгүл* ж. б. алдында турган сөздөр менен ыкташып келип, бир тизмек түзөт. Мисалы, Бул жердегилер тим эле жер-суусун *бере коймок беле* (Жусуп). Эгер сен болбосон, биер түшүмө да *кирмекчи эмес*. Оокатыңа тың болсоң эле болду.

Ыңгай категорияларынын ичинен *-мак* мүчөсү кыргыз тилинде эки башка, кыймыл атоочтук жана ыңгайлык милдетти аткарат: Ыңгайлык мааниде *-мак//-макчы* жак мүчөлөр, ар түрдүү

жардамчы сөздөр менен айкашып да, айкашпай да келип баяндоочтук милдетти аткарат. Мисалы: Арстандыкы — жалкы, жалкы *болмок* — кимдин наркы? салыштырыңыз: Алмазбек бүгүн үйдүн чатырын оңдомок. Алмазбек үйдүн чатырын *оңдомок болду* (же *оңдомок эле*).

-мак//макчы таандык, жөндөмө жана айрым учурларда жандоочтор менен айкашканда, кыймыл атоочтук мааниде колдонулат.

Мисалы. *Өкүм болмок* өзүңдөн,
Сылык болмок сөзүңдөн.
Эр эшиги тоң темир,
Эритмекке эр керек.

Баатыр болмок маңдайдан,
Чечен болмок таңдайдан.

Мындан аракет-кыймылдын, фактынын жайын, ал-абалын гана түшүнөбүз. Ыңгай категориясын уюштуруучу мүчөлөр, тилдин башка грамматикалык каражаттары сыяктуу эле, байыркы түрк тилдеринин эстеликтеринде кандай кызмат аткарып келсе, азыр да, негизинен, ошондой тийиштүү функцияларын аткарууда.

Ошондой эле бир нече доордун продуктусу катары кылымдар бою тилдин грамматикалык функцияларын тейлеп келе жаткандыктан, булар фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болбой коё алган эмес. Мисалы, *сар>са, гы+сы+ын>сын, мак//бак//пак*. Жыйынтыктап айтканда, ыңгай категориялары жогоруда көрсөтүлгөн грамматикалык форма аркылуу жасалып, ыңгайлык мааниде колдонуу менен бирге, модалдык мааниде колдонулат да, этиштин башка грамматикалык формаларынан айырмаланып турат.

Сүйлөөчү тараптан белгиленген кыймыл-аракет же сүйлөөчү менен тыңдоочунун ортосундагы мамиле түрдүүчө болушуна байланыштуу, кыргыз тилиндеги ыңгай категорияларын төмөнкү топко бөлүп карайбыз:

- 1) баяндагыч ыңгай
- 2) буйрук ыңгай
- 3) шарттуу ыңгай
- 4) каалоо ыңгай
- 5) ниет ыңгай

Баяндагыч ыңгай

Баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышын белгилүү бир учурга тушташ кылып көрсөтүү менен мүнөздөлөт. Баяндагыч ыңгай этиштин башка ыңгайларынан мааниси боюнча ушул белгиси менен айырмаланат. Бул ыңгай кыймыл-аракеттин болуп өткөнүн, азыркы учурда болуп жатканын же келечекте болорун баяндайт да, этиштин чак категориясын уюштурат. Грамматикада бул категория учур чак, өткөн чак, келер чак болуп үчкө бөлүнүп каралат, булардын ар бири өзүнө мүнөздүү, туруктуу мүчөлөргө ээ: Майпаңдаган каздар жаңы чыккан назик чөптөрдү терип, кээде кербендин төөлөрүндөй ээрчишип, арыктан арыкка барып, *оттоп жүрүшөт*. Өрдөктөр жалпак жаргак тамандары менен майда сууларды эшкилеп, узун моюндары менен көздөрүн ирмебестен, суунун түбүнө чүмкүшөт (А. Токомбаев). Келтирилген мисалдарда кыймыл-аракеттин азыркы мезгилде болуп жатканы баяндалган. Бирок сүйлөмдө учур чак чакчылдар формасындагы компонентке жак мүчөлүү жардамчы этиштин айкалышы аркылуу, экинчисинде -а мүчөсү аркылуу берилген.

Баяндагыч ыңгайды булардан башка -ды, -ган, -ыптыр, -чыж. б. мүчөлөр уюштурат (караңыз: Чак категориясы).

Буйрук ыңгай

Этиштин бул ыңгайы сүйлөөчүнүн тыңдоочуга же тыңдоочу аркылуу Үчүнчү жакка карата буйруу иретинде жасаган мамилени баяндайт. Буйрук Ыңгайды этиштин негизги формасы уюштурат, морфологиялык жагынан ал сөз тубаса же туунду этиштерден болушу мүмкүн: *оку* — тубаса этиш, буйрук ыңгайдын экинчи жагы; *иштесин* — туунду этиш, буйрук ыңгайдын үчүнчү жагы.

Бул ыңгай ыңгайдын башка түрлөрүнөн (шарт, каалоо, ниет ж. б.) биринчи жакка карата айтылбасы менен, жана жак мүчөлөрдү кабыл албасы менен айырмаланат, буларда жактык маани грамматикалык үч жактын бири аркылуу

аныкталат: *баргын* — буйрук ыңгайдын 2-жагынын жекелик түрү. Буйрук ыңгайдын ушундай жол менен жасалышы азыркы түрк тилдеринин бардыгына мүнөздүү.

Жакка карата буйрук ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр төмөнкүлөр:

1. Буйруктун экинчи жак жекелик одоно түрү эки башка формада берилет:

а) этиштин тубаса формалары буйрук ыңгайдын милдетин аткарат: *оку, жаз, бол, бүт* ж. б.

б) этишке *-гын* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу бул мүчө *-гын//кын*

формасында жекелик одоно түрүндө гана (фонетикалык варианттары менен колдонулат; *бар-гын, кел-гын, бөл-гүн, кат-кын, кет-кин, бүт-күн* (көптүк санда айтылбайт).

2. 2-жагынын көптүк одоно түрү *-гыла* мүчөсү аркылуу (фонетикалык варианттары менен) берилет: *бар-гыла, кел-гиле, ото-гула, бүтө-гүлө*.

3. 2-жагынын жекелик сылык формасы *ыңыз* мүчөсү аркылуу (фонетикалык варианттары менен) уюштурулат: *бар+ыңыз, кел-иңиз, отур-уңуз, өт-үңүз* ж. б. Уңгунун аягы үндүүлөр менен бүткөндө, мүчөнүн башындагы кууш үндүүлөр фонетикалык законго ылайык, сыйлыгышып айтылат: *жашаа+ыңыз — жашаңыз, кетпе-ңиз, оку-ңуз, жөлө-ңүз* ж. б.

4. 2-жактын көптүк сылык түрү *—ыңыз-дар* (*-ыңыз+лар*) мүчөсү аркылуу уюштурулат: *бар+ыңыз+дар*.

5. Буйрук ыңгайдын 3-жагынын жекелик саны *-сын*, көптүк түрүн *—ышсын* (*-ыш+сын*) мүчөлөрү (фонетикалык варианттары менен) уюштурат: *бар-сын, кел-син, ото-сун, өт-сүн, барышсын, келишсин* ж. б.

Тарыхый жагынан алып караганда, *-гын* жана *-гыла* мүчөлөрүнүн чыгышы ачык эмес, булардын ичинен кийинкиси өз ара *-гы+ла* элементтеринен куралган болушу мүмкүн. Башкача айтканда, *-гыла* (*гы(н)+лар*) мүчөлөрдүн биригип куралышынан пайда болгон болуу керек. 2-жактын сылык **түрү** *-ыңыз* <*ың+ыз* деген эки элементтен турат. Байыркы түрк тилдеринде бул форма жекелик, көптүк сандын сылыктык маанисинин милдетин бирдей даражада аткарган. Кийин өнүгүү процессинде *-ың* менен *-ыз* колдонулушуна айрым тилдерде чек коюлган. Мисалы, *-ың* азыркы өзбек тилинде жекелик сылык мааниде бир адамга кайрылганда колдонулса, *-ыңыз* көпчүлүккө кайрылганда колдонулат.

Мисалы: *келиң, алың*. Мындай көрүнүш кыргыз тилинин түштүк диалектисинде да кездешет: *суу алып келиң* ж. б. Бирок кыргыздын адабий тилинде *келиңиз, алыңыз*. Ушул түрүндө жекелик, сылык мааниде колдонулат. Көптүк сылык формасы *-ыңыздар*: *бар-ыңыздар, кели-ңиздер, отоңуздар, өтүңүздөр* ж. б.

Азербайжан тилинде *-ың, -ык* формасында кездешип, жекелик сылыктыктын милдетин аткарат. 3-жакты уюштуруучу *—сын* мүчөсүнүн пайда болушу жөнүндө да бирдиктүү пикир жок. Этиш сөздөр айкашкан буйрук ыңгайдын мүчөлөрү төмөнкүдөй грамматикалык мааниде колдонулат.

1)

Этиштин

тубаса формасынан жасалган 2-жактын жекелик, одоно түрү, негизинен, сүйлөөчүнүн тыңдоочуга карата айтылган буйругун, өкүмүн билдирет (оң, терс формасында): Менин жаным кел, кел дегенде кел. Келсең да күң кылам, качсаң да күң кылам. Ушуну ук, чатаксыз кайт (А. Токомбаев). Жарабаган сөздү *сүйлөбө*, эч кимге *айтпа*.

Тыңша, аалам,
 Тыңша, Шаңкай
 Тыңша, Париж,
 Кулак сал!
 Ук, жер жүзү
 Ук дүйнө,
 Таңырккан! (Ж. Турусбеков).

Салыштырыңыз: Терең болсоң көлдөй *бол*! Баатыр болсоң томкоруп, каптап кирген *селдей бол*! (А. Токтомушев). Мындагы буйрук жогорудагыдай нагыз өкүмдүк мааниде эмес, салыштыруу мааниде.

2) Буйрук катарында айтылуучу этиштерге *—чы* мүчөсү жалганса өтүнүч, сурануу иретиндеги кошумча маанини билдирет. Кошумча бул маани буйрук этиш кайсы жакка карата айтылбасын, бардыгында сакталат. Боромбайды чакырып *келчи*, Жүрчү, Искендер, кеч кире электе *кетели*. Жарабаган сөздү *сүйлөбөчү*.

3) Буйрук маанидеги этишке *-гын* мүчөсү жалганып да (2-жактын жекелик одоно түрү) буйруктун чечкиндүүлүгүн билдирет: Бас үйгө, *баскын*. Ат, таамай *аткын*. Ант берип туруп, анан *айткын*, Жөнө, тезинен жөнөгүн.

4) *-гын* сүйлөмдүн жалпы кырдаалына (контекстке) жана интонацияга карап, буйруктан башка модалдык мааниде да колдонулат: Ой байкеси, тездете *көргүн* (шаштыруу). Ая мени, ойлон селки, чана *көрбөгүн* (өтүнүп сурануу, жалбаруу). Менин айткан акылымды *жаман көрбөгүн*, *койгун*, жаман адатыңды *таштагын*, акылдуу *болгун*! (кеңеш берүү). Калп айтып *жүрбөгүн*! Убалга калып *жүрбөгүн*! (эскертүү, күмөндүк маанисинде). Өрүшүң колго батпаган, өрнөктүү *болгун*, жаш чабан! (каалоо маанисиндеги чакырык). *-гын* мүчөсү кыргыз тилинде буйрук жана модалдык мааниде колдонулушу менен башка түрк тилдеринен айырмаланат.

5) *-гын* формасына *-ың* жалганганда, буйруктук маани күчөтүлүп көрсөтүлөт: Сен сөзсүз *баргының*, барбасаң болбойт. Эч жакка *кетпегиниң* ж. б. Бул форма түркмөн тилинде да кездешет: *гөргүнүң*, *болгунуң* ж. б. Буйрук сылык түрүндө да айтылат. Муну 2-жактын жекелик, көптүк түрүндөгү (*-ыңыз*, *-ыңыздар*) мүчөлөр аткарат: *Келиңиз*, төргө *өтүңүз*. Саламатта *болуңузда*, жакшы *барыңыздар* ж. б.

Мындан тышкары аталган формалар контекстке жана интонацияга байланыштуу сүйлөөчү тарабынан айтылган өтүнүчтү да билдирип калышы мүмкүн: *Көңүл буруңузда*, Фрунзеден сүйлөйбүз. Нандан *алыңыз*, тамакка *караңыздар* ж. б.

1) Буйрук ыңгайдын жекелик одоно түрү (мисалы, жаз) кандай мааниде колдонулса, мунун көптүк одоно түрүнүн 1-жагын уюштуруучу *-гыла* ошондой эле мааниде колдонулат, сүйлөөчүнүн жеке бир адамга эмес, көпчүлүккө кайрылганын билдирет. Баарыңар айылдан чыгып, кашаттын үстүнө чогулгула, азыр тамаша башталат. Ат токугула, бардыгыңар мени *ээрчигиле*. Токтогулду *тапкыла*. Бул маселени колхозчулардын чогулушуна *койгула*. Ишиңерди бүткүлө *да*, үйүнөргө *тарагыла* ж. б.

2) *-гыла* формасындагы буйрук этиштер сүйлөмдүн контекстине карата кээде каалоо иретиндеги өтүнүчтү да билдирип калган учуру болот:

Катарынан кайып учкан жылдыздай,
 Бир заматта өчөрүңдү билбегем....
Жашагыла, өлбөгүлө энелер,
Жашагыла бул заманда гүлдөсөм!
 (Ж. Абдыкалыков).

3) Бул мүчө жалганган сөздөр ураан, чакырык маанисинде да колдонулат: СССР эмгекчилери, КПССтин XXIV съездинин чечимдерин турмушка ашыруу үчүн, бүткүл элдик патриоттук кыймылдын алдыңкы катарларында, массанын активдүү уюштуруучулары жана тарбиялоочулары *болгула*! Агартуу кызматкерлери, элге билим берүүнүн жана өсүп келе

жаткан жаш муундарга коммунисттик тарбия берүүнү *өркүндөткүлө!* (биринчи май чакырыгынан). Грипптин таралып кетпеси үчүн, өздүк гигиенанын эрежесин *сактагыла!* (медициналык баракчадан). Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, *бирикиле!* *Жүргүлө,* көлгө кайталык! (чакырык, өтүнүү мааниси).

3) Ошондой эле *-гыла+чы* мүчөсү менен айкашып келип түрдүү модалдык мааниде колдонулат: Андай жаман кеп *айтпагылачы!* (өтүнүү). Экөөң тең азыркы адамдын реалист адамдарынан *болгулачы!* (каалоо). Түштөнтүп *алгылачы!* (өтүнүп сурануу).

Буйрук ыңгайдын 3-жагынын жекелик, көптүк түрү *-сын, -ышсында,* жогоруда көрсөтүлгөн формалары сыяктуу төмөнкүдөй мааниде колдонулат: сүйлөөчүнүн тыңдоочуга карата айткан буйругун билдирет: Бар, агаңа айт, өзү *келсин,* өздөрү ушул үйгө *келишсин!* (Т. Сыдыкбеков). Кол куушуруп *алдыма* түшсүн! (К. Каимов). Мынчалык эңсеп чакырткан соң, сөздү өзү *улантсын!* Өздөрү милдеттүү түрдө *катышсын!* (Ш. Бейшеналиев).

2) Сүйлөөчүнүн алкыш, сунуш катары айткан ниетин, тилегин, каалоосун ж. б. билдирет: Кош, жолуңар *шыдырболсун!* Ак жолуң *ачылсын!* Өркөнүң *өссүн,* өмүрүң узун *болсун!* В. И. Лениндин ысмы жана иши кылымдар бою *жашайберсин!* Ак батамды бердим, көңүлүң *агарыпкетсиң!* Пейлибиз да, эмгегибиз да бир-бирибизге *акболсуң!* Баланын баары ушул сенин балаңдай *болсун!* *Жаман-жакшы* ичиңерде *болсун!* (К. Каимов).

Куттуу болсун,

Сегизинчи мартыңыз.

Орундалсын,

Ойлоп жүргөн шартыбыз! (Жусуп Турусбеков).

Туугандар, саат түнкү бешке жакындаптыр, меймандар *эсалышсын!* Макул алар *укташсын!* (К.Каимов).

3)-*сын* менен айкашкан этиштер күчтүү сезим менен айтылса, ураан, чакырык мааниде колдонулат: XXIV съездин материалдары массага *таркатылсын!* *Жашасын* партия менен элдин бузулбас улуу *биримдиги!* *Жашасын* Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын 54-жылдыгы!

4) мындан тышкары *-сын* төмөнкүдөй мааниде да колдонулушу мүмкүн: жоругуң жолдо *калсын!* *кантип* ушундай *болсун?! жолуң болсун,* Бурмаш! (жактырбоо); Ук, Санта бири жалган болсо, түн *урсун, антурсун!* (каргануу); сени төбөсү ачык көк *урсун,* төшү түктүү *жерурсун!* (каргыш).

5) Аталган формалар (*-сын, -ышсын*) жогоруда көрсөтүлгөн маанилерден башка, этиштин терс формасы *-ба* менен айкашып келгенде, сүйлөмдүн кырдаалына, интонациясына карай, буйруу мүнөзүндөгү маанини берүү менен бирге, өтүнүп сурануу, өкүнүү, алдын ала эскертүү, күнөм саноо, каргыш ж. б. ушуга окшогон модалдык оттенкторду да бериши мүмкүн. Коюлуучу м аселелериндин суроолору эки барактан *ашпасын!* (буйруу), салыштырыңыз: өткөнкүн, өчкөн от *кайражанбасын!* (тилек, ниет же тилек мүнөздөгү буйруу). Балким, таалайым ачылганы *турбасын?! (үмүттөнүү).* Акырын чертиңиз киши *укпасын!* (өтүнүп суроо). Бир да жан *укпасын!* (өтүнүп буйруу). Кеп жебеген адамга ишин түшкүлүк *кылбасын,* өмүрү адамды сүйбөй өткүлүк *кылбасын* (өкүнүү) (Н. Байтемиров). Мени издеп келип *калышпасын!* (алдын ала эскертүү), балким мени сынап жүрбөсүн! (күмөндүк), өркөнүң өспөсүн, күлүң *додоболбосун,* Эгерим эки *болбосун!* (каргыш) ж. б.

Ошондой эле *-сын* терс маанидеги этиш сөздөргө (*-басын*) айкашканда, буйруктук маанини эмес, жайынча гана айтылган түшүнүктү билдирип каларын төмөнкү мисалдардан байкоого болот: *келсин-келбесин* айтып кой. Тамашаны *ким* сүйбөсүн.

б) Оң жана терс маанидеги этиштерге айкашкан *-сын, -ышсын* мүчөлөрү *-чы* морфемасы менен да айкашып келип, түрдүү модалдык мааниде колдонулат: Менден уруксатсыз *алып көрсүңчү,* сени *сыйлашпасынчы...* кетип калам (кекетүү). *Бйласынчы,* карышкырга берип жиберем (коркутуу);

мейли, *барсынчы, жесинчи*, тим эле койчу (өтүнүп сурануу). Жыйынтыктап айтканда, буйрук ыңгайды уюштуруучу жогоруда көрсөтүлгөн мүчөлөр жалганган этиштери менен бирдикте келип, негизинен, буйруктук мааниде колдонуу менен бирге, сүйлөмдүн кырдалына, интонациясына айкашкан этиш сөздүн семантикасына карай, ар түрдүү модалдык маанилер да колдонулат.

Буйрук ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы:

жекелик саны:

а) этиштик негиз аркылуу

2-ж.: б) -гын, -гин, -гун, -гүн

в)-ыңыз, -иңиз, -унуз, -үңүз

(-ңыз, -ңиз, -ңуз, -ңүз)

3-ж.: -сын, -син, -сун, -сүн,

көптүк саны:

а) -гыла, -гиле, -гула, -гүлө
(-кыла// -киле// -кула// -күлө)

б) -гын мүчөсү жалганган
буйрук этиштер көптүк
санда айтылбайт.

в) -ыңыздар, -иңиздер,
-уңуздар, -үңүздөр.

(-ңыздар, -ңиздер, -ңуздар,
-ңүздөр)

-ышсын, -ишсин, -ушсун,

-үшсүн

(-шсын, -шсин, -шсун,

-шсүн).

Буйрук ыңгайдын 3-жагы сылык формада айтылбайт.

Шарттуу ыңгай

Аракет-кыймылдын иш жүзүнө ашырылышы үчүн шарт болуп түшкөн этиштер шарттуу ыңгай деп аталат. Шарттуу ыңгай этишке –*са* мүчөсү айкашып түзүлөт, мында мүчөнүн башкы үнсүз тыбышы өзгөрбөстөн, үндүү тыбыштары гана өзгөрүп –*са*, –*се*, –*сө*, –*со* формасында колдонулат. Бул мүчөнүн байыркы жазма эстеликтериндеги толук формасы –*сар*. Азыркы тилдерде бул мүчө аяккы *р* тыбышын түшүрүп сакталган: *тодсор—тойсо* ж. б.

Айкашкан сөздөрүнүн семантикасына карай, –*са* сүйлөм тизмегинде төмөнкүдөй маанини берет:

1) –*са* багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда кездешкенде, *эгер, эгерде* деген шарттуу байламталар менен бирге тизмектешип да, тизмектешбей да шарттык маанини билдирет: *Эгер макул болсоң, айтам. Мени бирөө шылдыңдаса, кордойм десе, олжолойм десе*, ал өзү жаман болот (Т. Сыдыкбеков). Силер өссөңөр, бакыт силердин колуңарда болот (К. Каимов). Бирөөгө бара турган *болсоң*, айлыңарды кызыл кереге кылып чабам (А. Токомбаев).

2) Мезгилдик мааниде да –*са* баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдү байланыштыруучу баяндоочтун милдетин аткарат да, *качан* деген суроого жооп болуп түшүп, баш сүйлөмдүн мезгилин, убакыт-ченемин көрсөтөт: Төөнү тиздеп салып, үйгө *кирсем*, кыз бирдемелерди жыйнап жаткан экен.

3) –*са* салыштыруу багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда катышып келип, аракет-кыймылдын, окуянын окшоштугун билдирет: Колхоздордо, совхоздордо дан үчүн күрөш *кандай* жүрсө, тоют үчүн да күрөш как эле ошондой жүрүшү керек (А. Убукеев). Соодагерче сураганча өзүнөн. Ички сырын *байкасаңчы* көзүнөн (Н. Байтемиров). Биз канчалык акылдуу *болсок да*, убакыттын кандайча өткөнүн элебей калабыз (К. Каимов).

4) –*са* карама-каршы татаал багыныңкы сүйлөмдү да уюштурат: Ичтегисине *отуруп алсаң*, тыштагысы, *тыштагысына барсаң*, ичтегиси калат (А. Убукеев). Туугандын өзү *таарынса да* боору таарынбайт. Желмаянды кандай *айласам да*, болбой бошонуп кете турган болду (А. Токомбаев). Кыялдын дарыясына *канчалык аксам да*, уйку

багындырды (А. Токомбаев).

Атоочтук *-ган* формасы *бол* деген этиш менен айкашып да, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдү уюштурат: Окуусуна даярданып *жаткан болсо*, тоскоолдук кылба.

5) *-са* багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда *кайсы жерде, кайда* деген Суроолорго жооп болуп түшүп, баш сүйлөмдүн аракет-кыймылын, ордун көрсөтөт: Алтын *кайдан чыкса*, ошол жерди каз. Сен *кайда* болсоң, мен да ошол жерде жүрөмүн.

6) Айрым учурда *-са* мүчөлүү этиш татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, окуянын пайда болгон себебин, аракет-кыймылдын натыйжасын билдирет: Кайнатылбаган *суу ичсе*, ичи ооруйт. *Муздак ичсем*, тамагым ооруйт. *Тамеки тарсам*, жөтөлөм.

7) *-са* бир эле сүйлөмдүн тизмегинде кайталанып колдонуп, эки башка маанини берет: Эгер *ылайык* десеңер (шарт), сиздин темаңызга *жакын алсамбы дедим эле* (өтүнүп сурануу) (Ш. Бейшеналиев).

Жалгыз болсоң — курч бол!

Көп жанынан түңүлсүн!

Жарды болсоң — кооз бол!

Бай малынан түңүлсүн (мында салыштырма шарт).

-са мүчөлүү этиштер жогоруда көрсөткөндөрдөн башка ар түрдүү кырдаалдагы модалдык оттенкторду берүүдө да колдонулат, мындай учурда шарттык маани берилбейт:

1) жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда сүйлөөчүнүн тилеген тилегин, көздөгөн максатын, каалоосун билдирет: Окуумду бүтсөм. Ак пейилдик менен *иштесек*. Бизди окуткан өкмөттүн милдетинен *кутулсак*. Ошону *көрсөк*, *уксак*, ээ агай. Кымбаттуу Талас жеримди кылчайып *көрсөм*, арман жок (К. Каимов). Окусам, диплом *алсам*. Жоо жеңилсе, согуш бүтсө, үйгө аман *кайтсак* (тилек, максат).

2) каалоо мааниси *-са* формасы жалганган этиштин кайталанышы аркылуу да берилет. Мындай учурда татаал этиштин кийинки компоненти 3-жактын биринде болот: *келсе келет, кетс екетет, турса турат, жатса*

жатат (салыштыр: *алсам алыптырмын*).

3) *-са* мүчөсү *-чы, -бы, бол, эле, керек* сыяктуу грамматикалык каражаттар менен айкашып келип да, төмөнкүдөй модалдык кошумча маанилерди билдирет:

1) Сүйлөөчү өзүнө же угуучуга кеңеш салганда, же суроо койгондо, этиш *-са+бы* формасын кабыл алат: Ал жөнүндө ойлогон оюмду, ага *айтсамбы же айтпасамбы? сен айтчы, барсамбы, барбасамбы?*

2) Ойлогон ойдун чечилгендиги, мүмкүндүгү көрсөтүлгөндө этиш сөз *-са+бол* формасында колдонулат: Эртең эрте жарыкта *барсакболот. Келсе болот.*

3) Өтүнүү-сурануу, өкүнүү маанисин билдирүү керектелгенде этиш *-са+чы* формасында айтылат: Сени ырчы, чертмекчи деп уктум. Кана, өнөрүңдү *көрсөтчү?* Ишиңерди аткара *албасамчы?* Жанжигитке *айтсаңарчы*, кечикбей жүрсүн.

Кызыл оңбос *болсочу*,

Кыз кубарбас *болсочу*.

Жигит менен кыз өлсө,

Жерге койбос *болсочу*.

4) *-са+керек* формасында айкашканда, окуянын күнөмдүүлүгүн билгизет: Анда мен *жаш болсом керек*. Балалык *адат болсо керек*. Жаныңа *батса керек* (болжол).

5) *-са* мүчөлүү этиш 3-жакка карата айтылуучу *-сын* формасындагы этиш

менен тутумдаш айтылганда, кыймыл-аракеттин иштелишине жол берилгендик көрсөтүлөт: *окуса окусун, барса барсын*.

1) *-са+де* (*деген//дейт, дейм*) формалары менен айкашып да, тилекти, ниетти билдирет: Жөн эле барып, Ысык-Көлдүн абасын *жутсам* дегем// *деген//дейт//дейм* (тилек). Экөөндү киного *чакырсамдейт//дейм//* (ниет).

2) Жогорудагыдай тилектик маани *багынычсызтатаал* сүйлөмдүн тутумунда да кездешет:

Адырдан үзүп алганым
Ачылган жыпар гүл *болсо*.
Алтындай болгон өмүргө
Ар дайым бейкут күн *болсо*.

Ушул эле маанини *-са+экен* деген айкалыш аркылуу да берүүгө болот:

Эрик таңы
Сура салбай жарк этип,
Европада, Кытайда да *атса экен!*
Көңтөрүштүн
Кызыл туусу кылкылдап,
Дагы, дагы
Жердин жүзүн *басса экен!*
Дүйнө жүзүн
Коммунизм жеңди деп,
Кары тарых
өз бетине *жазса экен!*
Жазса экен тарых
жазса экен,
Атса экен таң
атса экен! (Ж. Турусбеков).

Шарттуу ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы.

Жекелик саны:

1-жак: *-са+м* окусам, бүтсөм.

2-ж.: одоно түрү: *-са+ң* — окусаң.

сылык түрү: *-са+ңыз* — окусаңыз.

3-ж.: *-са* — окуса, бүтсө.

Көптүк саны:

1 -жак: *-са+к* — бааласак.

2-ж.: *-са+ң-ар* — бааласаңар.

-са+ңыз-дар — бааласаңыздар.

3-ж.: *-ыш+са* — баалашса,
бүтүшсө.

Каалоо ыңгай

Сүйлөөчүнүн башкаларга каалаган каалоосу (оң же терс мааниде) ар түркүн, ар башка боло тургандыгына байланыштуу, аны уюштуруучу мүчөлөр да ар башка.

Каалоонун ушундай ар түрдүү маанилерин каалоо ыңгайдын төмөнкү формалары уюштурат:

1)-*айын//йын* жана *-алы//айлы(к)*. Бул мүчөлөр 1-жактын жекелик жана көптүк түрүнө карата айтылат: *бар-айын, кет—ейин, ор—ойун (-оюн), бүт—өйүн; сапта-йын, иште-йин, корголо—ойун (-оюн), жөнө—йүн; бар—алы, сана—йлы* (диалекте бар — *айлы*), *кет—ели*,

ор—олу, бүт—өлү ж. б.

2) -гай+эле+жак мүчө: бар—гай—эле—м, бар—гай—эле—ң, бар—гай— эле.

3) -гы+жак мүчөлөр +кетет, келди, бар, жок; бар—гы(ы) м + келет же келди; бер—ги—м—жок, ал—гы—м—бар.

Бул мүчөлөр төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

1)-айын формасындагы этиштер сүйлөөчүнүн иштей турган иши жөнүндөгү чечимин жана ошону аткаруу үчүн болгон каалоосун, өтүнүчүн билдирет: — сен атка мин, мен жөө басайын — деди Шайыр (К. Каимов). Аттын башын сиз жетелеңиз, сокону мен кармаайын. Азимовго сөзсүз учурайын, анан министерствого барайын. Сүйгөн дайрам (дарыям) Ак-Буура, сенде сырлар бар тура, маектешип кетейин, көк чай ичип отура (А. Досбаев).

2) Жалпы сүйлөмдүн кырдаалына, айкашкан сөздөрдүн семантикасына жараша төмөнкүдөй ар түрдүү модалдык да мааниде колдонулат: Мага бериңиз, чыгарбаган эмени көрөйүн (кекетүү). Сизге ишенип талаада калып жүрбөйүн (күмөн). Артында тукум болор туягың жок, кантейин. Кантейин, ушундай тоң моюндугуң жаман. Күйдүм гана күйдүм ай, күйдүм чок, күйөйүн десем, түтүн жок, жүрөгүмдүн ой башында, кантейин ай, жүтөрүдөй бүтүн жок! (өкүнүү). Айтканымды аткарбасам, мен мен болбой эле калайын! (каргыш). Нураимден башка келинди көрөйүн деген көзүм жок (жек көрүү). Угасыңбы, сыр айтайын (сурануу).

3 -айын формасындагы этиштер сүйлөмдүн сөстөсүндө де этишинин туунду формалары (деп, десе, дегенсип, деген) менен айкашып келип, шартты, мезгилди, максатты, себепти билдирет: Уулжан дагы бир нерсе чыга калчудай элеңдеп, элечегине араң жетип, кайын синдисине кыйкырайын десе, үнү чыкпай, теректин түбүнө отура калды (мезгил). Өлөйүн десем, жан таттуу, кирейин десем, жер катуу. Чоң үйдөн чыкпайын десе, Седеп жалгыз калат. Издебейин десе, кыз адашып кетеби деп чочулайт (К. Каимов) (шарт). Кат жазайын деп отуруп калдым (максат). Кичине тойчук өткөрөйүн дедим эле (тилек). Өзүнө суроо коюп, жандырмагын Курманов сөөмөйүн көтөрүп, түшүнүктүү чечейин дегенсип, ойлоно калды (себеп). Атайды жөн эле мактайын деп олтурганым жок (себеп-максат). Силерге учурашайын деп келдим (максат). Канчалык унутайын деп, унута албадым (ниеттелген максат). -айын формасындагы этиштерге -чы мүчөсү жалганганда, өтүнүү, сурануу маанини да бериши мүмкүн: Мунун ким экенин билейинчи деп, коңшусунун кичи аялынын үйүнө кирди. Өтө шашылбайынчы. Квртираңарды бүт кыдырып көрүп чыгайынчы.

Каалоо ыңгайынын биринчи жагынын көптүк түрүн -алы(к) мүчөсү уюштурат. Диалектиде мунун -айлы(к) формасы да кезигет. Булардын ушу формада сакталышы анын -гайлык(к) морфемасынан г тыбышынын кыскарып түшүп калышынан пайда болгон: бар-алы(к), кет-ели(к), диалектиде бар-айлы(к), кет-ейли(к). Мындай форма өзбек тилинде да бар: ез-ай(л)ик ж. б. Тектеш тилдердин байыркы жазма эстеликтеринде биринчи жактын көптүк түрү -алым мүчөсү аркылуу уюштурулган. Салыштырыңыз: бар-алым — бар-алык, кал-алым, кал-алык ж. б. Мындагы м ошол кездеги -мыз мүчөсүнүн кыскарган түрү (1-жактын көптүк түрү, салыштыр: б.түркчө бар-ды-мыз — бар-ды-к). Тилдин өсүп-өнүгүшүндө -мыз колдонулуудан чыгып, анын ордуна -к пайдаланылып калган.

Аталган мүчө төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

1) Берген мааниси жагынан -алы(к) -айын сыяктуу эле, сүйлөөчүнүн ишти аткаруу үчүн жасаган чечимин, ошону аткарууга умтулган каалоосун билдирет: элибиздин маданиятына байланыштуу маселелерди көтөрөлү. Лекцияга бирге баралы, мени күтө тур.

2) Ошондой эле башкаларга кайрылгандагы ниетти, чакырыкты, суроону, өтүнүчтү ж. б. да модалдык маанини билдирет. Мында интонация менен контекстке катыштырылган сөздөрдүн семантикасы чоң роль ойнойт: эмгектин өндүрүмдүүлүгү үчүн курөшөлүк, жолдоштор (чакырык). Акылдашып көрөлү, кош Искендер, эмнеден баштайлы? (кеңеш иретиндеги суроо). Апа, Салый экөөбүз киного барып келели. Бул типтеги сүйлөмдөр

күчтүү сезим менен айтылса, өтүнүүнү, суранууну билдирет:

— Кагылайын, тууганча эле сүйлөшөлү! (сурануу, өтүнүү) салыштырыңыз:

Ойнойлу,
күлөлүк,
Эмгекти
Сүйөлүк!
Турмушту
Безентип,
Жашайлы
Түбөлүк! (А. Токтомушев) (мында каалоо).

3) -алы(к), -айлы(к) жалганган этиштерге -чы мүчөсү айкашып каалоо иретинде айтылган өтүнүчтү билдирет: ...Ошол багыттагы окумуштууларды *алалычы, алып көрөлүчү, жүр кетеличи!*

Каалоо ыңгайдын бул мүчөсү (-айын, -алы) жекелик, көптүк санда, оң, терс формада 1-жакка карата гана айтылат.

-айын, -алы мүчөлөрдүн жакталыш схемасы.

оң, терс формада

бар-айын — бар-ба-йын; —	бар-алы — бар-ба-йлы
отойун (-юн) — отобойун	отойлу — ото-бойлу
(-юн); —	
кетейин — кетпейин;	кетели — кетпейли
өтөйүн — өтпөйүн.	өтөлү — өтпөйлү.

2. Каалоо ыңгайды уюштуруучу грамматикалык экинчи форма -гай. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде -гай мүчөсү айкын келер чак мааниде колдонулган: ол маңа *келгей*—Ал мага келет. Эски түрк жазмаларында -гай мүчөсү мындан тышкары *эрти* жардамчы этиши менен да айкашып, реалдуу эмес мүмкүндүк жөнүндөгү модалдык маанини билдирген.

Азыркы тилдердеги тилектик мааниси ушундан өнүгүп чыккан; Бу йерке нең *тегмегей* эрти — Бу жерге (өлкөгө) эч кандай *жетпегей* (тийбегей) эле ж. б.

Азыркы кыргыз тилинде -гай кыймыл-аракеттин аткарылышы жөнүндөгү сүйлөөчүнүн тилегин, ниетин билдирет: Быйыл окуумду *бүткөй* элем. Сен ишеничти *аткаргай* элең. Кызым быйыл университетке *өткөй* эле.

Тилек кылган иш сүйлөөчүнүн эркине байланышпайт, ошондуктан анын аткарылышы күнөм, арсар болот. Бул форманын тилектик, каалоолук маанисине караганда, модалдык мааниси басымдуулук кылат. Ушуга байланыштуу -гай+эле аркылуу берилүүчү этишти -са мүчөсү менен алмаштырууга болот: *өткөй эле—өтсө экен, күн жаабагай эле—жаабаса экен* ж. б.

Каалоо ыңгайынын бул формасы төмөндөгүчө жакталат:

Жекелик түрү

Оң формасы

1- жак: мен бар+гай+эле + м
2- ж.: сен бар-гай эле-ңиз бар-гай эле+ңиз
3-ж.: ал бар-гай эле.

Терс формасы

бар+ба+гай+эле + м
бар-ба-гай эле-ң бар-ба-гай эле + ңиз
бар-ба-гай эле.

Көптүк түрү

Оң формасы

- 1- ж.: биз бар+гай + эле+к
 2- ж.: силер бар-гай эле-ңер
 2- ж.: сиздер бар-гай эле-ңиз-дер
 3- ж.: алар барыш-кай эле.

Терс формасы

- бар+ба+гай+эле + к
 бар-ба-гай эле-ңер
 бар-ба-гай эле-ңиз-дер
 барышпа-гай эле.

3. Каалоо ыңгайы –*гы* мүчөсү катышкан конструкция аркылуу да берилет. Ыңгайдын бул түрүнүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар: *-гы* мүчөлүү этишке үч жактын таандык мүчөлөрү жалганат да, аларга *келет* этиши кошулуп айтылат. Кыргыз тилинде илик жөндөмөдөгү сөз –*гы* формалуу этишке жалганган таандык мүчөлөргө карата аныкталат. Ошондуктан анын сүйлөмгө катышы милдет эмес, бирде берилсе, бирде берилбейт: (менин) *алгым келет*, (сенин) *баргың келет*, (анын) *күлкүсү келет* ж. б.

Тарыхый жагынан алганда –*гы* мүчөсү кыймыл атооч болуп эсептелет, баяндоочу калдык катары бул форманын ушул мааниси *бар*, *жок* деген сөздөр менен бүткөн сүйлөмдүк конструкциялардан сезилип турат, бирок азыркы мезгилде бул типтеги конструкция каалоо маанисинде да колдонулат: Бул жерден анын *кеткиси жок*. Айтса *келгиси бар* ж. б.

Таандык мүчөлөр жана *келет* этиши катышкан конструкция морфологиялык көрсөткүчтөрү боюнча бир өңчөй эмес. *-гы* мүчөлүү этишке биринчи эки жактын таандык мүчөлөрү жалганса да, анын соңунан келүүчү этиш дайыма *келет* формасында колдонулат. Бирок мунун аягындагы *-т* сырткы түрү боюнча гана 3-жактын жак мүчөсүнө окшогону менен, анын функциясын аткарган жери жок. Мындай конструкциянын жагы *-гы* формасына жалганган таандык мүчөлөр аркылуу эле аныкталат. Ал эми *кел-е-т* этишинин аягындагы *-т* болсо байыркы убактагы учур чактын *-ыр* (фонетикалык варианты менен) формасы жалганып, байланыштыргычтын (связканын) ролун аткаруучу *түр-үр* этишинин калдыгы кыскарып отуруп, «т» элементи гана калган: *келе түрүр>келедүр>келеди>келет*. Эрте кезде байланыштыргыч түрүр үч жакка тең таандык болуп колдонулган.

Демек, сөз болуп жаткан конструкция башта мындайча айтылган: *алгым келе түрүр>алгым келедүр>алгым келеди>алгым келет*; *алгың келе түрүр>алгың келедүр>алгың келеди>алгың келет*. Ушу сыяктуу татаал бир эле конструкцияда азыркыча алганда эки башка жактын мүчөлөрүнүн жалганышы чактык конструкциядан да учурайт, жана составдык элементтери боюнча жогоркулар менен тектеш: мен *айтат* элем<мен айта *түрүр* эртим.

Каалоо ыңгайынын *-гы* формасы алдыда боло элек ишти иштөөгө көңүлдөнгөндүктү, каалагандыкты билдирет:

Туугандар, мен боёмо
 Активден качкым *келет*.
 Ал жөнүндө билгенимди
 Жашырбай силерге ачык
Айткым келет (Шаршен).

Мен большевикмин, мен таза өлгүм *келет*, силерди ошол таза өлүмгө чакырам! (А. Токомбаев). Карыя, сизден бир нерсе сурап *алгым келет*. Дүйнөнүн бир жагынан экинчи жагына сенин колунду кармап алып, *чуркагым келет*, *жашагым келет*, *жашагым келет*! Өзүнөн өзү жылмайып, кубаттанып, көчөгө *баскысы*, *ырдагысы*, кимдер болсо да сүйлөшкүсү, өзү да күнгө *айлангысы келет* (Н. Байтемиров).

Каалоо ыңгайынын *-гы* формасы *бар*, *жок* деген модаль сөздөр менен бирге айтылып да, каалоону, тилекти билдирет:

Үйдөн алыс *чыккым жок*. Сенин айтайын деген сөзүңдү анын уккусу *жок*. Сага бир

нерсе айткысы бар ж. б.

Кыргыз тилинде *-гы* жана *келет* катышкан конструкцияны өзгөрбөй турган нерсе экен деп ойлоого болбойт. Мунун аягындагы *-т* морфемасынын ордуна суроолуу, тангыч мүчөлөр жана шарттуу ыңгайдын грамматикалык формасынын жалганышы мүмкүн. Бирок бардык учурда каалоолук мааниси сакталат:

Кыргыз тилинде таандык мүчөлүү *-гы* формасындагы этиштердин *келет* катышкан аналитикалык түрү иштин аткарылышы жөнүндөгү каалоону, ниетти келечек планда көрсө түшү бекеринен эмес.

Байыркы жазма эстеликтерде *-гу* формасындагы этиштердин аналитикалык түрлөрү ниет же мүмкүндүк планындагы келер чак катарында колдонулган (байыркы түркчө: *такы тегү-тегү керегек—дагы де-де керек* (дагы айт-айт маанисинде); Азыркы тилдердин кээ бирөөндө да, мисалы, өзбек тилинде таандык мүчөлүү этишке жалганган *-гу* формасы келер чактык маанини билдирет, буга *түрүр* этишинен кыскарган *-дыр* мүчөсү бирде жалганса, бирде жалганбай да айтыла берет (*Берлинда суд булгусидир*—Берлинде суд болот). *-гы* формасынын эне тилибиздеги ушул мааниси анын байыркы типтеги маанисинен өсүп чыккан, ошону менен бирге компоненттери боюнча бирди-жарым өзгөрүүгө дуушар болгон. Кыргыз тилинде *-гы* формалуу этишке *келет* компонентинин кошулушу — кийинки кубулуш.

Каалоо маанисиндеги бул форманын жакталыш схемасы төмөндөгүдөй:

Жекелик санда

Оң формасы

- 1- ж. менин ал-гы-м кел-е-т// //кел-ди
- 2- ж. сенин ал-гы-ң кел-е-т// //кел-ди
- сиздин ал-гы-ңыз кел-е-т// // кел-ди
- 3- ж. од/т. анын ал-гы-сы кел-е-т//кел-ди;

Терс формасы

- ал-гы-м кел-бе-й-т//жок
- ал-гы-ң кел-бе-й-т//жок
- ал-гы-ңыз кел-бе-й-т//жок.

Көптүк санда

Оң формасы

- 1- ж. биздин ал-гы-быз-кел-е-т//кел-ди
- 2- ж. од/т. силердин ал-гы-ң-ар кел-е-т//кел-ди
- 2- ж. с.т. сиздердин ал-гы-ң-ы 3-дар кел-е-т//кел-ди
- 3- ж. од/т. алардын ал-гы-сы кел-е-т//кел-ди

Терс формасы

- ал-гы-быз кел-бе-й-т//жок
- ал-гы-ң-ар кел-бе-й-т//жок
- ал-гы-ң-ы-з-дар кел-бе-й-т//жок
- ал-гы-сы кел-бе-й-т//жок.

Ниет ыңгай

Аракет-кыймылдын жүзөгө ашырылышына карата сүйлөөчүнүн ниетин билдирет. Сүйлөөчүнүн ой жооруткан баамын, болжолун ж. б. мамилелерин белгилөөчү этиштин түрүн *ниет* ыңгай дейбиз. Ниет ыңгайды уюштуруучу негизги мүчө *-мак*, *-макчы*. Бул мүчө жак мүчөлөр менен айкашып келип (*жаз+мак+мын// -макчы + мын*), ниет ыңгайдын толук формасын түзөт. Ниет ыңгайды мындан тышкары аталган мүчөлөргө *эле, экен, бол* деген жардамчы сөздөр айкашып да уюштурат.

-Мак адатта түп, туунду этиштин буйруу мамиле формаларына айкашат: *ал алмак, алдыр—алдырмакмын; өткөр//өт көз—өткөрмөк//өткөзмөксүң; бошот—бошотмокпуз; коркут—коркутмаксыңар; жазыш—жазышмак, жазыл—жазылмаксыздар; жуун—жуунмаксыз* ж. б. Сал.: *аламак, барсамак, баргаймак* (айтылбайт).

Түрк тилдеринде «-мак» этиштин бүтпөгөн түрүнүн (инфинитивтин) гана милдетин аткарат: *Килмоң* өзбек тилинде буйрук ыңгайдын 2-жак жекелик түрүнүн милдетин

аткарат (инфинитив).

Модалдык мааниде өзбек тилинде учур, келер чактык жана өткөн чактык мааниде эле менен бирге келип айтылат: *ёз+моң+чи + ман, ёз + моң+чи + едим//эле*¹³ Башкыр тилинде *-мак* инфинитивдик мааниде калдык катары *кэрэк* деген сөз менен айкашып келип гана колдонулат. Калган учурда ыңгайлык милдетти аткарат¹⁴. Түркмөн тилинде инфинитивдик, ыңгайлык мааниде *-мак// -мек* формада колдонулат¹⁵. Азербайжан тилинде бул форма колдонулбайт, *-малы// -мэли* форманын синоними катары кээде колдонулууда учурайт¹⁶.

Кыргыз тилинде *-мак* баяндагыч ыңгай менен кыймыл атоочтук мааниде колдонулат: Кең-Кол менен Беш-Таштагы туугандары аны аттан көтөрүп *түшүшмөк*, ити да *үрмөк*, өзү да чуркап *чыкмак*. Силер керели кечке иштеп жүрсөңөр, мен үйдө бекер отуруп алганым *болмокпу*, бекер отуруп эмне *кылмакмын//кылмакчымын//болмок* беле (ыңгай, салыштырыңыз: Бар болсо, *бакмагы* кыйын, жок болсо, *тапмагы* кыйын. Өнмөк бар, өлмөк жок (кыймыл атооч).

Жыйынтыктап айтканда, *-мак* азыркы түрк тилдеринин биринде эки мааниде колдонгон түрүн сактаса (кыргыз, түркмөн); экинчи тилде, негизинен, бир гана маанисинде сакталган (казак, өзбек, түрк, башкыр). Азербайжан тилинде сакталбай калган.

-мак инфинитивдик маанисин кыргыз тилинде сактабаганы менен морфологиялык жагынан модальдык, синтаксистик жагынан кийинки сөз катары колдонуп жүргөн, *демек, демекчи, айтмакчы* деген сөздөр *баса айткандай, эмнеликтен, кандай себептен болгондугун, болууга тийиш* дегендей маанисин берип, модальдык мааниде колдонулат.

Мындан тышкары *-мак* мүчөсү лексикалашкан түрүндө атооч сөздөрдү да жасайт. Мисалы, атоочтон атооч: *аргымак, каймак, бармак* (уңгу, мүчөгө ажырагыс заттын аты) сал. ал *бармак > бар+мак*.

Кыргыз тилинде омонимдеш эки *-мак* мүчөсү бар. Бири кыймыл атоочтук мааниде колдонулат, жөндөмөлөр менен жөндөлөт: Найза *саймак* эрдиктен, ат *жоорутмак* тердиктен. *Алмактын бермеги* бар ж. б. Экинчиси ниет ыңгайдын грамматикалык формасы, буга жак мүчөлөрү жалганат: Мен *бармакмын* ж. б. Ушул эле мааниде *-макчы* формасы да колдонулат. Ниет ыңгайлык жагынан *-мак* менен *-макчы* мүчөлөрүнүн айырмасы жок, бирөөнүн ордуна бирөө жүрө берет: мен *ал макмын—мен алмакчымын*.

Түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде *-мак* абстракттуу зат атоочту жасаган, бул типтеги сөздөр мааниси боюнча кыймыл атоочко жакын болгон (Б. түрк. *ачмак—*курсагы ачуу, ач болуу, ач; *сувсамак—*суусоо); *-чы* мүчөсү аркылуу ниеттик пландагы модальдык маани берилген (өлмөчү сен — өлмөкчү эмессиң, сөзмө сөзү: өлбөчүсүң; *бозагулачы* болмыш — уй тууду, сөзмө сөзү: *музооломокчу* болгон, *музооломок* маанисинде: *бузагула — музооло*). Ушу фактылардын негизинде азыркы ниет ыңгай тарыхый жагынан кыймыл аракет жөнүндөгү заттанган түшүнүк менен этиштик пландагы пейил түшүү маанисинин кошулушунан өсүп чыккан деп кароого болот. *-чы* мүчөсүнүн *-мак* формасындагы этиштерге жалганышы тилдеги кийинки кубулуш.

-мак, -макчы мүчөлөрү катышкан ниет ыңгай төмөнкү маанилерде колдонулат:

1. Аракет-кыймылдын жүзөгө ашырылышы жөнүндөгү ниетти билдирет: Жакында Тыныбек атасынын ашын өткөрмөк. Эртедир-кечтир ушундай балээге *калтырмак* (К. Каимов).

2. Кыймыл-аракеттин аткарылыш мүмкүндүгүн билдирет: Эгерде барган жери чоң өргөө болсо, аттан түшпөй кайра *кайтмак*. Үндү жоонойто чыгарбай эле жай айтсаң

¹³ А. Н. Кононов. Көрсөтүлгөн эмгектин 260, 278-беттерин караңыз.

¹⁴ Н. К. Дмитриев – // - 173-бети. А. А. Юлдашев. - // - 169-бети.

¹⁵ Грамматика туркменского языка, 1, 1970, 308, 331-бет.

¹⁶ Н. Г. Агазаде. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском литературном языке. Баку, 1967, 121.

жетмек. Түндүктөн түшмөк болсо, канжарын тулгага *кайырмак* (К. Каимов). Жогорудагы сүйлөмдөрдө жалпы кырдаалы кыймыл-аракеттин келечекте болорун баяндап тургандыктан, келер чактык маани ачык байкалат: Түшпөй кайра *кайтмак*. Эгерде ырчы аны мактаса, даңкын элге жайса, ыйманы *кубаттанмак*. Жогорудагы сүйлөмдөрдө жалпы кырдаалы кыймыл аракеттин келечекте болорун баяндап тургандыктан, келер чактык маани ачык байкалат.

3. *-мак, -макчы*. формасындагы этиштер *экен, эле, бол* ж. б. менен айкашып, төмөнкүдөй маанилерди да билдириши мүмкүн: Ушуну көрмөк элең, көрдүң же ушуну *укмак* экенсиң, уктуң (табалоо). Салыштырыңыз: Ушуну көрмөк *экенбиз* же ушундай *болмок* (ырастоо). Ушул жерге *чогулмак элек* (күнөм). Биримкул турганда эч өзгөрүү *болмок эмес*, аны *жибермек эмес* (карама-каршы). Бул жакка *бармак эмес* белем? (өзүнө өзү суроо коюу) ж. б.

4. *-макчы* формасындагы этиштерге *тургай, турмак, түгүл, турсун* деген сөздөр айкашканда, анын маанисин дагы күчөтөт да *эмес деген* сөздүн маанисин берет: Кайруусун кемитип же *ашырмак* түгүл, дабышын басаңдата чертсе да, мукамы өзгөрүлүп, күү касиетинен ажырайт. Алар жумушка *чыкмак турмак*, бригадир айтмайынча, үйдөн козголушпайт. Алым анын издегенин таап *бермек турсун*, өзүн кайыкка мингизгенсип, зымыратып алып жөнөдү. Салышт.: башкыр. *алай түгел* — андай эмес.

Булар *-мактан* башка сөздөр менен айкашышы мүмкүн: Короодогу кой *турмак*, коргоол бербейт жети ата (макал). Муну: Короодогу кой эмес..., деп айтса да болот. Ушул кезге дейре күтүп *турмак эле*, күтмөк *беле* же күтмөк *эмес*. Булар бир-биринин ордуна синоним катары колдонула беришет: Чекеге *чертмек түгүл-тургай-турмак-турсун* өйдө караган эмес.

Ниет ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы:

Жекелик саны

Оң формасы	Терс формасы
1- ж. мен жаз-мак//мак-чы -мын	жаз-мак//мак-чы эмес-мин
2- ж. сен жаз-мак//мак-чы сын	жаз-мак//мак-чы эмес-сиң
сиз жаз-мак//мак-чысыз	жаз-мак//мак-чы эмес-сиз
3- ж. ал жаз-мак//мак-чы.	жаз-мак//мак-чы эмес.

Көптүк саны

Оң формасы	Терс формасы
1- ж. биз жаз-мак-чы//макбыз	жазмакчы//мак эмеспиз
2- силер жазмакчы//максыңар	жазмак эмес-сиң-ер
2- сиздер жазмакчы//максыздар	жазмак эмес-сиз-дер
3- ж. алар жазышмакчы// ышмак	жазмак эмес.

-мак мүчөсү *эмес, экен, эле, бол* менен биригип келип, жакталып айтылышы мүмкүн, бирок практикада сейрек учурайт: мен *жазмак эмес экенмин*, биз *жазмак эмес белек?*, сен *жазмак эмес болчусуң* ж. б.

-мак, -макчы формасындагы этиштер *экен, эле, бол* ж. б. менен айкашып, төмөнкүдөй модалдык маанилерди да билдириши мүмкүн: Ушуну көрмөк элең, көрдүң же ушуну *укмак* экенсиң, уктуң (табалоо). Салыштырыңыз: Ушуну көрмөк *экенбиз* же ушундай *болмок* (ырастоо). Биримкул турганда эч өзгөрүү *болмок эмес*, аны *жибермек эмес* (карама-каршы). Бир жакка *бармак эмес белем?* (өзүнө өзү суроо коюу) ж. б.

ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ

Этиштин чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилге карата болгон мамилесин билдирет. Башкача айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо кийин болорун көрсөтөт. Чак категориясы — этишке таандык категория, ал этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу негизги белгилердин бири.

Чак категориясы, негизинен, этиштин баяндагыч ыңгайына мүнөздүү. Анткени ал кыймыл-аракетти чындыктагыдай билдирет: анын азыркы учурда болуп жатканын, мурун болуп өткөндүгүн, же келечекте болорун чындык катары баяндайт, натыйжада андан этиштин чак категориясы ачык көрүнүп турат. Баяндагыч ыңгай үч чак менен айтылат: *келер чак, учур чак, өткөн чак*.

Кандайдыр бир окуянын болгон мезгилин көрсөтүү үчүн белгилүү бир точканы убакытты эсептөөнүн чеги кылып алабыз. Грамматикада убакытты эсептөөнүн мындай точкасы болуп сөздү сүйлөгөн мезгил эсептелет. Буга карата ал сүйлөнүп жаткан мезгил, сүйлөө учурунан мурунку мезгил жана сүйлөгөндөн кийинки мезгил болуп бөлүнөт. Грамматикада сүйлөп жаткан мезгилге туура келген кыймыл-аракет *учур чак* аркылуу, сүйлөө мезгилинен кийин боло турган кыймыл аракети *келер чак* аркылуу, сүйлөө мезгилине чейин болуп өткөндөр *өткөн чак* аркылуу берилет.

Учур чак

Этиштин учур чагы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын көрсөтөт: Тигине, күн көтөрүлүп *келе жатат* (А. Токомбаев).

«Сүйлөп жаткан мезгилде» дегенге бир кыйла кеңири мааниде түшүнүү керек болот. Анткени «кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет» деген сөз учур чак билдирген кыймыл-аракеттин башталышы жана бүтүшү сүйлөө моментинин башталуу жана бүтүү чеги менен дал келет дегендикке жатпайт. Этиштин учур чагы көрсөткөн кыймыл-аракет сүйлөө моментине чейин эле алда качан башталган болуп, сүйлөө моментинде жана андан кийин да созула бериши мүмкүн: Коноктор өз ара бирдемелерди *кожурашып отураат* (М. Элебаев). Сыргырган майдын жыты *келип турат* (А. Токомбаев).

Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын минтип сүйлөө моментинин чеги менен дал келбөө себеби: сүйлөө процесси бир аз убакытка гана созулса, кыймыл-аракет бир канча саатка, бир нече күнгө, айга (Курулушта *иштеп жатат*), бир нече жылга (Университеттин биринчи курсунда *окуп жатат*), табигый процесстер түбөлүккө (Жер өз огунда *айланат*) созулушу мүмкүн. Ошол себептүү сүйлөө мезгили жүрүп жаткан иш процессинин белгилүү бир бөлүгүнө гана туура келет. Ушинтип, кыймыл-аракеттин сүйлөө моменти менен туура келиши түрдүүчө мүнөздө болот. Ошого карай этиштин учур чагы да ар түрдүү мааниде колдонулат. Учур чак составына карай жөнөкөй *учур чак, татаал учур чак* болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй учур чак

Жөнөкөй учур чак уңгуга, же негизге тиешелүү мүчөлөрдүн жалганып келиши менен жасалат.

1. Этиш сөзгө чакчыл *-а, (-и)* формасынын, андан кийин тийиштүү жак уландынын

жалганышы менен жасалат: Кемпирим болсо өлгөн, өзүм болсо минтип көр оозунда *турам*, (К. Баялинов). Эки жигит чалдын эки жагында *олтурушат* (А. Токомбаев).

Жөнөкөй учур чактын бул жол менен жасалышында негизги роль чакчыл -а, -й, формаларына таандык, себеби чактык маанини, негизинен, ошол мүчөлөр билдирет. Бирок этишке чакчыл мүчөнүн гана уланып келиши жетишсиз болот (шаарда *иштейт*), качан гана ага тийиштүү жак мүчө жалгангандан кийин, ал тыянактуу мааниге жетишип, кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан иштелгендиш анык болот. Бул жагынан алганда, грамматикалык чактын уюшулушунда жак мүчөлөр да орчундуу ролду ойнойт.

Кээ бир түрк тилдеринде учур чактын III жак жекелик түрүнүн жак мүчөсү жоюлуп кеткен. Ошондуктан ал тилдерде учур чактын бул жагы этиштик уңгуга чакчыл -а, -й мүчөлөрүнүн жалганышы менен эле уюшула берет; башкырча, татарча: *ал-а, кил-э, укы-й*.

Чакчыл -а, -й формалары менен уюшулган жөнөкөй учур чак, негизинен, төмөнкүдөй маанини берет:

Сүйлөп жаткан учурда болуп жаткан кыймыл-аракетти билдирет: Үйдүн ичинен кызуу-кызуу сүйлөшкөн эки-үч кишинин үнү *чыгат* (А. Токомбаев). Канымгүл улам эки жагын элең-элең *карайт* (Ч. Айтматов). Тээ этекте гана тракторлор тынбай күркүрөйт (Ч. Айтматов).

Кээде кыймыл-аракеттин башталыш жана бүтүш чеги сүйлөө мезгилинин башталган жана бүткөн чеги менен дал келиши да мүмкүн:

— Агайындар! «Б...» колхозунун көпчүлүк эмгекчилеринин баш кошкон митингасын ачык деп *жарыялаймын!* Сөз райондук партия комитетинин атайын уполномочени Калкаев Нуркасымга *берилет* (Т. Сыдыкбеков). Райондук партия комитетинин атынан, «Б...» колхозунун кишилери, сиздерге *чын жүрөгүмдөн рахмат айтамын!* (Т. Сыдыкбеков).

Жөнөкөй учур чак *жат, жүр, отур, тур* деген жардамчы этиштерге чакчыл -а мүчөсүнүн, андан кийин тийиштүү жак мүчөнүн жалганып келиши менен да түзүлөт. Мындай учурда бул төртөө жардамчы этиштик мааниде эмес, өзүнүн толук лексикалык маанисинде колдонулат да, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирет: Катар турган кроваттын төшөнчүлөрү жерде *жатат* (А. Токомбаев). Кыштактын түндүк жаккы четинде азыраак бак-шагы бар бир *короо турат* (К. Баялинов). Менин жакшы санашкан агайын туугандарым жана кайындарымдын бардыгы мында *отурасыңар* (Т. Сыдыкбеков). — Бегим! Тетигинде өрдөк жүрөт... (К. Жантөшев).

Аягына чакчыл -а жана жак мүчө уланган *отур, тур, жат, жүр* этиштери өз алдындагы сөздү жатыш жөндөмөсүндө башкарса, учур чактык маанини, эгер барыш жөндөмөсүндө башкарса, келер чактык маанини берип калат:

Шаарда *турам* — шаарга *турам*;
столдо *отурам* — столго *отурам*;
керебетте *жатам* — керебетке *жатам*;
шаарда *жүрөм* — шаарга *жүрөм*.

Бул этиштердин минтип эки түрдүү чактык маанини берип калышы алардын алдындагы сөзгө жалганган жатыш жана барыш жөндөмө мүчөлөрүнүн берген мааниси менен байланыштуу. Анткени жатыш жөндөмөдөгү сөз бир нерсенин үстүбүздөгү мезгилдеги ордун көрсөтсө (шаарда *иштейт*), барыш жөндөмөдөгү сөз кыймыл-аракеттин келечекте багыттала турган ордун көрсөтөт (шаарга *барам*). Ошол себептүү жогорку төрт этиш да барыш жөндөмөсүнөн кийин келсе, келер чактык маанини, жатыш жөндөмөсүнөн кийин келсе, учур чактык маанини билдирип калат.

Кыймыл-аракеттин дал сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын көрсөтүү — бул жөнөкөй учур чактын негизги мааниси.

Учур чак мындан башка сүйлөмдүн лексикалык составына карай төмөнкүдөй маанилерди да билдирет:

1) Көпчүлүк учурда кыймыл-аракеттин узак убакыттан бери дайыма болуп келаткандыгын билгизет. Мындай учурда, көбүнчө, сүйлөм ичинде мезгил тактооч, же мезгилдик маани деги башка сөздөр, сөз айкаштары кошо айтылат: Бектурган эмнеге карысын! Бай жебеген тамакты *жейт*, өмүрүндө киңбеген кийимди *киет* (А. Токомбаев). Жайында болсо кузгундап мурун туруп, малдарды өрүшкө *чыгарат* (А. Токомбаев). Мен *дале* ашпозчуда *иштеймин* (К. Баялинов).

Ар дайым молотилканы чыгарган Харьковду *мактайт*; Украинанын бай чарбасы, сонун маданияты жөнүндө сүйлөйт. (Т. Сыдыкбеков). Сүйлөп жаткан мезгилде бул кыймыл-аракеттердин болбоосу да мүмкүн, бирок алар дал сүйлөө моментинде болуп жатпаганы менен, жалпы эле ушул учурда болуп жүргөн аракетти билдирет.

2) Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон тынымсыз жүрүп туруучу кыймылды, касиетти билдирет, же бирөөнүн адаттанган кыймыл-аракетин көрсөтөт:

Коом *өсөт*. Жер өз огунда *айланат*. Суу *агат* ж. б. Мындагы асты сызылган этиштер кыймыл-аракеттин жаратылышта тынымсыз болуп тургандыгын билдирип турат.

Куш учат. *Балык сүзөт*. *Уй мөөрөйт*.

Бул сүйлөмдөрдөгү этиштер затка жаратылыштан берилген туруктуу касиетти, ага адаттанып кеткен кыймыл-аракетти көрсөтүп турат.

3) Кыймыл-аракеттин мезгил-мезгили менен кайталанып тургандыгын билдирет. Мындай учурда да сүйлөм ичинде кыймыл-аракеттин кез-кези менен кайталанып тургандыгын билдирүүчү мезгилдик маанидеги ар түрдүү сөздөр кошо катышат: Кез-кез бригадирдин бакылдаган үнү угулат (Н. Байтемиров). Мезгил-мезгили менен жайлоодогу малчыларга лекция окуйт. Топурактар чоң-чоң ыргытылып, кээде күтүр этип таш *оодарылат* (Т. Сыдыкбеков).

4) Кыймыл-аракеттин башталгандыгына бир канча убакыт болгондугун жана анын үстүбүздөгү учурда да болуп жаткандыгын көрсөтөт. Мында да сүйлөм ичинде ал кыймыл-аракеттин башталганына көп убакыт болгондугун билдирүүчү мезгилдик маанидеги ар түрдүү сөздөр кошо катышат: Ал шашкеден бери сокочулардын жанында жүрөт. Керим баятан бери карыялардын арасында *отурат* («Сов. Кыргызстан»). Молотилканын үнү таң заардан тартып тынбайт (Т. Сыдыкбеков).

5) Сүйлөп жаткан убакта, көз алдыда болуп жаткан ишти, кыймыл-аракетти билдирет: Өрдөктөр көздөрүн ирмебестен суунун түбүнө чүмкүшөт. Кээде бирин-бири кубалашып, тиштеп жүргөн тамактарын *талашышат* (А. Токомбаев). Иттин уйкусурап туюк үргөнү жана тоо тараптан суунунбу же моторлордунбу дабышы *угулат* (Ч. Айтматов). Айыл тынч, тигинден-мындан терезелердеги оттор терилип өчөт (Ч. Айтматов).

Айрым учурларда жөнөкөй формадагы учур чактан кийин *эле*, *экен* жардамчы этиштери кошулуп айтылып, ар кандай кошумча маанилерди берет.

Жөнөкөй учур чактан кийин *эле* жардамчы этиши келсе, өткөн чактык мааниге өтүп, мурунку бир болгон иштер тууралуу кабар берип калат.

Салыштырыңыз: Ал шаарда *жашайт* (учур чак).
Ал шаарда *жашайт эле* (өткөн чактык мааниде).

Эгер жөнөкөй учур чактан кийин *эле* жардамчы этиши *беле* (-бы+эле) формасында айкашып келсе, кыймыл-аракеттин мурун болгондугун, же келечекте болорун тактап билүү максатында сурамжылайт.

Салыштырыңыз: Ал институтта *иштейт* (учур чак).
Ал институтта *иштейт беле?* (өткөндө болгон, же келечекте боло турган иш жөнүндө сурап жатат).

Жөнөкөй учур чактан кийин *экен* жардамчы этиши келсе, сүйлөөчү үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткан кыймыл-аракет тууралуу башка бирөөдөн билгендигин, же аны кокустан билип калгандыгын билдирет, же болбосо кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын тактап көрсөтөт:

Ушул жакта бирөө алтын **сатат экен** (К. Жантөшев).

Самтыр айыл чарба машиналарын куруу заводунда *иштейт экен*.

Эгер жөнөкөй учур чактан кийин *экен* жардамчы этиши *бекен* (бы+экен) формасында айкашып келсе, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгын тактап билүү максатында сурамжылайт.

Салыштырыңыз: Ал айыл чарба институтунда *окуйт*//ал айыл чарба институтунда *окуйт бекен*?

б) Жөнөкөй учур чак кээде өткөн чактык мааниде да колдонулуп калат. Мындай учурда сүйлөөчү өткөндө болгон окуяны азыр көз алдында болуп жаткан сыяктуу сүрөттөйт. Бирок кыймыл-аракеттин жүрүш процесси үстүбүздөгү учурга тиешелүү эмес, ал мурун эле болуп өтүп кеткен болот: Менин атам темир жол жумушчусу экен, Өзүнүн көркөмдүгү менен доктордун жалгыз кызына жагып калат да, акыры ошого үйлөнөт. Алардын сүйүшкөн жыргалдары бир жарым жылдан *ашпайт*. Мухаббат жалындарынын илеби кайта электе трагедиянын капканына түшүшөт. Мен атамды көрбөй калдым (А. Токомбаев). Баланы Айымжан төрөдү болуп, дөңдө олтурган Бектурга сүйүнчү *барат*. Ыйлап олтурган Бектур өзү минип жүрүүчү тору кашка атын сүйүнчүгө *берет* (Т. Сыдыкбеков).

Жөнөкөй учур чактын терс формасы этишке *-бай* (-ба— терс уланды+й — чакчыл) мүчөсү менен тийиштүү жак уландынын жалганышы аркылуу уюшулат: Анткени менен көптөн бери күн *жаабайт* (М. Элебаев). Үйгө жеттик. Эч ким көрүнбөйт (А. Токомбаев). Ошондон бери мени эчкайда *ээрчитпейт* (К. Жантөшев).

2. Кыргыз тилинде жөнөкөй учур чак -уу, -оо формасындагы кыймыл атоочторго жатыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн жалганышы аркылуу да жасалат да, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын билгизет. Мында кыймыл атоочтон кийинки жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү, жөндөмөлүк маанисинен четтеп, өз алдындагы -уу, -оо мүчөсү менен бирдикте туруп (-ууда, -оодо) учур чакты уюштуруучу формага айланган. Бул форманын учур чакты уюштурушу тилибиздеги жаңы көрүнүш болуп эсептелет. Бул формадагы учур чак оозеки речте өтө сейрек кездешет, негизинен, жазма адабият үчүн мүнөздүү.

Мааниси жагынан: 1) кыймыл-аракеттин азыркы убакта болуп жаткандыгын жана акырындык менен созулуп иштелип жаткандыгын билгизет: Спутникте орнотулган аппаратура нормалдуу иштөөдө («Сов. Кыргызстан»). Мелдешке республикабыздын биринчи разрядчылары *катышууда* («Сов. Кыргызстан»). Караңгылык пардасын жамынгандай, көл үстүн иңирт *каптоодо* (Т. Сыдыкбеков).

Тигил тиздеген нардай катар чөккөн эки асканын кайкаңынан күн алоолонуп жогору көтөрүлүүдө (Т. Сыдыкбеков).

2) Кээде сүйлөмдүн ички маанисине карай, мурунтан эле болуп келе жаткан, үстүбүздөгү мезгилде да болуп жаткан жана мындан ары да созулуу абалындагы кыймыл-аракетти билдирет: Селолордо саламаттык сактоо ишинин абалы жылдан-жылга жакшырууда («Сов. Кыргызстан»). Кара-Суу шаары күн сайын кулач жайып өсүүдө («Ленинчил жаш»). Бизди жаңы коом өстүрүүдө. Партия *тарбиялоодо* (Т. Сыдыкбеков).

Жөнөкөй учур чактын жакталышы

Жөнөкөй учур чак жак мүчөнүн толук формасы боюнча өзгөрөт.

Оң форма Жекелик түрү

1. Мен заводдо иште-й-м(ин);
2. Сен заводдо иште-бе-й-сиң;
Сиз заводдо иште-й-сиз;
3. Ал заводдо иште-й-т.

Көптүк түрү

1. Биз заводдо иште-й-биз;
2. Силер заводдо иште-й-си ңер;
Сиздер заводдо иште-й сиздер;
3. Алар заводдо иште-ш-е-т.

Терс форма Жекелик түрү

1. Мен заводдо иште-бе й-м(ин);
2. Сен заводдо иште-й-сиң;
Сиз заводдо иште-бе-й-сиз;
3. Ал заводдо иште-бе-й-т.

Көптүк түрү

1. Биз заводдо иште-бе-й-биз;
2. Силер заводдо иште-бе-й сиңер;
Сиздер заводдо иште-бей сиздер;
3. Алар заводдо иште-ш-пе-й-т.

Татаал учур чак

Учур чактын татаал формасы аналитикалык жол менен жасалат. Мында: 1) негизги этиштен кийин чакчыл *-ып* мүчөсү жалганат да, андан кийин *жат*, *жүр*, *отур*, *тур* деген жардамчы этиштердин бири кошулуп айтылат. Бул жардамчы этиштерге да дайыма чакчыл *-а*, жана тиешелүү жак мүчө жалганат: *жаз + ып жат+а+м, оку+n отур + а + т*.

2) *Бар*, *кел* деген эки этиштен кийин чакчыл *-а* мүчөсү жалганып, андан кийин ошол эле *-а* мүчөсү жана тийиштүү жак мүчөсү уланган «*жат*» деген жардамчы этиш кошулуп айтылса да, татаал учур чак уюшулат: *бар+а жат + а + м, кел+е жат+а+т*.

Татаал учур чакта негизги кыймыл-аракет биринчи компоненти аркылуу берилет, экинчи компоненти (жардамчы этиш) негизги компонент менен тыгыз байланышып келип, бирдиктүү бир маанини түзүшөт да, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгын билдирет. Бирок учур чактык маанинин толук берилиши үчүн ал эки компоненттин катар келиши гана жетишсиз. Ал үчүн негизги этишке да, жардамчы этишке да жогоруда көрсөтүлгөн чакчыл формалардын жалганышы жана жардамчы этиштеги чакчыл формадан кийин тийиштүү жак мүчөнүн да жалганып келиши зарыл: *жазып жатат*. Мындагы *-ып* негизги этиш менен жардамчы этишти байланыштырса, *-а* жардамчы этиш менен жак уландыны байланыштырып турат. Экинчи жагынан, бул чакчыл *-ып*, *-а*, жак уланды *-г* негизги этиш менен жардамчы этишке жалганышып, жалпы эле учур чактык маанинин уюшулушуна да көмөктөш болуп турушат.

Татаал формадагы учур чактын структуралык түзүлүшүнө, негизинен, төмөнкү белгилер мүнөздүү:

1) компоненттери чакчыл *-ыл*, *-а* формалары аркылуу бири-бири менен тыгыз байлашышып, туруктуу бир тизмекти түзүшөт, ошондуктан алар айрым бөлүкчөлөргө ажыратылбайт; эгер ажыратылса, анын мааниси да бузулат: *жазып*—написат, *жатат*—лежит;

2) ал тизмектин компоненттери айрым-айрым түшүнүк бербейт, экинчиси жардамчы мааниге өтөт да, негизги компоненти менен биригип келип, бирдиктүү бир маанини түзүп, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын билдирет;

3) түзүлүшү жагынан туруктуу, мааниси жагынан бирдиктүү болгондуктан, бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн, баяндоочунун милдетин аткарат.

Татаал формадагы учур чак, негизинен, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын, же болбогондугун билдирет: Мен кубанчымдан *жашып олтурам* (А. Токомбаев). Мен ушул кишинин учкуч инисин *издеп* жүрөм (А. Токомбаев). Башы кере карыш акбуудайлар *орулуп жатат* (А. Токомбаев). Терезеден бирөө *карап турат* (М. Элебаев). Татаал учур чак жалпы жонунан кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп

жаткандыгын көрсөткөнү менен, составындагы негизги жана жардамчы этиштин маанисине карай ар түрдүү кошумча маанилерди да (кыймыл-аракеттин созулуңкулугун, мезгил-мезгили менен кайталанып келаткандыгын, азыр жаңыдан өрчүү даражасында экендигин ж. б.) беришет. Башкача айтканда, татаал учур чактагы чактык маани менен кыймыл-аракеттин убакыт боюнча кандайча өтүшүн тактап көрсөтүүчү түрдүк маани да кабатталып жүрөт: Чоңкол сырттан багып аңдып жүрөт (М. Элебаев).

Мындагы *курсив менен берилген* этиш кыймыл-аракеттин азыркы учурда болуп жүргөнүн көрсөтүп турат — бул учур чактык мааниси. Экинчи жагынан, түрдүк маанини да — кыймыл-аракеттин созулуңдулугун билдирип турат.

Кээде *жат* жардамчы этиши менен уюшулган татаал учур чак. тыбыштык кыскартууларга учурайт: Бишкектеги балдарыма баратам (бар-а-т-а-м<[бар-а(жа)-т-а-м (К. Жантөшев).

Эч болбосо Чаргын келсе боло деп, Айганыш *кейип атат* (кей-ип ат-а-т<кей-ип/ж/ат-а-т) (Т. Сыдыкбеков).

Бара жатат, келе жатат дегендерден мурун чакчыл -ып формасындагы экинчи бир сөз кошулуп айтылып, үч составдуу татаал учур чак да уюшулат. Мындай учурда да негизги маанини биринчи компоненти билдирет да, андан кийинки *бар, кел* деген этиштер алгачкы маанисин начарлатып, бир аз багыттоо маанисин сактап калат. Үч составдуу татаал учур чак жалпысынан кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда созулуңку болуп жаткандыгын билдирет: Түтүнүн трубасынан анда-санда булак-булак чыгарып, пассажир пароходу сүзүп *кетип баратам* (К. Баялинов). Баятан бери ошону ойлоп *келе жатат* (А. Токомбаев). Өздөрү менен кошо соколорду, сеялкаларды *алып бара жатышат* (Ч. Айтматов). Ал адат азыр *калып баратам*, балам (А. Токомбаев).

Айрым учурларда үч составдуу татаал учур чактын акыркы *жат* деген жардамчы этиши айтылбай да калат, бирок контекстке карай калган эки составы эле учур чактык маанини бере берет: Эл жайнап дөңгө *чыгып барат* (М. Элебаев). Ал куйругун көтөрүп алып өңкүлдөп *кетип барат*, мен артынан калбай *кууп барам* (М. Элебаев). Соно көлдүн бети менен сызып, жанын *сабап барат*, шумкар жетер-жетпес болуп *кууп барат* (К. Жантөшев).

Жат, жүр, тур, отур жардамчы этиштери татаал учур чакты уюштурууга катышы жагынан, аз да болсо, бири-биринен айырмаланышат. Мисалы, *отур* статикалык маанидеги этиштер менен айкашса, өзүнүн лексикалык маанисинин кичи не бир үлүшүн сактап калат да, негизги этиш билгизип турган кыймыл-аракет дал сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирет: *жазып отурат, окуп отурат, иштеп отурат, ойлоп отурат, көрүп отурат* ж. б. Эгер кыймыл (динамикалык) этиштерден кийин келсе, *отур* лексикалык маанисинен такыр ажырап, кыймыл-аракеттин узак убакыттар бою тынымсыз болуп турарып көрсөтөт да, учур чактык маанини эмес, түрдүк маанини берип калат: *чуркап отурам, жүрүп отурам, басып отурам* ж. б.

Ал эми *жат, жүр, тур* жардамчылары кыймыл этиштер менен айкашканда да, статикалык маанидеги этиштер менен айкашканда да кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жатканын билдире берет. Ошондуктан булардын татаал учур чакты уюштуруу сферасы *отур* жардамчысыныкына караганда кең: *ойлоп жатат, чуркап жатат; ырдап жүрөт, келип жүрөт; ойлоп тураг, келип турат* ж. б.

Татаал учур чактын терс түрү биринчи компонентине -бай мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт: Чопо Чоголович мени түшүнбөй жүрөт (К. Каимов).

Кээде, көбүнчө көркөм адабий чыгармаларда, татаал учур чак өткөн чактык мааниде да колдонулуп калат. Мындай учурда сүйлөөчү өткөн окуялар жөнүндө алар көз алдында азыр эле болуп жаткандай кылып сүрөттөп сүйлөйт. Сөз болуп жаткан кыймыл-аракеттин мурун болуп өткөндүгү контексттен белгилүү болуп турат: Кечээ бешим ченде береги жалгыз аяк жол менен *келе жатам*. Айлана-тегеректин көрүнүшү адамды суктандырат. Жол жээгинде күн нуруна чагылышып, көк кашка булак суусу *агып жатат*.

Оң жактагы төштө колхоздун кой-эчкилери *жайылып* жүрөт. Бир убакта сол жактан шагыл таштар кулап калды. Карай салсам, эки элик *качып баратат*. Мен кыйкырып калдым, мага кошулуп койчу да кыйкырды. Алар, секире-секире чуркашып, тез эле кырдан ашып кетишти.

Татаал учур чактын жакталышы

Татаал учур чак жак мүчөнүн толук формасы менен өзгөрөт. Жак мүчөлөр жардамчы этишке жалганат. Терс формада жакталганда *-бай* мүчөсү негизги этишке уланат.

Бул тексттеги *курсив* менен терилген этиштер сыртынан татаал учур чак сыяктанганы менен, өткөн чактык мааниде: кечээ болгон окуя жөнүндө азыр баяндама берип жатат. Иштин мурунку күнү болуп өткөндүгүн тексттин башындагы *кечээ* деген мезгил тактооч билдирип турат.

Оң форма Жекелик түрү

1. Мен иштеп жүр-ө-м(үн);
2. Силер иштеп жүр-ө-сүңөр;
Сиздер иштеп жүр-ө-сүздөр;
3. Алар иштеп жүр-үш-ө-т.

Терс форма Жекелик түрү

1. Мен иште-бе-й жүр-ө-м(үн);
2. Сен иште-бе-й жүр-ө-сүң;
Сиз иште-бе-й жүр-ө-сүз;
3. Ал иште-бе-й жүр-ө-т.

Көптүк түрү

1. Биз иштеп жүр-ө-бүз;
2. Сен иштеп жүр-ө-сүң;
Сиз иштеп жүр-ө-сүз;
3. Ал иштеп жүр-ө-т.

Көптүк түрү

1. Биз иште-бе-й жүр-ө-бүз;
2. Силер иште-бе-й жүр-ө-сүңөр;
Сиздер иште-бе-й жүр-ө-сүздөр;
3. Алар иште-бе-й жүр-үш-ө-т.

Келер чак

Келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөө мезгилинен кийин, келечекте болорун билдирет. Этиштин келер чагын уюштурууга катышуучу мүчөлөр жана келер чактын бере турган маанилери ар түрдүү: кээ бирөөлөрү кыймыл-аракеттин келечекте болору анык экендигин билгизсе, айрымдары анын болору күмөндүү экендигин билдирет. Ошого карай *айкын келер чак*, *арсар келер чак* болуп экиге бөлүнөт.

Айкын келер чак

Айкын келер чак кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болору, же болбосу анык, ишенимдүү экендигин билдирет.

Айкын келер чак этиштик уңгуга, же негизге чакчыл *-а*, *-й* формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат: Азыр ошого *барабыз*, жүр (бар+а + +быз) (А. Токомбаев). Атаң менен *жолуктурам* (жолуктур+а+м) (А. Токомбаев).

Айкын келер чак да, жөнөкөй учур чак да бирдей эле мүчөнүн жардамы менен уюшулгандыктан, алар сырткы түрү жагынан бири-бирине өтө окшош келет. Бирок контексттен жана ошол этиштердин маанисинен алардын учур чактык, же келер чактык мааниде тургандыгы ачык эле билинип турат: Сокол өзүнүн кандай күндө тургандыгын жакшы *билет* (А. Токомбаев). Өзү мында өткөн күздөн бери *турат* (К. Баялинов) (учур

чак). Алар жагалмай моюнданышып столго *олтурушат* (А. Токомбаев). Сен барганда, райондук кызматчылар учурашууга *барышат* (А. Токомбаев) (келер чак).

Айкын келер чак да контекстке карай түрдүү мааниде колдонулат:

1) Жакын арада боло турган кыймыл-аракетти билдирет: Мен сени окууга *аламын*. Сага жакшы кийим, тамак *беребиз*. Жакшы үйгө жатасың. Бардыгы сага *бекер болот* (А. Токомбаев). Мен Данилге *жолугам* (А. Токомбаев).

Кыймыл-аракеттин жакын арада болорун билдирип турган айкын келер чактын мааниси кээде сүйлөм ичиндеги мезгилдик маанидеги сөздөр менен дагы да такталат: Мен Айттикеге эртең *эле* кайта *келем* (А. Токомбаев). Ээ, балам! Тамашасы *эми башталат* (А. Токомбаев). Сенин дайыңды атаңа азыр жазам (А. Токомбаев).

2) Айкын Келер чак кээде кыймыл-аракеттин жалпы эле келечекте, качандыр бир убакта болорун билдирет: Ийгиликти сени менен бирге көрөбүз (А. Токомбаев). Унутпа, аны кийин *айтамын* (А. Токомбаев).

Биздин колхоз да миллионерге *айланат*. Чоң да, кичине да ушул ырыста менин энчим көп деп *мактанат* (Т. Сыдыкбеков)

3) Айкын келер чак шарт катары коюлган экинчи бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан келип чыга турган натыйжаны да көрсөтөт: Кааласаң алар менен *тааныштырам* (А. Токомбаев).

Кеңешип иш кылсак, бардыгы жайында *болот* (К. Жантөшев). Аман болсом келерки жазда үстүңө *барам* (К.+Кантөшев).

4) Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракетти билдирет. Мындай учурда айкын келер чак турмуштук чындыктан келип чыккан жалпы корутундуну баяндайт. Айкын келер чактын адаттанган кыймыл-аракетти көрсөтүүсү көбүнчө макал, лакаптарда көп учурайт: Жарды болор жигит эрин чээк болот. Жакшыга айтса—*билет*, жаманга айтса—*күлөт*. Иштеген *тиштейт*. Кереги тийсе, тереги *жыгылат*. Көп жойлогон түлкү капканга түшөт (макалдар).

Айкын келер чактын терс формасы -*бай* мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат да, кыймыл-аракеттин аткарылбай тургандыгын билдирет: Саадат сени *таштабайт* (Ч. Айтматов). Жо-ок, буга дагы эле *чыдабайт* (Ч. Айтматов). Мен бүгүн силердикине *барбайм*.

Чакчыл -а, -й, -ып формасындагы негизги этиштен кийин чакчыл -а жана тиешелүү жак мүчөсү уланган жардамчы этиштердин (*жат, жүр, отур, тур* дан башка) кошулуп айтылышы менен айкын келер чактын татаал түрү уюшулат: Макул, алар көчкөндө *алып калам* (А. Токомбаев). Кечинде Михаилди *ээрчите келем* (А. Токомбаев). Жүгүнөрдү эми эле *ала кетем* (А. Токомбаев). Азыр ошол тизмени *жарыя кылышат* (М. Абдукаримов).

Айкын келер чак чакчыл -ганы формасындагы негизги этиштен кийин чакчыл -а жана тийиштүү жак мүчөсү жалганган *жат, жүр, отур, тур* жардамчы этиштеринин кошулуп айтылышы менен да уюшулат. Мааниси жагынан кыймыл-аракеттин жакын арада болорун билдирет:

Эми жакында-эгин *орулганы турат* (К. Баялинов).

— Жүр эмесе, — деди Федор, — бүгүн күндө жакшы *тийгени турат* («Сов. Кыргызстан»).

Бул жол менен жасалган келер чак, негизинен, иштин жакын арада, келечекте болорун билдиргени менен, составындагы жардамчы жана негизги этиштин семантикасына, сүйлөмдүн лексикалык составына карай бири-биринен маани жагынан аз да болсо айырмаланат: Мына, заводдун машинасы шаарга жөнөгөнү *турат* (К. Каимов). Аксакал, баягы иш *жаман болгону турат* (К. Жантөшев).

Мында кыймыл-аракеттин жакын арада аткарыла турганын, азыр башталуу даражасында экендигин билдирип турат.

Ал окууга *кеткени жүрөт* (К. Баялинов).

Султан МТСте *иштегени жүрөт*.

Мында кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы жогоркуга караганда созулуңкураак экендигин билдирип турат.

Кээде айкын келер чактан кийин *эле, экен* деген жардамчы этиштер кошо айтылып, өзүнүн алдындагы негизги этишке ар кандай кошумча маанилерди киргизет.

Сүйлөмдө шарттуу маанидеги конструкция болуп, баяндоочтук милдеттеги айкын келер чактан кийин *эле* жардамчы этиши кошо келсе, көрсөтүлгөн шарттын аткарылышы менен, айкын келер чак билдирип турган кыймыл-аракеттин да келечекте аткарылышы мүмкүн экендигин билдирет:

Сен да жардамдашсаң, бул ишти бүрсүгүнү бүтөт *эле*. Тирүү болсо *табылат эле* (К. Жантөшев). — Эч нерсе эмес, бирок карачы, дагы жарым көчө жүгүргөнүңдө иштин бардыгын бүлдүрөт элең (К. Жантөшев).

Ушундай эле конструкциядагы сүйлөмдүн ичинде өткөн кырдаалды билдирүүчү мезгилдик маанидеги сөздөр болсо, *эле* менен айкашкан айкын келер чак кыймыл-аракеттин кандайдыр бир шартка карай өткөндө аткарылбай калгандыгын билдирет, башкача айтканда, өткөн чактык мааниге ээ болот:

Иш эрте бүтсө, *кечээ эле келет элек*.

Мында *кечээ* деген мезгил тактоочтун жардамы менен *келет элек* деген сөз өткөн чактык мааниге жетишип турат.

Өткөндө болгон окуялар жөнүндө баяндама берген учурларда *эле* менен айкашкан айкын келер чак субъектиге адаттанып кеткен сыяктуу кыймыл-аракетти билдирип калат. Ал кыймыл-аракет мурунку бир убакта сүйлөөчүнүн өзү тарабынан аткарылган болот, же анын башка бирөөлөр тарабынан аткарылгандыгы сүйлөөчүгө башынан белгилүү болот:

Ал жумуштан өтө чарчып *келет эле*, бирок канчалык катуу иштеген менен жарытылуу эмгек акы алчу эмес. Бала кезде бул жерге далай *келет элек*.

Эгер айкын келер чак *эле* жардамчысынын *беле* формасы менен айкашса, интонацияга карай кыймыл-аракеттин аткарылышын, же өткөндө аткарылыш мүмкүнчүлүгүн сурамжылайт:

Эгер аны чакырсам, *келет беле?*
Сен киного *барат белең?*

Кээде контекстке жана интонацияга карай өткөн же боло турган иш жөнүндө сүйлөөчүнүн көз карашын жайынча гана баяндайт:

Ким билет. Уркуя болбогондо, балким, Жамийла ага такыр *жолобойт беле* (К. Баялинов).

Айкын келер чак *экен* деген жардамчы этиш менен айкашса, кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы сүйлөөчүгө башка бирөөлөр аркылуу белгилүү болгондугун көрсөтөт:

Мен быйыл да айыл чарба көргөзмөсүнө *барат экенмин*.

Жумаш аспирантурага өтөт *экен*.

Айрым учурларда кандайдыр бир шартка таянып айтылган өздүк корутундулоону билдирип калат:

Асманды кара булут каптады—күн *жаайт экен*.

Айкын келер чак *экен* жардамчы этишинин *бекен* формасы менен айкашса, кыймыл-аракеттин келечекте болорун сурамжылайт:

Ал Жалал-Абадга жөнөйт *бекен?*

Айрым убактарда сүйлөмдүн лексикалык составына жана интонацияга карата бир иш тууралуу жайынча гана баяндама берип калат:

Султан андан кем *калат бекен*. Ал дагы «бирдин биримин» деген жигиттердин бирөө да!

Айкын келер чактын жакталышы

Айкын келер чак жак мүчөнүн толук формасы менен өзгөрөт:

Оң форма Жекелик түрү .	Терс форма Жекелик түрү
1. Мен шаарга бар-а-м(ын); 2. Сен шаарга бар-а-сың; Сиз шаарга бар-а-сыз; 3. Ал шаарга бар-а-т.	1. Мен шаарга бар-ба-й-м (ын); 2. Сен шаарга бар-ба-й-сың, Сиз шаарга бар-ба-й-сыз; 3. Ал шаарга бар-ба-й-т.
Көптүк түрү	Көптүк түрү
1. Биз шаарга бар-а-быз; 2. Силер шаарга бар-а-сыңар; 3. Алар шаарга бар-ыш-ат;	1. Биз шаарга бар-ба-й-быз; 2. Силер шаарга бар-ба-й-сыңар; 3. Алар шаарга бар-ыш-па-й-т.

Арсар келер чак

Кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болору, же болбосу арсар, күмөндүү экендигин билдирет.

Арсар келер чак этиштик уңгуга, же негизге атоочтуктун *-ар* мүчөсүнүн, андан кийин тийиштүү жак мүчөнүн уланышы менен түзүлөт: Господин жазуучу, мүмкүн, керегиңизге *жарармын* (жара + ар + мын) (А. Токомбаев). Дагы бир *жолугарбыз* (жолук-ар+быз) (К. Каимов).

Азыркы кыргыз тилиндеги атоочтуктун *-ар* формасынын ордуна орхон-енисей эстеликтеринде *-ыр// -ур* формасы колдонулган. Бул форма азыркы айкын келер чактын маанисин берген.

Байыркы уйгур эстеликтеринде атоочтуктун кууш үндүүлү *-ыр// -ур* формасы да, кең үндүүлү *-ар// -ер* формасы да кездешет: *коркармен* (коркомун); *болурман* (болормун).

-ыр// -ур жана *-ар// -ер* формалары байыркы түрк тилдеринде учур чактык да, айкын келер чактык да мааниде колдонула берген. Ошондуктан булар «учур-келер чактык» форма деп аталган. Бул форма азыр да айрым түрк тилдеринде (түрк, алтай ж. б.) кең жана кууш үндүүлүгүнө карай түрдүү чө маани бербестен, байыркы убактагыдай эле адаттанган кыймыл-аракетти жана келечекте болуучу кыймыл-аракетти билгизет. Ошол маанисине карай ал экөө тең учур-келер чактык форма деп аталат. Азыркы азербайжан тилинде бул формалар маанисине карай экиге ажыраган: кең үндүүлү *-ар// -ер* формасы келер чакты билдирет да, кууш үндүүлү *-ыр// -ур* формасы учур чакты билдирет.

Түрк тилдеринин айрымдарында — кыргыз, казак, кара калпак ж. б. тилдеринде — бул форманын кууш үндүүлү *-ыр// -ур* варианты жок, кең үндүү менен келген *-ар// -ер* варианты гана колдонулат. Кууш үндүүлү *-ыр// -ур* формасы азыр кыргыз тилинин айрым говорлорунда гана (Талас, Чаткал, Караван, Жаңы-Жол, Ала-Бука райондорунда, Чүй өрөөнүнүн батыш жагында *жат* деген этиште толук түрдө (*жатыр*), *жүр*, *отур*, *туру* этиштеринде аяккы «р» тыбышы түшүп калып, *жүрү*, *отуру*, *туру* түрүндө сакталып калган. Булар учур чактык маанини беришет: Үйдө *жатыр*. Колхоз болгондо ушерде элек, ошондон бери ушерде жүрүбүз (Ала-Бука районунун материалдарынан).

Арсар келер чак маани жагынан: 1) негизинен, кыймыл аракеттин, окуянын келечекте болушу арсар, күмөндүү экендигин билдирет: Ал сени колдор (К. Баялинов). Быйыл өздөрү деле *келишер* (А. Токомбаев). Бүгүн сиздин уулуңузду *сурармын* (А. Токомбаев).

2) Адат сыяктанып, дайыма болуп туруучу, же кандайдыр бир затка мүнөздүү болуп

кеткен кыймыл-аракетти билгизет. Мындай маани өзгөчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: Алганың жакшы болсо, жакаң *агарар*; алганың жаман болсо, чачың *агарар*. Сабырдуу болсон—озорсуң, сабырсыз болсон — осолсуң. Мээнетиң катуу болсо, татканың таттуу *болор*. Аракет кылсан, берекет *болот* (макалдар).

Айрым учурларда арсар келер чактан кийин *эле, экен* жардамчы этиштери жана атоочтордун терс формасы *эмес* кошулуп айтылып, негизги этишке ар түрдүү кошумча маанилерди берет.

Арсар келер чактан кийин *эле* жардамчы этиши айкашып айтылып, белгилүү бир шарттан келип чыга турган натыйжаны көрсөтсө, келечекте кандай иш болмок экендишн билгизет: Ал келсе, бүгүн *эле жөнөп кетер элек*. Анда иш көңүлдөгүдөй болор эле. — Төтөңдөн өзүм башкарма болсом, куп *жарашар эле* (Т. Сыдыкбеков).

Эгер сүйлөөчү өткөндө (качандыр бир убакта) болгон окуяны эске түшүрүп, ал жөнүндө эми баяндама берсе, эле менен айкашкан арсар келер чак өткөн чактык маанини берип калат жана адаттанган кыймыл-аракетти көрсөтөт: Анда театрда машина жок, биз көбүнчө жүктү арабага салып коюп, өзүбүз жөө *жүрөр элек* («Сов. Кыргызстан»). Чортөк экөөбүз да кулунга жакын баруудан *коркор элек* (К. Баялинов). Керимбек да жакшы, сонун турмуш жөнүндө *эңсер эле* (К. Баялинов). Өзүнөн кеминде жетимиш—сексен километр алыста турган муз чожуга ал адам ушуну *айтар эле...* (Т. Сыдыкбеков).

Эле менен айкашкан арсар келер чак кээде карама-каршы багыныңкы сүйлөмгө баяндооч болуп түшөт. Мындай учурда ал сүйлөөчүнүн жалпы ниетин билдирет, бирок ал ниеттин аткарылышына баш сүйлөмдөгү ой карама-каршы коюлат:

Мен *келер элем*, бирок үйдөгүлөр жибербейт.

Биз да *барар элек*, бирок зарыл ишибиз бар.

Арсар келер чакка *эле* жардамчысы *беле* түрүндө айкаш *са*, кыймыл-аракеттин келечекте аткарыла тургандыгын су рдйт, ага суроо оттеногун берет. Кээде контекстке карай кыймыл-аракеттин өткөндө аткарыла тургандыгын, же аткарыл бастыгын сурамжылайт:

Эптесе айла *болор беле, балам?* (Т. Сыдыкбеков). Ал сенин кадырыңа *жетер беле?* Ошондо үйгө чакырсам *келер* белең?

Экен жардамчы этиши арсар келер чакка бардык учурда *эле* түздөн-түз айкаша бербейт. Суроолуу сүйлөм ат атоочтун жардамы менен уюшулса, *экен* жардамчысы арсар келер чак *менен* айкаша алат. Маани жагынан, сүйлөм тизмегиндеги сурама ат атоочтун таасири астында, кандайдыр бир ишке суроолуу оттенок менен болжолдуу ой жүгүртүүнү билдирет: Бул Зуннахун бектин байлыгы кайда *барар экен!*? (К. Жантөшев). *Кимге берер* экенсиң? (Т. Сыдыкбеков). Бирок Керимахунун жогунда анчалык көп нерсеге чабылып кетүүң кандай *болор экен?* (К. Жантөшев).

Экен жардамчы этишинин *бекен* формасы болсо арсар келер чактан кийин эркин түрдө айкаша берет. Кыймыл-аракеттин келечекте болорун күнөмдүү суроо оттеногу менен *билдирет*:

Атаң сени көрөр *бекен?* (Т. Сыдыкбеков).

— Татынакай, татынакай.. эртең да ушундай *болор бекен?* (Т. Сыдыкбеков).

Кээде мындай айкашуу интонацияга жана айтылуучу ойго карай суроолуу оттеногу жок эле, болор ишти күнөмдүү түрдө жайынча көрсөтүп калат: Же, балким, *угар бекен* (К. Жантөшев).

Айрым учурларда контекстке карай тилекти да билдирип калат:

Күздүктү такыр аяктап,
Күлүктү *минер бекенбиз*.
Күлүк ат оозун чойдуруп,
Күмүш медаль Күкүшкө
Күйөөлөп *барар бекенбиз*.

Айдоону такыр аяктап
 Аргымак **минер бекенбиз**.
 Аргымак оозун чойдуруп,
 Алтын медаль Айшага
 Айылдап **барар бекенбиз**
 (А. Осмонов).

Арсар келер чактан кийин атоочтордун терс формасы **эмес** келсе, белгилүү бир шарт аткарылмайынча, кыймыл-аракеттин да аткарылбай тургандыгын, же кыймыл-аракет жалпы эле аткарылбай калуу абалында экендигин билдирет:

Атайылап чакыртпасаң, **келер эмес**.

Жабыла жардамдашып жибербесек, ал ишти жалгыз өзү бүтүрө **алар эмес**. Султан үйүн быйыл **бүтөр эмес**.

Арсар келер чактын терс түрү **-бас** формасы менен берилет. Бул мүчө төмөнкүчө уюшулган: терс уланды **-ба** дан кийин келген атоочтуктун **-ар** формасынын башкы **-а** тыбышы түшүп калып, **р** тыбышы түрк тилдеринин байыркы өсүш этабына мүнөздүү болгон алмашуунун натыйжасында **з** тыбышына **з**'дан кийин каткалаң с тыбышына өтүп кеткен (**-ба + (а)р>з>с**)—**бар>баз>бас**.

Кыргыз, алтай, казак, өзбек ж. б. тилдеринде бул терс форманын аягы с менен келип (**-мас// -бас**), эң кийинки баскычын да колдонулат. Түрк (турция), азербайжан тилдеринде «**з**» менен келип (**-маз// -мез**), ортоңку баскычы сакталган. Орхон енисей эстеликтеринде да **-маз// -мез** формасында колдонулган.

Айрым бир тилдерде, мисалы азербайжан тилинде, этиштин жакталышынын 1-жагында жана азербайжан тилинин био нече диалектилеринде, түркмөн тилинде этиштин жакталышынын I, II жагында бул мүчөнүн эң баштапкы формасы **р** сакталып калган: азерб. *унут-ма-р-а-м*—унутпасмын: *яз-ма-р*—жазбас: түркм. *ал-ма-р-ын* — албасмын.

Терс формадагы арсар келер чак: 1) кандайдыр бир иштин, кыймыл-аракеттин келечекте болбосун күнөмдүү кылып көрсөтөт:

Жамила биздин үйдө *жетимсиребес* (К. Баялинов). Ал бүгүн *кетпес*.

2) Адаттанып кеткен сыяктуу кыймыл-аракетти билдирет. Мындай учурда **-бас** күнөмдүү, арсао маанини бербейт; анын мааниси учур-келер чактын терс формасынын берген мааниси менен барабар сыяктуу сезилет: Бала оюнга *тойбос* (—*тойбойт*), жаман уктаганын *койбос* (—*койбойт*). Адам катасыз *болбос*, көл бакасыз *болбос* (—*болбойт*) (макалдар).

Терс формадагы арсар келер чактан кийин да *эле, экен* де тен жардамчы этиштер айкашып айтылып, ар түрдүү кошумча маанилерди берет.

-бас формасынан кийин *эле* айкашса, терс формадагы арсар күнөмдүү маанисинен четтеп, кандайдыр бир иштин болорун ачык-айкын көрсөтүп калат: — Да, эт комбинаты жакын болсо да жаман *болбос эле* (Т. Сыдыкбеков).

Башка бирөө болсо айтмайынча *билбес эле* (К. Баялинов). Андай экенин билгенде *барбас элем*.

Эгер сүйлөөчү өткөн иштерди эсине түшүрүп, ал жөнүндө эми кабар берсе, *эле* менен айкашкан терс формадагы арсар келер чак күнөмдүү маанисин бербей, өткөндө болгон иштер, адаттанган кыймыл-аракеттер тууралуу баяндама берип калат:

Ал убакта магазиндерден кеңири керектелүүчү товарлар **табылбас эле**. Илгери бул жерден араба да **өтпөс эле**.

Арсар келер чактын терс формасына **экен** жардамчы **этиши** түздөн-түз айкаша албайт; ал **бекен** формасында гана айкашат да, кыймыл-аракеттин болорун күнөмдүү кылып жана аздыр-көптүр суроолуу оттенок менен билдирет: Асан киного **барбас бекен?** Осмон бүгүн **келбес бекен?**

Арсар келер чактын жакталышы

Арсар келер чак жак мүчөнүн толук формасы боюнча өзгөрөт.

III жагынын жак мүчөсү жок.

Оң форма	Терс форма
Жекелик түрү	Жекелик түрү
1. Мен жаз-ар-мын;	1. Мен жаз-бас-мын
2. Сен жаз-ар-сың;	2. Сен жаз-бас-сың;
Сиз жаз-ар-сыз;	Сиз жаз-бас-сыз;
3. Ал жаз-ар.	3. Ал жаз-бас.
Көптүк түрү	Көптүк түрү
1. Биз жаз-ар-быз;	1. Биз жаз-бас-пыз;
2. Силер жаз-ар-сыңар;	2. Силер жаз-бас-сыңар;
Сиздер жаз-бас-сыздар;	Сиздер жаз-ар-сыздар;
3. Алар жаз-ыш-ар.	3. Алар жаз-ыш-пас.

Өткөн чак

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн көрсөткөн этиштин чагы өткөн чак деп аталат. Этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчөлөр: *-ды, -ган, -ыптыр, -чу*. Булар өздөрү жалганган сөздөргө жаңы лексикалык маани киргизе албайт. Алар жалганган этиш сөздөр сүйлөп жаткан мезгилден мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын билдирет. Мындай өзгөчөлүк аларды бири-биринен айырмалоого жана жалпы эле өткөн чак этиштерин өз ич арадагы бир нече бөлүмдөргө ажыратууга мүмкүнчүлүк берет. Атасы Айткулу үркүндө окко *учкан*, энеси Батма кече жакында, Кытай жеринде өлдү (К. Баялинов).

Башканын коюн *жайгам*, байдын колун *карагам* (Т. Үмөталиев). Жок, мен институтту бүтүргөмүн (К. Баялинов). Мени сен жалындуу жаш жүрөгүң, айныбас ак көңүлүң менен сүйүпсүң (К. Баялинов). Өзү билгенинче эки теше жерге сарай *салдырыптыр* (Т. Сыдыкбеков). Анда биздикилер, бир жакын эжебиздикин маанектеп, Кара-Дөбөдө *турушчу* (С. Сасыкбаев). Батманы башта эле *таанычу* (К. Баялинов).

Келтирилген мисалдардагы *-ды, -ган, -ыптыр, -чу* мүчөлөрүнүн жардамы менен өзгөргөн этиштер сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарып, кыймыл-аракеттин өткөн убакта болгондугун билдирип турат, бирок бири-биринен өздөрүнүн ички семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланат. Ошондуктан өткөн чак этиштер морфологиялык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай өз ич ара дагы бир нече бөлүктөргө бөлүнөт. Жогоруда саналган мүчөлөр уланган этиштер кээ бир кызматчы сөздөр менен айкашып, сүйлөмдө татаал баяндоочтун милдетин аткарышат. Мындай учурда андай сөз тизмектеринин ар бир компоненти жекече маанисинин үстүнө кошумча оттенкторду да билдиргендиктен, өткөн чактын да кошумча кырдаалдары келип чыгат:

Бул түнү айбатып, асманда кара булуттар удургуп, сыдырым жел *согуп турган эле* (С. Сасыкбаев). Менин ата-энемдин оокаты жармач болгондуктан, жайлоого чыгууну мурунтадан *эле билген эмес экен*. Үч жолу үч бөдөнө *бастым эле*, колтугумдан *чыгып кетти* (Т. Сыдыкбеков).

Осмонбек төрдө, элдин орто жеринде *олтурган болучу* (К. Баялинов). Бул кезде машинанын мотору күрүлдөп, жөнөөгө *ыкыс коюп калган эле* (К. Баялинов). «Келе жатамын» деп, мен ага телеграмма бергенмин, кат *жазганым жок эле го* (К. Баялинов). Бирок балдарды эч кимиси ага *айткан эмес* (К. Баялинов). Мени таштап башка бирөөгө *тийип кеткен экен го...* (К. Баялинов). Эмгиче Фрунзеден *келген чыгар* (К. Баялинов).

Келтирилген мисалдар кыймыл-аракеттин өткөндө болгондугун жалпысынан көрсөтүү менен бирге, аларда сүйлөнүп жаткан учурга карата ар түрдүү мезгилдик айырмачылык да бар экендиги угуучуга сезилип турат. Бул өзгөчөлүктөр өткөн чак этиштерди ич ара дагы бир нече майда бөлүктөргө бөлүп кароого мүмкүнчүлүк берет. Ошентип, өткөн чакты уюштуруучу мүчөлөрдүн өздөрү жалганган этиштерге киргизген ар кандай семантикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт.

Айкын өткөн чак

Айкын өткөн чакты *-ды(-ди, -ду, -дү)* мүчөсү уюштурат. Бул мүчө жалганган этиш сөз сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарып, кыймыл-аракеттин жакында гана болуп өткөндүгүн, болгон окуянын аныктыгы сүйлөөчү үчүн шексиз экендигин билдирет; бул мүчө уңгу жана туунду этиштерге тегиз жалгана берет.

Айкын өткөн чак ички өзгөчөлүктөрүнө карата өз ич ара дагы экиге бөлүнөт:

1) **Жакынкы айкын өткөн чак.** Муну *-ды* (тыбыштык түгөйлөрү, б. а., варианттары менен) мүчөсү уюштурат.

-ды мүчөсү менен өзгөргөн этиштердин жакталуу схемасы төмөндөгүдөй:

Жекелик түрү

1. Мен бар + *ды+м*
2. Сен бар + *ды+ң*
Сиз бар+ды+ң+ыз
3. Ал бар + *ды*

Көптүк түрү

1. Биз бар+*ды + к*
2. Силер бар+*ды+ң+ар*
Сиздер бар + ды+ң+ыз+ +дар
3. Алар бар+*ыш+ты*.

Терс формада: барбадым, барбадык ж. б.; суроолуу формада: бардымбы? бардыкпы? барбадыкпы ж. б. сыяктуу болуп өзгөрөт.

Айкын өткөн чак кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын көрсөтөт:

1) Составында *кечээ, азыр, жана* сыяктуу мезгил тактоочтор катышкан сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-ды* мүчөсү жалганган этиш сөз аткарып, кыймыл-аракеттин жакында гана болуп өткөндүгүн билдирет: Шаардан азыр *келдим*. Кечээ жамгыр *жаады*.

2) *-ды* мүчөсү жалганып турган этиш сөз окуянын жалпы эле болгондугу сүйлөөчү үчүн шексиз экендигин, же ошол окуя анын көз алдында болуп өткөндүгүн билдирет: Атам ары жагындагы коондордон алып келип, *кесе баштады* (К. Жантөшев). Айткулу төшөгүнөн шашып *турду* (К. Баялинов). Ажар үркүнгө чейин эч бир жаманчылык көрбөй, бир үйдүн эркеси болуп өстү (К. Баялинов).

Эгерде *-ды* мүчөсү уланган этиш татаал баяндоочтун сос тавында көмөкчү этиш болуп түшсө да, ал форма жакынкы айкын өткөн чакты уюштура берет: Самсаалап көктө асылгак ак булуттар таарынып ажырашкан балдардай болуп бөлүнө, үзүлө *баштады* (К. Баялинов). Айткулунун кеткенине үчүнчү күн болгондо эл эртең менен бака-шака түшүп, жапырт көчүп *калды* (К. Баялинов).

2) **Байыркы айкын өткөн чак.** Айкын өткөн чактын бул түрүн *-ды+эле, экен* айкаштары түзөт да, окуянын сүйлөп жаткан убактан алда канча мурда болуп өткөндүгүн, өкүнгөндүктү ж. б. кырдаалдарды көрсөтөт: Ошончо жылдан бери күтүп келип, аз калганда мен эмне күтпөдүм *экен?* (К. Баялинов).

-ды мүчөсү менен өзгөргөн этиш сөз «экен» көмөкчү атооч тугу менен суроо формасында гана айкашат да, байыркы айкын өткөн чактын суроолуу түрүн же өткөн

окуяны болжолдоону билдирет: Ал менин катымды *алды бекен?* Анда мени тосуп чыкты *бекен?* (К. Баялинов). Мындай айкалышта жак мүчөлөрү менен биринчи компонент гана өзгөрөт: *бардым бекен? бардың бекен? бардыңар бекен? барышты бекен?* ж. б.

Кай бир окумуштуулардын пикири боюнча *-ды* мүчөсү этиштик атоочту уюштуруучу татаал *-ынды* мүчөсүнүн составында кездешет да, *таштанды, уранды, ширенди*, күрөндү сыяктуу сөздөрдү жасоого катышат. Ал эми *калдык, ойдук, тердик, желдик* сыяктуу атооч сөздөрдүн составындагы *-дык* мүчөсү да азыркы кезде айкын өткөн чакты уюштуруучу *-ды* мүчөсүнүн байыркы кездеги толук түрү *-ды*, *-дык* болуу керек деген болжол бар.

Жалпы өткөн чак

Өткөн чактын бул түрү атоочтукту уюштуруучу *-ган* (тыбыштык түгөйлөрү менен) мүчөсү жалганган этиш сөздөр аркылуу жасалат. Бул мүчө өзүнүн аткарган милдети жагынан ар тараптуу. Анткени ал уланган сөз атоочтук катары сүйлөмдө айкындоочтук, ээлик милдетти аткарат.

Сайраган — булбул. Эки эркек тең кой оозунан чөп *албаган* момун (Т. Сыдыкбеков) деген сүйлөмдөрдүн биринчисин де «*сайраган*» — сүйлөмдүн ээси. Экинчи сүйлөмдө болсо «*албаган*» — аныктооч.

Өткөн чактын бул түрү сүйлөмгө катышып турган кээ бир сөздөрдүн жана аларга жалгануучу айрым мүчөлөрдүн маанилерине жараша бир топ кошумча оттенекторго ээ. Ага жараша жалпы өткөн чак өз ич ара эки топко бөлүнөт:

1) **Жалпы айкын өткөн чак.** Муну *-ган* мүчөсү менен жалганган этиш сөздөр уюштурат. Бул келиндин табышмактап айтпай койгон атын жана сырын билүүнү мурунтадан ойло, сом да, сөздүн кыйшыны келбеген (К. Жантөшев). Мен да сени ошондой сүйгөмүн (К. Баялинов). Өмүрүбүздүн көбү турмуштун тепкисинде, кедейчиликте өткөн (К. Баялинов). Батманын жалгыз көк өгүзү ашууда *калган* (К. Баялинов).

Ал эми окуянын жакында эле болуп өткөндүгү же качандыр бир убактарда болгондугу сүйлөмдүн составындагы мезгилди көрсөтүүчү тактоочтор аркылуу конкреттештирилет: *Кечээ* күнү абышканын аңгемесин уккан бир топ жоокер жөнөп кетер алдында кемпир *чал* менен атайын коштошкону келишкен (С. Сасыкбаев). Өткөн *жылы* сабатсыздар мектебинде окуганбыз (К. Жантөшев). Сансыз Кашкардан келип, эки күн, үч түн жатып, бүгүн таңга жуук үй-бүлөсү менен *кош айтышкан* (К. Жантөшев). Ал *эчак* өлгөн (К. Баялинов). Козубек эртең менен эле жаман керкисин белине кыстарып алып, отун *издеп кеткен* (К. Баялинов). Батманын мурунку балдары токтобой, бардыгы жаш кезинде өлгөн (К. Баялинов).

-ган формасындагы этиштердин жакталышы:

Жекелик түрү

1. Мен ал + *ган+мын*, ал+*га+мын*, ал+*га+м*
2. Сен ал + *ган* + *сың*
Сиз ал+*ган+сыз*
3. Ал ал + *ган*.

Көптүк түрү

1. Биз ал+*ган+быз*
2. Силер ал + *ган* + *сың* + *ар*
Сиздер ал+*ган+сыз+дар*
3. Алар ал+*ыи* + *кан*.

Жалпы өткөн чакты уюштуруучу *-ган* мүчөсү жекеликтүрдүн биринчи жагында *-ган+мын*, *-га+мын* жана *-га+м* түрүндө колдонулат. Мисалы: жалпы өткөн чактын жекелик түрүнүн биринчи жагы *-ал+ган+мын*, *ал+га+мын* жана *ал+га + м* сыяктуу болуп айтыла берет. Бул варианттар жеке гана оозеки речте эмес, адабий тилде да кеңири кездешет:

Сен эмес, сен өңдүүнүн эчендерин көргөмүн. Сен эмес, эчендин канын төккөмүн (К. Жантөшев). Башканын коюн жайгам, байдын колун карагам (Т. Үмөталиев). — Жок, мен институтту бүтүргөмүн (К. Баялинов).

2) **Жалпы байыркы өткөн чак.** Жалпы өткөн чактын бул түрү *-ган* мүчөсү жалганган этиш сөздөр «экен, эле» жардамчы этиши менен айкашып, сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткаруусунун натыйжасында жасалат. Мындай баяндооч өткөндө болгон окуянын сүйлөөчүнүн эсине сөз жүрүп жаткан учурда гана түшкөндүгүн билдирет (эгерде окуя сүйлөөчүнүн өзүнүн башынан өткөн болсо): Мурда ал Фрунзе обкомунда *иштеген экен* (К. Баялинов).

Эгерде окуя экинчи жана үчүнчү жактын кыймыл-аракетине тиешелүү болсо, окуянын чындыкта болгондугу сүйлөөчү тарабынан болжолдуу гана айтылат да *-ган* мүчөсү уланган негизги этиш *экен* жардамчы атоочтугу менен айкашат: Илгери Жолборс-Чаар деген айгыр *болгон экен* (Т. Сыдыкбеков). Чын-төгүнүн ким билсин, элдин жомогуна караган да, дүйнөдө бир мастан кемпир *болгон экен* (К. Баялинов).

-ган мүчөсү болжолдогуч *-дыр* мүчөсү менен айкашып, *-гандыр* формасында же *-ган* жалганып турган негизги этишке айрым модаль сөздөр кошулуп айтылса, окуянын өткөндө болгондугу сүйлөөчү тарабынан болжолдонот.

Уулум *ойгонгондур*. Ала мойнок күчүгү менен *ойногондур*. Балким атасын да *ойлогондур* (Т. Сыдыкбеков). Сөз менен башкалар айтып *жеткиргендир* (К. Маликов). Эмгиче Фрунзеге *келген чыгар* (К. Баялинов). Сыягы, өпкөмө да ок *тийген* көрүнөт (К. Баялинов). Элдин каргышына калып, аска ташка *айланган имиш* (К. Баялинов). Эгер *-ган* мүчөсү жалганган этиш сөзгө *болучу* көмөкчү этиши же тангыч «жок» айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү ачык экендигин билдирет: Мындан башка эч бир айла калбагандыгын Жапар өзү да *сезген болучу*. Султан бул аялга жакын жерде гана турган болучу. Бирок таарынса да, армияга узатып жаткан сүйгөн жарын ал *кейиткиси келген жок* (К. Баялинов).

-ган формасындагы этиштер «эмес» тангычы менен айкашса, окуянын болгондугун кескин түрдө билдирет: Бирок балдардын эч кимиси да ага *айткан эмес*.

2) *-ган + дыр* формасындагы этиштердин жакталышы:

Жекелик түрү

1. Мен *ал+ган + дыр+мын*
2. Сен *ал+ган+дыр + сың*
Сиз *ал+ган+дыр+сыз*
3. Ал *ал+ган + дыр*

Көптүк түрү

Биз ал + ган-+дыр+быз
Силер ал+ган+дыр+сыңар
Сиздер ал + ган+дыр+сыздар
Алар ал+ыш + кан+дыр.

Капыскы өткөн чак

Чакчылдарды уюштуруучу *-ып* мүчөсү болжолдогуч *-дыр* (анын каткалаң варианты *-тыр*) менен айкалышып, өткөн чактын капыскы формасын уюштурат. Бул мүчө уланган этиш сөз сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарганда, окуянын өткөндө болгондугу сүйлөөчүнүн эсинен чыгып кетип, сөз болуп жаткан мезгилде гана капысынан эсине түшө калгандыгын (эгерде окуя сүйлөөчү 1-жактын өз башынан өткөн болсо) же болбосо кыймыл-аракеттин, окуянын II—III жактарга тиешелүү болуп, сүйлөп жаткан 1-жак үчүн капысынан гана белгилүү болгондугун билдирет.

Сүйлөөчү качандыр бир убакта болуп өткөн окуяларды же бирөөдөн уккан кабарларды да капыскы өткөн чак формасында айта бериши мүмкүн:

Илгери биздин элдин Көк Чунак деген айгыры карышкырдын көкжалын чайнаптыр. Чаар айгыр жолборс менен *алышыптыр*. Күлүктүн чылбырын ким *чечер экен*, — *дептир* (Т. Сыдыкбеков). Асанкул аттан *жыгылыптыр дейт* (Т. Сыдыкбеков). Бизге сыйлык алып, Кыргызстандан өкүлдөр *келе жатыптыр* (К. Маликов).

Капыскы өткөн чакты уюштуруучу *-ып + тыр* мүчөсү жалганган этиш сөздөр төмөнкү схемада жакталат:

Жекелик түрү

1. Мен жаз + *ыптыр* + *мын*, жаз+*ыптыр*+*мын*, жаз + *ып*+*мын*
2. Сен жаз+*ыптыр* + *сың*, жаз+*ыптыр* + *сың*, жаз+*ып* + *сың*
Сиз жаз+*ыптыр* + *сыз*, жаз+*ыптыр* + *сыз*, жаз+*ып* + *сыз*.
3. Ал жаз + *ыптыр*, жаз+*ыптыр*.

Көптүк түрү

- 1- Биз жаз + *ыптыр*+*быз*, жаз + *ыптыр*+*быз*, жаз + *ып*+*пыз*
- 2- Силер жаз+*ыптыр*+*сыңар*, жаз + *ыптыр* + *сыңар*, жаз+*ып* +*сыңар*
Сиздер жаз + *ыптыр*+*сыздар*, жаз + *ыптыр*+*сыздар*, жаз +*ып*+*сыздар*
3. Алар жазыш + *ыптыр*, жазыш+*ыптыр*.

Эгерде капыскы өткөн чактын мүчөсүнүн толук варианты, жогоруда көрсөтүлгөндөй, чакчыл *-ып* жана болжолдогуч *-дыр* мүчөлөрүнүн айкалышуусу менен жасалса, анын экинчи варианты бул татаал мүчөнүн экинчи компонентинин башкы тыбышынын түшүп калышынын натыйжасында (*-ып+ыр>-ыптыр*) жасалат. Ал эми үчүнчү варианты болсо, чакчыл *-ып* мүчөсүнүн эле I, II жактардын жекелик жана көптүк түрлөрүнүн жак мүчөлөрү менен айкалышуусунун натыйжасын да жасалат.

Жакталуу схемасында көрүнгөндөй, этиштин капыскы өткөн чагы *-ыптыр* мүчөсүнүн үч варианты менен тең жасалат. Көптүк жана жекелик түрдүн бардык жактары боюнча ал үч вариант менен өзгөргөн этиштер бирдей мааниде колдонула берет:

Оор жарадар *болуптур* (К. Баялинов). Нукай, түндө өзүң менен сүйлөшүп *отурупмун* (С. Сасыкбаев). Болжоп жүрүп отурдук эле, дивизиянын штатынан *чыгыппыз* (К. Маликов). Мени сен жалындуу жаш жүрөгүң, айныбас ак көңүлүң менен сүйүпсүң (К. Баялинов).

Капыскы өткөн чактын терс формасы *-ба+ыптыр*, суроолуу формасы *-ыптырбы// -ыптырбы* же *-ыппы?* формалары аркылуу жасалат: Элге тынчтык *бербептир* (К. Баялинов). Сен аны билбепсиң, алданыпсың (К. Баялинов). Ысмын, жашын *жазыптырбы?* (К. Баялинов).

Адат өткөн чак

Адат өткөн чак этиштик негиздерге -чу мүчөсү жалганып, анын сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарышынын натыйжасында жасалат.

-чу мүчөсү жалганып турган этиш сөздөр бир кезде болгон окуянын, кыймыл-аракеттин узак убакытка чейин созулгандыгын, анын өнөкөт болуп кеткендигин көрсөтөт:

Айланасы мал баспаган, адам жашап турбагандай ар дайым бопбоз *туруучу* (Т. Сыдыкбеков). Түнкүсүн ал оюктан араң бүлбүлдөгөн жарык шооласы көрүнчү (Т. Сыдыкбеков). Төбөсүндө сороюп көрүнгөн жалгыз морунан эртели-кеч түтүн *булачу* (Т. Сыдыкбеков). Биздин кыздардан да далай кыйындар *чыкчу* (Т. Сыдыкбеков). Батманы башта эле *таанычу* (К. Баялинов). Ошол жол менен жөөлөп-жалаңдап арандан зорго өтүүчүбүз (К. Баялинов).

1. Мен *иште+чү + мүн*
2. Сен *иште+чү + сүң*
Сиз иште + чү+сүз
3. Ал *иште+чү.*

1. Биз *иште+-чү+бүз*
2. Силер *иште+чү+сүңөр*
Сиздер иште+-чү+сүздөр
3. Алар *иштеш+чү, иште+-ү.*

Адат өткөн чакты уюштуруучу -чу мүчөсү жалганган этиш сөздөр төмөндөгүдөй схемада жакталат:

Адат өткөн чакты уюштуруучу -чу мүчөсүнүн эки гана варианты бар (-чу, -чү). Атооч сөздөргө жалганып, алардан кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасоочу төрт варианттуу (-чы// -чи, -чу// -чү) мүчөсүнүн (малчы, кызылчачы, өтүкчү, элчи ж. б.) эринчил түгөйлөрүнө тыбыштык жагынан окшогондугуна жана булар түпкү тегинин жакындыгына карабай, бул экөө морфологиялык составы, аткарган милдети жагынан кыргыз тилинин азыркы мезгилинде эки башка мүчө. Анткени: 1) -чы мүчөсү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, төрт варианттуу; өзү улануучу зат атооч сөздөрдүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштын сапатына жараша -чы, -чи, -чу, -чү болуп өзгөрөт.

2) Ал зат атооч сөздөргө жалганып, алардан кесипти билдирүүчү туунду зат атоочторду жасайт: *мал + чы, кой + чу, өтүк+чү, эл+чи.*

3) -чы мүчөсү кыймыл атоочторго да жалганып, алардан затташкан атоочторду жасайт: *окуу + чу, жазуу+чу, текшерүү+чү, шайлоо+чу.*

4) Атооч сөздөр жана кыймыл атоочтор эч убакта чакты көрсөтө албастыгын эске алсак, -уу + -чы, -оо+чы мүчөлөрү уюштурган атоочтор да чакты көрсөтө албастыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү болот.

Ошентип, адат өткөн чакты уюштуруучу -чу мүчөсү кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасоочу -чы мүчөсүнөн төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат:

1) Өзү жалгануучу этиш сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштардын сапатына карабай, эки гана вариант менен (-чу, -чү болуп) өзгөрөт.

2) -чу мүчөсү эреже катары этиштик негиздерге жалганып, ал сөздөрдүн сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарышынын натыйжасында адат өткөн чакты уюштурат: Атаңдын кедейлигин билбей, «сары май жеймин» деп кыйначусуң. Эсекем жашыраак кезинде колго тийбеген азоого кош чалма уруп *кармачу* (Т. Сыдыкбеков).

3) Айрым учурда -чу мүчөсү менен ал жалгануучу этиштик негиздин ортосунда сыйлыгышма (беглүй) «ы», «и» тыбыштары пайда болот. Бирок жазууда кээде сакталса, кээде сакталбайт: Тигил чоң жерден ким келбесин, эмне айтпасын, жаш балача ишене *беричү элең* (Т. Сыдыкбеков). Боз тондун жакасын алтындай сөзү менен берметтеген сиздей кары сүйлөсө, өз тамырынан сызылып чыккан биздей уулдары эмес, Ала-Тоонун карт мөңгүсүн эритчү.

4) Бул мүчө ушул өзгөчөлүгү жагынан аткарган милдети боюнча атоочтук -ган

мүчөсүнө окшошот. Оозеки речте жана адабий тилде -уу+чу, -у + -чу мүчөлөрү уланган сөздөрдүн сүйлөмгө баяндооч болуп түшүп, адат өткөн чакты уюштурган учурлары анын тарыхый жагынан атоочтук маанидеги этиштик түзүлүш экендиги менен түшүндүрүлөт. Кыймыл атоочтун -уу мүчөсү менен өзгөргөн *бар, кел, жибер, отур, жат, кет* сыяктуу этиштерге -чу мүчөсү жалганып, -уучу, -учу, -ычу, -ичу түрүндө туруп, сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткара бериши булардын байыркы атоочтук теги жөнүндөгү жогорудагы пикирди далилдейт. Кыргыз адабий тилинде бул форма *баруучу//баручу//барчу; келүүчү//келүчү//келичү//келчү; жиберүүчү//жиберүчү//жиберичү//жиберчү; отуруучу//отурчу; жатуучу//жатучу//жатычу//жатчу* өңдөнгөн вариантта сүйлөмдүн баяндоочу болуп келе берет.

-чу мүчөсү уланып турган этиштик негиз «экен, эле» көмөкчүлөрү менен айкашса, байыркы өткөн чактык маанини, же окуяны сүйлөөчү өзү катышпай, кимдир бирөөлөр тарабынан билгендигин көрсөтөт:

Тынччылык кезинде бул заводдо кырк беш миң адам *иш течү эле* (К. Маликов). Чаар айгыр, карышкыр келсе, чап чып таштап, ууру келсе, атынан тиштеп ыргытып жиберип жүрө берчү *экен* (Т. Сыдыкбеков). -*Чу* мүчөсү жалганган этишке «эмес» тангыч атоочтугу айкашса, өткөндөгү өнөкөт аракет, окуя танылат: Көбүнчө көп тетиктүү нерсе көрсө, аны үйрөнөм деп, такыр жаны *тынчу эмес* (К. Баялинов). Жоголгон сүрөткө *ыйлачу эмес* (К. Баялинов).

ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ

Тилге ырааттуу, маанилүү мүнөз берүүчү грамматикалык каражаттардын бири—жак категориясы. Жак категориясы — сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун синтаксистик байланышын билдирүү үчүн, башкача айтканда, предикативдик мамилеси көрсөтүү үчүн кызмат Кылат; жак мүчөлөр жалганган сөз сүйлөмдө дайыма баяндоочтук милдет аткарат. Кандай гана кыймыл-аракет болбосун ал ардайым грамматикалык жак—логикалык субъект тарабынан аткарылат. Кыймыл-аракет бир же бир канча субъект тарабынан иштелиши мүмкүн; иштин кайсы жак тарабынан иштелгендиги баяндоочтук милдет аткарган сөздөрдөгү жак мүчөлөр аркылуу белгилүү болот.

Кыргыз тилинде, башка түрк тилдериндеги сыяктуу, жекелик жана көптүк формасы боюнча айырмалануучу үч жак бар. Биринчи, экинчи жактын жекелик жана көптүк түрүнүн өзүнө тиешелүү жак мүчөсү бар. Кыргыз тилинде үчүнчү жак: учур чакта жана айкын келер чакта гана жак мүчөгө ээ болот. Калган учурда үчүнчү жак мүчөсүз колдонулат. Ошентип сүйлөмдө, негизинен, I, II жак гана грамматикалык оформлениге ээ болот. Экинчиден, биринчи, экинчи жактын жак мүчөсү жакты, ошондой эле алардын жекелик жана көптүк түрүн көрсөтсө үчүнчү жактын жак мүчөсү аркылуу, жак гана көрсөтүлөт, башкача айтканда, I II жактын жак мүчөсүндө эки түрдүү грамматикалык маани — жак, сан болсо, үчүнчү жакта бирөө гана — жак мааниси гана бар.

Кыргыз тилинде жак эки түрдүү жол менен берилет:

- 1) баяндоочко жалганган жак мүчө аркылуу; *окуучу-муну жумушчу-суң;*
- 2) иштин кайсы жак тарабынан иштелгендигин өзгөчө көрсөтүү максатында жак мүчөлүү баяндооч менен бирге сүйлөмгө жактама ат атоочтон турган ээнин өзү да кошулат: Абылгазы кат жазыптыр, ага *мен* телеграф менен *жооп бердим*.

Формалдык белгисине карата кыргыз тилиндеги жак мүчөлөр экиге бөлүнөт:

- а) жак мүчөлөрүнүн толук түрү

Жекелик түрү
 I жак-*мын*
 II жак-*сың* (одоно түрү)
 -*сыз* (сылык түрү)
 III жак (-*т*)

Көптүк түрү
 I жак-*быз*
 II жак-*сыңар* (одоно түрү)
 -*сыздар* (сылык түрү)
 III жак (-*т*)

б) жак мүчөлөрдүн толук эмес түрү,

Жекелик түрү
 I жак-*м*
 II жак-*ң* (одоно түрү)
 -*ңыз* (сылык түрү)
 III жак

Көптүк түрү

I жак-*к*
 II жак-*ңар* (одоно түрү)
 III жак-*ңыздар* (сылык түрү).

Кыргыз (жана башка түрк) тилдериндеги жак мүчөлөр чыгышы жагынан бирдей эмес. Биринчи жактын көптүк түрүнүн -*к* мүчөсү менен III жактын -*т* мүчөсүнөн башкалары чыгышы жагынан жактама ат атоочтор менен байланышат. Айкын өткөн чактын жана шарттуу ыңгай менен тилек ыңгайдын биринчи жагынын көптүк түрүнүн мүчөсү болсо байыркы убактагы атоочтуктун -*дык*, -*дук* формасындагы -*к* менен байланышат; үчүнчү жактын -*т* мүчөсү чыгышы жагынан этиш менен байланышат. Түрк тилдериндеги жак мүчөлөрдүн бул экөөнөн (-*к*, -*т*) башкасы ат атоочтордон келип чыккан. Бирок байыркы түрк тилинде (орхон-енисей жана уйгур эстеликтеринде) жак мүчөлөрүнүн ордуна жактама ат атоочтор колдонулган.

Экинчи жактын жекелик сылык жана көптүк түрү тарыхый жагынан составдуу: *сыңар* < -*сың* + (*л*)*ар*; -*ңар* < -*ң* + (*л*)*ар*, -*ңыз* < -*ң* + -*ыз* — эселенген көптүк мүчө (караңыз: «Сан категориясы»); -*ңыздар* < *ң* + *ыз* + *лар*).

Жак мүчөнүн толук жана толук эмес түрүнүн ортосунда формалдык жагынан гана эмес, грамматикалык аткарган милдети боюнча да айырма бар. Жак мүчөнүн толук формасы этишке гана жалганып, предикативдүүлүктү билдирбестен, атооч сөздөргө да уланып, алардын баяндооч болушуна грамматикалык каражат катары кызмат кылат. Тактап айтканда, атоочтордун баяндоочтук милдетти аткарышы үчүн көбүнчө -ага жак мүчөнүн уланып келиши шарт. Экинчи жагынан, жак мүчөнүн толук түрүнүн баштапкы формасы толук сакталгандыктан, ал өзү жалганган сөзгө карап өзгөрөт. Ал эми жак мүчөнүн толук эмес түрү тыбыштык жагынан кыскарып кет кендиктен, анын өзгөрө турган варианттары да жок. Үчүнчү дөн, жак мүчөнүн толук эмес түрүнүн баяндооч болуучу сөздөргө жалгануу мүмкүнчүлүгү чектелген. Алар жалаң гана этиштик баяндоочторго жалганат. Баяндоочтук маани этиштин лексика-семантикалык мааниси аркылуу эле берилгендиктен, жак мүчөнүн толук эмес түрү предикативдик мааниге ээ эмес, жак менен санды гана көрсөтүү үчүн колдонулат.

Биринчи жактын мүчөсү сүйлөөчүнүн кыймыл-аракетин, сүйлөөчүнүн өзү кирген коллективди, же болбосо алардын кыймыл-аракетин көрсөтөт (*мен бардым; биз бардык; мен студентмин; биз студентбиз*). Экинчи жактын формасы тыңдоочунун кыймыл-аракетин, же болбосо алардын тобун билгизет. Биринчи, экинчи жак менен үчүнчү жактын мүчөлөрүнүн ортосунда чыгышы жагынан гана эмес, колдонулушу жагынан да айырма бар. Бирок бул айырма жак мүчөлөргө эмес, аларды багындыруучу грамматикалык жактын өзүнө байланыштуу. Айырма мында турат: биринчи жана экинчи жак көбүнчө адамга карата гана колдонулат; ал эми үчүнчү жак болсо жандуу жана жансыз заттарга карата да колдонула берет. Ошондуктан үчүнчү жактын мүчөсү жандуунун да, жансыздын да кыймыл-аракетин көрсөтөт да, анын субъектиси конкреттүү болбойт. Кыймыл-аракеттин ким тарабынан иштелгени сүйлөмдүн контекстинен белгилүү болот. Мисалы, *агат*. Мында *-т* мүчөсү жалпы эле үчүнчү жакты көрсөтөт. Бирок бул боюнча турганда мунун субъектисин билүүгө мүмкүн эмес. Адам агабы, айбан агабы, же болбосо суу агабы—бу белгисиз. «Эмне агат?» муну сүйлөмдүн контекстинен гана билүүгө болот. Ушинтип, үчүнчү жактын субъектиси жак мүчө аркылуу белгилүү болбогондугуна байланыштуу, көпчүлүк учурда сүйлөмдүн ээси катарында үчүнчү жак менен берилүүчү заттын аты колдонулат.

Биринчи жактын мүчөсү туруктуу жана ал аркылуу речтин субъектиси даана көрсөтүлсө, экинчи жактын мүчөсү аркылуу кээде конкреттүү эмес «субъекти» да көрсөтүлөт: *Эмне эксең, ошону аласың*. Бул сүйлөмдө экинчи жактын формасы конкреттүү тыңдоочуга карата болгон мамилесин жоготуп, жалпылаштырылган маанини билгизип турат.

Ж а к т а л ы ш

Баяндоочтук милдет аткаруучу атооч менен этиштин жак жана сан боюнча өзгөрүшү *жакталыш* деп аталат. Жак мүчөлөрүнүн сырткы түрүнө карата жакталыш толук жана толук эмес жакталыш болуп экиге бөлүнөт. Жакталыштын толук түрүнүн мүчөлөрү ат атоочторго окшош, кыскарган түрүнүкү (толук эмес жакталыштын мүчөлөрү) таандык мүчөлөргө окшош; мындай учурда таандык мүчө менен жак мүчө бири-биринен басым боюнча айрылат. Таандык мүчөгө басым түшөт: *балабыз* (биздин), *атыңыз* (сиздин); жак мүчөгө басым түшпөйт: *балабыз* (биз), *атыңыз* (сиз) ж. б. Баяндооч болуучу сөз атоочтон, же этиштен экендигине карата жакталыш атоочтук жакталыш жана этиштик жакталыш болуп экиге бөлүнөт. Жак мүчөлөр толук жана кыска болуп тыбыштык түзүлүшү жагынан айырмаланганы менен, жак мүчө боюнча этиштин өзгөрүшү менен атоочтун өзгөрүшүндө айырма жок; атоочко жалганган мүчө этишке да жалгана берет.

Атоочтук жакталыш

Атоочтук баяндоочтун учур чагынын жакталышы.

Сүйлөмдө атооч сөздөр да баяндоочтук милдет аткарат. Ээси жактама ат атоочтордон болгон сүйлөмдөрдүн атоочтук баяндоочтору жак мүчө менен өзгөрөт. Атоочтук баяндоочтор жак мүчөнүн толук формасы боюнча өзгөрөт.

Оң форма

Жекелик түрү

1- жак: мен студент-мин

2- жак: сен студент-сиң
сиз студент-сиз

3- жак ал студент.

Көптүк түрү

1- жак: биз студент-пиз

2- жак: силер студент-сиңер

3- жак: алар студент.

Терс форма

Терс форма атооч сөзгө эмес (<эр-бол маанисиндеги *этиш+-ме-ба* — этиштик тангыч мүчө+-с — атоочтуктун терс түрү: *барар—барбас*) деген сөздүн кошулушу аркылуу жасалат.

Жекелик түрү

1- жак: мен студент эмес-мин

2- жак: сен студент эмес-сиң
сиз студент эмес-сиз

3- жак: ал студент эмес.

Көптүк түрү

1- жак: биз студент эмес-пиз

2- жак: силер студент эмес-сиңер
сиздер студент эмес-сиздер

3- жак: алар студент эмес.

Түрк, башкыр жана кумык тилдериндеги атоочтун баяндоочтук тескери формасы *дегил*, түгөл (кыргыз тилинде түгүл) сөздөрү аркылуу уюшулат. Бирок түгүл /сыргыз тилинде атоочтук баяндоочтун терс формасы эмес, ал *жок*, жана *-ба* формалары катышкан сөздөрдүн терс маанисин күчөтүү үчүн колдонулат: Адам түгүл как эткен карга *жок*. Сага жардам бермек түгүл өзүм алапайымды *таба албай жатам*. Кыргыз тилинде түгүл сөзү менен эч убакта бүткөн сүйлөм аяктабайт. Ошондуктан ага жак мүчө да жалганбайт. Кээ бир түрк тилдеринде *эмес*'тин ордуна түгүл колдонулат; башкыртча: *баш корт* түгөлмен — башкырт эмесмин.

Атоочтук баяндоочтун өткөн чагынын жакталышы

Атоочтук баяндоочтун өткөн чагы *эле* (*эр-бол* маанисиндеги *этиш +ты* — айкын өткөн чактын мүчөсү) жана *болчу* (<*бол+-чу* — адат өткөн чактын мүчөсү) деген этиштердин айкалышы аркылуу жасалат; жак мүчө акыркы компонентке жалганат.

Оң форма

Жекелик түрү

1- жак: жумушчу эле-м//болчу-мун

2 жак: сен жумушчу эле-ң//болчу-суң
сиз жумушчу эле-ңиз//болчу-суз

3- жак: ал жумушчу эле //болчу.

Көптүк түрү

- 1- жак: биз жумушчу эле-к//болчу-буз
- 2-жак: силер жумушчу эле-ңер//болчу-суңар
сиздер жумушчу эле-низдер//болчу-суздар
- 3- жак: алар жумушчу эле //болчу.

Терс форма

Жекелик түрү

- 1- жак: мен жумушчу эмес эле-м
- 2-жак: сен жумушчу эмес эле-ң
сиз жумушчу эмес эле-ңиз
- 3- жак: ал жумушчу эмес эле.

Көптүк түрү

- 1- жак: биз жумушчу эмес эле-к
- 2- жак: силер жумушчу эмес эле-ңер
сиздер жумушчу эмес эле-ңиздер
- 3- жак: алар жумушчу эмес эле.

Эскертүү: Атоочтук баяндоочтун өткөн чагы *болчу* менен берилгенде төмөнкүдөй эки түрдүү колдонула берет:

- 1) мен жумушчу эмес болчумун
- 2) мен жумушчу болчу эмесмин.

Атооч менен этиштин жакталышында орчундуу айырмачылык жок. Этиштин учур чагы менен келер чагында гана колдонулуучу үчүнчү жактын жак мүчөсү (-*m*) атоочтордун жак талышында колдонулбайт. Атоочтук баяндоочтордун үчүнчү жагы, этиштин калган түрлөрү сыяктуу, азыркы кыргыз тилинде өзүнчө жак мүчөгө ээ эмес. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринин кээ бирөөндө үчүнчү жакты уюштуруучу элемент катарында *ул, ол* ат атоочу колдонулса, кээ бирөөндө атоочтук формадагы *турур* (<*тур* + *ур*) деген этиштен кыскарган -*дыр* колдонулат:

Байыркы тилдерде: Бу не *сав ол* — Бу не (деген) сөз. Ол менин *оглум ол* — Ал менин уулум. Түн күнүң *каршысы ол* — Түн күндүн каршысы. Ол *мунда ол* — Ал мында; түркчө *ол рус ол* — ал орус; башкырча *Хэсэн йазычу ул* — Хасен жазуучу; өзб. *у согдыр*—ал соо ж. б.

Азыркы үчүнчү жакта сакталган бул -*дур* мүчөсү башта I, II жакта да колдонулган.

Салыштыр, өзбекче:

- Мен ешдур (ур)—ман
- сен ешдур (ур)—сан
- биз ешдур (ур)—биз
- сиз ешдур (ур)—сиз
- У ешдур(ур).

Ушул сыяктуу грамматикалык кубулуш кыргыз тилинде ниет маанисиндеги конструкцияда сакталган:

- мен бара-т эле-м (<мен бара турур эле-м)
- сен бара-т эле-ң (<сен бара турур эле-ң)
- л бара-т эле (<ал бара турур) ж. б.

Атоочтук формадагы *турур* деген этиштин кыскарган түрү кыргыз тилинде капыскы

өткөн чак (-ынтыр) менен күдүктүктү билгизүүчү -дыр мүчөсүндө жана учур чак менен келер чактын 3-жагында (-т) гана сакталган. Байыркы тилдерде: Эдил сууу *ака-турур*; казакча: Эдил сууу *агады*, кыргызча: Эдил суусу *агат*. Башкача айтканда, мурдагы *тур* этишинин атоочтук формасы *турур* өнүгүү процессинде кыскаруу жолу менен *тур//дур* га, андан *ды//ди-т* (3-жактын мүчөсүнө) мүчөлөрүнө айланып кеткен: *турур//дурур>-ты//-ды>т*. Кайсы бир тилдерде, мисалы: татар тилинде, ал мүчө сакталбай да калган; казакча: *ал барады*, кыргызча: *ал барат*, татарча: *ал бара*.

Жак мүчө жалганган сөз толук аяктаган сүйлөмгө баяндооч болуп келгенде, ал жак мүчөдөн кийин эч кандай мүчө жалганбайт. Ал эми баяндоочтук милдетти аткарган жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөрдөн кийин жак мүчө жалгала берет:

1- жак: мен Фрунзеден-мин

2-жак: сен Фрунзеден-сиң

сиз Фрунзеден-сиз

1- жак: мен үйдө-мүн

2- жак: сен үйдөсүң

сиз үйдө-сүз (көптүк түрү да ушул сыяктуу эле өзгөрөт).

Как мүчө таандык мүчөдөн кийин да жалганат. Мында: төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр бар:

1) таандык мүчөнүн биринчи жагынын мүчөсү жалганган сөзгө экинчи жактын жак мүчөсү жалганат:

сен бала-м+сың

сиз студент-им+сиз

силер студент-тер-им+сиңер;

2) таандык мүчөнүн экинчи жагынын мүчөсү жагынан сөзгө биринчи жактын жак мүчөсү жалганат жалганган

мен студен-иң-мин мен студент-иңиз-мин биз студент-иңиз+из;

3) **таандык** мүчөнүн үчүнчү **жагынын** мүчөсү жалганган сөзгө жак мүчөнүн биринчи, экинчи жагынын мүчөсү жалгана берет; үчүнчү жактыкы жалганбайт :

мен окуучу-су-мун

сен окуучу-су-суң.

Этиштик жакталыш

Этиштер маанисине жана сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына карата морфологиялык жагынан түрдүүчө уюшулат. Ушуга карата алар жак мүчөлөрү менен бирдей өзгөрбөйт. Этиш өзгөрүү жана өзгөрбөстүгү боюнча төмөнкүчө бөлүнөт:

1. **Жак мүчөлөрү менен өзгөртүүчү этиштер.** Мындай этиштер чыныгы этиштер деп аталышы мүмкүн. Булардын жак жана чак мүчөлөрү менен өзгөрүшүнө баяндагыч ыңгай кирет, жак боюнча өзгөрүшүнө ыңгайдын калган түрлөрү (буйрук ыңгайдан башкасы) кирет. Кыргыз тилинде жак менен сан (жекелик жана көптүк түрү) грамматикалык жагынан бир эле форма аркылуу берилет. Ыңгай жана чак формаларынын жак мүчө менен өзгөрүшү этиштин жакталышы деп аталат.

Кандай гана кыймыл-аракет болбосун логикалык субъект тарабынан иштелет. Эгерде иш адамга тиешелүү болсо, анын логикалык субъектиси грамматикалык жагынан үч жак менен, эгерде адамдан башка затка таандык болсо, үчүнчү жак менен, эгерде адамдан башка затка таандык болсо, үчүнчү жак менен гана берилет. Сүйлөм үчүн субъект менен предикат негизги шарт болуп эсептелет. Ишке катышкан субъект бир же бир канча болушу мүмкүн; Бирок субъектидеги сан маселеси сүйлөмдүн түзүлүшү үчүн негизги шарт болуп эсептелбейт. Экинчиден, кыргыз тилинде баяндооч болуп турган сөздөр санды көрсөтүүчү атайын морфологиялык каражатка ээ эмес. Жак менен сан өз ара тыгыз

байланышта болгондугуна байланыштуу баяндоочтун кайсы жакта экендиги, жекелик жана көптүгү бир эле форма, жак мүчөлөр, аркылуу эле, белгилүү болот. Башкача айтканда, грамматикалык субъектиси жактама ат атоочтордон болгон сүйлөмдүн баяндоочуна жалганган жак мүчөлөр бир четинен жакты көрсөтсө, экинчи жагынан санды да көрсөтөт.

Кыргыз тилинде кээ бир этиштер өздөрүнүн лексикалык маанисине байланыштуу биринчи, экинчи жак менен эч убакта өзгөрбөйт. Сүйлөм тизмегинде алар дайыма үчүнчү жактын жак мүчөсү менен айтылат. Буларга көбүнчө табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөн этиштер кирет. Табыш тууранды этиштер табыштык кубулушту этиштик мааниде көрсөтөт. Тууралып айтылган табыш мааниси жагынан адамга, айбанга, затка, же болбосо жаратылыштык кубулуштарга, байланыштуу болушу мүмкүн. Маани жагынан болгон ушул өзгөчөлүктөрүнө карай табыштык кубулуш этиштик мааниде колдонулганда да адамдын иши менен байланыштуу болбогондуктан, I, II жак менен өзгөрбөйт. Жактама ат атоочтун үчүнчү жагы сөзгө катышпаган жалпы эле үчүнчү жак үчүн айтылып, адамдын, айбандын, заттын ордуна колдонулгандыктан, алардын баяндоочуна үчүнчү жактын жак мүчөсү жалганат. Бирок көпчүлүк учурда сүйлөмдүн субъектисинин ордуна «ал» деген ат аточ колдонулбастан, тууранды кыймыл-аракетти чыгарган заттын, кубулуштун аты коюлат. Мисалы, шыңгыра: коңгуроо шыңгырады; маара; кой маарады; шаркыра; суу шаркырады ж. б. Мындай этиштер качан гана мамиле формасын кабыл алганда үч жак боюнча өзгөрөт, анткени бул учур да кыймыл-аракетти иштеген адамдын өзү болуп калат да, мурда грамматикалык субъект болуп түшкөн сөз кийинки конструкциядагы объект болуп калат. Мисалы: Мен коңгуроону шыңгыраттым; сен коңгуроону шыңгыраттың; ал коңгуроону шыңгыратты ж. б.

Толук жакталышка этиштик формалардын ичинен төмөнкүлөр кирет:

- 1) -ган: алган-мын
- 2) -ар: барар-мын
- 3) -мак: келмек-мин
- 4) -чу: жазчу-мун
- 5) -ып, -ыптыр: окупмун, окуптурмун
- 6) учур-келер чак: ырдай-мын
- 7) учур чак: жазып жата-мын

Толук эмес жакталышка:

- 1) -са: барса-м
- 2) -ды: барды-м
- 3) тилек ыңгай: алгай эле-м.

2. Жөндөмө, жак жана таандык мүчөлөр менен өзгөрүүчү этиштер. Буларга атоочтуктар жана кыймыл атоочтор кирет. Кыргыз тилиндеги атоочтуктар аныктоочтук милдетти аткарганда эч убакта жак мүчө менен өзгөрбөйт (*окуган бала*), баяндоочтук милдетти аткарганда жак мүчө менен өзгөрөт (*мен окуганмын*).

Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтор өз алдынча турганда эч убакта жак мүчө менен өзгөрбөйт. Аныкталгычтык орунда турганда буларга таандык мүчөлөр жалганат. Кыймыл атоочтор жатыш жөндөмөсүндө туруп, баяндоочтук милдет аткарганда гана жак мүчөнүн толук формасы менен өзгөрөт: *мен өсүүдөмүн, сен өсүүдөсүң, сиз өсүүдөсүз* ж. б.

3. Жак мүчө менен өзгөрбөй турган этиштер. Бул группага чакчылдардын кээ бир формалары кирет. Кыргыз тилинде чакчылдар нагыз чакчылдык мааниде колдонулуп, кошумча кыймыл-аракетти билгизген учурда жак мүчө менен өзгөрбөйт. Бирок жардамчы кыймыл-аракетти эмес, негизги кыймыл-аракетти билгизүү үчүн айтылганда жана чакчылдар -а, -е, -й, -ып мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалганда жак мүчө менен өзгөрөт. Чакчылдардын калган формалары (**-га ны, -ганча**) жак мүчө менен өзгөрбөйт.

Ушинтип, кыргыз тилиндеги этиштер синтаксистик ар түрдүү кызматына карата бирде жак мүчө менен өзгөрсө, бирде өзгөрбөйт. *-ганча*, *-ганы* формасындагы чакчылдар гана болбосо, негизинен, баяндоочтук орундагы этиштик формалардын бардыгы жак мүчө менен өзгөрөт.

Этиштин жакталышы грамматикалык төмөнкү категориялардан турат: ыңгай, чак, жак, сан. Булардын ичинен предикаттык маанини берүүчүлөрү болуп, негизинен, жак менен этиштин ыңгайлары эсептелет. Анткени, биринчиден, баяндооч болуп турган этиштин бардыгында эле ар дайым чактык маани боло бербейт (мисалы, *сен кел, мен жазгай элем*). Экинчиден, чактын өзү эле этиштин ыңгай категориясынын ичине кирет.

Грамматикалык жагынан этиштик касиетке да, атоочтук зат атоочтук) касиетке да ээ болгон жана кыймыл-ара кетти заттын белгиск катарында көрсөткөн этиш сөздөр атоочтуктар деп аталат.

АТООЧТУКТАР

Грамматикалык жагынан этиштик касиетке да, атоочтук (сын, зат атоочтук) касиетке да ээ болгон жана кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөткөн этиш сөздөр атоочтуктар деп аталат.

Алар **-ган**, **-ар**, (**-бас**), **-оочу// -уучу**, **-чу**, **-а// -е// -й+эле** формалары аркылуу уюшулат.

Атоочтуктар сүйлөмдө баш мүчөлүк (ээ, баяндоочтук) милдетти да, айкындоочтук (аныктооч, толуктооч, бышыктоочтук) милдетти да аткарат. Мындай учурда алар, грамматикалык түрдүүчө формада айтылат.

Атоочтуктардын этиштик белгилери

а) Этиш сөздөр катары кыймыл-аракетти билдирип, *эмне болгон? канткен?* сыяктуу суроолорго жооп берет. Көрүнгөн тоонун ыраагы жок (макал). *Тоспос* торко, *мокобос* болот (макал). *Агарган* кары, *жалтыраган* музу алыстан көздү уялтат.

б) Этиш сыяктуу эле, өзүнүн алдындагы сөздү башкарып, анын белгилүү бир жөндөмдө турушун талап кылат;

Бир бутунан *маасысын чечпеген* калыбы менен Каныбекке карай бир топ даачанды ыргытып жиберди (К. Жантөшев). Булар *байгеден озгон* күлүктөрдөй биринин артынан бири зымыроодо (Т. Сыдыкбеков). *Атасына айтуучу* тилегине жетип, Ленин комсомолунун катарына өттү (К. Баялинов).

в) **-оочу// -уучу**, **-а// -е// -й+эле** формасынан башкасы этиш сыяктуу чакты да билдирет:

Түркмөндөрдүкүндө *отурушкан* (өткөн чак) боз балдар ВЛКСМдин катарына жаңы өтүшкөн (өткөн чак) ушул айылдык кедей жаштары болучу (К. Баялинов). Душмандар менен *салгылашар* (келер чак) убак жакындады. *Тиги келе жаткан* киши Султан го (учур чак маанисинде).

г) Атоочтуктар аркыл формадагы мамиле этиштерден жасала берет:

Ошол кырка *тигилген* үйлөрдүн арасындагы жөө кишилердин кыймылы, жай *бастырган*, шашып *чапкылаган аттуулардын* аракети, *тушалган*, *өрөөлөгөн*, үч буттаган аттардын топ топ болуп жайылышы, кай бир жерде ат кубалап *кыйкырган* адамдардын үнү кандайдыр бир сонун сыяктанат (К. Жантөшев).

Атоочтук белгилери

а) Сүйлөмдө көбүнчө сын атооч сыяктуу *кайсы? кандай?* деген суроолорго жооп болуп түшөт да, аныктоочтук милдетти аткарат:

Кожолор Алым менен Гүлсарахандын алдына түрдүү тамактарын коюп, *келер-кетер* (кандай?) сөздөргө киришишти (К. Жантөшев). Желбегей *жамынган* (кайсы?) ичигин үстүнөн булкуп ыргытып, *долуланган* (кайсы?) Умсунай жулуна басты (Т. Сыдыкбеков).

б) Атоочтуктар, айрыкча **-ган, -бас, -ар** формасындагы атоочтуктар, өзүнүн аныкталгычы сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, анын ордуна заттык мааниде колдонулат. Эгер түшүп калган аныкталгыч сөз мурда мүчөлүү болсо, анын грамматикалык формасы атоочтуктарга жалганат. Түшүп айтылган аныкталгычы мурда сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткаrsa, атоочтуктар да ошонун милдетин аткарат. Тактап айтканда, атоочтуктар бул учурда ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара берет:

Эл *сыйлаган* (адам) эшикке жатпайт, ат *сыйлаган* (адам) жөө баспайт (макал). Керим *айтканга* (сөзгө) Шарше макул болбоду. Машина экчей берген сайын, кысылышып *олтурган дардын* (кишилердин, адамдардын) арасы да бошой түштү (Т. Сыдыкбеков). *Бербеске* (адамга) эртең менен саамал *берерге* (адамга) бешимде кымыз (макал).

в) Атоочтуктарга сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (таандык, жөндөмө, көптүк ж. б. уландылар) жалгана берет:

Кызынын билинбей эле *бой жетип калганына* энеси ишенбегенсийт (Ч. Айтматов). Абылкасым *байкас албаганга* Кара Шаршен кыртыйып калды (Т. Абдумомунов). *Жүргөн-турганы* да, сырткы кебетеси да кадимки өкмөтчүлөргө окшоп, аны *көргөндөр* чоочун кишини көргөндөй көз айрыбай карашат. Улуу кишини *сыйлагандан* бой кичирип калбайт (Т. Сыдыкбеков). *Коркконго* кош көрүнөт (макал).

Атоочтуктар баяндооч ролунда кең колдонулат жана оң жана терс мааниде айтыла берет:

Эшен 1916-жылы кедей-дыйкан үй-бүлөсүндө төрөлгөк (Т. Сыдыкбеков).

Эзелден ээн жаткан сар талаада кайкалап Кубандын буудайы өнөр, Фергана пахтасы агарып *келер*, Коженттин өрүгү төгүлөр, Кавказдын жүзүмү *мөлтүрөр* (Т. Сыдыкбеков).

Баяндооч ролунда келген атоочтуктарга тангыч *эмес* компоненттеш болуп айтылып, терс маанини билдирет:

Кечке минсең да *чарчачу эмес* (Т. Сыдыкбеков). Мастер Эрматов арка жагына келип тура калган, Турсун аны *көргөн эмес* (Н. Байтемиров).

Атоочтуктар сын атооч сыяктуу *кайсы? кандай?* деген суроого жооп болуп түшүп, заттын белгисин көрсөткөнү менен, андан айыррылуучу белгиси бар:

а) Сын атоочтор да аныктоочтун милдетин аткарат, бирок ал заттын туруктуу белгисин (ал белги ошол заттын өзүнө дайыма менчиктүү экендигин) билдирет:

Кызыл чырай, *нур* жүздүү, *кырдач* мурун, *кара* каш, *кара* көз, *кичинекей*, *жаш* Каныбек таягына сүйөнүп, *бийик* асканын башында атасы Сансыздан үйрөнгөн ырын ырдап турат. (К. Жантөшев).

б) Атоочтуктар да аныктоочтун милдетин аткарып, заттын белгисин көрсөтөт. Бирок мында сын атооч сыяктуу заттын туруктуу белгиси эмес, белгилүү бир убакка байланыштуу болгон кыймыл-аракет заттын белгиси катарында көрсөтүлөт:

Жон жолдон *кулаган* суулар Байдамталдын иреңин бузуп, *ташкындаган* сел жүрдү (Ч. Айтматов). Көз айнектердин ала кандай айнектери кечки *батар* күндүн нуруна жалт-жулт чагылышты (Т. Сыдыкбеков). Айрым атоочтуктар этиштик маанисинен алыстап, лексикалашуу жолу менен атооч сөздөрдүн тобуна өтүп кеткен: *тубар* уй, *кайнар* булак, *беш атар*, *балта* жутар, *жатып ичер*, *алаган* (алаган колум береген), *качаган* ж. б.

Атоочтуктун -ган формасы

Атоочтуктун -ган формасы этишке жалганып, көпчүлүк учурда аныктоочтун милдетин аткарат жана өткөн кыймыл аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Ошондуктан ал атоочтуктун өткөн чак формасы деп аталат: Ар түрдүү чөп жана гүлдөрдүн жытын мурунга искетип, бирден бирге согуп, *жорткон* жел да бүгүн тынып калган сыяктанат (К. Жантөшев). Мындагы жорткон деген атоочтук *кайсы?* деген суроого жооп берип, кыймыл-аркетти заттын белгиси катарында көрсөттү, өткөн чактык мааниде.

Атоочтуктун -ган формасы сейрек түрдө байыркы уйгур эстеликтеринен да учурайт (*таку тукөмезкен* — такыр түгөнбөгөн;... төртүнчү күн таңда эрте өрт... (5) *турур эркен* — төртүнчү күнү таң эртең менен бул начальник турат экен.

Атоочтуктун бул формасы орхон-енисей эстеликтери үчүн мүнөздүү болбогон. Анын ордуна **-мыш// -миш// -мыс, -дук** формалары колдонулган: илки сү *ташыкмыш* эрти, экин сү эбде эрти — бир аскер жүрүшкө чыккан эле, башкасы (калгандары) үйдө эле; Магы Курган *кышладукда* йут болты — Магы Коргонду кыштагында жут болду; йокламаз биз элин... бөкмөдим илте *калмыс* алты билге бег оглына — Биз анын эли менен теңдеше албайбыз... Мен мамлекетте калган алты начальниктерим (уулдарым) менен ыракаттанам (байыркы түрк жазма эстеликтеринен). Эчимкаган *олуртукда* өзим тардуш будун узе шад эртим (менин кан агам такта олтурганда, мен өзүм тардуш элинде шад¹⁷ элем.

Атоочтуктун бул формалары азыркы кыргыз тилинде айрым сөздөрдө гана калдык катарында сакталган, алар азыр атооч сөздөрдүн тобуна өтүп кеткен: *турмуш, жазмыш, көнүмүш, төлөмүш, калдык, жаздык, бардык* (бардык жерде) ж. б.

-ган мүчөсү жалганган атоочтуктар башка сөздөрдүн жасалышына база (негиз) боло алат. Мисалы, -лык мүчөсү уланып, заттык маанидеги сөздөр уюшулат:

Кебетелеринен *чаалыккандык* байкалып турат (К. Баялинов). Ата тапкан конушту жерүү нарктан *чыккандык* деп аталат (Т. Сыдыкбеков).

Атоочтуктун **-ган** формасына **-дай** мүчөсү да жалганат да, окшоштуруу, салыштыруу маанисин берет:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй («Манастан»).

Ала-Тоонун чокусуна токтогон бирин-серин үлбүрөгөн ак булуттар күндүн батарда чачкан нуруна боёлуп, кызгылт тартып, дүйнөгө жаңылык *киргизгендей* (К. Баялинов).

Бул формадагы атоочтуктун татаал түрү, негизинен, төмөнкүчө уюшулат:

а) Биринчи компоненти **-а, (-й), -ып** формаларындагы чакчылдардан болуп, ага **-ган** формасындагы жардамчы этиштердин кошулуп айтылышы аркылуу:

Чыкыроон аяз, *чытырап кирген* буурадай чилденин зиркилдеп турган кези (Т. Сыдыкбеков). *Карматпай* жүргөн асоону айдап коргонго кийирди (Н. Байтемиров). Айткан сөзгө *кенебей жаткан* Керим тез эле ийкемге келди. Тиги Сооронбай миң башынын коюн *кайтарып* жүргөн жалгыз уулумдан сен жакын көрүнөсүн (К. Жантөшев).

б) Биринчи компоненти да, экинчи компоненти да **-ган** формасында аяктаган же биринчи сөзү **-ып** формасындагы чакчылдан, экинчиси **-ган** формасындагы атоочтуктан болгон кош сөздөрдөн түзүлөт;

Көргөн-билген курбулары бир сыйра учурашып чыкты (С. Сыдыкбеков). Ушул ойго -

¹⁷ Шад – түрк жана уйгур каганаттарынын согуштук-административдик эң жогорку ардак наамы.

алданып туруп калган Зарыл кыштак аралап жүргөн адамдардын *баскан-турган* кыймыл аракеттеринен улам кандайдыр бир дүрбөлөңдүү окуя башталганын байкады (Т. Сыдыкбеков). Байлар *жыргап-куунаган* күндөр өттү (К. Жантөшев). Бул атоочтуктун терс түрү **-ба** мүчөсү менен аяктаган этиштерге **-ган** формасынын уланышы аркылуу (*көрбөгөн шаар, келбеген үй*) же атоочтукка *эмес, жок* деген сөздүн компоненттеш болуп айтылышы аркылуу уюшулат: Мен *окуган эмесмин*. Сен көргөн *жоксуң*.

-а, -ып формасындагы чакчылдарга *жаткан, турган, отурган, жүргөн* сөздөр компоненттеш болуп айтылганда, учур чактык маанини туюндурат:

Алды жагымда *келе жаткан* бир караан көздөн кайым болду. Жамила нары жакта *иштеп* жүргөн келиндерге жүгүрүп кетти (Ч. Айтматов). Аркы жакта *бара жаткан* солдат Каныбекти желкелеп айдап жөнөдү (К. Жантөшев).

Ушул эле түзүлүштөгү татаал атоочтуктар баяндоочтук функцияда келгенде, өткөн чактык мааниде колдонулуп калат: Токо карагайдын бутагына *мини отурган* (А. Токомбаев). Кыйналбай таап аларын ойлоп, кубанып *бара жаткан* (Н. Байтемиров).

а//е//й формаларындагы чакчылдарга атоочтук *турган* компоненттеш болуп айтылганда, келер чак маанисинде колдонулат:

Сүйлөшө *турган* сөз, *сураша турган* суроолор көп (К. Жантөшев). *Келе турган* убагы болуп калган экен («Миң бир түн»). Алдыда бара жаткан Карып коштошуп, *ажыраша турган* мезгили жеткенин билгендей, атынын башын буруп тура калды (К. Жантөшев).

Атоочтуктун -ар формасы

Атоочтуктун -ар формасы негизги этишке жалганып, анык тоочтун милдетин аткарган учурда *кандай? кайсы?* деген суроого жооп берет да, баштала элек кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Ошондуктан бул атоочтуктун келер чактык формасы деп аталат:

Менин сенден башка *барар* жерим, *таянар* тоом, *жашынар* караган-бутам калбай калды (К. Баялинов). *Ажырашар* дос ээрдин кашын сурайт (макал). *Болор иш* болду, боёсу канды (макал). Жылкы *оттор* чөп жок (К. Баялинов). Бороонго туруштук берер жалгыз аракет — чыдамдуулук, шайдооттук, кайтпас кайрат (Т. Сыдыкбеков).

-ар формасындагы атоочтуктар баяндоочтук милдетти аткарышат, кээде ага *эле* көмөкчү этиши компоненттеш болуп айтылат:

Эзелден ээн жаткан сары талаада кайкалап Кубандын буудайы *өнөр*, Фергана пахтасы агарып *келер*, Коженттин өрүгү төгүлөр, Кавказдын жүзүмү мөлтүрөр (Т. Сыдыкбеков). Табылса, мен да *алар элем*.

-ар формасындагы атоочтуктар толуктоочтук милдетти да аткарат: Толкундун бир жамандык *кыларына* көзү жетти (К. Баялинов). *Ичерине* тамак, *киерине* кийим болду (Н. Байтемиров).

-ар мүчөсү менен аяктаган атоочтукка **-лык** мүчөсү жалгануу аркылуу сындык маанидеги жаңы сөз жасалат: Айта жүрөрлүк иш болду; **жарарлык** иш кылдың; **айтарлык** жорук, **эстерлик** иш.

Атоочтук **-ар** формасынын терс түрү **-бас** (<**ба** + **с**). Мындагы **-ба** тангыч мүчө; **-с** болсо атоочтуктун **-ар** формасындагы «**р**» тыбышынын «**з**» тыбышына, «**з**» тыбышынын «**с**» тыбышына өткөн түрү: **р>з>с**; салыштырыңыз: түркмөнчө бармарын—барбасмын, бармарсың—барбассың; бармар—барбас.

-бас мүчөсү да негизги этишке жалганып, аныктоочтун функциясын аткарган учурда *кандай? кайсы?* деген суроого жооп берет жана келечекте болотурган кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт (макал). Элин *сагынбас* эр, жерин *сагынбас* ат болбойт (макал). Аңдышпас абысын болбойт (макал).

-ар жана анын терс түрү **-бас** жалганган эки атоочтук кош айтылып, татаал формасы уюшулат: Мыскалдын өңү *болор болбос* өзгөрүлө түштү (Т. Сыдыкбеков). *Атар-атпас* таң болсо... ж. б.

-ар формасындагы атоочтук кээде **-а// -й// -ып** мүчөсү уланган чакчылдар менен компоненттеш болуп да, келер чакты биддирет: *Айта* жүрөр иш болду. Тез эле бүтө *коёр* иш эмес.

-бас формасындагы атоочтуктар да айкындоочтук милдетти аткара берет: *Башы оорубастын* башка менен иши жок (**макал**). *Тил албасты* жумшаганча, тына-тына өзүң бар (**макал**): *Бербестин* ашы *бышпас* (**макал**).

Атоочтуктун -уучу// -оочу(-чу) формасы

Атоочтуктун бул формасы да этишке жалганып, аныктоочтук функцияда келгенде *кандай? кайсы?* деген суроого жооп берип, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Мааниси жагынан дайыма болуп туруучу же келечекте иштелүүгө тийиш болгон кыймыл-аракеттик белгини билдирет:

Жүк тактага *жабылуучу* кашкар килемдин өңү өчөйүн деп бозомук, ал тургай бир бурчуна жамаачы түшкөн сыяктанат (Т. Сыдыкбеков). Баягы келүүчү бай, чабуулдап жүрүүчү кызыл чок, атагы жер дүңгүрөтүп, лөкүйгөн кашка баш оёздордун күнү каран түшүп, падышанын тактысы, талкаланды (Т. Сыдыкбеков). Түрмөдөн *чыгуучу* алсыздарды салып кетүүгө камдаган арабаларын кармашып, бул жерде Даутхан менен бирге дагы бир жаш кытай бала турат (К. Жантөшев).

Атоочтуктун **-оочу// -уучу** формалары эки мүчөдөн турат: **-уу, -оо** — кыймыл атоочту уюштуруучу мүчө; **-чу** — адат өткөн чакты уюштуруучу мүчө.

Речибизде **-оочу, -уучу** мүчөсү толук жалганып, кээде **-чу** мүчөсү эле этишке тике жалганып, атоочтук уюшула берет:

Ойго *алуучу* иш//ойго *алчу* иш.

Анан ал дагы бир азга катты телмире тиктеп, сандыктагы *кат сактоочу* тулубуна салып коёт (Ч. Айтматов). Иштелүүчү иштер бүттү.

-оочу// -уучу формасындагы атоочтуктар заттык мааниде колдонулганда, ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара беришет: экинчи маселе комсомолго мүчө алуу болгондуктан, өңкөй *арыз* берүүчүлөр текшерилди (К. Баялинов). Пахта терүүчүлөргө сыйлык берилди.

Бул формалардагы атоочтуктар баяндоочтун да милдетин аткарат. Бул учурда адаттанып кеткен кыймыл-аракетти өткөн чак маанисинде билдирет:

Мурат бербей койсо, ал чың тийбес ыйлап, Масылканга *баруучу* (К. Баялинов). Чынында, атам Эргешти *сыйлоочу* жана ячейка деп *чочулачу* (К. Жантөшев).

-а// -е// -й формасындагы чакчылдарга жардамчы сөз *элек* компоненттеш болуп да атоочтук уюшулат жана алар баштала *элек* кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт:

Саала элек уйлар өңгүрөшүп, музоолорун издегендей эки жакты карашат (Н. Байтемиров). *Тууй элек* уйдун узуна күтүптүр (лакап). Төрөлө *элек* баласына тон бычыптыр (лакап).

-а// -е// -й+элек формасындагы атоочтуктар да, өзүнөн кийинки аныкталгыч түшүп айтылганда анын функциясын өзүнө кабыл алышып, заттанышат. Натыйжада ал түшүп айтылган сөз сүйлөмдө кандай милдетти аткаrsa, атоочтук ошол милдетти аткарат. Башкача айтканда, ал түшүп айтылган сөз ээ болсо, ээнин, айкындооч (аныктооч, толуктооч) болсо, айкындоочтун милдетин аткарат:

Көргөнүңдөн көрө элегиң көп (**макал**). Абыр *кыркыла электерин* бир башка, кыркылгандарын бир башка бөлдү.

Бул формадагы атоочтуктар көпчүлүк учурда баяндоочтун милдетин аткарат: Айдар кат жаза элек. Кубаттын огороду айдала элек. Кой короодон чыга элек.

ЧАКЧЫЛДАР

Чакчылдар—чакты, жакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү этиштин бир формасы.

Чакчылдар нагыз чакчылдык мааниде турганда **кантип? кандай? кайсы убакка чейин? качантан бери? эмнеликтен? эмнеге?** деген сыяктуу суроолорго жооп берип, негизги кыймылдын кантип иштелгенин, мезгилин, максатын, себебин көрсөтөт.

Чакчылдар этиштин өзгөчө бир формасы, анткени аларда жалпы этиштик белгилер менен бирге, этиштин жакталуучу формаларынан айырмалай турган өзгөчөлүктөрү да бар.

Чакчылдар төмөнкүдөй этиштик жалпы белгилерге ээ:

1) Этиш сөздөр сыяктуу эле кыймыл-аракетти (негизги этиштин кошумча кыймылын) билдирет:

Баары да мени **күлүмсүрөп** карап калышты (К. Баялинов).

2) Мамиле категориясына ээ. Мында этиштик негиз кайсы мамиледе болсо, андан жасалган чакчыл: да ошол мамиленин маанисинде болот. Ушуну менен бирге, башка этиштердей эле, өзүнөн мурунку сөздү тиешелүү жөндөмөдө башкара алат:

Карыя Оморго **китепти окуттура** отурду (аркылуу мамиледе).

Ал **кийинип** чыгып кетти (өздүк мамиледе).

3) Чакчылдар да, чыныгы этиштердей эле, терс мааниде айтыла берет:

— Жүргүлө, **токтолбой** кире бергиле! — деди (Т. Сыдыкбеков).

Чакчылдар айрым белгилери боюнча этиштин жакталуучу формаларынан айырмаланат:

1) Семантикасы боюнча этиштин башка түрлөрү заттын кыймыл-аракетин, кубулушун көрсөтсө, чакчылдар ал заттын негизги кыймыл-аракетинин кошумча кыймылын көрсөтөт.

Эскертүү: Кээде **-ып, -а, -й, -ганы** формасындагы чакчылдар татаал этиштин негизги компоненти болуп келет. Мындай **учурда** ал нагыз чакчыл маанисинде келбестен; негизги кыймыл-аракетти билдирип калат: **окуп** жибер, **бара** жатат, **барганы** жүрөт.

2) Этиштин жакталуучу формалары сүйлөм ичинде ар дайым баяндоочтук милдетти аткаrsa; чакчылдар дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат, багыныңкып сүйлөмгө баяндооч боло алат.

3) Этиштин жакталуучу формалары чак, жак боюнча өзгөрсө, чакчылдар чакты, жакты көрсөтө албайт, чакты өзүнөн кийинки негизги этиш билгизет:

Акай мергендин аялы **ачууланып** кирди (А. Токомбаев). Байтик Балык Оозго **акырая** карады (А. Токомбаев).

Мындагы **ачууланып, акырая** чакчылдарын контексттен бөлүп айрым алсак, жакты жана чакты билдире алышпайт, чакты кийинки **кирди, карады** деген негизги этиштер көрсөтүп турат.

Эскертүү: а) Айрым учурларда **-а, -й, -ып** формалары келер чак, учур чак, өткөн чакты уюштурушат. Анда бул формалардан кийин жак уланды жалгана берет: **барамын, келиптирсиң**. Бирок булар нагыз чакчыл маанисинде эмес, негизги кыймыл-аракетти билдирген чыныгы этиштик мааниде болот: **-а, -й, -ып** бул учурда нагыз чакчылды уюштуруу функциясын да эмес, этиштин чактарын жасоо функциясында келген болот.

б) **-ып, -а, -й** формасындагы чакчылдарды өзүнөн кийинки негизги этиш менен байланыштуу алганда, алардын ички маанисинен ачык түрдө болбосо да, кандайдыр бир

чактык маани бардай сезилип турат. Анткени менен чакчылдардагы ал чактык маанини баяндагыч ыңгайдын чактык мааниси менен барабар кароого болбойт, себеби баяндагыч ыңгайдын чактары кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга карата болгон ар түрдүү катнашын билдирсе, чакчыл этиштердеги чактык маа ни өзүнөн кийинки негизги кыймыл-аракеттин мезгилине карата болгон ар түрдүү катнашты, мамилени билдирет. Чакчылдар учур чактык мааниде турганда, мезгил жагынан негизги этиштин кыймыл-аракети менен бир убакта болгон кыймылды билдирет: күлө сүйлөдү, күлө сүйлөйм, күлө сүйлөп жатат. Мында «күлө» деген чакчыл күлүү процессинин сүйлөө процесси менен бир мезгилде болгондугун көрсөтүп турат. Чакчылдар өткөн чак маанисинде турганда, мезгил жагынан негизги кыймыл-аракеттен мурун болуп өткөн кыймыл-аракетти билдирет: **окуп** түшүндүм, **окуп** түшүнөм. Асты сызылган чакчыл **окуу** процесси мезгил жагынан түшүнүү процессинен мурун болгондугун (болорун) көрсөтүп турат. Демек, **-ып, -а, -й**, формасындагы чакчылдарды өзүнөн кийинки негизги этиш менен байланыштуу алганда, **-а, -й** формасындагы чакчылдар учур чактык мааниге, **-ып** формасындагы чакчылдар өткөн чактык мааниге ээ болгонсуп көрүнөт, бирок алардагы чактык маани баяндагыч ыңгайдагы чактык маани менен бирдей эмес.

Чакчылдар кээ бир белгилери боюнча тактоочко жакындашат:

1) Берген мааниси боюнча, тактооч сыяктуу, негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын, себебин, мезгилин, абалын билдирет.

2) Накта чакчыл маанисинде турганда мүчөлөп өзгөрбөстүгү, башкача айтканда, ал убакта чыныгы этиштер сыяктанып жак, чак көрсөткүчтөрүн кабыл ала албастыгы жагынан да чакчылдар тактоочко жакындашат (кээ бир тактоочтордун жарым-жартылай өзгөрөрдүгүн эске албаганда: **илгери—илгертен, жогору—жогору**).

3) Синтаксистик функциясы жагынан да тактооч сыяктанып дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат жана тактооч сыяктуу өзүнөн кийинки негизги этиш менен ыкташып байланышат. Бирок тактоочтор көбүнчө сөз жасоочу мүчөлөрдүн (**зорго, күндө, бирге** сыяктуу сенек формадагы тактоочторду эске албаганда) жардамы менен зат, сын, сан, ат атоочтордон, этиштен жасалса, чакчылдар форма жасоочу мүчөлөр аркылуу этиш сөздөрдөн гана уюшулат.

Чакчылдарды төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

-а(-й) -ып, -ганы (-галы), -гыча, -майынча. Бул мүчөлөр морфологиялык составына карай эки топко бөлүнөт:

1. Жөнөкөй чакчыл формалар: **-а(-й), -ып.** Булар бир бүтүн бөлүктөн турат.

2. Татаал чакчыл формалар: **-ганы(-галы), -ганча, -гыча, -майынча.** Булар эки, же андан артык мүчөлөрдүн бири-бири менен айкашып биригип кетишинен түзүлгөн.

Жөнөкөй чакчыл формалар

-а// -й формасындагы чакчылдар жана алардын мааниси

Чакчыл **-а** байыркы мүчөлөрдүн бири. Ал V—VIII кылымдарга таандык болгон байыркы түрк эстеликтеринде **-а// -е** вариантында кездешет: **уча, тута, кече.**

Эгер этиш сөздүн аягы үндүү тыбыш менен бүтсө, чакчылдарды **-й** мүчөсү уюштурат: **оку—окуй; сана—санай.**

Түрк тилдеринин байыркы өсүш этабында үндүү менен аяк таган этишке чакчыл **-а, -у** мүчөсү жалганганда, уңгу менен мүчөнүн аралыгындагы бөлүнүүнү жоюу үчүн ортого «й» тыбышы кошулуп айтылчу. Мисалы, орхон-енисей эстеликтеринде: **башла-й-у—баштап, опла-й-у—согуша.**

Бул сыяктуу көрүнүш азыркы түрк, азербайжан тилине да мүнөздүү: түрк. **гүле-ойни-й-а—күлүп-ойноп; йаза-оку-й-а—жазып-окуп.**

Ал эми кыргыз тилинде (жана башка түрк тилдеринде) кийинчирээк тилдин тарыхый

өсүш процессинин натыйжасында аяккы **-а** мүчөсү түшүп калып, анын орду «**й**» тыбышы менен толуктала турган болуп калган: **оку-й, сана-й, иште-й**.

Чакчыл **-а** формасынын терс түрү **-бай** (-ба — терс уланды; -й—чакчыл форма): О кагылайын уулдар, тар жолдо, тайгак кечүүдө **тартынбай** эрен **жүргүлө!** (Т. Сыдыкбеков).

Чакчылдардын бере турган мааниси көп. Алардын мааниси, негизинен, этиштик негиздин лексикалык маанисине байланыштуу келип чыгат.

-а(-й) формасындагы чакчылдар маани жагынан:

1) Өзүнөн кийинки негизги этиш менен бирдей убакта параллелдүү болгон кыймыл-аракетти билдирет: Беккул экөөбүз **жарыша** жөнөп бердик (М. Элебаев). Экөө бир-бирин **бажырая** карашып, өз жайларына карай бөлүнүштү (А. Токомбаев). — Ал, Куткарбас, ал! — деп, Жапар **тегерене** чуркады (А. Токомбаев).

Кээде негизги кыймыл-аракеттен мурун болгон кыймылды да көрсөтүп калат: Жумуштан **келе** үй тиричилигине киришет (Н. Байтемиров). (Алды менен жумуштан келип, анан үй тиричилигине киришет).

2) Негизги кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт: Чатактын түйүнү **бара** чечилер (Т. Сыдыкбеков). Башта кабарды **уга** чогулушка ашыгуучулар бүгүн чакырыкка оңой менен келип беришпеди (Т. Сыдыкбеков).

3) Негизги этиштин маанисин толуктайт, тактайт, анын кандай мүнөздө болгондугун көрсөтөт; **-а, -й** формасындагы чакчылдар ушу маанисинде речибизде көбүрөөк кездешет:

Көзүн ирмеп-ирмеп алып туруп, теректи **тигиле** карады (А. Токомбаев). Айтিকে куржунду мойнуна салып, **ылдамдай** басты (А. Токомбаев). Көнөктүн ичин үңүлө тиктеди да, терең улутунду (А. Токомбаев).

4. Негизги кыймыл-аракеттин кандай күч менен, кандай даражада, кандай деңгээлде болгондугун билдирет:

Дос күйдүрө айтат, душман күлдүрө айтат (макал). Аюунун төбөсүн **оё** чааптыр. Биз түшкө чейин нормадан **ашыра** айдадык (К. Жантөшев).

5) Негизги кыймыл-аркеттин аткарылыш шартын билдирет. Мындай учурда чакчыл ар дайым терс формада айтылат:

Талаптанбай муратка жетпейт (макал).

Шарттык маанини берүүдө көбүнчө терс формадагы чакчыл багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп түшөт да, анан баш сүйлөмдөгү окуянын аткарылыш шартын көрсөтөт. Баш сүйлөмдүн баяндоочу дайыма келер чакта турат:

Жан кыйналбай, жумуш бүтпөйт,

Ынтымак болбой, иш онолбойт (макал).

6) Негизги кыймыл-аракеттин себебин билдирет.

Конкаргаев бул карангы үйдө *олтура-олтура чарчады...*(Т. Сыдыкбеков). Өзүңүз алдагы клетти *тааныбай* коркуп олтурасыз (Т. Сыдыкбеков).

Себепти көрсөтүүдө да **-а** формасындагы чакчыл көбүнчө терс формага өтүп, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп түшүп, анан баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин себебин билдирет; баш сүйлөмдүн баяндоочу ар дайым өткөн чакта турат:

Сен *келбей*, бул иш бүтпөй калды. Тюткорлор мол *кам далбай*, кышында мал чыгашага учурады.

Бул формадагы чакчылдар кайталанып да айтылат. Анда ал узакка созулган, бул нече ирет кайталанган кошумча кыймыл-аракетти билдирет:

Бурулча да Андрееванын колун **кыса-кыса** кармап, балдар жөнүндө андан сурай баштады (К. Баялинов). **Энтиге-энтиге басып**, ал жерге мугалимдер да келишти (Т. Сыдыкбеков).

-ып, -п формасындагы чакчылдар жана алардын мааниси

Бул да байыркы мүчөлөрдүн бири. Ал орхон-енисей эстеликтеринде **-ып, -ип, -п** варианттары менен кездешет: **олурып** — отуруп, **көрип** — көрүп, **тип** — деп. Орхон-енисей жазмасында чакчылдардын **-ып** формасы менен бирге, ошол эле маанидеги **-ынан, -инен (-ып+ен)** формасы да колдонулган: **олурыпан** — отуруп, **келипен** — келип, **сүлепен** — согушуп, **тутыпан** — тутуп. Бул форма азыркы кыргыз тилинде сакталган эмес.

Кыргыз тилиндеги айрым этиштерге **-ып** формасы жалганганда, уңгу менен мүчөнүн бир басымга биригип айтылышынын натыйжасында сөз тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт: **этиштик** уңгу бир муундуу болуп, аягы «п» тыбышы менен **аяктаса**, уңгудагы үндүү кен үндүү болсо, ага **-ып** уланганда, уңгунун аяккы «п» тыбышы жана мүчөнүн башындагы «ы» түшүп калат да, уңгудагы кең үндүү созулуп айтылат: **чап + ып — чаап; тап + ып — таап; теп + ып — тээп; өп+ып — өөп.**

Этиштик уңгу бир муундан туруп, аягы «м» тыбышы менен бүтсө, ага чакчыл **-ып** уланганда, мүчөнүн башындагы «ы» түшүп калат да, уңгудагы үндүү созулуп айтылат: **там + ып — таамп; Эм+ып — ээмп; көм+ып — көөмп; жум + ып — жуумп.**

Айрым учурларда мындай сөздөр тыбыштык өзгөрүүлөргө учурабай эле колдонула берет:

Көздү **жумуп** үйүңөргө сүзө качырып келип калдык, жене, Кечиресиз!... (А. Убукеев).

-ып (-п) формасындагы чакчылдар да этиштик негиздин лексикалык маанисине байланыштуу ар түрдүү маанилерди берет.

1) Негизги этиштин кыймыл-аракетинен мурун болгон кыймылды билдирет: Түшүп үйгө кирдик (М. Элебаев). Күрөшкө эки жигитти **чечинтип** чыгарышты... (Т. Сыдыкбеков).

Кээде **-ып** формасындагы чакчыл да өзүнөн кийинки негизги кыймыл-аракет менен бир убакта, параллелдүү болгон кыймылды билдирип калат:

Серендеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт (А. Токомбаев). Катты **шашып** ача баштады (А. Токомбаев). Замбиректер **күүлдөп** атылып жатты (А. Токомбаев).

2) Себепти көрсөтөт: Ал **коркуп** келбей-калды. Баятадан жаагын жанып ырдап жүрдү эле, эми жакын келген Темирден **уялып** жаагын басты (Т. Сыдыкбеков).

3) Негизги кыймыл-аракеттин маанисин толуктайт, тактайт, ал кандайча жана кандай мүнөздө болгондугун көрсөтөт:

Аял **бажырайып** жылмайды да, ооруга карады (А. Токомбаев). Качып чыга бергендер тигил кишиге **кылчайып** карашты (А. Токомбаев). Көктү карап озоңдоп улуп жиберди (А. Токомбаев). Жапар бөйпөңдөп бери чуркады (А. Токомбаев).

4) Мезгилди көрсөтөт:

Мен ага айылдан **келатып** жолуккам.

5) Максатты билдирет:

Силердикине Оморду **издеп** келдик. Тоого аң **уулап** чыкканбыз.

6) Негизги кыймыл-аракеттин кандай күч менен, кандай деңгээлде болгондугун, өлчөмүн билдирет:

Планды **ашыра** орундаттык. Дос **күйдүрүп** айтат, душман **сүйдүрүп** айтат (макал). Кайта **күчөп** жаай баштады (К. Баялинов).

Чакчыл формалардын ичинен **-ып** колдонууга өтө ийкемдүү. Өзгөчө фольклордук чыгармаларда эң эле көп кездешет. **-ып** формасындагы чакчылдардын дагы бир өзгөчөлүгү: андан кийин салыштырма сындын **-ыраак** мүчөсү улана берет:

Ал күлүбүрөөк сүйлөдү. Алым менин алдыма **коркубураак** кирди.

-ып формасындагы чакчылдардын терс түрү да **-бай** мүчөсү менен берилет: **тартынып** сүйлөдү — **тартынбай** сүйлөдү.

-ып формасындагы чакчылдар кайталанып да айтылат. Мындай учурда ал үзгүлтүксүз кайталанган, узакка созулган кыймыл-аракетти билдирет, же кыймыл-аракетти күчөтүп

көрсөтөт:

Анын кичинекей тегерек кара көзүнө жаш толо калганда, чыдай алган жок, өксүп-өксүп ыйлап жиберди (А. Токомбаев). Жумшак уурту булкуп-булкуп тартты (Т. Сыдыкбеков).

Кыргыз тилинде **-ып, -а(-й)** формасындагы татаал чакчылдар кездешет. Алар татаал этиштерден жасалат: Ал күнгө күйгөн буттарын сунуп коюп отурду. О, Надежда байбиче, уулунузду **күлүп олтуруп** узатыңыз (Т. Сыдыкбеков).

Тилибизде кош сөздөрдүн тобуна кире турган **-ып, -а** формасындагы татаал чакчылдар да учурайт. Алар төмөнкүчө уюшулат:

1) Бир сөздүн эки жолу айтылышы аркылуу: **ойлоно-ойлоно, сүйлөй-сүйлөй, батыра-батыра, чыңырып-чыңырып, өксүп-өксүп, кысып-кысып, желпип-желпип, ыкшап-ыкшап, силкип-силкип, энтигип-энтигип**.

Ал Омордун колун кыса-кыса кармап койду. Баягыдан бетер кетмендерин батыра-батыра согушат (Т. Сыдыкбеков).

2) Синонимдеш эки сөздүн айкалышы аркылуу: **талаша тартыша, төкпөй-чачпай, жалынып-жалбарып, ойкуп-кайкып, күйүп-бышып, төгүп-чачып, күшүлдөп-бышылдап, ашыгып шашып, силкип-күбүп, ашып-ташып, желип-жортуп, какап-чакап, өнүп-өсүп, сезип-билип, уруп-сабап**.

Ал көргөндөрүн төкпөй-чачпай айтып берди. **Ашып-ташып** төгүлүп кетти.

3) Карама-каршы маанилүү эки сөздүн катар айкалышы аркылуу: **тердеп-кургап, ачып-жуумп, келип-кетип, жыгыла тура**.

Менин артымдан алар да **тердеп-кургап** жете келишти. Төрдө Нургүлдү алып отурган Жаңыл байбиче көздөрүн **ачып-жума** карап калды (К. Жантөшев).

4) Айрым алганда ар бири башка маанилүү эки сөздүн катар айкалышы аркылуу: **теминип-кагына, жаркырап-жайнап, ичип-жеп, көрүп-билип, өлүп-талып, аттап-тондоп, ойноп-күлүп, күбүрөп-шыбырап, алышып-күрөшүп**.

Кыздар **күбүрөп-шыбырап** сүйлөшүп жатышты. Аттан, аш-тан кем эмес, **жадырап-жайнап** жүрчү жөнү бар (Т. Сыдыкбеков). **Ойноп-күлүп** олтуруу өзүнчө бир рахат го! (К. Жантөшев).

5) Бир сөздүн реалдуу мааниси болбогон экинчи бир сөз менен айкалышы аркылуу: **каргап-шилеп, убай-чубай, тердеп тепчип, кызарып-татарып, ыйлап-сыктап, ыйлай-сыктай, алдап-соолап, илкип-силкип**.

Жүргүнчүлөр **убап-чубап** келатышат. Башта чогулуш башкарып көрбөгөн жаш келин **кызарып-татарып** араң сүйлөдү (Т. Сыдыкбеков).

6) Бирдей болгон эки сөздүн экинчи сөзүн тыбыштык жактан өзгөртүп айкалыштыруу аркылуу: **эптеп-септеп, алдап-салдап, ойноп-сойноп, эбиреп-жебиреп, кобурап-жобурап, ойлоп-сойлоп, төгүп-сөгүп, кейип-сейип, көбүрүп-жабырып**.

Жаш баланы **алдап-салдап** жолго салышты. **Эптеп-септеп** оюна салса, азыр балалык чак түштөгүдөй артта бүлбүлдөйт (Т. Сыдыкбеков). Кемпир бирдемелерди **кобурап-жобурап** учурашты.

7) Айрым турганда эч бири да толук мааниге ээ болбогон эки элементтин айкалышы аркылуу: **алмай-телмей, элеп-желеп, карпып-куркуп**. Командир экөөбүз тең **алмай-телмей** карап турабыз (К. Жантөшев). Бала жүрөгүнүн **элеп-желеп** согушун басып, эчкиге көз жүгүрттү (К. Каимов).

8) Аягына чакчыл **-а** уланган негизги жана жардамчы этиштин айкашып келиши менен түзүлөт. Жардамчы этиштин милдетин **сала, тура, бере** деген этиштер аткарат: **уга сала, чыга сала, келе сала, көрө сала, бере сала, биле тура, кире бере, түшө бере, ала сала**.

Колхоздун мекемесинен **чыга сала** атка минип, көчө ылдай чапты (Т. Сыдыкбеков). **Келе сала** ишине киришти (Т. Сыдыкбеков).

-ып, -а(-й), -ганы формаларынын нагыз чакчылды уюштуруудан башка кызматтары да бар: 1) татаал этиштердин составындагы негизги компонент менен жардамчы компонентти байланыштыруу кызматын аткарат: **окуп жибер, бара жатат, барганы**

жүрөт.

2) Этиштин келер чагын, учур чагын, өткөн чагын уюштурууга катышат: **барамын, келиптирсиң, окуганы жатам.**

Татаал чакчыл формалар

-ганы(-галы) формасындагы чакчылдар жана алардын мааниси

Бул мүчө да эң байыркы мүчөлөрдүн бири, ал азыркыдай эле максатты көрсөтүү маанисинде орхон-енисей эстеликтеринде да кездешет: **өлгели-өлгөнү**.

Чакчылдын бул формасы кыргыз адабий тилинде **-ганы** түрүндө колдонулат.

Составы жагынан атоочтуктун **-ган** мүчөсүнөн жана бардыкты билгизүүчү **-лы** (-луу) мүчөсүнөн турат. Салыштырыңыз: кумык тилинде **ганлы, -ганли, -канлы, -кенли (ган+лы)**.

Бардыкты билгизүүчү мүчөнүн байыркы формасы **-лыг** болгон: байыркы уйгур тилинде **йалынлыг—жалындуу, күчлүг—күчтүү**. Кыргыз тилинде бул мүчөнүн аяккы «г» тыбышы өзүнүн алдындагы үндүүгө ылайыктап созулма үндүү берип, **-луу, -лүү** формасына өткөн. Көпчүлүк түрк тилдеринде байыркы **-лыг** мүчөсүнүн аяккы «г» тыбышы түшүп калып, кумык, каракалпак, түрк, казак, өзбек тилдеринде **-лы, -ли**, алтай тилинде **-лу, -лү**, башкыр тилинде **-лы, -ле** формасына өткөн. Бул мүчө кыргыз тилинде да **-лы, -ты** түрүндө айрым топонимдердин составында учурайт. **Арчалы** (арчалуу), **Чырпыкты** (чырпыктуу), **Майлы-Сай** (Майлуусай).

Чакчыл **-ганы** алтай, казак, каракалпак тилдеринде **-галы, -гели** формасында колдонулат. Себеби **н+л** үнсүздөрүнүн айкалышы ээрчишүүнүн натыйжасында кээде **лл>л** ге (**-ганли>галли>гали**), экинчи бир убакта **нн>н** ге (**-ганли>ганни>гани**) өтүп кеткен. Ал эми түрк, түркмөн тилдеринде **-галы, -гели** формасынын башкы «г» тыбышы туруксуз элемент катарында түшүп калып, **-алы, -эли** болуп калган (**-алы<(г)алы, -ели<(г)ели**).

Кыргыздын адабий тили үчүн **-ганы** формасы мүнөздүү. Бирок кээде оозеки речте, көбүнчө түштүк диалектисинде **-галы** формасы да кеңири колдонулат:

Базарга кой **саткалы** келдим (Алай районунун материалдарынан). Ону **келгели** көрө элекмин (Совет районунун материалдарынан). Окуган балам **келгели** жатат (Ош районунун материалдарынан).

-галы формасы, аз да болсо, айрым жазуучулардын чыгармасынан, оозеки элдик поэзиядан да кезигет:

"...кызыл чоктор айдап келип, далай жигиттер **катталгалы турду** (К. Маликов. «Азаматтар», 1938, 29-бет).

Кан соручу залымдер
Кедейден коркуп **ыккалы**,
Азаттык таңы **аткалы**,
Залимдин күнү батканы,
Кара таман кедейлер
Үйүндө тынчып жатканы

(Тоголок Молдо. Насыят, Москва, 1925, 10-бет.)

Бу **-ганы** (-галы) формасындагы чакчылдар мааниси жагынан:

1) Негизги кыймыл-аракеттин максатын көрсөтөт:

Бөрүбай ар качан кор башыга **жолукканы** түн жамынып аттанучу (Т. Сыдыкбеков).

Шадыбек ажы бир топ кишилери **менен** даткага учурашканы келет экен (А. Токомбаев).
Ал шаарга **окуганы** келди.

2) Негизги кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттан тартып болгон мезгилин көрсөтөт:

Аны армиядан **келгени** көрө элекмин. Студенттер жардамга **келгени**, пахта тапшыруунун темпи өстү.

-ганча, -гыча формасындагы чакчылдар жана алардын мааниси

Чакчылдардын бул формасы орхон-енисей эстеликтеринде **-кичине—есидмекинче** (кыргызча **эшитмейинче**) түрүндө учурайт. Бул мүчө **-ган+ча** (чектөө маанисиндеги мүчө) бөлүктөрүнөн турат. **-ча** мүчөсү «**чак**» (мезгил, учур) деген бүтүн сөздөн чыккан. Ал сөз кийин тилдин өнүгүш процессинде өзүнүн алгачкы маанисин жоготуп, аяккы «к» тыбышын түшүрүп, мүчөгө айланып кеткен. Азыркы кыргыз тилинде **-ча** мүчөсүнүн алгачкы толук **чак, чек** формасында сакталып калган учурларын да жолуктурууга болот.

Карагайлуу беттен жонго **чыкканчакты** мугалимдер эки ирет тыныгышты (Т. Сыдыкбеков). Эл **келгичекти**, мен да суунун башына барып келе коёюн (Т. Сыдыкбеков).

Чакчылдын **-ганча** формасы кээ бир тилдерде **-гынча** түрүндө колдонулат. Бул эки форма, негизинен, бирдей. Биринчиси **-ган** формасынан, экинчиси **-гын** формасынан чыгат; **-ган, -гын** формалары мааниси жагынан да, түпкү чыгышы жагынан да окшош. Түрк тилинде **-гунча, -гинче** формаларынын башкы «г» тыбышы түшүп, **-унча, -инче** болуп калган.

Кыргыз тилинде бул мүчө **-ганча**, көбүнчө **-гыча (-гиче)** формасында колдонулат; кээде **-гынча, -гинче** түрүндө да учурайт:

Мен кедейге **тийгиче**,
Кезигип калсаң **күйгүнчө**,
Балдарым кул, сен малай,
Сенделип тирүү **жүргөнчө**,
Мен каракчы канга **тийгиче**,
Кадырыңа **күйгүчө**,
Казан асып сенделип,
Кылкыңда тирүү **жүргөнчө**,
Каным, жүрү кетели,
Качып жүрүп өтөлү («Кедейкан»).

-ганча, -гыча формасындагы чакчылдар мааниси жагынан негизги кыймыл-аракеттин боло турган, болгон мезгилин билдирет:

1) Эгер негизги этиш созулуңку кыймыл-аракетти билдирсе, анда бул формадагы чакчыл негизги кыймыл-аракет качанга чейин созулгандыгын, анын чегин көрсөтөт:

Ал сууга көпкө чейин, калтырап үшүгөнчө түштү. Ал тентек эми балдарга **жеткенче** тынбай чуркайт (Т. Сыдыкбеков) 2) Эгерде **-ганча** формасындагы чакчыл багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып, баш сүйлөмдүн баяндоочу созулуңку эмес, ылдам болгон кыймыл-аракетти билдирсе, анда багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аяктаганча, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин бүтүп калгандыгын (бүтүп каларын) билдирет:

Мукактана калган Чаргын ага каршылык **айтканча**, эл ичинен сүйлөгөн абышканын үнү чыга түштү (Т. Сыдыкбеков). Кар ширенди куурайлардын арасына **толгуча**, куурайларыңды шамал кыйратып кетпейби? (К. Жантөшев).

3) **-ганча (-гыча)** формасындагы чакчылдар багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келип, бир окуя менен экинчи окуяны, бир кыймыл-аракет менен экинчи кыймыл-аракетти салыштыруу үчүн колдонулат—салыштыруу маанисин берет:

Жалыны жок жаш **болгуча**, жашабай коюу түзүк (К. Жантөшев). Тек **турганча**, тегин иште. Жатып **өлгүчө**, атып өл (макал).

Аз да болсо ченем, өлчөм маанисин да берип калат:

Мактанганча бар экенсиң (А. Токомбаев).

Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде ушул эле формадагы чакчыл дагы төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

1) Негизги кыймыл-аракет менен бир мезгилде параллелдүү болгон кыймыл-аракетти билдирет:

Аштан **аганча** отуруң (Ноокат районунун материалдарынан). -адаб. тилде: Аштан **ала** отуруңуз.

2) Негизги кыймыл-аракеттен мурун болгон кыймылды көрсөтөт:

Мэкэни көргөнчө шактагы кетменди ала кел (Ноокат районунун материалдарынан). -адаб. тилде: Макани **көрүп**, шактагы кетменди ала кел. **-ганча** формасындагы чакчылдардын мындай мааниде колдонулушу айрым жазуучулардын чыгармаларында да кездешет:

Устага балтамды таштадым эле, таптаса, балтамды алганча тегирменге мынабу буудайды жүгүртө келейин дедим (Т. Сыдыкбеков).

Мындагы субъектинин биринчи иреттеги максаты алды менен *алганча* чакчылы билдирип турган ишти аткаруу, андан кийин ошол биринчи иштин шылтоосу менен негизги этиш билдириң турган кыймыл-аракетти да орундата келүү болуп эсептелет.

-майынча формасындагы чакчылдар жана алардын мааниси

Бул мүчө төмөнкүдөй составдык бөлүктөрдөн турат: *-ма* — терс уландынын байыркы формасы *-йын* — байыркы чакчыл мүчө (орх.-ен. *тийин* (*ти-йин—ден*) + *ча* — чекти билдирүүчү мүчө.

Бул формадагы чакчылдардын мааниси да ар түркүн.

1) Негизинен, мезгилдик маанини берет. Мындай учурда чакчыл этиштеги кыймыл-аракет аткарылмайынча, негизги этиштин кыймыл-аракети да аяктабай тургандыгы көрсөтүлөт:

Мен жолдошторумдун артынан *жетмейинче* тынбайм (Т. Сыдыкбеков). *Айтмайынча* ким билет, *ачмайынча* ким көрөт? (макал). *Ырдамайынча* көргөзбөйм да, бербейм (Ш. Бейшеналиев).

-майынча формасындагы чакчыл көбүнчө кошмо сүйлөмдө багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келип, баш сүйлөмдүн баяндоочу билдирген негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгилин көрсөтөт:

Ал үйгө *келмейинче*, мен мектепке бара албайм. Бала *ыйламайынча*, эмчек кайда? (макал).

Айрым учурларда мындай сүйлөмдөр мезгилдик маани менен бирге кошумча шарт мааниси да бардай сезилет. Би рок негизги маани шартта эмес мезгилде болот:

Пропагандисттер туура тандалып *алынмайынча*, партиялык пропаганданын идеялык деңгээли жакшырбайт («С. К.»). Жер семирткичтер көп чачылмайынча, пахтадан мол түшүм алынбайт («С. К.»).

Бул мүчө айрым учурларда *-майын* түрүндө да учурайт:

Бузукулар бул жерден *айдалмайын*, иш оң акпайт (Т. Сыдыкбеков).

Тилдин тарыхый өсүш процессинин натыйжасында айрым чакчылдар семантикалык жана грамматикалык өзгөрүүлөргө учурап, тактоочко, жандоочко өтүп кетишкен: **кайра**, **кошо**, **толтура**, **кайта**, **аша** (тактоочтор); **карай**, **карата**, **көздөп** (жандоочтор).

Чакчыл формалар тактоочту жасоочу мүчөлөрдүн составында да учурайт (*-ла—п*, *-ла—й*, *-ла—т—а*, *-чы—ла—п*): **күндөп-түндөп**, **акчалай**, **акчалата**, **мышыкчылап** ж. б.

КЫЙМЫЛ АТООЧТОР

Кыймыл атоочтор этиштин өзгөчө бир түрү, аны *-оо// -өө, -уу// -үү, -ыш// -иш, -мак// -мек, -май// -мей, -гы// -ги* мүчөлөрү уюштурат. Аталган мүчөлөр уңгу жана туунду этиштерге жалганат да, кыймыл-аракеттин же анын процессинин атын билдирет. Этиштин ушундай функционалдык-грамматикалык түрү кыймыл атоочтор деп аталат. Этиштин функционалдык грамматикалык формаларына атоочтуктар менен чакчылдар да кирет. Кыймыл атоочтордо заттык белгилер, атоочтуктар да сын атоочтук касиеттер, чакчылдарда тактоочтук касиеттер учурайт. Ошондуктан булар—атооч категориясы менен этиш категориясынын ортосундагы өзгөчө бир туунду формалар. Бирок буларда атоочторго караганда этишке мүнөздүү белгилер басымдуулук кылат, ошонун негизинде алар этиш категориясында каралат.

Кыймыл атоочтордун этиштик белгилери төмөнкүлөр:

- 1) Кыймыл атоочтордо этишке мүнөздүү болгон кыймыл аракеттик маани сакталат: *баруу, барыш, кетиш, келмек, бармай* ж. б.
 - 2) Кыймыл атоочтор этишке мүнөздүү болгон мамиле категориясына ээ, терс формада айтыла берет: *жаз-ыл-уу, барыш-май, сүйлө-ш-үү, окут-тур-уу; барбоо, келбөө*.
 - 3) Этиштер сыяктуу эле башкаруучулук касиетке ээ: *китепти окуу, тоого чыгыш* ж. б.
- Кыймыл атоочтук формалар бири-биринен жеке эле өнүмдүүлүгү жагынан өзгөчөлөнбөстөн, ар биринин өзүнө мүнөздүү болгон семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча да айырмаланышат. Алар жалпысынан кыймыл-аракеттин же ал-абалдын атын жана иш процессин көрсөтөт, бирок ар бир форма өзүнө мүнөздүү семантикалык оттенекке ээ. Алсак, *-оо// -уу* формасындагы кыймыл атоочтор билдирген кыймыл-аракеттин аты же процесси кыймылдуу (динамикалуу) (*баруу, туруу, жүрүү*) мүнөзгө ээ болгон болсо, *-ыш* формасындагы кыймыл атоочтор билдирген, кыймыл-аракеттин аты же процесси туруктуу (статикалык) (*барыш, жүрүш, туруш*) мүнөздө.

Ал эми кыймыл атоочтук *-мак* форма кыймыл-аракеттин атын, иш процессин билдирүү менен катар, ниеттик, каалоолук мааниде да колдонулат: салыштыр.:

Жүз кылымдын жүзүн көргөн сары аска
Сан ойлосом сага *жетмек* (жетүү) каякта
(кыймыл атоочтук) (Б. Сарногоев).

Кедей ыйлап-сыктаса мейли, шылуундар *чардап алмак* (Т. Сыдыкбеков) (ниеттик).

Кыймыл атоочтук *-май* формасы да жогоркулардай эле, кыймыл-аракеттин атын, процессин билдирет. Бирок көпчүлүк учурда алар адат, өнөкөт (көнүмүш) же кайталоо мүнөзүндө берилет: Эгер малды сатып келгиле десе, кайда болсо да *кете бермей* (К. Жантөшев). ...Кан жолдун ортосуна көмкөрөсүнөн жата кетип, *улуп-уңшуп ыйлай бермек* (Ж. Мавлянов).

-гы формасы өз алдынча колдонулбайт.

Кыймыл атоочтор сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (таандык, жөндөмө мүчөлөр) менен өзгөрөт, айрым модалдык, көмөкчү сөздөр менен айкашат. Бирок бул көрүнүш алардын бардыгы үчүн бирдей мүнөздүү эмес. Ошондуктан алардын ар бирин жекече кароого туура келет.

1. *-оо// -уу* формасындагы кыймыл атоочтор. Аталган форма уңгу, туунду, жөнөкөй, татаал этиштерге жалганып кыймыл атоочторду уюштурат: *чеч+уу = чечүү; отур+уу = отуруу; жакындаш+уу = жакындашуу; үйрөн+уу = үйрөнүү; көчүр+уу — көчүрүү; даңазал+оо = даңазалоо; жазып сал+уу = жазып салуу; күлө сүйлө+уу = күлө сүйлөө* ж. б.

Кыймыл атоочтун азыркы мезгилдеги *-оо// -уу* формалары байыркы түрк жазма эстеликтеринде *-ыг// -иг// -г* жана *-гу// -гү* түрүндө колдонулган. Бирок булар кыргыз тилинде жүрө-жүрө созулма үндүүгө айланып кетишкен: б. түркчө *айаг, бергу, билиг* — кыр. *аёо, баруу, билүү*.

Аталган формадагы кыймыл атоочтордун терс формада колдонулушу эки түрдүү жол менен жасалат: синтетикалык жана аналитикалык.

Синтетикалык жолу этиштик тангыч -ба мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалат: *барба+оо = барбоо, кетпе+өө = кетпөө, келбе + өө = келбөө* ж. б.

Аналитикалык жолу—уу формасындагы кыймыл атоочтор менен атоочтук тангыч эмес же *жок* сөздөрүнүн айкалышы аркылуу берилет: Башкармага ат *кармашып* беришүү эмес, анын жонунан союл жумшар түрлөрү бар (Т. Сыдыкбеков). Бирок Байдамталда чегинүү *жок* (Ч. Айтматов).

-оо//-уу формасындагы кыймыл атоочтордун терс формасын уюштурган бул аталган каражаттар жалпысынан таңууну, жоктукту билдиргени менен, өздөрүнө мүнөздүү болгон кошумча мааниси жана колдонулушу жагынан да бири-биринен айырмаланат.

Тангыч -ба мүчөсү аркылуу терс маани жайынча баяндалат, эмес катыштырылганда, теретик маани көчүтүлөт, чечкиндүүлүгү артат, ал эми *жок* сөзү менен айкалышканда, кыймыл-аракеттин болбогондугу, жоктугу баяндалат: Анда санда базарга түшө калган жаңы кездеме болбосо, *соодалашуу жок* (А. Токомбаев).

Кыргыз тилиндеги -уу формасындагы кыймыл атоочтордун терс формасы -*байт* (-ба этиштик тангыч, -й чакчыл форма; -т жак мүчө) жалганган айрым жардамчы этиштин айкалышы аркылуу да берилет: Элде көп замандан бери жашаган байтеректерди *кыюу* (*кыюуга*) *жарабайт* (А. Осмонов). Аки найды ошол бойдон *таштоого да болбойт* (А. Токомбаев).

Эгерде барыш жөндөмөсүндө турган -уу формасындагы кыймыл атооч тангыч -ба жана суроо уландысы -бы нын кабатталып жалганышы менен келген жардамчы этиштер менен айкалышып айтылса, кыймыл-аракет терс мааниде болбостон, суроо, тактоо мүнөзүндөгү маанини туюндуруп калат: *алууга болбойбу*. Кезигүүгө болбойбу? Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө *болбойбу*? (Ч. Айтматов).

Кээ бир сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу кыймыл атоочтун аталган формасы жаңы сөздөрдүн жасалышы үчүн морфологиялык база да боло алат: *окуучу, жазуучу, тергөөчү, токуучулук, келишүүчүлүк, байкоомчо, тактооч, изилдөө, алкоолор* ж. б.

Кыймыл атоочтун аталган формасы атооч сөздөр сыяктуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен да өзгөрөт. Бул болсо аны зат атооч категориясына жакындаткан белгилеринен болуп саналат.

Аталган формадагы кыймыл атоочтор -лар мүчөсү менен өзгөргөн, кыймыл-аракеттик семантикасын сактап, субстантивдешкен сын атоочтор (Кызылдар жеңишти). атоочтуктар (*Тоого баргандар* келди) сыяктуу заттанган түшүнүктү билгизет; заттанган түшүнүк кыймыл-аракет, ал-абалдын аты же иш процесстеринен болот: Узакка созулган *кол чабуулар* («Советтик Кыргызстан»). Бул жол — сүйлөшүүлөр аркылуу тынчтыктын ишин жөнгө салуу жолу («Ала-Тоо»). Биздин достук *жолугушууларыбыз, чын ыкластуу аңгемелешүүлөрүбүз, пикирлешүүлөрүбүз жана тажрыйба алмашууларыбыз* ар дайым жолдоштук, өз ара терең урматташуу духунда («Советтик Кыргызстан»).

Атооч сөздөрдөй эле, -оо//-уу формасындагы кыймыл атооч да таандык мүчө менен өзгөрөт. Таандык мүчө атоочторго уланганда заттын белгилүү бир жакка таандык экендигин көрсөтсө, кыймыл атоочторго уланганда, кыймыл-аракеттин атын, процессин тиешелүү жакка таандык кылат: Алар үчүн менин *бош болуум* жана ар кайсы жакка *барып келип туруум* ыңгайлуу экен (К. Жантөшев). Биздин *алга жылуубуз* силер Дин ишиңердин ийгилиги менен чечилет (А. Осмонов). *Жедеп машыгуусу* жетип калгансып, врачтарды көргөндө жагынат, жагалданат (С. Бөлөкбаев).

Таандык мүчөсү уланган кыймыл атоочтор жак мүчө менен өзгөрбөйт. Таандык мүчөлүү атооч сөздөрдөн булардын айырмаларынын бири ушунда турат, салыштыр: *жээн-им-сиң, кыз -ым-сың, шакирт-им-сиң*.

Таандык мүчөлүү кыймыл атоочтор жөндөлөт: Мен Терме башкарган кемесиянын *текшерүүсүнө* ишенбейм! (Т. Сыдыкбеков). Дарыяхан эртеңки тамагын даярдап коюп,

Алымдын үйгө келүүн күттү эле, келбеди (К. Жантөшев).

-оо//-уу формасындагы кыймыл атооч атооч сөздөр сыяктуу жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт. Бирок атооч сөздөрдөн ал өзүнө тиешелүү болгон кыймыл-аракеттин семантикасын ар дайым сактап, этиштик касиетин жоготпогондугу менен айырмаланат: Акыркы күтүүнүн сезимдери чегине жетип, адам сапартартты («Ленинчил жаш»). Кыскасын айтканда, СССРде *жол* жүрүүнүн наркы башка көп өлкөлөргө караганда бир кыйла арзан («Советтик Кыргызстан»). Касым миң башы күч менен *майыштырууга* буйрук берди (Т. Касымбеков). Мал-мүлк түгөнгөндөн кийин, эми казнаны жалгыз өзү *ээлеп калууну* ойлоп, күндө чыр-чатак чыга берди («Кырг. эл жомогунан»).

Сүйлөм тизмегинде табыш жөндөмөдө турган -уу формасындагы кыймыл атоочтордун бирин-бири башкарып, ич ара маанилерин толуктаган учуру да кездешет. Кыймыл атоочтордун этиштик касиетин сакташып, жөндөмөлөрдү башкаруу касиетине ээ экендиги ушул учурдан ачык көрүнүп турат: Өзүбүздүн жазгандарыбызды *чогултуп алып талкуулоону* өткөрүүнү практикалап көрдүк («Ленинчил жаш»).

Жатыш жөндөмөдө турган -оо//-уу формасындагы кыймыл атоочтор баяндоочтук милдетте келгенде, азыркы учурда болуп жаткан жана сүйлөнгөн мезгилден кийин да иштеле бере турган кыймыл-аракетти билгизет да, учур чактын өзүнчө бир түрүн түзөт; ошондуктан ага жак мүчөлөрү жалганат: Жыл сайын биз жаңы ысымдар менен таанышып, алардын аткарууларынан, жаңы чыгармаларынан жылуу таасирлерди *алуудабыз* («Кырг. маданияты»). ...Көптөн бери көксөгөн бир тилек орундаларына ишенип, ичибизден *кубануудабыз* (А. Абдырахманов). Азыр электрлештирилген жаңы линиялардын бардыгында теле башкаруу системасы *ишке* киргизилүүдө («Советтик Кыргызстан»).

Кыймыл атоочтук -уу+да формасынын бул өңдөнүп чак категориясына ээ болуп, жак мүчө менен өзгөрүшү казак, каракалпак тилдери үчүн да мүнөздүү. Ал эми өзбек жана уйгур тилдеринде болсо жогорудагыдай форманын ордуна *мак + да>макта* формасы колдонулат. Учур чактын бул эки формасы тең (-ууда, -макда) баяндоочтук милдет аткарганда азыркы учурдагы болуп жаткан жана мындан ары да созула турган абалдагы кыймыл-аракеттин процессин билдирет. Ал эми -ууда формасына *эле* жардамчы этиши кошулган болсо, анда өткөн чактык маани туюндурулат: Анын бардык тилеги мектепке *барып окууда эле*. Аракети балдарга берген убадасын иш жүзүнө *ашырууда эле* (Ш. Бейшеналиев). Мында -ууда формасы *эле* көмөкчү этиш менен айкалышып, өткөн мезгилдеги кыймыл-аракеттик процесс көрсөтүлүп турат.

2. -ыш//-иш формасындагы кыймыл атоочтор. Кыймыл атоочтун -ыш формасы -оо//-уу формасы сыяктуу эле, өнүмдүү мүчөлөрдөн болуп эсептелет. Экөө бири-бирине синоним да боло алышат: *барыш//баруу, жасоо//жасаш* ж. б.

-ыш - омоним мүчө, ал кыймыл атоочту уюштуруу менен бирге, этиштин кош мамилесин да уюштурат. Кош мамиле этиш менен бул мүчө аркылуу жасалган кыймыл атоочтор бири-биринен мааниси боюнча айырмаланышат.

Этиштин кош мамилеси эки же бир нече адамдар тарабынан аткарылган кыймыл-аракетти туюндурса, кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин атын көрсөтөт; салыштыр: Алар сабакты бирге *даярдашат*. Сабакка мыкты *даярданыш* анын милдети. Мында биринчи сүйлөмдөгү *даярдашат* деген этиш аркылуу эки же андан ашык субъектилер тарабынан аткарылган кыймыл-аракет көрсөтүлдү. Ал эми 2-сүйлөмдөгү *даярданыш* деген сөз кыймыл-аракеттин, процесстин атын көрсөтөт. Ошондуктан кыймыл атоочту жасоочу -ыш формасын кош мамиле этиш менен алмаштырууга болбойт.

-ыш мүчөсү да, -уу формасы сыяктуу эле, байыркы формалардан. Ал байыркы түрк жазма эстеликтеринен учурайт:

Кэлиш-бариш—кырг.: *келиш-барыш* (М. К т. 1. 357-6)

бэриш — кырг.: *бериш* (М. К. т. 1. 93-6)

илис — кырг.: *илиш* (ПДТП. 380-6.)

алус — кырг.: *алыш* (ПДТП. 357-6.).

-ыш мүчөдөгү кыймыл атоочтор да, -оо//-уу формасындагы кыймыл атоочтор сыяктуу, терс мааниде колдонулат. Анын терс мааниси -ба мүчөсү аркылуу берилет; бирок ага ар дайым *керек* деген модалдык сөз кошулат. Мындай учурда терс маанидеги кыймыл-аракеттик процесстин атын көрсөтөт: *барбаш керек, жазбаш керек, жүрбөш керек, отурбаш керек* ж. б.

Кыймыл атоочтун бул түрүнүн терстик мааниси жогорудагыдан тышкары *жок, болбойт* (<бол-ба-й-т) жана мүмкүн *эмес* деген сөз айкалышынын кошулушу аркылуу да берилет: Менин оюмча, анын буга эч кандай *катышы жок* (М. Абдукаримов). О, анда бирөөдөн *иймениш* жок (Т. Касымбеков). Анын башында кандай жүк бар экенин өлчөш мүмкүн *эмес* (А. Токомбаев). Дароо суу *ичиш болбойт* (С. Бөлөкбаев).

Аталган формадагы кыймыл атоочтор жаңы маанидеги сөздөрдүн уюшулушуна морфологиялык база да боло алат. Ага -лык, -луу, -дагы, -дай, -ман, -ча өңдүү сөз жасоочу мүчөлөр жалганат: *туруштук* (бере албайт), *тийиштик* (кылды), *муңайыштуу, жетиштүү, келишиндеги, басышындай, алышмак-беришмек, каалашымча, билишимче* ж. б.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөргөндө -ыш формасындагы кыймыл атооч затташкан мааниде болуп, кыймыл-аракеттик семантикасын ар дайым сакташы менен атооч сөздөрдөн айырмаланат.

Ал жөнөкөй, татаал түзүлүштө келип, көптүк -лар мүчөсү менен өзгөрөт, бирок көптүк санда айтылышы анча өнүмдүү эмес:

Жыйынтык чыгарылып, ошол эле учурда жаңы жүрүштөргө карай старт берилет («Ленинчил жаш»). Алардын *отуруштарына* караганда бул үйдүн ичинде алда кандай түгөнбөс чыр бар сыяктуу (К. Жантөшев).

Кыймыл атоочтун бул түрү да таандык мүчө менен өзгөрөт: Ажы акемдин капшабы менен менин мында *келишим жаман* болгон жок го (Н. Байтемиров). Балким, бир топко чейин *келбей калышым* дагы ыктымал, анткени жолубуздун жаман экенин билесиз («Чалкан»). Быйыл *малдын* өсүшү дурус (А. Осмонов). Андан ары *иштин* оңолушу жанагы мен айткан Бойчойбектин колунда (А. Токомбаев). Жылкылар кишенеп, койлор маарап, *катын-балдардын чыркырашы* тээ илгерки бир жоо чапкан күндү элестейт («Чалкан»).

-уу жана -ыш формасындагы кыймыл атоочтор бири-бирине синоним: *барышым//баруум; көрүшүм//көрүүм*. Бирок булар контексттен алган ордуна, башка сөздөр менен болгон байланышына карай ар дайым эле бири-биринин ордуна колдонула бербейт. Анткени стилдик ыкмага жана өздөрү тизмек тешкен сөздөрдүн маанисине ылайыкталынып бирде -уу формада айтылса, бирде -ыш формада айтылат.

Аталган формадагы кыймыл атоочтор жөндөлгөндө көпчүлүк учурда таандык уланды менен келет, кээде ансыз деле жөндөлөт: «Авроранын» залпы — *социализмдин башталышынын* добулбасы болду («Ала-Тоо»). Биздин коомдук, маданий, адабий өсүшүбүздүн талаптары жана мезгили мага көп нерселерди үйрөттү (А. Токомбаев). Менин курулушка *барышыма* жардам бергиле («Ленинчил жаш»). *Араба айдашка* абдан көндү. *Бастырышына* караганда Алкожого окшойт. *Мектептин ачылышын* ушул киши жарыялады. Жолой менен Алтынкөкүл Раушан ак эткенде так этип, *жаздын келишин, ашуунун ачылышын* күтөт (К. Жантөшев).

Коомдук байланыштардын мааниси советтик-француздук мамилелердин өнүгүшүнөн даана көрүнүп турат («Советтик Кыргызстан»). Түнкүсүн жалгыз *барыштан* коркомун. Пахта териминин жүрүшүнөн материал *жазышым керек* («Ленинчил жаш»).

3. -мак//-мек формасындагы кыймыл атоочтор. -мак мүчөсү аркылуу жасалган кыймыл атоочтор -уу, -ыш формаларына салыштырганда азыркы кыргыз адабий тилинде колдонулушу жагынан сейрек. Көбүнчө элдик оозеки чыгармалардан — макал-лакаптардан, табышмактардан учурайт. Азыр өзгөчө коомдук-саясий, илимий, публицистикалык темадагы чыгармаларда -уу, -ыш формаларынын өнүмдүү учурашы -мак мүчөнүн колдонулуш сферасынын тарышына алып келди, анткени ал чыгармаларда

бул мүчө өтө аз колдонулат.

-мак формасы енисей-орхон жазма эстеликтеринде сейрек учурайт, байыркы уйгур эстеликтеринде тигилерге караганда көбүрөөк кезиге тургандыгы байкалат. Мисалы: *өтүнмөк-чокунуу*, *өтүнүү* «Покаянная молитва манихейцев» (ПДТП, 408-6.); *бузулмак-бузуу*, *иштен чыгаруу* «Золотая блеска» (ПДТП, 443-6.); *коркмок-коркуу* (ПДТП, 414-6.); *турмак-болуу*, *туруу* «Кутадгу билиг» (ПДТП, 434-6.).

Кыймыл атоочтук -мак формасы жалпы түрк тилдеринин ичинен түштүк-батыш группага кире турган түрк, азербайжан, түркмөн, тилдеринде колдонулушу башка түрк тилдерине караганда басымдуулук кылат.

Кыргыз тилинде -мак мүчөсү этиштин функционалдык формаларынын бири болгон кыймыл атоочту уюштурат жана ошондой эле этиштин ыңгай категориясынан ниет ыңгайды жасоого катышат.

Кыргыз тилинде -мак формасындагы кыймыл атоочтор, жогоруда айтылгандай, көбүнчө оозеки чыгармаларда жана поэзияда учурайт:

Бир миң, бир миңди *тапмак* эки миң (табышмак).
 ...Ошентсин, өтсүн күндөр чебер, кылдат.
 Заманга адамдык парс эмгек *кылмак* (А. Осмонов).
 Жыйнап жаткан кошунга
Кабар бермек оюнда («Манастан»).
 Иштемек, чором, өзүңдөн,
 Илесин *тапмак* өзүмдөн («Семетей»).
Ат арыммак—арза-н,
Журт арыммак—кымбат (макал).

Кыргыз тилинде -мак формасындагы кыймыл атоочтордун терс түрү *жок* сөзүнүн кошулушу аркылуу берилет: Эрден *ашмак* бар, элден *ашмак* жок. Кел *демек* бар, кет *демек* жок. Ал эми атоочтук тангыч *эмес* сөзү менен айкалышып айтылганда терс формадагы кыймыл-аракеттин процесси, аты көрсөтүлбөстөн, кандайдыр бир ишти, аракетти аткарыш үчүн болгон ниеттин, каалоонун болбостугу көрсөтүлөт да, ниет ыңгайдын тескери формасы болуп эсептелет. Ошондуктан эки түрдүү грамматикалык бул кубулушту чаташтырбоо керек, салыштыр: Ал *алмак эмес*; Берсе да *алмак жок* ж. б.

-мак формасындагы кыймыл атоочтор туунду сөздөрдүн жасалышы үчүн база болушу жагынан башкаларга (-уу, -ыш) караганда анча өнүмдүү эмес; ага -чы жана -сан мүчөлөрү гана жалганат.

Кыргыз тилинде -максан формасы жалганган сөз көбүнчө бол этиши менен айкашат да, бир нерсеге көңүл бурбаган сыяктанып көрүнүү маанисин билдирет: Эмне экен? — деп, Алым *билмексен болуп*, таңдангансыды (К. Жантөшев). Кодоо *укмаксан болуп*, атын жетелеп, алсырап жаткан жигитке барды (А. Токомбаев). Көрсө да, көрмөксөн *болот*.

-максан формасы жөндөмө мүчөлөрдүн айрымдары менен гана өзгөрөт, жана мындай учурда *сал* этиши менен айкашат, кыймыл-аракеттин атын билгизгендиги ошондой учурда ачыгыраак сезилет: Балдардын күбүрүн кулагы чалса да *укмаксанга салып*, Самтыр да компоё басат (Т. Сыдыкбеков). Асан *билмексенге салып* жөнөй берди.

-максан формасы кээде атоочтуктар сыяктуу аныктоочтук да милдет аткарат: *Билмексен киши* боло түштү. *Укмаксан киши* болуп көрүндү.

-максан формасы кош сөздөрдүн составында да колдонулат. Мындай учурда биринчи компонент -ар мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктардан болот: Анын «су-у... деген *угулар угулмаксан* алсыз үнү чыгат (С. Өмүрбаев). ...жылаңач аркасына *чабар-чапмаксан* болуп, даярдана бер, эртең-бүрсүгүнү үйүңө кетесиң (С. Бөлөкбаев).

Кыргыз тилинде -мак формасындагы сөздөрдүн айрымдары лексикалашуунун натыйжасында башка сөз түркүмүнө өтүп кетишкен. Алардын семантикасынан азыр

кыймыл-аракеттин, процесстин аты сыяктуу маани байкалат. Мисалы: *табышмак, жандырмак, демек, айтмакчы, токмок* ж. б.

Кыймыл атоочтун *-мак* формасына да сөз өзгөртүү мүнөздүү. Көптүк мүчө менен өзгөрүшү оозеки тилден кезигет: Бир жакка *бармактары* эле кыйын.

-мак формасындагы кыймыл атоочтор аз да болсо таандык мүчөлөр менен өзгөрөт: Шакыйың кургурдун *келмеги* да бир, *кетмеги* да бир (А. Осмонов).

-мак формасындагы кыймыл атоочтор жөндөмөлөр менен да өзгөрөт: *Алмактын бермеги* бар, *чыкмактын түшмөгү* бар (макал).

Калмактын келер жолуна,

Катылмакка колуна... («Манастан»).

Өнөрүңдү көрмөккө,

Куштар болуп турабыз (Тоголок Молдо).

Жол боюндагы дөңсөөгө кайнене-келин болуп, *акыл чечмекке* отурдук (Ч. Айтматов).

Кан Акундун элинен

Калың *олжо алмакка* («Семетей»).

Ленин бир колун Сухэ-Батордун колуна коюп, сагынып калган баласын көргөндөй болуп, анын бетине *тигиле карап* сүйлөшмөктө («Ленинчил жаш»). Мында «сүйлөшмөктө» деген кыймыл атооч мезгилдик мааниге ээ болуп сүйлөп жаткан учурдагы процессти көрсөткөндүктөн, этиштин учур чагынын маанисин берди.

-мак формасындагы кыймыл атоочтор чыгыш жөндөмө формасында айтылганда өзүнөн кийинки сөздөр менен биригип келип, күчөтүү маанисин берет: Согуш *болмоктон* өрт алып кетсин! Нанымды бердиргиле! (А. Токомбаев).

— *Бир айтмактан* миң айткын, деги ушуну ханга угузуп айтсаңар экен! — деди дыйкан («Кырг. эл жомокторунан»).

-мак формалуу кыймыл атоочтор терс маанин билдирүү үчүн көбүнчө түгүл, *тургай, турсун* деген тангыч маанисиндеги сөздөр менен айкашат да маанисин күчөтөт: 1. *Согуш болмок түгүл (болмок турсун//болмок тургай)* өрт алып кетсин.

2. *Бир айтмак түгүл//айтмак тургай//миң айткын...* Ушунча болуп, атын *минмек* түгүл, алдынан кыя баскан жанды көргөн жок элек (М. Элебаев). Мууну бошой түшкөн Соке кемпирин чачтан *алмак тургай*, колундагы шапалагын түшүрдү... (Т. Сыдыкбеков). Үй өрттөмөк *турсун*, ажал менен алышып, араң эле жатат (М. Абдукаримов).

-мак формасындагы кыймыл атоочтор үчүн жандоочу менен да айкашат. Анда *-мак* формасындагы кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин максатын билдирет:

Тарыхтын бир тамчысын *жазмак* үчүн,

Тагдырын карап чыктым, ылгап бүтүн (А. Токомбаев).

Теңдигин өз колуна *алмак* үчүн

Жатышат туткун болуп ичи жанып... (Ж. Бөкөнбаев).

Кыргыз тилиндеги аталган формадагы кыймыл атоочтор модалдык сөздөрдөн «*бар*», «*жок*» сөздөрү менеп айкашат. *Бар* сөзү менен айкашканда кыймыл-аракеттин процессинин бардыгын билдирет. *Жок* сөзү менен айкашканда, кыймыл-аракеттин болбостугун, кайталанбастыгын же терс маанисин билдирет: *Баш алмак бар*, тил *кесмек жок* (макал) ж. б.

-мак формасындагы сөздөр мындан тышкары атоочтук тангыч *эмес* жана *бол, эле экен* көмөкчү этиштер менен да айкашат. Бирок мындай учурда алар кыймыл атооч эмес, ниет ыңгай маанисинде колдонулат: Муну Ыманбай да байкабас, башкаларыбыз да *байкамак эмеспи* (Т. Сыдыкбеков). Болгондо да эчтеке *кылалмак эмеспи* (М. Абдукаримов). Эгер Каныбектин өгүз минип, бул жерге келе турганын билгенде, Айдарбек датка Каныбекти

алда качан *тыймак болчу* (К. Жантөшев). Эгер чабалекей болбогондо жылан адамдын канын соруп *алмак экен* (А. Осмонов). ...Кабыланды минип алып, ак дөө менен *беттешмек элем* (жомок).

4. -*май формасындагы кыймыл атоочтор*. Бул форма кыргыз тилинен башка түрк элдеринде учурабайт, ал кыймыл атоочтун калган түрлөрү сыяктуу эле аракеттин, процесстин атын билдирет:

Өңчөй бөбөк жаадыраган
Түшүндө жок *ыйламай*,
Ушул жайда үн алышып
Кубанычтуу *ырдамай* («Кырг. аялдары»).

Той деле эмес айланайыш, колхозчулук экен, анчейин бүткөн иштин салтанатына *ойноп-күлмөй* (А. Осмонов).

Таежем баштап баскан-турганымдан кыйкым *таап* аңдып турмай (С. Өмүрбаев).

-*май* мүчөсү уланган бул өңдүү татаал формадагы айрым кыймыл атоочтор оюн аттарын билгизүүчү заттык мааниге өтүп кетишкен: *кыз куумай, аркан тартмай, жоолук таштамай, түлкү куумай* ж. б.

Бул формадагы кыймыл атоочтордун терс түрү *жок* сөзүнүн кошулушу аркылуу берилет:

Бир кадам артка *жылмай жок*.
Мекенге уят *болмой жок* (А. Осмонов).

Андан кийин сөзгө *алмай жок* (Т. Сыдыкбеков). Айтарга сөз таппай, ал өзү кайткыча үйгө тоо көтөрүп келгиле десе да, *баш тартмай жок* (С. Өмүрбүөв).

Кыргыз тилинде -*май* формасындагы кыймыл атооч да сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрөт.

Мисалы, көптүк мүчө (-лар) менен өзгөрөт: Алардын *ашык жемейлери* башталды. Кээде сонундары таркап, бири-бирине чунаңдап, ал эми алыс жүрсө сагынышып, жакындашса *кагылышып кетмейлер* эмнеден келип чыгат болду экен ыя? (С. Бөлөкбаев).

Таандык мүчөлөр менен өзгөрөт: Айша апаңардын «*жан кечмейи*» кармап атат (А. Осмонов). Чыкса да жаан дыбырт этсе эле, жантаймада жылбай *жата бермейи* көп болот («Чалкан»). *Бармактын келмейи* кыйын, алмайдын бермейи кыйын (макал).

Жөндөмө мүчөлөр жалганат: Биринчи ирет ага эң ызалуу жаман сөз айткым келди, бирок бул жаман сөздүн келечеги *жаакташмайга* айланып кетерин ойлодум («Кырг. мад.»). ...Ортодон мал союп, эгин *сатмайыңарды* айтканым ырас (А. Осмонов).

Ак пейил жаз *акактарын чачмайда*
Аңкайгандар акагынан кур калар.
(«Ала-Тоо»).

Бир күнү керели кечке үн *чыгарбай жатмайдан* болсун, сөз да сүйлөбөйлү (С. Бөлөкбаев).

-*май* формасындагы кыймыл атооч *бар, жок* модалдык сөздөрү менен айкалышат:

Кезегин алып ык менен
Алга чабуул *салмай бар*,
Кезегин сактап ык менен
Коргонуп таамай *атмай бар* (А. Токомбаев).

Баштагыдай ар ким өзүнчө эптеп тырмалап, буурусун менен *жер чиймей жок* («Советтик Кыргызстан»).

Бир минут шашып *кетмей жок*
 Учкан турмуш алдында
 Бир секунд артка *калмай жок* (А. Осмонов).

-*май* формасындагы кыймыл атоочтон кийин «да» бөлүкчөсү айтылып, айтыла турган ойго же иштеле турган кыймыл аракеттин маанисине аныктык, тактык киргизилет: Менин жумушум эмне, таштабаса болду: жетелеген жагына *кете бермей да* («Ала-Тоо»). Бир күнү бака-шака, үч күнү «кулак мурунду кескендей» *тунжурап калмайыбыз да бар* («Чалкан»).

Таандык уланды жалганган -*май* формасындагы кыймыл атоочко «канча» деген атооч айкашып келип, айтылуучу ойду күчөтүп көрсөтөт: *Ала кетмейи канча!*... (А. Осмонов).

-*май* формасындагы кыймыл атооч, татаал этиштин негизги компоненти катары да келет:

Барбаймын деп айта албай,
Бармай болду Ак балта («Манастан»).

Мен алты айлык пулеметчиктин окуусун бүтүрүп, «сержант» деген наамды алып, майданга жөнөмөй *болдум* («Ленинчил жаш»).

Азыркы кыргыз тилиндеги -*май* мүчөсү кыскарып -*ма* формасында да колдонула берет, жана мындай учурда алар маани жагынан да айырмаланбайт:

Ал ошончолук жүдөп жүрсө да *көтөрүлө сүйлөмөсү* (*сүйлөмөйү*) дагы эле калган эмес (А. Убукеев).

Бурулчанын ачуусу келгенде булкунуп, *ээ-жаа бербей кетме* (*кетмей*) жайы бар (Н. Байтемиров) ж. б.

Жогоруда келтирилген фактынын өзү эле -*ма* формасы -*май* мүчөсүнүн аяккы «й» тыбышы түшүп, кыскарганына пайда болгондугун көрсөтөт. Кыймыл атоочтун -*ма* формасына да сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (таандык мүчөлөр) жалгана берет: ...кээде турмушта боло турган бир ишти канаттанып, укмуштуудай жомокко *айлантып жибермеси* (*жибермейи*) да бар (Т. Сыдыкбеков). Эски *май ичмем* бар, кагылайын, ошол эле («Ленинчил жаш»).

Эл арытып жер таанып,
 Ырдап жүрдүң бир канча.
Жаза басмаң дагы бар
 Жаңы көпкөн балдарча (Осмонкул).
 Өрттөй көзү бек жайнап
Кан ичмеси чын кармап («Манас»).

-*гы*//*-ги*, -*кы*//*ки* мүчөсү аркылуу уюшулган кыймыл атоочтор өнүмдүү эмес, өз алдынча да колдонулбайт. Ар дайым таандык мүчөлөр уланып, *кел* деген көмөкчү этиш менен, айрым учурда *бар*, *жок* сөздөрү менен айкалышып колдонулат.

Кыймыл атоочтун -*гы* формасы — байыркы мүчөлөрдүн бири. Мурун кыймыл-аракеттин аты маанисинде колдонулуп, этиштик атооч катарында жүргөн. -*гы* формасындагы кыймыл атоочторго азыркы мезгилде таандык жана көптүк -*лар* мүчөсүнүн жалганышы бул типтеги сөздөрдүн мурунку атоочтук касиетине байланыштуу болуу керек. Бирок мааниси жагынан ушул кезде каалоо ыңгайынын бир түрү катарында өнүгүп бара *жатат*. Терс мааниси *келбей* (кел-ба-й) этишинин кошулушу аркылуу же *эмес*, жана *жок* сөздөрүнүн айкалышы аркылуу берилет:

Сыртка чыккысы *келбей*, эшиктен баш баккан катындар (Т. Сыдыкбеков). Нэпман чочуп кетсе да, сыр бергиси *келген жок* (А. Токомбаев). Айдарбектин жүзүн өмүрүндө көргүсү

келчү эмес (К. Жантөшев). Алжып калган *чал билгиси келип жатат*. Ал так ушуну *жасагысы келген*. Бир күн болсо да шан кылдап күлүп, көңүл *ачкылары келет* (М. Абдукаримов). Алар бир ооз болсо да сүйлөп *калгылары келет* (А. Током баев).

-гы формадагы кыймыл атоочторго -сыз, -дай, -лык мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жаңы маанидеги сөздөр жасалат:

Сонунан барган кишиге
Жооп бербей *койгудай* («Манас») ж. б.

Бечара Урум менен Турум өлгөн уулу Сансыз тирилгендей, *айтып* түгөткүсүз кубанычка батышты (К. Жантөшев). Ай, эми ушул үчүн көргүлүктү көрөсүң, ээ? — дедим (М. Горький).

-гы+сыз формасы кыскарып -гыс болуп да колдонулат, Өзгөгө *бергис* бүлөө бар, экөөнө *бергис* бирөө бар (макал).

Кыймыл атоочтун -гы формасындагы айрым сөздөр *ачыткы, уютку*, көчкү ж. б. у. с. зат атоочтор.

Сын атооч маанисиндеги сөздөр да жасалат; Өмүрү узун болсун дегиле, элпек, *сыр билги* эме көрүнөт (С. Бөлөкбаев). Ал эмчектешин не кылган менен эл көргөн, *ата салт билги*, өтө сылык адам деп сездим (Т. Касымбеков).

Бул мүчө айрым кош сөздөрдүн тутумунда да жолугат:

Ат аякты сындырат
Алгы-берги иш турат (Т. Молдо).

ТАБЫШ ТУУРАНДЫ ЖАНА ЭЛЕСТҮҮ СӨЗДӨР

Кыргыз тили тууранды сөздөргө өтө эле бай, алар оозеки тилде да, адабий тилде да кеңири колдонулат; тилибизге кооздук, ачыктык, тактык киргизет.

Тууранды сөздөр чыгышы, мааниси жана прагматикалык белгилерине карата экиге бөлүнөт:

- 1) табыш тууранды сөздөр,
- 2) элестүү сөздөр.

Табыш тууранды сөздөр

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөр табыш тууранды сөздөр деп аталат: *маа, мөө, тарс* ж. б. Чындыгында, уйдун мөөрөгөнү, койдун маараганы жана мылтыктын атылгандагы чыккан табышы аларды биз туурап айткан (*маа, мөө, тарс*) сөздөрдүн дал өзү эмес. Алар тууралып айтылган сөздөргө болжолдуу түрдө гана окшош.

Табышты тууроочу сөздөрдү мааниси жагынан төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот.

- 1) Айбандардын табышын тууроого колдонуучу сөздөр: *маа, мөө, тарс* ж. б.
- 2) Кээ бир канаттуу куштардын табышын тууроого колдонулуучу сөздөр; *кекилик-кекилик, бытпылдык-бытпылдык, чырк-чырк, каак-каак* ж. б.
- 3) Курт-кумурскалардын табышын тууроодо колдонулуучу сөздөр: *-ышиш, -ыzz, -дың* ж. б.
- 4) Адамдан чыккан табышты тууроодо колдонулуучу сөздөр: *ха-ха-ха-ха, бырс, шуу*, күрс ж. б.
- 5) Жансыз заттардан чыккан табышты тууроочу сөздөр: *даң, шуудур, күлдүр* ж. б.

Тууралган процесстин мүнөзүнө жараша табыш тууранды сөздөр жөнөкөй жана татаал түрдө болот.

Алардын жөнөкөй формалары бир гана тууранды сөздөн турат да, ар дайым *эт, де* деген жардамчы этиштер менен айкашат, тууралган табыштын бир гана ирет болгонун көрсөтөт:

— «Беккулу кана», — *деп барк этти* (М. Элебаев).

— «Жок», — *деп куңк этти* кемпир (М. Элебаев).

Татаал түрлөрү эки, же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт.

Алар мааниси жагынан кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталанганын көрсөтөт. Бул түрдө *эт, де* деген жардамчы этиштер менен бирге колдонулат; кээде бул этишсиз да колдонулушу мүмкүн. Алар сүйлөмдө, көбүнчө, бышыктооч, же аныктоочтук милдет аткарат.

Табыш тууранды сөздөрдүн татаал түрү мааниси жагынан үч топко бөлүнөт:

1) Эки компонентинин экөө тең толук маанилүү сөздөр.

2) Эки компонентинин бирөө маани бербей турган сөздөр.

3) Эки компонентинин экөө тең маани бербей турган сөздөр.

Эки компоненти тең толук маанилүү сөздөр. Табыш тууранды сөздөрдүн бул түрү башкаларынан өзүнчө жеке колдонулушу жагынан айрылат. Алар, көбүнчө, бирине бири синоним болушуп, бир түшүнүктү билдирет:

Астында *кыйкылдап-чыйкылдап* оркестри ойноп келатат.

Алардын көзүнчө баш ийип, үйдү шыпырып, Сагындан кечирим сурап *эпилдеп-жапылдап* койгону менен, ичине кек түйүп койгон (Н. Байтемиров).

Табыш тууранды сөздөрдүн бул түрү кээде синоним эмес, бирок мааниси жагынан бир-бирине окшош компоненттен да түзүлүшү мүмкүн: *күрс—тарс, калдыр—шалдыр, күркүрөп—шаркырап*. Мындай сөздөр мааниси жагынан бири-биринен алысыраак болгон сөздөр менен бирге айтылбайт. (Мисаль *калдыр—тарс* деп айтылбайт).

Эки компоненттин бири мааниге ээ болбогон сөздөр. Мындай сөздөрдүн бир компоненти гана маани берет. Экинчисинин үндүү, же үнсүз тыбышы өзгөрүп, өз алдынча мааниге ээ болбойт, ал маанилүү компоненти менен уйкашкан гана түрү.

Яша эки колун *шак-шук* эттире тамандарына жанып алып, бийлей баштады (К. Жантөшев).

Фонетикалык жагынан өзгөрбөгөн түрү тууралган табыштын бир калыпта кайталанганын көрсөтсө, өзгөргөн түрү ал табыштын бирдей эместигин көрсөтөт. Бирок мындай формалар тууралган табыштын кайталанганын уңгу сөздүн кайталанышы аркылуу билдирет жана анын үстүнө буларда тууралган табыш бир калыпта болбой калышы да мүмкүн. Ал эми кошумча муун аркылуу түзүлгөн сөздөрдө тууралган табыштын сапаты өзгөрүлбөстөн туруп, бир гана уңгу сөздүн ичиндеги табыштын кайталанышы билдирилет. Табыштын кошумча элементтер менен жана татаал формалар аркылуу кайталанышындагы негизги айрыма ушунда. Салыштырыңыз: даңк-даңк, даңк-дуңк, даңгыр.

Эки компоненти экөө тең өз алдынча колдонулбаган сөздөр. Булар өтө аз: ызың-кызың ж. б.

Табыш тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүгү. Үнсүз тыбыштардын сөз башында, же сөз аягында келиши жагынан табышты тууроочу сөздөр кыргыз тилинин жалпы эле фонетикалык законуна багынат. Сөздүн башында, көбүнчө, жарылмалар (*б, п, т, к*), жылчыкчылдар (*щ*), сөздүн аягында үндөштөр (*р, н*), африкат *ч* жана жарылма (*к, т, н*) тыбыштар кезигет.

Табышты тууроочу сөздөр, көбүнчө, бир, же эки муундуу жабык муундан турат. Эки үнсүз жана ортосунда бир үндүүдөн турган уңгулары жөнөкөй гана табышты билдирет: *дүп, күп, топ* ж. б. Ал эми уңгу сөздүн кошумча мааниге ээ болушу уңгуга үнсүздөрдүн, же муундун кошулушу аркылуу берилет. Берген маанисине карата аларды эки топко бөлүүгө

болот.

Биринчи топко аягы *к, с, т, л* тыбыштары менен бүткөн уңгу сөздөр кирет. Мындай сөздөр тууралган табыштын кескиндинин, кыскалыгын билдирет. Бул көрсөтүлгөн кошумча үнсүздөр аягы *ц, р, л* тыбыштары менен бүткөн сөздөргө уланат: *дың—дыңк, шар—шарп, тыр—тырт* ж. б.

Экинчи топко аягы *-ыр* менен бүткөн сөздөр кирет. Алар биринин артынан бири кайталанган табышты билдирет. Мисалы, *топ* дегенде бир нерсенин жеңил гана бир ирет жерге түшкөнүн түшүнөбүз. Ал эми *топур* дегенде бир канча ирет жерге түшкөнүн түшүнөбүз.

Аягы *-ыр* менен бүткөн сөздөргө дагы кошумча үнсүздөрдүн уланышы мүмкүн. Натыйжада ал уңгу сөздөр тууралган табыштын кескиндинин билдирген жаңы кошумча мааниге ээ болот. Мисалы, даңгыр дегенде биринин артынан бири кайталанган бир канча майда табыштарды түшүнөбүз. Ал эми *даңгырт* дегенде даңгыр деген табыштын бүт бойдон кескиндинин түшүнөбүз. Салыштырыңыз: *шалдыр—шалдырт, каңгыр— каңгырт* ж. б.

Уңгу сөздүн аягына үнсүздөрдүн келиши башка сөздөрдөн да кезигет. Бирок алардын мындай кошумча маани бериши байкалбайт. Тууранды сөздөрдүн бул көрсөтүлгөн фактылардан башка дагы бир өзгөчөлүгү тууралган табыштын узактыгы үндүүнүн, же сөздүн аягындагы үнсүз тыбыштын кайталанышы аркылуу берилишинде. Мисалы, *каак, мөө, маа, шыр— шырр, кырк—кыррк* ж. б. Жабык муундан турган табыш тууранды сөздөрдө, көбүнчө *а, о, у, ү, ы* фонемалары колдонулат. Булардын ичинен *а* фонемасы катышкан сөздөр тууралган табыштын күчтүүлүгүн, же анын табышынын бийиктигин көрсөтөт; *ы* фонемасы катышкан сөздөр, тескерисинче, тууралган табыштын күчсүздүгүн, же анын табышынын бийик эместигин көрсөтөт: *шаңк-шаңк, шаңк-шычк, карч-кырч, тарс-тырс* ж. б. Салыштырыңыз: *тарбаң-тарбаң, тырбаң- тырбаң, жалт-жылт* ж. б.

Табышты тууроочу сөздөр башка сөз түркүмдөрүнөн өздөрүнүн формасы жагынан да айрылат. Алардын негизги формасы болуп *-ыр* жана *-ыл* эсептелет.

-ыр формасы кыргыз тилине да мүнөздүү. Бирок *-ыл* формасы кыргыз тилинде уңгу сөздүн аягында өтө аз колдонулат, ал, көбүнчө, *-ла* мүчөсү менен *бирге -ылда* түрүндө кезигет: Ар ким өз алдыларынча күңкүл чыгарышты (Т. Сыдыкбеков). Азан-казанга житип кеткен дүрсүл кулакка жетпейт (Т. Сыдыкбеков). Абышканын күңкүлүн кулагы чала калган кемпир дагы сураганча болбой, эмнегедир алагдыланып унутуп койду (Т. Сыдыкбеков).

Элестүү (образдуу) сөздөр

Элестүү сөздөр заттардын көрүнүшүнө, же алардын кыймыл-аракеттерине байланыштуу элести билдирет.

Элестүү сөздөрдү берген маанилерине карата төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот:

а) заттардын кыймыл-аракетинин сырткы көрүнүшүндөгү элестөөлөрдү билдирүүчү сөздөр: *дагдаң-дагдаң, багжаң-багжаң, дардаң-дардаң, жалпаң-жалпаң* ж. б.

б) кыймыл-аракеттин тездигин билдирүүчү сөздөр: *жылт, кылт, жарк, шып, жалт, шарт* ж. б.

Биринчи топко кирген элестүү сөздөр, көбүнчө, татаал көрүнүштү (элести) билдирет. Мындай сөздөр көбүнчө аягы *-ң* тыбышы менен, же кээде *к* тыбышы менен бүтөт: *дагдаң-дагдаң* деген сөз бойлуу, далылуу, көкүрөктүү, дене түзүлүшү албеттүү адамдын шашып басып бараткандагы көрүнүшүн билдирет.

Аягы «ң» же «к» менен бүткөн элестүү сөздөрдү этиш деп кароого жарабайт, анткени алар этиштин мүчөлөрү менен өзгөрбөйт, жаңы сөз түзүүдө уңгу болуп гана кызмат кылат, этиш алардан *-ла* мүчөсү аркылуу жасалат: *сороң-сороң— хороңдо, сорок-сорок—*

сорокто, койкок-койкок—койкокто ж. б.

Кыргыз тилинде булардан (сороңдо, койкокто ж. б.) тышкары элестүү этиштер да бар. Алар дайыма -й менен аяктайт. Мындай формадагы этиштер да образдуу татаал көрүнүштү билдирет. Элестүү сөздөр менен элестетүү этиштер мааниси жагына морфологиялык түзүлүштөрү боюнча бири-бирине жакын.

Аягы -й менен бүткөн элестүү этиштер башка түрк тилдери менен гана эмес, монгол тилиндеги ушул типтеги сөздөр менен морфологиялык жагынан да, мааниси жагынан да окшош. -й формасындагы элестүү этиштер көрүү сезимине негизделет да, көбүнчө татаал көрүнүштү билдирет. Алардын семантикалык маңызына ал сөздөрдүн айтылышын угуу менен бирге, алар билдирген элести кошо кабыл алган учурда гана түшүнө алат. Кыргыз менен монгол тилиндеги элестүү этиштердин окшоштугун төмөнкү сөздөрдөн байкоого болот: кыр. арбай—мон. *арвай*, кыр. *арсай*—мон. *арзай*, кыр. *балтай*—мон. *балтай*, кыр. *балкай*—мон. *балхай* кыр. *бөкчөй*—мон. *бөгций*, кыр. *буржуй*—мон. *буржий*, кыр. *каржай*—мон. *гарзай*, кыр. *кодой*—мон. *годой*, кыр. *коржой*—мон. *горзой*, кыр. *далпай*—мон. *далбай*, кыр. *даңкай*—мон. *данхай*, кыр. *делдей*—мон. *дэлдий*, кыр. *заңкай*—мон. *занхай*, кыр. *орсой*—мон. *орсой*, кыр. *саксай*—мон. *сагсай*, кыр. *салпай*—мон. *салбай* ж. б. у. с. Мындай окшош этиштер өтө көп. Семантика сы жагынан татаалдыгына карабастан, -й формасындагы элестүү этиштердин эки тилде тең бирдей болушу бекеринен эмес. Эрте кезде бул эки тилдин өкүлдөрү кандайдыр бир тыгыз байланышта болушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде булардан (сороңдо, койкокто ж. б.) тышкары элестүү этиштер да бар. Алар дайыма -й менен аяктайт. Мындай формадагы этиштер да образдуу татаал көрүнүштү билдирет. Элестүү сөздөр менен элестүү этиштер мааниси жана морфологиялык түзүлүштөрү боюнча бири-бирине жакын. Аягы -й менен бүткөн элестүү этиштер элестүү сөздөрдөн түзүлгөн экен деп ойлоого болбойт. Аягы -й менен бүткөн элестүү этиштерди элестүү сөздөргө (-ң, -к менен бүткөн) салыштырганда элестүү сөздөрдүн аяккы тыбыштары, кошумча элементтери, түшүп калгандай болуп көрүнөт (салышт: *калдаң калдаң—калдай, дардак-дардак—дардай*), бирок чындыгын да андай эмес. Экөө тең бир эле уңгуга кошумча элементтердин жалганышы аркылуу: элестүү сөздөргө -ң, -к элементтеринин, элестүү этиштерге -к элементинин кошулушу аркылуу жасалган. Морфологиялык бул көрсөткүчтөр жалганган уңгулардын көпчүлүгү азыркы мезгилде өз алдынчалыгын жоготушкан, өлүү уңгуга айланышкан. Мисалы, кыргыз тилинде *болчой, соксой* деген элестүү этиштердин уңгулары өз алдынча колдонулбайт, ал эми кээ бир тектеш тилдерде болсо аталган этиштердин уңгулары өзүнчө колдонулат, өзүнчө мааниге ээ. Буга окшогон фактылар элестүү этиштер, демек, элестүү сөздөр да, теги жагынан маанилүү сөздөр менен байланыштуу экендигин көрсөтөт: салышт.: алтайча *сокс*—сороюп турган нерсе, *болчо*—дардаюу; кыргызча *чокчо*; *чокчо* сакал; *чокчой, чокчоң-чокчоң* ж. б.

Монгол тилдери менен түрк тилдери, алардын ичинде кыргыз тили, элестүү сөздөр менен элестүү этиштердин жасалыш ыктары боюнча да бир бирине жакын. Эки тилде тең элестүү этиштер менен элестүү сөздөр (монгол тилинде булар да -ң менен аяктайт) бири биринен жасалбастан, өздөрү башка сөздөрдөн, көбүнчө өлүү уңгулардан жасалат да, аяккы элементтерин ажыратканда өз ара тектеш болуп чыга келет: кыргызча *делде-й* (элестүү этиш) — *делде-ң* (элестүү сөз); салышт.: монголчо *дэлди-й*—делдей, *дэлдэ-н(г)*—делдең ж. б. Эки тилде тең (кыргыз, монгол) жогоруда айткандай, этиш ушул -ң формасындагы элестүү сөздөрдөн жасалат: кыргызча *сексей*—сексеңде, *сербей*—сербеңде, *делдей*—делдеңде, монголчо *сэгсий*—сэгсэгнэ, *сэрвий*—сэрвэгнэ, *дэлдий*—дэлдэг не, *дэнхий*—дэнгэгнэ (кырг. деңкей—деңкеңде) ж. б.

Элестүү этиштердин түзүлүшүндө -й мүчө катарында, элестүү сөздөрдө -ң(//-аң//ең), же -к(//-ак//ек) кошумча элемент катарында колдонулат. Булардын мындай морфологиялык элемент катарында кызмат кылышы элестүү этиштердин кыймыл-аракетти, же абалды билдирүү мааниси лексикалык эмес, грамматикалык жол менен

берилгендигин көрсөтөт.

Элестүү сөздөрдү, демек, элестүү этиштерди да, түзүлүшү боюнча төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Атооч менен этиштик (тирүү) уңгулардан жасалган элестүү сөздөр:

бөкчөң-бөкчөң<бөкчөң<бек; кыргызча *бек* — дөбө, дөң сөө; монголчо *бөх (өн)* — өркөч; бегтий—бөкчөй; *сексең-сек сең<сексе<сек*; салышт.: түркчө *секмек (сек+мек)*— чокурандап басуу, секирүү; *кыйшаң-кыйшаң<кыйша<кый*; салышт.: алтайча *кый*—бир нерсени кыйшык жасоо; тарткын чыктоо; бир нерседен баш тартуу, кайтуу ж. б.

2. Этимологиясы белгисиз (өлүү) уңгулардан жасалган элестүү сөздөр:

чолоң: чолоң (<чол; салышт.. чолок, чолой, чолтой) бул сөздөрдүн баары кыска нерсе жөнүндөгү түшүнүктү билдириши боюнча семантикалык биримдикте турушат); *орсоң-ор соң<орсо<ор*; салышт. *орсо-й* (этиш); монголчо *оргил*—тоонун чокусу; *орой*—бир нерсенин эң жогорку учу, чокусу; *үрпөң-үрпөң<үрпө<үр*; салышт.: түркчө *үрпөрмөк*—үрпөйүү, саксаюу ж. б.

3. Уңгулары табыш тууранды сөздөр менен байланыштуу болгон элестүү сөздөр. Кээ бир элестүү сөздөр (элестүү этиш терда) өздөрүнүн маанилери жана морфологиялык түзүлүштөрү (уңгулары) боюнча табыш тууранды сөздөр менен окшош; алар мүчөлүк бөлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү боюнча гана бири биринен айырмаланышат. Ушундай лексика-грамматикалык жалпылыктарына таянып, кээ бир элестүү сөздөр менен табыш тууранды сөздөр тектеш, уңгулаш деп эсептөөгө болот.

Мисалы, *бал* уңгусун түпкү уңгу катарында төмөндөгүдөй табыш тууранды сөздөрдүн составынан учуратууга болот: *балч* (баткакка *балч дей* түштү) — *балчылда; балк-балк—балкылдап; балп—балпылда*. Бул келтирилген сөздөрдүн уңгуларынын аяккы элементтеринин ар түрдүүлүгүнүн өзү эле (*бал-ч, бал-п, бал-к*) тарыхый жагынан алардын туундулугуна күбө болуп турат. Булардын түпкү уңгусу катарында *бал* деген элементти бөлүп чыгарууга болот. Бул сөздөрдүн уңгулары жана туунду формалары өтө коюу эмес, же өтө суюк эмес нерседен чыккан табыш жөнүндөгү түшүнүктү билдирин турушат.

Жогоруда аталган сөздөрдүн уңгусун (*бал*) төмөнкүдөй элестүү сөздөрдүн составынан кезиктирүүгө болот. Алар мында элестүү этиштер үчүн да морфологиялык база катарында келген жана семантикалык жалпылыктары да сакталган; *балкай, балкый, балпай, балжай, балтай, балчай, балчак, балчакта, балбыр-балбыр* (этет), *балбыра*. Бул сөздөрдүн баары жумшак жана массивдүү нерсе жөнүндөгү түшүнүктү билдиришет; семантикалык жагынан бириктирип турган негиз катарында *бал* деген сөз эсептелүүгө тийиш. Тыбыштык составдарынын окшоштугуна жана маанилеринин жакындыгына караганда табыш тууранды сөздөрдөгү *бал* (*бал-ч, бал-п, бал-к*) уңгусу менен элестүү этиштердеги *бал* (*бал-пай, бал-чай, бал-жай* ж. б.) тектеш. Табыш тууранды сөздөрдүн негизине жаткан коюураак масса жөнүндөгү түшүнүк окшош тугуна карай жумшак (жана массивдүү) нерсенин элеси жөнүндөгү түшүнүктүн негизине да жаткан. Салышт.: *бал-п ыл-да—бал-пай, бал-ч-ылда—балчай* ж. б. Теориялык жагынан ушундай уңгунун (*бал*) болууга мүмкүн экендиги башка фактылар менен да ырастала алат: салышт.: *бал-кыч, бал-чык*; байыркы кээ бир тилдерде булардын ордуна *балык* (ылай) колдонулган; монголчо *пал*—суюктукка бир нерсенин түшкөндөгү дабышы: *палхай—балкай*.

Кээ бир элестүү сөздөр менен табыш тууранды сөздөрдүн уңгуларынын жалпылыгы жөнүндө дагы мындай мисал келтирүүгө болот. *Шал* уңгусу бул эки топтогу сөздөрдүн экөөнүн тең жасалышына катышкан: *шал-п (шалп—этти)* — *шал-п ылда; шалтак—шалтакта* (булар тууранды сөздөр жана алардан жасалган этиштер); *шал-пай, шал-п-аң, шал-п-аң-да, шал-б-ыр-а* (элестүү сөздөр жана элестүү этиштер). Кыргыз тилинде *шал* деген уңгу өз алдынча мааниге ээ эмес, дайыма кошумча элемент менен бирге (*шалп* түрүндө) колдонулат. Ал эми монгол тилинде болсо *шал* — баткакты, ылайды, же суулуу бир нерсени шалпылдатууну; *шалай*—шалбырап суу болуу дегенди билдиришинин өзү

элестүү жана тууранды сөздөрдүн тектештиги жөнүндө жогоруда айтылган пикирди ырастайт.

Элестүү этиштердин аягы дайыма *-й* менен бүтөт да, мүчөлүк бөлүгү туюк муун формасын кабыл алат (*-бай// -бый, -пай// -пый, -дай// -дый, -тай// -тый, -кай// -кый, -кей// -кий, -жай// -жый, -сай// -сый, -шай// -шый, -чай// -чый, -май// -мый, -ай// -ын*). Тарыхый жагынан алганда, мүчөлөрдүн башкы үнсүз тыбыштары түпкү уңгуга кошулган структуралык элементтер болуу керек. Бирок өнүгүү процессинде кайра бөлүнүү закону боюнча уңгулук бөлүктөн сөздүн мүчө жагына өтүп, азыркы кездеги туюк муундуу жардамчы элементти (мүчөнү) түзүп калышы ыктымал.

Аягы *-й* тыбышы менен бүтүүчү элестүү сөздөр *речь* тизмегинде же *-й* формасында, же *-ң* жана *-к* формасында кезигет: *дардай, дардаң-дардаң (эт), дардаңда* деген сөздөр, чындыгында, сырткы түрү өзгөрүлгөн бир эле сөздүн формасы. Элестүү сөз катарында үчөө тең татаал көрүнүштү билдирет. Бирок грамматикалык формасына байланыштуу бир-биринен кошумча мааниси боюнча айырмаланат.

Аягы *-й* тыбышы менен бүткөн элестүү этиш сөздөр заттардын кыймылсыз тургандагы сырткы көрүнүшүн билдирет. Мисалы, *далдай* дегенде бир нерсенин далдайып турганын гана түшүнөбүз; *тарбай* дегенде бутактуу нерсенин, же колдун салааларынын тарбайып турганын түшүнөбүз. Бул түшүнүктөрдө эч кандай кыймыл жок. Алар заттардын тигил же бул формада тургандагы *абалын* көрсөтөт. Ал эми аягы «ң» же «к» тыбышы менен бүткөн элестүү сөздөрдөн жасалган этиштер болсо кыймыл процессиндеги элестүү көрүнүштүн кайталанышын билдирет: салышт.: коёндун кулагы серең *этти* (мында кулактын көп жолу эмес, бир эле жолу серең эткендиги түшүнүлөт)— коёндун кулагы сереңдеди дегенде бир нече жолу сереңдегенин түшүнөбүз.

Экинчи топко кирген элестүү сөздөр фонетикалык жагынан да жана морфологиялык жагынан да табыш тууранды сөздөргө жакын.

Булардын сөз жасоочу мүчөлөрү *-а, -ылда: жылтыр—жылтыра, желбир—желбире, жалт—жалтылда, жылт—жылтылда*.

Бул элестүү сөздөрдөн сын атооч *-к* мүчөсү аркылуу түзүлөт: *жалтыра-к—жылтырак, жылтылда-к—жылтылдак* ж. б.

Элестүү сөздөрдө төмөндөгүдөй кошумча элементтер менен болгон окшоштуктар мүнөздүү:

Аягы *-т, -к, -п* тыбыштары менен бүткөн элестүү сөздөр кыймыл-аракеттин тездигин билдирет:

жал-жал (жал-жал карайт); жал-т-жалт—тез караган дыкты, же бир кубулуштун тездигин билдирүүчү элестүү сөз; Ал мени жалт карады. От жалт этти.

жал-п—жалп: От жалп этип өчтү. Мында *жалп* деген сөз оттун тез өчкөндүгүн билдирип турат.

Мөл-мөл: Көзүнүн жашы — мөл-мөл болуп кетти. Мөл-*т*— мөлт. Көзүнөн жаш мөлт этти.

Бул сөздөргө жогорку айтылган *-ыр* элементи жалганып, элестетилген кубулуштун белгилүү бир убакытка чейин созулганы, же алардын биринин артынан бири кайталанганы берилет:

жалт+ыр — жалтыр; жылт+ыр — жылтыр; желп + ир — желбир; мөлт+ыр — мөлтүр (мөлтүр булак).

Аягы *-ыр* формасы менен бүткөн сөздөргө дагы кошумча элементтер кошулса, ал сөздөр кайрадан кескиндикти, тездикти билдирип калат;

желбир + т — желбирт (жел-п-ыр-т); жалбыр + т — жалбырт (жалп-ыр-т); даңгыр+т — даңгырт (даң-к-ыр-т); шыңгыр+т — шыңгырт (шың-гыр-т) ж. б.

Элестүү сөздөр менен табыш тууранды сөздөрдүн айырмачылыгына караганда окшоштуктары көп. Ал окшоштуктар табыш тууранды сөздөр менен элестүү сөздөрдү лексикалык бир топко кошууга мүмкүнчүлүк берет.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Сырдык сөздөр жөнүндө жалпы түшүнүк

Адамдын ички сезимдерин жана айбанатка болгон эрктик: мамилесин билдирүүчү сөздөр сырдык сөздөр деп аталат:

— Ай-и-й-ий, жеңе, ушунун баары бүгүн орулабы?

Пай-пай-пай, эмне деген казына! Эмне деген байлык! — дейт, Шамбет. Э, биз жаңылышкан турбайбызды, оң жакка түшүп кеткен экенбиз, бул жерде бөлөк айыл бар, Өш! Өш, талаада калгыр, өш! (Т. Сыдыкбеков). Мындагы сырдык сөздөр таң калгандыкты, өкүнгөндүктү жана уйду айдоо үчүн болгон эрктик мамилени билдирип турганын көрөбүз. Маани берүүчү мисалы, зат атооч сыяктуу сөз түркүмдөрүнөн айырмасы, сырдык сөздөр өздөрү билдирген маанинин аты эмес, алар атоо функциясына да ээ эмес, сүйлөөчүнүн ички сезимин, же эрктик мамилесин билдирүүчү өзгөчө бир речтик белги болуп эсептелет. Сырдык сөздүн кандай мааниде колдонулгандыгы, айрыкча, оозеки речте белгилүү бир интонация менен кошо айтылганда түшүнүктүү болот. Сырдык сөздөр адамдын речине эмоциялуу түс берип, сүйлөөчүнүн чындыкка карата болгон мамилесин көрсөтөт.

Морфологиялык жагынан, сырдык сөздөр мүчөлөр аркылуу башка сөз түркүмүнөн жасалбагандыгы менен мүнөздөлөт. Бирок баштапкы материалдык маанисин жоготуп, кээ бир сөздөр сырдык сөздөрдүн тобуна өтүп кетиши мүмкүн. Жаңы маанидеги сөздөрдү жасоодо да сырдык сөздөр анчалык ролду ойнобойт. Айбанатка карата колдонулуучу сырдык сөздөрдөн этиштер жасалат (*круу-круу — круула, тү-тү — түтүлө, бөпү-бөпү — бөпүлө, айдак-айдак—айдакта, чой-чой—чойло, чү-чү — чүчүлө, кош-кош де, так-так — так де* ж. б. Турмуш тиричиликте колдонулуучу сырдык сөздөрдүн бирди-жарымынан да этиштер жасалышы мүмкүн: *ураа — ураала, кокуй — кокуйла, пай — пайла, ойбой — ойбойло, айкай — айкайла* ж. б.

Сырдык сөздөрдүн сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүүсү да кем. Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн кээ бирөөлөрүнө сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышы мүмкүн:

Кокуюн айтып ыйынды («Манас»). Анда сиз кокуй алатыңызды таштаңыз. Азыр эле кокуй алатыңды копшой кеттиң эле, кайра жетип келишиңе жол болсун? (К. Жантөшев). *Ай кайды алар салышты («Манас»). Өнөрүн көр, чиркиндин! Ой, чиркиндин үнү, ий!*

Сырдык сөздөр сүйлөм ичинде колдонулганда, синтаксистик жагынан, адатта, сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт жана сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт. Сырдык сөздөр сүйлөм ичиндеги башка сөздөрдөн тыным (пауза) аркылуу бөлүнүп турат. Байланыштуу речте, же диалог иретинде айтылган сүйлөмдөрдө сырдык сөздөр жалгыз туруп, өзүнчө бир сөз, же бүтүн бир сүйлөм катарында колдонулушу мүмкүн. Сырдык сөздүк сүйлөм айтылган ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ички сезимин билдирет да илептүү, же суроолуу сүйлөм болот. Сырдык сөздүк сүйлөмдө баш жана айкындооч мүчө болбойт. Бул жагынан сырдык сөздүк сүйлөм атама сүйлөмгө окшош. Сырдык сөздүк сүйлөм — бул жалпы эле сүйлөмдүн маанилик эквиваленти: *Аттан түшүр! Ай-ай-ай! Башы көзү талкаланган турбайбы! Атчандар келип калды! Айда* («кеттик» маанисинде) *«Алга» колхозунун 25000 кою жана 7000 жылкысы бар. — Туу!* (Ушунча да болобу, көп экен го деп таңырктоо маанисинде). *Бөкөнбай! — Я.* (Угуп жатам деген мааниде). *Карагер күлүгүңдү бир торпок, эки койго алмашасыңбы?*

— *Оо!* (алмаша албаймын деп жактырбоо маанисинде).

Сырдык сөздөрдүн кээ бирөөлөрү заттык мааниде колдонулганда, өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн (ээлик, толуктоочтук, аныктоочтук) милдетин аткарат. Мындай учурда сырдык сөздөр сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн үн ыргагы боюнча бөлүнбөй айтылат.

Биздин аскерлер тарабынан ураа угулду. Окуучулардын ураасы залды дүңгүрөттү. Ойбойду алар салышты. Чиркиндин ырдаганы, ай!

Ички сезимди, же эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин де көмөкчү этишине айкашып, же мүчөнүн жардамы менен этишке өткөндөн кийин аткарат. Сырдык сөздөрдүн синтаксистик милдетти аткарышында ушу жол басымдуулук кылат:

Өх, деп үшкүрүндү. Сен да атыңды так-так де. Ойбойлогон үндү укту. Айкайлаган жоо келсе. Баласын алдейлеп олтурат. Энеси алдейлеп бакты. Ай-и-и-й деп, чочубай эле кой. Өш-өш деген үнүнөн караңгыда Аскарбекти тааный койду. Теректи аарчып жибермек болду, тетиги улактуу эчкини чек деп айдап койчу ж. б.

Сырдык сөздөрдүн жасалышына карай бөлүнүшү

Сырдык сөздөр түзүлүшүнө жараша түп жана туунду болуп экиге бөлүнөт.

Түп, же алгачкы сырдык сөздөр — адамдыя ички сезимин билдирүү үчүн лексикалык составдан атайын бөлүнүп чыккан сөздөр. Сырдык сөздөр чыгышы жагынан маани берүүчү сөз түркүмдөрү менен байланышпайт. Түп сырдык сөздөр аздыр көптүр созулуп айтылуучу жалгыз үндүү тыбыштан жана үндүү менен үнсүз тыбыштардын айкалышынан турат: *а! о! а! ох! өх! эх! ай! я! тү! ж. б.*

Туунду сырдык сөздөргө тарыхый жагынан маанилүү сөздөр менен байланышта болуп, бирок атоо маанисин жоготуп, Ички сезимди, же эрктик мамилени билдирүүгө айланган сөздөр кирет:

жаша (<*жаш* + *а*) кубаттагандыкты, кубангандыкты билдирет; *баракелде*—сонун деген мааниде колдонулат;

кашайгыр (<*кашай*+*гыр*) кейигендикта билдирет;

баракелде (арабча: *баракетуллахи*<*баракет*—*берекет*+*аллахи-алла* — *сага береке берсин деген мааниде*) кубаттагандыкты, кубангандыкты, ыраазы болгондукту билдирет;

ассаламу алейкум (арабча: *ал саламу алайкум*; *ал салам тынчтык* + *алайкум*—сизге, тынчтык бизге (болсун) салам берүүнү билдирет;

ваалейкума вассалам (арабча: *ваалайкума вассалам*; *ва*— жана, *алийкума* — сизге, *ва* + жана, *салам*—*тынчтыл*) — сизге да тынчтык (болсун); (сөзмө сөзү: жана сиз айткан тынчтык сизге да болсун); саламга жооп берүүнү билдирет;

иншалла (арабча: *иншаллаху*; *ин(на)* — акыйкатта, чындыкта, эгер; *ша* — кааласа + *аллаху* — алла—эгер алла таала кааласа) кудайга шүгүр, канаттангандык деген мааниде колдонулат.

Ошентип Айдарбек датка менен алакам жакшы деңизчи, молдоке?

Иншалла, жаман эмеспиз (К. Жантөшев).

рахмат (арабча: *рахмату* — мээр, мээримдүү, жумшак көңүлдүк, жумшак мамиле) ыраазы болууну, алкышты билдирет;

кайыр (арабча: *хайр(ун)* — жакшылык, кош дегенди билдирет;

бали (фарсыча)—жакшы, баракелде, сонун деп кубаттагандыкты билдирет.

Туунду сырдык сөздөргө өздөрүнүн баштапкы лексикалык маанисин жоготуп, сырдык сөз катарында колдонулуучу туруктуу сөз айкалыштары да кирет: *Аны кудай алсын!* (жактырбагандыкты билдирет). *Адам болбой калсын!* (жактырбагандыкты, нааразылыкты билдирет).

Сырдык сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү

Сырдык сөздөр маанисине карата үч чоң топко бөлүнөт: *сезимди* билдирүүчү сырдык сөздөр, эркти билдирүүчү сырдык сөздөр, жана *турмуштук-тиричиликте колдонулуучу сырдык* сөздөр.

1. Биринчи топко кирген сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн ар түрдүү ички сезимин, анын айлана-чөйрөгө, тыңдоочусунук кыймылына, сөзүнө карата болгон мамилесин билдирет.

Булардын ички сезимди билдирген мааниси ар түрдүү:

1) Кубанууну, ыраазы болууну: *Бах, тынчтык заманда сууда кандай турук агат* (Т. Сыдыкбеков). *Ох, тартынбай сүйлөп жатат, ээ! — деп, жумушчу келиндин жанына келип олтурду* (А. Токтомушев). *Бах, үн эмес бекен! Үн деп ушуну айтыш керек. «Уксаң, уксаң, Боке! Бах-х... сонун ырдашат ээ!» — деп, ошол ыр өз жүрөгүнөн чыгыш жаткандай. Жакшылык эрип калды* (К. Жантөшев).

2) Кубаттоо, мактоо: *Пай-пай, эмгек сүйгөн кишилер алп экен го!* (Т. Сыдыкбеков). *Сыртта болсом, эчак эле кара чым басмак; илимге да, докторго да, баракелде! Бали, күн сайын өзгөрүүлөр! Кечеге эле чала сабаттуу келин — мына бүгүн врач* (Ж. Таштемиров).

3) Таңкалуу маанисинде: *Капырай, береги келиндин эри кандай неме болду экен? Ой тобо, шумдук, экен го бул! — деп, өзү таң калууда* (Т. Сыдыкбеков). *Ботом, Нурбай, сен кайда кеттиң! — деп Чүкөбай Нурбайды таң калгансып карады* (К. Баялинов).

4) Өкүнүү, кайгыруу, кейүү: *Аттиң ий! — деди Жапар, аларды карап туруп, терең үшкүрүп, менин чолоктугум!* (К. Баялинов). *«Ой, чиркин ай... өчпөс ой күндөн күнгө чөктүң го!»—деп, Каныбек тыштан кирип келди* (К. Жантөшев). *Ээ, балам ай, ыйлабаганда кантет! Кап, Динардын чатагын көр!* (Т. Сыдыкбеков). *Олдо айланайын балам ай, балалуу өрдөктүн айбаты эмес эле шаңдуу куу турбайбы.*

5) Коркуу, чочуу: *Апей ботом, салтың кана? И-и-й... мас кара! — деди Чегирткенин маданиятсыз жоруктарын сүрөт төп* (Т. Сыдыкбеков). *Апей, мен эмне болгонмун, далай убак болуп калгандыр, ээ? — деди* (М. Жангазиев). *Ай-и-и-ий, же ңе, ушунун баары бүгүн орулабы?*

6) Жактырбоо маанисинде: *Калыксыңбы? Ай жолуң бол гур, аяшты келе бер деп коюп, убара кылганың эмнең? Ойко куй ой! Баятан эле айтпайсыңбы?* (Ж. Таштемиров). *Апей, катыгүн!—деп жактырбай калды Жийдекан* (М. Элебаев). *Ой курган киши, эмне болду ушунча!* (Т. Сыдыкбеков).

II. Сүйлөөчүнүн речи кимди көздөй айтылгандыгына жараша эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр адамга жана айбанга карата айтылуучу болуп өз ара экиге бөлүнөт:

1. *Адамга карата айтылуучу сырдык* сөздөр. Бул топко кирген сырдык сөздөр чакыруу, талап кылуу, буйруу, тактоо же бир нерсени иштөөгө тыюу салуу үчүн колдонулат. Адамга карата айтылуучу сырдык сөздөр анча көп эмес:

Тек — тим отур, тынч отур, кандайдыр бир жакпаган ишти иштөөгө тыюу салуу маанисинде колдонулат: *Тек, чукулашпай тынч отургула. Тек, көп сүйлөбөй айткандарды Угуп ал.*

Же — кандайдыр бир жакпаган ишти иштөөнү токтотуп, *Кетишет* деген мааниде колдонулат: *Же-же! Ушул эле жетишет Же, калпты чактап сүйлөсөң боло.*

Алдей-алдей — жаш баланы алдейлөө, сооротууда колдонулат: *Алдей-алдей ак бешик, апакөң иштен келе элек.*

Айда — бирдемени иштөөгө чакырууну билдирет: *Айда, кеттик! Айда сок!* ж. б.

2. *Адамдын айбанатка карата болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сырдык* сөздөр. Мындай сырдык сөздөр айбандарды кандайдыр бир кыймыл-аракетке үндөө, же аларды чакыруу, тынчтыкта кармоо максатында колдонулат:

Акман акырдагы чөбүн көтөрүп келип, акырга салып, эң четки керди эркелетип:

— Чү, тентек кер! — деп, атты акырга байлады (Т. Сыдыкбеков). *Так-так-так! — деп,*

Макар жумшак үнү менен аттарын эркелетет (К. Маликов). — Карасан алгыр! Бул кимдин ую эле? Кел! — деп Жамалбек сокону жыга кыйкырган да, сон-сон! — деп, Берен бороздо жүргөн күрөң өгүздү чап кылады (К. Жантөшев).

— Но! — деп божуну силке таштап, арабага туруп алып, ат айдады (Т. Сыдыкбеков).

Бөк-бөк-бөк,

Бөдөнөм, бөдөнөм, бөдөнөм,

Турумтайдан көрөгөн (А. Осмонов).

Айбандарга карата айтылган сырдык сөздөрдү өзүнчө дагы үч топко бөлүп көрсөтүүгө болот.

1. Айбандарды чакыруу, айдоо үчүн айтылган сырдык сөздөр:

а) Айбандарды чакыруу, жакын келтирүү максатында айтылуучу сырдык сөздөр:

кыруу-кыруу! (жылкыны чакыруу);

түшөй-түшөй! кыроой-кыроой! (койду чакыруу);

чүчү-чүчү! (эчкини чакыруу);

мый-мый (мышыкты чакыруу);

ме-ме! (итти чакыруу);

мо-мо, бо-бо (атты жемге чакыруу);

түтү-түтү (тоокту чакыруу);

чыйпы-чыйпы (тооктун балапандарын жемге чакыруу);

күчү-күчү (күчүктү чакыруу);

бөлү-бөлү (кушту чакыруу).

б) Айбандарды айдоо, чочутуу максатында колдонулуучу сырдык сөздөр:

өш-өш! (уйду); чү-чү (атты); кош! (койду); чиге! чек! чек! (эчкини); чык (итти) айдоо үчүн

колдонулат.

2. Айбандарды тынчытуу максатында айтылуучу сырдык сөздөр:

Тырр! (атты токтотууда);

так-так! (атты жоошутуу үчүн);

чөк-чөк (төөнү чөгөрүү үчүн);

эчкини сааганда, кайрыганда: чек-чек-чек;

койду тоскондо же кайрыганда кош-кош деген сырдык сөздөр колдонулат.

3. Айбандарга кыжыры келгенде, аларды каргоо максатында айтылуучу сырдык сөздөр жана сырдык сөздүү сөз айкалыштары.

Мындай сырдык сөздөрдү айтууда зат атоочторго көбүнчө *ал*, *бол* деген буйрук этиштер кошулуп айтылат да, этиштерге дайыма *-гыр* мүчөсү жалганат:

Кара өлкө алгыр! Түйнөк болгур! Какач алгыр! (эчкиге карата айтылат). *Корум болгур! Күл болгур!* (койго). *Жаталак болгур!* (жылкыга). *Карасан болгур! Шарп болгур!* (уйга). *Жайрагыр!* (төөгө) ж. б.

III. *Турмуш-тиричиликте колдонулуучу сырдык сөздөр.* Бул топко кирүүчү сырдык сөздөр адамдын турмуш-тиричилигинде ар каадай шарттарда (учурашууда, коштошууда, бирөөгө кайрылганда) колдонулат.

Ассаломуалейкум! — Ваалейкумассалам! Кайыр! Кош! Рахмат! Ылаппай! (кийинкиси бирөөгө кайрылганда берилүүчү жооп; эмне буюрасыз? Сиздин кызматыңызга даярмын деген мааниде).

Сырдык сөздөр берген мааниси боюнча гана эмес, чыгышы жагынан да бирдей эмес. Сырдык сөздөрдүн кээ бирлери чыгышы жактан маани берүүчү сөздөр менен байланышат. Мындай факт эки же андан артык муундан түзүлгөн ички сезимдик сырдык сөздөрдөн, айбандарга карата колдонулуучу сырдык сөздөрдөн кезигет:

1. Өз алдынча маани берүүчү кээ бир сөздөр өз ара биригип, алгачкы маанисин дээрлик жоготуп, сырдык сөздөрдүн тобуна өтүп кеткен: *карангүн* (*каран* — шор тилинде: кырсык, балаа + күн), *катүгүн* (<*катуу*>*катыг* + күн).

2. Айбандардын атын билгизүүчү кээ бир зат атоочтордун аяккы тыбышы, же мууну

түшүп калып, ал сөз ошол айбандын өзүн чакыруу, же айдоо максатында колдонулган сырдык сөздөргө айланган. Ушул топтогу сырдык сөздөрдүн айрымдары монгол жана башка түрк тилдериндеги сөздөр менен окшош. Монгол тилдери менен түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин ортосунда лексика боюнча да, грамматика, фонетика, морфология боюнча да кээ бир жалпылыктар бар экендиги белгилүү.

Бул аталган тилдердин топторунда сырдык сөздөр боюнча да окшоштуктар учурайт, алар көбүнчө айбанатка карата айтылуучу сөздөрдөн кезигет. Демек, монгол тилдери менен кыргыз тилинде мал чарба терминдери менен катар малды айдаганда, чакырганда колдонулуучу кээ бир сырдык сөздөр да бирдей, жалпы дешке болот:

кыргызча чүчү-чүчү — эчкини чакырууда: колдонулуучу сырдык сөз, монголчо зуу-зуу (жогоркудай эле мааниде);

кырг. чү — атты бастыруу үчүн колдонулуучу сөз, монголчо чөх (ушул эле мааниде айтылат);

кырг. кыруу-кыруу — кулунду чакыруу үчүн айтылат, бурятча бул сөз хуры формасында колдонулат да, жылкыны чакыруу үчүн пайдаланылат;

кырг. чөк — төөнү чөгөлөтүү үчүн айтылуучу сөз, монголчо сөг: сөг-сөг (ушул эле мааниде);

кырг. ов-ов — саан уйду чакыруу үчүн айтылуучу сөз, монголчо өөв-өөв (ушул эле мааниде);

кырг. өш — уйду айдоо; кайруу үчүн: айтылат, бурятча уч (ушул эле мааниде);

кырг. айт, айт — малды үркүтүү, айдоо үчүн айтылат; монголчо тайм (ушул эле мааниде) ж. б.

Ушу сыяктуу эле ички сезимди билдирүү үчүн айтылуучу кээ бир сырдык сөздөр боюнча да жалпылыктар бар:

кырг. калакай — отко, же ысык сууга күйгөндө айтылуучу сырдык сөз, монголчо халхцай (ушул эле мааниде); кырг. калак — калакай сөзү сыяктуу эле мааниде; бирок монголчо халаг — кайгырып, капаланганда айтылат;

кырг. калак-чолок — бир жери күйгөндө айтылчу сөз; монголчо халаг хохой — күйүттө айтылат;

кырг. кокуй, кокуй алат; монголчо хохой: халат хохой — мааниси жагынан кыргызча кокуй, кокуй алатка жакын, экөө тең кайгыруу, капалануу учурунда айтылат.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктаганда, монгол менен түрк тилдеринин кайсы бирөөлөрү, мисалы кыргыз тили, мал чарба терминдери боюнча гана эмес, малга карата айтылуучу сырдык сөздөр боюнча да жалпылыгы бар. Бул сыяктуу көрүнүштөр аталган эки тилдин эрте кездеги өз ара карым катышы туурасынан баян кылат деп тыянак чыгарууга болот.

Түрк тилдери (кыргыз тили) менен монгол тилдеринде айбанатка карата айтылуучу сырдык сөздөрдүн айрымдарынын орто кылымдагы жазма эстеликтердин тилинде да бар экендигин эскерсек, эрктик маанидеги сырдык сөздөрдү сөздүк составдын алгачкы катмарларын түзгөн лексикалык топтордон деп эсептөөгө болот. Ошону менен бирге сөздүк составдын бул тобу да, башка сөздөр сыяктуу эле, бөлөк тилдерден оошуп кирген сырдык сөздөрдүн эсебинен; же айрым төл сөздөрдүн сырдык сөздүк мааниде колдонулуп калышы менен улам барган сайын толукталып олтурган:

өш-өш (Махмуд Кашгари) — уйду айдоо үчүн колдонулуучу сырдык сөз;

шүк (Махм. Каш;) — тынчытыш үчүн айтылуучу сырдык сөз;

бали — иранча—жакшы, баракелде, сонун деген мааниде;

кор (иран сөзү) — төөнү сугаруу учурунда айтылуучу сырдык сөз (иран тилинде хоридан—ич, же маанисиндеги этиш; мунун учур чактык негизи -хор, кыргызча чайкор, канкор, сүткор сыяктуу сөздөргө кошулган);

кокуй — тувача элдик оозеки тилде 'карышкыр' дегенди билдирет. Кыргыз тилинде болсо кокуй ички сезимди билдирүүчү сырдык сөз (кокуй, кокуй алат, кокуй күн);

но — орус тилинен кирген, арабага чегилген атты басдыруу үчүн колдонулат: *Но! деп атты айдап кете берди.*

Айбанаттарга карата айтылчу кээ бир сырдык сөздөр тектеш башка тилдерде толук маанидеги эле сөз катарында колдонулат. Ушу фактынын өзү да айрым сырдык сөздөр теги жагынан башта маанилүү сөздөр менен байланыштуу болгондугун баяндайт:

бөк: *бөк-бөк* бөдөнөм, турумтайдан көрөгөн (А. Осмонов).;

хакасча *пөк* — тынчуу, басылуу, унчукпай калуу (канаттуулар жөнүндө) ;

чөк: (*чөк-чөк* — төөнү чөгөрүү үчүн айтылат); сары уйгурча *чөк* — отур маанисинде; кыргыз тилинде бул сөз чөктүш чөгөлө, чөктү (сууга) деген этиштерде сакталган;

бөө (жаш баланы коркутуу, чочутуу үчүн айтылат); монголчо *бөө*—бакшы (шаман), *бөөлө* — бакшылык кыл;

мыш — (мышыкты айдоо, чочутуу үчүн пайдаланылат):

Орто кылымдык түрк тилдеринин кээ бирөөлөрүндө *муш* өз алдынча колдонулган сөз болгон: *муш* (Махм. Каш.) — Мышык; салышт.: монголчо *мий* — мышык. Кыргызча да жаш балдар мышыкты *мий* (*мийды карма*) дешет. Демек, азыркы кезде зат атоочтук мааниде колдонулчу *мышык* баштапкы *мыш* (Махм. Каш. *муш*) сөзүнүн морфологиялык жагынан өнүккөн формасы болуп эсептелет.

Ушу сыяктуу эле азыркы кыргыз тилинде койду айдоо, кайруу максатында колдонулчу *кош* деген сырдык сөз да тарыхый жагынан бүтүн сөз менен байланышат, салыштыр: Кырг. *кочкор*—огузча *коч* (М.К.); түркмөнчө *гоч*, түрк. *коч*, хакасча *хуча* — кой маанисинде; алтайча *куча*—жапайы койдун эркеги (кулжа); монголчо *хуц* — кочкор, а *гур* — эликтин текеси. Демек, *кочкор* деген сөз тарыхый жагынан татаал сөз экендиги жана өз ара *коч+кор* деген бөлүктөрдөн турат, мунун биринчи компоненти — *коч* сөзүнөн көрүнүп турат, жана ал, *коч*— азыркы кээ бир тилдерде кой, кочкор деген мааниде колдонулат. Конкреттүү маанидеги ушул *коч//гоч* сөзү бара-бара койду айдоо үчүн сырдык сөз катарында колдонулуп кеткен. Ушундайча өнүгүүгө учурагандыгын бул эки сөздүн тыбыштык жана маанилик жакындыктары да ырастайт: *коч>кош* (*ч>ш*).

Жогоруда талданган сөздүн (*кочкор*) экинчи компонента да (*кор*) мурда өз алдынча болгондугу монгол тилинде *гур* (эликтин текеси) сөзүнүн бардыгынан байкалат. (Муну менен *кура*н: — *жалган кура*н, *чын кура*н жана *гыр* (*айгыр*) сөздөрү да тектеш болуу керек);

чек — эчкини айдоодо, үркүтүүдө колдонулчу сөз. Түрк. тилдеринде эчкинин өзү, негизинен, эки формада айтылат: кыргызча *эчки*, байыркы огуз тилинде жана гагаузча *кечи* (салышт.: монголчо *ишиг* — улак); ушу *кечи* сөзүнүн аяккы тыбышы түшүп, *кеч* формасына өткөн, жана ал *эркеч* деген сөздүн составына да катышкан. Демек, *эркеч* — мааниси боюнча “эркек эчки” деген сөз. Малдын ушул түрүн айдоо, чочутуу үчүн колдонулчу *чек* сөзү жогорудагы *эчки*, жана *кечи* дегендер менен тектеш; *эчки*, *кечи* бир эле сөздүн тыбыштык орундарынын алмашылган түрү, а *чек* болсо ошолордон кыскарып алынган: *эчки<кечи>чеге* (кийинкиси да эчкини айдоо, үркүтүү үчүн айтылат) *>чек*; салыштыр: *чиге>чик* (бөктүн карама-каршысы);

күчү: *күчү-күчү*—күчүктү чакыруу үчүн айтылат; салышт.: түркчө *гүчүк* — кичине, кичинекей дегенди билдирет. Демек, бул сөздүн аягындагы «к» тыбышы түшкөн да, калган бөлүгү (*гүчү//күчү*) күчүктү чакырууда колдонулчу сырдык сөзгө айланып кеткен;

кырой-кырой — койду чакыруу үчүн айтылат. Көпчүлүк. түрк тилдеринде *козу*, негизинен, төмөндөгүдөй формаларда колдонулат: *козу//кузу*; Сибирь түрк тилдерине бул сөз монгол тилинен кирген. Кыргыз тилинде *кырой-кырой* сөзүнүн синоними да бар: түшөй-түшөй. *Кырой-кырой* менен түшөй түшөй дегендердин аяккы элементтеринин окшоштугунун өзү эле бул сөздөрдүн качандыр бир убакта туунду болгондугун көрсөтөт. *Кырой-кырой* деген сырдык сөз монгол тилдериндеги *хурга(н)* менен тикеден тике байланышы бар. Аталган үч сөздүн—*кырой*, *хурга*, *козу*—түпкү теги бир; булар алгачкы

бир эле сөздүн фонетикалык өзгөргөн түрү ($p \sim z$), анын морфологиялык жагынан өнүккөн формасы;

кор-кор — кочкорлорду сүзүштүргөндө аларды эрегиштирүү, кайраттандыруу үчүн айтылчу сырдык сөз. Ал эми *кочкордун* өзү болсо өз ара *коч + кор* элементтери аркылуу жасалгандыгы жогорто эскертилди. Бул сөздүн биринчи бөлүгү *коч*, жогоруда айтылгандай, кээ бир тилдерде жана айрым туунду сөздөрдө өз алдынча колдонулган: *коч козу* (Радловдун «Сөздүгүндө») — тукумдук козу; түркчө жана эски өзбекче *кочак* — кайраттуу, азамат, баатыр, эр жүрөк маанисинде (салыштыр: кырг. *Ак кочкор*, *Кочкорбай*, энч. ат).

Кочкор сөзүнүн экинчи бөлүгү — *кор* (*кор-кор*) функциялык-семантикасы боюнча өйдөдө эскертилген *кочак* сөзү менен жакын. *Кочкор* сөзүнүн экинчи бөлүгүндөгү *кор* менен *кочкорду* сүзүштүргөндө айтылчу *кор* өз ара бир, булар монгол тилиндеги *гур* (эликтин текеси) деген сөзгө барып такалат; кыргызча, алтайча *кура* да ушу сөздөн жасалган; *кура* — 1. Эки тилде тең эликтин текеси; кыргызча: *телкисин кууган куранбы?* Бүркүттөн *качкан уларбы?*; 2. Эки тилде тен айдын эскиче аттарына катышкан; кыргызча: *жалган куран* — март, *чын куран* — апрель; алтайча: *кура ай* — ноябрь (ойротчо элдик календардын XI айынын аты), *йайгы куран ай* — август (ойротчо элдик календардын VIII айынын аты).

Жогоруда баяндалган фактылар айбанаттарды айдоо, чакыруу үчүн колдонулуучу эрктик маанидеги сырдык сөздөрдүн бир катары тарыхый жагынан кадимки эле маанилүү сөздөр менен байланыша тургандыгын ачык көрсөтүшөт, ошону менен бирге ушул топтогу сырдык сөздөр боюнча түрк тилдери (кыргыз) менен монгол тилдеринин ортосунда жалпылык бар деп айтууга болот.

Айбанаттарды кыймыл-аракетке келтирүү үчүн кээде маани берүүчү кадимки эле этиштер да колдонулат:

Кел! — деп, Жамалбек сокону жыга кыйкырганда, *соп соп!* — деп, Берен бороздо туруучу күрөң өгүздү чапты (К. Жантөшев).

Дарбазанын жанына келгенде, чуркап чыккан дөбөттү Мария *чык-чык!* деп коруду. *Кет*, Карала!

Адамдын ички сезимин билдирүүчү сырдык сөздөр маани жагынан бирдей эмес: кээ бирөө бир эле мааниде колдонулса, кайсы бири интонация менен контексттеги байланыштуу бир канча мааниде колдонулат.

Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн көбү маани жагынан туруксуз, ар түрдүү.

Көп маанилүү сырдык сөздөр: — *а! э! о! и! ай! ой! эй! ии! ту! бали! баракелде! ботом! чиркин!* ж. б.

Булардын ичинен *а* деген бир эле сырдык сөз таңдануу, өкүнүү, кекетүү, коркуу, чочуу, шылдыңдоо сыяктуу ар түрдүү мааниде колдонулушу мүмкүн:

1) Бирөөгө кайрылуу маанисинде:

— А, Кубатбек аке, саломалейкум!

— А, Жылдызкан! Кайда кетти дагы жылт коюп (Н. Байтемиров).

2) Таңкалуу, өкүнүү маанисинде:

— Мындай төштү көргөнбүз, көп какылдабай ак койсоң болот, акеси.

— А, ушундайбы? (Н. Байтемиров).

— А, ошондойбу? — деп, Түнкатар шашыла катты ачып окуй баштады (К. Жантөшев).

3) Кекетүү, таңдануу маанисинде:

— А-а, билбейт экенсиз да?!

— Аа, күчтүү жигит! Кол сизде эле барбы? (Н. Байте миров).

4) Коркуу, чочуу маанисинде:

— А-а-а! — деп, чалкасынан кетти.

5) Жактырбоо маанисинде:

Аа, койсоңузчу! Ушу жерге барып келүү да кер кашкага кеппи?

6) Мактоо, кубаттоо маанисиндеги *бали*, *баракелде* деген сырдык сөздөр менен, же *мейли* деген модаль сөз менен айкашканда, *а* алардын ачыктык, тактыгын күчөтөт:

— *А, бали!* Баарынан кийинкиси жөн (Т. Сыдыкбеков).

А, баракелде, келгениң жакшы болбодубу! Жалгыз коркуп отурдум эле.

А, мейли, алса ала берсин!

7) Эске түшүрүү, эстөө, табуу маанисинде:

А-а! райкомдун кайнагасы! — деп, ар кимдер ар кыл сүйлөштү (Н. Байтемиров).

— *А!* Таптым! Таптым! *Аа!* Алган экенмин!

8) Кыргыз тилинде чакырыкка жооп маанисинде көбүнчө *я*, кээде *а* колдонулат: Аздан кийин агасы далысын сылап ары карап жатып алды.

— Аке!

А! Мен акең болом! Неге карап калдың? Тааныбай турасыңбы? Сага айтыш керекпи? Сөөмөй менен сайып көрсөтүш керекпи? (Н. Байтемиров).

О деген сырдык сөз да төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) Кубануу, таңдануу маанисинде:

— *Оо*, кандай сонун жолугушуу! Рахмат, рахмат. — Бурула калып, шадылуу колун сунду.

— *Оо* — деп Каныбектин күү ажыратканына кубангандай жантайып жаткан Эсен өйдө боло калды. *Оо...* жери кандай сонун (К. Жантөшев).

2) Бирөөгө кайрылуу маанисинде:

— *О!* — деди, Ыманбай бир тынымдан соң:

— *Үйдүн ээси*, бери чык, элчи келди (Т. Сыдыкбеков).

— *О*, Карышмак! Жүр, кетели.

3) Жек көрүү, ачуулануу, жактырбоо маанисинде:

— *О*, митайым! — деди, Калпакбай уулу ызырынып: — Мен киммин? (Т. Сыдыкбеков).

— *О*, Шайтан! Тынч отур. — *О*, жарыктык, чочубаңыз. (Т. Сыдыкбеков).

4) Ыраазы болуу, мактоо, кубаттоо маанисинде:

— *О*, кайран жээрде, ат эмес бекен! (Т. Сыдыкбеков).

— *О*, кайран Шакем, билекти түрүп салып улакка кирген экен!

5) Көтөрө чалуу, шылдыңдоо маанисинде:

— *Оо*, бул жерден, балам, катуу кеттиң!

— *О*, ал Самтыркандан башкага ишенбейт (Н. Байтемиров).

6) Чечкиндүүлүк маанисинде:

— *О*, тим койгула, а жок болсо, ким менен чыркырашабыз (Н. Байтемиров).

— *О*, болду эми, ушул эле бакылдаганың жетишет.

Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн жогоркудай ар түрдүү мааниде колдонулушунда интонация менен контексттин ролу чоң. Сезимдик маанидеги сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү маани жагынан туруксуз. Созулуп, же созулбай, көтөрүңкү, же жапыс үн менен ар түрдүү интонацияда айтылышына карата бир эле сырдык сөз сүйлөмдүн составында ички сезимдик ар кандай маанини билдирет. Интонациянын ар түрдүүлүгү сырдык сөз аркылуу берилген ички сезимдин мүнөзүнө байланыштуу болсо, ички сезимдин өзү бүт сүйлөмдүн мазмуну менен байланыштуу. Ар түрдүү сезимдик маанилерине карай сырдык сөздөрдүн интонациялык үн ыргактары да өзгөрүп турат.

Бали деген сырдык сөз бир нерсени кубаттаганда көтөрүңкү үн менен кыска айтылат (*Бали, азаматтарым!*); тыңдоочусун какшыктаганда, кыска, бирок жапыс үн менен айтылат (*Бали, ишке жарапсың!*); шылдыңдаганда, же бир нерсеге таныркаганда, аяккы үндүүсү созулуп, сырдык сөз жапыс үн менен айтылат (*Балии, жыргаткан турбайбы!*).

Баракелде—кубаттоо, мактоо маанисинде созулбастан ылдамыраак айтылат да, басым биринчи муунга түшөт: *Баракел де!* *Эми койду батыраак союп жибергиле*, түш болуп калды (К. Баялинов); таңырктоо, же мыскылдоо маанисинде сырдык сөз жай жана аяккы үндүүсү созулуп айтылат, басым акыркы муунга которулат (*Баракелдээ, таптың туура акылды! Баракелдээ, дымагын карачы!*).

Басымдын жогоркудай бир орундан экинчи орунга которулушу кээде сөздүн маанисин өзгөртүүгө да алып келет. Мындай учурда басым, фонологиялык мааниге ээ болуу менен бирге, семантикалык функцияны да аткарып калат.

Эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр да интонация жагынан бирдей эмес: айбанаттарды чакыруу маанисинде колдонулуучу сырдык сөздөр жайынча, ыргактуу айтылат; айбанаттарды айдоо, үркүтүү маанисиндегилери кыска жана күч менен көтөрүңкү айтылат.

Сырдык сөздөрдүн ар түрдүү мааниде колдонулушу жалгыз интонацияга байланыштуу эмес. Сырдык сөздөрдүн көп маанилүүлүгүндө контексттин да ролу чоң. Алардын конкреттүү мааниси контекстте гана аныкталат; маанинин ар түрдүүлүгүндө чечүүчү ролду интонация менен контекст ойнойт, экөөнү бири-биринен бөлүп кароого болбойт.

Э, коюңузчу! Э, Бердибай, жоголгон атың эмне болду? Бул эки сүйлөмдө тең сырдык сөз созулбай айтылды. Интонация жагынан бирдей. Бирок контексттеги маанилери башка: би ринчисинде сырдык сөз жактырбагандык маанисинде, экинчи синде бирөөгө кайрылуу маанисинде.

Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр жаңдалып айтылат. Жаңдоо-ымдоо сырдык сөздөрдүн маанисинин ачыктыгын толуктайт, күчөтөт. Салыштыр: *ай-ай* көйнөгүм (сырдык сөздөрдүн ортосунда тыным жок, үн бир калыпта чыгып, балдардын тилиндеги «жакшы» дегенди билдирип турат). Башты чайкап туруп: — *Ай-ай*, Карымшак! (сырдык сөздөрдүн ортосунда тыным бар, үн көбүнчө үнсүз тыбышка такалып айтылып, өкүнгөндүктү билдирди. Бул сөз ушул эле калыбы менен баш чайкалып айтылса, сырдык сөздүн сезимдик мааниси айкындалат, толукталат). Жазууда сырдык сөздөрдүн эки, же үч тамга аркылуу созулуп берилиши (*о-оо, а-аа, ий-и-ий* ж. б.) күчтүү сезимди билдирет.

Ички сезимдик сырдык сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу алардын мааниси күчөтүлөт: *кайран киши; кайран киши, ай; олдо, кайран киши, ай; чиркин ай; ой чиркин ой; аттиң ай; ой аттиң ай* ж. б.

Бир мааниде колдонулуп, ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн мааниси туруктуу. Алар контекстте жана интонацияга карабастан, өзүнчө турса да, сүйлөмдүн тизмегин де турса да, бир эле мааниде айтылат.

Мааниси туруктуу сырдык сөздөр анча деле көп эмес. Аларга төмөнкүлөр кирет:

1) *Кап*—өкүнгөндүктү билдирет:

Кап, Келдибекке эртең келе кет деп айтам деп отуруп унутуп калганымды карачы! Бир туруп: «*Кап*, Аркашка досума айгыр каздарынан сойдура келбей» — деп, өкүнөт (Т. Сыдыкбеков).

2) *Аттиң//аттигинай*—өкүнгөндүктү, капалангандыкты билдирет:

Аттиң, өзүм барбай бекер кылган экенмин!

Аттигиниңай, эрте келсем, жетишип калмак экенмин.

3) *Ата*—өкүнгөндө, же болбосо табалаганда колдонулат: *Ата*, ошо келсе болот эле! *Ата*, балам, сага жаман болгон экен! *Ата*, ошону ырас кылыптыр!

4) *Апей, ботом*—чочугандык, жактырбагандык маанисинде: *Апей ботом*, эмне болуп кеткенсиң?

5) *Кокуй* — бир жери ооруганда, корккондо, чочуганда, жактырбаганда колдонулат: *Кокуй*, келатат! *Кокуй*, белим! *Кокуй* киши экенсиң.

МААНИ БЕРБӨӨЧҮ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Сөз түркүмдөрү лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай, маани берүүчү жана маани бербөөчү болуп эки чоң топко бөлүнөт.

Сөздөрдүн маани берүүчү тобуна лексикалык мааниге ээ зат атооч, сын атооч, сан

атооч, ат атооч, тактооч, этиш кирет.

Сөздөрдүн маани бербөөчү тобуна өзүнчө жеке турганда -конкреттүү лексикалык мааниге ээ эмес, сөздөр кирет. Алар негизги сөз түркүмдөрүнө ар түрдүү кошумча маани берүү үчүн кызмат кылышат. Тарыхый жагынан маани бербөөчү сөздөрдүн көпчүлүгү толук маанидеги сөздөр болгон. Тилдин өнүгүү процессинде алардын айрымдары толук маанисинде колдонуу менен бирге функционалдык мааниде колдонууга өсүп жеткен: *ары, бери, илгери, кийин, мурун* сыяктуулар тактоочтук жана жандоочтук мааниде колдонулса, *карай, карап, көрө, баштап, тартып* ж. б. чакчылдык жана жандоочтук мааниде колдонулат. Ошондой эле, *окшойт, өңдөнөт, көрүнөт* ж. б. у. с. сөздөр этиштик жана модалдык маанини билдирсе, *дал, так, кана* ж. б. тактооч менен бөлүкчөлүк мааниде колдонулат.

Айрым учурларда булардын лексикалык жана функционалдык маанилерде колдонулушун ажыратуу ишинде кыйынчылык туулат. Мисалы, Алыстан Ала-Тоонун кылда гана чокусу көрүнөт. Мында көрүнөт этиштик толук мааниде. Ал эми Асан келген көрүнөт десек, мында негизги ойду *келген* деген этиш билдирет. Көрүнөт болсо ага болжолдоо иретиндеги кошумча маани берип турат. Демек, бул өзүнүн лексикалык маанисинде эмес, кошумча мааниде колдонулган. Ушу сыяктуу эле Айша энесине *окшойт*—Айша уктады *окшойт* жөнүндө айтууга болот. Биринчи сүйлөмдө этиш өзүнүн лексикалык маанисинде, экинчисинде болжолдоо маанисинде. Сөздөрдүн мындай лексикалык жана функционалдык мааниде болушу жандоочторго да мүнөздүү:

Маани бербөөчү сөздөрдүн экинчи бир тобу баштагы лексикалык маанисин жоготуп сүйлөм ичиндеги сөз тизмектери грамматикалык мааниге ээ: *аркылуу, боюнча, бойдон, менен, үчүн, сайын* ж. б. жандоочтук мааниде колдонулса, *албетте, арийне, мүмкүн, тийиш, балким* ж. б. модалдык мааниде колдонулат. Ал эми *абдан, ылдый, ооба, гана* ж. б. у. с. бөлүкчөлүк мааниде колдонулса, *жана, бирок, ошондой болсо да, антсе да, ошол себептүү, неге* десең сыяктуулар байламталык мааниде колдонулат.

Үчүнчү бир тобу болсо, грамматикалык мааниде колдонуу менен, баштапкы формасын өзгөртүп мүчө сыяктуу бүтүн сөздүн бөлүгүн сактап калган. Бул формага төмөнкү бөлүкчөлөр таандык: *а, не, же, да, имиш, ээ, ыя*; салыштырыңыз: кырг. *менен*, каз. *мен*, алт. *ла*.

Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү тилдин башка грамматикалык каражаттарынан төмөнкүдөй бөтөнчөлүктөрү менен ажыратылат:

1. Ар бири баштагы бүтүн сөздүк белгисин сакташып, негизги компоненттерден тыбыштык сөз катары ажыратылып айтылат. Ал эми мүчө болсо айкашкан сөздөрү менен бирге айтылат. Бирок экөө тең лексикалык мааниге ээ эмес.

2. Маани бербөөчү сөздөр морфологиялык жактан уңгу, мүчөгө ажыратылбаган өзүнчө турган сөз болгондуктан, үндөштүк законуна баш ийбейт. Мүчөлөр менен айкашпайт. Мүчөлөр болсо, тыбыштык составы жагынан жалганган сөзүн ээрчип үндөштүк законуна баш ийет.

3. Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү, бүтүн сөздүк касиетин сакташып, дайыма басымды кабыл алышат: *сен үчүн, дейин, кана, албетте, мүмкүн, келдим го! келе го!* ж. б.

Маанилерине карай маани бербөөчү сөз түркүмдөрү өз ара төрткө бөлүнүп каралат: *жандоочтор, модаль сөздөр, байламталар* жана бөлүкчөлөр.

Жандоочтор

Жандоочтор сырткы түрү жагынан сөзгө окшогон менен өз алдынча турганда белгилүү бир түшүнүктү бере албайт, (*дейре, сымак, чалыш*; салыштырыңыз: *китеп, оку*, өс).

Сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат жана бирге айтылган негизги компонентке жошумча мааки кийрүү үчүн колдонулат.

Тарыхый чыгышы жагынан жандоочтор, маани берүүчү сөз түркүмдөрү сыяктуу эле,

лексикалык мааниге ээ сөздөр болгон. Тилдин өсүп-өнүгүшүнүн натыйжасында лексикалык мааниде колдонуу менен бирге ар түрдүү кошумча маанилерди билдирүү үчүн колдонула башташат. Ушул себептүү жандоочтордун бир тобу лексикалык алгачкы маанилерин биротоло жоготсо (мисалы: *дейин, чейин, сайын, тууралуу* ж. б.), айрымдары лексикалык мааниде колдонуу менен бирге грамматикалык мааниде да колдонулат. Мисалы, соңунан басты (тактооч); соңку жыл (сын атооч); өзүм жалгыз *болгон* соң, отунга келдим; *иштен* соң, барам (жандооч). Мында соң ошол алгачкы учурда колдонуп жүргөн маанилери менен бирге грамматикалык мааниде да берилген. Булардын кээ бирөөлөрү атоочтон пайда болгон: *менен, жөнүндө, боюнча* ж. б.; айрымдары төркүнү боюнча этишке барып такалат: *карай, караганда, карата* ж. б. Мына ушуга окшогон факт жандоочтордун маани берүүчү сөздөрдөн өсүп чыкканына, пайда болгонуна күбө. Ошондуктан буларды түпкү этимологиялык чыгышына байланыштырып, *атоочтон* жана *этиштен* пайда болгон жандоочтор деп, эки топко бөлөбүз. Булардын ар бири өз ара *нака* жана *функционалдык* жандоочтор делип дагы экиге бөлүнөт.

Нака жандоочтор — *аркылуу, бойдон, боюнча, жөнүндө, менен, сөрөй, сымак, шекилдүү, сайын, дейин, дейре, чейин* ж. б.

Функционалдык жандоочтор: *ары, бери, башка, өзгө, бою, илгери, кийин, соң, мурун, жараша, жете же жеткире, карай же карап, ката же катар, карата, көздөй же көздөп, көрө баштап, бойлоп, караганда* ж. б.

Жалпы эле жандоочтордун, өзгөчө функционалдык мааниде колдонуучулардын маанилерин сүйлөм тизмегинде гана, синтаксистик байланышта гана ажыратууга болот. Сүйлөм тизмегинде жандоочтор дайыма өзүнүн алдында турган атооч сөздөргө таандык болуп айтылат. Жандоочтор өздөрү таандык болуп айтылган жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен өтө тытыз байланышта болушат да, бир-биринин грамматикалык маанилерин толуктайт, тактайт.

Жандоочтор жөндөмөлөр менен бирдей айкашпайт. Ушуга байланыштуу кыргыз тилиндеги жандоочтор кайсы жөндөмөлөр менен жанашып айтыларына карай төрткө бөлүнөт.

- 1) атооч жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;
- 2) барыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;
- 3) табыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;
- 4) чыгыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор.

Бул айкашуулар синтаксистик байланыштын башкаруу жана ыкташуу жолдору менен байланышат. Башкаруу байланышына барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөр менен айкашкан жандоочтордун формалары таандык.

Жандоочтор — сүйлөм тизмегиндеги сөз менен сөздү, сөз айкалыштарын жана сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык категориянын бири болуп саналгандыктан, буларды синтаксистик байланыштыруу мүнөздөрүнө карата төрткө бөлүп карайбыз.

I Нака жандоочтор

Бул жандоочтор өз ара атооч жана барыш жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат.

1. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *бойдон, бою, боюнча, менен, үчүн, сайын, сымал, сымак, чалыш, сыяктуу, тууралуу, шекилдүү, жөнүндө* ж. б.

Бул жандоочтор атооч жөндөмөдө турган атооч сөздөр менен өз ара ыкташуу байланышы аркылуу тизмектешет да, негизги сөзгө биргелик, мезгил-мейкиндик, мейкин-аралык, катыштык, салыштыруу, окшоштуруу (амал) жана бүткүлдүк сыяктуу грамматикалык ар түрдүү кошумча маанини киргизет.

Саналган жандоочтордун ар бири лексика-грамматикалык планда төмөндөгүчө

мүнөздөлүшү мүмкүн.

Жандооч менен

«Менен» жандоочунун алгачкы формасы бирлен (<бир + ле+н) сөзү түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде сакталган, бул форма азыркы түрк тилдеринде төмөнкүдөй вариантта колдонулат, мунун ордуна уйгур, түрк тилдеринде *билен*, тат. *белэн* колдонулат. Составындагы үндүү, үнсүздөрүнүн артка ээрчишүү законуна байланыштуу кыргыз тилиндеги *менен*>*бинен* вариантынан пайда болгон.

Бул башка жандоочтордон жыш колдонушу менен айырмаланат. Мунун жыш колдонушу, биринчиден, жандооч катары атооч сөздөр менен айкашып келип, аларга ар кандай кошумча маанилерди киргизгени менен байланыштуу болсо, экинчиден, байламталык милдетти аткарышы менен байланыштуу.

Менен жандоочу төмөнкүдөй мааниде колдонулат.

1) Биргелик мааниде. Бул мааниде бирөө менен биргелешип иштөөнү, бирдикте аракет жасоону билдирет: *Эл эмгек менен, эрдик менен* жашады ошондо. Ишиң *менен*, ооба, адал ишиң *менен* татыдың (К. Каимов).

Биргелик маанисин күчөтүү үчүн бул жандоочко *кошо, бирге* деген сөздөр айкашат да, баары биригип келип бир биримдикти түзөт: Таң *менен кошо* ойгондум. Андай экен *кыз-келиндериңер менен кошо*, баарыңарды сууга салабыз (Ч. Айтматов).

Жандооч *менен* ат атоочтор менен айкашканда, анын эки башка жөндөмөдө турушун талап кылат.

а) Илик жөндөмөнүн кыскарган формасында турганда, жекелик одоно түрдөгү жактама ат атоочтор жана шилтеме ат атоочтор менен айкашат: Ал *мени* менен да, *сени* менен да сүйлөшмөк. Мен *аны менен* көзмө-көз сүйлөштүм; Муну *ме нен, ошону менен* ж. б. Кыргыз тилиндеги илик жөндөмөнүн кыскарган түрү башкыр, каракалпак тилдеринде толук сакталган: *мениң менен, мениң билэн*. Кыскарган илик жөндөмөнүн түшүп калып айтылышы ыр саптарында кездешет:

Улуу партия сен менен,

Сен өстүргөн эл менен (Ж. Бөкөнбаев).

б) Калган ат атоочтор менен атооч жөндөмөсүндө айкашат: *сиз менен, сиздер менен, биз менен; Силер менен* бирге менин да уулум баратат (Т. Сыдыкбеков).

Тоту — жүнү *менен*, булбул — үнү *менен*. Аш — *эеси менен*, баш — *мээси менен*, жакшы — *эли менен*, жер — *кени менен*. ж. б. Макал-лакап, насыят, терме ырларда жыш кездешет да, туруктуу сөз айкаштарды түзөт:

Ким менен бардың? Өзүм менен бир жүргөн досум. *Баары же бардыгы менен* макулмун. Ал *кимдир* бирөө *менен* сүйлөштү ж. б.

в) Маани берүүчү атооч сөздөрдүн башка түрлөрү менен да айкашат. Мисалы, Ысык-Көл сулуулугу *менен* суктандырат. Бул экөө биринчи мертебе *бир-бири менен* беттешип көрүштү. Экөө *менен* кезиктим, ж. б.

Менен аст(ы), үст(ү), алд(ы), ара деген орунду билдирүүчү жардамчы атоочтор менен айкашып, орун-мейкиндик маанини билдирет: Партизандар *токойдун арасы менен* келишти. Шахтёрлор жердин *алды менен* жүрүп олтурушту. Ал суунун *асты менен* сүзгөндү жакшы билет. *Столдун үстү менен* кулады. *Алды менен сага* үч суроо берейин (мында мезгил).

2. Мейкиндик мааниде: Мында жандооч *менен* мейкиндик маанидеги зат атоочтор менен айкашып келип, аракет-кыймылдын жалпы мейкиндикке багытталганын же мейкиндиктин аралыгында болгондугун баяндайт: *Эн талаа менен* жүрүп отуруп, төмөндө жаткай кара тоонун капчыгайынан өтүп, станцияга барыш керек (Ч. Айтматов). Татаал болсо да, төтө *жол менен* штабга жетишибиз керек (Т. Сыдыкбеков). Улар Учпас *тоо менен*, жолсуз *жер менен*, *токой менен* жүрүп отуруп, батышты көздөй салдык.

3. Мезгилдик мааниде *менен* атоочтук *-ар* жана кыймыл атоочтук *-ыш* мүчөлөрү менен айкашып, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун, мезгил бышыктоочтун милдетин аткарып, кыймыл-аракеттин мезгилдик чегин билдирет: Батыш эшикке *чыгары менен*, Байсамов Осмоновду карады (Т. Сыдыкбеков). Сансыздын жөтөлгөн дабышы *чыгары менен*, Ажар эшикке умтулду (К. Жантөшев). Жаз келиши менен, соко чыгарылды. Эмне үчүн сен *келер менен* кам көрбөйсү?

Ушу эле семантикасында мезгилдик мааниси бар сөздөр менен айкашып келип, убакыт боюнча кыймыл-аракеттин тынымсыз жүрүп жатканын түшүндүрөт: Күнү *менен*, түнү *менен* жол жүрүп келдик. Салыштырыңыз: Күндө эртең кетем менен, жаан басылат деген *ой менен*, отуруп, Күлжан үч ай, жыйырма күндөн бери Суусамырда (Н. Байтемиров).

4. Атоочтук *-ган* формасы менен айкашып, карама-каршы маанини билдирет: Кайгырганын кызына билгизбөөгө *тырышкан менен*, көзүнөн жаш токтобой куюлуп турду. Канчалык көзүнө өөн *учурап турган менен*, аны оңдоп коюшун сурабайт. Мектептин директору анын *айтканы менен* болуп, колу бирде меге жараган балдарынын бирин койбой ээрчитип алып, тоого чыкты (Н. Байтемиров). *Шашкан менен* кайда барары белгисиз. Булардын ар кадамы, алардын өткөн-кеткени, көргөн *билгени менен*, *кайгы-күлкүсү менен* байланыштуу (Н. Байтемиров).

5. Сын-сыпатташ мааниде. Көбүнчө абстракттуу маанидеги зат атоочтор менен айкашып, кыймыл-аракеттин абалын, мүнөзүн, шартын билгизип, бышыктоочтун милдетин аткарат: Окуянын чечилишин *чыдамсыздык менен* күтөт (К. Каимов). Бирок Жыпар оңойлук *менен* аларга сыр бербейт, жашырат. Бардык *кыймыл-аракет менен*, көз *карашы менен*, жакшы мамилесин билгиси келди. *Салкын кандуулук менен* гана сырын алдырбаска тырышты (Н. Байтемиров). Мени көзүнүн кыйыгы менен карагандай болду (М. Элебаев). *Ызаат менен* салам айтты. Ак *ниети менен* аракет кылды (К. Жантөшев). Шашып *жан-дили менен* сүйлөгөн киши экен го. Ал кайгырган түспөлү *менен* күлүмсүрөдү. Кайгыга күл, кубанычка жарыл ба, *сабыр менен* салкын кара баарына (М. Элебаев). Адатынча ал эч кимге кошулбай, унчукпастан *салмак менен* бутун сылтып басты (Ч. Айтматов).

6. *Менен* жандоочу куралдык маанидеги сөздөр менен айкашканда төмөнкүдөй маанини туюндурат:

а) кыймыл-аракет бул же тигил куралдын жардамы менен ишке ашырылганын билдирет: *Чалгы менен* чабат, *орок менен* орот, кааласа *ок менен* атып таштайт. Седеп анын өнөрүн кулагы *чалганы менен* ырын да, күүсүн да өз кулагы *менен* уга элек болчу (К. Каимов). *Балкасы менен* зар чапкан, *бармагы менен* мол тапкан (макал). Кичинекей *колдору менен* эпилдете тезек терди. *Тарак менен* тарады. Аны көпкө чейин *алаканы менен* акырын сылап отурду (Ч. Айтматов).

б) катнаштык-курал маанисиндеги сөздөр менен айкашып, жер которууга байланыштуу айтылган кыймыл-аракеттин, ошолор аркылуу боло тургандыгын көрсөтөт: *Араба менен* эптеп келдик. *Жорго менен* жүрүп отурду. Азыр жол катнаш жакшы: каалаган жериңе *автобус менен* же *поезд менен*, болбосо *самолет менен* барсаң болот.

7. Байламталык мааниде. Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы бир өңчөй мүчөлөрдү, татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырып, багындырбас байламтанын милдетин аткарат: Өлүм *менен* өмүр каш-кабактын ортосунда. Келгендер — *Тыныбек бай менен Тоймат бий эле* (К. Каимов). Аларды *зордук менен кордуктан* эч ким коргой албады. Алар *Данияр менен Жамила* экенин дароо тааныды (Ч. Айтматов). Анын ыры, сөзү жок эле үн *менен обон*. Элге эр кымбат, эрге *эли менен жери* кымбат (Аалы). *Ысык-Көл менен Ала-Тоо* — кыргыз элинин бешиги. Билимдүү өлсө, кагазда каты калат, уста өлсө, *балтасы менен чоту* калат (макал). Ондогон жылдардан бери береги *жалбырак менен жалбырак*, *бутак менен бутак*, *тамыр менен тамыр*, *кара жыгач менен эмендердин* бир-бири менен кучакташып тургандарын

карачы! (Н. Байтемиров). Ал кызылы менен агын алды. Эки менен экини кошсоң төрт болот. Ошондой эле, *анткени менен, деген менен, канткен менен, ошону менен бирге, ошондой болгону менен* ж. б. туруктуу сөз айкалыштарын түзүп, татаал каршылагыч байламтанын милдетин аткарат.

8. *Менен* жандоочу тактоочторго да айкашат. Мындай учурда ага мүчөлөр жалганып, сын атоочко өтөт да сүйлөм тизмегинде аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: Чиркин, сүрөтчү болсом, ушул эртең *мененки* күндү, акалакөгүш тоолорду эртең *мененки* шүүдүрүм жашыл бедени, арыктын кашатындагы сары гүлдү, кодура күнкараманы сүрөткө тартсам, кандай сонун болор эле! (Ч. Айтматов).

Эртең *мененки* боюнча тамак иче элек;

Эртең *мененки* бойдон келе элек;

Эртең *мененкиге* чейин кел.

Эртең *мененден* // *мененден* бери күттүм.

Эртең *мененден* баштап. көздөн далдаа болууга макулдук берди (мезгил бышыктооч).

Менен жандоочу кээ бир сөз айкалыштарына да катышат ансыз алар айтылбайт: майрамың *менен*, кубанчың *менен*, келишиң *менен*, жеңиш *менен* куттуктайм; *армиялык саламым менен*; *кутмандуу күнүңөр менен*, *кутмандуу кечиңер менен* дегендей сөз тизмегин түзүү *менен*, жаңы туюнтмаларды жаратууда.

9. *Менендин* жандоочтук синоними катары *аркылуу, боюнча, бойлоп, замат* жана жөндөмөлөрдөн барыштын мүчөсү колдонушу мүмкүн (куралдык, мезгилдик мааниде): *Почта менен* (же *почта аркылуу*) жиберүү. Ал муну *жобо менен* (же *жобо боюнча*) *иштеди*. Окуу бүтөр *менен* (же бүтөр *замат*) окуучулар дем алышка кетишти. Көчөдө жүрүп сергий түшкөн кабагы үйгө *келер замат* (же *келер менен*) кайра бүркөлдү (Н. Байтемиров).

Ошондой эле, *жолдошу менен* акылдашты, бешти *тогуз менен* көбөйт дегендин ордуна *жолдошуна акылдашты, тогузга көбөйт* деп, «*менендин*» ордуна -*га* мүчөсү колдонушу мүмкүн.

Үчүн жандоочу байыркы жандоочтордон болуп эсептелет. Аталган жандооч атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашат. Мындан тышкары илик жөндөмөнүн кыскарган формасындагы шилтеме ат атоочтор менен да бирге айтылат: *ошон үчүн* (<*ошону*+*үчүн*//*ошонун үчүн*), *ан үчүн* (<*аны* + *үчүн*//*анын үчүн*; сал.: татарча шунуң үчүн).

Аталган жандооч айкашкан сөзү менен бирдикте төмөндөгүдөй мааниде колдонулат:

1. **Максат мааниде.** Атооч жөндөмөдө турган зат атоочтор менен айкашып келип, жөнөкөй сүйлөмдүн тизмегинде максат бышыктоочтун милдетин аткарат: Мен *эл үчүн* күйөм, *эл үчүн* иштейм. *Эл үчүн, азаттык үчүн* күрөшөт. Ал *жыргал үчүн* кызмат кылат. Алдыга достор, алдыга, *Ата журт үчүн* майданга! (Ж. Бөкөнбаев). Өмүрүм — *элим үчүн, мекен үчүн*!

Атоочтук жана кыймыл атооч маанисиндеги сөздөр менен айкашып, багыныңкы сүйлөмдүн татаал баяндоочун уюштурат да максатын көрсөтөт: Көптөн көңүл коюп, демин чыгарбай күтүп турган нерсенин тынчын *албас үчүн*, табият да талыкшып моюн сунуп жатты (М. Элебаев). Билимдүү адам *болуу үчүн*, көп окуу—негизги шарт.

Ошондой эле, үчүн жандоочу аталган сөздөр менен айкашып, жөнөкөй сүйлөмдүн максатын көрсөтөт.

1) Совет эли Ата Мекенин *коргоо үчүн* кашык канын аябайт.

2) Жаштар билим *алуу үчүн* тырышат. Фрунзеге *билим алуу үчүн* келгенмин.

3) Мен өз максатыма *жетиш үчүн* күрөшөм.

2. **Себеп мааниде.** Аталган жандооч кыймыл атоочтук маанидеги сөздөр менен айкашканда себептик маанини да билдирет: Жооп *алыш үчүн* Жапар көп аракет кылды (К. Баялинов). Мария жакшы *иштегени үчүн* баалуу сыйлыктарды алды. *Кечигип калганым үчүн* мен бир топ жеме уктум (М. Элебаев). Ал өз оюн туура *айтканы үчүн*, Сүйүмбек ыңгайсызданганы жок (Т. Сыдыкбеков). Канаттуулар зыян *келтирбесин үчүн*,

Алым бакты жакшы карашы керек (Н. Байтемиров).

1. Кыймыл-аракет бирөөгө же бир нерсеге арналып иш телгенин билдирет: *Санта, сен мен үчүн жаралгансың. Мен сен үчүн жаралгам* (Н. Байтемиров). *Өмүрүм бүтүндөй сен үчүн, сага кызмат өтөш үчүн жаралгандай сезилчү* (Ш. Бейшеналиев). *Сен үчүн иштедим. Балам үчүн магазинден портфель алдым. Китеп үчүн арналган акча. Сабатсыз адам үчүн колкойдум. Мектептин ремонту үчүн каралган каражат ж. б.*

2. Жандооч «үчүн» сурама, шилтеме ат атоочтордун кээ бирлери менен айкашып келип, лексикалык бир бүтүн сөз түзөт да, татаал байламтанын милдетин аткарып, жаңы сөздү жараткан: *эмне үчүн, ошон үчүн, эмне үчүн* десең, аның үчүн//аны үчүн//ан үчүн. Сал.: аның үчүн же аныңды кечирем (мында 2-жак таандык мүчө). Муну анын үчүн менен чаташтырбоо керек. Башка түрк тилдеринде бул форма илик жөндөмөсү аркылуу уюштурулат. Башк. *шунун* өсөн, өзб. *шунинг учун*, кырг. *ошон үчүн*.

Булардын ичинен кээ бирөөлөрү, мисалы, «эмне үчүн» деген туруктуу сөз айкалыштар -дыр мүчөсүн кабыл алып, кыймыл-аракеттин күдүктүгүн билдирет: *Атайдын жүрөгү эмне үчүндүр шуу дей түштү* (К. Каимов). Баягы тамаша кепке, шайыр мүнөз келин *эмне үчүндүр жоошуй түштү. Эмне үчүндүр алардын жүздөрү чочулап сактангандай сүрдүү эле* (Ч. Айтматов). Ошондой эле, үчүн жандоочу кээде суроо бөлүкчөсү -бы менен айкашышы мүмкүн: *ошон үчүңбү? Чындыкты айткандыгы үчүңбү?*

3. Үчүн жандоочунун синоними катары *деп* менен барыш жөндөмөнүн мүчөсү -га пайдаланылат. *Мен сен үчүн келдим* дегендин ордуна *мен сен деп келдим* десек, ошондой эле *Жолойго күн менен түндүн айырмасы аз десек*, максатты билдирген негизги ой бузулбайт.

Аркылуу жандоочу (<арка+луу) атооч жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен айкашып, кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылышы бирөөнүн катышуусу менен же бир нерсенин жардамы менен боло тургандыгын көрсөтөт: *мен жолдошум аркылуу билдим*. Бул иш сен аркылуу бүтүш керек эле. Өзү айта албаса да, башка бирөө аркылуу айттырат эле го же ал аркылуу айттырбайм деди беле? (К. Жантөшев). *Почта аркылуу жибермек эле, жибере элек. Алар түз эле телефон аркылуу сүйлөшөт ж. б.* Ушул маанисинде синоним катары «менен» колдонушу мүмкүн: *Телефон аркылуу//телефон менен байланыштык.*

Тууралуу жандоочу эки составдан турат: *туура*<*туура+луу*<*лыг* (бардыкты көрсөтүүчү мүчө).

Аталган жандооч сөз өзү айкашып турган компонент жөнүндө болуп жатканын көрсөтөт:

Биз экөөңөр *тууралуу* көп сүйлөштүк. *Сен тууралуу* талаш жок. Ал мунун *бектиги тууралуу* кам санабасын. *Айтыш* (уу) *тууралуу* ырчылардын арасында ар түрдүү түшүнүк бар (К. Каимов).

Тууралуу жандоочунун синоними жөнүндө.

Жөнүндө жандоочу төмөнкү составдан турат: *жөн+ын+да*. Мунун уңгусу жөн — багыт маанисиндеги сөз; ушу маанисинде ал каракалпак тилинде азыр да колдонулат, кыргыз тилинде сейрек учурайт: жөн *шилте* — багыт көрсөт, багыт бер маанисинде; жөнгө *сал* — багытка сал, багытка келтир, оңдо, иретке келтир маанисинде; *кайсы* жөндө — кандай мамиледе; -ын—3-жактын таандык мүчөсүнүн кыйыр жөндөмөлөрдө колдонулуучу формасы; -да — жатыш жөндөмөнүн мүчөсү, салыштыр: *ат-ын-да* ж. б.

Жөнүндө жандоочу, *тууралуу* сыяктуу эле, кыймыл-аракет өзү айкашкан сөз тууралуу, ошого карата айтылып жатканын билдирет: *Поэма жөнүндө да, андан башка жөнүндө да* сөз болгон жок. Эмне, *Биримкул жөнүндө бир нерсе уктуңбу?* Эл аралык *абал жөнүндө доклад* жасады. Сөз *эмне жөнүндө* болгонун Атай дароо түшүнө албады. Таластын эли, акындары, *колхозчулары жөнүндө* сурады (К. Каимов). Эмнелерди иштөө жөнүндө сөз болду.

Жөнүндө жандоочунан -гы мүчөсү аркылуу сын атооч да жасалат: *Мен жөнүндөгү оюн* өзгөрттү. Ал жөнүндөгү сенин оюн кандай? ж. б.

Сыяктуу жандоочу морфологиялык жагынан *сыяк+луу* деген эки составдан куралган, азыркы уңгусу *сыяк* — кебете кейпи, түрү деген маанидеги сөз: *сыяктын* алгачкы уңгусу *сыг* (*сы-г*; мунун биринчи элементи *с*мал (<*сы-ма-л*) формасында тектеш тилдердин материалдарынан кезигет (В. В. Радлов). Уйгурча *кулсыгэр* — кул сыяктуу эр (киши); *сыг менен сы-мал, сы-мак* деген жандоочтордогу *сы да* тектеш, уңгу су—*сы* окшош деген мааниде.

Сыяк— *-луу* мүчөсү менен айкашканда жандоочтук гана мааниде колдонулат.

Атооч жөндөмөдөгү атооч жана *-ган* формасындагы атоочтук сөздөрдү жандап, аларга салыштыруу, окшоштуруу болжолдоп теңөө маанини берет да, сүйлөм тизмегинде сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин аткарат: Армияга баруу, Ата Мекенди коргоо биз сыяктуу жигиттердин — ыйык милдети. Ал деле сен сыяктуу киши. Биз бул сыяктуу иштердин далайын бүтүргөнбүз (аныктооч). Сиз сыяктуулар аз эмес (субстантивдешкен ээ). Көлөкөң сыяктуу ээрчип алат (сыпат бышыктооч). Ал эч кимге баш ийбей турган сыяктуу. Дал ушул учурда Калдар бардык сезимин жоготкон сыяктуу (баяндооч).

Сыяктуу жандоочунун салыштырма маанисине синонимдеш катары өңдүү, сыңары, сыңарындай колдонулат: кийим, беш бармак, бозо өңдүү (же бозо сыяктуу) күчтүү тамак кыштын каарын торойт (Ш. Бейшеналиев). Анын адъютанты сыңары (же адъютанты сыяктуу) Биримкул ээрчип алат (Н. Байтемиров).

Ошондой эле, *-дай, -ча* мүчөлөрү жандооч сыяктуунун ордуна колдонушу мүмкүн: бир эненин баласы сыяктуу же бир эненин баласындай көрүнөт. Биз да сен сыяктуу же сенче иштейбиз.

Шекилдүү жандоочу сыпат, кеип, сырткы түр маанисиндеги *шэкл* деген араб сөзүнөн кабыл алынган, буга кыргыз тилинен *-луу* жалганган. Бул жандооч башка түрк тилдерине салыштырганда кыргыз тилинде, өтө сейрек учурайт.

Шекилдүү жандаган атооч сөзү менен бирдикте туруп, болжолдуу окшоштукту же жөн эле түспөлдөштүктү билдирет: Сен шекилдүү далайларды жаңылткан. Кайра айныган шекилдүү. Анысы ар кишиден куралып эл болгон шекилдүү. Айткан шекилдүү, ай шекилдүү. Салыштырыңыз: жаза тийди шекилдүү. Жакындап калды шекилдүү.

Кыргыз тилинде шекилдүү жана сыяктуу жандоочторунун синоними катары *сымал* колдонулат: Апасов мен тууралуу Нураимга атайылап арызданган сымал (Ш. Бейшеналиев). Куудул сымал көсө киши. Экөө жашташ жана ынак курбу сымал (К. Каимов). Көзгө тааныш сымал тоо түнкүсүн эмне үчүн коркунучтуу сезилет деп, айланасына көз чаптырып баратты («Ала-Тоо» журналынан). Адам киши сымал маймылдан жаралган (Ф. Энгельс).

Сымак жандоочу ыкташкан сөзүнүн башка бир нерсеге түспөлдөш, окшош экенин билдирет: Үйдүн чыгыш тарабындагы дөң сымак түзгө көп киши чогулган. Каныбек жарча зоонун алдындагы үңкүр сымак көбөөлгө кирди. Жолойдун жогору жагында кичинекей тектир сымак түзөң бар эле (К. Жантөшев). Акыл сымак азыраак сыр айтайын («Эр Табылды»). Калыс сымак эле, кайраты бар чал эле.

Синонимдеш жандоочтордун ичинен *сымал* менен *сымак* бирдей мааниде колдонулат: Арабакечтер сай сымал өрөөн менен жүрүп отурушту. Киши сымагы же киши сыягы. жок деп да айтылышы мүмкүн.

Чалыш жандооч катары атооч жөндөмөдөгү зат атоочторду жандап, ошого окшош, ошондой белгилери бар дегенди билдирет: Аргымак чалыш жылкы экен. Аргымак чалыш болсо дейли, астындагы мингениң (Токтогул). Түбүнө чыккан чырпыгы, чынарга чалыш болуптур («Манас»). Кетмен туяк, кең соору, керишке минер ат экен; аркардай көзү жайнаган буудан чалыш мал экен.

Сөрөй жандоочу айкашкан сөздөрү менен болгон окшоштукту шылдыңдоо, кемсинтүү планында көрсөтөт: актив сөрөй, мага ага сөрөй, акын сөрөй, жетекчи сөрөй.

Сөрөй жандоочу сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алып да айтыла берет: Акылман сөрөйүм дегениндин баары жаңылык эмес (Ш. Бейшеналиев). Эки бөлмө там сөрөйүн

Бермет кызы Санта менен баш калкалап калды (Н. Байтемиров). *Актив* сөрөйлөр конокко келди.

Сөрөй жандоочунун чыгышы белгисиз, бирок кээ бир белгисине караганда атооч сөздөрдөн пайда болгондой.

Боюнча жандоочу азыркы тилдин өсүш этабында уңгу, мүчөгө ажырабайт жана өз алдынча мааниге ээ эмес. *Боюнча* жандоочунун алгачкы формасы *бод(д>й)* тыбышына өтүп, *бой* формасын кабыл алган: *-ын*—3-жактын таандык мүчөсүнүн жана ал кыйыр жөндөмөлүк формасы; ага *-ча* мүчөсү жалганган, байыркы салыштырма жөндөмөнүн мүчөсү ден болжолдонот.

Боюнча жандоочу тарыхый уңгусу жагынан *бойдон* менен да тектеш, экөөнүн уңгусу *бод* — *дене (тело)* маанисиндеги сөз болгон. Бирок тилдин андан аркы өнүгүү процессинде, морфологиялык элементтер жалганган түрү, баштагы конкреттүү материалдык мааниси жоюлуп кеткен: салыштыр: *боюнча, бойдон* — Абыл өзү *бой* кетти.

Боюнча жандоочу айкашкан сөздөрүнүн маанилерине карай төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

1. Атооч жөндөмөдө турган зат атоочтор менен айкашып, кыймыл-аракеттин бир нерсеге ылайыкталып жасалганын, ошого жараша туура иштелгендигин билдирет: Ал муну *жобо боюнча, закон боюнча* иштеди. Упай *эрежеси, ыкмасы боюнча* кадимки биллиардды эсime салууда (Ш. Бейшеналиев). Эзелден берки *каада, заң боюнча* созолонгон күүгө салыйаты (К. Каимов). *Тизме боюнча* окулсун.

2. *Боюнча* жандоочу көбүнчө орус тилинен кыргыз тилине которууда калька аркылуу пайда болгон кесипке, кызмат ордуна ж. б. байланыштуу сөздөргө айкашып, туруктуу сөз тизмегин түзөт. *Тил илими боюнча* изилдөөчү, *кадрлар боюнча* орун басар, кыргыз элинин *тарыхы боюнча* адис, *пропуск боюнча* өткөзүү, *агым боюнча* сүзүү.

3. *Район боюнча, область боюнча, полк боюнча, республика боюнча, советтер союзу боюнча, дивизия боюнча* ж. б. ушуга окшогон сөзмө-сөз которулган айкалыштарда кездешип, кыймыл-аракет ошолордун ар бирине бирдей таандык, баарына бирдей тийиштүү экендигин билдирет: *Ош область боюнча* быйыл пахтанын планы ашыгы менен мөөнөтүнөн мурун тапшырылды. Министрдин приказы *полк-полк боюнча, дивизия-дивизия боюнча* окулду. Ушул мааниде *бойдон* жандоочу анын синоними катары колдонулушу ыктымал: Биздин район республиканын карамагында *район боюнча* же *район бойдон* калды.

4. Далилдөө, аныктоо иретинде кириңди сөздүн тизмегин түзөт: *менин пикирим боюнча* ушундай, *сенин пикириң боюнча* кандай? ж. б.

5. Атоочтуктун ж. б. *-ган* формасы менен айкашып, көбүнчө мезгилди, кээде себепти билдирет: Бул сыр көңүлдү бөлгөн, жанды *кыйнаган боюнча* калабы, же тышка чыгабы? (Ш. Бейшеналиев). Ал *кеткен боюнча* ушул убакка чейин келе элек (мезгил). *Корккон боюнча* айтпаптыр (себеп).

Семантикасында мезгилдик маанилери бар сөздөр менен айкашып келет да, мезгилди билдирет: Түн *боюнча* жүрүп отуруп, эртең менен келдик. *Кечеги боюнча* келбеген. Ушул мааниде мунун синоними катары *бойдон, бою* жандоочтору колдонулушу мүмкүн: Түн *боюнча//түндөгү бойдон//түн бою тынбай жүрүп отурдук*.

Бойдон жандоочу составы жагынан *бой+дан* (чыгыш жөндөмөнүн) мүчөсүнөн турат. Жогоруда айтылгандай, морфологиялык жагынан *боюнча* менен тектеш *бой+дон* азыркы түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилинде гана кездешет.

Бойдон жандоочу айкашкан сөздөрү менен бирдикте төмөндөгүдөй маанилерде колдонулат.

1. Атооч жөндөмөдө турган зат, шилтеме атооч менен айкашып, *бардыгы, бүтүн, бүткүл, дал ошол калыбында* деген маанини түшүндүрөт: Ал *бала бойдон*. Балким, *ушул бойдон* кайра көрүшүүгө тагдыр жазбай турган чыгар (М. Элебаев). Мейли *ушул бойдон* тура берсин. Бул *бойдон* кетип калышын фаалаган жок. *Ошол бойдон* оюндун аягын

көрбөстөн, биз да үйгө кайтып кеттик (Ш. Бейшеналиев). Бүгүнкү түндү бүт *бойдон* өзү бийлегендей. *Калыбындагы бойдон* колдонулбайт.

Седеп, жүрөгүң таза, акылың тунук, *баягы эле бойдон* экенсиң. Түндөгү *бойдон* жүрүп отуруп, бешимде Кыргыз-Сайга келиптирбиз (М. Элебаев) (мында мезгил мааниде).

2. *-ган* формасындагы атоочтук менен айкашып, кыймыл аракеттин кандайча, *кантип* болгондугунун абалын билдирет да, көбүнчө сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат: Бир ооз бирдеме дебей эле үтүрөйгөн *бойдон* чыгып кетти. Эки жетим *жетелешкен бойдон* ошо талаадан качып кеттик. *Ал кубанган бойдон* кетти. Санта Сарымсакты колдон алып, *чуркаган бойдон* жөнөйт (Н. Байтемиров). Ал, алаңдап *шашкан бойдон*, короого кирди (К. Жантөшев). Тыныбек каражоргону *ыргыштаткан бойдон*, тоону көздөй жөнөдү (К. Каимов). Айрым учурда мунун синоними катары *боюнча*, *бою* колдонулушу мүмкүн. Кыз эшикти ачып, каалгага жөлөнгөн *бойдон* кала берди.

Бою жандоочу составдык бөлүгү жагынан *бой* жогоруда көрсөтүлгөндөй (<*бод*) деген зат атооч менен 3-жак таандык мүчөсүнүн (-ы) айкашынан турат.

Талданып жаткан сөз заттык да, жандоочтук да мааниде колдонулат.

1. Заттык мааниде адамдын, айбандын же бир нерсенин тикесинен турган абалын, бийиктигин, денесин, тулкусун билдирет: *Анын бою мунун боюнан узун, бою сындуу. Карагай бою* кар жааса, эмне деген укмуш болот?

2. Жалгыз өзү, керт башы, бойдок деген мааниде: *бой келдим* — өзүм келдим. Аталган жандооч алтай тилинде да бар, бирок анда ат атоочтук мааниде: алт. *бойы келди* — *бой келди*, *бойым көрдүм* — өзүм көрдүм, б. а. алтайча *бой* — өзүм маанисинде.

3. Жардамчы атоочтук мааниде барыш, табыш, чыгыш жөндөмөнү кабыл алып, мейкиндик мааниде колдонулат: *суунун боюна* бардым, *суунун боюнда* болдум, *суунун боюнан келдим* (караңыз: Жардамчы атоочтор).

4. *Бою* жандоочтук мааниде атооч жөндөмөдө турган сөздөрдүн семантикасына ылайык мезгил-мейкиндик мааниде колдонулат: Миңдеген *жылдар бою*, *кылымдар бою* үзгүлтүксүз уланган кесиби. *Жыйырма жыл бою* күн сайын жүз тирилип, жүз өлөм (Н. Байтемиров). Ала-Тоо өмүр *бою* таза жуулган ак жоолук салышып, жашыл көйнөк кийгендей кулпунуп турат (мезгилдик мааниде). Күн *аркан бою* көтөрүлдү. Күн батууга *аргамжы бою* калды. Жаш бала шолоктоп *жол бою* ыйлап жүрүп отурду (К. Жантөшев) (мейкиндик). Батальон түн *бою* токой мөнен жүрдү (мейкиндик-мезгил).

5. Кээде айкашкан сөздөрү менен биригип келип, *бардыгы*, *бүт*, *дайыма* деген маанини түшүндүрөт; Сейденин бүткөн *бою* жыйрыла түштү. Байдалы колхоз болгондон бери, өнө *бою* сугат жагында жүрчү (Ч. Айтматов).

Сайын жандоочу «сана» маанидеги байыркы *са* деген этиш менен байыркы чакчыл - *йын* мүчөсүнүн составынан турат. Чыгышы жагынан *сайын* этиш сөздөн турганына карабастан, атооч жөндөмөдөгү сөздөрдү жандайт да аларга, негизинен, «*ар дайым*», «*ар убак*» деген кошумча маани киргизет. Айкашкан сөздөрүнө карата төмөнкүдөй маанилерди кошумча лайт.

1) Мезгил-аралыктын же мезгил-өлчөмдүн аралыгында кайталануучу кыймыл-аракетти билдирет, аныктайт: Күн *сайын* болбосо да, *жума сайын* же *ай сайын* көзүмө көрүнүп тур, балам. *Жыл сайын* майрамдоочу майрамдардын ичинен 7-ноябрь майрамы мен үчүн өтө кымбат (К. Жантөшев). *Кадам сайын* жыгыласың.

2) *-ган* формадагы атоочтук менен айкашканда, белгилүү бир мезгилдин ичинде болгон кыймыл-аракеттин аркасы менен, экинчи бир иштин жүзөгө ашырылганы белгиленет, б. а. багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке карата, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылышын көрсөтөт: Ар жыл жаңырган *сайын*, мына, биздин жер жайнап, кулпуруп, жашарып баратат (Т. Сыдыкбеков). Күн өйдөлөп талаа *ысыган сайын*, аттардын соорунан жылга-жылга тер кетти (Ч. Айтматов). Алга кадам *таштаган сайын*, жаңы ой, жаңы чуңкур кезигет. Турмуштун түрдүү шарттарына *аралашкан сайын*, адамдын көзү ачыла берет экен (Н. Байтемиров). *Барган сайын* көзү жадырап, жайнап

баратты. Анын жүрүш-турушу *барган сайын* өзгөрдү (Н. Байтемиров) (мезгил бышыктооч).

3) Айкашкан сөздөрдүн лексикалык маанисине карай кээде салыштыруу мааниси да берилиши мүмкүн: Күлүк ат *чапкан сайын* арбытат.

4) *Ал* деген жактама ат атоочтун илик жөндөмөлүк кыскарган формасы—*ан* менен айкашып келип, күчөткөндүктү билдирет: *Ан сайын* кыздын жүрөгү сыздады (Н. Байтемиров). Бул сөзгө ал *ан сайын* тырчий түштү (Т. Сыдыкбеков).

3. *Мейкиндик мааниде* орунду көрсөтүүчү зат атооч сөздө менен айкашып, кыймыл-аракеттин мейкиндикке багытталган чегин көрсөтөт: Ашуунун *белине чейин* бөлөсү жеткирип коймок. Атай эки жеңин карысына чейин түрүнүп, колдорун ойдолотуп күү башын кайрыды (К. Каимов). Чүйдөн *Таласка чейин* даңкы чыккан жаш Манастын атасы менмин, мен хан эмесмин, бирок хандан кем эмесмин («Манас»). Үйүнө *чейин* узатып келип, көпкө *чейин* колун катуу кысып, тиктеп турду (Н. Байтемиров).

4. Сан жагынан чектелген аралыкты көрсөтүүдө колдонулат: узундугу *отуз метрге чейин* барат. Жогорку окуу жайына 18 жаштан 35 *жашка чейин* адамдар кабыл алышат. Он үчтөн *он бешке чейин* Москва көрсөтөт.

Дейин жандоочу *чейиндин* синоними, бу да мезгил менен мейкиндиктеги чекитти билдирет: Жазда эгилген эгин күзгө *дейин* орулуп, жыйналып бүтөт. Куш-Куйгандын чокуларына *дейин* барып, эки төрдү чал.

Дейре жандоочу жогорку эки жандоочко синонимдеш. Бирок колдонуу жагынан *дейинге* караганда жыш кездешсе, *чейинге* караганда сейрек кездешет. Башка түрк тилдеринде бул жандооч колдонулбайт. Тарыхый чыгышы жагынан *дейин* менен тектеш, маанилери боюнча *чейинден* айырмаланбайт: Эгин *бышканга дейре* мен жайлоодо болдум. Биз *кечке дейре* дарбазанын алдында отурдук. Союздан *чыгарууга дейре* барды. *Ушуга дейре* баланын жанынан кетпей отурат. *Ага дейре* айтайын деген акылымды уккула. Эки жеңди *карууга дейре* түрүнүп, лом темирди күрс-күрс согуп, таш оодарышып Сабыр жүрдү. Ак-Суу, Кара-Балта *станциясына дейре* барып жатышты (Т. Сыдыкбеков). Саат *бирге дейре* отурдук.

Мындан тышкары *дейре* жандоочу, *чейин* сыяктуу, «бардыгы бүт, бүт бойдон» деген мааниде да колдонулат: Анын *отун-суусуна дейре* колхоз милдеттүү. Үнүн *чыкканга дейре* тестет. Үйдүн ээси *мойнуна дейре* кызарып, сөзгө аралжы болду (К. Каимов). Салыштырыңыз: чачынын *тамырына чейин* кызаруу, майда-чуйдасына *чейин* камдоо, таманынан чыккан дүркүрөк төбөсүнө *чейин* жетти.

Карата жандоочу *кара+т+а* деген составдардан куралган. Өзүнчө турганда лексикалык мааниге ээ эмес.

Айкашкан сөздөрүнүн лексикалык маанилерине карай төмөнкүдөй мааниде колдонулат.

1. Барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап, ага «ылайыгына *карап*», «ылайыгына *жараша*» деген кошумча маанини көрсөтөт. Кылган *кызматына карата* акы төлөнөт. Күчүнө *карата* иштеди. Ушул мааниде колдонгон түрү *жараша* жандоочуна жакын.

2. Багытты көрсөтөт: *мектепке карата* кетти. *Сага карата* айтты: Ошондой эле байыркы барыш жөндөмө -ры мүчөдөн ажыратылбай колдонуучу *ары, бери* (<о//ол//ал+ры) деген сөздөргө айкашып да багытты көрсөтөт: Каныбек менен Ажар *ары карата* жөнөдү (Жантөшев). Үч айдан *бери карата* төшөктө жатат.

3. *Карата* жандоочу жатыш жөндөмөдө турган зат атооч менен да айкашат: *Жолдо карата* бир катар колхоздун малчылары менен жолугуштук. Бул учурда мунун синоними катары *ката, катар* колдонушу мүмкүн.

II. Функционалдык жандоочтор

Бул топко кирген сөздөр лексикалык да, жандоочтук да мааниде колдонулат. Ошондуктан булар *функционалдык жандоочтор* деп аталат.

Функционалдык жандоочтордун милдетин, негизинен, лексикалык маанидеги чакчылдар аткарат. Алар чакчыл функционалдык жандоочтордун милдетин аткаруучу грамматикалык каражат катарында айкашкан сөздөрү менен мейкиндик, мезгилдик, салыштыруу, өлчөө сыяктуу карым-катышта болушат. Жөндөмөлөр менен айкашканына карата аларды төмөн күчө бөлүштүрүүгө болот.

1. Барыш жөндөмөнү талап кылуучу жандоочтор

Жете чакчылы этиштик жана жандоочтук мааниде колдонулат. Чакчылдык мааниде өзүнчө же жардамчы этиштер менен айкашып келип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат да, кыймыл-аракетти тактайт: Артыңдан *жете* келдим же *жетип келди*, сал.: *артымдан жетти же артымдан келди*. Функционалдык жандоочтук мааниде барыш жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат да, мезгил-мейкиндиктеги ченди билдирет, мындай учурда аны *чейин* менен алмаштырууга болот: Али түндө кеч тарап, Нураимдарды үйүнө *жете* узатып бардым. Сени кечке *жете* күтө албайм (М. Элебаев). Таңга *жете* иштейт (мезгил). Апамды *айылга жете* (чейин) жеткирип бардым; сал.: Эртеси кечке жуук *айылга жете* келдим (мында *жете* — чакчылдык мааниде).

Карай//карап жандоочу татаал этиштердин составында негизги компоненттин милдетин аткарат да, чакчылдык мааниде колдонулат: Жабылган көзгө *карай* албады. Ал киши *жалт карай* берди. Мамбет *жалт карай* салды. Ал Жамиланы муңайыңкы *карап* койду. Мында лексикалык мааниде колдонулуп, сүйлөм мүчөсүнүн (баяндоочтун) милдетин аткарды.

Жандоочтук мааниде алдында турган сөзгө таандык болуп айтылат да, төмөнкүдөй грамматикалык маанини берет.

1. Барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап, кыймыл аракеттин бир жакты көздөй багытталганын, багыт алганын көрсөтөт: Социализмден *коммунизмге карай* бараткан жол. Күн батыштагы жер менен көктүн кошулган *жерине карай* бет алды. *Артка карай* чегинүү жок. Түнкү жымжырт бузулгандай, жер-суу *бир жакка карай* бет алгандай болот. Тоонун сай-сайынан, өрдөштөрүнөн *жакага карай* жол тарткан кечки, таза сыдырым жел аралады (Ш. Бейшеналиев). *Карай* жандоочунун синоними *карап* да, багытты, орун-мезгилди билдирет да, сүйлөмгө мүчө боло албайт: Көлгө *карап* бет алдык.

2. Кыймыл-аракеттин бир нерсеге жараша ылайыкталып иштелгенин, шартына карата болгонун көрсөтөт: *Жашка карай* класстарга бөлүштүрдү. *Ылайыгына карай* иште. Алыңа *карап* иш кыл.

3. *Карай* жандоочу табыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен айкашып да, багыттык маанини билдирет: Кыз шашпай үйүн *карай* басты. Ана, кырдан *бизди карай* жабалакташа лыжачан бешөө зыпылдап кайып өттү (Ш. Бейшеналиев).

Ошондой эле айрым тактоочтор менен айкашат. Экөө кол кармашып, өйдө *карай* тоого кетти. Төмөн *карай* басып баратты.

Көздөй//көздөп жандоочтору, *карай//карап* сыяктуу эле, лексикалык жана грамматикалык мааниде колдонулуп, кыймыл-аракеттин бир жакка багытталганын көрсөтөт: Коммунисттик партия көпчүлүктүн *талабын* көздөйт (лексикалык мааниде).

1. Грамматикалык мааниде табыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап, ага таандык болуп айтылып, жандоочтук милдетти аткарат да, кыймыл-аракеттин белгилүү бир багытка бет алганын, ошол мейкиндик менен багытка карата умтулганын билдирет: Кыз-келиндер *токойду* көздөй катарлаша басып баратышты. Мөңгүнүн *башын* көздөй жол тарткан ак балыктар үйдөй таштардан алыс ыргышып жаркырашат (К. Каимов). Кең мейкин чыгыштан *батышты* көздөй бара жаттык. Мен *аларды* көздөй бастым. Койлор

таш короону көздөй бет алышты. Тыныбектин айлын көздөй катуулап бастырды.

2. Табыш жөндөмө көмүскөдө калып айтылышы да мүмкүн: *Мектеп көздөй//мектепти көздөп жөнөдүк*. Бермет атты сельсоветтин контору көздөй//конторун көздөй жетеледи.

3. *Көздөй//көздөп* жандоочунун табыш жөндөмө менен айкашкан түрү *карай//карап* менен алмашыла берет: Ал азыр эле *кыrmанды* көздөй кетти//*кыrmанды карай* кетти. Камчысын сүйрөп, үйүн көздөй басты//үйүн *карай* басты. Бирок көздөй//көздөп, *карай//карап* жандоочторуна окшоп, барыш жөндөмөсү менен айкашпайт. Айкашса да стиль жагынан дал келбейт: *Артка карай* чегинүү жок, сал.: *артка* көздөй чегинүү жок. Саат үчкө *карап* калыптыр, сал.: саат үчкө көздөй кетти.

Ката жандоочу табыш жана жатыш жөндөмөдө турган атооч сөздөр менен бирдей айкашып (жол, түн деген сөздөр менен гана) кыймыл-аракеттин мезгилин билдирет: *Жолду ката* сүйлөштүк, *жолдо ката* бирге келдик.

Ката жандоочу *катар* формасында кездешиши мүмкүн: *Жолду катар// (жолдо катар)* кыялдын терең дарыясына баткансыды (Ж. Таштемиров). Кабыл *жолду катар* ошол келечегин ойлоп келет (К. Жантөшев). Түн *ката* келдим.

Жараша жандоочу лексикалык жана грамматикалык (жандоочтук) мааниде колдонулат. Составы жагынан *жара+ш+а* элементтеринен куралган. Чакчыл формада туруп, дайыма өзүнөн кийинки жардамчы этиш менен бирге айтылат да, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат же өзүнчө жеке колдонулат. Дал ушинтип сүйлөшү өзүнө жараша түштү (жарашты). Ушул турпатында барыш жөндөмөдө турган атооч сөздөрдү жандап, «ылайыгына *карата*, *туура ылайык талган*» деген маанини билдирет: ушул көркүнө *жараша* көкүрөгү кичине болсо, балким, *жарашпас эле* (Н. Байтемиров). Тыныбек да өз алына *жараша* баарын акыл менен иштеген (К. Каимов). Анын мүнөзүнө *жараша*, *шартка жараша*, мамиле кылганды жакшы көрөт (Н. Байтемиров). *Суроосуна жараша* жооп берди. *Балтасына жараша* — сабы. Сөзгө *жараша* сөз айтпаса, сөздүн атасы өлөт (макал). *Кызматына жараша* сүрдүүлүгүн арттырууда.

Караганда жандоочу өз ара *кара+ган+да* деген составдык элементтерден турат. Талас суусу жайкы көрүнүшүнө *караганда* кыйла бөксөргөн, көк иримдүү шардын тунуктугу ушунчалык, түбүндөгү таштар даана көрүнүп жатты (К. Каимов). Башка *кыздарга караганда* Кандайдыр экөөнүн көңүлү жакын эле (М. Элебаев). Ырас, эми *мага караганда* ал ошондой. *Айтканына караганда* жаман эмес.

Чыгыш жөндөмөнү талап кылуучу жандоочтор

Атооч маанисиндеги сөздөрдү аталган жөндөмө боюнча башкаруучу жандоочтор дээрлик функционалдык мааниде колдонулат. Буга төмөнкүлөр кирет.

Ары жандоочу азыркы түрк тилдеринде уңгу, мүчөгө ажырабайт, тарыхый жагынан ат атооч *о//ол//ал* менен тектеш аяккы элементи — байыркы барыш жөндөмөнүн *-ры* мүчөсү.

Ары тактоочтук мааниде сүйлөм тизмегинде өзүнөн кийинки сөзгө таандык болуп айтылат да, негизинен, орун бышыктоочтун (сүйлөм мүчөсүнүн) милдетин аткарат: *Ары отур, оры бас, арыраак барып* тур. Береги кырка *тоонун ары* жагы Талас (тактоочтук мааниде).

Ары жандоочтук мааниде чыгыш жөндөмөдөгү өзүнүн алдындагы атооч сөздөрдү жандап, лексикалык маанисин жоготуп, төмөнкү грамматикалык маанини берет:

а) мейкин-аралык мааниде: Мен *мындан ары* жүрө албайм. *Кыштактан ары* жүз метрдей барганда, ат чабарларды токтотту (Т. Сыдыкбеков). *Ары* жандоочуна көздөй, *карай* деген жандоочтор айкаштырылса, кыймыл-аракеттин багыттык мааниси такталат: Сокулуктан *ары карай Кара-Балтаны* көздөй *кетти*. Суусамырдан *ары* көздөй бет алгандай болду.

б) Мезгилдик мааниде, көбүнчө ат атооч сөздөр менен айкашат. *Чыдабайм мындан ары. Андан ары кет.*

Байламта маанисинде бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат да күчөтүү маанисин берет: *ары сөзмөр, ары жомокчу адам. Ары жалгыз, ары жаш* деп, сенин эркелигинди мен көтөрдүм (Т. Сыдыкбеков). *Ары досум, ары тууган* болуп калган эле (К. Жантөшев).

Ары жандоочунун ордуна кыргыз диалектилеринин айрым жерлеринде мунун фонетикалык варианты, *нары* колдонулат: *Токмоктон нары кете албайт, нары билимдүү, нары өтүмдүү. Мындан нары жол* айрылат.

Бери жандоочу *ары* жандоочунун антоними, шилтеме ат атооч -бу менен -ры мүчөсүнүн айкалышынан турат (кара о.ры).

Бери тактоочтук мааниде, *ары* сыяктуу эле, бышыктоочтук милдетти аткарат: *бери кел, бери кара, берирээк кел; бериле* (этиш), *берки* өйүз (сын).

Айкашкан сөздөрдүн маанисине карай *бери* жандооч ролунда төмөнкүдөй грамматикалык мааниге ээ:

Мезгилдик мааниде: көп жылдан *бери//далайдан бери//ала жаздан бери* көрө элекмин. Эки күндөн *бери* табы жок. Мен сизге көптөн *бери* айтып келем. *Алда качандан бери. Жанатан бери. Баятан бери* баласына каралашып байкап жаткан Абдрахман кереге тарапка ээк кагып, көзүп кысып койду (К. Каимов). *Акдан бери* бир нече күн өттү.

-чан формадагы атоочтук менен айкашканда, багыныңкы сүйлөмдүн татаал баяндоочун уюштурат да, мезгилдик маанини билдирет: *Ал больницадан чыккандан бери, Афет байкаган эмес эле* (Н. Байтемиров). *Атасы Петербургдан келгенден бери* уулунун иши жакшы (Л. Толстой).

2. Кыймылдын тез, өтө ыкчамдык менен иштелген мезгилин көрсөтөт: *Арыдан бери* куржунду сөгүп жиберишти. Медведев пакетти *нарыдан бери* окуй салды (К. Жантөшев). (мында туруктуу айкалыш).

3. Мейкин-аралык мааниде: *Үйдөн бери* жети чакырым. *Ашуудан бери* жол жакшы.

4. Зат атоочтор менен айкашып, мезгил, мейкиндик мааниде эмес, «бүткүл, бардыгы, бүтүн» деген маанини түшүндүрөт:

Койдун өңдөрүнөн *бери* билет. Көйнөгүнөн *бери* кызыл. Өсүмдүктү айдап өстүрүү агротехникасын түп-тамырынан *бери* карай жакшыртуу боюнча чаралар көрүлүүдө.

Илгери жандоочу чыгышы жагынан «бет маңдай, чыгыш жак» деген маанидеги ил+байыркы кездеги багытты көрсөтүүчү -гару мүчөсүнөн турат.

Илгери тактоочтук да, жандоочтук да мааниде колдонулат. *Илгери* тактоочтук мааниде мезгилди, орунду билдирет: *Илгери* мен бала чакта. *Илгери* тур. *Илгери* карай умтул.

Илгери сенин жашыңдагы балдар торпоктон түшчү эмес (Т. Сыдыкбеков). Тактоочтук маанисинде тийиштүү мүчөлөрдү кабыл алат: *Илгеркинин* алпы көп, алпынан да калпы көп (макал). *Илгерки* заманда байлар байлыгына мас болгон. *Илгеркиңди* ойлосоң, сен экөөбүз ким элек? Бизде *илгерилештер* белгиленген.

Илгери жандооч катары, негизинен, эки маанини билдирет.

1. Мезгилдик мааниде: *Мындан илгери* болгон окуя. Бул жолду мындан *эки жыл илгери* салышкан. Мындан *эки күн илгери* үйүнө барып келүүгө суранып кеткен (К. Жантөшев). *Ал башкаларынан илгери* кеткен (Н. Байтемиров).

2. Салыштыруу мааниде: Жаман кишиден кийин, *иттен илгери* (макал).

Илгери башка түрк тилдерине салыштырганда, кыргыз тилинде жандоочтук мааниде өтө сейрек учурайт. Мунун ордуна кыргыз тилинде *мурун* колдонулат. Сал.: өзбекче— *гапириш дан илгери*, башкырча — *бынан элгере*, кара калпакча — *авылга баргандан илгери*, кыргыз тилинде бу *мындан мурун* деген сөз аркылуу берилет.

Мурун//мурда да эки функцияда колдонулат. *Мурун* тактоочтук жана зат атоочтук мааниде колдонулуп, ага айрым сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганганда, бирди-жарым өзгөрүүгө дуушар болот. *Мурун* тактоочтук мааниде, *мурда* түрүндө зат атоочтук мааниде колдонулат. Сүйлөм тизмегинде сүйлөм мүчөлөрүнүн ар түрдүү функцияларын аткарат:

Укчу элем *мурун* кабарын. Күн *мурун* даярдайт. *Мурда* айтсаң болмок экен. Сал.: *Мурунку* жаман ишинди, кийинки жерде таштагын.

Мурун//мурда жандоочтук мааниде чыгыш жөндөмөдөгү атоочторду жандайт, айкашкан сөзү менен бирге татаал сүйлөмдүн составында мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу Куң милдетин аткарат. Жөнөкөй сүйлөмдүн тизмегинде мезгил бышыктооч болот: Кыш түшө электен *мурун* кел. Энекем бара электен *мурун*, мен бардым. Аядан *мурун* көзүнө такыр көрүнбөгөн. ...кимди жазды экен сизден *мурун*? (Н. Байтемиров).

Сен айтпастан *мурда* эле, толук түшүнгөнмүн. Элден *мурун* эңкейтип, белимди алды карылык, көкүрөктү көтөрткөн, желимди алды карылык (Токтогул). 1941-жылы согуш болордон *мурун*, ал мектепти бүтүрүп чыккан (А. Токомбаев).

Кийин жандоочунун алгачкы формасы — *кед//*(*<код* — арт, арт *жак+ин* — байыркы курал жөндөмөнүн мүчөсү), *д//з//с//й* тыбыштарынын бир-бирине өтүшүнө байланыштуу, түрк тилдеринде төмөнкүдөй варианттарда кездешет: бай. түрк. *кедин//шор. кезин, каз., к. калп., өзб. кейин, кырг., алт., уйг. кийин; кийин* тактоочтук жана жандоочтук мааниде колдонулат.

Тактоочтук мааниде сүйлөм тизмегинде орун, мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат да, өзүнөн кийинки сөзгө, этиштик баяндоочко таандык болуп турат: Бир *аз кийин* бол гулачы. *Кийин-кийин* өзүң аксакалга айланганда себебин түшүнөсүң. *Кийин* сезип кызара түштү (Н. Байтемиров). *Кийин* айтып берем. *Кийин* отур.

1. *Кийин* жандоочтук мааниде чыгыш жөндөмөдө турган атооч сөздөрдү жандайт, аны менен бирге мезгил бышыктооч түн милдетин аткарат: Арманым болбос эле *ошондон кийин*. Тең *иштегенден кийин*, тең эле көрбөйбү? (М. Элебаев). Эки үч күндөн *кийин* экзамен башталат. *Мындан кийин* адам болом десең калп айтпа. Экөө *ошондон кийин* такыр катташпай калды. Эки-үч үйдөн *кийин* көрүнөт. Мен *Биримкулдан кийин* турам. Сен төрт *кишиден кийин* турасың.

2. *-гы* мүчөсүнүн жардамы аркылуу сын атоочко өткөндө да чыгыш жөндөмө менен айкашуу жөндөмдүүлүгү сакталат. Мен институтту *согуштан кийинки* жылдарда бүттүм. *Тамак тан кийинки* сөздү унуткан жоксуңбу? (Л. Толстой).

3. *-ган* формадагы атоочтук сөздөргө таандык болуп айтылганда, мезгил же себепти билдирет. Жаз *чыккандан кийин*, мени кара жумушка салып, Беккулга кой кайтартты (М. Элебаев). Үч *ай жүргөнүмдөн кийин*, бир күнү Элебес келип мени алып кетти. Жол жөнүндөгү маселе *чечилгенден кийин*, Керимбек алар менен кыйлага чейин аңгемелешип отурду (Н. Байтемиров). Эмнеге ыйлайын, өтүп *кеткенден кийин*. Атай анын жүрүш-турушун Маматтыкына биринчи жолу *баргандан кийин гана* байкады. Шашпа, мен *кеткенден кийин эле* кетерсиң (М. Элебаев). Ал келбей *калгандан кийин*, мен барган жокмун. Алар *иштеп жаткандан кийин*, биз карап тура албадык.

Кыргыз тилинде да заттык жана жандоочтук мааниде колдонулат. Ушу өзгөчөлүгү менен жогоруда көрсөтүлгөн жандоочтордон айырмаланып турат. Башка түрк тилинде соң тактоочтук мааниде жыш кездешет, өзгөчө казак тилинде:

Соң кел. Соң сөйлесермиз.

Соң заттык мааниде *кийин* сыяктуу сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин аткарат: Биринчи *китептин соңу*... Он эки тулпар *соңунда*. Ар дайым *койдун соңунда*, Төлдүн соңу куба кой, жаныбарым тура кой. Мен уялбайм балам жок деп соңумда, Жал-жал күйгөн жарым жок деп оңумда (А. Осмонов). Мен *анын соңунда* бараттым, *анын соңунан* келдим. Соңкусун *бышыкта*. Соңураак *кел*.

Жандоочтук мааниде соң мезгил, себеп мааниде колдонулат.

1) Мезгил маанисинде: Кыңыр иш *кырк жылдан соң* да билинет (макал). **Тамактан соң** кайта кызматка кириштик. *Бир аздан соң* келчи.

Соң жандоочу *-ган* формасындагы атоочтук сөздөр менен да айкашып, мезгилди көрсөтөт да, чыгыш жөндөмөнү кабыл алып да, албай да колдонула берет: Телефондун трубкасын *коюп койгондон соң*, каадасынча үй ичинде көңүлдүү басты. Үйгө кирип азга

отурган соң, апаң кайда кеткен деп сурады (Н. Байтемиров). Бир аз минута өткөндөн соң, араң тынчыды. Карылык кууп *жеткен* соң, Кайран өмүр өткөн соң, Кара чым басып денеңди, Каларсың жердин жайында (Токтогул). *Келген* соң лекция окуду.

2. Себеп мааниде: *Тойгондон* соң токтунун эти топурак ташыйт. Ал *келбей калган* соң, мен кайра бардым (себеп). Ушул эле мисалга *качан?* деген суроону берсек, мезгилдик маанини бериши мүмкүн. Өзүм жалгыз бой *болгон* соң отунга келдим (себеп).

Айрым учурда соң жандоочунун мезгилдик, себептик маанилерин ажыратыш практикада кыйынчылык туудурат. Мындай учурда жалпы сүйлөмдүн кырдаалына карап, туура суроо берип, талдоо керек.

Соңдун ордуна, синоним катары «-гандыктан» колдонушу мүмкүн.

Жандооч *кийин* менен соң лексикалык мааниде экөө катар айтылышы мүмкүн: Дурус чыкса, *кийин* соңку күлө жүргөнгө жакшы. Өлүк-тириликте аралаштыра сүйлөгөн жакшы, жазып-тайып көзүң жумулуп кетип, быякка көмүлсөң, *кийин* соң өйдө карай албаспыз.

Башка (/бөлөк//бөтөн//өңгө//өзгө) жандоочу *баш* деген зат атооч -га мүчөсүнүн айкалышынан куралган. Кийин, уңгу, мүчөгө ажырагыс болуп, сын атоочко өтүп кеткен. Формасы жагынан барыш жөндөмөдө турган баш зат атоочу менен окшош: *Башка келгенди* көз көрөт деген сүйлөмдө *башка* уңгу, мүчөгө ажырайт, сал.: *башка киши*; (муну уңгу, мүчөгө ажыратууга болбойт).

Башка сын атоочтук мааниде сүйлөмдүн жалпы кырдаалына, алган ордуна карай, сүйлөм мүчөлөрүнүн төмөнкүдөй милдетин аткарат:

1. Затташкан мааниде ээлик милдетти аткарат: *Башкалар деле* ошентет го? *Башкалар* сүйлөсүн.

2. Аныктоочтук мааниде: *Башка иштер* менен алек. *Мен башка балдарга* караганда, ага жакын элем.

3. Бышыктоочтук мааниде орун тактоочтун милдетин аткарат: Бүл өгүздү *башка байла*.

4. Алган ордуна карай баяндоочтук милдетти да аткарат.

Азыр ишке талап — *башка*. Көрсө, иш *башка экен*.

Функционалдык жандоочтук мааниде.

Башка жандоочтук мааниде өзүнүн алдындагы сөзгө таан дык болуп айтылат да, төмөнкүдөй грамматикалык мааниде

1. Сүйлөм тязмегинде *башка* жандоочу айкашкан компоненттери менен биригип келип, лексикалык маанисин жоготот да сөз болуп жаткан субъекттин катышуусунан тышкары, ал катышпаган, бөлөк кыймыл-аракетти билдирет.

Анткен менен *Биримкулдан башка* бир жигитти теңине алган эмес. Андан *башка* дүйнөдө ал сүйүүчү жигит туула электей, таба алба чудай көрүнчү. Сага өзүңдөн *башка* эч ким керек эмес. Мындан *башка* эмне керек?

2. *Башка* жандоочунун синоними катары *өзгө*, *өңгө* (сын), *бөлөк* (зат) жана *бөтөн* (сын) деген сөздөр чыгыш жөндөмөдөгү сөздөрдү жандап функционалдык мааниде пайдаланылат. Бирок *башка* жандоочуна караганда сейрек колдонулат, өзгөчө *бөтөн* менен *өңгө*; Атасынын минер *атынан бөлөк//атынан башка* эч нерсеси жок. Мындан *өңгө//мындандан башка* айтар сөзүм жок, сал.: *өзүңдөн өзгө//өңгө//бөтөн* кимге айтам. Мында стилдик жагынан жатык эместиги байкалат. Ошондуктан мындай учурда *башка* же *бөлөк* колдонуланы дурус: «Өчөшкөн жандай тил катпай, *өзүңдөн башка//бөлөк кимге айтам* (А. Токомбаев). *Менден бөлөк//башка* эч ким билдейт.

Баштап жандоочу чаачыл этиштик жана функционалдык жандоочтук мааниде колдонулат. Морфологиялык жагын **башта** этиши менен чакчыл **-ып** мүчөдөн турат.

Жандоочтук мааниде айкашкан сөздөрүнүн семантикасына карай төмөнкүдөй грамматикалык мааниге ээ.

1. Убакыт маанисиндеги сөздөр менен айкашып, кыймыл аракеттин белгилүү бир

мезгилден тартып башталганын көрсөтөт: *Эртеңден баштап*, колхозчуларга эмгек берилет. *Ошол күндөн унутпайм* (Т. Сыдыбеков). Бизге бирге кошулуп *иштегенден баштап*, ал экөөнүн ортосундагы мамиле ушул (К. Жантөшев).

2. Энчилүү аттар менен айкашканда, бирөө баш болгон топту түшүндүрөт: *Матай баштап* Сагынбек, Жукеш, Жаманбек – төртөө суу жыгып келгени кетишкен (К. Жантөшев). Алкожо *баштап* келе жатышат. *Керим баштап* биздин үйгө келишти.
3. Баштап жандоочунун мезгилдик жана мейкиндик маанисине *тартып* жандоочу синондеш: Ата мекендик согуш *башталгандан баштап//тартып* аягына чейин согуштун өзүндө болдум.

Тартып жандоочу, **баштан** сыяктуу эле, **тарт+ып** элементтеринен куралган, чакчыл этиштик жана жандоочтук мааниле колдонулат: Кереге *тартып*, үй тиккен. Тулпарды камчы менен такымга *тартып жиберди*. *Үзөңгүдөн тартып* жиберди. (Мында лексикалык маанисинде).

Жандооч катары «*андан бери, ошондон тартып*» деген чектик маанини билдирет: Март айынын *биринчи күндөрүнөн тартып*, апрель айынын экинчи жарымына чейин графикте белгиленген көмүрлөр бир жарым эсе ашык чыгарылып турду (С. Сасыкбаев). Бул колхоз уюшкан *күндөн тартып* мен малчы болуп иштейм. Бул адам кайгылуу кабарды *уккандан тартып*, санааркап, ойчул болуп кетти. Оруу жыюу *башталгандан тартып*, бизде тыным жок (Ч. Айтматов). Келген кишинин кийген *кийминен тарта*, үнү чыкканга дейре тескейт (Н. Байтемиров).

Тартып тарта формасында кездешиши мүмкүн: Тамак жей *баштагандан тарта//тартып* оңоло баштады.

Көрө//көрөк//көрөкчө жандоочу *көр + а* элементтеринен турат. Ушул калыбында чакчыл катары, татаал этиштин составынан гана кезигет: *көрө* сала ыйлап жиберди.

Жандоочтук функцияда айкашкан сөздөрү менен биригип келип, салыштырууну билгизет: *Мындан көрө*, ал жакшы. Ишим *калгандан көрө*, ашым калсын. Сен *менден көрө* кичүүсүң го. Ушинтип тирүү *жашагандан көрө*, өлгөн оң (Н. Байтемиров). Бекерчиликке кызыкпай, *андан көрө, оку*, билим ал.

Талданган жандоочтун синоними катары *көрөк//көрөкчө* колдонулат: *Андан көрөкчө* ага жардам берүүм оң. Ушундай атты урунгандан *көрөк... А көрөкчө (//андан көрөкчө//андан көрөк//андан көрө)*, унчукпай койгонду каалайм (Н. Байтемиров). Экөөнүн көз карашында бир-биринен *коркуудан көрө, чочуркоо бар* («Ала-Тоо» журналынан). **Андан көрөк** баякыны алып чыкпайсыңбы, бөлүшөлү (М. Элебаев). *Андан көрө* өзүңдү бек карма («Кыргызстан маданияты»).

БАЙЛАМТАЛАР

Сүйлөмдөр жана сүйлөм тизмегиндеги сөздөр өз ара түрдүүчө жолдор менен байланыш жасайт. Аларды бири-бири менен байланыштыруудагы грамматикалык негизги каражаттардын бири —байламталар. Мария да анча эмес, *а* тигил безилдеген Акия Чаргын байкушту оттон алып, сууга салып жатат (Т. Сыдыкбеков). Анын артынан жабалактап келе жаткан майда көчтөр Түлкүбек *менен* Атабактин ишин кылган малайлардыкы *жана* кара күчүн жумшап бектердин көзүн караган бечара саанчылардыкы (К. Жантөшев).

Байламталар кандайдыр бир лексикалык мааниге ээ эмес, ошондуктан өзүнчө колдонулбайт, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат. Ошол себептүү алар кызматчы сөздүн тобуна кирет:

Мал-жан жана көч жоготуп издегендер толуп кетти, *бирок* Батма менен Ажарды издеген жан болгон жок (К. Баялинов). Койлор *да*, уйлар *да*, жана жылкылар *да* кыштан

ойдогудай эттүү чыкты, ошон үчүн малчылардын көңүлү куунак (Н. Байтемиров).

Кээ бир байламталар (*жана, себеби* ж. б.) кээде өзүнүн толук маанисинде колдонулуп, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып калган учурлары да кездешет:

Анын *себеби* эмнеде? Айдар *жана* келип кетти ж. б. Жандоочтор менен бөлүкчөлөр сыяктуу эле, байламталар да түпкү теги боюнча өзүнчө мааниге ээ болгон бүтүн сөздөр (зат сан, ат атооч, этиш) болгон. Жүрө-жүрө алгачкы маанилеринен ажырап, кызматчы сөздүн функциясын аткарып кеткен. Мисалы, *себеби* байламтасы араб тилинен кирген *себеп* (зат атооч) жана -ы (3-жактын таандык мүчөсү) элементтеринен турат. Түпкү теги боюнча бүтүн сөз болгондуктан, ал байламталык функциясы менен катар кээде өзүнүн алгачкы толук маанисинде да колдонулуп калат: Эч кандай *себеби* жок. Ушу сыяктуу эле *жана* байламтасы жөнүндө да айтууга болот: *жан+а, жан*—кайра кайтуу маанисиндеги этиш (баарысы үйгө *жанды*; шишик *жанды*; сөздөн *жан*; жипти *жандырба*), буга чакчыл - *а* мүчөсү жалганып, *жана* байламтасы жасалган. Бул сөз семантикалык жагынан өнүгүп, тактоочтук мааниде да колдонула турган болуп калган: *Жана* эле келди. *Жана* эле айтпадымбы ж. б.

Ошондой эле *анткени* сөзү да *аны+эт+кен+и* бөлүктөрүнөн турат, кийин тыбыштык жагынан кыскарып, алгачкы маанисинен алыстап, байламталык милдетти аткарып калган.

Азыркы кыргыз тилинде колдонулуучу байламталар составына карата **жөнөкөй байламталар, татаал байламталар** болуп эки топко бөлүнөт.

Жөнөкөй байламталар.

Бул байламталардын тобуна азыркы учурда бир гана сөз катарында кабыл алынган байламталар кирет: *а, ары//нары, анткени, андыктан, ошондуктан, бирок, болбосо, да, дагы, дале//деле, жана, же, не, эгер жана* башкалар.

Мына бул кара дарыны жарасына сүрт, *а* бул кызыл дарыны ичир (К. Жантөшев). Байгаранын бүркүтү *ары* жаш, *ары* алгыр бүркүт. Үч күндөн кийин күн ачылды, *бирок* ой-тоо, жер-суунун баары кар (К. Баялинов). Ал саламыңды алик алат, *же* алик албайт (К. Жантөшев).

Татаал байламталар.

Буга бир нече сөздүн тизмегинен турган байламталар кирет: *ал эми, анткени менен, андай болсо да, антсе да, ошентсе да, ошондой болсо да, ошондой болгону менен, бирок да, же болбосо, жана да, ошол себептүү, ошон үчүн, неге* десең жана башкалар: Көбүнчө мен бул ишти шүүдүрүм кыроо көбүрөөк түшкөн кезде гана иштеп көрдүм, *неге* десең жайкы бүрдүү көк чөпкө шүүдүрүм түшсө, тамырдагы чөптүн күчү учуна чыгат (К. Баялинов). Айша тез эле чырт дей түшөт, *анткени менен* ичинде кир жок, ак көңүл.

Кээ бир байламталар сөз менен сөздү же сүйлөм менен -сүйлөмдү өз ара тутумдаштыруу үчүн кызмат кылса, кээ бир байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү гана өз ара тутумдаштыруу үчүн кызмат кылат.

а) Сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү тутумдаштыруучу байламталар: *ары//нары, да//дагы, дале//деле, жана, же//не, же болбосо, менен:*

Ары тууган, *ары* ата-бала болуп калган эле (К. Жантөшев). Алымбайдын колундагы жогортон берилген күбөлүк кагазы *нары* өтүмдүү, *нары* закондуу болуп калды (М. Абдукаримов). Малды *да*, *жанды да*, өсүмдүктөрдү *да* кар баскан (К. Баялинов). Киймим бүтүн, *ары* кардым ток. Силер мен жөнүндө кам жебегиле (К. Жантөшев).

б) Сүйлөм менен сүйлөмдү гана тутумдаштыруучу байламталар: *а, ал эми, анткени//анткени менен, ошенткени менен, андыктан//ошондуктан, андай болсо да//антсе да//ошент се да, бирок//бирок да, болбосо, ошол үчүн//ошон үчүн, ошол себептүү, неге десең, эгер ж. б.*

Достор ушинтип бирден чогулуп көрүштү, *а* атасы менен энеси болсо Аксамайдын

айтканына макул болушту (К. Жантөшев). Андан төрөлгөн алп, калмактан келген кара дөөнү өлтүрүп, кыргыздын кыйрын сактады деген кеп бар, *ал эми* сиздер кантер экенсиздер? (Т. Сыдыкбеков). Балдарын жоодон сактамакчы болуп, канаты менен жыланды чаап өттү, *бирок* аны жылан тоотподу (К. Баялинов). Старший лейтенант Ивановдон «бүгүн кызыл флотчуларды стройго тургуз» деген приказ алдым, *анткени мен* ошол жүнү командадагы жооптуу дежурный элем (К. Баялинов).

Сүйлөм менен сүйлөмдү тутумдаштыруучу байламталар байланыштыргыч тынымга (пауза) жана ажыраткыч тынымга ээ.

Алар сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштырып келгенде, ал эки сүйлөм байланыштыргыч тыным аркылуу да айтылат. Мындай учурда байламта байланыштыргыч тынымга ээ болот да, ар бир жөнөкөй сүйлөмдөрдүн аралары үтүр менен ажыратылат:

Ажар күн-түн энесинин кашында, *бирок* шордуу Ажардын тилеги кабыл болбоду (К. Баялинов). Жок балдар, анда ачтан өлүп калар, *же* аны карышкыр жеп кетер (К. Баялинов). Зейнеп апа кызынын үйдөн алысташын жактырган жок, *бирок* Саадат өз билгенин бербей, көгөрүп туруп алды (Ч. Айтматов).

Кээде байламта аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөрдүн биринчисинин аягына чекит коюлат да, экинчи сүйлөм байламта менен башталып жазылат; оозеки речте ал эки сүйлөм бири-биринен бөлүнүп, ажыраткыч пауза аркылуу айтылат. Мындай учурда байламта ажыраткыч тынымга ээ болот:

Өлтүрүш мүмкүн эмес. *Анткени* вазирлер кайтарып турат. *Ошондуктан* уурунун башчысы менен жарашууну ойлоду (К. Жантөшев). Булар ишти кызуулата беришти. *Бирок* күн ачылган жок (Т. Сыдыкбеков). Мааты, Адыл жана башкалары үй-бүлөсү менен мени зордуктап алып бара жатканда, атышып колго түшөт. *Бирок* кандай атышып, кантип колго түшкөндүгү эмгиче маган табышмак. *Анткени* качып калган да, жанын куткаруу үчүн Жума мени таштап жиберет. *Бирок* мен жерге катуу тийгендиктен, эсим ооп калат (К. Жантөшев).

Байламталардын сүйлөм тизмегиндеги мааниси, аткарган милдети бирдей эмес. Ушуга байланыштуу кээ бир байламталар аркылуу өз ара тутумдашкан сүйлөмдөр тең даражалуу бири-бирине багынбаган абалда болушса, башкача айтканда, бири экинчисинин себебин, мезгилин ж. б. учурларын көрсөтө алышпаса, ошонун натыйжасында андан баш жана багыныңкы сүйлөмдү табууга мүмкүн болбосо, кээ бир байламталар аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөр, анын тескерисинче мааниси, грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-бирине көз каранды болушат, ушуга байланыштуу андан баш жана багыныңкы сүйлөмдү табууга мүмкүн.

Түнкүсүн вазирлериңиз үйдүн бул тарабын кайтарса, *а* бул жаккы тарапты мен өзүм кайтарам (К. Жантөшев). Муну ойлогондо Ажардын жүрөгү ийне менен сайгандай тыз дей түшөт, *анткени* бүгүнкү күйөө боло тургандын бир эмес, эки аялы бар (К. Баялинов).

Биринчи татаал сүйлөмдөн баш жана багыныңкы сүйлөмдү табууга болбойт, себеби алар бири-биринин мезгилин, же себебин, же шартын жана башка учурларын көрсөтө алган жок, ошондуктан андагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара бирдей даражада колдонулду. Ал эми экинчи татаал сүйлөмдүн составындагы «Муну ойлогондо Ажардын жүрөгү ийне менен сайгандай тыз дей түшөт» деген баш сүйлөмгө берилүүчү *эмне* үчүн? *эмениктен?* сыяктуу суроого андан кийинки сүйлөм жооп болуп түштү да, айтылуучу ойдун себебин көрсөттү. Ошондуктан экинчи сүйлөм баш сүйлөмгө көз каранды, багыныңкы абалда. Демек, байламталар жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштырууда бирдей функцияны аткарайт. Ушуга байланыштуу алар маанисине, аткарган милдетине карата *багындырбас* жана *багындыргыч байламталар* болуп эки топко бөлүнөт.

Багындырбас байламталар

Багындырбас байламталар: *а, ал эми, ары//нары, да//дагы, дале//деле, бирок//бирок да, жана, жана да//жана дагы//жана дале, антсе да, ошентсе да, ошондо да//ошондо дагы, анткени мененЦ//ошенткени менен, ошондой болгону менен, ошондой болсо да, же//же болбосо, болбосо.*

Бул байламталар аркылуу өз ара тутумдашкан сөздөр, сүйлөмдөр, алдыда көрсөткөндөй, бирдей даражалуулукту көрсөтүшөт:

Бак-шагы турат, *а* жаман үйлөр жоголуп, анын ордуна заңгыраган сонун жаңы үйлөр тургузулган (К. Жантөшев). Ак көңүлү кармаган күнү бир сындырым нан берет, *болбосо* кезертип эчтеме бербей тим коёт (К. Баялинов). Бектурган итти таш менен ургулады, бирок ит өжөрлөнүп арсылдап, асылып жатты (А. Токомбаев). Мария обонун созо-созо кезени колуна алды *да* кымызды мелтиретип Мыскалга сунду (Т. Сыдыкбеков).

Кээ бир багындырбас байламталар аркылуу өз ара тутумдашкан сөздөр, сүйлөмдөр ырааттуулук маанисин билдирет; кээ бирөөлөрү өз ара карама-каршы же божомол түрүндөгү карым-катышта болушат. Ушуга байланыштуу алар **байланыштыргыч, каршылагыч** жана **божомолдогуч байламталар** болуп өз ара үч топко бөлүнөт.

Байланыштыргыч байламталар: *ары//нары, жана//жана да//жана дагы, да//дагы, дале//деле, менен.*

Бул байламталар аркылуу тутумдашкан сөздөр же сүйлөмдөр өз ара ырааттуулук маанисинде болушат:

Ары тууган, *ары* ата-бала болуп калган эле (К. Жантөшев). Кубатты *жана дагы* бир жигитти бир топ мал менен түн катырып бир коктуга качырып, жашырышты (К. Баялинов). Жалгыз кызы ага көрк *дагы*, караан *дагы* болгонсуйт (К. Жантөшев). Айтсам *дале*, айтпасам *дале* белгилүү го. Шаар *дагы*, кыштак *дагы*, кала берсе капчыгайдын аралары *дагы* эча-к электрлешкен («Советтик Кыргызстан»). Өмүш, *ары* управляющий, *ары* комсомол уюмунда секретарсың, өз колуң менен бекитчи (Н. Байтемиров). Күн кеч, *жана* туман да каптады (К. Баялинов).

Бул байламталардын ич-инен (*дагы, дале, деле*) саналып айтылган бир өңчөй сөздөрдүн араларында жана аны байланыштырбай сүйлөм ичиндеги тигил же бул сөздөн кийин келсе, же сүйлөм аягында келсе, байламталык ролунан ажырайт да, бөлүкчөлүк милдетти аткарып калат: Бетпак чал, сен *да* мында экенсиң да?! (Ж. Бөкөнбаев). Өлсөм *дагы* көздөгөн максатымдын аягына чыгуум керек (Н. Байтемиров). Окуйм десең окуйсун *да!* (К. Баялинов). Балтабай Финляндия согушуна катышкан, андан соң ал кенже офицерлерди даярдоо окуусунда *да болгон* (К. Баялинов). Жайнап турган дасторконго коноктор *дагы*, үй ээси *дагы* көңүл бурушпастан, комузчунун черткен күүсүнө көңүл бурушат (К. Каимов). Мен *дале*, сен *дале* бир кыштактын балдарыбыз го, ошондуктан ысыгыбызга күйүшүп, суугубузга тоңгонубуз дурус эмеспи (К. Жантөшев).

Каршылагыч байламталар: *а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да//ошондо да//ошондо дагы, анткени менен//ошенткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен.* Бул байламталар карама-каршы маанидеги сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат.

Кыркыбыз сизге кырктай берели, *а* кандын дүнүйөсү болсо чыпчыргасы коробостон көбөйө берсин (К. Жантөшев). Ошентип, аз-аздан жигит көнүгө баштады, *ошондой болсо да* чал аны өтө аяды (А. Токомбаев). Түн кирди, *бирок* сулуу ай алтын бууга боёлуп, чыгыш жактан көтөрүлдү (К. Баялинов).

Божомолдогуч байламталар: *же*¹⁸, *же болбосо, болбосо.*

Божомолдогуч байламта *же, же болбосо* сөз менен сөздү же сүйлөмдү тутумдаштырат. Ал эми *болбосо* сүйлөм менен сүйлөмдү гана байланыштырат. Бул байламталар эки

¹⁸ *Же* байламтасы *не, жаки* формаларында да колдонулат.

нерсенин, окуянын бири иш жүзүнө ашарын билдирет:

Биздин атабыздын үйү ушул болуу керек, *же* бул эмеспи? (К. Жантөшев). Кээде ал чарчаганына карабастан *же* аптекага, *же* ларёкко чуркап кетет (К. Баялинов). Какылдак уктай албай жатып, жаңыдан дылдырап көзү илинип бараткан: *не улуган* бороон урабы, *не* сасп-ар -келген жолоочу кагып, терезе тык-тык этет (Т. Сыдыкбеков). Өзүң айжаның абдан жакшы болду, *болбосо* иш чатакка айланат беле дейм (К. Жантөшев). Алар жеринен эле бирге чыккан өздөрүнчө тон бекен, *же* кызмат аткарып саякатта жүргөн балдарбы? (Т. Сыдыкбеков). Ал киши жыргалчылыкка ыксырап келе жаткандай, *же* узак жолдо ысык күнгө талыкшып, каалгып келе жаткан дай, *же* *болбосо* терең кыялдын дарыясында кулач уруп бара жаткандай (А. Токомбаев).

Багындырма байламталар

Багындырма байламталардын тобуна төмөнкүлөр кирет: *«анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан//ошондуктан, ошон үчүн//ошол үчүн, ошол себептүү, ошонун натыйжасында, эгер//эгерде, кандай—(ошондой), канча-(ошончо), канчалык — (ошончолук) ж. б.*

Бул байламталар аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөр бири бирине мааниси жана байланышуу жолдору боюнча көз каранды болот. Тактап айтканда, бири негизги ойду ээлеп, айтылуучу ойдун натыйжасын билдирсе, бири анын кандайдыр бир кырдаалын (себебин, шартын жана башка учурларын) билдирет:

Тойчубек жолун анчалык узарта албады, *неге* десең бет алдынан аркырап бороон урууда (К. Баялинов). Бул мисалдагы «Тойчубек жолун анчалык узарта албады» деген сүйлөм негизги ойду туюндуруп, айтылуучу ойдун натыйжасын билдирди, ошондуктан бул сүйлөм—баш сүйлөм. Экинчи сүйлөм ошол баш сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун себебин билдирди.

Багындырма байламталар маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай **себеп байламталар**, **шарттуу байламталар** жана **салыштырма байламталар** болуп үч топко бөлүнөт.

Себеп байламталар: *анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан//ошондуктан, анын үчүн//ошон үчүн, ошол себептүү, ошонун натыйжасында.*

Бул байламталар аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөрдүн бирөө баш сүйлөм болот да, экинчиси андагы айтылган ойдун себебин көрсөтөт:

Биз чебердеп алга жылуубуз керек, *анткени душман* бизден алыс эмес (Т. Сыдыкбеков). Бара турган жерибиз али да болсо алыс, *ошон үчүн* тездешибиз керек.

Себеп байламталар аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашкан багыныңкы сүйлөмдөрдүн алган орду бирдей эмес:

а) *Анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең* сыяктуу байламталар аркылуу баш сүйлөм менен байланышкан багыныңкы сүйлөмдөр дайыма баш сүйлөмдөн кийин айтылат:

Жолойго жардам берип кармашууга эч бир жылкычы даабады, *анткени* Жолойдун төмөн асты бийик аска (К. Жантөшев). Жалбарып олтурган Токтогул түндө түш көрүүгө мүмкүн эмес эле, *себеби* ал таң атканча кирпич ирмеген эмес (А. Токомбаев). «Мындан бир нече жыл мурда көзүм көрчү эмес эле» деген анын сөзүнө ишене алганым жок, *эмне үчүн* десең Коваленконун көзүндө ал оорунун эч бир белгиси жок (К. Баялинов).

б) *Андыктан, ошондуктан, анын үчүн, ошон үчүн, ошол себептүү* сыяктуу себеп байламталар аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашкан багыныңкы сүйлөмдөр ар дайым баш сүйлөмдөн мурда колдонулат:

Жаз айлары ысык болду, *ошон үчүн* чөп эрте куурады. Электростанция Волга дарыясынын тармагындагы сайга салынат, *ошондуктан* ал сай Волга дарыясынан бийик көтөрүлөт (К. Баялинов). Күз болсо аяктап бара жатат, анын үчүн кышка дагы мыкты

даярдана башташыбыз керек (Н. Байтемиров).

Шарттуу байламталар: *эгер, эгерде.*

Бул байламта катышкан багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү менен аяктайт да, баш сүйлөм дө айтылган ойдун шартын көрсөтөт; ал эми *эгер* байламтасы ал шарттык маанини дагы да күчөтүп көрсөтөт.

Шарттуу байламта көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн баш жагынан орун алат:

Эгер макул дейт экен, азыр эле алып кете койгула (Н. Байтемиров). *Эгер* бул айтканымы аткарбасаңар, анда мени менен илээшип убара болбогула (К. Жантөшев). *Эгерде* сен бир ишке макул болсоң, ошондой катты аласың (К. Баялинов).

Шарттуу байламталар баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдү өз ара байланыштыруу үчүн да кызмат кылат. Бул учурда баш сүйлөм мурда, багыныңкы сүйлөм кийин колдонулат:

Калган сөздү өзүң эпте, *эгер* достошолу десе (К. Жантөшев). Менин жагдайым ушул, аксакал, *эгер* билгиңиз келсе (М. Жангазиев).

Айрым учурда *эгер, эгерде* деген байламтаны баяндоочу шарттуу ыңгайдан болгон багыныңкы сүйлөмгө кошуп айтууга мүмкүн болсо, айрым учурда мүмкүн болбойт. Ал бөтөнчөлүктөр төмөнкү учурлар менен байланыштуу:

а) Баяндоочу шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү менен аяктаган сүйлөм шарттык маанини билдирсе, сүйлөмгө *эгер, эгерде* деген байламтаны кошуп айтууга болот:

Мен келсем, сен үйүңдө болосуңбу? Мындагы *мен келсем* деген сүйлөмгө *эгер, эгерде* деген байламталарды кошуп сүйлөөгө мүмкүн, анткени бул сүйлөмдө шарттык маани бар.

а) Баяндоочу шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү менен аяктатан сүйлөм айрым учурда шарттык маани эмес, мезгилди көрсөтөт. Мындай учурда ал сүйлөмгө *эгер, эгерде* байламтасын кошуп айтууга болбойт.

Мен келсем, сен үйүңдө жок экенсиң. Мындагы *мен келсем* деген сүйлөмгө *эгер, эгерде* деген байламтаны кошуп айтуу мүмкүн эмес, анткени бул сүйлөм шартты эмес, мезгилди көрсөтүп турат.

в) Татаал сүйлөмдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөмгө *эгер, эгерде* байламталарын катыштырып айтууга мүмкүн болгон күндө да, кээде алар кошулуп айтылса, кээде кошулбай айтыла берет. Анткени андай сүйлөмдөрдө шарттуулук маани, негизинен, -са мүчөсү аркылуу берилет, ал эми *эгер, эгерде* байламталары ошол шарттык маанини күчөтүп, тактап гана көрсөтөт. Ошондуктан шарттык маанини дагы да күчөтүп, тактап берүү керек болсо, сүйлөм тизмегине ал байламталар кошулуп айтылат да, андай максат коюлбаса, кошулуп айтылбайт:

Илгерки заман *болсо*, балам, сен эчтемеге жарабас элең. Эгерде ал аман болуп, баласынын өлгөнүн билген *болсо*, бай куш эмне болор эле? (К. Баялинов).

Салыштырма байламталар: *кандай—ошондой, канча— ошончо, канчалык—ошончолук.* Бул байламталардын *кандай, канча, канчалык* деген түгөйү багыныңкы сүйлөмдүн составынан, *ошондой, ошончо, ошончолук* деген түгөйү баш сүйлөмдүн составынан орун алат да, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөр бири-бирине салыштырылуу-өлчөө маанисинде колдонулат, бирок алар өз ара көпчүлүк учурда салыштырма байламталар аркылуу эмес, интонация аркылуу байланыш жасайт:

Сууктун ызгары жаш балдарга *кандай* баткан болсо, чоңдорго да *ошондой* баткан. Чоңдор *кандай* кыйналса, жаш балдар да *ошондой* кыйналган (К. Баялинов).

Салыштырма байламталар аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашкан багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү менен аяктайт. Ошондуктан ал сүйлөм шарттуулук же мезгилдик маанисинен да алыстабайт, бирок анын составында салыштырмалуулукту билдирүүчү *кандай, канча, канчалык* деген байламталар, баш сүйлөмдүн составында бул байламталарга жооп катары салыштырылып айтылган *ошондой, ошончо, ошончолук* болгондуктан, багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм өз ара салыштырмалуулук маанини да камтыйт. Ленин орденн менен Алтын жылдызды алганда

кандай толкундаса, азыр да *ошондой* толкундады (М. Жангазиев). Кайсы жерин *канчалык* катуу сүрсө, ал жери *ошончолук* отко кактагандай ысыды (А. Токомбаев).

Салыштырма байламталардын сүйлөм тизмегинен алган орду туруктуу эмес. Айрым учурда баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн араларында, көпчүлүк учурда баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтордун араларында, кээде бири багыныңкы сүйлөмдүн башында, бири баш сүйлөмдүн башында колдонула берет:

Канчалык мээнет кылсаң, *ошончолук* үзүрүн көрөсүң (макал). Төө *канча* болсо, анын жүгү да *ошончо* (макал). Карып жолдошу Бектурга *канчалык* жардамдашса, ал ага *ошончолук* ыраазы болду.

Байламталардын сүйлөм тизмегинде колдонулушу жана тыныш белгилери

Ар бир байламтанын сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара тутумдаштыруу функциясы бирдей эмес. Ошого байланыштуу андагы тыныш белгилеринин коюлушун да да айрым бөтөнчөлүктөр бар. Ал бөтөнчөлүктөр төмөнкүлөргө байланыштуу:

байламталардын ичинен *жана, менен, ары//нары, да//дагы//дале//деле, же//не//же* болбосо сыяктуу байламталар сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштырат, жана тыныш белгилеринин коюлушу төмөндөгүдөй учурга негизделет:

а) *Жана, менен* байламталары эки сөздү гана өз ара тутумдаштыра алат, бирок ал сөздөрдүн араларында эч кандай тыным болбойт. Ошондуктан ал сөздөрдүн аралары үтүр менен ажыратылбайт:

Асан *жана* Ашыр, Асан *менен* Ашыр.

б) *Ары//нары, да//дагы//дале//деле, же//не, же* болбосо сыяктуу байламталар эки же андан көп бир өңчөй мүчөлөрдү тутумдаштырат, бирок *дагы, дале, деле* байламталары өзүнүн алдындагы сөзгө, *ары//нары, же//не, же* болбосо өзүнөн кийинки сөзгө таандык болуп айтылат. Ошондуктан *да (дагы, дале, деле)* акиден көп бир өңчөй мүчөлөрдү тутумдаштыра турган болсо, бул байламтанын эң акыркысынын башкасынан кийин үтүр коюлат.

Мен *дагы*, сен *дагы* бир айылдын кишисибиз (Т. Сыдыкбеков). Ар бир нерсенин оңу *да*, тетириси *да* болот (М. Абдукаримов). Көгү *да*, кызылы *да*, карасы *да*, сарысы *да* бар. Алды жактагы көрүнгөн караан уй, *же* жылкы, *же* бодур таш болуу керек, анткени көрүнүшү ири (Н. Байтемиров). Шейшен — отличник, *ары* актив, *ары* комузчу.

в) *Жана, ары, да, же, же* болбосо деген байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү да байланыштырат. Ал эми *антсепд//ошентсе да, анткени, себеби, бирок, андыктан//ошондуктан, ошондо да//ошондо дагы, анткени менен//ошенткени менен, ошондой болгону менен, неге* десең, *эмне* үчүн десең, *ошон* үчүн, аның үчүн, *ошол* себептүү, *эгер, эгерде* сыяктуу байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү гана тутумдаштырат. Ошону менен бирге *да (дагы, дале, деле)* байламтасынан башкалары өзүнөн кийинки сүйлөмгө таандык болуп айтылат, ошондуктан үтүр бул байламталардан мурун коюлат:

Алымбайды колдоп жатышкан көрүнөт, *жана* анын кантип полкомдогу күйөө баласы аркылуу аракеттенип жаткан окшойт (М. Абдукаримов). Алар менен Шайыр эженин иши жок, *ошон* үчүн кеңешмесин кечки олтурушу ачылса, ал сөз алса, ал сүйлөсө (Т. Сыдыкбеков). Каныбегинди колуңан чыгарба, иттерге талатып, жаш өмүрүнө тиш салдырба, *а* сен, садагаң Каныбек, адам бол (К. Жантөшев). Мен алардын бирине да макул болбодум, *бирок* сен туурдлуу да эчтеме айтканым жок (М. Абдукаримов).

г) Айрым учурда *да* байламтасы *же, жана* сыяктуу байламталардан мурда (*да жана, да же* сыяктуу болуп) да айтылат. Бул учурда алар татаал байламталык милдетти аткара албайт, себеби *да* өзүнүн алдындагы сүйлөмгө же сөзгө таандык болуп айтылат. Ал эми ага жанаша турган *же, жана* өзүнөн кийин айтылуучу сөзгө же сүйлөмгө таандык болуп айтылат:

Полктун составында кыргыз *да*, казак *да*, өзбек *да*, татар *да*, дунган *да*, жана башкалар *да* бар эле (С. Каралаев). Ал кетер күндүн алдындагы кайра кайталанбас кезигишүү эсине түшкөндө, жүрөгү зырпылдап, бүткөн боюнан муздак тер чыга түшөт *да, же* уялганынанбы, *же* ызаланганынанбы, эки бети, кулактары күйүп жанып кызый түшөт (М. Абдукаримов).

д) Байламта *да* багыныңкы сүйлөмдөгү шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен аяктаган баяндоочунан кийин келип, багыныңкы сүйлөмдөгү ой баш сүйлөмдө айтылган ойго карама-каршы мааниде колдонулгандыгын билдирет да, үтүр менен ажыратылат: Жакындан келгенде кийми жат көрүнсө *да*, өңү жылуу учурайт (К. Баялинов). Акымдын бардыгы жөнүндө мен зардап канчалык *айтсам. да*, менин сөзүмдү бий ужет кылган жок (К. Баялинов). Бороон баягысындай кар учуруң *турса да*, көңүл сергек (Т. Сыдыкбеков). Ашым *калса да*, ишим калбасын (макал). Айыл тегиз *жатса да*, мен эмне үчүн дүр алда эмненин шырты эткен добушуна кулак түрүп чыйрыгып олтурдум (Ч. Айтматов).

БӨЛҮКЧӨЛӨР ЖАНА МОДАЛЬ СӨЗДӨР

Башка кызматчы сөздөр сыяктуу эле, бөлүкчөлөр да конкреттүү толук мааниге ээ эмес, абстракттуу грамматикалык мааниге ээ. Алар сүйлөмдөгү айрым сөздөргө, сөз айкаштарына, же бүткүл сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маанилерди жана модалдык, эмоциалдык маанилерди берет.

Бөлүкчөлөр тилдин тарыхый өсүш процессинин натыйжасында бүтүн сөздөрдөн келип чыккан. Бул үчүн кээ бир толук маанилүү сөздөр сүйлөм ичиндеги айрым сөзгө, же сүйлөмдүн өзүнө кандайдыр бир кошумча маани берүү максатында колдонула баштайт. Кийинчерээк алар бара-бара өзүлөрүнүн конкреттүү маанисинен алыстап, абстракцияланып, акырындык менен кызматчы сөзгө—бөлүкчөгө, айланган. Мисалы, байыркы түрк жазмасындагы **эрмиш** (эр+миш=болгон) атоочтугу азыркы кыргыз тилинде **имиш** (**и-миш**) түрүндө колдонулат. Адегенде бул сөз алгачкы «болгон» деген конкреттүү маанисинен таптакыр ажырап, болжолдоо маанисиндеги модаль сөзгө айланган. Ал кечээ келген имиш. Кийикки мезгилдерде бул модаль сөздүн негизи болгон «**и**» (<**эр**) кыскарып «миш» түрүнө айланып, күмөндүү маанилеш бөлүкчө катары колдонула баштады: **алганмиш**, **көргөнмиш**. Кээ бир бөлүкчөлөр, өзгөчө функционалдык бөлүкчөлөр (аткарган милдети боюнча бөлүкчөлөр), кийинчерээк гана бөлүкчөлүк мааниде колдонула баштагандыктан, ушул учурга чейин алгачкы тыбыштык составын сакташып, сырткы түрү жагынан бүтүн сөздөргө (сын атооч, тактооч) окшош келет: **так**, **дал**, **дагы**. Бул өңдүү бөлүкчөлөр сүйлөмдөгү синтаксистик-семантикалык функциясына карай кээде өзүнүн толук маанисинде, кээде бөлүкчөлүк мааниде колдонула берет.

Мисалы: *Так* ошол учурда Яровой келди (Н. Байтемиров) (тактагыч бөлүкчө). Ал убадага *так* (тактооч). Издегеним дин *дал* өзүн таптым (тактагыч бөлүкчө). *Дал* тийди (так тооч) ж. б.

Кээ бир сөздөр бөлүкчөгө айлануу мезгилинде алгачкы тыбыштык түрүн өзгөртүп, бүтүн сөздүн бөлүгү өңдөнүп гана калган: *да*, *гой*, *эч*, *эң*, *өтө*, *миш* ж. б. Бул сыяктуу көпчүлүк бөлүкчөлөрдүн жасалышы байыркы доорлорго туура келет, ошондуктан алардын кандайча пайда болгондугун аныктоо азыр өтө кыйын.

Бөлүкчөлөр башка сөз түркүмдөрүнөн мааниси жагынан да, грамматикалык жагынан да айырмаланып турат.

Бөлүкчөнүн маани берүүчү негизги сөздөрдөн айырмасы: алар толук лексикалык маанини билдирбейт — абстракттуу грамматикалык мааниге ээ. Ошол себептүү бөлүкчөлөр сүйлөм ичинде өзүнчө айрым колдонулбайт, дайыма маани берүүчү негизги сөз менен бирге айтылып, ага ар кандай кошумча маани берет. Бөлүкчөлөр жардамчы

сөздүн тобуна киргендиктен, өзүнчө жеке туруп сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт.

Өзүнчө туруп, толук лексикалык маанини билдире албоо өзгөчөлүгү бөлүкчөлөргө гана эмес жардамчы сөздүн башка түрлөрүнө кирген жандооч, байламталарга да мүнөздүү. Бирок бөлүкчөлөр, экинчи жагынан, өзүнө гана мүнөздүү болгон айрым белгилери боюнча жандооч менен байламтадан айырмаланып турат: биринчиден, көпчүлүк жандоочтор жана байламталар сырткы түрү жагынан бүтүн сөздүк формасын сактап калса (*карай, карап, жөнүндө, себеби, ошондуктан* ж. б.), бөлүкчөлөр алгачкы түрүн таптакыр өзгөртүп жиберген бүтүн сөздүн кичине бөлүктөрү сыяктуу көрүнөт (*миш, го, да, гой, гана* ж. б.). Экинчиден, маани жагынан жандоочтор атооч менен атоочтун, же атооч менен этиштин ортосундагы синтаксистик мамилени, катышты билдирип, байламталар сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырса, бөлүкчөлөр өзүнөн мурунку сөзгө, же сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маани «берип турат».

Айрым бөлүкчөлөр (*го, миш, бейм* ж. б.) сүйлөмгө модалдык маани берет, б. а. айтылган ойдун чындыкка карата болгон мамилесин билдирет. Бирок бул белги — ал экөөнү окшоштуруучу бир гана жалпылык белги. Чындыгында, бөлүкчө менен модал сөздөр төмөнкү белгилери боюнча бири-биринен айырмаланып турат:

1) модал сөздөр—сырткы түрү жагынан бүтүн сөздүн (**албетте, мүмкүн, сыягы, сөзсүз**); бөлүкчөлөр—бүтүн сөздүн айрым бөлүгү сыяктанып көрүнөт; 2) модал сөздөр сүйлөмдө айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын билдирет; бөлүкчөлөр болсо сүйлөмгө гана эмес, айрым сөзгө, сөз айкашына да кошумча маани киргизет; 3) көпчүлүк модал сөздөр модалдык маани берүү менен бирге, кээде өзүнүн алгачкы лексикалык маанисинде да колдонулуп калат:

Ырас, Асия адегенде эле өз пикирин түз айтты (Ч. Айтматов). Анын силердин үйгө келгени **ырас**.

Чыныгы бөлүкчөлөр болсо эч убакта толук лексикалык маанини билдире алышпайт, алар модал сөздөргө караганда бүтүн сөздүк формадан, бүтүн сөздүк касиеттен өтө алыстап кетишкен.

Бөлүкчөлөр жалаң гана жардамчы милдетти аткаруучу тилдин грамматикалык каражаттарына кирет да, дайыма толук маани берүүчү негизги сөздөр менен айкашып айтылат. Бул жагынан алганда, бөлүкчөлөр сөз мүчөлөрүнө да жакындашып кетет. Бирок бул экөөнүн ортосунда да чоң айырмачылык бар; мүчө—тилдин тарыхый өсүш процессинин натыйжасында тигил же бул сөз түркүмүнүн морфологиялык көрсөткүчүнө айланган. Көпчүлүк мүчөлөр, негизинен, белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөргө гана жалганып (этиштик мүчөлөр этиш сөздөргө, сын атоочтун мүчөлөрү сын атоочко, зат атоочтун мүчөлөрү зат атоочко гана жалганат), сөз жасоо, сөз өзгөртүү функцияларын аткарат. Мүчө тыбыштык составы жагынан туруктуу эмес. Ал тилдин тыбыштык законуна баш иет да, уңгудагы тыбыштарга карай үндүү, үнсүз тыбыштарын өзгөртүп, бир нече варианттарга ээ болот.

Бөлүкчөлөр болсо бүтүн сөз менен мүчөнүн ортосундагы аралык көрүнүш. Алар тыбыштардын ээрчишүү законуна баш ийбейт, ошол себептүү структуралык түзүлүшү туруктуу болот. Мүчө сыяктанып, белгилүү бир сөз түркүмүнө гана тиешелүү сөз менен айкашпастан, бардык эле сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөрдөн кийин келе берет.

Ушул сыяктуу өзгөчөлүктөр бөлүкчөлөрдү сырткы түрү (формасы) жана мааниси жагынан жардамчы сөздүн башка түрлөрүнөн так айырмалап ажыратууга мүмкүндүк берет.

Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн бөлүкчөлөр: сырткы түрүнө жана сүйлөм ичинде берген маанисине карай эки топко бөлүнөт: **чыныгы бөлүкчөлөр, функционалдуу бөлүкчөлөр.**

Чыныгы бөлүкчөлөрдүн көпчүлүгү сырткы түрү жагынан бүтүн сөздүн айрым бир бөлүгү өңдүү көрүнөт, же бүтүн сөз сыяктанганы менен, сүйлөм ичинде дайыма

бөлүкчөлүк гана мааниде колдонулат. Алар төмөнкүлөр: **гана, эле, да//дагы, дегеле, деле, деги, ээ, ыя, го, миш, гой, нак, как, түк, эң, өтө, абдан, эч, куду, ылгый, өңчөй//өңкөй, чылк, чылкый//чылгый, чымкый, бейм, беле, кап.**

Функционалдуу бөлүкчөлөр сырткы түрү жагынан толук маанидеги эле бүтүн сөздөр сыяктуу көрүнөт. Бирок кээде сүйлөм ичинде өзүнүн негизги маанисинен башка бөлүкчөлүк мааниде да колдонулуп калат. Алар бөлүкчөлүк мааниде келгенде алгачкы толук маанисинен алыстап, маани жагынан абстракцияланып, байланышкан сөзүнө, же сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маани берет: **дал, так, тим эле, жөн эле.**

Бөлүкчөлөр сүйлөм ичинде алган ордуна карай үч топко бөлүнөт: 1) Сөз алдында келүүчү бөлүкчөлөр: **дал, нак, как, куду, кап, эң, өтө, абдан, түк, эч, ылгый, өңчөй//өңкөй, чылк, чылкый//чылгый.** Булар дайыма өзү тиешелүү болуп турган сөздүн алдына жайланышат.

2) Сөздүн соңунан келүүчүлөр: **да, дагы, гана, эле, ээ, ыя, бейм, белем, го, миш, гой.** Булар ар дайым өзү тиешелүү сөздөн кийин келет.

3) Эркин колдонулуучу бөлүкчөлөр: **деле, деги, тим эле, жөн эле.** Булардын сүйлөм ичинде ала турган орду эркин: байланышкан сөзүнөн мурун да, кийин да келе берет.

Бөлүкчөлөр негизги маанисине карай төмөнкүдөй топторго, бөлүнөт:

1. Чектегич бөлүкчө: **гана, эле.**

2. Аныктагыч-тактагыч бөлүкчө: **да, дагы, деле, дале, деги, нак, как, куду, так, дал, кап.**

3. Сурама бөлүкчө: **ээ, ыя.**

4. Болжолдомо-сурама бөлүкчө: **бейм, белем.**

5. Күмөндүү бөлүкчө: **го, миш.**

6. Жалыныч бөлүкчө: **гой.**

7. Күчөткүч бөлүкчө: **эң, өтө, абдан, түк, чымкый, дегеле, тим эле, жөн эле, ылгый, өңчөй//өңкөй, чылк, чылкый//чымкый.**

8. Тангыч бөлүкчө: **эч.**

Бул бөлүкчөлөрдүн көпчүлүгү өзүнүн негизги маанисинен башка дагы бир нече кошумча маанилерге да ээ.

Чектегич бөлүкчө

Гана. Маани берүүчү негизги сөздөрдөн жана жандоочтон кийин келип, бир затты, белгини, кыймыл-аракетти башкаларлардын ичинен ажыратып бөлүп көрсөтүү, чектөө маанисин берет. Азыраак тактоо маанисине да ээ.

Жүн ириктерден **гана** арбын алынат (А. Убукеев). Балдар тепсей беришип, дүмүрүн **гана** калтырышыптыр (Т. Сыдыкбеков). Тоютту мол даярдасаңар **гана** сүт аласыңар (А. Убукеев).

Бирок бардыгыңарга эмес, бирөөңөргө **гана**, албетте, эң кыйын иштегениңерге **гана** берилет (Н. Байтемиров). Мен Ашым келгенден кийин **гана** кеттим.

Эле. Бул бөлүкчө **эле** деген жардамчы этиш менен омонимдеш. Экөөнүн бири-биринен айырмасы: а) **эле** жардамчы этиши кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде **эде, эди**, эле формаларында, түндүк диалектисинде **эле** формасында колдонулат. Ал эми чектегич бөлүкчө **эле** эки диалектиде тең эле формасында гана колдонулат; б) грамматикалык жагынан **эле** жардамчы этиши кыскартылган жак мүчөлөр менен жак талат (келген мен **элем**); **эле** бөлүкчөсү болсо толук жак мүчө менен жакталат (келген мен **элемин**); в) маани жагынан **эле** жардамчы этиши өткөн чактык маанини берет; **эле** бөлүкчөсү чектөө маанисин берет.

Эскертүү: **эле** бөлүкчөсүнүн башка бөлүкчөлөрдөн бир өзгөчөлүгү: ага айрым сөз мүчөлөрү жалгана берет: Мен **эле мин**, ушул **элеби**, Асан **эледир**.

Эле бөлүкчөсү, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Дайыма тиешелүү сөзүнөн кийин келет да, аны башкалардан ажыратып бөлүп, чектеп көрсөтөт: Карыя, өзүңүз эле бара койбойсузбу? (А. Убукеев). Ал ишке өзүмдү **эле** жиберибиз (Н. Байтемиров). Ал жамгырдын **эле** дабышы, тегеренейин (Б. Жакиев). Касиетиңиздин эки-үч эле белгисин айтайын, Чаке (Т. Сыдыкбеков).

2) Өзүнөн мурунку сөзгө күчөтүү маанисин берет.

Кемчиликтерди жоёлу деп айтып **эле** келе жатам (А. Убукеев). Амантур түз **эле** окуу үйүнө кирди (А. Убукеев). Шектенбей **эле** кой, анын айтканы чын (Н. Байтемиров). Бат эле өңүнөн азып, жүдөп кетти (С. Сасыкбаев). Апама баргым **эле** келип жүрөт (Б. Жакиев).

3) Кээ бир сөздөрдөн кийин келгенде, ага тактоо маанисин берет:

Алым жаңы **эле** аттан түшкөн (К. Жантөшев). Абдылданын жарадар болгонун Мамыр эми **эле** уккан (Н. Байтемиров). Аны элдин баары эле билет (Т. Сыдыкбеков).

Ошондон ушул күнгө чейин жакшы эле күттү (Б. Жакиев).

Аныктагыч-тактагыч бөлүкчө

Да. Бардык сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн кийин келип айтыла берет:

1) Өзүнөн мурунку сөздү өзгөчө белгилеп көрсөтөт, ага тактоо маанисин берет.

Бир аздан кийин ага Курман **да** жетти (К. Баялинов). Биздин жер дыйканчылыкка **да** ыңгайлуу (Н. Байтемиров). Бөлмөнүн ичи **да** жыпжылуу, таптаза (Н. Байтемиров).

Кээде бүткүл сүйлөмгө, андагы айтылган ойго тактоо маанисин берип калат. Мындай учурда **да** бөлүкчөсү дайыма сүйлөм аягында, баяндоочтон кийин айтылат:

Ал сөздүн туурасын айтты **да** (Т. Сыдыкбеков). Дагы эле мурдагыбыздай зар какшап кала беребиз **да!** (М. Абдукаримов). Бала деген эле ошол **да** (Т. Сыдыкбеков).

2) Өзүнөн мурунку сөздүн маанисин күчөтүп көрсөтөт: Мен баспаган тоо **да** жок. Мен баспаган коо **да** жок («Эр Төштүк»). Каны **да** бир, жаны **да** бир болушуп, ушул жердин кыргызы менен бир эл, бир журт (Т. Сыдыкбеков). Асманда бар мактай **да** булут жок (Н. Байтемиров). Көз алдыма ушул көрүнүш элестеди **да** турду («Ала Тоо»).

3) Айтылып жаткан ойго суроо-тактоо маанисин берет. Сүйлөм суроолуу интонация менен айтылат:

Эмесе, партия уюмунун чечимине киргизебиз **да?** (Н. Байтемиров). Анда айылга бүгүн эле чыгып кетебиз **да?** Мындагы айтылган ойго башкалар кандайча карай тургандыгын билүү үчүн, сүйлөм суроолуу оттенек менен айтылып жатат.

4) Сүйлөмдүн лексикалык составына карай айтылган ойду жактыруу маанисин берет: Бул ишти ырас гана бүтүрүп алдык **да**.

Силердин эрте келгениңер абдан жакшы **болду да**.

5) Айтылуучу ойго таңдануу маанисин берет. Мында айтылып жаткан окуянын болушун сүйлөөчү күтпөгөн болот да, анын капыстан боло калышына таңданат:

— Абыл! Сенин апаң келатат **да** (С. Өмүрбаев). Окуучулар тарап баратышат **да!**

6) **Да** шарттуу ыңгайдан кийин келсе, сүйлөмдүн экинчи бөлүмүндө айтылган ойго карама-каршы маани берет:

Көзү жокко көргөзсө **да** билбейт (Макал). Баканын өзү чөлдө **болсо да**, көзү көлдө (Макал). **Эстебейин десе да**, Самтыр көз алдына келе берди (Т. Сыдыкбеков).

7) **Да** бөлүкчөсү бир өңчөй мүчөлөрдү, же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып келгенде, байламталык милдетти аткарып калат. Бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырганда өзүнөн мурунку сөздүн маанисин өзгөчө белгилеп көрсөтүүчү бөлүкчөлүк маанисин да сактайт:

Клубда **да**, сарайда **да**, үйдө **да** өчпөс шамдар жанат (Т. Сыдыкбеков). Анткени ушулардын билимдүүсү **да**, сабырдуусу **да** Сапарбай болучу (Т. Сыдыкбеков).

Деле//дале. Булар **дагы+эле** деген эки бөлүкчөнүн бири тишинен келип чыккан.

Деле//дале бөлүкчөсү байланышкан сөзүнөн кийин же мурун келгенде, сүйлөмдүн лексикалык составына **карай**, түрдүүчө маани берет.

1) Өзүнөн мурунку сөздү айрыкча белгилеп, тактап көрсөтөт: Каратай **деле** мурапчылык кесипти Сабырбектен кем билбейт (Ч. Айтматов). Машиналар **дале** киши сыяктуу багууну, асыроону талап кылат (С. Сасыкбаев). Быйыл өздөрү **дале** келишер (А. Токомбаев). Аялдар зор күч экендиги шахтадан **дале** сезилет (С. Сасыкбаев).

2) **Деле//дале** бөлүкчөсү шарттуу ыңгайдан кийин келсе, сүйлөмдүн экинчи бөлүмүндө айтылган ойго карама-каршы маани берип калат:

Чакырылса **деле** келишмек эмес (Т. Сыдыкбеков). Өмүр кыйкырса **дале**, тигилер укмаксан болуп кете беришти.

3) **Деле** бөлүкчөсү бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылса, же байланышкан сөзүнөн мурун келсе, аларга күчөтүү маанисин берет:

Деле күлкүлөрү таш жарат (Т. Сыдыкбеков). Самтыр өзүн **дале** жанга теңебейт (Н. Байтемиров). Көк торгун көйнөгү **дале** жарашыктуу, **дале** кептүү, көрктүү (Т. Сыдыкбеков). — Кой, кызым, **дале** сен көйнөк тиккенди **коё** турчу (Т. Сыдыкбеков). Мындай балаа **дале** жок («Сейтек»). Көрчү, **дале** камырап койбойт, ой! (Т. Сыдыкбеков).

Деле//дале бөлүкчөлөрүнүн «**дале**» деген түрү этиш менен байланышып келсе, кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтүп, бөлүкчөлүк мааниси эмес, тактоочтук мааниси берип калат, башкача айтканда, андай учурда толук мааниге ээ болуп, тактооч болуп калат:

Ой, Чаргын, **дале** бул жердесиңби? (Т. Сыдыкбеков). Ыш кырган бороон **дале** басылган жок (С. Сасыкбаев). Келинчеги **дале** ордуна козголо элек (Т. Сыдыкбеков).

Дагы — функционалдуу бөлүкчө. Бөлүкчөлүк мааниде келгенде дайыма өзүнөн мурунку байланышкан сөзү менен бирге айтылып, орун жагынан андан кийин келип жайгашат; басым аяккы муунуна түшөт. Берген мааниси боюнча **да** бөлүкчөсү менен маанилеш.

1) Өзүнөн мурунку сөздү өзгөчө белгилеп, тактап көрсөтөт: Танканы алар **да** ала албады, биз **дагы** алып кете албадык (А. Токомбаев). Анан калса тоодогу түн **дагы** жүрөккө жакын сезилет (Н. Байтемиров). Аңгыча Суусар **дагы** кирди (Н. Байтемиров).

2) Бөлүкчө **дагы** багыныңкы сүйлөмдүн шарттуу ыңгайдан турган баяндоочунан кийин келгенде, аны менен бирдикте туруп, баш сүйлөмдө айтылган ойго карама-каршы маани берет:

Элдин бардыгы небак **жатса дагы**, Ажардын колу бошободу (К. Баялинов). Март айы **болсо дагы**, азыр бул жерде жаз белгиси жок (К. Жантөшев).

3) Дагы кээде бир өңчөй мүчөлөрдү тутумдаштырып, байламталык милдетти да аткарат. Бул учурда ал бөлүкчөлүк маанисин да сактап, өзүнүн алдында турган бир өңчөй мүчөнү өзгөчө белгилеп, тактап көрсөтөт:

Бирок кыз дагы, эне дагы үктаган жок (Ч. Айтматов). Жерди дагы, сууну дагы сагындык (Т. Сыдыкбеков).

4) Кээде кекетүү, кекээрлөө маанисин берип кадат:

Башына сербейтип байлап коюшат экен дагы (Т. Сыдыкбеков). Дагы бүгүн эле бүтүрөм деп коёт.

Эгерде дагы этиш сөз менен байланышып, **еще** деген мааниде келсе, тактооч болуп калат; мындай учурда басым анын биринчи муунуна түшүп айтылат:

Арадан бир аз убакыт өткөрүп, кемпир дагы сурады (Т. Сыдыкбеков). Батыш дагы үндөгөн жок (Н. Байтемиров).

Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөрдүн ичинен төмөнкүлөр дайыма өзүлөрү байланышкан атооч сөздүн алдына жайланышып, анын маанисин тактап, өзгөчө белгилеп көрсөтөт.

Как. Как төбөсүнөн дарылдаган ачуу дабыш чыкты («Ала Тоо»). **Как** жүрөктөн найза жеп, ат үстүнөн кулады («Курманбек»). Кудайназар жаман чал. Анык душман **как** ошол («Эр Табылды»). Менимче, иштин келечек ийгилигине ишенген киши **как** ошондой сүйлөйт (Н. Байтемиров).

Куду. Чолпон **куду** Сабыр сыяктуу боорукер, көңүлү өтө-назик эле (А. Токомбаев). Анын уулу Бекжан да **куду** өзүн тарткан (М. Абдукаримов). **Куду** эзелки тааныштардай алар ынтымактуу сейил өткөрүшкөн (Т. Сыдыкбеков). Баштык **куду** куурчактын баштыгы сыяктуу (А. Токомбаев).

Нак. **Нак** ушул сөзү тиге таасир этти белем (Т. Сыдыкбеков). **Нак** ошол секунддан тартып, **нак** ушул класста балаңдын келечеги башталат (Т. Сыдыкбеков). Ашыр бургунун өзөгүн **нак** толтосуна чейин катмарга житирди (С. Сасыкбаев).

Эскертүү: **Нак** бөлүкчөсүн анын омоними болгон **нак** тактоочу менен чаташтырбоо керек. Алардын бири-биринен айырмасы: бөлүкчө дайыма атооч сөздүн алдында келип, аны өзгөчө белгилеп, маанисин тактаса, тактооч дайыма этиш сөздүн алдында келип, кыймыл-аракеттин сыпатын билдирет: **нак** төлө, **нак** бер, **нак** ал.

Кап. Бул бөлүкчө «ортосу» деген бир гана сөз менен бирге айтылат.

Жайдын **кап** ортосунан чөп чабууга киришти (Т. Сыдыкбеков). Ун мешоктун **кап** ортосунан болду.

Так, дал бөлүкчөлөрү — функционалдуу бөлүкчөлөр. Булар бөлүкчөлүк мааниде келгенде, дайыма атооч сөздөрдөн мурун келип, алардын маанисин тактап көрсөтөт:

Майга жасап жаткан нан **так** ошол үйдө экендигине ишеништи (А. Токомбаев). Чекесинин **так** ортосунда чоң меңи бар (М. Элебаев). **Так** силердин өлүмүңөр менен бүттү (А. Токомбаев). Шаар багынын **дал** орто жеринде «Ударник» киносу бар (К. Баялинов). Сын-сыпаты, өңү **дал** атасынын өзү (Ш. Бейшеналиев). — Макул, **дал** сен айткандай болсуң (К. Жантөшев).

Эгерде дал, **так** этиш сөздүн алдында туруп, анын сыпатын көрсөтсө, тактоочтук маанисинде келет: **дал** тийди, **так** сүйлө, **так** айт, **так** киши.

Деги. Бул бөлүкчөнүн сүйлөм ичинде алган орду эркин келет жана бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылып, андагы ойго тактоо, бышыктоо маанисин берет: — Ооба, Сапаш жан, **деги** ошонун жоругу жаман (Т. Сыдыкбеков). Терең көңүл уул, кыздар **деги** сонун турбайбы (Ж. Бөкөнбаев). Баш кабы айтчы, курбум, айтчы **деги** (Ж. Турусбеков).

Сурама бөлүкчө

Ээ. Дайыма сүйлөм аягына келет да, сүйлөөчү анын жардамы менен айтылып жаткан ой жөнүндө башка бирөөнүн пикирин билүүнү каалайт, берилген суроого жооп берүүгө түрткүлөйт.

Байкуш Тайлак дүйнөнүн жүзүн көрбөй кеткен экен **ээ**, чиркин (А. Токомбаев).—Баса, сенин кардың ачты **ээ**? (К. Бектенов).—Суусамырдын сонун учурудур **ээ**? (Н. Байтемиров).

— Күтүп калдыңыз **ээ**? (Т. Сыдыкбеков).—Быйыл пахта жакшы чыккан экен **ээ**?

Ыя. 1) Көбүнчө суроолуу сүйлөмдөн кийин, же өтүнүү маанисиндеги сүйлөмдөн кийин келип, анын суроолуу маанисин дагы да тактап, күчөтүп көрсөтөт; берилген суроого жооп берүүнү талап кылат:

— Сен таарындыңбы? Катуу таарындыңбы **ыя**? (Ч. Айтматов).—Эмне унчукпайсың **ыя**? (Ч. Айтматов).—Андайлар сенин шакиртиң болбойбу **ыя**? (А. Токомбаев). — Бул эмне деген кеп **ыя**? (Т. Сыдыкбеков).

2) Сүйлөмдүн ички маанисине карай кээде кекээрлеп-суроо маанисин берет. Мындай учурда **ыя** бөлүкчөсү сүйлөм башында да келип калат. Сүйлөм башында келгенде, кийинки сөздөн азыраак тыным аркылуу бөлүнүп айтылгандыктан, үтүр менен ажыратылып жазылат:

— **Ыя**, сен кайсы элчи элең? — **Ыя**, кайсы Ыманбайсың?! Үксөйгөн калпагыңды төбөңдөн түшүрө чабайынбы **ыя**?!

— Көргүлүктү көрсөтө турган сенсиңби **ыя**?!

Кээде сүйлөм аягында эки бөлүкчө катар айтылыпда калат. Мындай учурда да экөө тең өз маанилерин сакташат. Көбүнчө бул бөлүкчөлөр төмөнкүдөй тартипте айкашат: **ээ+ыя**,

го+ыя, го + ээ.

Менин бактым бар **ээ ыя?** (Н. Байтемиров). Сен чочуп жатасың го ыя? (К. Бектенов). Султандар кечээ эле кетип калышкан го ээ?

Көпчүлүк түрк тилдеринин (казак, өзбек башкыр, алтай, шор ж. б.) грамматикаларында «**бы**», «**чы**» элементтери да сурама бөлүкчө катары каралат. Кыргыз тилинде болсо булар мүчөгө айланып кеткен: уланган сөзүнүн аягындагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай булардын составындагы тыбыштар да өзгөрүп турат; дайыма жалганган сөзү менен бирге жазылат: **бардыбы, бердиби, өртпү, отпу, алчы, көрчү, илчи, олтурчу.**

Диалог иретинде айтылган сүйлөмдөрдө ыя бөлүкчөсү өзүнчө жалгыз келип эле бирөөгө кайрылып айтылган сөзгө сүрүлүү—жооп катары колдонулат, же берилген суроону жакшы укпай калган учурда аны толук угуу максатында кайтарып суроо маанисинде колдонулуп калат:

— Жекинтай!

— **Ыя?**

— Бери кел! (Б. Жакиев).

— Омор, алдагы китепти алып келчи?

— **Ыя?**

— Алдасы китепти алып келчи дейм!

Болжолдоо-суроо бөлүкчөсү

Эгерде сурама бөлүкчөлөр берилген суроого экинчи бирөөнүн жооп беришин талап кылса, болжолдоо-суроо бөлүкчөсү аны талап кылбайт. Сүйлөөчү киши бул бөлүкчөнүн жардамы менен айтылып жаткан ойго өз ичинен гана болжолдоо-суроо маанисин берет.

Бейм (бы +де+й+м). Дайыма сүйлөмдүн аягында келип, ага болжолдоо-суроо маанисин берет. Эгерде сүйлөөчү айтылуучу ойдун сүрүлүү маанисин өзгөчө белгилеп көрсөткүсү келсе, сүйлөмдүн аягына суроо белгиси коюлат; эгерде анын болжолдоо, күмөндүү маанисине өзгөчө көңүл бурса, сүйлөмдүн аягына чекит коюлат:

Байкабай каласыз бейм? (К. Баялинов). Күлкүгө көтөрүлө түштү бейм? (Т. Сыдыкбеков). Быйыл айгырлар куп табына келдибейм (Н. Байтемиров). Кумда өлүгү калган бейм (Ж. Бөкөнбаев).

Белем (бы+эле+м) — функционалдуу бөлүкчө. Бөлүкчөлүк мааниде келгенде дайыма «белем» формасында айтылып, сүйлөмдүн 3 жана 2-жактагы ээси менен байланышат. Маани жагынан айтылып жаткан ойго болжолдоо-суроо маанисин берет:

Аскер кызматы ага жаккан белем? (Т. Сыдыкбеков). Бул топтун күлкүчүсү тигил Акия деген кетирейген сары келиң белем (Т. Сыдыкбеков). Байкуш кемпирдин башы айланып кетти белем (Т. Сыдыкбеков). Айтылуучу аңгеме айтылып, күлөр күлкү түгөнгөн белем (Т. Сыдыкбеков).

Эгерде тутумунда «**белем**» бөлүкчөсү бар баяндооч экинчи жактагы ээ менен байланышса, ал бөлүкчөдөн кийин экинчи жактын жак мүчөсү улана берет жана бөлүкчөлүк суроо болжолдоо маанисин сактайт:

— Капырай, **баласаак** белемсиң? (С. Сасыкбаев). Э, эже ке, **алжып калган** белемсиң (Ж. Турусбеков).—Э, жарыктык! Чындыгында эле жаткан бир **бабыр белемсиз!** (А. Убукеев).

Эгерде баяндоочтун тутумуна «белем» катышып, бирок ал сүйлөмдүн 1-жактагы ээси менен байланышып турса, болжолдоо-суроо маанисин билдирүүчү бөлүкчөлүк функцияда эмес, жардамчы этиштик мааниде колдонулуп, сүйлөмгө суроо маанисин берет:

Же **мен байкуш** силерге өгөй **белем**, айтчы энем? (Ж. Турусбеков). Ошол жылы

силердикине **мен барган белем**? Силердей жаш болсом, тоону томкоруп, **иштин** жүрөгүн **албас белем** (А. Токомбаев).

Күмөндүү бөлүкчө

Го. 1) Айтылуучу ойго күмөндүү, божомолдоо маанисин киргизет:

Ушул иш өтө опурталдуу **го**, Каныбек! (К. Жантөшев). Болжолу, Абдылданы Андрей ооруканага жөнөткөнү жаткан **го** (Н. Байтемиров). — Эртең эле көрүшөбүз **го** кайтып (Т. Сыдыкбеков). Бул Керимдин төөсү **го**? (А. Токомбаев).

2) Айтылып жаткан ойду тактайт: Мен сенден эч сырымды жашырбаймын **го**! (Н. Байтемиров). Ыйлаак бала энеге түк тынчтык бербейт **го** (Н. Байтемиров). Бул ашуу далайдын жүрөгүнө тийди **го** (А. Токомбаев). Күч элде экен **го**, кулун дарым (А. Токомбаев).

Миш. Бул **имиш** (**эмиш**+**э(р)**+**миш**) деген модаль сөздүн кыскарып ((**и**) **миш**), бөлүкчөгө айланган түрү.

1) Байланышкан сөзү менен бирте жазылат да, бирөөдөк угуп-билген ой-пикирге жоромолдоо маанисин берет: «Серкенин кашаасы» деген ат ошондон калганмиш (М. Элебаев); Өмүрү жететмиш (А. Токомбаев). Эртең шаарга бар (Н. Байтемиров). Көптүн ортосуна түшөтмиш (Т. Сыдыков).

2) Кээде айтылып жаткан ойго жактырбоо, мыскылдоо, какшыктоо маанисин берет: Бул ишти ал бүгүн эле бүтүрүп коётмиш.

Жалыныч бөлүкчө

Гой (<кой—этиш). 1) Экинчи бирөөдөн бир нерсе жөнүндө ичинен жакшы көрүү, жалынуу маанисинде өтүнүүнү билдирет:

— Ырдай гой, мейли, Макишти уялтам десеңиз, орусча ырдап жибериңиз. Бара гой, кулунум. Эртең менен бара гой,— деди (А. Токомбаев).—Окуй гой, окуй гой, көпөлөгүм, окуй гой (Т. Сыдыкбеков).

2) Сүйлөмдүн лексикалык составына карай айтылуучу ойго кекетүү, кекээрлөө маанисинде буйруу, улуксаат берүү маанисин берет: Бара гой, мында теңиз жок! (Т. Сыдыкбеков). Суусун жок, бара гой, кагылайын... (Т. Сыдыкбеков). Кетсең кете гой, айланайын.

Күчөткүч бөлүкчө

Күчөткүч бөлүкчөлөр дайыма байланышкан сөзүнөн мурун келип, анын маанисин күчөтүп көрсөтөт.

Эң. Көбүнчө сын атоочтор менен, айрым тактоочтор менен, кээде алды, үстү, арты деген жардамчы атоочтор менен бирге айтылат: Данил камерага эң кеч кайтты (А. Токомбаев). Бул эң сонун, эми силерден жашырып кереги жок (А. Токомбаев). Ал үйлөрдүн эң жогоркусу жумурткадай аппак, калган үчөө боз төбөл (А. Токомбаев).

Өтө. Сын атооч, этиш, кээ бир тактоочтор менен бирге айтылат:

Бул суу кичинекей көрүнгөнү менен, өтө тентек, өтө шок (А. Токомбаев). Сатар карыянын өткүр сөзүнө өтө ыраазы болду (А. Токомбаев). Аны ушул цехте иштеген өтүкчүлөр да өтө сыйлашат (К. Бектенов). Байылкы жыл да өтө кыйын болду (М. Элебаев).

Абдан. Бул бөлүкчө да сын атооч, этиш, айрым тактоочтор менен бирге айтылат: Анын ушул отурушу абдан сулуу көрүнөт (Н. Байтемиров). Ошого абдан өкүнөм (А. Токомбаев). Козуларды жайып отуруп айылдан абдан узап кетиптирмин (М. Элебаев). Командирдин айтканы **абдан** туура (А. Токомбаев). Сендей балдар бизде **абдан** көп (А. Токомбаев).

Кээде диалог иретинде айтылган речте **абдан** бөлүкчөсү бүткүл бир ойдун ордуна да колдонулуп калат:

— Султан, быйыл кандай эс алдың?

— **Абдан**.

Эгерде эң, өтө, **абдан** бөлүкчөлөрү чектегич **эле** бөлүкчөсү менен бирге айтылса, өзүлөрүнөн кийинки сөздүн маанисин ого бетер күчөтүп көрсөтөт: Бала мага эң **эле** аянычтуу көрүндү (А. Токомбаев). Бул окуя эң **эле** тез тарады (А. Токомбаев). Баланын кебетеси өтө **эле** бош, өтө **эле** аянычтуу (А. Токомбаев). Бул жаза **абдан эле** туура (А. Токомбаев).

Эбегейсиз. Айрым сын атооч, тактооч, зат атоочтордон, этиштен мурун келип, аларга күчөтүү маанисин берет: Партия коммунисттик курулуштун **эбегейсиз** зор планын иштеп чыкты («Коммунист»). Кыргызстанда кен байлыктары **эбегейсиз** көп табылды. Баштагыга караганда **эбегейсиз** жылыштар бар экендигинде талаш жок го (Н. Байтемиров). Анархан менен Дарыяхан үчүн **эбегейсиз** кубаныч болду (К. Жантөшев). Күн **эбегейсиз** ысып, жерди какшытып жиберди (Т. Сыдыкбеков).

Түк. Дайыма терс маанидеги этиштин, же тангыч **жок** деген сөздүн алдында келип, алардын терс маанисин күчөтүп көрсөтөт: Ал түк билбейт (М. Элебаев). Мен сизден түк эчтеме күтпөймүн (А. Токомбаев). Очордун кылыгы менен келиндин өлүмү түк эсимден кетпейт (А. Токомбаев). Мен жаратылышка түк ыраасы эмесмин (А. Токомбаев).

Чымкый. Дайыма заттын өңү-түсүн билдирүүчү сын атоочтун алдында келип, сапаттык белгини күчөтүп көрсөтөт: **Чымкый** жашыл куртка кийген кишилерге карады («Сов. Кыргызстан»). **Чымкый** кара, **чимкый** кызыл, **чимкый** көк, **чимкый** ак.

Дегеле (<деги+эле). Сын атоочтон, этиш сөздөрдөн, айрым тактоочтордон мурун келип, аларга күчөтүү мааниен берет: Колхозчулардын бүгүнкү кыймылы **дегеле** жандуу (К. Каимов).

Дегеле эчтемени кыртышы сүйбөйт (Н. Байтемиров). Акмат үнүн колдуратып, **дегеле** салабаттуу сүйлөдү (Н. Байтемиров). Андрей болсо бөөт-чөөт кылып **дегеле** түрдүү нерселерди айдайт (Н. Байтемиров).

Ого бетер. Көбүнчө этиш сөздөр менен, кээде сын атоочтор менен байланышып келип, алардын маанисин күчөтүп көрсөтөт: Күн ысыганда **ого бетер** тынчы кетти (М. Элебаев). Бул кишинин сөзү мени **ого бетер** кызыктырды (А. Токомбаев). Арабага түшүп келесиң деген сөз Жапарды **ого бетер** кубантты (А. Токомбаев). Аялдын көңүлүн көтөрүш үчүн олтургандар **ого бетер** сүйкүмдүү мамиле кылышат (А. Токомбаев).

Ылгый, өңчөй//өңкөй, чылк//чылгый. Бул бөлүкчөлөр көбүнчө зат атооч, сын атоочтордон мурун келип, аларга күчөтүү маанисин берет: Коммунисттик эмгектин Сусоев баштаган бригадасы **ылгый** жаштардан түзүлдү (С. Сасыкбаев). **Ылгый** эгиз козу алып, этке төгүп бериптир (С. Абдыкадырова). Буттарына кийгендери өңчөй кийиз өтүк (А. Убукеев). Бир күнү жайлоо советинде өңчөй активдердин чогулушу болуп калды (К. Жантөшев). Күлкайырдай жайнаган өңкөй жаштар (Т. Сыдыкбеков). Өңкөй мылтыктуу немелер экен (Т. Сыдыкбеков). **Чылк** аппак жүндү бир башка жыйдырды (Т. Сыдыкбеков). **Чылк** таалайлуу жаштар жүрсүн комсомолдор тобунда (К. Маликов).

Чылгый баары кызыл жоолук келин, кыздар салынып (Т. Шамшиев).

Кээде жогорку бөлүкчөлөрдөн кийин **гана** бөлүкчөсү келип, аларга чектөө маанисин кошумчалайт: Алачыкта өңчөй **гана** аялдар калган экен («Ала-Тоо»). Мектептин тегерегине **чылк гана** терек тиктик.

Тим эле, жөн эле — функционалдуу бөлүкчөлөр. Булар **дим**, жөн деген тактоочтор менен **эле** бөлүкчөсүнүн айкашынан түзүлгөн. Бөлүкчөлүк мааниде келгенде көбүнчө эмоционалдуу маанидеги сөздөр менен байланышып келет да, толук маанисинен таптакыр алыстап, өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин берет. Сүйлөм ичинде алган орду эркин: байланышкан сөзүнөн мурда, кийин да келе берет: Мунуңар **тим эле** учуп кетет тура (Т. Сыдыкбеков). Пай-пай, сууктун күчүн карачы, жөн **эле** бетти жалайт (Н.

Байтемиров). Апий ботом, бул жериңер **тим эле** бейиштин төрү го («Жаш ленинчи»).

Эгерде **тим эле**, жөн **эле** деген айкаштар эмоционалдуу маанидеги эмес, жайынча гана айтылган сөз менен байланышып келсе, өзүнүн толук маанисин сактап, тактоочтук маанини берип калат: Сөз ирети келгенде **тим эле** айтып койду (Н. Байтемиров). Кантер экен, **тим эле** койсоңор («Сов. Кыргызстан»). Бул жолу үйгө жөн **эле** кирип келди (А. Убукеев). Ай, Батыш, сен мага жөн **эле** таарынып жатасың (Н. Байтемиров).

Тангыч бөлүкчө

Эч (иран тилинен кирген). Зат атоочтордон мурун келип, ага терс (тануу) маанисин берет, же терс маанидеги этиштин алдына келип, анын терс маанисин күчөтүп көрсөтөт: Сенде тамашадан башка **эч** өнөр жок (А. Токомбаев). Бирок **эч** үн чыгара албады (А. Токомбаев). Алымдын карааны **эч** көрүнбөйт (К. Жантөшев). Анын кабарын **эч** укпадым.

Эч бөлүкчөсү сурама ат атоочтор менен айкашып, тангыч ат атоочторду уюштурат: **эч ким, эч качан, эч кайда, эч кайсы** ж. б.

Бөлүкчөлөр да, жардамчы сөздүн башка түрлөрү сыяктуу эле, өзүнчө туруп сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Байланышкан сөзү сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткаrsa, бөлүкчө да ошол мүчөнүн составына кирет:

Чолпон адабиятты **эч жакшы** түшүнчү (А. Токомбаев) (бышыктоочтун тутумунда). Бригадир башкарманы **ээрчитип келген го** (К. Каимов) (баяндоочтун тутумунда). **Так ошол** керек (Н. Байтемиров) (ээнин тутумунда).

Модаль сөздөр сүйлөмдө айтылган ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон ар түрдүү катышы жөнүндө сүйлөөчүнүн көз карашын билдирет.

Модаль деген термин латындын «**модус**» — способ (**жол, ык**) деген сөзүнөн алынган. Тактап айтканда, тиги же бу кыймыл-аракетти иш жүзүнө (чындыкка) ашырууга мүмкүндүгүн, зарылдыгын, айтылган ойдун аткарыларына ишенгендикти, же күмөндүүлүктү, кандайдыр бир окуянын болгондугу анык, же болжолдуу экендигин билдирет.

Тарыхый жагынан модаль сөздөр маани берүүчү негизги сөздөрдөн чыккан. Андай сөздөр сүйлөм ичинде жаңы функцияда — айтылган ойдун чындыкка карата болгон мамилесин көрсөтүү функциясында колдонула башташы менен, алар акырындап алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, абстракттуу мааниге ээ болуп, сөздөрдүн өзүнчө бир тобун түзүшкөн.

Модаль сөздөргө төмөнкүлөр кирет: **албетте, арийне, бал ким, мүмкүн, ыктымал, чамасы, болжолу, сыягы, кыязы, чагымда, чындыгында, ырас, сөзсүз, шексиз, керек, тийиш, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш, дейм, ооба, кана.**

Кыргыз тилиндеги модаль сөздөр сөздүн бул категориясы катарында биротоло калыптанышы жана модалдык мааниси жагынан бирдей баскычта эмес. **Албетте, арийне, балким, имиш, чындыгында** ж. б. деген сыяктуулар биротоло модалдык мааниге өтүп кеткен. Калгандары болсо кээде модалдык мааниде колдонулса, кээде өздөрүнүн толук лексикалык маанисинде колдонулуп калат. Андай сөздөрдүн өзүнүн негизги маанисинде, же модаль сөздүк функцияда колдонулгандыгы сүйлөм тизмегинен белгилүү болуп турат. Аны төмөнкү мисалдардан ачык көрүүгө болот:

Модалдык сөздөр	Лексикалык маанисинде	Модалдык мааниде
көрүнөт	Ушул кысыктан ары чыкканда айыл көрүнөт (К. Жантөшев).	Өпкөмө да ок тийген көрүнөт (К. Баялинов) (божомолдо маанисинде)
керек	Ырас, токтоолук ар качан керек (К. Жантөшев).	Анын карындашы пери кызынан, же бейиштин нур

		кыздарынын болсо керек (К. Жантөшев) (божомолдоо маанисинде).
окшойт	ал жердин бетин күмүш нуру менен бөгөлгөн айга да окшойт (К. Жантөшев).	Асан үйүндө окшойт (божомолдоо маанисинде).

Модаль сөздөр төмөнкүдөй белгилерге ээ:

1. Семантикасы боюнча айтылган пикирдин чындыкка карата болгон ар түрдүү мамилесин (анын аныктыгын, күмөндүүлүгүн, болжолдуулугун, аткарылышы мүмкүн, зарыл экендигин ж. б.) билдирет.

2. Грамматикалык курулушу жагынан кыргыз тилиндеги модаль сөздөр бир түрдүү эмес:

а) **албетте, арийне, балким, чагымда, чындыгында** дегендер уңгу түрүндө, же аягындагы мүчөлөр менен бирдикте сенек формага айланып кеткен. Булар мүчөлөп өзгөрбөйт; алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, дайыма модалдык мааниде колдонула турган болуп калышкан:

б) **сөзсүз, шексиз** деген сөздөр да өзгөрбөй турган сенек формага айланган, бирок модалдык мааниси менен катар, кээде өзүнүн лексикалык маанисинде да колдонулуп калат: Омордун бүгүн келери **шексиз**.

в) **керек, мүмкүн, чамасы, сыягы, ырас** дегендер модалдык мааниде колдонулганда гана мүчөлөп өзгөрбөйт, а өзүлөрүнүн толук лексикалык маанисинде келгенде аягына ар түрдүү сөз мүчөлөрү жалгана берет: **керекке** жарат, мүмкүндүк жок, **чамасын** көрдүм, алган сыягың бар, көргөндүгүн **ырас**та ды ж. б.

г) **тийиш, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш** дегендер модалдык мааниде турганында да мүчөлөп өзгөрө берет: алууга **тийишсиз**, келген **көрүнүшөт**, кечиккен **окшойм**, алган өңдөнөсүң, көргөн сыяктуусуң, алган **имишмин**.

3. Модаль сөздөр синтаксистик функциясы жагынан да бирдей мүнөздө эмес:

1) **Албетте, арийне, балким, мүмкүн, чамасы, кыязы, сыягы, болжолу, чагымда, сөзсүз, шексиз, ырас, чындыгында** деген модаль сөздөр сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жактан байланышпайт; кандайдыр бир суроого жооп берип, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара алышпайт; киринди сөздүк гана милдетти аткарышат. Айтууда тыным аркылуу сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн бөлүнүп турат; жазууда, сүйлөм ичинде алган ордуна жараша, өзүнөн кийин, мурун, же эки жагынан үтүр менен ажыратылат.

Булардын ичинен сөзсүз, **шексиз** модаль сөздөрү, аз да болсо **албетте, балким, мүмкүн** деген модаль сөздөр да кээде, көбүнчө, түздөн-түз сүйлөмдүн баяндоочунун алдына жайгашканда, андан тыным аркылуу бөлүнүп айтылбайт, ошол себептүү мындай учурда алар жазууда үтүр менен ажыратылбайт, бирок сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпай, киринди сөздүк милдетти аткара берет:

Жеңем эми Даниярды ырда десе, ал сөзсүз ырдайт... (Ч. Айтматов). Бермет бүгүн **шексиз** келет (Т. Сыдыкбеков). **Албетте** тааныймын! (А. Токомбаев). **Балким** көрүшөбүз, кош болуңуз (А. Токомбаев). Мүмкүн келер.

2) **Албетте, мүмкүн, сөзсүз, шексиз, ырас** модаль сөздөрү айрым убактарда диалог иретиндеги сүйлөмдөрдө берилген суроого жооп катары айтылат да, өзүнөн мурунку сүйлөм менен байланыштуу алганда, белгилүү бир ойду түшүндүрүп, сүйлөмдүк мааниге ээ болушат. Экинчи жагынан, өзүлөрүнүн модалдык маанисин да сакташат:

- Балким, түндөсү келбей, күндүз келер?
- Мүмкүн (К. Жантөшев).
- Тигине, шытыр-шытыр дабыш чыккансыйт.
- **Ырас эле** (К. Жантөшев).

— **Дурус, дурус...** Андай адамдардын алдында адептүүлүк менен отуруу, жакшылап кызмат кылуу чоң сооп экенин билесиздерби? — деп, Аппак кожо өтө салабаттуулук менен айтты.

— **Албетте!** — деп, тиги кожо учууга умтулган кулаалыча ыгырыла кетти (К. Жантөшев).

— Быйыл да планды ашыра орундатасыңарбы?

— Сөзсүз!

3) **Керек, тийиш, ыктымал, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш, дейм**, кээде мүмкүн модаль сөздөрү кириңди сөздүк милдетти аткарышпайт, татаал баяндоочтун гана составында айтылат:

Трактор оодарылып кетип, сайга **учуп** кетүүгө мүмкүн (Ч. Айтматов). Дал ушул үй **болууга тийиш** («С. К.»). Балага эмне керек болсо, бардыгын **таап бериш керек** (А. Токомбаев).

— Жегеним жок, башка бирөө **жеген чыгар** (К. Баялинов).

Модаль сөздөр берген маанисине карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Айтылуучу ойго бекемдөө, чыңдоо, ырастоо маанисин берүүчүлөр: **албетте, арийне, чындыгында, ырас, сөзсүз, шексиз**.

2. Айтылуучу ойго күмөндүүлүк, божомолдоо маанисин берүүчүлөр: **балким, чамасы, болжолу, сыягы, кыязы, чагым да, мүмкүн, ыктымал, керек, тийиш, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш**.

Албетте, арийне деген модаль сөздөр өз ара маанилеш. Биринчиси кыргыз тилине араб тилинен, экинчиси иран тилинен оошуп кирген. Экөө тең, негизинен, айтылуучу ойду бекемдөө маанисинде колдонулат.

Албетте, түнү менен мында болуп жаткандын баарын ал угуп отурду (Ч. Айтматов). Биздин ишибиз чындыкта, **албетте**, биз жеңип чыгабыз (К. Баялинов). Басууга да, **арийне**, курсактын тогу, кийимдин бүтүнү керек го (К. Баялинов). Бул кызмат — эң жооптуу кызмат, **албетте** (К. Баялинов). **Арийне**, Арзымат таарынып кетти (К. Жантөшев).

Чындыгында/чынында (чын+лык+ы+нда). Мааниси жагынан айтылган пикирди бекемдейт, чыңдайт: **Чындыгында**, бул өңдүү кыялдар Анархан менен Дарыяханда да жок эмес эле (К. Жантөшев). **Чындыгында**, булардын тагдыры такыр андай эмес (А. Токомбаев). **Чынында**, ошондой болуу керек (А. Токомбаев). **Чынында да**, анын майрамы чоң эле (Ч. Айтматов). Быйыл, **чындыгында**, колхоз талаасында мыкты иштедик.

Ырас — иран тилинен кирген сөз. Модалдык мааниде колдонулганда, айтылган пикирди ырастайт, бекемдейт; сүйлөмдө кириңди сөз катары колдонулат: **Ырас**, Жапардын жүрөгүндө белгисиз сыр, же оор кайгы бар (А. Токомбаев). **Ырас**, Мураттын көргөн күнү эң бир оор болучу (К. Баялинов). — **Ырас**, Акыл акенин аңгемесин угалык, — деди экинчиси (А. Токомбаев). **Ырас**, биз алды менен ал көлдүн сырын билгенибиз жок (Н. Байтемиров).

Кээде бул сөз өзүнүн толук лексикалык маанисинде да колдонулуп калат. Мындай учурда ал сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет: Уят өлүмдөн катуу деген **ырас**, балдар (А. Токомбаев). Шашпагыла, келгендери **ырас болду** (К. Жантөшев). Салыйдын келгени **ырас**.

Сөзсүз, **шексиз** (сөз+сыз, шек+сыз). Экөө бири-бири менен маанилеш; айтылган ойду чыңдайт, бекемдейт:

Эгер мындан куласа, сөзсүз өлөт (Н. Байтемиров). Зарыл болгондон кийин сөзсүз баруу керек (К. Жантөшев). Эмкиде **бир** нерсе болуп калса, сөзсүз сага да беребиз... (Ч. Айтматов). Токтогул келечектен **шексиз** үмүт кылган (Ж. Бөкөнбаев). Баары тең эмгекчи уулу **шексиз** балбан (Ж. Турусбеков).

Кээде сөзсүз, **шексиз** деген модаль сөздөр өздөрүнүн лексикалык маанисинде да колдонулуп калат. Мындай учурда алар сүйлөмдүн айрым мүчөлөрүнүн милдетин аткара

беришет: Дагы куугун болору **шексиз** (К. Жантөшев). Бүгүн кетишибиз — сөзсүз.

Бул жерде «шек жок», «сөз жок» деген толук мааниде келишип, баяндоочтук милдетти аткарып турушат.

Балким — араб сөзү. Бул айтылуучу ойго болжолдоо маанисин берет: **Балким**, ал жер мол түшүм берип калгысы бардыр (К. Баялинов). Бул таңкаларлык көрүнүш, **балким**, оору болуп жүрбөсүн? (А. Токомбаев). Кош болуңуз, **балким** көрүшөбүз (А. Токомбаев). Алар жүзгө жакын, **балким**, андан да: арбын болсо керек (А. Токомбаев).

Чамасы, болжолу, сыягы, кыязы, чагымда (чама+сы; болжо + л+у; сыяк+ы; кыяз—зат ат., араб сөзү+ы; чак + ым + +да). Булар модаль сөз катарында колдонулганда, заттык маанисинен алыстап, бүткүл сүйлөмгө жоромолдоо, болжолдоо маанисин берип, сүйлөмдө кириңди сөз катарында колдонулат. Бул модаль сөздөр катышкан сүйлөмдөрдүн баяндоочунан кийин көбүнчө болжолдоо маанисиндеги экинчи бир; модаль сөздөр, же бөлүкчөлөр кошулуп айтылат:

Чамасы, Чоң койчу дегендин кызы болуу керек (К. Жантөшев). **Чамасы**, жаан жакында басылчудай көрүнбөйт («Ала Тоо»).

Болжолу, биздикине да кирип чыгасың го (Н. Байтемиров). **Болжолу**, бул башка жактан (Н. Байтемиров). **Сыягы**, ал чоң майрамга даярдангандай болду (Ч. Айтматов). **Сыягы**, биздин жолду буумакчы болсо керек (К. Баялинов). Дубалдарынын кейпине караганда, **кыязы**, өз атасы эмес, чоң атасынан мураска калган болууга тийиш («Чалкан»). **Кыязы**, менден мурун да бир топ сөз болуп өтсө керек (М. Элебаев). Алар, **чагымда**, кетип калышса керек. **Чагымда**, Мукаштар бүгүн келе коюшпайт.

Кээде бул сөздөр өздөрүнүн толук лексикалык (заттык) маанисинде да колдонулуп калат. Мындай учурда алар кандайдыр бир суроого жооп беришип, сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүнүн милдетин аткара беришет.

Мисалы: Бирок өйдө турууга **чамасы** жетпейт (Ч. Айтматов). Мында **чамасы** «күчү» деген заттык мааниде келип, ээлик милдетти аткарды. Ал аңгыча болбоду, Кармаштын келди **болжолу** (А. Токомбаев). **Болжолу** деген сөз «мезгили» деген заттык мааниде келип, ээлик милдетти аткарып турат. **Сыягына** караса, көзү эскирген ороодой (фольклордон). Бул жерде **сыягына** «кебетесине» деген заттык мааниде келип, толуктоочтук милдетти аткарды. Сөзүңдүн **кыязына** караганда, химия илими кызык көрүнөт («Чалкан»). Мында **кыязына** «түрүнө» деген заттык мааниде келип, толуктооч болду. Бала чагымда бул жерге көп келер элем. Бул жерде **ча гымда** деген сөз «кезимде», «убагымда» деген сыяктуу мезгилдик мааниде келип, өзүнүн алдындагы сөз менен бирге **качан?** деген суроого жооп берип, мезгил бышыктоочтук милдетти аткарды.

Мүмкүн — араб тилинен кирген сөз. Айтылуучу ойго божомолдоо маанисин берет. Мындай учурда сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө арсар келер чакта болот, же баяндоочтон кийин күдүктү билгизүүчү **-дыр** мүчөсү жалганат, болбосо күмөндүүлүк маанисиндеги модаль сөздөрдүн бири кошулуп айтылат (кээде аларсыз да айтыла берет). Сүйлөм ичинде кириңди сөз катары колдонулат: Мүмкүн, Мырзакул Ысмайыл тууганынын качып келгенин сезип калгандыр (Ч. Айтматов). Мүмкүн, азыр да ошол жерде дир (А. Токомбаев). Мүмкүн, калтаарып калышкандыр (А. Токомбаев). Мүмкүн, алар менден, алда канча мыкты болор (А. Токомбаев).

Бул модаль сөз кээде кандайдыр бир иштин болушу мүмкүн экендигин билдирет. Мындай учурда ал, сүйлөмдүн кыймыл атоочтон турган баяндоочу менен айкашып келип, татаал баяндоочту түзөт; татаал баяндоочтун биринчи компоненти (кыймыл атооч) барыш, же атооч жөндөмөсүндө турат: Даяр турган автоматчиктер **жоюп** жиберүүгө мүмкүн (А. Токомбаев). Эгер мындай кылбасам, айыбым **чыгып калууга** мүмкүн (К. Жантөшев). Мен Жуманы чакырып келейин, ал өмүргө **себеп болушу** мүмкүн (К. Жантөшев).

Ыктымал — араб тилинен кирген сөз. Кандайдыр бир иштин болушу мүмкүн экендигин билдирет. Бул жагынан алган да, ал мүмкүн модаль сөзү менен маанилеш,

бирок ал сыяктанып, божомолдоо маанисин бере албайт. Колдонулушу жагынан да бири-биринен бир аз айырмаланышат: мүмкүн сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жагынан байланышпай, кириңди сөз катары да жана татал баяндоочтун составында да колдонула берсе, **ыктымал** кириңди сөз катарында колдонулбайт, татаал баяндоочтун тутумунда гана келет:

Балким андан ары Түлкүбек экөө Алайга **кетишери да ыктымал**. Алар мени өлтүрүп **коюшу да ыктымал**. Өлтүрбөй туруп, эл алдында **маскара кылышы да ыктымал** (К. Жантөшев).

Керек. Бул модаль сөздүк мааниде келгенде, лексикалык маанисинен алыстап, 1) айтылуучу ойго милдеттүүлүк маанисин киргизет. Мындай учурда сүйлөм келечекте боло турган иш тууралуу кабар берет да, **керек** баяндоочтук милдеттеги кыймыл атооч менен айкашат: Балага эмне керек болсо, бардыгын **таап берүү керек** (А. Токомбаев). — Ээ, байбиче, журт менен бирге көрүш **керек** (М. Элебаев). Кандай гана болбосун Каныбек менен элдешип, аны **колго алуубуз керек** (К. Жантөшев). Ошондуктан бул иштин демин суутууга керек (К. Жантөшев).

2) Эгерде сүйлөм өткөн, же болуп жаткан иш тууралуу кабар берсе, кыймыл атооч менен айкашып келген **керек** деген модаль сөз божомолдоо маанисин берип калат: Класстагы балдар биздин сөздү тыңшап **турган болуу керек** (А. Токомбаев). Ал бирдемеге **нааразы болуу керек** (А. Токомбаев). Тетигил мунарык тоо силердин элдин **тоосу болуу керек** (А. Токомбаев).

Керек модаль сөзү божомолдоо маанисинде колдонулган да, көбүнчө шарттуу ыңгай менен айкашып келет:

Биздин үй эбак **жатып алса керек** (М. Элебаев). **Мен** төшөктө бир ай чамасында **жатсам керек** (М. Элебаев). Бул нан **биздики болсо керек** (А. Токомбаев). Ал өмүрүндө кишиге жаман сүйлөбөсө **керек** (А. Токомбаев).

Керек деген модаль сөздөн кийин кээде айрым сөз мүчөлөрү жалгана берет: Лекцияны бүгүн **окуш керекпи?** Балким, муну да **ала барыш керектир?**

Кээде **керек** өзүнүн лексикалык толук маанисинде колдонулуп калат. Мындай учурда ал сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара берет: Бул бөтөнчө силер үчүн **керек** (А. Токомбаев) (баяндооч). **Керек** нерсенин баарын алачык (Н. Байтемиров) (аныктооч). Бул дагы бир **керекке** жарар (толуктооч).

Өзүнүн толук маанисинде колдонулганда **керек** сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен кеңири өзгөрө берет: **керекте, керексинт, керектүү, керектөөчү** ж. б.

Тийиш (тий+иш). Мааниси жагынан **керек** модаль сөзүнө жакын. Бул да дайыма барыш жөндөмөдөгү кыймыл атоочтон кийин келип, татаал баяндоочтун составында айтылат. Бирок андан айырмасы: **керек** модалдык мааниде колдонулганда жак мүчөнү кабыл албаса, **тийиштен** кийин жак мүчө улана берет.

Тийиш 1) милдеттүүлүк маанисин билдирет: Элдин турмушунун жогорулашына жетишүүгө **тийишпиз** («Сов. Кыргызстан»). Муну бардыгыбыз **талап кылууга тийишпиз** (М. Абдукаримов). Саат алтыдан калбай **барууга тийишпиз** (Т. Сыдыкбеков). Эми биз **жашоого тийишпиз** (А. Токомбаев).

2) Божомолдоо маанисин берет. Анда **тийиш -ган** формасындагы атоочтуктан кийин келген барыш жөндөмөсүндөгү **болууга** деген (же **болуу** түрүндөгү) кыймыл атоочтун сонунан келет: Ал материал **жыйнап** жүргөн **болууга тийиш**. Салый ушул учурда жолдо **келаткан болуу тийиш**.

Тийиш модаль сөзү менен кош мамиле формасындагы **тийиш** тек жагынан бирдей: тий + иш; бирок экөөнү чаташ тырбоо керек. Кош мамиледеги **тийиштин** өзгөчөлүгү: **ал**, модаль сөз **тийиш** сыяктуу, кыймыл атооч менен айкалышып айтылбайт, өзү эле түздөн түз субъект менен байланышып, баяндоочтук милдетти аткарат жана ага этиштин ар **кандай** категориясынын мүчөлөрү жалгана берет. Бул касиеттер **тийиш** модаль сөзүнө мүнөздүү эмес: Сен Султанга **тийиш**. (**Тийишем, тийишсин, тийишкен, тийишкиле**) ж.

6.

Көрүнөт (көр+үн+ө т). Лексикалык маанисинен алыстап, модалдык мааниде келгенде, божомолдоо маанисин берет. Мында ал атооч сөздөр менен, же этиштер менен айкашып, татаал баяндоочтун составында айтылат, өзүнөн кийин жак мүчө жалгана берет: Мени таятамдыкынан алып келген себеби да **ушул көрүнөт** (М. Элебаев). Илгери суу өткөрбөгөн «Ажыдар там» асманга **учкан** көрүнөт (Ч. Айтматов). **Бала** курман чарчагандан кийин **токтоду** көрүнөт (М. Элебаев). Черткен күүң сыяктуу, өзүң дагы **азамат** көрүнөсүң (К. Жантөшев).

Кээде көрүнөт толук лексикалык маанисинде да колдонулат. Мындай учурда ал жогорудагыдай өзүнүн алдындагы сөз менен айкашып келбестен, түздөн түз эле субъект менен байланышып, анын кыймыл-аракетин көрсөтөт, өзү жеке сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат: Жонго чыксаң, айыл даана көрүнөт.

Нак ушул мезгилде калың койду каптата жайып келаткан Самтыр маңдайдагы беттен көрүнөт (Т. Сыдыкбеков). Ал азыр көзүнө башкача көрүнөт (К. Жантөшев).

Чыгар (чык+ар). Бул сөз модаль сөз катарында колдонулганда лексикалык маанисинен таптакыр четтеп, айтылган ойго божомолдоо маанисин берет. Дайыма атооч сөз, же этиш менен айкашып, татаал баяндоочтун тутумуна кирет. Кээде өзүнөн кийин жак мүчө жалганат: Мүмкүн Ата Мекен жөнүндөгү ушул жалындуу обондор ошондо **туулган чыгар** (Ч. Айтматов). Душман куулук кылып, бир жерде **жашынып жаткан чыгар** (К. Баялинов). Балким, силер дагы ошол жакка **кеткен** чыгарсыңар (Ч. Айтматов). Бул сүрөттө Данияр менен Жамийла тартылганын силер дароо эле **сезген чыгарсыңар** (Ч. Айтматов).

Кээде **чыгар** өзүнүн толук лексикалык маанисинде да колдонулуп калат. Мындай учурда ал алдындагы сөз менен айкашып, татаал баяндоочтун тутумунда айтылбастан, өзү эле тикеден-тике ээ менен байланышып, жөнөкөй баяндоочтук милдетти аткарат:

— Табылар, кагылайын. Эл эмеспи, бирөө **чыгар** (Н. Байтемиров). Туристтик жүрүшкө катышууну каалоочулар **чыгар**.

Окшойт (окшо + й+т). Модаль сөз катарында колдонулганда өзүнүн негизги маанисинен алыстап, божомолдоо маанисин берет. Бул учурда ал негизги жөндөмөдөгү атооч сөздөн кийин, же этиштен кийин келип, татаал баяндоочтун составында айтылат, андан кийин жак мүчө жалгана берет: Жайылып жүргөндөр **уй окшойт**. Мен болгон ишти **айтып жибердим окшойт** (А. Токомбаев). Мырзакул аны түшүндү **окшойт** (Ч. Айтматов). Эртеңге чейин аларга жардам **келе турган окшойт** (К. Баялинов).

Эгерде **окшойт** модаль сөзү менен айкашып, анын алдында турган атооч сөз негизги жөндөмөдө эмес, барыш жөндөмөсүндө турса, анда ал өзүнүн толук лексикалык маанисинде колдонулуп, баяндоочтук милдетти аткарып калат.

Салыштырыңыз: Келе жаткан **Асан окшойт** — Келе жаткан **Асанга окшойт да!** Тиги көрүнгөн **киши окшойт** — Алыстан **кишиге окшойт**.

Өңдөнөт (өң+ла+н+а + т) модалдык мааниде колдонулганда да, негизги жөндөмөдөгү атоочтон, же болбосо этиштен кийин келип, татаал баяндоочтун тутумунда айтылат; жак мүчөлөрүн кабыл ала берет жана ой-пикирге божомолдоо маанисин киргизет: Ал Болотту **сыйлады** өңдөнөт, унчукпай калды (Н. Байтемиров). Ал учурда **толкундады** өңдөнөт, эриндери саал калтырап, үнү каргылданып, өңү кызарып кетти (Н. Байтемиров). Комсомолдун жыйналышы бүткөн өңдөнөт.

Өңдөнөт кээде толук лексикалык маанисинде колдонулуп калат. Бул учурда ал салыштыруу маанисин берет, же этиштик мааниде колдонулат: Кебетеси үйлөп койгон **чанач** өңдөнөт (салыштыруу маанисинде).

Эки-үч күндө өңдөнөт («өңүнө кирет» деген мааниде — этиш).

Сыяктуу (сыяк — «сырткы көрүнүш» деген мааниде, зат атооч+луу), шекилдүү (шекил — араб тилинен кирген — «сырткы түр» деген мааниде, зат атооч + луу). Экөө маанилеш сөздөр. Модаль сөз катарында колдонулганда, божомолдоо маанисин берет: **-ган**

формасындагы атоочтук, же атооч сөз -дөр менен айкашып, татаал баяндоочту тузот, жак мүчө улана берет: Бул кыргыздан алган солдаттардын **белгиси сыяктуу** (М. Элебаев).

«Канга-кан, катынын алгандын экөөнү тең» деген уйгурлардын адаты **орундалган** шекилдүү... (К. Жантөшев). Түрүңө караганда, тапшырманы **аткарган** сыяктуусуң.

Эки-үч күндөн берки уккан ушактарга караганда, иш чатак жагында сыяктуу (К. Жантөшев).

Кээде булар лексикалык маанисинде да колдонулат. Бул учурда алар салыштыруу, окшоштуруу маанисин берип, жандооч болуп калат да, сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүнүн (ээ, аныктооч, толуктооч, бышыктооч) составында айтыла берет: Жолоочулардын аттары **ташыркаган сыяктуу** бүжүрөшөт (К. Каимов) (бышыктооч). Жылдызкан суу сугарып жүрүп **ушул сыяктуу** ойлорго далай жолу баткан (Н. Байтемиров) (аныктооч). Балам, сенин тартканың кадим **Чоко сыяктуу** (К. Жантөшев) (баяндооч).

Имиш (эр)—**болуу** маанисиндеги байыркы көмөкчү этиш+мыш — атоочтуктун байыркы мүчөсү). Бирөөдөн угуп билген пикирге күмөндүүлүк, жоромолдоо маанисин берет. Дайыма этиш, же атооч менен айкашып, татаал баяндоочтун составында айтылат, жак мүчөсүн кабыл ала берет: Түшүм ошондо эки эсе көбөйөт **имиш** (Ч. Айтматов). Станцияга эки эшелон аскер **келип токтогон имиш**, бүгүн түштө барып калабыз деп кабар **айттырышкан имиш** (Ч. Айтматов). Ал талдын кылда башында гана он чакты бүрү **бар имиш** (К. Жантөшев).

Кээде **имиш** заттык мааниде да колдонулуп калат. Анда ал зат атоочтун суроосуна жооп берип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет. Анын үстүнө жакында гана жүз мылтыкты ок-дарысы менен Каныбек Кашкардан алып келиптир деген **имиш** бар (К. Жантөшев). Түрдүү **имиштин**, божомол, шек шыбалардын бардыгы Анархан менен Алымдын айланасына жыйыла баштады (К. Жантөшев) (аныктооч).

Кээде **имиш** алдындагы айкашкан сөзү менен бир басымга биригип айтылып, анын негизи болуп эсептелген **и(э)** кыскарып, **миш** бөлүгүнүн бөлүкчөгө айланып кеткен учурлары кездешет: **баратмиш, келетмиш** («Бөлүкчөлөр» деген теманы караңыз).

Дейм (де + й + м). 1) Бул **го** бөлүкчөсүнөн, арсар келер чактан, **чыгар** модаль сөзүнөн, же суроолуу **-бы** мүчөсүнөн кийин келип, сүйлөмгө болжолдоо-суроо маанисин берет: Малчылар бүгүн **келип калышар дейм**. Слётко катышкандар **келишкенби дейм**. Силердин колхоз да кошумча милдеттенме **алган чыгар дейм**. Трактористтер жерди **айдап бүткөн го дейм**.

2) **Дейм** этиштин шарттуу ыңгайынан кийин келгенде, сүйлөөчүнүн каалаган оюн жана ал ойду экинчи бирөөгө сунуш кылуу маанисин берет: Үйгө **кайтсак дейм**. Эшикке **чыгып келсек дейм**. Докторго көрсөтсөм **дейм**.

3) Сүйлөмдө айтылган ойдун аткарыларын күмөндүү кылып көрсөтөт. Бул учурда ал дейсиң формасында келип, составында сурама ат атоочу бар сүйлөмдүн тизмегинде айтылат: Анын колунан кайсы жардам **келет** дейсиң. Чогулушкан чара **созулар** дейсиң, бат эле бүтөт да.

Дейм (дейсиң) айрым убактарда өзүнүн **де, айт** деген этиштик маанисинде да колдонулуп калат: — Алар кечээ эле кетип калышыптыр **дейм!**—Мырзабек качан келген дейсиң?

Ооба модаль сөзү айтылган ойдун тууралыгын, фактынын чындыгын, же сүйлөөчүнүн кандайдыр бир ишке макул экендигин ырастоо үчүн жооп берүүдө колдонулат. Бул сөз дайыма сүйлөмдүн башында келет. Өзүнөн кийинки сөздөн интонация аркылуу бир аз бөлүнүп айтылгандыктан, сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жагынан байланышпагандыктан, үтүр менен ажыратылып жазылат: **Ооба**, Сейде эми анык түшүндү (Ч. Айтматов). — **Ооба**, ошондой болду, — деди (К. Баялинов). **Ооба**, ал билбейт (Ч. Айтматов). **Ооба**, тилден калган жок (А. Токомбаев).

Ооба модаль сөзү кээде диалог иретинде айтылган речте бүткүл бир ойду билдирүү үчүн да колдонулуп калат:

— Ушул жылгада жол барбы?

— **Ооба** (Н. Байтемиров).

Кана модалдык мааниде колдонулганда, өзүнүн сурама ат атоочтук маанисинен алыстап бир нерсени иштөөгө түрткүлөө маанисин берет. Байланышкан сөзүнөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылгандыктан, үтүр менен ажыратылып жазылат:

— **Кана**, эмне өзүң сүйлөчү. Кайда болдуң, кайда жүрдүң? (К. Баялинов). — **Кана**, тылда эмне жаңылыктар бар экен? (К. Баялинов). — **Кана**, балам, экөөнүн бирин тандап ал (А. Токомбаев). Эч болбосо ошону түшүнөлүк, **кана**, сен сүйлөчү (А. Токомбаев).

Эгерде сүйлөм экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында тикеден тике суроо маанисинде айтылса, **кана** сурама ат атоочтук маани берип калат: — Ой, баары ортодо болот дегени кана? (Т. Сыдыкбеков). Сенин китебиң **кана**?

Кээде бир сүйлөмдө бир нече модаль сөз катышып, бири биринин маанисин толуктап, такташат:

Ырас, жамандык-жакшылыкты тең айтыш керек (К. Жантөшев). Мында керек модаль сөзү милдеттүүлүк маанисин берип турса, ырас ал маанини дагы да чыңдап, бекемдеп турат.

Балким, кызыл жүгүрүк **болбой калышы да** мүмкүн (К. Жантөшев). Бул сүйлөмдө мүмкүн модаль сөзү мүмкүндүк маанисин берип турса, **балким** ал мааниге божомолдоо маанисин кошумчалап турат.

Балким, Каракөздү **уккан** чыгарсыңар? (К. Жантөшев). Мында **чыгар** модаль сөзү айтылуучу пикирге болжолдоо маанисин берип турса, **балким** модаль сөзү ага дагы кошумча болжолдоо маанисин берип жатат.

МАЗМУНУ

	бети
ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР	4
БАШКЫ СӨЗ	5
ФОНЕТИКА.....	7
Фонетиканын акустикалык аспектиси	7
Фонетиканын үч аспектиси	7
Фонетиканын анатомио-физиологиялык аспектиси	8
(Сүйлөө органдары жана алардын негизги милдеттери).....	8
Фонетиканын лингвистикалык аспектиси	10
ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР	11
Үндүүлөр.....	11
Үндүүлөрдүн мүнөздөмөсү	12
Созулма үндүүлөр	13
ҮЧ ТЫБЫШТЫК ТИЗМЕКТЕН КУРАЛГАН СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР	15
Созулма [аа] тыбышынын чыгышы	15
Созулма [ээ] тыбышынын чыгышы.....	16
Созулма [оо] тыбышынын чыгышы	17
Созулма [өө] тыбышынын чыгышы	18
Созулма [уу] тыбышынын чыгышы	19
Созулма [үү] тыбышынын чыгышы	20
II. ЭКИ ТЫБЫШТЫК ТИЗМЕКТЕН КУРАЛГАН СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР.....	21
Үнсүздөр	25
Үнсүздөрдүн мүнөздөмөсү.....	26
Үндүү жана үнсүз тыбыштардын речтик агымда өзгөрүшү	26
Үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингармонизм).....	30
Үнсүздөрдүн өзгөрүшү	34
Ассимиляция.....	34
Диссимиляция.....	36
Үнсүздөрдүн жумшарышы.....	39
Үндүүлөрдүн түшүп калышы.....	40
Үндүүлөрдүн кошулуп айтылышы.....	42
Муун	45
Басым.....	46
Интонация	48
Синтагматикалык (фразалык) басым	50
МОРФОЛОГИЯ.....	51
Морфологиянын объектиси.....	51
Грамматикалык категориялар жөнүндө жалпы түшүнүк.....	52
Грамматикалык маани жана грамматикалык форма.....	53
СӨЗДҮН СОСТАВЫ	54
ТАТААЛ СӨЗДӨР	63
Кошмок сөздөр (азыркы татаал сөздөр).....	64

Кыскартылган татаал сөздөр (аббревиатура)	66
Кош сөздөр.....	67
СӨЗДӨРДҮН ЖАСАЛЫШЫ (жалпы маалымат)	72
СӨЗ ЖАСООНУН ЫКМАЛАРЫ	74
СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ	82
ЗАТ АТООЧ.....	89
Зат атооч жөнүндө түшүнүк.....	89
Зат атоочтун лексика-грамматикалык тобу	91
Жамдоо маанисиндеги (собирательные) зат атоочтор	92
Буюмдук (вещественные) зат атоочтор.....	92
Конкреттүү жана абстракттуу маанидеги зат атоочтор.....	93
Зат атоочтордун жасалышы	93
САН КАТЕГОРИЯСЫ.....	102
Көптүк маанинин лексикалык жол менен берилиши	104
Көптүк маанинин морфологиялык жол менен берилиши.....	105
Көптүк маанинин синтаксистик жол менен берилиши	108
ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫ	108
Таандык маанинин мүчөлөр аркылуу берилиши	109
Таандык категориясынын илик жөндөмөсү менен жакчыл-таандык мүчөнүн айкалышы аркылуу берилиши	112
Таандык категориянын илик жөндөмө мүчөнүн түшүп калышы аркылуу берилиши....	114
Таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү	116
<i>Биринчи жактын көптүк түрү</i>	116
ЖӨНДӨМӨЛӨР КАТЕГОРИЯСЫ	118
Атооч жөндөмөсү.....	119
Илик жөндөмөсү.....	119
Барыш жөндөмөсү.....	121
Табыш жөндөмөсү.....	122
Жатыш жөндөмөсү.....	124
Чыгыш жөндөмөсү.....	125
ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР	127
Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчү жардамчы атоочтор	128
Заттын айлана-тегерегин көрсөтүүчү жардамчы атоочтор.....	132
Заттын ич-аралыгын көрсөтүүчү жардамчы атоочтор	134
СЫН АТООЧ	136
Сын атооч жөнүндө жалпы мүнөздөмө.....	136
Сапаттык жана катыштык сын.....	137
Сын атоочтун даражалары	138
СЫН АТООЧТОРДУН ЖАСАЛЫШЫ	139
1. Сын атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы	139
Сын атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы	142
Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу (Субстантивдешиши)	143
САН АТООЧ.....	144
Эсептик сан атооч.....	145
Иреттик сан атооч	147
Жамдама сан атооч.....	147

Чамалама сан атооч	148
Топ сан.....	150
АТ АТООЧ.....	151
Ат атоочтун түрлөрү	151
Жактама ат атоочтор	152
Шилтеме ат атоочтор	154
Жактама жана шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшү	158
Сурама ат атоочтор	160
Аныктама ат атоочтор.....	164
Тангыч ат атоочтор	165
Белгисиз ат атоочтор.....	165
ТАКТООЧТОР.....	166
Тактооч жөнүндө жалпы маалымат.....	166
Тактоочтордун түзүлүшү жана жасалыш жолдору.....	166
Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор.....	167
Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор	168
Тактоочтук фразеологиялык бирдиктер.....	170
Тактоочтордун маани жагынан бөлүнүшү.....	171
Бышыктагыч тактооч	171
АНЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ	173
Сын-сыпат аныктагыч тактооч	173
Сан-өлчөм аныктагыч тактооч.....	174
Этиш	174
Этиш жөнүндө жалпы маалымат	174
Этиштин морфологиялык жол менен жасалышы	176
-ар//-ер мүчөсү	182
-ша//-шы мүчөсү	186
ЭТИШТИН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ.....	194
Атоочтук уңгулуу татаал этиш	194
Этиштик уңгулуу татаал этиштер.....	197
Мамиле категориясы.....	208
Мамиле жөнүндө жалпы мүнөздөмө.....	208
Өтмө жана өтпөс этиштер	209
Негизги мамиле	211
Кош мамиле	212
Өздүк мамиле.....	214
Туюк мамиле.....	215
Аркылуу мамиле.....	218
ЫҢГАЙ КАТЕГОРИЯСЫ.....	221
Баяндагыч ыңгай	222
Буйрук ыңгай	223
Шарттуу ыңгай	226
Каалоо ыңгай	228
Ниет ыңгай	232
ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ	235
Учур чак	235
Келер чак	241

Өткөн чак	247
ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ	253
Атоочтук жакталыш	255
Этиштик жакталыш	258
АТООЧТУКТАР	260
Атоочтуктардын этиштик белгилери	260
Атоочтук белгилери	261
Атоочтуктун -ган формасы	262
Атоочтуктун -ар формасы	263
Атоочтуктун -уучу//-оочу(-чу) формасы	264
ЧАКЧЫЛДАР	265
Жөнөкөй чакчыл формалар	266
Татаал чакчыл формалар	270
КЫЙМЫЛ АТООЧТОР	273
ТАБЫШ ТУУРАНДЫ ЖАНА ЭЛЕСТҮҮ СӨЗДӨР	281
Табыш тууранды сөздөр	281
Элестүү (образдуу) сөздөр	283
СЫРДЫК СӨЗДӨР	287
Сырдык сөздөр жөнүндө жалпы түшүнүк	287
Сырдык сөздөрдүн жасалышына карай бөлүнүшү	288
Сырдык сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү	289
МААНИ БЕРБӨӨЧҮ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ	295
Жандоочтор	296
I Нака жандоочтор	297
II. Функционалдык жандоочтор	305
1. Барыш жөндөмөнү талап кылуучу жандоочтор	306
Чыгыш жөндөмөнү талап кылуучу жандоочтор	307
БАЙЛАМТАЛАР	311
Жөнөкөй байламталар	312
Татаал байламталар	312
Багындырбас байламталар	314
Багындырма байламталар	315
Байламталардын сүйлөм тизмегинде колдонулушу жана тыныш белгилери	317
БӨЛҮКЧӨЛӨР ЖАНА МОДАЛЬ СӨЗДӨР	318